

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİ DALI**

HANEFÎ MEZHEBİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

ADNAN HOYLADI

DOKTORA TEZİ

Danışman: PROF. DR. SONER DUMAN

TEMMUZ - 2021

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HANEFÎ MEZHEBİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

DOKTORA TEZİ

ADNAN HOYLADI

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku**

“Bu tez 28/07/2021 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
PROF. DR. VECDİ AKYÜZ	Başarılı
PROF. DR. SONER DUMAN	Başarılı
PROF. DR. OSMAN GÜMAN	Başarılı
PROF. DR. SÜLEYMAN KAYA	Başarılı
DOÇ. DR. ABDULLAH İNCE	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

ADNAN HOYLADI

28/07/2021

ÖNSÖZ

İslam dünyasında tarih boyunca çeşitli mezhepler oluşmuş ve bunlar arasında teşekkülünü tamamlayarak günümüze gelen dört fıkıh mezhebi bulunmaktadır. Bunlardan en çok müntesibi olan Hanefî mezhebinin teşekkül süreci, temelleri sahâbe döneminde atılan ve tâbiûn döneminde ekolleşen ehl-i re'y geleneğinin temsilcileri, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin öncülüğünde başlamıştır. Ülkemiz Müslümanlarının da çoğunun müntesibi olduğu Hanefî mezhebinin teşekkül sürecinin bilinmesi hem Hanefî düşüncenin kökenlerinin hem de güçlü bir fıkıh geleneğinin anlaşılması açısından son derece önem arz etmektedir. Günümüzde Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini tüm yönleriyle ortaya koyan bir çalışmanın olmaması, bizi bu konunun seçiminde cesaretlendirmiştir. Konu, sahabe döneminden başlanarak Hanefî mezhebinin teşekkülünü tamamladığı hicrî dördüncü asrın son çeyreğine kadar siyasî ve sosyo-kültürel durum gibi dış etkenlerin yanında hoca-talebe ilişkileri, kurucu imamların görüşlerinin rivâyet ve tedvini, usûlün tedvini ve telif edilen eserler gibi iç etkenleriyle ele alınmıştır. Çalışmamızın bu alanda çalışacak ilim insanlarımıza bir nebze de olsa faydalı olmasını umuyoruz. Konu seçimi ve çalışmamda nasıl bir yol izlemem gerektiğiyle ilgili olarak katkıda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Vecdi Akyüz, Prof. Dr. Mehmet Erdoğan ve Doç. Dr. Gökhan Atmaca'ya, ders döneminde kendilerinden çokça istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. H. Mehmet Günay, Prof. Dr. Süleyman Kaya ve Dr. Abdullah Özcan'a, ayrıca kıymetli tavsiye ve önerileriyle başından itibaren çalışmama katkı sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Osman Güman ve Doç. Dr. Abdullah İnce'ye şükranlarımı sunarım. Çalışmam boyunca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, tavsiye ve yönlendirmeleriyle çok önemli katkılar sunan ve ilgisini yakînen gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Soner Duman'a hassaten teşekkür ederim. Ayrıca süreç boyunca çok fazla vakit ayıramadığım eşim ve çocuklarıma, destek ve anlayışlarından dolayı müteşekkirim.

ADNAN HOYLADI

28/07/2021

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
ŞEKİL LİSTESİ	vi
TABLO LİSTESİ.....	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	24
EBÛ HANİFE’NİN TEVARÛS ETTİĞİ İLMÎ GELENEK, HAYATI VE FIKHÎ DÜŞÜNCESİ	24
1.1. Irak Havzasında Fıkıh İlminin Gelişimi	25
1.1.1. Dönemin Fikhî Düşüncesini Etkileyen Unsurlar	28
1.1.1.1. Naslara Yaklaşım Tarzı ve Metodoloji.....	29
1.1.1.2. Siyasî Sebepler ve İtikadî Ayrılıklar	31
1.1.1.3. Coğrafyaya Bağlı Etkenler ve Örf	36
1.1.2. Fıkıh Düşüncesinde İlk Ayrışma	46
1.1.2.1. Hadis Ekolü	49
1.1.2.2. Re’y Ekolü	53
1.1.2.3. Hadis ve Re’y Ekollerinin Değerlendirilmesi	74
1.2. Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve Fikhî Düşüncesi	79
1.2.1. Ebû Hanîfe’nin Hayatı	79
1.2.2. Ebû Hanîfe’nin İlmî Şahsiyetinin Gelişimi.....	90
1.2.3. Ebû Hanîfe’nin İctihad Metodu	93
1.2.4. Ebû Hanîfe’nin Fıkıh İlmine Kazandırdığı Yenilikler ve Eserleri.....	100
1.3. Genel Değerlendirme.....	106
İKİNCİ BÖLÜM	108
HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA RE’Y GELENEĞİNİN BİLLURLAŞMASI	108
2.1. Dönemin Genel Özellikleri.....	108
2.1.1. Hicrî İkinci Asırda Siyasî Yapısı	108
2.1.2. Hicrî İkinci Asırda Sosyo-Kültürel Durum.....	111
2.1.3. Hicrî İkinci Asırda İlmî Düşünce.....	113
2.2. Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Öğrencileri.....	118

2.2.1. Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası	119
2.2.2. Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri (1. Tabaka)	125
2.2.2.1. Ebû Hanîfe'nin Öne Çıkan Öğrencileri	128
2.2.2.2. Ebû Hanîfe'nin Diğer Öğrencileri	136
2.3. İlk Nesil Öğrencilerin Mezhebin Teşekkülüne Katkıları	151
2.3.1. Ebû Hanîfe Sonrası Ders Halkaları	151
2.3.1.1. İmam Züfer'in Ders Halkası	151
2.3.1.2. Ebû Yûsuf'un Ders Halkası	153
2.3.1.3. İmam Muhammed'in Ders Halkası	154
2.3.1.4. Hasan b. Ziyâd'ın Ders Halkası	155
2.3.2. Hicrî İkinci Asırda Ebû Hanîfe'nin Görüşlerinin Rivâyeti	155
2.3.3. Hicrî İkinci Asırda Tedvin, Tasnif ve Telif Çalışmaları	157
2.3.3.1. İmam Züfer'in Telif Çalışmaları	159
2.3.3.2. Ebû Yûsuf'un Telif Çalışmaları	159
2.3.3.3. Ebû Hanîfe'nin Görüşlerinin Tasnifi: İmam Muhammed	161
2.3.3.4. Hasan b. Ziyâd'ın Telif Çalışmaları	176
2.3.4. İlk Neslin Siyasî İdare ile Münasebetleri	177
2.3.4.1. İlk Nesil Öğrencilerin Resmî Görev Alma Tutumları	177
2.3.4.2. İlk Nesil Öğrencilerin Abbâsî Ayaklanmasına Karşı Tutumları ...	186
2.4. Hicrî İkinci Asırda Hanefî Düşüncenin Uzak Şehirlere Girişi	189
2.5. Genel Değerlendirme	197
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	206
HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA HANEFÎ DÜŞÜNCE	206
3.1. Dönemin Genel Özellikleri	206
3.1.1. Hicrî Üçüncü Asırda Siyasî Yapı	206
3.1.2. Hicrî Üçüncü Asırda Sosyo-Kültürel Durum	209
3.1.3. Hicrî Üçüncü Asırda İlmî Düşünce	213
3.2. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevreleri	217
3.2.1. İkinci Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (2. Tabaka)	217
3.2.1.1. Züfer b. Hüzeyl'in Öğrencileri	217
3.2.1.2. Ebû Yûsuf'un Öğrencileri	221
3.2.1.3. İmam Muhammed'in Öğrencileri	238
3.2.1.4. Hasan b. Ziyâd'ın Öğrencileri	249
3.2.2. Üçüncü Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (3. Tabaka)	252
3.3.2.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi	252

3.3.2.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi	257
3.3.2.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi	266
3.3. Hicrî III. Asırda Hanefî Fukahâsının Fıkî Faaliyetleri	270
3.3.1. Hicrî Üçüncü Asırda Kurucu İmamların Görüş ve Eserlerinin Rivâyeti	270
3.3.2. Hicrî Üçüncü Asır Hanefî Fukahâsının Eserleri	276
3.3.3. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünün İlk Tedvin Çalışmaları	287
3.3.3.1. Erken Dönemde Fıkıh Usûlü Tedvin Çalışmaları	288
3.3.3.2. İsa b. Ebân'ın Hanefî Usûl Düşüncesine Katkıları	293
3.3.3.2. Hicrî Üçüncü Asır İsa b. Ebân Sonrası Usûl Çalışmaları	300
3.3.4. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Siyasî İdare ile İlişkileri .	304
3.3.5. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Düşüncenin Diğer İlim Havzalarındaki Yayılışı	308
3.4. Hicrî Üçüncü Asra Kadar Hanefîlikle Mu'tezile İlişkisi	322
3.5. Genel Değerlendirme	334
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	338
HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIRDA HANEFÎ MEZHEBİ	338
4.1. Dönemin Genel Özellikleri	338
4.1.1. Hicrî Dördüncü Asırda Siyasî Yapı	338
4.1.2. Hicrî Dördüncü Asırda Sosyo-Kültürel Durum	342
4.1.3. Hicrî Dördüncü Asırda İlmî Düşünce	346
4.2. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevreleri	355
4.2.1. Dördüncü Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (4. Tabaka)	355
4.2.1.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi	355
4.2.1.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi	364
4.2.1.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi	374
4.2.2. Beşinci Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (5. Tabaka)	378
4.2.2.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi	378
4.2.2.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi	384
4.2.2.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi	394
4.2.3. Altıncı Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (6. Tabaka)	395
4.2.3.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi	395
4.2.3.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi	398
4.2.3.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi	402
4.3. Dönemin Hanefî Fukahâsının Mezhebin Teşekkülüne Katkıları	403
4.3.1. Hicrî Dördüncü Asırda Telif Çalışmaları	403

4.3.1.1. Fûrû Fıkıh Çalışmaları.....	403
4.3.1.2. Fıkıh Usûlü Çalışmaları.....	448
4.3.2. Hicrî Dördüncü Asırda Mezhep Birikiminin Rivâyeti.....	474
4.3.3. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Siyasî İdare ile İlişkileri	477
4.3.4. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Mezhebinin Yayılması	480
4.4. Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Karşılaştırılması	487
4.5. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefîliğin İtikadî Yaklaşımlarla Etkileşimi.....	499
4.6. Mezhebin Kurumsal Kimlik Kazanması	508
4.6.1. Teşekkül Döneminde Mezhebe Aidiyet Kavramları	508
4.6.2. Teşekkül Döneminde Mezhep Görüşünün Belirlenmesi	514
4.7. Genel Değerlendirme.....	520
SONUÇ	524
KAYNAKÇA.....	533
EKLER	574
ÖZGEÇMİŞ	594

KISALTMALAR

b.	: İbn, bin
bk.	: Bak
bs.	: Basım
b.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
mlf.	: Müellifi
ö.	: Ölüm tarihi
s.a.v	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
ts.	: Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri ve devamı
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın yeri yok

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1	: İslam'ın Yayılışı ve Dinî İlimlerin Teşekkülü.....	37
Şekil 2	: Kabilelerin Basra'daki Yerleşimi	38
Şekil 3	: Kûfe Yerleşim Planı	40
Şekil 4	: Bağdat Yerleşim Planı	112
Şekil 5	: Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinin Geldiği Şehirler.....	126
Şekil 6	: Nevâdirler	165
Şekil 7	: Hicrî Üçüncü Asırda Abbâsîler.....	208
Şekil 8	: Samerra Şehir Planı	211
Şekil 9	: Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Hoca ve Talebeleri.....	225
Şekil 10	: Bekkâr b. Kuteybe'nin Hoca ve Talebeleri	268
Şekil 11	: Miladî 10. Asırdan 12. Asra Kadar Orta Asya	341
Şekil 12	: Kerhî'nin Hoca ve Talebeleri	360
Şekil 13	: Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Hoca ve Talebeleri.....	369
Şekil 14	: Hicrî Dördüncü Asrın Sonuna Kadar Mezhebin Rivâyeti	475

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : Fıkının Gelişim Dönemleri	24
Tablo 2 : Hz. Peygamber (s.a.v.) Sonrası Kronoloji.....	26
Tablo 3 : Ehl-i Hadîs Âlimleri	50
Tablo 4 : Ehl-i Re'y Âlimleri	59
Tablo 5 : Ebû Hanîfe'nin Hayatı	81
Tablo 6 : Ebû Hanîfe'nin Hoca Silsilesi	90
Tablo 7 : Hicrî İkinci Asır Kronolojisi	108
Tablo 8 : Hicrî Üçüncü Asır Kronolojisi	206
Tablo 9 : Hicrî Üçüncü Asır Fıkıh Eserleri	276
Tablo 10 : İbn Ebû İsmâ'ın Muhtasarının Bölüm Başlıkları	283
Tablo 11 : Hicrî Üçüncü Asır Usûl Eserleri	287
Tablo 12 : Hicrî Dördüncü Asır Kronolojisi.....	338
Tablo 13 : Hicrî Dördüncü Asır Fırû Fıkıh Eserleri	404
Tablo 14 : <i>Muhtasaru't-Tahâvî</i> ve <i>Muhtasaru'l-Müzenî</i> 'nin Kitâb Başlıkları.....	410
Tablo 15 : Muhtasarların Tertibi.....	419
Tablo 16 : <i>el-Kâfî</i> ve <i>el-Asl</i> 'ın Tertibi	424
Tablo 17 : Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Eserlerinin Tertibi	436
Tablo 18 : Hicrî Dördüncü Asır Usûlü Fıkıh Eserleri	448
Tablo 19 : İlk Usûl Eserlerinin Tertibi	465

ÖZET	
Başlık: HANEFÎ MEZHEBİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ	
Yazar: Adnan HOYLADI	
Danışman: Prof. Dr. Soner DUMAN	
Kabul Tarihi: 28/07/2021	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım)+594 (tez)
Hanefî mezhebi, ilk tezahürlerinin sahabe döneminde görüldüğü ve tâbiîn döneminde bir okula dönüşen re'y ekolünün Ebû Hanîfe ve öğrencileri öncülüğünde billurlaşması sürecinde teşekkül etmiştir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasında ortaya koyduğu içtihat metodu ve farazî meselelerin tartışılması ve bunlardan elde edilen asılların yazılmasıyla, bir birikim oluşmuş ve bu birikim Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed tarafından tasnif edilerek kitap haline getirilmiştir. İmam Muhammed, bu işlemi hocasının ilk defa ortaya koyduğu konu tertibi, kitâb ve bâb sistemine göre yapmıştır. Ebû Hanîfe'nin dünyanın farklı coğrafyalarından gelen öğrencileri de bulundukları şehirlerde tesis ettikleri ders halkalarında yüzlerce öğrenci yetiştirmiş ve onun görüşlerini rivâyet ederek mezhebin teşekkülüne katkıda bulunmuşlardır. Öğrencileri Ebû Hanîfe'nin sadece fikhî görüşlerini değil aynı zamanda itikadî görüşlerini de rivâyet etmişlerdir. Hicrî ikinci asırda özellikle Ebû Yûsuf'un kâdılkudât olması gibi Hanefî düşünceye sahip olanların devletle olumlu ilişkiler geliştirmesi, mezhebin teşekkülüne olumlu katkılar sağlamıştır. Hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda Hanefî düşünceye sahip olanların tedris, telif ve rivâyet çalışmaları artarak devam etmiştir. Mezhep usûlünün tedvin çalışmaları İsa b. Ebân'la ivme kazanmış, Kerhî ve Cessas ile devam etmiştir. Bununla birlikte özellikle usûl ve fûrûda bölgeler arasında kısmî farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Mezheplerin oluşumuyla ilgili farklı teoriler ileri sürülse de her mezhep kendine özel şartları çerçevesinde teşekkülünü tamamlamıştır. Hanefî mezhebinin teşekkülünü tamamladığı üç farklı gösterge ile anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, muhtasar ve şerh kitaplarının yazılmasıdır. İkincisi, usûl kitaplarının tedvin edilmesidir. Üçüncüsü ise nevâzil tarzı eserlerin kaleme alınmasıdır. Tüm bu çalışmalar, dördüncü asrın son çeyreğine girilmeden tamamlanmış ve mezhep teşekkül etmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefî mezhebi, Ebû Hanîfe, Re'y ekolü, Teşekkül.	

ABSTRACT	
Title of Thesis: THE FORMATION PROCESS OF THE HANAFĪ SECT	
Author of Thesis: Adnan HOYLADI	
Supervisor: Prof. Dr. Soner DUMAN	
Accepted Date: 28/07/2021	Number of Pages: ix (front part)+594 (thesis)
The Hanafī sect, was founded in the process of crystallization of the re'y school, which was first formed in the period of the Companions and turned into a school in the tābi'ūn period, under the leadership of Abū Hanīfa and his students. With the discussion of the ijtihad method and hypothetical issues revealed by Abū Hanīfa in his lecture circle, and the writing of the originals obtained from them, an accumulation was formed, and this accumulation was classified and turned into a book by Abū Yūsuf and Imam Muhammad. Abū Hanīfa's students from different geographies of the world also contributed to the formation of the sect by educating hundreds of students in the lecture circles they established in the cities they were in and by narrating his views. In the third and fourth centuries of the Hijri, the teaching, writing and narration studies of those who had Hanafī thought continued increasingly. However, partial differences began to occur between regions, especially in usūl and furū. Although different theories have been put forward regarding the formation of sects, each sect has completed its formation within the framework of its own specific conditions. It's understood by three different indicators that the Hanafī sect completed its formation. The 1st of these is the writing of concise and commentary books. The 2nd is the compilation of method books. The 3rd is the writing of navāzil-style works.	
Keywords: Fiqh, Hanafī sect, Abū Hanīfa, Re'y school, Formation.	

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu

Çağdaş dönemde mezheplerin yayılımı konusunda yapılan kimi araştırmaların belirttiği üzere günümüz Müslümanlarının yaklaşık yüzde doksanını teşkil eden Sünnî camianın yüzde kırk beşinin tercih ettiği Hanefî mezhebi, geçmişten günümüze farklı yönleriyle birçok çalışmaya konu olmuştur.¹ Bu alanda yapılan çalışmalarda hukuk ekolleri, Hanefî mezhebinin tarihi, kurucu imamların ve öne çıkan Hanefî hukukçuların menkıbe ve biyografileri, Hanefî hukukçuların metot ve hukuk düşünceleri, belli şehir veya bölgelerde Hanefiliğin gelişimi, Hanefiliğin diğer mezheplerle ilişkileri ve Hanefî hukukçuların fıkıh usûlüne dair görüşleri gibi pek çok konu ele alınmıştır. Bu çalışmaların genelinin Hanefî mezhebiyle ilgili spesifik alanlara hasredildiği, belirli konularda ayrıntıya girilen veya mezhebin teşekkülünden günümüze kadar olan dönemi kapsayacak şekilde fıkıh tarihi veya mezhep tanıtım amaçlı giriş tarzında çalışmalar olduğu görülecektir. Bu tarz çalışmaların amaçları arasında münhasıran Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini ve buna etki eden sebepleri ortaya koymak yoktur. Bu çalışmada Hanefî mezhebinin teşekkülünün hangi süreçlerden geçtiği, mezhebin doğduğu ve yayıldığı coğrafyanın siyasî, sosyo-kültürel ve ilmî düşünce yapıları, Hanefî fıkıh çevreleri ve ders halkaları, mezhep müntesibi fakihlerin çalışmaları, usûl, fûrû ve diğer konularda ortaya konulan eserler, mezhebin yayılması ve bunda etkili olan sebepler, diğer mezheplerle olan ilişkiler ve siyasî yönetimin mezhebin teşekkülüne etkisi ele alınacaktır. Konu, Hanefî mezhebinin içinden çıktığı hukuk geleneğinden başlanılarak Hanefî mezhebinin teşekkülünün tamamlandığı dördüncü asrın son çeyreğine kadar tüm yönleriyle ele alınarak ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu amaçla çalışmanın konusu “Hanefî mezhebinin teşekkül süreci” olarak belirlenmiştir.

Çalışmada mezhebin teşekkülü, sosyal bir süreç olarak kabul edilmiş olup bu yönüyle mezhebin teşekkülüne etki eden coğrafya, sosyo-kültürel yaşam ve siyasî şartların kronolojik olarak ortaya konulması amaçlanmaktadır. Öncelikle sahâbe döneminden itibaren Hanefî mezhebinin içinden neşet ettiği ehl-i re'y geleneği, ele alınacak olup

¹ Adem Arıkan, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 351.

akabinde mezhebin kurucu imamı olarak kabul edilen Ebû Hanîfe'nin hayatının ele alınması planlanmaktadır. Ebû Hanîfe'nin hayatına ilişkin pek çok biyografik eser bulunmakla birlikte tezde bu konu, Hanefî mezhebinin teşekkülüne katkısı yönüyle ele alınacaktır. İkinci bölümde hicrî ikinci asırda Hanefî fıkıh çevreleri, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin rivâyet, tedvin ve tasnif çalışmaları, siyasî idare ve diğer mezheplerle ilişkileri ile mezhebin yayılma durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde hicrî üçüncü asrın genel özellikleri, ikinci ve üçüncü nesil Hanefî fıkıh çevreleri ile bu çevrelerin fikhî faaliyetleri incelenecektir. Dördüncü bölümde ise aynı şekilde dönemin genel özellikleri, dört, beş ve altıncı nesil Hanefî fıkıh çevreleri ile bunların fikhî faaliyetleri, bu dönemde belirginleşen bölgesel farklılıklar, Hanefî fıkıh çevrelerinin diğer mezheplerle ilişkileri ve mezhebin kurumsal kimliğinin oluşması ele alınacaktır. Bu bölümde Hanefî mezhebinin kurumsal kimlik kazanması yolunda başat çalışmaları yapan Tahâvî, Hâkimü's-Şehîd, Kerhî, Cessâs ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin çalışmaları öne çıkarılacaktır.

II. Araştırmanın Önemi

Müslüman Sünnî toplumun büyük çoğunluğunun müntesibi olduğu Hanefî mezhebi, ehli re'y geleneğinin billurlaşması neticesinde teşekkül etmiştir. Bu sürece etki eden faktörlerin ortaya konulması, mezhebin teşekkül sürecinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Çalışma içinde ele alınan sosyal ve siyasî şartların, genel anlamda dönemin fıkıh anlayışına nasıl tesir ettiğinin ortaya konulması, sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara kaynaklık edecektir. Ayrıca mezhebin o dönemdeki usûl ve felsefesinin ortaya konulması, zamanla yaşanan değişimlerin de görülmesini sağlayacaktır. Bunun yanında mezhep teamülleri ile kurucu imamlar ve öğrencilerinin içtihat usûlünün ortaya konulması, sonraki dönemlerde bu konulardaki değişimlerin izlenmesi açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan teşekkül dönemine katkıda bulunan fakihlerin yaptığı çalışmalar, mezhep literatürünün hangi aşamalardan geçerek günümüze ulaştığını anlama açısından önemlidir. Mezhebin teşekkülünü sağlayan dinamiklerin süreç içinde nasıl geliştiği ve hangi kırılmaların yaşandığı, sosyolojik bir realite olarak kabul edilen mezhebi anlamaya yardımcı olacaktır. Çalışma bu yönüyle fıkıh tarihi literatürüne mütevazı bir katkı sağlayacaktır.

III. Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Çağdaş dönemde Hanefî mezhebi, tarihi, müntesip hukukçuları, usûl ve furû birikimi gibi spesifik ve farklı yönleriyle, yerli ve yabancı birçok çalışmaya konu edilmiştir. Eyyüp Said Kaya'nın, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal* adlı doktora çalışması, ülkemizde bu konuda yapılan çalışmalar arasında en önemlilerinin başında gelmektedir. Çalışmanın temel konusu, mezheplerin teşekkülü sonrası fikhî istidlal olmakla birlikte Kaya, çalışmasının üçüncü bölümünü Hanefî mezhebinin teşekkülüne ayırmıştır. Konuyu ilk beş tabaka üzerinden inceleyen Kaya, Ebû Hanîfe ve ders halkasının özelliklerini ehl-i re'ye mensup olmak, fıkıh sahası içinde kalmak, kıyas, istihsan, farazî fıkıh, fıkıh bâblarının ihdası, fıkıhın kayda geçirilmesi, hadis tenkidi ve Kûfe ehline mensup olmak şeklinde açıklar. Kaya, ikinci tabakanın fikhî tedvin ettiği ve tahrîc faaliyetleri yaptığı tespitinde bulunur. Üçüncü tabakanın tedvin faaliyetlerini tamamladığını ayrıca usûlün tedvinini de yaptığını belirtir. Dördüncü tabaka fakihleri tarafından menâkıb tarzı eserlerin verilmeye başlandığını, ilk şerh ve muhtasar çalışmalarının beşinci tabakadaki fakihler tarafından yapıldığını ve meşâyih'in bu dönemde ortaya çıktığını ifade eder. Kaya, Hanefî mezhebinin teşekkülünü beşinci tabakayla birlikte tamamladığı görüşündedir. Ayrıca o, "Hanefî Çevresi Dışında Kalan Iraklı Oluşumlar" başlığı altında Bağdat Mu'tezilesini ele almakta ve bu bölümde özellikle mihne döneminde Basra kökenli ve doğrudan Hanefî çevreyle bağlantılı olmayan fakihlerin etkili olduğu tespitini yapar. Kaya, mezhebin teşekkülünü mezhep içi fikhî istidlal çalışmaları üzerinden temellendirmeye çalışmış, bunun dışında mezhebin teşekkülüne etki eden sebeplere fazla yer ayırmamıştır. Kaya, kıymetli çalışmasında mezhebin teşekkülüyle ilgili bazı hususlara değinse de onun amacının Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini tüm yönleriyle ortaya koymak olmadığı görülmektedir.

Ülkemizde konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bir diğeri, Abdullah Acar tarafından *Endülüs'te Hanefîlik* adıyla yapılmıştır. Kitapta kuzey Afrika, Sicilya ve Endülüs bölgesinde Hanefîliğin gelişim süreci ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde Endülüs'ün fethi öncesinde İslam coğrafyası ve mezhep anlayışı, teşekkül öncesinde Hanefî düşüncenin bu bölgelere girişi, bu hususta öne çıkan Hanefî hukukçu ve kadılar ile kurulan ders halkaları ele alınmıştır. İkinci bölümde Hanefîliğin yayılma sebepleri, Endülüs'te Hanefî silsileleri, Hanefî görüşleri ihtiva eden eserler ve batıda Hanefîliğin duraklama sebepleri ele alınmıştır. Çalışma, amacı gereği

sadece bir bölgede Hanefiliğin gelişimini ele alması sebebiyle mezhebin teşekkül sürecini bir bütün olarak çeşitli açılardan ortaya koymaktan uzaktır.

Benzer bir çalışma Mısır bölgesi Hanefiliği için yapılmıştır. Esra Güleğül tarafından *Hanefiliğin Mısır'a Girişi ve İmam Tahâvî* adıyla hazırlanan doktora çalışmasında Tahâvî'ye kadar Hanefilik ele alınmış, akabinde Tahâvî'nin hayatı ve usûl anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere çalışma, belli bir bölge ve zaman dilimi ile sınırlandırılmış olup Hanefiliğin teşekkülünü tümüyle ortaya koymayı amaçlamamaktır. Mısır Hanefiliği ile ilgili başka bir çalışma Bekir Karadağ tarafından *Mısır Hanefiliği: Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi* adıyla yayınlamıştır. Kitapta Memlûkler öncesi Mısır Hanefiliğine kısaca değinilmiştir.

Murteza Bedir'in *Buhara Hukuk Okulu* adıyla yayınladığı çalışmasında vakıf hukuku bağlamında 10 ve 12. asırlarda orta Asya Hanefî hukuku üzerine bir inceleme yapılmıştır. Eserin birinci bölümünde Hanefî hukuk okulunun teşekkülü, Buhara okulu, bu okulun hukuk algısı, vâkıât, fıkıh ve re'y kavramlarına yer verilirken ikinci bölüm vakıf hukukuna ayrılmıştır. Eserin ilk bölümünde Hanefî mezhebinin teşekkülüne dair kıymetli tespitler yapılmıştır. Bu kapsamda muhtasar ve şerh çalışmalarının mezhebin teşekkülüne etkisi incelenmiş, akabinde zâhiru'r-rivâye, nâdiru'r-rivâye, vâkıât ayırımına ve mezhebin teşekkülüne katkısı yönüyle mezhebin eğitim-öğretim metodunun ilk örneklerine yer verilmiştir. Konumuzla ilgili olan çalışmanın bu bölümü dar tutulmuş, mezhebin teşekkülü, müntesip fakihlerin ortaya koydukları eserlerin niteliği üzerinden irdelenmiştir. Ayrıca çalışmada ortaya konulmak istenen Buhara hukuk okulunun teşekkül ve klasik dönemdeki gelişimi ele alınmıştır.

Murat Şimşek tarafından *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* adıyla yayınlanan çalışmanın birinci bölümünde konunun teorik arka planı ele alınmış ve kavramsal bir çerçeve çizilmiştir. İkinci bölümde menâkıb ve tabakât literatürü bağlamında Hanefîlik ele alınmış, Saymerî, Zerencerî ve Kefevî'nin çalışmalarına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise fıkıh usûlünün gelişimi bağlamında Hanefîlik ele alınmıştır. Çalışmanın merkezine aldığı Saymerî, Zerencerî ve Kefevî'nin eserlerindeki rivâyet zincirleri ve hoca-talebe ilişkileri, teşekkül dönemi ve sonrasındaki klasik döneme kadar takip edilmiş ve bu bağlamda kıymetli veriler ortaya konulmuştur. Çalışmada teşekkül dönemiyle ilgili çeşitli

hususlara değinilmekle birlikte Hanefiliğin ele alınış açıları ve çalışmanın sınırları sebebiyle mezhebin teşekkül süreci ortaya konulmamıştır.

Konuyla ilgili çalışmalardan biri de Ahmet Hamdi Furat tarafından yapılan *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* adlı doktora çalışmasıdır. Çalışmanın birinci bölümünde Kûfe'nin siyasî tarihi, sosyal ve ekonomik yapısı ele alınmış, ikinci bölümünde sahâbe döneminden başlanılarak Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine kadar re'y geleneği âlimleri incelenmiş ve üçüncü bölümünde ise Kûfe re'y ehlinin bazı konulardaki fikhî görüşlerine yer verilmiştir. Çalışma, Hanefiliğin içinde doğduğu Kûfe şehrinin siyasî ve sosyal yapısı ile re'y geleneği âlimlerini ele alması yönüyle önem arz etmektedir.

Şükrü Özen'in *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci* adlı doktora çalışmasının birinci bölümünde re'y ve kıyas kavramları, tâbîn dönemi ve fıkıh ekollerinin ortaya çıkışı ile Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin konuya bakışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma, Ebû Hanîfe öncesine ışık tutması yönüyle önemlidir. Ebû Hanîfe'nin öne çıkan ve mezhebin tedvininde çok önemli çalışmaları bulunan İmam Muhammed, Aydın Taş tarafından hazırlanan *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı* adlı doktora çalışmasına konu edilmiştir. Çalışmada İmam Muhammed'in eserleri, usûl anlayışı ve mezhebe katkıları ele alınmıştır. Mehmet Ali Aytekin de *İmam Züfer'in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve Fikhî Görüşleri* adlı doktora çalışmasında İmam Züfer'in hayatı ve fûrû fıkhıdaki görüşlerini ele almıştır. Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* adıyla kaleme aldığı ve el kitabı niteliğindeki çalışmasında Hanefî mezhebini genel hatlarıyla tanıtmaya yoluna gitmiştir.

Ülkemizde diğer mezheplerle ilgili paralel çalışmalar da yapılmıştır. Nail Okuyucu, *Şâfi Mezhebinin Teşekkül Süreci* adlı doktora çalışmasında Şâfi mezhebinin teşekkülünü intisap kavramı üzerinden ele almış ve mezhebin teşekkülüne en önemli katkının İbn Süreyc tarafından yapıldığı tespitinde bulunmuştur. Okuyucu, çalışmasında Şâfi mezhebinin teşekkül sürecini ilk üç nesil ile sınırlandırmış ve hicrî üçüncü asır ile dördüncü asrın başlarını incelemiştir. Söz konusu ilk üç neslin İmam Şâfi'ye intisap şeklinde gösterdikleri tavır esas alınarak konular analiz edilmiştir. Paralel çalışmalardan biri de Ali Hakan Çavuşoğlu tarafından yapılan *Irak Mâlikî Ekolü* adlı doktora

çalışmasıdır. Çalışmanın birinci bölümünde Medine, Mısır, Kayravan ve Endülüs ekolleri ele alınırken ikinci bölümü Irak Mâlikî ekolüne ayrılmıştır.

Konuyla ilgili Arap dilinde de bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri Said Bektaş'ın *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî* adıyla yayınlanan çalışmasıdır. Eserde mezhebin Ebû Hanîfe'nin mi yoksa öne çıkan öğrencilerinin görüşlerinden mi müteşekkil olduğu, mezhebin Ebû Hanîfe'ye nispeti tartışılmakta ve konu ile ilgili Nablûsî, Kevserî, Muhammed el-Hudarî Bey, Şah Velîyyullah ed-Dihlevî, İbn Âbidîn, Muhammed Bahît el-Mutî ve Muhammed Ebû Zehra'nın görüşlerine yer verilmektedir. Ebû Hanîfe, öğrencileri ve sonraki dönem Hanefî fakihlerin mezhebin teşekkülüne katkılarına değinilmemektedir.

Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc tarafından yayınlanan *el-Medhalü'l-mufasssal ilâ'l-fikhi'l-Hanefî* adlı eserde sahâbe döneminden başlanarak fıkıh dönemleri ele alınmış ve Hanefî mezhebinin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Benzer bir eser, Ahmed Said Havvâ tarafından *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* adıyla kaleme alınmıştır. Yine benzer bir eser, Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn en-Nakîb tarafından *el-Mezhebü'l-Hanefî* adıyla iki cilt halinde yayınlanmıştır. Bu çalışmada Ebû Hanîfe, öne çıkan öğrencileri ve çalışmaları, İbn Kemal Paşa'nın fukahâ tabakâtı ve üzerindeki tartışmalar, mezhebin muteber görüş ve kitaplarını temyiz kuralları, mezhep ıstılahları ve mezhebin özellikleri ele alınmıştır. Bu tarz kitaplar, herhangi bir dönem sınırlaması olmaksızın mezhep hakkında genel bilgi vermeyi amaçlamaktadırlar. Ayrıca bu tarz eserlerde her ne kadar mezhebin teşekkül dönemine değinilmekteyse de mezhebin teşekkül süreci tüm yönleriyle ele alınmamaktadır.

Ebû Hanîfe'nin hayatını konu edinen eserlerde ele alınan konularla çalışmamızın bazı konuları kesişmektedir. Bu alanda önce çıkan Muhammed Ebû Zehra'nın *Ebû Hanîfe*, Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc'ın *İmâmü'l-eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, Selemâsî'nin *Menâzilü'l-eimmeti'l-erbaa* adlı eserleri bulunmaktadır.

Teşekkül dönemi usûlüyle ilgili Ahmet Temel tarafından yapılan *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory* ile Abdulbasit Saltekin tarafından yapılan *Fıkıh Usûlî Tarihinde Kayıp Halka Hicrî III ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler* adlı doktora tez çalışmaları önemlidir. Bu çalışmalar erken dönem usûl çalışmalarını ele almaktadır. Her

iki eser de usûl eserleri üzerinden değil usûl konuları üzerinden teşekkül dönemine ışık tutmaktadır. Heysem Abdülhamîd Hazne tarafından hazırlanan *Tatavvuru'l-fikri'l-usûliyyi'l-Hanefî* adlı yüksek lisans çalışmasında konular kronolojik olarak ele alınmış ve usûl ilmi, doğuşu, tedvini, Hanefî usûlcüler, Hanefî usûlünün doğuşu, tedvini ve istikrar dönemi şeklinde sıralanmıştır. Aynı müellif tarafından yapılan *el-İhtilâfâtü'l-usûliyye* adlı doktora çalışmasında ise Irak ve Semerkant meşâyihî arasındaki farklılıklar ele alınmıştır. Ayrıca eserin ilk bölümlerinde teşekkül dönemi usûl çalışmaları ve usûlün tedviniyle ilgili önemli değerlendirmeler yapılmıştır.

Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* adıyla yaptığı doktora çalışmasını üç bölüme ayırmış, birinci bölümde mihneye kadar olan dönemde, ikinci bölümde mihne sonrasından hicrî beşinci asrın başına kadar olan dönemde Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisini incelemiş, üçüncü bölümde bu ilişkinin fikri, siyasî ve toplumsal tezahürleri üzerinde durmuştur. Çalışma, teşekkül döneminde Hanefîlerin Mu'tezile olan ilişkilerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca Mehmet Seyit Arvas, *H. VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Kelam Fıkıh Usûlü İlişkisi* adlı doktora tezinde Mu'tezile kelamının fıkıh usûlü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Çalışma, teşekkül döneminde usûlcülerinin kelimî tavırları ve Semerkant ile Irak usûl farklılaşmasının ele alınması yönüyle önemlidir. Bunun yanında Hanefîler ile Mürcîler arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından Sönmez Kutlu'nun *Türklerin Müslümanlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* adlı kitabı da önem arz etmektedir.

Konuyla ilgili yabancı dilde yapılan çalışmalara N. J. Coulson'ın *A History of Islamic Law*'ı, H. J. Liebesny'in *The Law of the Near and Middle East*'ı, G. Makdisi'nin *The Rise of Colleges*'ı, D. B. Macdonald'ın *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*'si, J. Schacht'ın "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence"u, Y. Meron'un "The Development of Legal Thought in Hanafî Texts"i, K. Lewinstein'in "Notes on Eastern Hanefite Heresiography"si ve Mushtaq Ahmad'in "The Hanafî Legal Theory: Some Significant Issues"u örnek verilebilir.

IV. Araştırmanın Amacı

Çalışmada Hanefî mezhebinin teşekkül süreci, tüm yönleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sınırlandırılabilmesi için mezhebin teşekkül sürecinin ne zaman

tamamladığının belirlenmesi, bunun için de öncelikle bir mezhebin hangi ölçütler çerçevesinde teşekkülünü tamamladığı başka bir deyişle mezhebin teşekkül etmesinin göstergelerinin ne veya neler olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bu aşamadan sonra çalışılması gereken zaman aralığı da belirlenmiş olacaktır.

Mezheplerin sosyal süreçler sonunda teşekkül ettiği göz önünde bulundurulduğunda mezhebin teşekkülünün gerçekleştiği tarihin kesin bir şekilde ortaya konulamayacağı, ayrıca bu tarihlerin her mezhep için farklılık arz edebileceği kabul edilmelidir. Ayrıca her mezhebin içinde geliştiği coğrafya, sosyo-kültürel yaşam ve bilgiye ulaşım imkânı gibi şartlar farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla her mezhep, farklı süreç ve zamanlarda, kendi şartları çerçevesinde teşekkülünü tamamlamıştır. Belirlenen herhangi bir ölçüt, bir mezhebin teşekkül ettiğini gösterebilirken aynı ölçüt başka bir mezhebin teşekkülüyle ilgili farklı bir sonuca götürebilmektedir. Bundan dolayı mezheplerin teşekkülüyle ilgili ortaya atılan teoriler, bir mezhebin geçirdiği sürecin diğer mezheplere de yansıtılması şeklinde ortaya konulmaya çalışılıyorsa ele alınan mezhebin kendisine özgü şartlarını ıskalama ihtimalini de bünyesinde barındırıyor demektir. Dolayısıyla her bir mezhebin kendi şartları içinde geçirdiği süreçler incelenerek teşekkül kriterlerinin kendine özel olarak belirlenmesi daha isabetli bir tavır olarak görünmektedir. Bununla birlikte birçok mezhebin teşekkül süreçleri incelenerek farklılaştıkları hususlar ve ortak noktaları tespit edilebilir. Bu tür bir çalışma, en azından mezheplerin asgari düzeyde buluştukları ortak noktaların görülmesini sağlayabilir. Bu çalışmada Hanefî mezhebinin teşekkül ettiğine dair ölçütler, mezhebe özel olarak değerlendirilip belirlenmeye çalışılacaktır.

A. Mezheplerin Teşekkülüyle İlgili Öne Çıkan Görüşler

Mezheplerin teşekkül süreciyle ilgili İslam dünyasında ve batıda birçok teori ileri sürülmüş ve bu teoriler son dönemlerde yapılan bazı çalışmalarda değerlendirmelere tâbi tutulmuştur.² Burada tekrara düşmemek için bazı müelliflerin konu ile ilgili bu değerlendirmelerine yer vermekle yetinilecektir.

² Değerlendirmeler için bk. Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkḥî İstidlal* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 6 vd. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 9 vd. Osman Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı (Hanefî Mezhebi Örneği)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 13 vd.

Eyyüp Said Kaya, yukarıda bahsi geçen çalışmasında, öncelikle “mezhep” kavramının tanımı üzerinde durmuş ve bu konuda ileri sürülen görüşleri değerlendirmiştir. Kaya, gerek İslam dünyasında gerek batıda bu konuda görüş belirtenlerin genellikle mezhep kavramını “fakihlerin görüşleri, fikhî görüşler” anlamında kullandıklarını ve bununla da o mezhebin kurucusu olarak kabul edilen imamın görüşlerini kastettiklerini belirtir.³ Konuyla ilgili ilk değerlendirmelerin Schacht tarafından yapıldığını ve sonrakilerin de onun görüşlerinin etkisinde kaldığını belirten Kaya, onun “kadim hukuk okulları” olarak tanımladığı ve salt coğrafya farklılığına dayandığı Medine ve Kûfe ekollerinin hicrî üçüncü asrın ortalarında “kişisel hukuk okulları” olarak adlandırdığı mezheplere dönüştüğü ve Şâfiî mezhebinin ilk kişisel hukuk okulu olduğu görüşüne yer verir.⁴ Akabinde Makdisî’nin görüşüne yer veren Kaya, onun mezhebi medresede eğitimlerinin yapılması çerçevesinde değerlendirdiğini, buna göre fakihlerin kurumsal tarzda eğitim yaptıkları, bir reisi ve bir metodolojisi bulunan, fetva ve eğitim hizmeti sağlayan hukuk loncaları şeklinde tanımladığını, ancak lonca tabiri üzerinden bu teorisine bazı itirazların yapıldığını ifade eder. Kaya, Hallaq’ın Makdisî paralelinde mezheplerin, adlarına nispet edildikleri imamların vefatından sonra teşekkül ettiği, mezhebin teşekkülünün ise müntesibi olan müçtehit fakihlerin çalışmalarıyla gerçekleştiği görüşüne işaret eder. Hallaq’ın Schacht’ın teorisine karşı çıktığı, onun teorisinin aksine mezheplerin kişisel tezlerden kurumsallaşmaya gittiği, önce bazı âlimlerin etrafında ilim halkalarının kurulduğu, ikinci aşamada ise bu halkaların metodolojisinin netleşmeye başladığı, üçüncü aşamada ise hukuk doktrinlerinin oluştuğu görüşünde olduğu belirtilmiştir. Hallaq’a göre ilk aşama, hicrî ikinci asrın başlarında tamamlanmış ve bu dönemde oluşan halkalar sadece fıkıh eğitimine hasredilmiş değildi. İkinci aşama, Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemi içine almakta olup bu dönemde belirli âlimlerin fıkıh ders halkaları bulunmaktadır. Bu ders halkalarında ilerleyen zamanlarda bir usûl ve metodoloji oluşmaya başlamıştır. Hallaq, özellikle hicrî ikinci asrın sonuna doğru iyice belirginleşen bu dönemi, “şahsî ekoller” dönemi olarak adlandırmaktadır. Üçüncü aşama ise hicrî üçüncü asra tekabül edip bu dönemde şahsiliğinden doktrinerliğe bir geçiş söz konusudur. Bu süreç, başarılı bir şekilde tamamlandığında mezhep teşekkülü gerçekleşmiş demektir.⁵ Kaya, batı

³ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 6 vd.

⁴ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 10.

⁵ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 13; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 18 vd.

dünyasında mezheplerin “kadim hukuk okulları, kişisel hukuk okulları ve hukuk loncaları” şeklinde merhalelerden geçerek teşekkül ettiği fikrinin genel kabul gördüğü tespitinde bulunur.⁶ O, Melchert’in Makdisî’nin tezlerini sorgulamadan hukuk loncalarının ne zaman teşekkül ettiğini belirlemeye çalıştığını, bunu yaparken tabakât ve tarih kitaplarındaki veriler üzerinden ilerlediğini ve mezhep müntesibi fakihlerin oluşturduğu topluluk ve ilişki biçimlerini, loncaya dönüşümün delili olarak değerlendirdiğini belirtir. Kaya, onun bu görüşünü, fıkıh ve fıkıh usûlü kaynaklarının kullanmaması sebebiyle fakihlerin fıkha katkılarını görmezden gelmesi yönüyle tenkit etmiştir.⁷ O, konuyla ilgili günümüze kadar yapılan değerlendirmelerin bir yönüyle eksik kaldıklarından hareketle “mezhep” kavramının fikhî istidlalin gelişimi yönüyle ele alınması gerektiğini belirtir. Buna göre bir mezhebin teşekkülünün göstergesi, mezhep içi istidlalin başlamasıdır. Mezhep içinde istidlal yapılabilmesi için kaynak olarak başvurabilecek bir birikim ve bu birikimle fikhî istidlal sebebiyle ilişki kuran fakihlerin olması gerekmektedir. Bu üç unsurun birbirine indirgenmesi veya aralarında kronolojik bir sıralamaya gidilmesi mümkün değildir.⁸

Nail Okuyucu, Melchert, Hallaq, Hurvitz, Eyyüp Said Kaya ve Ahmed al-Shamsy gibi araştırmacıların görüşlerini değerlendirip eksikliklerini ortaya koyduktan sonra “intisap” kavramını merkeze alan bir teori ileri sürer. Buna göre bir fıkıh çevresinin bilinçli bir teşekkül sürecine girerek mezhebe dönüşebilmesi, intisap tavrının varlığına bağlıdır. O, müçtehit imamın görüşlerini benimseyen fakihlerin oluşturduğu intisap çevresinin süreklilik arz etmesini, mezhebe dönüşüm için yeterli görülmüştür. Okuyucu, burada Kaya’nın ileri sürdüğü mezhep içi istidlalin oluşmasıyla mezhebin oluşmuş kabul edileceği ölçütünün Hanefî mezhebi özelinde ortaya konulduğunu, dolayısıyla Şafîî mezhebi için geçerli olmayacağını belirtir. O, ayrıca Kaya’nın mezhep içi istidlalin yapılabilmesi için ileri sürdüğü mezhep birikimi ve fakihler topluluğu şartlarının fıkıh

⁶ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 13 vd. Makdisî, kişisel hukuk okullarının hukuk loncalarına yani mezhebe dönüşebilmesi için kelamî alandaki farklı görüşlere sahip olma durumunun ortadan kalkması ve mezhep içinde bir görüşün benimsenmesi gerektiğine işaret eder. Ayrıca mezhep tabakâtlarının yazımını mezhebe dönüşümün gerçekleştiğinin bir işareti olarak görür. Bk. Aynı dipnot, 15.

⁷ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 16. Ayrıca bk. Christopher Melchert, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221-236.

⁸ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 43-44.

çevrelerinin tarihi geçmişi ile müntesip fakihlerin sayısı ve niteliğinin çevre ve zamana göre değişiklik arz edebileceğini belirterek bu şartların yanıltıcı olabileceğini îmâ eder.⁹

Mezheplerin teşekkülüyle ilgili ileri sürülen görüşler incelendiğinde bunların her birinin çalışma konusu olan mezhep özelinde ortaya konulduğu ve yapılan çıkarımların genelleştirilerek tüm mezhepler için geçerli sayıldığı görülecektir. Bir mezhep veya ekol özelinde yapılan çıkarımlar, her ne kadar doğru tespitler içerse de bu metotla yapılan tümevarım, bir yönüyle eksik kalacaktır.¹⁰ Haddizatında mezheplerin teşekkülüyle ilgili ileri sürülen teorilerin her birinin bir mezhebin teşekkülünden hareketle ortaya konulması, her bir mezhebi kendi şartları içerisinde değerlendirmek gerektiğini ve her mezhebin bu şartlar muvacehesinde teşekkül ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla bir mezhebe özel şartlardan bir genellemeye gitmek yerine teşekkül kriterlerini mezhebe özel kurgulamak, daha isabetli bir tavır olarak görünmektedir. Nitekim her ne kadar farklı teoriler ileri sürülse de mezhepler doğal ve sosyal süreçlerin bir sonucudur. Mezhebin doğduğu ve teşekkül ettiği ortamın siyasî, sosyo-kültürel durumu ile coğrafi şartları, insan unsuru, bilgiye ulaşım durumu, âlimlerin yaşam koşulları ve devletlerin âlimlere bakışı gibi birçok dış etken, mezheplerin teşekkülünü etkilemekle birlikte öğrencilerinin kurucu imamı benimseyerek aidiyet geliştirmesi, onun düşünce ve metodu çerçevesinde çalışmalarını yürütmeleri, bu kapsamda kurucu imamın görüşlerinin tedvini ve rivâyeti, ikinci kuşakta kurucu imamın görüşlerinin yayılmasını temin etmek üzere öğrencilerinin çoğalması, muhtasar ve şerh çalışmalarının yapılarak mezhep eğitiminin kurumsallaşması, usûlün tedvini ve mezhebin yeni çevre ve zamanın getirdiği problemleri çözebilme yeteneği kazandığını gösteren nevâzil literatürünün oluşmaya başlaması gibi sebepler mezhebin teşekkülünün asıl nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda ifade edilen sebepler çerçevesinde kimi mezheplerde mezhep müteessisi olarak bir müntesip fakih ve çalışmaları öne çıkarken bazı mezheplerde kolektif çalışmalar, asıl unsur olabilmektedir.

⁹ Hurvitz, mezheplerin teşekkülünü usûl ve furû görüşleri, toplumsal arka plan ve siyasî ortam, kelâmî tartışmalar, ahlâk anlayışı ve buna bağlı olarak şekillenen toplumsal aktivizm çerçevesinde değerlendirmek gerektiğini, bu nedenle ilim halkalarının mezhebe dönüşümünün incelenmesi gerektiğini, salt coğrafya veya fikhî çalışmaların tek başına mezheplerin teşekkülünü açıklamakta yetersiz olduğu görüşünü savunur. El-Shamsy ise mezheplerin ortaya çıkışını karmaşık tarihi bir fenomen olarak niteleyip bu fenomenin ortak bir entelektüel söylem, literatür, müstakil bir grup aidiyeti ve siyasî destek açısından incelenmesi gerektiğini savunur. Bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 25, 30. Ayrıca bk. Aynı dipnot, 33 vd.

¹⁰ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı (Hanefî Mezhebi Örneği)*, 40-41.

Bu ifadelerimizden farklı fıkıh mezheplerinin teşekküllerinde benzer veya ortak süreçlerin bulunmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Söz gelimi siyasî idarenin belirli bir mezhebe yakın durarak yargı başta olmak üzere bürokrasinin çeşitli kademelerinde o mezhep mensuplarına öncelik vermesinin mezhebin gelişimine katkısı, sadece belirli bir mezheple sınırlandırılması mümkün olmayan bir olgudur. Bununla birlikte bu durum, her bir mezhebin kendisine özgü bir gelişim süreci ve şartlarının bulunduğu gerçeğinin de göz ardı edilmesine yol açmamalıdır.

Kaya'nın kıymetli çalışmasında mezhep içi istidlali, Hanefîlik özelinde mezhebin teşekkülünün göstergesi olarak sunması, doğru bir tespit ve bu çalışmanın da bir çıkış noktası olmasının yanı sıra tek başına ana etken olarak görülmesi ve bu faaliyet için kronolojik veya mezhebe dönüşümde gelişen diğer fikhî veya kritik süreçlerin tayin edilmemesi yönüyle eksik kalmaktadır. Hanefî mezhebi özelinde mezhep içi istidlal kapsamında değerlendirilmesi mümkün olan çalışmaların Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra yapılmaya başlandığı görülecektir. Gerek Ebû Yûsuf gerekse İmam Muhammed, onun öğretisine bağlı kalarak başka bir ifadeyle ona aidiyet geliştirdiklerini ifade ederek içtihat yapmışlardır. Ayrıca tamamlayıcı metinler olarak görülen nevâdir ve emalîlerin bir kısmının da bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün gözükmektedir. Diğer taraftan Kaya'nın haklı olarak mezhep içi istidlalle birlikte fikhî mesai birikimi ve bu birikimi kullanabilecek fukahânın var olması gerektiği şartının da Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra gerçekleştiği görülecektir. Daha sonra ele alınacağı üzere Ebû Hanîfe'nin ders halkasında tartışılan mesâillerin “asıllar” arasına yazılmasıyla ciddi bir fikhî birikim oluştuğu, İmam Muhammed'in yaptığı tedvin faaliyetinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin geride bıraktığı yetkin öğrencileri, kaynaklarda zikredilmektedir. Yine de bu dönemde, mezhebin teşekkül ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Zaten Kaya da mezhebin teşekkülü ile ilgili olarak hicrî dördüncü asrın ilk yarısına işaret etmektedir.¹¹ Bu dönem, nevâzil literatürünün günümüze gelemeyen ilk örneklerinin verilmeye başlandığı döneme tekabül etmektedir.

Mezheplerin teşekkülünde en önemli aşama, kurucu imamdan sonra öğrencileri tarafından onun görüşlerinin ve metodolojisinin benimsenmesi ve geliştirilmesidir. Mezheplerin teşekkülünde her ne kadar bireysel çalışmalar önemli ise de kolektif

¹¹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 99-100.

alışmalar, mezhebin teşekkülünü sağlamaktadır. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri, kurucu imamlardan sonra ders halkalarının oluşturularak mezhep eğitiminin başlaması ve bunun gelenekselleştirilmesidir. Bunun için öğrencilerin aidiyet geliştirerek kurucu imamın görüş ve usûlüne bağlı kalması gerekmektedir. Nail Okuyucu, literatüre çok önemli katkısı bulunan çalışmasında bu durumu “intisap” kavramıyla ifade etmektedir. Ona göre intisap, “bir fakihin kendi fikhî çalışmalarını bir başka fakihin mesaisini dikkate alarak yürütmesi” demektir.¹² Bu anlamda Ebû Hanîfe’ye intisabın ilk örneklerini, başta Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed olmak üzere ona aidiyet geliştirerek gerek onun görüşleriyle fetva veren gerekse kendi çalışmalarını onun hukuk anlayışı çerçevesinde şekillendiren ve onun ashabım diye nitelediği öğrencileri oluşturur. Ancak Hanefî mezhebinin hicrî ikinci asırla birlikte iyice belirginleşen iki fıkıh geleneğinin birinin içinden çıkması, fakihlerin öncelikle bu geleneğe aidiyet geliştirmelerinden bahsedilmesini gerektirmektedir. O dönemde ilim taliplerinin fıkıh öğrenmek istediklerinde önlerinde bulunan iki ekolden birini -en azından eğitimleri süresince- seçmeleri gerekiyordu. Şâfiî mezhebi örneğinde olduğu gibi İmam Şâfiî’nin bu iki ekolün dışında yeni bir fıkıh anlayışı geliştirmesi, şahsa intisap etme şeklinde bir aidiyeti gerektirmiştir. Bu durumu Ebû Hanîfe ve öğrencileri için de geçerli saymak mümkün görünmemektedir. Nitekim kaynaklarda Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin re’y geleneğine mensubiyetleri, öne çıkarılan bir husustur. Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemde gerek öğrencileri gerekse diğer çevrelerin âlimleri, Ebû Hanîfe’yi yeni bir hukuk düşüncesinin müessisi olarak değil re’y ekolünün bir temsilcisi ve teorisyeni olarak telakki ediyorlardı. Ebû Hanîfe’nin bazı öğrencilerinin bir takım fikhî meselelerde ona muhalefet etmeleri, onların Ebû Hanîfe’nin şahsından çok onun daha sistematik hale getirdiği re’y ekolüne mensubiyeti öncelediklerini göstermektedir.

Bir geleneğe intisap diğer bir deyişle aidiyet duygusunun oluşması sonucunda teşekkül eden ders halkaları, zamanla müntesip fakihlerin ve öğrencilerin sayısının artmasıyla medrese benzeri eğitim kurumlarına dönüşmüştür. Bu süreçte ilk nesil öğrencileri tarafından yapılan en önemli çalışma, kurucu metinlerin oluşturulmasıdır. Bu da kurucu imamların görüşlerinin tedvini ile gerçekleşmiştir. Kurucu imamların görüşlerinin nesilden nesile aktarılarak nizamî bir eğitime geçilmesi, mezhebin teşekkülünün ön

¹² Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 4.

aşamalarından biri olmuştur. Ders halkalarının düzenli bir şekilde devam edebilmesi ve medrese tarzı kurumsallaşabilmesi için kurucu metinlerden sonra mezhep eğitiminde kullanılmak üzere muhtasar metinlerin, akabinde öğrencilerin uzmanlaşabilmesi için de şerhlerinin yazılması gerekmiştir.¹³ Bu şerhlerin en önemli işlevlerinden biri, kurucu metinlerde bulunan ve mezhep imamlarının görüş belirtmediği hususlardaki boşlukların doldurulması olmuştur. Çoğu zaman bu boşlukların doldurulması, zaman ve mekânın değişmesiyle ortaya çıkan şartların da bir sonucu olabilmektedir. Bu sürecin tamamlanması mezhebin teşekkül ettiğinin de göstergesi olarak görülebilir.

Bir mezhebin teşekkülünde geçeceği önemli aşamalardan biri de usûlünün tedvini ve buna paralel olarak nevâzil türünün oluşumudur. Usûlün tedvini, mezhep birikiminin hangi teorik zemin üzerine inşa edildiğini ortaya koyarken nevâzil literatürü, mezhebin kurucu metinlerinde doğrudan yer almayan çözümlerin sonraki dönem fukahâ tarafından gerek bu metinlerin yeniden yorumlanması gerekse tahrir vb. yöntemlerle boşlukların doldurulması suretiyle üretilmesini sağlamıştır. Böylece mezhep; kurucu imamlara ait görüşler, bunların teorik olarak temellendirilmesi ve yeni meselelere uyarlanmasıyla bütüncül bir yapı kazanmış olmaktadır. Hanefî mezhebinin teşekkülünde usûlün tahrîc ve tedvini ile nevâzil türünün oluşumu, paralel ilerleyen süreçlerdir. Nevâzil çalışmaları, zaman bakımından kurucu imamlardan uzaklaştıkça mezhebin farklı coğrafyalara yayılması ve kendini yeni şartlar içinde bulması neticesinde yapılan zorunlu çalışmalardır. Bu çalışmalar, mezhebe yeni zaman ve mekâna adaptasyon yeteneği kazandırırken diğer taraftan kurucu metinlere olan literal bağımlılığı da azaltmıştır. Dolayısıyla bunlar, mezhebin sonraki zamanlara ulaşmasını sağlayan en önemli çalışmalar olarak kabul edilmelidir. Ayrıca bu çalışmayı yapanlar, kurucu imamlara yetişemeyen neslin fakihleridir. Bu fakihlerin bu yönde çalışmalar ortaya koyması, mezhebin devamlılığının sağlanması yönüyle psikolojik eşğin de atlatılması anlamı taşımaktadır. Nevâzil çalışmaları, mezhebin kendi kendine yetebildiğinin ve kendi iç dinamikleriyle devamlılığını sağlayabildiğinin göstergesidir.

¹³ Bilindiği üzere İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* adlı eseri Ebû Hanîfe'nin görüşlerini toplayan muhtasar bir eserdir. Mezhebin teşekkül ettiğini gösteren muhtasarlardan, bu esere benzer olanlar değil, kurucu imamların görüşlerinin tedvininden sonra yapılan muhtasarlara kastedilmektedir.

Kurucu imamlardan itibaren ortaya konan metinler, ayrıca yargılama alanında da başvuru kaynağı olmuştur.¹⁴ Adliye teşkilatı, bir mezhebin teoriden çıkıp pratiğe dönüştüğü kurumlardır. Mezhep müntesipleri arasından yapılan kadı atamaları, o mezhebin icra yeteneğine kavuşması anlamına gelmektedir. Bu durum şüphesiz mezhebin teşekkülüne olumlu katkı yapacaktır. Ayrıca hoca-talebe ilişkileri, mezhep müntesibi fakihlerin aldıkları kadılık gibi resmî görevler, kurucu imamların görüşlerinin rivâyet süreci, telif edilen eserler, bunların özellikleri, siyasî otorite ile ilişkiler, devlet ve toplum desteği ve mezhebin yayılışı gibi birçok etken mezheplerin teşekkül sürecini etkilemektedir.

Bu çalışmanın temel iddiası, daha önce zikredilen dış faktörlerin etkili olduğu kabul edilmekle birlikte Hanefî mezhebinin teşekkülünün, fıkıh eğitiminin kurumsallaştığını göstermesi açısından şerh ve ihtisar çalışmalarının yapılması, içtihat metodunun sistematize edildiğini göstermesi yönüyle usûlün tedvin edilmesi, mezhebin yeni çevre ve zamanın getirdiği problemleri kendi birikiminden faydalananarak çözebildiği ve devamını sağlayabileceğini gösteren nevâzil literatürünün oluşmaya başlaması ile gerçekleştiği ve tüm bu çalışmaların kümülatif bir karaktere sahip olup belirli fakihlerin öncülük ettiği kolektif bir faaliyetle ve eşzamanlı bir şekilde yapıldığıdır. Dolayısıyla Hanefî mezhebinin teşekkül ettiğinin ölçütü olarak şerh ve muhtasarların yazılması, mezhep usulünün tedvini ve nevâzil literatürünün oluşmaya başlaması benimsenecek ve zikredilen diğer etkenler, tarihsel süreç çerçevesinde ele alınarak ortaya konulacaktır. Hasılı çalışmamızın temel amacı, Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini her yönüyle ortaya koymaktır. Çalışmamız, bir hukuk tarihi çalışması olması hasebiyle ölçüt olarak alınan kriterlerin gerçekleştiği hicrî dördüncü asrın son çeyreği ile sınırlandırılacaktır. Bu döneme kadar şerh ve muhtasar çalışmaları yapılmış, mezhebin usûlünün tedvini sistematik olarak tamamlanmış ve nevâzil türü eserlerin ilk örnekleri verilmiştir.

B. Çalışmada Kullanılan Kavramlar

Çalışmada kullanılan “kurucu imam” kavramı ile Ebû Hanîfe, “kurucu imamlar” kavramı ile Ebû Hanîfe, İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed kastedilmektedir. Kaynaklarda Ebû Hanîfe’nin kurucu imam olduğu yönünde bir genel kabul bulunduğu

¹⁴ Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 46.

“sâhibü’l-mezheb” veya “imâmü’l-mezheb” gibi kullanımlardan anlaşılmaktadır.¹⁵ Ancak, mezhebin Ebû Hanîfe’den sonra teşekkül ettiği ve Ebû Hanîfe’nin kendisinin mezhep kurmadığı âlimlerce genel kabul gören bir husustur. Dolayısıyla çalışmada kullanılan “kurucu imamlar” kavramından kasıt, zâhiru’r-rivâye eserlerinde görüşleri toplanan Ebû Hanîfe, İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’dir. Nitekim mezhep, bu imamların görüşleri üzerine bina edilmiştir. Mezhebin çıkış noktası Ebû Hanîfe olmakla birlikte Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in de içtihat ve görüşleriyle mezhebin temellerinde harcı bulunmaktadır. Bu durum kaynaklarda Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’e Ebû Hanîfe’nin diğer öğrencilerine nazaran ayrı bir değer atfedilmek suretiyle kendini göstermektedir. Zâhiru’r-rivâye eserlerinde İmameynin görüşlerinin bulunması ve Ebû Hanîfe’nin görüşünün İmameynin görüşüyle tearuz etmesi durumunda hangi görüşün tercih edileceği tartışmaları, Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed’in mezhepteki yerini göstermesi açısından bir fikir vermektedir.¹⁶ Ayrıca “Fıkhi, Abdullah b. Mes’ûd ekti, Alkame suladı, İbrahim hasat etti, Hammâd harmanını kaldırdı, Ebû Hanîfe öğüttü, Ebû Yûsuf hamur yaptı, Muhammed ekmeği pişirdi. İnsanlar da bu ekmeği yiyorlar.”¹⁷ tespiti kurucu imamların fıkıh ilmindeki yerini anlatması bakımından önemlidir. Bununla birlikte “kurucu imam” kavramının belirtilen şekilde kullanılması, kurucu imamın kim olduğu tartışmalarından bağımsız olarak sadece zâhiru’r-rivâye eserlerinde görüşleri toplanan imamların kastedilmesi içindir. Nitekim Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in kurucu imam olduğuna dair birtakım değerlendirmeler yapıldığı gibi aksi kanaat belirtenler de bulunmaktadır.¹⁸

Çalışmamızda kullanılan “kurucu metin” kavramı ile İmam Muhammed’in zâhiru’r-rivâye kapsamında değerlendirilen altı eseri kastedilmektedir. Diğer taraftan bu eserlerde

¹⁵ Ebû’l-Hasan Ali b. Ebû’l-Kerem el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1980), 1/439; Selahaddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 2000), 13/129; Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebû’l-Vefa el-Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 1/219, 558; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn ed-Dımaşkî, *Reddû’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1992), 1/55, 2/353.

¹⁶ Konuyla ilgili bilgi için bk. Seyit Mehmet Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 245 vd.

¹⁷ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr*, 1/49-50.

¹⁸ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 47. Kurucu imam kavramıyla ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı (Hanefî Mezhebi Örneği)*, 8-40.

toplanılan görüşler “kurucu içtihat” olarak da nitelendirilmektedir.¹⁹ Kurucu metin veya kurucu içtihat nitelemeleri, Ebû Hanîfe’nin görüşlerini tedvin eden İmam Muhammed’in Ebû Yûsuf ve kendisinin de görüşlerini topladığı zâhiru’r-rivâye kapsamındaki eserlerin mezhebin iskelet ve çatısını teşkil etmesi sebebiyle yapılmaktadır.²⁰

Çalışmamızda Ebû Hanîfe ve iki öğrencisinin zâhiru’r-rivâye eserleri dışında kalan görüşlerinin toplandığı nevâdir ile Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in emâlîlerini toplayan eserler “tamamlayıcı metin” olarak nitelendirilmiştir. Bu niteleme, zâhiru’r-rivâye eserlerinde eksik kalan bazı mesâillerin nevâdiru’r-rivâye eserlerinden tamamlanmasından kaynaklanmaktadır. Kurucu ve tamamlayıcı metinler, hicrî dördüncü asra kadar Müslümanların karşılaştığı problemleri çözmede yeterli olurken bu tarihten itibaren vâkıât/nevâzil tarzı çalışmalara ihtiyaç hasıl olmuştur. Kurucu ve tamamlayıcı metinler, mezhep doktrininin oluşturulmasında önemli rol oynarken nevâzil tarzı metinler, bu doktrine kendi kendine yetebilme yeteneği kazandırmış ve bu özelliği nedeniyle “devam ettirici metinler” olarak nitelendirilmiştir.²¹

V. Yöntem ve Kaynaklar

Hanefî mezhebinin bu düşüncüyü benimseyen fakihlerin çalışmalarıyla teşekkül ettiğinden hareketle çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür-doküman tarama ve metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca elde edilen veriler, farklı kaynaklardan karşılaştırılarak tahlil edilmiş, sentez ve çıkarımlarda bulunulmuştur.

Çalışmamızda Hanefî mezhebinin teşekkül sürecinin tüm yönleriyle ortaya konulması amaçlanması sebebiyle disiplinler arası çapraz okuma ve araştırmaların yapılması gerekmiştir. Bu sebeple genel tarih kitapları yanında Mu‘tezile dâhil olmak üzere diğer itikadî fırka ve mezhepler tarihini ele alan eserler, tasavvuf, tefsir ve hadis gibi ilimlerle uğraşanlara mahsus tabakât kaynakları, şehir tarihi kaynakları, Hanefî fakihlerini konu edinen menâkıb tarzı eserler, coğrafya ve gezi alanındaki kaynak eserler, temel usûl ve fûrû kaynakları, fıkıh tarihi eserleri, Hanefî âlimleri konu edinen biyografi çalışmaları,

¹⁹ Hacı Yunus Apaydın (ed.), *İslam Hukukuna Giriş* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2010), 133.

²⁰ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 53.

²¹ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 78.

fihrist tarzı eserler, tefsir, hadis ve kelam gibi diğer İslâmî ilimlerin temel kaynakları, çağdaş dönemde araştırma konusuyla ilgili yapılan tez, makale ve ansiklopedi maddesi türü çalışmaların taranması ve elde edilen bulguların analiz edilerek karşılaştırılması gerekmiştir.

Çalışmamızda ait olduğu dönemi gösteren siyasî haritalar ile sosyo-kültürel durumu gösteren şehir yerleşim haritaları ve hoca-talebe ilişkileri ve eser tertibi gibi bilgiler içeren şekil ve tablolara yer verilmiştir. Ayrıca Hanefî fıkıh çevreleri, bölgesel olarak Mısır, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir olarak gruplandırılmıştır. Bu bölgeler arasındaki farklılıklara son bölümde işaret edilmiştir.

Âlimlerin ilim yolculukları yapmaları ve bazen çok yer değiştirmeleri, onların hangi fıkıh çevresinde değerlendirileceğini zorlaştırabilmektedir. Bu çalışmada bir fakihin ait olduğu fıkıh çevresinin belirlenmesi için fikhî faaliyetlerini çoğunlukla yaptığı ve vefat ettiği bölgenin dikkate alınması yoluna gidilmiştir.

Bir fıkıh tarihi çalışması olması sebebiyle çalışmamızın en önemli kaynakları, Hanefî fakihleri toplayan tabakât kitapları ile menâkıb tarzı eserlerdir.²² Bu tarz eserlerde biyografik bilgilerin yanında konu edilen fakihlerin farklı içtihatları, devlet adamları ile ilişkileri hatta girdikleri münazaralarda kullandıkları cümlelere kadar bazı özel bilgilere rastlanılabilmektedir. Bunun yanında çalışmanın özellikle sosyo-kültürel ve siyasî durum başlıklarında genel tarih ve tabakât kitaplarına sıkça başvurulmuştur. Ayrıca spesifik bilgiler içermesi nedeniyle şehir tarihi tarzındaki çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır.

Mezhebin teşekkül döneminde mezhep aidiyetleri tam olarak belirginleşmese de kaynaklarda genellikle fakihlerin ehl-i re'y veya ehl-i hadîs olduklarına işaret edilmektedir. Bununla birlikte Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Eksem veya Hammâd b. Yezîd gibi her iki ekolden hocaları bulunan fakihler için alternatif kaynaklara müracaat edilmiştir.

Çalışmamızda, hakkında bilgi verilen eserler için genellikle eserin kendisine başvurulmuştur. İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye kapsamında değerlendirilen altı

²² Huzeyfe Çeker, Hanefî mezhebine dair telif edilen tabakât ve menâkıb tarzı eserleri ele aldığı bir doktora tezi hazırlamış ve yayınlamıştır. Bk. Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018).

eseri, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı, Tahâvî'nin günümüze ulaşan eserleri, Hâkimü's-şehîd'in *el-Kâfî*'si, Cessâs'ın *el-Fusûl fî'l-usûl*'ü, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin, *en-Nevâzil*'i bunlar arasında örnek olarak zikredilebilir. Bunun yanında bu eserleri değerlendiren bazı müelliflerin de görüşlerine değinilmiştir. Kaynak olarak kullanılan eserlerin arasında yazma eserler de bulunmaktadır. Ayrıca fûrû veya usûl görüşlerine başvuru fakihlerin bu görüşlerinden örnekler verilmesi amacıyla temel Hanefî usûl ve fûrû eserlerine müracaat edilmiştir. Bu eserler, özellikle teşekkül dönemine yakın zamanlarda telif edilen eserler arasından seçilmeye özen gösterilmiştir. Bazı hususlarda hadis usûlü ve kelim kaynaklarına da müracaat edilmek durumunda kalınmıştır.

Çalışmamızda sıkça başvuru en temel kaynak, günümüze kadar gelen en eski Hanefî tabakâtı olma özelliği taşıyan Ebû'l-Vefâ el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudiyye* adlı eseridir. Eserde fakihler alfabetik sıraya göre ele alınmış ve ilk kısımda Esmâü'l-Hüsnâ ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) isimlerine yer verilmiştir. Bunlardan sonra Ebû Hanîfe'nin menkıbelerinin yer aldığı bölüm gelmektedir. Akabinde Ebû Hanîfe'den başlanarak 771/1370 yılına kadar yaşayan 2124 fakihin biyografisine yer verilmiştir. Her bir fakihin tam ismi, nesebi, künyesi, kişiliği, ibadeti, doğum ve vefat yeri ile tarihleri, fıkıh öğrendiği ve hadis rivâyet ettiği hocaları ile kendisinden fıkıh öğrenen ve hadis dinleyen öğrencileri, eserleri ve Hanefî ulemâ arasındaki yeri verilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında ilgili fakihin kendisinin rivâyeti ile meşhur olan bir durum varsa zikredilmiştir. Ayrıca ilgili fakihin aldığı kadılık gibi resmî görevler varsa bunlara da temas edilmiştir. Mezkûr bilgilerin verildiği ana bölümden sonra künye, lakap veya nispetleri ile meşhur olanlar, bayan fakihler ve bazı bilgilerin verildiği bölümler bulunmaktadır. Ayrıca eserin bazı baskılarında Ali el-Kârî'nin Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin menkıbelerini eklediği bir zeyli bulunmaktadır. Kureşî, eserinde ilk dönemlerde Ebû Hanîfe ile bir şekilde ilişkilendirdiği tüm âlimleri Hanefî olarak göstermekle birlikte sonraki dönemlerde genellikle Hanefî bir fakihe öğrenci olma durumuna göre fakihleri Hanefî olarak nitelendirme yoluna gitmiştir. Muhakkikin verdiği bilgiye göre Kureşî, eserini 170 farklı kaynağı tarayarak ve kendi dönemindeki Hanefî âlimlerle görüşerek oluşturmuştur.

İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) kaleme aldığı *Tâcü't-terâcim* adlı eser, hocası Makrîzî'nin *et-Tezkire* adlı eserinin tashih edilmiş ve zenginleştirilmiş halidir. Eserde

yaklaşık 354 Hanefî âlimin biyografisi alfabetik olarak sunulmuş ve âlimlerin telif ettikleri eserlere yer verilmeye özen gösterilmiştir.

Ahmed b. Muslihuddîn Mustafa Taşköprüzâde'nin (ö. 968/1561) *Tabakâtü'l-fukahâ* adlı eseri, tabakalar şeklinde tasnif edilmiştir. Eserin ilk bölümünde fukahâyı yetkinliğine göre yedi tabakaya ayıran Taşköprüzâde, Ebû Hanîfe'den başlayarak Ahmed b. Kemal Paşa'ya kadar olan Hanefî fakihlerin biyografilerini muhtasar bir şekilde vermiştir.

Kınalızâde (ö. 979/1572), muhtasar bir şekilde telif ettiği *et-Tabakâtü'l-Hanefiyye* adlı eserinde fakihleri tabakalara ayırarak biyografilerini vermiştir. Eser, bu özelliğiyle hoca-talebe ilişkilerini takip etme konusunda faydalı olmaktadır. Kınalızâde, fakihleri öncelikle İbn Kemalpaşa'nın tabakalandırmasına uygun olarak dinde müçtehit, mezhepte müçtehit, meselede müçtehit, ashâbü't-tahrîc, ashâbü't-tercîh, kuvvetli-zayıf, zâhir-nâdir görüş ayrımını yapabilen fakihler şeklinde sınıflandırmış, sonrasında Ebû Hanîfe'den başlayarak kronolojik olarak âlimleri tabakalara ayırmıştır. Eserinin mukaddimesinde fakihlerin yetkinliğine göre bu şekilde tertipten amacının teâruz ve ihtilaf durumunda hangisinin görüşünün tercih edileceği hususunda ilgili kişinin işini kolaylaştırmak olduğunu belirtir.

Kefevî (ö. 990/1582), *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr* adıyla kaleme aldığı eserde Hanefî âlimleri hoca-talebe ilişkisine göre kronolojik olarak ele almıştır.²³ Eserin giriş bölümünde dört başlık altında içtihat, müçtehitler, din, hidayet, yönetim, yargı, Hz. Peygamberin (s.a.v.) şer'î açıdan tasarrufları, sahâbe ve tâbî'nin önde gelenleri gibi konular ele alınmıştır. Akabinde Hanefî âlimleri 22 ketîbede/tabakada ele alan Kefevî, her tabakada o dönemde yaşayan veli ve sâlihlerin biyografilerine de yer vermiştir. Kefevî'nin tabakaları, büyük ölçüde Kınalızâde'yle örtüşse de o, bazı âlimleri Kınalızâde'den farklı tabakalara yerleştirmiştir. Örneğin Kefevî, Kınalızâde'nin Ebû'l-Leys es-Semerkindî gibi yedinci tabakaya yerleştirdiği bazı isimleri, altıncı tabakaya yerleştirmiştir. Çalışmamızda Hanefî fakihlerin tasnifinde bulundukları tabaka yönüyle Kefevî'nin bu eseri esas alınmıştır. Eserde yer verilmeyen fakihler ise vefat tarihi ve hocalarına göre uygun olan tabakaya yerleştirilmiştir. Kefevî, kendinden önceki tarih ve

²³ Eser bir heyet tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır. Bk. Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse vd. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017).

tabakât kitaplarından faydalanmakla birlikte bazı fetva ve fûrû eserlerinden de yararlanmıştır. Ayrıca biyografilerini verdiği fakihlerin bu tarz eserlerde yer alan görüşlerinden geniş alıntılar yapmıştır. Kefevî, eserini bazı ilim ehlinin müçtehit ile mukallitleri ayıramaması sebebiyle telif ettiğini belirtir. Bu yönüyle o, Kınalızâde ile aynı amacı gütmektedir. Eserin en önemli özelliği, Hanefî âlimlerin Ebû Hanîfe'ye ulaşan hoca-talebe silsilesini vermesidir. Kefevî'nin kaynakları arasında Sebezmûnî'nin (ö. 340/952) *Keşfu'l-âsâr fî menâkıbî Ebî Hanîfe* adlı eseri de bulunmaktadır. Eserin en iyi Hanefî tabakâtı olduğunu savunan Leknevî (ö. 1304/1886-1887), eserin giriş bölümü, veli ve salihlerin biyografileri ile biyografisi verilen fakihlerin görüşlerinin alıntılandığı bölümleri çıkartmış ve Hanefî âlimleri alfabetik sıralamaya tâbi tutarak *el-Fevâidü'l-behiyye* adıyla ihtisar etmiştir. Bu eserde 524 fakihin biyografisi bulunmaktadır. Leknevî, büyük oranda Kefevî'nin eseri ile yetinse de bazı bölümlerde ilavelerde bulunmuştur. Ayrıca Kefevî'nin özellikle eser nispetleri hususundaki hatalarına dikkat çekmiştir.

Takıyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî'nin (ö. 1010/1601) Sultan III. Murad'a sunduğu *et-Tabakâtü's-seniyye* adlı çalışmasında 2523 fakihin biyografisine yer verilmiştir. Diğer eserlere göre daha geniş olan bu eserde fakihler alfabetik sıra ile ele alınmıştır. Eserde 10 farklı tarih ve tabakât kitabı kaynak olarak kullanılmış bu kitaplar eserin giriş kısmında belirtilmiştir.

Tezimizde Hanefî fukahâyı konu edinen Muhammed Kâmî el-Edirnevî'nin *Mehâmmü'l-fukahâ* adlı eserine atıf yapılmıştır. Bangladeş'te Muhammed Hıfzürrahmân b. Muhibbürrahmân tarafından *el-Büdûru'l-mudîyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye* adıyla Hanefî âlimlerin biyografilerini toplamayı amaçlayan bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Hanefî âlimlerin biyografileri, şimdiye kadar yazılan tabakât ve tarih kitaplarından derlenmiştir. Eser, bir Hanefî âlimi tek kaynaktan okumaya imkân vermektedir.

Tezimizde kullanılan menâkıb tarzı eserlerin başında İbn Ebü'l-Avvâm'ın (ö. 335/946), *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhbâruhü ve menâkibühü* adlı eseri gelmektedir. İbn Ebü'l-Avvâm, Mısır kadılığı yapmış ve Tahâvî'den rivâyette bulunmuştur.²⁴ Müellif, Ebû Hanîfe'den ilim öğrenen, hadis ve fıkıh alanlarında rivâyette bulunan fakih, muhaddis tüm âlimleri mümkün olduğunca rivâyetleriyle birlikte ele almıştır. Bilindiği üzere Hanefî geleneğinde

²⁴ Eser, Ebû Hanîfe'ye dayandırılan rivâyetleri derleyen kitap silsilesinin altıncısı olarak tahkik edilmiş ve basılmıştır.

ilk menâkıb türü eserlerinden biri, Tahâvî tarafından kaleme alınmıştır. İbn Ebü'l-Avvâm'ın onun öğrencisi olması ve ondan rivâyette bulunması, eserini değerli kılmaktadır. İbn Ebü'l-Avvâm'ın torunu Ebü'l-Kâsım tarafından esere bazı ilave ve tashihlerde bulunulduğu kitabın mukaddimesinde belirtilmiştir. Eserde verilen bilgiler, senetleriyle birlikte zikredilmiştir. İbn Ebü'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin hakkında doğumundan vefatına kadar değerli bilgiler vermektedir. Bunlara ilave olarak Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin hangi şehirden geldiklerini listelemiş ve önde gelen öğrencileri hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Eserin günümüze ulaşan en eski menâkıb türü eserlerden biri olması, önemini artırmaktadır.

Kendisinden sonra telif edilen menâkıb tarzı eserlerin kaynakları arasında yer alan Sebezmûnî'nin *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe* adlı eseri, bu alanda kaleme alınan çok önemli çalışmalardan biridir.²⁵ Eserde Ebû Hanîfe'nin görüş ve menâkıbı ile ondan hadis rivâyet eden 849 râvi, şehirlere göre tasnif edilmiş ve naklettikleri görüş, menâkıb ve hadisler, bu tasnife göre sıralanmıştır. Mekkî ve Bezzâzî, aynı alanda kaleme aldığı eserlerinde büyük oranda bu eserden faydalanmışlardır.

Menâkıb türü eserlerin arasında en önemlilerinden biri, Saymerî'nin (ö. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi* adlı eseridir. Eserin girişinde 404/1014 yılında tamamlandığı bilgisi verilmiştir. Kadılık yapan Saymerî, Hârizmî'nin öğrencisi olup Irak Hanefî ders halkasının başına geçmiş ve Irak Hanefîlerinin liderliğini üstlenmiştir. Saymerî'nin eseri, özellikle kendi dönemine kadar Irak Hanefî fukahâsının bilgilerini vermesi sebebiyle önemlidir. Eserde Ebû Hanîfe'yle ilgili bilgilerin verilmesinin yanında onun öğrencilerinin ve sonraki dönem Hanefî fukahânın tabaka esasına göre bilgileri verilmektedir. Eser bu yönüyle hem bir menâkıb türü hem de tabakât türü bir eser olarak değerlendirilebilir. Saymerî, verdiği bilgileri senetleriyle birlikte zikretmiştir.

Özellikle Horasan ve Mâveraünnehir Hanefî fukahâsı hakkında verdiği bilgiler sebebiyle Bekir ez-Zerencerî'nin (ö. 512/1118) *Menâkıbü Ebî Hanîfe* adlı eseri önem arz etmektedir. Saymerî ve Kureşî'nin eserlerinde belirtmediği bazı isimlerle ilgili bilgiler, bu eserde verilmiştir. Zerencerî, eserinde Ebû Hanîfe ve öğrencileri ile ilgili bilgiler

²⁵ Eser, yakın zamanda tahkik edilerek iki cilt halinde neşredilmiştir.

vermekte, sonraki dönem Hanefî fukahâyâ değinmemektedir. Ancak Zerencerî'nin senetlerindeki isimlerden bir kısım Hanefî fukahâyâ ulaşılabilir.

Günümüze ulaşan en geniş menâkıb türü eserlerinden biri Mekkî'nin (ö. 568/1172) *Menâkıbü İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* adlı eseridir. Müellif her ne kadar rivâyetleri senetleriyle birlikte vermeye çalışsa da bazı rivâyetlerde verilen bilgilerin abartılı olması dikkat çekmektedir. Eser, Bezzâzî'nin (ö. 827/1423) aynı adı taşıyan kitabıyla birlikte basılmıştır. Çalışmada ayrıca Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Menâkıbü İmam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, Bezzâzî'nin *Menâkıbü İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, Sâlihî'nin (ö. 942/1536) *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* ve Heytemî'nin (ö. 972/1564) *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

Geniş bir kaynak yelpazesinin taranmasının gerektiği çalışmamızda genel tarih kitapları yanında Bağdat, Semerkant, Buhara, Belh, Nîsâbûr ve İsfahan gibi dönemin ilim merkezleri kabul edilen şehirlerin tarihlerini ele alan eserlere de müracaat edilmiştir. Genel tarih kaynaklarında verilmeyen bazı bilgilere bu kaynaklardan ulaşılmıştır. Bununla birlikte özellikle Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerindeki Hanefîlerle ilgili bilgilere erişimde güçlük yaşanmıştır. Bunun sebepleri arasında bu bölgelerdeki el yazması eserlerin başta Rusya olmak üzere Fransa, Almanya ve İngiltere gibi dünyanın farklı ülkelerine dağılması ve bu eserler üzerinde tahkik tarzı yapılan çalışmaların azlığıdır. Birçok eserin dünyanın hangi kütüphanesinde olduğu bilinmediği gibi günümüze gelip gelmediği de meçhuldür.

Çalışmamızda coğrafya ve gezi türü eserlere de müracaat edilmiştir. Özellikle Makdisî, mezheplerin dağılımıyla ilgili kıymetli bilgiler vermektedir.

Tezimiz boyunca mezhebin teşekkülüne katkıda bulunan fakihlerin görüşlerine klasik fıkıh kaynaklarından ulaşılmaya çalışılmış ve telif edilen eserlerle ilgili fihrist tarzı eserlere müracaat edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ HANİFE’NİN TEVARÛS ETTİĞİ İLMÎ GELENEK, HAYATI VE FIKHÎ DÜŞÜNCESİ

İslam hukukunun doğuşundan günümüze gelinceye kadar geçirdiği tarihsel süreç, modern dönem araştırmacılar tarafından farklı bakış açıları doğrultusunda çeşitli taksimlere konu edilmiştir. İslam hukuk tarihçilerinin genel yaklaşımının teşri tarihini beş farklı döneme ayırarak inceleme yönünde olduğu görülür.²⁶ Bu taksimlerin genelinde “teşekkül dönemi”, fikhın diğer ilimlerden ayrılarak müstakil bir ilim haline geldiği, kendi konu ve kavramlarının ortaya konulduğu, kurucu metinlerinin yazıldığı hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden üçüncü asrın sonuna kadar olan dönemdir.²⁷ Hanefî mezhebinin teşekkülü de bu dönemde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dönem çalışmamızın da merkezinde yer alacaktır.

Tablo 1: Fikhının Gelişim Dönemleri

Teşri Dönemi	Sahâbe Dönemi	Tâbiîn Dönemi	Teşekkül Dönemi	Gelişme Dönemi
h. öl. 13-h.11	h. 11-41	h. 41-120	h. 120-370	h. 370-
H. Peygamber (s.a.v.) Dönemi	H. Ömer, H. Ali, Abdullah b. Mes’ûd	Sahâbenin Küçükleri, Fikhî Ekollerin Teşekkülü	Tâbiîn Küçükleri, Mezhep İmamları, Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re’y Ekolleri	Hanefî, Malikî, Şafî, Hanbelî

Hanefî mezhebinin kurucu imamının Ebû Hanîfe (ö. 150/767) olduğuna dair âlimler nezdinde genel kabul bulunmaktadır. Bu sebeple mezhebin teşekkül sürecinin ortaya konulmasında Ebû Hanîfe’nin hayatı ve yetiştirdiği ilmî gelenek, şüphesiz büyük önem arz

²⁶ Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî el-Hudârî Bek, *Târîhu’t-teşrî’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1967), 5, 86, 142, 275; Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 55, 109, 169, 249, 270, 314; Mennâ’ el-Kattân, *Târîhu’t-teşrî’l-İslâmî* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), 25, 181, 255, 301, 397. (Genellikle bu dönemler, H. Peygamber (s.a.v.) dönemi, sahâbe dönemi -Dört halife, Abbâsîler, Emevîler-, mezhep imamları dönemi, Moğol istilasına kadar olan dönem, Moğol istilasından Mecelle’ye kadar olan dönem şeklindedir. İlk dönem fikhın doğuşu, Emevîlere kadar olan dönem fikhın gelişime dönemi, Moğol istilasına kadar olan dönem fikhın duraklama dönemi ve Mecelle’ye kadar olan dönem fikhın gerileme dönemi şeklinde nitelendirilmiştir. Ayrıca Hudârî Bey, bu dönemleri H. Peygamber (s.a.v.) dönemi, hicrî 40 yılına kadar sahâbe dönemi, hicrî ikinci asrın başlarına kadar sahâbe ve tâbiîn devri, hicrî dördüncü asrın ortasına kadar sünnetin tedvini dönemi, Abbâsîlerin yıkılışına kadar mezhepler dönemi, Moğolların Bağdat’ı işgalinden günümüze kadar taklit dönemi olarak değerlendirmektedir.)

²⁷ Murteza Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi* (Ankara: Ay Yayınları, 2019), 25.

etmektedir. Yaşadığı dönemin sosyo-kültürel hayatı, toplum yapısı ve siyasî şartları yanında onun yetiştiği ilmî gelenek de Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesini etkilemiştir. Bu sebeple içinde yetiştiği gelenekten başlamak suretiyle Ebû Hanîfe'nin hayatı, hocaları, ilmî gelişimi ve öğrencileri kronolojik sıraya riâyet edilerek incelenecektir.

1.1. Irak Havzasında Fıkıh İlminin Gelişimi

Bilindiği üzere Hanefî mezhebi Irak'ta neşvü nema bulan re'y geleneğinin içinden neşet etmiştir. Bu nedenle bu bölgede fıkıh ilminin gelişimi incelenerek mezhebin temelleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından başlamak üzere yaklaşık 65/685 yılına kadar sahâbe dönemi, 135/782 yılına kadar tâbiîn dönemi olarak genel kabul görse de son sahâbî Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile 100/718-719 yılında son tâbiî Halef b. Halîfe de 180/796 yılında vefat etmiştir.²⁸ Şüphesiz Ebû Hanîfe'nin yetişmesinde, ilmî bakış açısının oluşumunda, naslardan hüküm çıkarma ve naslara yaklaşım tarzının gelişiminde sahâbeye varıncaya kadar hoca silsilesinin katkısı büyüktür. Bunun yanında ders aldığı hocalarının içinde kendisine en büyük katkıyı yapanlar, aynı zamanda re'y ekolünün temsilcileridir. Bu nedenle konu, Irak çerçevesinde sahâbe döneminden başlanarak incelenecektir. Gerekli karşılaştırmaların yapılabilmesi ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Irak bölgesi dışındaki ilim çevreleri, özellikle hadis ekolüne ev sahipliği yapan Medine bölgesinin ilmî yapısına da değinilecektir.

Bazı fıkıh tarihçileri, geçirdikleri süreçler arasındaki tedahüllerden dolayı fıkıhın gelişim dönemlerini kesin tarihlerle birbirinden ayırmanın mümkün olmaması sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi, sahâbe dönemi, tâbiîn dönemi, müçtehit imamlar dönemi ve mezhepler dönemi gibi kuşaklar üzerinden incelemeyi tercih ederler. Bu dönemlerin başlangıçları veya sonları, bir önceki veya sonraki dönemlerle kesişirler.

Ebû Hanîfe'nin içinde yetiştiği Kûfe fıkıh ekolünün temelleri, sahâbe döneminde atılmıştır.²⁹ Daha Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken bile gerek ayetler gerekse Hz.

²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 8/316; Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 4/110. Tâbiîn dönemi için bk. Arif Ulu, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/398.

²⁹ Ahmet Uyar, "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Ekolleri)", *Bilimnâme* 5/2 (2004), 29.

Peygamberin (s.a.v.) emirleri sahâbe tarafından farklı anlaşılabilmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatı sonrasında sahâbe arasında fikhî konulardaki görüş ayrılıkları yeni karşılaşılan durumlara da bağlı olarak gittikçe artan bir seyir göstermiştir.

Tablo 2: Hz. Peygamber (s.a.v.) Sonrası Kronoloji

H. Ali'nin Hilâfeti / Emevîler Dönemi (Tâbiîn Dönemi)																
Dönemin Dinî Oluşumları: Hâricîler, Şîa, Mürcie, Kaderiyye, Mu'tezile, Cehmiyye, Ehl-i Hadîs, Ehl-i Re'y																
Olaylar																
Basra ve Kûfe Şehirlerinin Kuruluşu	17	32	37	41	49	61	62	73	80	86	92	96	99	100	120	120
Abdullah b. Mes'ûd' un Vefatı																
Sıffin Savaşı																
H. Ali' nin Şehadeti																
H. Hasan' ın Şehadeti																
H. Hüseyin' in Şehadeti																
Alkame b. Kays' ın Vefatı																
Haccâc' ın Hicaz Valisi Olması																
Ebû Hanîfe' nin Doğumu																
Velid b. Abdülmelik' in Halife Olması																
Endülüs' ün Fethi																
İbrahim en-Nehaî' nin Vefatı																
Ömer b. Abdülazîz Halife Olması																
Son sahâbe Âmir b. Vâsile' nin Vefatı																
Hammâd b. Ebû Süleyman' ın Vefatı																
Ebû Hanîfe' nin Ders Vermeye Başlaması																

H. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve H. Ömer (ö. 23/644) dönemlerinde sahâbe arasında meydana gelen fikhî ihtilaflarda özellikle tüm toplumu ilgilendiren sosyal ve siyasî meselelerde, bu halifelerin şura içtihadını esas alan uygulamaları ile görece bir birliktelik tesis edilmiş olmakla birlikte pür fikhî ihtilaflarda din adına son sözü söyleyecek bir merciin bulunmaması sebebiyle ihtilafları sonlandırmak mümkün olmuyordu. Sahâbîler, H. Ömer'in hilâfetinin ilerleyen dönemlerinde yeni fetihler sonucu İslam ülkesinin genişlemesi ve yeni şehirler kurulması neticesinde İslam'ı tebliğ etmek ve ilim öğretmek üzere çeşitli şehirlere dağılmaya başladılar. Bu sahâbîler, gittikleri yerlerde sahip oldukları metot ve yorum anlayışlarını öğrencilerine aktarıyorlardı. Sonraki yıllarda H. Ömer tarafından İslam devletinin ikinci başkenti olacak olan Kûfe şehri kurulmuş ve o, Abdullah b. Mes'ûd'u (ö. 32/652-53) Kûfe'ye kadı olarak göndermiştir.³⁰ Abdullah b. Mes'ûd, yalnızca yargı veya fetva gibi işlerle ilgilenmekle yetinmiyor, aynı zamanda

³⁰ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1978), 265; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960), 129; Muhammed Ebû Zehrâ, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, ts.), 330.

Kûfe mescidinde eğitim-öğretim işlerini de yürütüyordu. Tâbiûn neslinin en önemli fakihleri olarak yerini alacak büyük şahsiyetler Abdullah b. Mes'ûd'un rivâyet birikimi yanında özellikle re'ye dayalı dirâyet yöntemini de öğreniyorlardı. Kuşaklar boyu devam eden bu ilmî faaliyetin meyvesi olarak Irak/Kûfe ekolü doğmuştur. Başlangıçta coğrafi bir mekâna işaret eden isimlendirme zaman içinde şer'î-amelî hükümlerin anlaşılması, yorumlanması ve geliştirilmesinde kendisine has yöntem ve epistemolojiye sahip olan metodolojik bir ekole dönüşerek “ehl-i re'y” olarak isimlendirilecektir. Sahâbe döneminin sonları, tâbiûn döneminin başlarından itibaren nüveleri görülen bu farklılaşma, zaman içinde kendisine has ilke ve prensipleri olan ve belli bir şahsa izafe edilen müstakil bir mezhebe, “Hanefî mezhebine” dönüşecektir.

Kûfe'de bu gelişmeler yaşanırken Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatı sonrasında Medine'de kalan ve ilmî faaliyetlerine bu şehirde devam eden Zeyd b. Sabit (ö. 45/665-666) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) gibi sahâbîler ise bulundukları bölgede çözüm bekleyen yeni meselelerin ortaya çıkması noktasında Irak bölgesine göre daha sade bir yaşantıya sahip olması, sahip oldukları rivâyet malzemesinin nitelik ve nicelik bakımından Irak bölgesine göre daha çok ve sağlam olması gibi bir takım sebeplere bağlı olarak “rivâyet eksenli” bir fıkıh anlayışı ortaya koymuşlar ve nasların yorumunda geneli itibarıyla lafzî anlamla yetinen bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Medine'de sahâbe neslinin önde gelen fakihlerinin benimsedikleri ve uyguladıkları bu fıkıh anlayışını tâbiûn neslinden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) başta olmak üzere Medine'nin önde gelen fakihleri tevârüs etmişlerdir. Bu mirasla birlikte Medine ekolü oluşmuş, sonraki yıllarda bu ekol “ehl-i hadîs” veya “ehl-i eser” gibi isimlerle anılır hale gelmiştir.³¹

Kûfe fıkıh ekolünün belirgin hale gelmesinde tâbiûn neslinin önde gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) merkezî bir role sahiptir. Genel bir niteleme ile tâbiûn döneminin hicrî birinci asırla birlikte ikinci asrın başlarını kapsadığını söylemek mümkündür. Kûfe'de hicrî birinci asırda Abdullah b. Mes'ûd'un ilim halkasında yer alan Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683-684), Esved b. Yezîd (ö. 75/694) ve kadı Şüreyh b. Hâris (ö. 80/699-700), bu ilk neslin öğrencileri konumunda bulunan İbrâhim en-Nehaî ve Amir b. Şerâhil eş-Şa'bî (ö. 104/722) gibi fıkıhta önemli isimler

³¹ Abdullah Aydın - Salim Ögüt, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/508 vd.

yetiştirilmiştir. Bu âlimler fukahâü'l-emsârdan kabul edilen Hz. Ali (ö. 40/661) ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbeden ilim öğrenmiş ve sahâbeyi hüküm istinbatı açısından çok iyi idrak etmişlerdir.³² Bu dönemde hocalara bağlılığın “intisap” adı verilebilecek bir düzeye ulaşmadığı, bir öğrencinin farklı hocaların ilim halkalarından istifade etmesinin tabîî karşılandığı görülür. Hicrî ikinci yüzyılda tâbiîn nüfusu azalmış etbau tâbiîn dönemine geçiş başlamıştır. Bu dönemle birlikte sonraları kurumsal varlık kazanacak olan mezheplerin kurucu imamları olarak nitelenecek “müçtehit imamlar dönemi” de başlamış oldu. Bu dönemin en önemli özelliği fıkıh eğitim-öğretim faaliyetinde belirli bir fıkıh çevresine ve bu çevrenin başat hocası konumunda bulunan âlimlere intisabın başlaması, böylelikle hocalarının ilim meclislerine düzenli olarak devam eden, ders notları tutan ve belirli bir fakihe nispetle onun ashabı olarak anılan talebeler topluluğunun ortaya çıkmasıdır.

1.1.1. Dönemin Fikhî Düşüncesini Etkileyen Unsurlar

Sahâbe arasındaki fikhî ihtilafların Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından itibaren başladığını belirtmiştik. Sahâbenin fikhî ihtilaflarının pek çok sebepleri bulunmakla birlikte zaman içinde onlar arasındaki bu farklılıkların rivâyet malzemesinin sıhhatini tespit, nasları anlamada ve nasların doğrudan çözüm getirmediği meselelerde re'yi kullanma biçimlerinde ortaya çıktığı görülür. Bu farklılıkları netice itibarıyla bir tür “yöntem farklılığı” olarak nitelemek mümkündür.³³ Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisi içtihat ettiği gibi sahâbeyi içtihat etmeye teşvik etmiştir.³⁴ Meşhur Muâz hadisinde (Ebû Davûd, “Akdiyye”, 11) bu durum ifade edilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken Müslümanlar fikhî konuları O'na arz etmeleri sebebiyle herhangi bir ihtilaf olmuyordu. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra Müslümanlar arasında çeşitli sebeplerle ayrışmalar başladı. Bu sebepler arasında naslara yaklaşım tarzı ve metodoloji, siyasî sebepler, itikadî farklılaşmalar, sosyal ve kültürel hayat, toplumun ihtiyaçları, coğrafik

³² Abdullah b. Mes'ûd'dan ilim öğrenenlerin listesi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayp Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1/461-462; Mehmet Erdoğan, “İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri (16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa)*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 324.

³³ Sahâbe arasındaki fikhî ihtilafların sebepleriyle ilgili bk. Ali el-Hafîf, *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 18-24.

³⁴ Hz. Peygamberin (s.a.v.) içtihat örnekleri için bk. Selahaddin Kırıyıcı, “Hz. Peygamberin İçtihatları”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1994), 1-42.

sebepler ve örf, fikhî ekol ve mezhepleri etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Herhangi bir ekol veya mezhep sırf felsefî/metodolojik temele dayanarak gelişimini tamamlayamaz. Her ne kadar ekol/mezhep kurucuları bir metodoloji belirleseler bile bu metodoloji zamanla sonraki nesiller tarafından ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi gerekir. Bu şekillenmede içinde yaşanan coğrafya ve örfün de önemli bir etkisi vardır. Netice itibarıyla hukuk, dinamik bir yapı arz eden, değişerek gelişen ve sosyal hayatı düzenleyen kurallar bütünüdür. Fıkıh, değişen şartlara göre süreklilik arz eden periyotlarla sosyal hayatı kurallara bağlar. Her ne kadar fikhin değişmezleri çok olsa da onun bu özelliği, fikhin değişen şartlara uyumunu etkilemez.

1.1.1.1. Naslara Yaklaşım Tarzı ve Metodoloji

İslamî ilimlerde nas kavramı ile Kitap ve sünnetin lafızları kastedilir. Genel olarak nas, hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve sünnetin ifadeleri anlamına gelen bir terimdir.³⁵

Kur'an'ın günümüze değişmeden, herhangi bir tahrife uğramadan geldiğine dair İslam âlimleri nezdinde görüş birliği vardır. Ayetlerin sübutu açısından ulemâ arasında bir ihtilaf olmasa da delâlet ettiği mana yönüyle farklılıklar bulunmaktadır. Fakihlerin ayetlerin yorumlamasında takip ettikleri metot, hüküm açısından onları farklı sonuçlara götürebilmektedir. Ayetlerin yorumunda fakihin sırf metne bağlı kalması ve dilin yapısal mantığının dışına çıkmaması, ayetin sebebi nüzulü, ayetten Şârî Teâla'nın maksadını kavrama çabası temel etkenlerdir. Nasların yorumlanmasında genel olarak iki eğilimden söz etmek mümkündür. Bunların ilki literal (lafzî) yorumlama eğilimidir ki bu eğilim, zaman zaman nasların mana ve maksatlarını ıskalama pahasına nasların zâhirinden hüküm çıkarırken, diğer eğilimi temsil eden gâî yaklaşım tarzı ise lafızları da dikkate almakla birlikte, nasların ilk anda anlaşılan anlamlarını terk etme pahasına nassın ma'kulünden hüküm çıkarır.³⁶ Lafzî metotta metne bağlı kalınarak dilin yapısal özelliğinin elverdiği ölçüde metin yorumlanır. Gâî metotta ise metnin lafız ve dil özelliklerinin yanında nuzûl sebebi, Şârî'nin maksadı da göz önünde bulundurulur. Kesin hatlarla birbirinden ayırt etmek mümkün olmasa da tâbiîn döneminde ehl-i hadîs, ağırlıklı olarak lafzî metodu, ehl-i re'y ise gâî metodu kullanmıştır. Özellikle kıyas ve istihsânın

³⁵ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, "Re'y", *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 7/98; Yunus Apaydın, "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/391.

³⁶ Hudârî Bek, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, 94-95.

gâî metot için elverişli olması sebebiyle ehl-i re'y tarafından sıkça kullanıldığı görülmektedir.³⁷

Şer'î delillerin ikincisi olan sünnet de ulemâ arasındaki fikhî ihtilaflarda esaslı bir yer tutmaktadır. Sünnet üzerindeki ihtilafların bir kısmını sübutla ilgili ihtilaflar oluştururken diğer bölümünü delâlete ilişkin ihtilaflar oluşturmaktadır. Hadis rivâyetlerinin sübut yönünden değerlendirilmesinde, “sahih”, “hasen” ve “zayıf” hadisin kriterleri konusunda farklılıklar olduğu gibi bu kriterlerin tek tek rivâyetlere uygulanması konusunda da ihtilaflar söz konusu olabilmektedir. Yine prensip olarak sahih ve hasen hadislerin fikhî hükme dayanak kılınması noktasında bir görüş ayrılığı bulunmamakla birlikte zayıf hadislerin hüküm vermede esas alınıp alınmayacağı konusunda farklı görüşler söz konusu olabilmektedir. Bir hadisin sadece senet yönünden sağlam olmasını hüküm vermede yeterli görmeyen bazı fakihler, birtakım sebeplerden dolayı ek şartlar ileri sürebilmektedir. Örneğin İmam Mâlik (ö. 179/795) Medine halkının örfünü öne çıkarırken Ebû Hanîfe, râvinin fakih olması şartını öne sürmektedir.³⁸ İmam Mâlik, bu görüşünü sahâbenin büyük çoğunluğunun vefat edinceye kadar Medine’de ikâmet etmesi düşüncesinden hareketle onların örfünün Hz. Peygamberin (s.a.v.) uygulamaları olmasına dayandırır. Ebû Hanîfe ise Irak bölgesinde çıkan siyasî kargaşalar ve kelamî tartışmalar sebebiyle uydurma hadislerin çoğalması üzerine hadisleri kabul etmede daha sıkı şartlar öne sürmek durumunda kalmıştır. Zikredilen sebepler, Irak fakihlerinin genelinin hadislere daha ihtiyatlı yaklaşmasını gerektirmiştir. Sünnet konusunda bu sayılanlar dışında haber-i vahidlerin Kur'an naslarıyla ilişkisi (tahsis, takyid, ziyâde vb.), Hz. Peygamberin (s.a.v.) fiillerinin hükmü ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) tasarruflarının taksimi gibi konulardaki farklı görüşler de hüküm istinbatında farklılıklara yol açmaktadır. Dönemin iki fıkıh ekolü, ehl-i hadîs ve ehl-i re'yın naslara yaklaşım tarzları, ilgili başlık altında incelenecektir.

³⁷ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve 'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), 2/12.

³⁸ Medine ameli için bk. Ebû'l-Velîd el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl*, thk. Abdülmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 1/486 vd. Muhammed Ebû Zehrâ, *Mâlik* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1952), 353 vd. Râvinin fakih olması şartı için bk. Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyüddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2001), 181-182; Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Kahire: Mektebetü't-Turâs, 1992), 445; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanevî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001), 172.

1.1.1.2. Siyasî Sebepler ve İtikadî Ayrılıklar

Siyasî sebep ve itikadî ayrılıkların fıkıhla doğrudan ilişkisi bulunmaması hasebiyle bu başlık altında konuya fıkıhla ilişkisi nispetinde yer verilecektir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası çıkan siyasî ihtilaflar, itikadî fırkaların oluşmasına neden olmuştur. Sahâbe arasında ilk siyasî ihtilaf, Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) halife seçiminde çıkmıştır. Benî Sakîfe sayfiyesinde toplanan ensar, kendi aralarından biri olan Hazrec kabilesine mensup Sâd b. Ubâde'yi (ö. 14/635-636) halife seçmek istemişti.³⁹ Ensarın, muhacirden habersiz, oldu bitti ile halife seçmek istemesi Müslümanları ilk defa karşı karşıya getirmiştir. Burada Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir'in gayretleriyle münakaşa daha da büyümeden halife seçimi tamamlanmıştır. Ancak gerek ensar ile muhacir gerekse Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında birtakım kırgınlıklar da yaşanmıştır. Hz. Osman (ö. 35/656) döneminin ikinci yarısından itibaren Hz. Osman'ın güven problemi nedeniyle kendi kabilesinden valiler ataması birtakım huzursuzluklara sebebiyet verdi. Çıkan olaylar sonunda Hz. Osman şehit edildi. Sonrasında ümmetin çoğunluğu Hz. Ali'ye biat etmiş, ancak ona biat etmeyenler isyana kalkışmıştır. İlk olarak Hz. Aişe (ö. 58/678), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) öncülüğündeki ordu Hz. Ali'nin ordusu ile karşı karşıya geldi.⁴⁰ Cemel vakıası olarak adlandırılan bu savaşta her iki taraf da Müslümandı ve Müslümanlar ilk defa birbirlerinin kanını dökmüştü. İlerleyen zamanlarda Şam valisi Muâviye'nin (ö. 60/680) savaş hazırlığı yaptığını öğrenen Hz. Ali onun üzerine yürüdü.⁴¹ Sıffin savaşı olarak bilinen bu savaş neticesinde taraflar tahkime gitmiş ve hakemlerin görüşmesi neticesinde hem Hz. Ali hem de Muâviye'nin görevden azledilmesi ve Müslümanların şûrâ ile bir halife seçmelerine karar verilmişti. Ancak daha sonra Hâricîler adı verilen bir grup bu karara karşı çıkarak Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmış ve bunlar Hz. Ali ve Muâviye'yi öldürmeye karar vermişlerdi. Hz. Ali şehit edilirken Muâviye bu suikast girişiminden kurtulmuş ve Emevî devleti kurulmuştur. Ancak Ümeyye ve Hâşimî çekişmesi bitmemiş ve aralarındaki mücadelelerde Hz.

³⁹ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretu'n-nebî*, thk. Mecdi Fethi es-Seyyid (Mısır: Dâru's-Sahâbe, 1995), 4/364 vd.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/568. Ayrıca bk. Ethem Ruhi Fığlalı - Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vakası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/320-321.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 3/537. Ayrıca bk. İsmail Yiğit - İlyas Üzümlü, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

Peygamberin (s.a.v.) torunları Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin (ö. 61/680) de şehit edilmiştir.⁴²

İlk dönem İslam tarihi boyunca Irak, Şîî düşüncenin ve isyanların merkezi olmuştur. Şîî isyanları dışında bu bölgede iki önemli ve bölgesel çapta isyan çıkmıştır. Bunlardan ilki 66/686 yılında, II. Muâviye döneminde Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin (ö. 67/687) çıkardığı isyandır. Sekafî, Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) mehdî olduğunu söyleyip Müslümanları onun imâmetine çağırmıştı. O, Şîîlerin ve mevâlînin desteğini alarak Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Kûfe valisini oradan sürmüş ve şehirde kontrolü ele almıştı.⁴³ Ancak o, 67/687 yılında Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691) tarafından öldürülmüştü.⁴⁴ Diğeri ise 81/700 yılındaki Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (ö. 85/704) isyanıdır.⁴⁵ Emevîlerin Kûfe valisi Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) zulmüne karşı ayaklanan Eş'as, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Âmiru's-Şa'bî, en-Nehaî, Sa'id b. Cübeyr (ö. 94/713-714) ve Abdurrahman b. Ebû Leylâ (ö. 83/702) gibi âlimlerin desteğini almıştı. Önceleri Haccâc'ın komutanlığını yapan İbn'ül-Eş'as, Afganistan seferi sonrasında önce Haccâc sonra da Emevî halifesine karşı ayaklanmıştır. İbnü'l-Eş'as, başlangıçta Emevî kuvvetlerini yenilgiye uğratarak başarılı olmuş, ancak sonrasında Haccâc tarafından iki kez mağlup edilmiş ve Türk hükümdar Rutbîl'e sığınmıştır. İbnü'l-Eş'as, 85/704 yılında ölmüş olup ölümü ile ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu isyan, Emevî hilâfetinin yıkılması tehlikesi geçirdiği en büyük isyanlardan biri olup ulemânın destek vermesi yönüyle diğerlerinden farklıdır.⁴⁶ İsyân sırasında birçok âlim, Haccâc tarafından kılıçtan geçirilmiş ve Sa'id b. Cübeyr şehit edilmiştir. Şa'bî de kaçtığı Rey'den getirilmiş, yaptıklarını cesurca itiraf ettiği için affedilmiştir. İbrahim en-Nehaî'ye ise Irak'taki konumu ve kabilesi nedeniyle dokunulamamıştır.⁴⁷

⁴² Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/283; İsmail Yiğit - Engin Beksaç, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/90.

⁴³ Ebû'l-Fedâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2003), 11/686.

⁴⁴ Muhammed b. Şakir b. Ahmed Selahaddîn, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1974), 4/123.

⁴⁵ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 316.

⁴⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 21/32-33.

⁴⁷ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 327.

Irak'ta 122/740 yılında gerçekleşen Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) isyanına kadar Emevîler hâkimiyetini sürdürmüşlerdir. Kaynaklarda Cemel vakasından başlayarak Kûfe valisi Haccâc dönemi de dâhil olmak üzere yaşanan iktidar mücadeleleri ve isyanlarda 200 bin den fazla Müslümanın kanının döküldüğü belirtilir. İlerleyen dönemlerde Hz. Peygamberin (s.a.v.) amcası Hz. Abbas'ın (ö. 32/653) soyundan gelenler, 132/750 yılında Emevî devletini yıkarak Abbâsî devletini kurdular.⁴⁸ Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatı sonrasında yaşanan ve siyasî bir karakteri bulunan bu karışıklıklar, siyasî alanda bozulan birlikten daha önemli ve tehlikeli olmak üzere birçok farklı fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yaşanan tüm bu siyasî gelişmeler ve sonrasında meydana gelen itikadî firkalaşmalar, fıkıh ilmine de tesir etmiştir.

Müslümanlar arasındaki ilk iç savaşlar neticesinde ortaya çıkan en önemli tartışmalar arasında “büyük günah işleyen Müslümanların durumu (mürtebib-i kebîre)” ve buna bağlı olarak, “amelin imandan bir cüz olup olmadığı” konuları yer almaktadır. Hâricî ve Şîî gruplar bu problemi tekfir ile çözme yoluna gitmiş ve bunun neticesinde İslam'ın yayılmasında büyük hizmetleri olan sahabîleri tekfir etmekten kaçınmamışlardır. Hâricîler, Hz. Ali ve Muâviye'yi hakem olayı nedeniyle tekfir ederken Şîa da Hz. Ali'nin hilâfet hakkının gasp edildiği gerekçesiyle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahâbenin önde gelenlerini, Cemel ve Sıffin'de Hz. Ali'ye karşı savaşanları tekfir etmiştir.⁴⁹

Sahâbenin bu şekilde tekfir edilmesi ve büyük günahları nedeniyle Müslümanların cehenneme gidecekleri görüşü, İslam âlimlerinin vicdanını yaralamış ve onlar, Müslüman toplumun içine düştüğü bu travmadan kurtulması için farklı çözüm önerileri sunmuşlardır. Bunlardan biri ircâ görüşüdür. Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'ın da sahip olduğu nakledilen bu düşünceye göre büyük günah işleyenlerin durumu Allah'a bırakılır ve onların akıbetlerini ancak Allah bilir. Amel, imanın bir cüzü olmadığı için büyük günah işlemek Müslümanı dinden çıkarmaz. Dolayısıyla Müslümanların kendi aralarında yaptıkları savaşlar neticesinde ölen de öldürülen de Allah tarafından hesaba çekilecek olup, akıbetleri yine Allah tarafından belirlenecektir. Bununla birlikte günah işleyen Müslüman fâsıktır. Makdisî, 375/985 yılında yazmaya başladığı eserinde Mürcie'nin büyük günah işleyenler hakkında tevakkuf ettiğini,

⁴⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 7/421.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Tekfir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/350-356.

bunların bir kısmının ehl-i re'y bir kısmının da ehl-i hadîsten olduğunu belirtir.⁵⁰ Bu görüşlere sahip olan Mürcie, ılımlı ve uzlaşmacı bir yol takip etmiştir. Bunlar bazen haksızlık karşısında tavır almış bazen ilimle uğraşarak uzlete çekilmiş ve siyasî kavgaların dışında kalmışlardır. İlerleyen dönemlerde ehl-i re'y fıkıh çevresinin itikadî görüşleri dışına çıkan Mürcie, Irak'ta etkisini kaybetmesine karşın Horasan taraflarında etkili olmuştur.⁵¹

İman-amel ilişkisi konusunda diğer bir görüş de Ebû Hanîfe ile aynı yıl dünyaya gelen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in ortaya attığı "el-menzile beyne'l-menziileteyn" görüşüdür. Buna göre büyük günah işleyen imanla küfür arasında bir yeredir. Cemel ve Sıffin savaşına katılanlardan hangisinin hatalı olduğu bilinemez.⁵² Mu'tezile bu görüşüyle kendini Hâricî ve Mürcîî fikrin karşısına konumlandırmıştır.

Ebû Hanîfe ve onun fıkıh çevresi, dışlayıcı bir tutum sergilemekten ziyâde uzlaşmacı ve birleştirici bir tavır ortaya koymuştur. Bu tutumun bir neticesi olarak ehl-i re'y ve Hanefî fıkıh çevresinde, sonraları "ehl-i sünnet" olarak isimlendirilecek ana akıma mensup fakihler yanında ırcâ ve Mu'tezilî fikirlere sahip birçok Hanefî fakihinin varlığını görebiliyoruz.⁵³

Sıffin savaşı sonunda ortaya çıkan Hâricîler, başlangıçta siyasî bir fırka iken sonraları itikadî/fikhî bir mezhebe dönüşmüştür. İbaziye kolu dışında günümüze ulaşamayan Hâricîlerin birtakım itikadî görüşleri bilinse de fikhî görüşlerine ulaşmak mümkün görünmemektedir. Onlara göre Kur'an, te'vil ve tefsir gerekmezsin itikadî ve amelî alanda yegâne nizamdır. Adaletin gerçekleşmesi için Allah'ın emir ve yasaklarının her alanda uygulanması gerekir. Çünkü hüküm ancak Allah'ındır. Halife âdil, âlim, zâhid olması şartıyla hür veya köle herhangi bir Müslüman olabilir.⁵⁴ Buna göre Hâricîler lafza bağlı kalıp, lafızdan ne anlaşılıyorsa amelî alanda da onu uygulamışlardır.

⁵⁰ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1991), 38.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/139. Ayrıca bk. Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/42.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/43. Ayrıca bk. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/391-401.

⁵³ Hasan Hacak, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 512-515.

⁵⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/114 vd. Ayrıca bk. Ethem Ruhi Fırlı vd. "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

Sıffin savaşı sonrası oluşan diğer bir fırka ise Şîa'dır. Başlangıçta siyasî bir fırka olan Şîa, sonraki dönemlerde özellikle imâmet ve 12 imam nazariyesiyle birlikte dinî bir fırka haline gelmiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'nin ilâhlığı ve peygamberliği iddialarını, bedâ, rec'at, tenâsüh ve ibâha gibi inançları bünyesinde toplayan Keysâniyye ile onun tâli kolları ilk aşırı Şîi gruplarını temsil etmiştir. Sonraki dönemlerde Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali, fikhî görüşleriyle öne çıkmış ve Zeydiyye mezhebinin kurucusu olmuştur. Onun kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733-734) da İsnâ Âşeriyye'nin beşinci imamı kabul edilmektedir. Zeydiyye, Şîa'nın mutedil bir kolu olup onun dışında İsmâiliyye kolu da bulunmaktadır. Ayrıca, Gâliyye olarak adlandırılan çok sayıda kolları olan aşırı sapkın Şîa grupları da bulunmaktadır.⁵⁵

122/740 yılından sonra teşekkül sürecine giren Zeydiyye'nin fikhî birikimi Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *el-Mecmû' l-Fikhî* adlı esere dayanır. Zeydîlere göre İmâmiyye'den farklı olarak mestler üzerine meshetmek, âdil ve zâlim olan herkesin arkasında namaz kılmak, ehl-i kitabın kestiğini yemek caiz olup mut'a nikahı haramdır.⁵⁶

İsnâ Âşeriyyenin imâmet anlayışı fıkha da yansımıştır. Ezan ve kâmete “eşhedü enne Aliyyen veliyyullah” ibaresi eklenmiş, namaz kılarken secde alının tercihen Kerbelâ toprağından yapılmış “mühür” üzerine konulması istenmiş, namaz imamlığı, zekât verilecek kimseler ve nikâh akdinin kimlerle yapılabileceği gibi hususlarda 12 imamın imâmetinin kabul edilmesi, önemli bir şart olarak belirlenmiştir. Bunun yanında öğle ile ikindi, akşamla yatsı namazlarının çoğu zaman yahut devamlı şekilde birleştirilmesi, muâmelât konularıyla ilgili olarak geçici nikâhın meşru kabul edilmesi İsnâ Âşeriyyenin amelî mezhebi Câferîlikteki hükümlerden birkaçıdır.⁵⁷

Irak bölgesinde çıkan siyasî kargaşalar, hadis uydurmanın çoğalmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum ehl-i re'yi hüküm istinbatında hadislerin kullanımı hususunda tedbir almaya sevk etmiştir. Bu durum ehl-i hadîs nezdinde Iraklıların hadise mesafeli durduğu şeklinde algılanmış ve onların Iraklı âlimlere bakışını da değiştirmiştir. Ehl-i

⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/146 vd. Mustafa Öz vd. “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/154 vd. Fikhî görüşleri için bk. Muhammed Ebû Zehrâ, *el-İmam Zeyd* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2005), 225 vd.

⁵⁷ Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî, *el-Kâfî* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007), 3/23, 154, 169, 312, 5/270; Öz vd. “Şîa”, 39/116-120; Hayrettin Karaman, “Caferiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/8-10.

hadîs ve İmam Mâlik'in Kûfeliler hakkındaki söylemleri, bu durumun oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁸

İtikadî konularda sahip oldukları görüşler, ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında daha en başta birbirlerine karşı olumsuz tavır geliştirmelerinde etkili olmuştur. İbrahim en-Nehaî döneminde ortaya çıkan ircâ fikrine ehl-i hadîs tepki göstermiş hatta ircâ fikrine mensup ehl-i ilmi ders halkalarında istememişlerdir. Rivâyet doğru kabul edilirse İbrahim en-Nehaî'nin Hammâd b. Ebû Süleyman için sarf ettiği "İrca hususunda konuştuktan sonra şu mel'unun yani Hammâd'ın benim yanıma girmesine müsaade etmeyin." demesi ircâ fikrine sahip olanlara karşı sergilenen tutumu göstermektedir.⁵⁹ Bu tür dışlayıcı tutumlar, ulemânın birbiriyle olan sosyal ilişkilerini de etkilemiş, karşıt görüşlere sahip olan âlimler birbirlerinden selamı bile esirgemişlerdir.⁶⁰ Süfyân es-Sevrî de Ebû Hanîfe'ye karşı benzer bir tutum sergilemiştir. O, Ebû Hanîfe'nin ircâ görüşünden dolayı Kûfe'den men veya sürgün edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁶¹

1.1.1.3. Coğrafyaya Bağlı Etkenler ve Örf

İbn Haldûn'un da tespit ettiği üzere toplumların kültürleri ve sosyal yaşantıları, içinde bulundukları coğrafyaya göre şekillenmektedir.⁶² İçinde yaşanan coğrafya, konumu, fiziki yapısı ve iklimi ile insanların ihtiyaçlarını şekillendirmektedir. İnsanlar, bu ihtiyaçları doğrultusunda coğrafyaya uyum sağlar ve kendilerine geçim kaynakları bulurlar. Kimi toplumlar tarım ve hayvancılıkla uğraşırken kimi toplumlar da ticaretle uğraşırlar. Onların bu uğraşlarının şekil ve araçları bile bulundukları coğrafyaya göre değişiklik arz eder. Örneğin suyun bol olduğu yerlerde suya ihtiyacı olan ürünler yetiştirilirken aksi durumlarda kuraklığa dayanıklı ürünler yetiştirilmiştir. Deniz kenarında kurulan şehirlerde limanlar sayesinde ticaret yapılırken balıkçılık da gelişmiştir. İnsanlar, temel gereksinimlerini birlikte yaşayarak gidermiş ve bunu yaparken birtakım kurallar koymuşlardır. Bu kurallar, toplumun teamüllerine ve inanç yapılarına

⁵⁸ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fadlihi*, thk. Ebi'l-Eşbeli'z-Züheyrî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2/1107; Aydınlı - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/508.

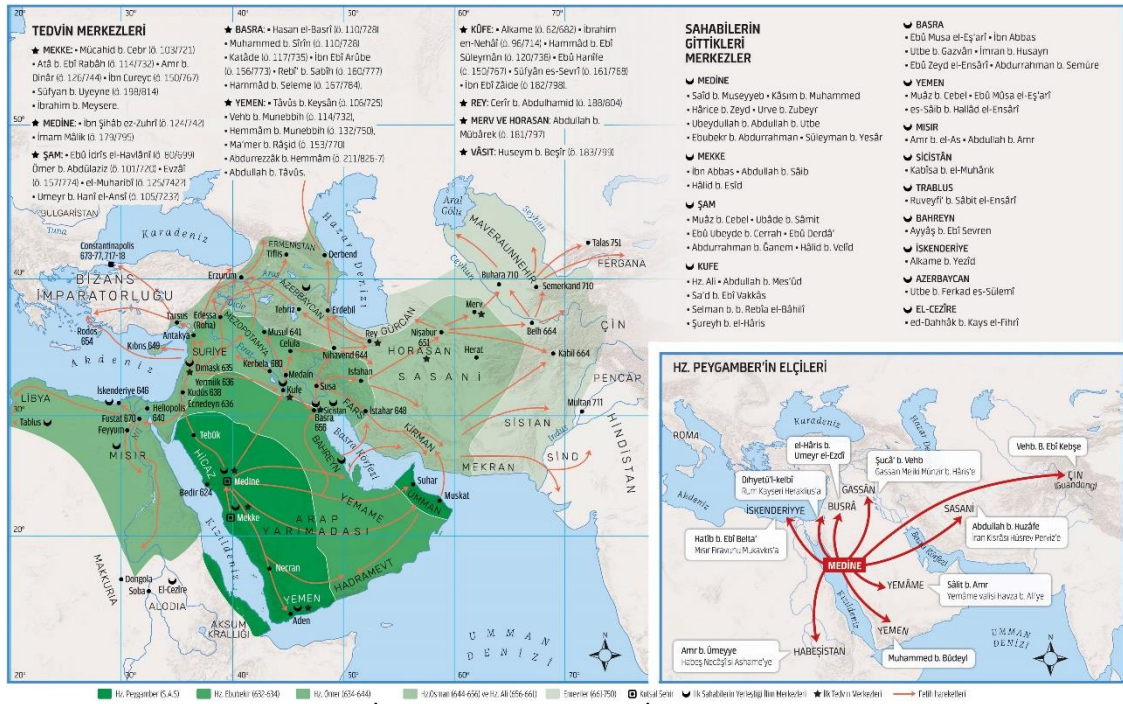
⁵⁹ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed el-Bağdâdî, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd el-Kahtânî (Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1986), 1/365.

⁶⁰ Örnekler için bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 174 vd.

⁶¹ Abdullah el-Bağdâdî, *es-Sünne*, 1/222.

⁶² Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1988), 1/103 vd.

göre şekillenerek insanlar arasındaki düzeni sağlamış ve nizâyı önlemiştir. Bu süreçlerin sonunda her toplumun kendilerine özgü bir örfü meydana gelmiştir. Bu örfün elbette hukuka yansımaları olmuştur. Kabileler bir araya gelip devlet olduklarında bir hukuk düzeni oluşturulmuş ve bu hukuk düzeni halkın ihtiyaçları, inanışları, örfü vb. pek çok durumdan etkilenmiştir. Özellikle milliyet mensubiyetinin fikhî düşüncüsü etkilediği bir gerçektir. Örneğin genellikle Arap ulemâsı, devlet başkanının Kureyş kabilesinden olması gerektiğini belirtirken Arap olmayanlar bu şarta karşı çıkmışlardır.⁶³

Şekil 1: İslam'ın Yayılışı ve Dinî İlimlerin Teşekkülü

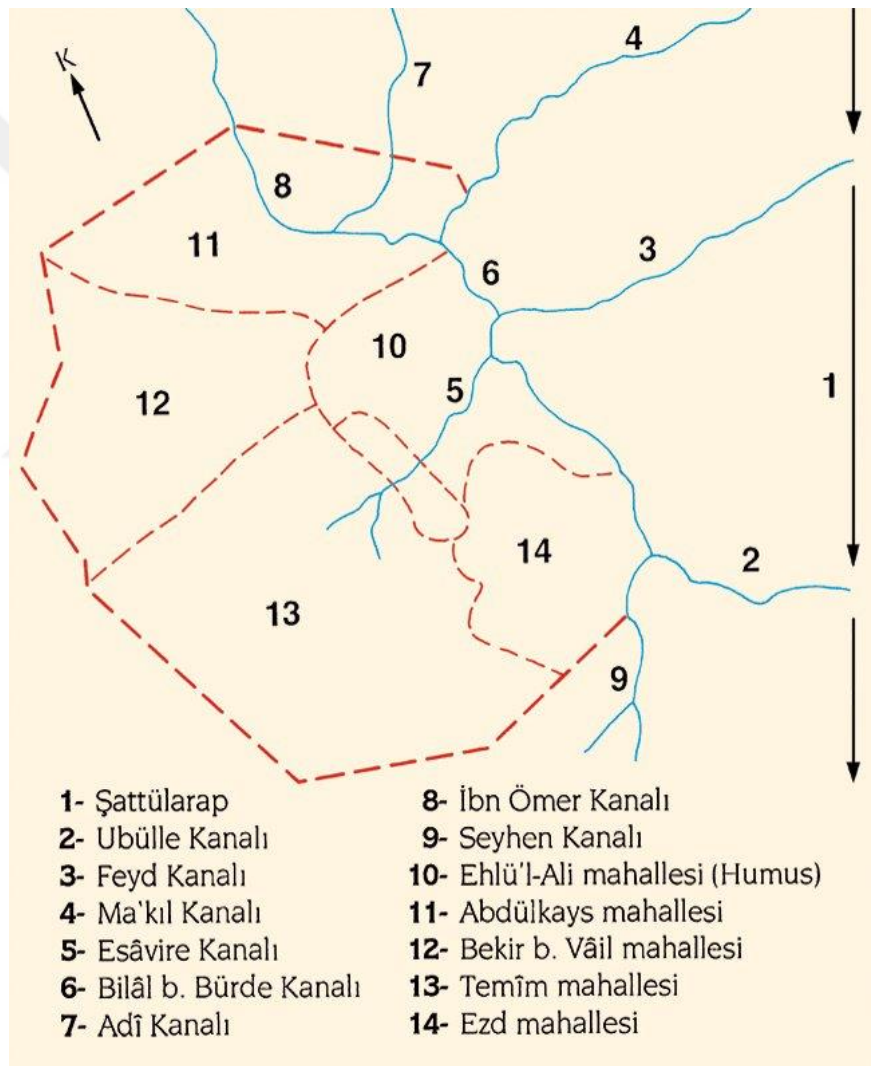
<https://www.islamdusunceatlası.org/pages/klasik-donem/dini-ilimlerin-tesekkulu-ve-ilk-donem-alim-tipleri>

Irak'ta İslam öncesi farklı milletlerden topluluklar yaşamaktaydı. Bunlar daha önceden buraya gelip yerleşen Mudar ve Rebîa kabilelerinin Rebîa kolları, Zerdüştlük inancına sahip Farişîler ve yerel kabilelerdi. Bu kabileler, kadim medeniyetlerden kalma Hristiyanlık, Yahudilik, Sabiilik, Budizm ve Manihaizm gibi inançlara sahip topluluklardı. Bu bölgede yaşayan Hristiyanlar, İslam öncesinde kendilerine Ârâmîler

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Hoyladı, *İslam Hukukunda Hilafetin Kureyşiliği Tartışmaları ve Hindistan Örneği* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 146.

denilen Keldânîler ve Süryânilerdir. Müslümanlar, bu toplulukların hepsine birden Nebâtî demişlerdir.⁶⁴

Irak bölgesinde Müslümanların kurduğu ilk şehirlerden biri, 16/637 yılında kurulan Basra'dır. İran'ın fethinden sonra çöl havasına alışık olan Araplar, İran'ın idarî merkezi Medâin'e uyum sağlayamayınca yeni bir şehir kurulmasına karar verilmişti. Utbe b. Gazvân'ın (ö. 17/638) planını çizdiği şehirde her kabileye bir mahalle, bir mescit ve bir mezarlık tahsis edilmişti. Önceleri evler kamıştan yapılmış ancak bu evler yangına dayanıklı olmayınca daha sonra yerlerine kerpiç, taş ve tuğladan evler inşa edilmiştir.⁶⁵

Şekil 2: Kabilelerin Basra'daki Yerleşimi

<https://islamansiklopedisi.org.tr/basra>

⁶⁴ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 319.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih*, 2/353-354.

Basra, kuruluşundan sonra konumu nedeniyle bir ticaret merkezi haline gelmiş, özellikle Çin'den gelen kervanların Ortadoğu'ya açıldığı bir kapı haline dönüşmüştür. Basra nüfusunun çoğunluğu Arap kabileleri Rebîa ve Mudar'dan oluşmaktaydı. Sonraki yıllarda buraya Çin, Sind ve Hindistan'dan göçmenler gelmiş, şehirde ilim ve edebiyat gelişmiş, özellikle Yunan felsefesinden etkilenen şehir, dil ve felsefe alanında temayüz etmiştir.⁶⁶

Ehl-i re'yin merkezi konumundaki Kûfe şehri, Hz. Ömer döneminde kurulmuş ve sonraki yıllarda büyük şehre dönüşmüştür. Kadisiye savaşı (15/636) sonrasında İslam ordusu, Medâin'de konaklamıştı. Sonrasında Sa'd b. Ebû Vakkas (ö. 55/675), Hz. Ömer'e bir heyet göndermiş ve Hz. Ömer, heyettekileri görünce renklerinin ve durumlarının niçin değiştiğini sormuştu. Onlar da oraların havasının kendilerine ağır geldiğini belirtmişler, bunun üzerine Hz. Ömer, kendileriyle aralarında denizin ve köprülerin bulunmadığı bir şehir kurulmasını emretmişti.⁶⁷ Bunun üzerine Sa'd b. Ebû Vakkas, 17/638 yılında Fırat nehrinin batısında, denize uzak, havası askere ağır gelmeyecek bir bölgede Kûfe şehrini kurmuştur.⁶⁸ Şehrin merkezinde Basra'daki gibi bir mescit, dâru'l-imâre (yönetim merkezi) ve bunların etrafını çevreleyen büyük bir meydan inşa edilmiş ve bu meydanın bitimine de evler yapılmıştır.⁶⁹ Başlangıçta ordudaki 40 bin askerin yerleştirildiği şehir, çeşitli kabilelerin buraya yerleştirilmesiyle bir ordugâh şehir olmaktan çıkmıştır. Şehirde her kabilenin kendi adıyla anılan bir mahallesi, bir mescidi ve bir mezarlığı bulunmaktaydı.

Şehir merkezinde ehl-i sünnet topluluklar dışında farklı siyasî ve itikadî düşünceleri benimseyenlerden Şîîler ve Mu'tezilîler yer almaktayken kırsal kesimlerde Hâricîler yaşamaktaydı. Ayrıca tâbiûndan da pek çokları vardı.⁷⁰ Daha önce zikredildiği üzere onlardan önce de Hz. Ömer'in görevlendirmesiyle Abdullah b. Mes'ûd, sonrasında Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) buraya gelip yerleşmişti. Ayrıca fethedilen bölgelerde İslam'ı tebliğ etmek ve öğretmek birincil amaçları olmakla birlikte fetihler neticesinde elde edilen zenginliklerden istifade etmek isteyen Müslümanlar, Irak bölgesine göç etmişlerdi.

⁶⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'n-Nahda'l-Asrî, 1996), 1/421.

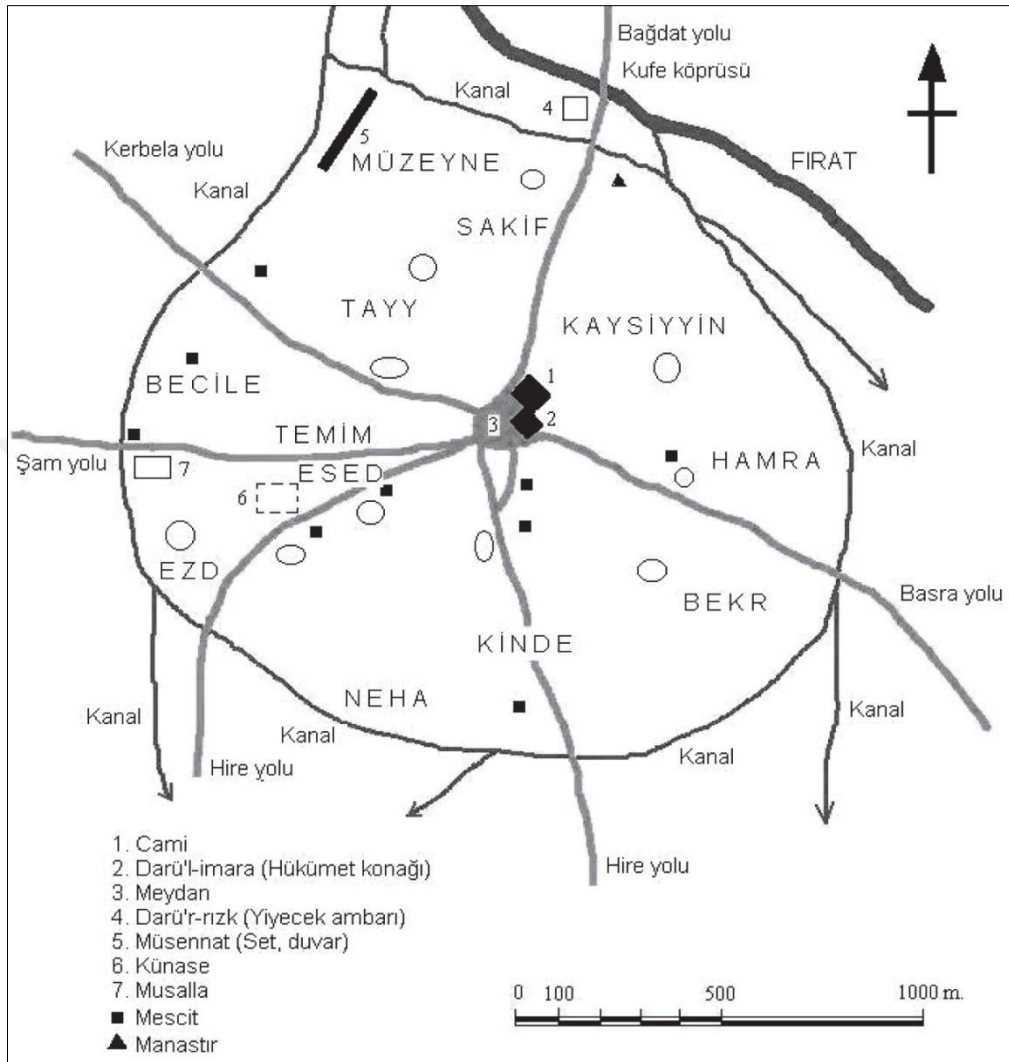
⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 2/352 vd.

⁶⁸ Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 4/491.

⁶⁹ Hişâm Cuayt, *el-Kûfe* (Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmî, 1986), 127 vd.

⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 6/91; Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 324; Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 4/493.

Hız. Ali de kendi hilâfeti döneminde devletin merkezini buraya taşımış ve kendisi de bir süre burada ikâmet etmişti.⁷¹

Şekil 3: Kûfe Yerleşim Planı

Sevgi Badur, “Kûfe’nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/ 4 (2016): 134.

Şehrin nüfusu 20 binlerden Emevî devrinin sonlarına doğru 350 binlere kadar yükselmişti.⁷² Sosyal sınıf olarak bakıldığında şehirde Hristiyanlar, Mecûsîler ve az da olsa Yahudiler ve Sâbiîler gibi zimmî statüsünde yaşayanlar, fetihlerle esir veya köle olarak getirilenler, mevâlî denilen Arap olmayan Müslümanlar -ki bunların büyük çoğunluğu İslam'ı kabul eden köle ve esirlerden azat edilenlerdi- ve Araplar

⁷¹ Âtik b. Gays el-Harbî, *Mu'cemü'l-meâlimi'l-coğrafiyye fî sîreti'n-nebeviyye* (Mekke: Dâru Mekke li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1982), 267.

⁷² Belâzürî, *Fütûhu 'l-büldân*, 389 vd.

yaşamaktaydı. Şehir siyasî açıdan çok hareketli dönemler yaşamış ve birçok isyana tanıklık etmiştir. Ebû Hanîfe'nin doğup, yetiştiği çevre Kûfe olması hasebiyle bu şehrin sosyal yapısı önem arz etmektedir. Bu, onun metodolojisi, fikhının nasıl bir ortamda geliştiği ve nelerden etkilendiğine dair ipuçları verecektir.

Kûfe, çeşitli sosyal tabakaların ve farklı din ve milletlerden insanların bulunması hasebiyle kozmopolit bir şehir olup halkın ekonomik durumu iyiydi. Müslümanlar, daha önce bilmedikleri ve görmedikleri pek çok zenginliği burada gördüler. Şehir, özellikle sosyal yaşam, kıyafetler, müzik, eğlence, yiyecek ve içecekler gibi hususlarda gayri müslimlerden de izler taşıyordu. Müslümanlarda bu konularda gayri müslimlere özentiler oluşuyordu. Bu durum özellikle âlimlerin gayri müslimlere karşı tavır takınmalarına sebebiyet vermiştir. Çünkü onlarda Müslümanların kendi öz benliklerini, aidiyetlerini kaybetme endişesi belirmişti.⁷³ Müslümanlar, maddî durumlarındaki refah sebebiyle çok eşli evlilik yapmakta buna karşılık sudan sebeplerle boşamalar gerçekleştirmekteydi. Kadınlar, kendi malları üzerinde tam yetkiye sahiptiler. Mehir aynî veya nakdî olarak ödenebilmekteydi. Zengin ve itibarlı ailelerin kızlarının mehirleri oldukça yüksekti.⁷⁴

Kûfe'de ilim, mescit ve cami merkezli olarak gelişmiştir. Hadis rivâyetleri ve ilmî faaliyetler, mescitlerde oluşturulan ilim halkalarında gerçekleştiriliyordu. Bunun yanında valiler de sohbet ve ilim meclisleri düzenlerdi. Sonraları bu meclislerde eğlenceler de tertip edilmeye başlandı.⁷⁵ Kûfe'de topraklarının verimli olması nedeniyle tarım ve hayvancılık yaygındı. Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bataklıklar kurutulmuş ve tarım arazilerini sulamak için kanallar açılmıştı. Küçük ve büyükbaş hayvancılığın yanında balıkçılık da yapılıyordu.⁷⁶

Bilindiği üzere Araplarda İslam öncesi kabilecilik had safhadaydı. Cahiliye döneminde güney Arapları (Kahtanîler/Yemen Arapları) ile kuzey Arapları (Adnanîler) arasında bir çekişme vardı. Tarihin değişik dönemlerindeki göçler sebebiyle güneyli ve kuzeyli kabileler birbirine karışmışlardı. Buna rağmen kuzeyliler, güneylileri yerleşik hayat tarzına sahip olmaları ve sonradan Araplaştıklarına inanmaları sebebiyle küçük

⁷³ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 320.

⁷⁴ Ahmet Hamdi Furat, *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 55-56.

⁷⁵ Furat, *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 59-60.

⁷⁶ Furat, *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 61-62.

görüyorlardı.⁷⁷ Güneyli Arap kabileleri kuzeylilerden sonra Müslüman olmuşlardı. Bu da onların İslam sonrasında ikinci planda kalmalarına sebep olmuştu. Onlar, Müslüman olduktan sonra fetih hareketlerine katılmış ve Hz. Ömer devrinde yeni kurulan şehirlere yerleştirilmiştir. Bu yerleştirmelerde ve atâ dağıtımlarında İslam'a giriş sırası gözetilmiştir. Kuzey Arapları daha çok Basra'ya yerleştirilirken güney Arapları Kûfe'ye yerleştirilmişti. Bunların sayıları 12 bin asker civarındaydı.⁷⁸ Kûfe'de idarede etkin olmak isteyen güneyli Arap kabileleri, kuzeyli Arap kabilesi Mudar ile rekabete girdiler. Sa'd b. Ebû Vakkas ve Ammâr b. Yâsir gibi valileri Hz. Ömer'e şikâyet ettiler.⁷⁹ Hz. Osman, Hz. Ömer dönemindeki uygulamalara devam etti. Ancak bu uygulamalardan memnun olmayan güneyli kabileler, bir güneyli olan Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) vali olarak atanmasında rol oynadılar. Aynı zamanda Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesine Kûfelilerden bir grup da karışmıştı.⁸⁰ Hz. Ali'nin Muâviye ile mücadelesinde güneyli Arap kabileler, Hz. Ali'yi desteklemişler, hatta hakemin kuzeyli Arap kabilelerinden seçimine engel olmuşlardı.⁸¹

Kûfe nüfusunu oluşturan sosyal gruplardan biri de mevâlîlerdi. Genel olarak Arap olmayan Müslümanlara bu isim verilmiştir. Mevâlîler iki gruba ayrılmış olup bunlardan mevâlî'l-îtâka, savaşlarda köleleştirildikten sonra sahipleri tarafından azat edilen ve Arap olmayan Müslümanları ifade eder. Mevâlî'l-İslâm, mevâlî'l-muvâlât ve mevâlî't-tibâa da denilen mevâlî'l-ahd ise savaş sonrası köleleştirilmeden bir Arap veya Arap kabilesi aracılığıyla Müslüman olanlara denir. Bunlar, genellikle Müslüman olmadan önce kral ailesi veya vali vb. üst sınıf sosyal tabakalardandı. Anlaşma yoluyla bir Arabın veya Arap kabilesinin himayesine girerek Müslüman olanlar da bu gruptan kabul edilmiştir.⁸² Hz. Ömer döneminde nüfusları hızla artan mevâlînin sayısı, halife Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) döneminde yüzbinlere ulaşmıştır. Taberî'de geçen İbnü'l-Eş'as isyanında "Onu destekleyen maaşlı 100 bin savaşçının yanında bir o kadar da maaş almayan mevâlî

⁷⁷ Kudret Büyükoçşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/252-258.

⁷⁸ Yerleşimin ayrıntıları için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/45.

⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 3/223; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/144.

⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378. Ayrıca bk. Câsım Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/340.

⁸¹ Furat, *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 39-40.

⁸² İbn Manzûr, "Re'y", 15/408; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

bulunmaktaydı.”⁸³ ifadesi bunu doğrulamaktadır. Mevâlî, kendisine yapılan ayrımcılık sebebiyle Emevîler döneminde çıkan isyanlara destek vermiş, çoğunlukla Hz. Ali ve evlatlarının yanında olmuştur.

Arap toplumunda mevâlîye karşı kavmiyetçi ve aşağılayıcı bir tavır sergilenmiştir. “Nâfi b. Cübeyr b. Mut’im (ö. 99/717), namaz kıldırmak üzere mevâlîden bir adamı öne geçirmişti. Bu durum ona sorulduğunda “Onun arkasında namaza durarak Allah için tevazu göstermek istedim.” dedi. Nafi b. Cübeyr, bir cenazeye denk geldiğinde “Bu kim?” diye sorardı. “O Kureyştendir”, derlerse “Vah benim kavmim!”, “O bir Arap.”, derlerse “Vah benim memleketim!”, “O bir mevlâ.” derlerse “O bir maldır.”, derdi. Biri dedi ki: “Namaz ancak üç şeyle bozulur. Eşek, köpek ve mevlâ”. “Mevâlîye künye vermezler, onları isimleri ve lakaplarıyla çağırırlardı. Onlarla aynı hizada yürümezler, törenlerde onları öne geçirmezlerdi. Mevlâya yaşından, faziletinden veya ilminden dolayı yemek yedirmek isterlerse Arap olmadığını kendisine bakanlardan gizleyemesin diye onu tuvalet tarafına oturturlardı. Mevâlîden bir kadını baba veya kardeşlerine nişanlamazlar, sadece mevâlîlerine nişanlardı. Eğer razı olup evlendirseler bu reddedilirdi.”⁸⁴ Bu ve benzeri rivâyetler, mevâlîye karşı takınılan tutumun boyutlarını göstermektedir.⁸⁵

Emevîler, kamu gelir ve hizmetlerinden faydalanma konusunda mevâlî ile Arapları bir tutmamıştır. Vali Haccâc (ö. 95/714) döneminden itibaren ihtidaların artıp devlet gelirlerinin azalması sebebiyle mevâlîden, gayri müslimlerden alınan cizye vergisi alınmıştır.⁸⁶ Hatta Hz. Ömer döneminden itibaren atâ adıyla verilen maaşları da kesilmiştir. Emevîlerin bu ayrımcı tutumlarına rağmen mevâlî, fetih hareketlerine katılmıştır. Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720)’e şikâyet için gelen heyetten biri: “Ey mü’minlerin emîri, 20 bin mevâlî atâ ve rızık talep etmeden savaşıyor.”⁸⁷ ifadesinden

⁸³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 6/347.

⁸⁴ Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abdürabbih, *el-Ikdü’l-ferîd*, thk. Abdülmecîd et-Terhînî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 3/360-361.

⁸⁵ Mevâlîye karşı tutum için bk. Abdülazîz ed-Dûrî, *el-Asru’l-Abbâsiyyü’l-evvel* (Beyrut: Merkezi Vahdeti’t-Dirâseti’l-Arabiyye, 2009), 17.

⁸⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-tarih*, 3/491; Ebû’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zemân fî tevârîhi’l-a’yân*, thk. Ammâr Rihâvî, Muhammed Rıdvan İrksûsî (Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013), 10/222; Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffâ’l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya’lâvî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2006), 3/116.

⁸⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 6/559. Hz. Ömer’in kurduğu divan teşkilâtında feyden Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsiler zamanında ise askerlerin maaşlarına atâ adı verilirdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Atâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/33-34. Hz. Ömer döneminden itibaren beytü’l-malden aylık verilen aynî maaşa rızık denilirdi.

anlaşıldığına göre onun döneminde mevâlî bilfiil fetihlere katılıyordu. Katıldığı savaşlar neticesinde elde edilen ganimetlerden pay alıyordu. Ömer b. Abdülazîz döneminde bu payın yanında mevâlîye atâ ödenmeye yeniden başlanmış ve Müslüman teb'a arasında ekonomik açıdan eşitlik sağlanmıştır.⁸⁸

Emevîlerin mevâlîye karşı takındıkları bu tavır, onların bir kısmını geçimlerini sağlamak için inşaat, ticaret ve zanaat ile uğraşmaya, bir kısmını da toplum nezdinde itibar kazanmak için ilimle uğraşmaya sevk etmiştir. Onlar ittifak ve muvâlat yoluyla sosyal statü edinmeye ve kabileci tutumu bu yolla aşmaya çalışmışlardır.⁸⁹ Örneğin Kûfe mescidi, dâru'l-imâre ve beytü'l-mâl Fârisî mimar, Hemedânî Dihkân diye anılan Rûzbih b. Büzürce mihr tarafından inşa edilmiştir.⁹⁰

Tâbiîn dönemi âlimlerinin büyük çoğunluğu, mevâlîden oluşuyordu. Abdurrahman b. Eslem b. Zeyd'in (ö. 136/754) "Abdullahlar [Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-688), Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-685)] öldüğünde her beldede fıkıh mevâlîde kaldı. Mekke'nin fakihi Atâ (ö. 114/732), Yemen'nin fakihi Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Yemâme'nin fakihi Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö. 129/747), Basra'nın fakihi Hasan, Kûfe'nin fakihi İbrahim en-Nehaî, Şam'ın fakihi Mekhûl b. Ebû Müslim (ö. 112/730), Horasanın fakihi Atâ el-Horasânî (ö. 135/752). Medine hariç. Allah onu Kureyşli bir fakihe, Saîd b. Müseyyeb'e tahsis etti."⁹¹ şeklindeki rivâyeti bunu doğrulamaktadır.

Fetihlerle birlikte mevâlî nüfusunun artması ve hızlı kültür değişimi, Emevî ve Abbâsîlerin mevâlîlere karşı tutumunun sebebi olarak görülmektedir.⁹² Hatta Emevîlerin mevâlîlere karşı dışlama ve baskı politikaları, kendi idarelerini Allah'ın bir takdiri ve kader olarak dillendirmeleri, kendilerini dinin gerçek sahipleri olarak görmeleri ve nasları kendi idare ve politikalarını meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanmaları, mevâlînin

Rızık, sonraki dönemlerde nakdî olarak da verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Rızık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 34/74-75.

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/292.

⁸⁹ Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), 482, 486-487; Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 321.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/46.

⁹¹ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî. *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 58.

⁹² Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 3 vd.

Emevîlere karşı olan isyanları, Kaderiyye gibi Emevî ideolojisi karşıtı dinî hareketleri desteklemelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan mevâlî, nasları daha doğru anlamak için dil bilimlerine yönelmiş, buradaki tecrübelerini fıkıh ilmine de taşımışlardır. Onlar, nasları nahiv kurallarına göre anlamaya çalışırken mantık ilmini de kullanmışlardır. Bunun sonucunda fıkıh ilminde de kıyasa çokça yer vermişlerdir.⁹³ O günkü Müslüman coğrafyasına bakıldığında mevâlî nüfus yoğunluğunun en çok olduğu şehirler, Irak bölgesinde bulunan Kûfe ve Basra'dır. Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd sonrası onu takip edenler ehl-i re'y olarak tarif edilmiş ve bunların büyük çoğunluğunu, mevâlî Müslüman ulemâ oluşturmuştur.⁹⁴

Kûfe şehrinin 17/638 yılında kurulmasından, Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) valiliğine (41/661–50/670) kadar olan 33 yıllık dönemde şehirde bedevî kültürünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Muğîre b. Şu'be ve daha sonraki Vali Ziyâd b. Ebîh'in (50/670-53/673) özellikle idarî ve sosyal alandaki faaliyetleriyle Kûfe'de medenileşme kendini hissettirmeye başlamıştır.⁹⁵ Bunda devlet geleneğine sahip, sonradan Müslüman olan Fârisîlerin katkısı büyüktür. Çoğunluğunu Fârisî Müslümanların oluşturduğu mevâlînin, daha çok bedevi kültürüne sahip kuzeyli Arap kabileleri ile değil, şehir kültürüne sahip Yemenli kabilelerle ortak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durumda mevâlîye yapılan Hz. Ali dönemindeki gibi Araplarla aynı ekonomik haklara sahip olabilmek vaatleri etkili olmuştur. Hz. Ali'nin soyundan gelen Zeyd b. Ali'nin mevâlînin desteğini alabilmek için onlara devletin gelirlerinden pay vermeyi vaat etmesi, bu durumu doğrulamaktadır.⁹⁶

Fıkıhî ekol ve mezheplerin neşet ettikleri coğrafyanın sosyal, siyasî ve kültürel şartlarından etkilenerek şekillendikleri muhakkaktır. Yine aynı şartlar sebebiyle ihtiyacı karşılamayan içtihatların da zamanla değiştiği bilinmektedir. Ancak bu değişimde sadece mezkûr şartların etkili olduğu söylenemez.⁹⁷

⁹³ Geniş bir değerlendirme için bk. Mehmet Nuri Güler, "Fıkıh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkıhî ile Tepkisel Arap Fıkıhî" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (Ocak-Haziran 2017), 153-194.

⁹⁴ Kûfeli mevâlî âlimlerin listesi için bk. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 298 vd.

⁹⁵ Furat, *Hanevî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 50.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/172; Hayreddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/59.

⁹⁷ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Erken Dönem İslam Hukuk Tarihindeki Hukuk Ekollerinin Oluşumunda Coğrafya, Kültür ve Sosyal Şartların Etkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (Nisan-Eylül 2017), 218.

1.1.2. Fıkıh Düşüncesinde İlk Ayrışma

Hız. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken sahabîler arasında meydana gelen fikhî ihtilaflar ona arz edilir ve böylece herhangi bir görüş ayrılığının kalıcı hale gelmesi önlenmiş olurdu. O'nun (s.a.v.) vefatı ile birlikte siyasî ihtilaflar yanında fikhî ihtilafların da ortaya çıktığı ve bu ihtilaflarda son sözü söyleyecek bir merciinin artık bulunmuyor olması sebebiyle söz konusu ihtilafların kalıcı hale gelmeye başladığı görülür.

Sahabîlerin genel anlamda ilim, özelde de fikhî meleke sahibi olma konusunda aynı kategoride olmadığı görülür. Bazı sahabîler, diğerlerine göre ilim sahibi olmada öne çıkar. Hız. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Zeyd b. Sabit, sahip oldukları ilimle temayüz etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd, Irak bölgesinde ilmî otorite olduğu âlimlerce kabul görmüştür. Abdullah b. Ömer'in ilmi, öğrencisi Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) ve Zeyd b. Sabit'in ilmi mevlâsı Hasanü'l-Basrî ve öğrencisi Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) tarafından Irak'a taşınmıştır. Abdullah b. Abbas ise kendisi bir süre Irak bölgesinde ikâmet etmiştir.⁹⁸

Sahâbe dönemindeki fikhî ihtilafların onlar arasında “ekol” olarak nitelenmeyi hak edecek bir boyuta ulaşmadığı, daha çok kişisel içtihat farklarından ibaret olduğu görülür. İslam tarihinde daha çok fikhî karakter taşıyan ilk ekolleşme temayülünün tâbiûn döneminde ortaya çıktığı kabul edilir. Bu dönemde Medine ve Kûfe merkezli iki ekol ortaya çıkmıştır. Bu ekoller arasında doğrudan doğruya bir metodolojik ayırmadan söz etmek için erken olmakla birlikte Medine ekolünün, rivâyeti, Kûfe ekolünün ise dirâyeti merkeze aldığı rahatlıkla söylenebilir.⁹⁹ Bu dönemde ilmî tavır açısından sahâbe döneminin izleri görülmektedir. Sahâbe içinde Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-712), Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652-653), Râfî'b. Hadîc (ö. 73/692), Abdullah b. Amr b. Âs, Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674-675), Ebû Hureyre (ö. 58/678) ve Zeyd b. Sâbit gibi naslara daha çok literal yaklaşan yahut nasları aktarma dışında yorumlama ve yeni meselelere çözüm getirme gibi hususlara girmeyenler bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Bu sahabîler, istisnaî bazı yaklaşımları bulunmakla birlikte genel bir tavır olarak Hız. Peygamberin (s.a.v.) söz, fiil ve tavırlarındaki maksat

⁹⁸ Erdoğan, “İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi”, 322.

⁹⁹ Erdoğan, “İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi”, 317.

¹⁰⁰ Sahâbenin hadise zâhirî yaklaşımıyla ilgili bk. Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 153 vd.

ve illeti gözetmeyip, O'nun (s.a.v.) tavırlarının hangi şartlarda gerçekleştiğine bakmaz ve O'nun (s.a.v.) her bir tavrını diğerlerinden bağımsız olarak değerlendirip Kur'an ve akılla uyumuna dikkat etmezlerdi.¹⁰¹ Onlar, bu tavırlarını Medine ekolüne miras bıraktılar. Sa'id b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm (ö. 94/713), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718-719), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725-726), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725) Medine'nin yetiştirdiği meşhur fakihlerdir. Aynı dönemlerde Ubeyd b. Umeyr (ö. 73/692'den önce), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân, Mekke'de Atâ b. Ebû Rabâh ve Amr b. Dînâr (ö. 126/744-745) gibi önemli âlimler yetişmiştir.

Medine ekolü, genelde nasları te'vile tâbi tutmadan, nakli bilgileri kullanıp aklî bilgiye başvurmaksızın hüküm istinbat ederdi. Bu ekol hicrî ikinci asırla birlikte ehl-i hadîs olarak anılmaya başlandı. Buna mukabil Hz. Âişe, Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas gibi nasların makâsıdını göz önünde tutarak içtihat edenler vardı.¹⁰² Nasların zâhirine bağlı kalmayıp onlardaki maksat ve illetleri gözeterek hareket eden, aynı maksat ve illetleri benzer olaylarda da göz önünde bulundurarak yeni meselelere çözümler getiren bu sahabîler miraslarını Kûfe ekolüne bırakmışlardır.¹⁰³ Kûfe ekolü, naklî bilgi yanında aklî bilgiyi de (kıyas) kullanarak hüküm istinbat ederdi. Bu ekol de hicrî ikinci asırla birlikte ehl-i re'y olarak anılmaya başlandı.¹⁰⁴ Bu dönemde Kûfe'de Alkame b. Kays en-Nehaî, Mesrûk b. Ecda' el-Hemedânî, Abîde es-Selmânî (ö. 72/691), Esved b. Yezîd en-Nehaî, Şüreyh b. Hâris el-Kindî el-Kâdî (ö. 80/699-700), Sa'id b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî ile daha çok hadisçi kimliği ile tanınan Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî önde gelen âlimlerdir. Aynı dönemlerde Şam'da ise Kabîsa b. Züeyb el-Huzâî (ö. 86/705-706), Abdülmelik b. Mervan, Ömer b. Abdülazîz, Mekhûl b. Ebû Müslim ve Recâ b. Hayeve (ö. 112/730-731) gibi âlimler yetişmiştir.

¹⁰¹ Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 153 vd. Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 46 vd. Muammer Bayraktutar, *İmâm Şâfi'î'de Lafza Bağlı Hadîs/Sünnet Yorumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 49.

¹⁰² Sahâbenin hadise yönelik fikhî yaklaşımları için bk. Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 196 vd. Sahâbenin hadise illet ve makâsıd açısından yaklaşımları için bk. Aynı eser, 264 vd.

¹⁰³ Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Yaklaşımları ve İmâm Şeybanî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 81.

¹⁰⁴ Aydınli - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/508.

Her sistemli düşünce veya metot, tarihi süreç içerisinde ortaya çıkış, tartışılmaya başlanıp taraftar veya karşı çıkanlarının ortaya çıkması, düşünce veya metodolojisinin sistematize edilmesi ve geliştirilmesi süreçlerinden geçmiştir. Hadis ve re'y ekolleri de sahâbe devrinde adı konulmayan bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Hadis ekolünün temelleri sahâbe döneminde atılmış, Saîd b. Müseyyeb ile taraftar ve muhalifleri oluşmaya başlamıştır. Nâfi' (ö. 117/735) ve Zührî (ö. 124/742) ile süreç devam etmiş olup ekol, Mâlik b. Enes tarafından sistemleştirilmiştir. Re'y ekolünün temelleri ise sahâbeden Abdullah b. Mesûd ile birlikte atılmış, İbrahim en-Nehaî döneminde taraftarları ve muhalifleri ortaya çıkmıştır. Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) ile bu süreç devam etmiş olup Ebû Hanîfe tarafından disipline edilmiştir. Her iki ekol sonraki dönemlerde mezhepleşerek gelişimine devam etmiştir. İslam bilginleri arasında ehl-i hadîs, ehl-i re'y ayrımı yaygın olsa da bu ayrımın gereksiz, art niyetli ve suni bir ayrım olduğunu ifade eden âlimler de vardır.

Geleneksel/muhafazakâr eğilimin çağdaş savunucularından olan Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, çağdaş dönemde yapılan ehl-i hadîs-ehl-i re'y ayrımının bir hayal ve evhamdan ibaret olduğunu söyler ve bu görüşünü Kûfe'den birçok muhaddis ve hadis hafızının yetişmesi ile gerekçelendirir. Ona göre bu iddianın arkasında fakihlere olan güveni yıkmaya çalışan gizli eller vardır. Bunların başında ıslahatçı ekolün lideri Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) ve öğrencileri gelir. Ayrıca ister Kûfe ister Medine'de olsun fakihlere ehl-i re'y denilmiştir. O, bu sebeple İbn Kuteybe (ö. 276/889), Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes'i ehl-i re'y olarak nitelendirmiştir. Kûfe ulemâsının ehl-i re'y olarak isimlendirilmelerinin sebebi ise bu şehrin fıkıh eğitiminde öne çıkmasıdır. Dolayısıyla Hanefîlerin ehl-i re'y olarak nitelenmesi de buna bağlıdır.¹⁰⁵ Ebü'l-Hâc, Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) isim vermeden Reşid Rıza'nın (ö. 1935) ehl-i hadîs-ehl-i re'y ayrımını eleştirdiğini ve kendisiyle aynı görüşte olduğunu belirterek ondan iktibasta bulunur.¹⁰⁶ O, her ne kadar ekol ayrımının sunî ve art niyetli olduğunu söylese de bu ayrımın âlimlerin nasları anlama

¹⁰⁵ Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Amman: Müessesetü'l-Verrâk, 2006), 73-79.

¹⁰⁶ Ebü'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 74. Kevserî'nin *Nasbü'r-râye* için yazdığı mukaddimeye bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî, *Nasbü'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Yûsuf el-Benûrî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1357), 1/19. Ayrıca bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Mukaddimâtü'l-imâmi'l-Kevserî* (Kahire: Dâru's-Süreyyâ, 1997), 289.

hususundaki bir ayrışması olduğu gerçeği yadsınamaz. Başlangıçta ekollerin şehirlere nispet edilmesi, genel olarak ekol mensuplarının sahâbeden itibaren o şehirde toplanması, başka bir deyişle, ilgili ekolle meşhur olan âlimlerin bu şehirlerde yaşaması sebebiyledir. Nitekim ilerleyen dönemde ekollerin şehre nispeti terk edilerek ehl-i re'y ve ehl-i hadîs şeklinde isimlendirilmiştir. Bu değişimin sebebinin bu iki şehirde karşıt ekolü benimseyenlerin çıkmasıdır. Ayrıca bazı âlimlerin ekollere göre sınıflandırılmasında farklılıklar olması, tamamen onları değerlendirenlerin bu iki ekole bakışı ile ilgili öznel yargılarından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan naslara bakış açısını ifade eden hadis ve re'y ekolü, çoğunlukla fıkıh alanında kendini gösterse de diğer ilimler için de geçerlidir. Nitekim fıkıh dışındaki ilimlerle ilgilenen âlimlerin de nasları anlamada benimsedikleri metot, genel anlamda re'y veya hadis ekollerinin benimsedikleri metotlardır.

1.1.2.1. Hadis Ekolü

Ehl-i hadîs, sahibü'l-hadîs veya ashâbü'l-hadîs tabiri ilk dönemlerden itibaren kullanılmakta ve bu kavramlarla hadis öğrenim ve öğretimiyle uğraşan, râvilerin durumlarını bilen ve hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan kimseler kastedilmekteydi.¹⁰⁷ Bunun yanında hayatını hadise uygun yaşayıp, hadislerdeki makâsıdı anlamaya çalışmadan uygulayanlara da ehl-i hadîs denilmiş ve hicrî ikinci asırda bu kavram, ehl-i re'y kavramının karşıtı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda ehl-i hadîs, naslara literal bir yaklaşım sergileyerek kıyas gibi aklî bilgi kaynaklarını kullanmamayı tercih etmiştir.¹⁰⁸

Ehl-i hadîsin bir ekol haline gelmeye başladığı ilk dönemlerde ehl-i hadîsin merkezi Medine'dir. İmam Mâlik'in haber verdiğine göre iki bin sahâbe İslam'ı tebliğ etmek üzere Medine'den ayrılırken yaklaşık 10 bin sahâbe Medine'de kalmıştı.¹⁰⁹ Medine, Kûfe ve Basra gibi kozmopolit ve çok kültürlü bir şehir olmayıp sade bir hayat tarzına sahipti. Dolayısıyla Medine'de Irak'a nispetle fukahânın çözmesi gereken çok fazla problem

¹⁰⁷ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni 'l-ilmi ve fadlihi*, 2/1134; Aydınlı - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/507.

¹⁰⁸ Aydınlı - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/507.

¹⁰⁹ Sahâbe sayıları ile ilgili İmam Mâlik ve farklı rivâyetler için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi 'l-Fiyeti 'l-hadîs li 'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetu's-Sünne, 2003), 4/111; Aydınlı - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/508. İmam Şâfiî'den naklen Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatı yıllarında Medine'de 30 bin sahâbî olduğu bilgisi için bk. Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârayâbî (Riyad: Dâru Tayyibe, ts.), 2/681.

olmuyordu. Karşılaşılan problemlerin çözümünde de şehirdeki hadis malzemesi yeterli oluyor, ayrıca bir çabaya gerek kalmıyordu. Oysa Kûfe’de sosyal yapı gereği çok fazla problemle karşı karşıya kalınıyor ve Medine’ye nispeten hadis malzemesinin az olması nedeniyle re’y içtihadına çokça başvuruluyordu. Irak veya diğer bölgelerde bulunan ehl-i hadîs âlimlerinin hadis malzemesi yeterli olmadığında re’ye başvurmak durumunda kaldığı görülmektedir. Medine ekolü, her ne kadar hadis ekolü olarak kabul edilse de Medine’de yaşayıp re’ye başvuran fukahâ da vardı. Rebîtü’r-Re’y lakabıyla bilinen Rebîa b. Ebû Abdurrahman (ö. 136/753-754) bunlardan biridir. Aynı zamanda Kûfe’de de Şa’bî gibi hadis ekolünün önemli isimleri vardı. Abbâsîler dönemine girildiğinde iyice belirginleşen bu ayrım, üstat, muhit ve malzeme farkına dayalı olmakla birlikte bu kavramların zamana göre anlam ve kapsamının farklılaşması sebebiyle hangi âlimin hangi ekolden sayılacağı, ihtilaf edilen bir husustur. Bu dönemlerde ehl-i hadîs yerine ashâbü’l-hadîs, ehlü’l-eser ve ehlü’l-ilm kavramları kullanılmaya başlanmıştır.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765), Ebû Hanîfe, Rebîatu’r-Re’y, İmam Züfer (ö. 158/775), Evzâî, Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan’ı (ö. 189/805) re’y ehlinden kabul eder.¹¹⁰ İbn Kuteybe’nin ehl-i hadîs olarak verdiği isimler arasında fıkhîta meşhur olanların olmaması, onun bu ayrımı fakih ve muhaddis olma vasfına göre yaptığını göstermektedir.

Tablo 3: Ehl-i Hadîs Âlimleri

Sahâbe	Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hz. Ömer (ö. 23/644), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665-666), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Hz. Osman (ö. 35/656), Hz. Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-688)
1. Nesil Tâbiîn	Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718-719), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725-726), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725), Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705-706), Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712-713), Ebân b. Osman b. Affân (ö. 105/723), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725)
2. Nesil Tâbiîn	Nâfi’ (ö. 117/735), Zührî (ö. 124/742), Ebû’z-Zinâd (ö. 130/748), Rebîa b. Ebû Abdurrahmân (ö. 136/753-754), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760)
3. Nesil	Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770), Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776), Leys b. Sa’d (ö. 175/791), Ebû Avâne el-Vâsıtî (ö. 176/792), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820), İbn Ebû Şeybe (ö. 239/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

¹¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 494 vd.

Şehristânî (ö. 548/1153), Ebû Hanîfe ve ashâbını (Iraklılar) ehl-i re'yden kabul ederken, ehl-i hadîsi Hicazlılar olarak belirtip aralarında İmam Mâlik, İmam Şâfiî (ö. 204/820), Süfyân es-Sevrî ve Dâvûd b. Ali'yi (ö. 270/884) zikreder. Bunların hadis tahsil ettiğini, rivâyette bulunduklarını, ahkâmı naslara bina ettiklerini, bir haber veya eser bulundukça kıyası celî veya hafîye müracaat etmediklerini bildirir. Ehl-i re'yin ise kıyası tahsil edip ahkâmı ondan çıkardıklarını, olayları ona bina ettiklerini, belki de kıyası âhad haberin önüne geçirdiklerini belirtir.¹¹¹

İbn Haldûn (ö. 808/1406), ümmî bir topluluk olmaları sebebiyle Arapların Kur'an'ı okuyabilenlerine ve bilgi sahibi olanlarına kurrâ denildiğini, sonraki dönemlerde Kur'an'dan istinbat etmek durumunda kalınca fikhın ve ilmin geliştiğini, kurrâlara da fakih veya âlim denilmeye başlandığını belirtir. Sonrasında fikhın ehl-i re'y ve'l-kıyâs ile eh-i hadis olarak ikiye ayrıldığını, ehl-i re'yin Iraklılar, ehl-i hadîsin ise Hicazlılar olduğunu, Irak'ta hadisin birtakım sebeplerden dolayı az olduğunu, bundan dolayı çokça kıyas yaptıklarını ve bu işte uzmanlaştıklarını ifade eder. İbn Haldûn, Ebû Hanîfe ve ashabının ehl-i re'y, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'in ehl-i hadîs olduğunu, üçüncü bir grubun ise kıyası reddettiklerini bunların da Zâhirîler olduğunu belirtir.¹¹²

İlk dönemlerde hadis rivâyeti, bir ibadet hissiyatıyla Müslümanlara hizmet gibi görülürken ikinci asırdan sonra binlerce kişinin katıldığı bir gösteriş ve dünyalık menfaat aracı olarak görülmüştür.¹¹³ Bu dönemde ehl-i hadîs, hadisleri anlamaktan çok rivâyete yönelmiş ve aşırı şekilci olmuştur. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) “Âlimlerin himmeti riâyet, sefihlerin himmeti rivâyettir.”¹¹⁴ sözü bunu doğrulamaktadır. Ehl-i hadîs içinde Zâhirîler de nasların metnine bağlı kalmada aşırı bir tavır sergileyerek sahâbe ve tâbiîn fetvaları yanında kıyasa karşı çıkmışlardır.¹¹⁵

Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) tespiti göre ehl-i re'y, mezhebini ortaya koyduğunda dünya muhaddis ve râvilerle doluydu. Bu râvilerin ashabı re'yin görüşlerine itiraz edecek güçleri yoktu. Sonra ashab-ı re'y giderek daha da güçlenmişti. Halife

¹¹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/217 vd.

¹¹² İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 1/564.

¹¹³ Aydınli- Ögüt, “Ehl-i Hadîs”, 10/507-508.

¹¹⁴ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fikhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002), 51. (1 numaralı dipnot)

¹¹⁵ Zâhirîlerle ilgili geniş bilgi için bk. Yunus Apaydın, “Zâhiriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/93-100.

Hârûnürreşîd (ö. 193/809) zamanında Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in çalışmaları da bu gelişime büyük katkı sağlamıştır. Daha sonra İmam Şâfiî ile ehl-i hadîs, itiraz gücüne ulaştı ve mezhepleri güçlendi.¹¹⁶ İmam Şâfi, yaşadığı dönem itibariyle kendi döneminde hadis rivâyetiyle meşgul olan veya belirli bir ekol çerçevesinde ilk dönemin fikhî birikimini tevârüs eden çevrelere nispetle bazı farklı imkânlarla sahip olmuştur. O, Hicaz'da ehl-i hadîsin önderi kabul edilen İmam Mâlik'ten hadisi, Irak'ta ise İmam Muhammed'den re'yi öğrenmiştir. Böylelikle her iki ekolün yöntemlerine ve fikhî meselelere ilişkin cevaplarına muttali olan İmam Şâfiî, sahip olduğu birikimle, kendi metotlarını kullanarak ehl-i re'ye cevap vermiştir. Yazdığı usûl eseriyle bir yandan fikhî meselelerde hadisin kullanım şartlarını zabtu rabt altına alırken diğer yandan da meşru görülen re'yin sınırlarını belirlemeye çalışmıştır. Ehl-i re'y fukahânın eserlerinde muhatap olarak başkalarını değil de özellikle İmam Şâfiî'yi alınmasının en önemli nedeni de bu olsa gerektir.

Medine, ekoller ve sonrası dönemde yabancı kültürlerin etkisinde kalmaması sebebiyle toplumun örfünü değiştirecek bir durum da söz konusu olmamıştır. Sahâbîlerin büyük çoğunluğunun ölünceye kadar burada kalması, şehirdeki hadis malzemesinin çokluğu anlamına gelmektedir.¹¹⁷ Burada yaşayan çoğunluk sahâbînin bilinen anlamda hadis rivâyeti veya ilim tedrisatıyla meşgul olmamasının bölgedeki rivâyet malzemesinin sayısal çokluğuna bir etkisi olmamakla birlikte bu sahâbîlerin en azından Hz. Peygamberle (s.a.v.) teşriki mesâileri olmuş ve O'nun terbiyesinden geçmişlerdir. Medine'de var olan bu sosyal yapı, farklı kültürlerle mensup yeni Müslümanların göç için bu şehri tercih etmemesi sebebiyle bozulmadan devam etmiştir.¹¹⁸ Şehirde yaşanan fikhî problemlerin azlığı nedeniyle re'ye fazla ihtiyaç duyulmamıştır.¹¹⁹ Bundan mütevellit Medine'deki ulemâ, farazî meselelerle de uğraşmamış, aksine farazî problemlerle uğraşanlara karşı olumsuz bir yaklaşım sergilemiştir.

¹¹⁶ İmam Fahreddin er-Râzî, *Menâkıbü'l-imami'sh-Şâfiî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1986), 389-391.

¹¹⁷ Mehmet Erdem, "Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Ocak-2006), 85.

¹¹⁸ Erdem, "Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış", 86.

¹¹⁹ Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2004), 1/196.

1.1.2.2. Re'y Ekolü

Bu başlık altında Hanefî mezhebinin içinden neşet ettiği ve temellerini buradan aldığı re'y ekolü ele alınacaktır.

1.1.2.2.1. Re'y Ekolünün Tarihi Gelişimi

Re'y ekolü, kökleri sahâbe döneminde bulunmakla birlikte tâbiîn döneminde şekillenmeye başlayan fikhî bir akımdır. Hicrî birinci asrın son çeyreği itibariyle hadis ve re'y ekolleri iyice belirginleşmiştir. Bu ekol, Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'nın vefat ettiği ve Ebû Hanîfe'nin de onun makamında ders vermeye başladığı 120/738 yılıyla birlikte yerini Hanefî mezhebinin teşekkül sürecine bırakmıştır.

Re'y sözlükte bilmek, gözle veya kalp gözüyle bakmak ve görmek anlamlarına gelir.¹²⁰ Manevi alanda görme, ilim ve inançla ilgiliyken bilimsel anlamda görme, herhangi bir ilim dalındaki bir meseleyle ilgili yaklaşım tarzı veya o meseleyle ilgili bir kanaat belirtme şeklindedir. İleri sürülen görüş bir delile dayandırılırsa bilimsel değer taşır, aksi takdirde kişisel bir kanaatten ileriye geçemez. Kaynaklarda bu şekilde ifade edilen re'y, heva ve hevese dayalı olduğu gerekçesiyle zemmedilir ve bu re'yin karşısına içtihat kavramı konulur. Buna göre fikhî bir konuda belli bir usûle göre ortaya konulan re'y, içtihatır. Hz. Peygamber (s.a.v.), Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) Yemen'e vali olarak gönderirken bir meselede Kitap ve sünnette bir çözüm bulamadığında ne yapacağını sorması üzerine o, kendi re'yiyle çözüm bulacağını ifade etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) bu cevabı olumlu karşılamıştır. (Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 11) Muâz b. Cebel'in bahsettiği re'y, içtihat etme anlamındadır. Yoksa kendi heva ve hevesine göre vereceği keyfi bir hüküm anlamında değildir.

Sahâbe, Kitap ve sünnette çözümü bulunmayan meseleler için re'y ile içtihat edilmesini teşvik etmiştir. Kûfe kadısı Şüreyh, Hz. Ömer'e bir mektup yazar ve davaları nasıl hükme bağlayacağını sorar. Hz. Ömer, "Allah'ın Kitabındaki ile davayı hükme bağla. Şayet Allah'ın Kitabında yoksa Resûlullah'ın sünnetindeki ile hüküm ver. Allah'ın Kitabında ve Resûlullah'ın sünnetinde yoksa sâlihlerin (sahâbe) verdikleri hükümlerle hüküm ver. Eğer bunlarda da yoksa ister (kendi re'yiyle) davayı hükme bağla, ister ertele. Ben senin

¹²⁰ İbn Manzûr, "Re'y", 14/291.

için davayı ertelemei daha hayırlı görüyorum.” (Nesâî, “Kazâ”, 14) diye cevap yazar. Burada Hz. Ömer’in davayı erteleme tavsiyesinin amacı, davanın hükme bağlanması konusunda ehliyle istişare edilmesini istemesidir.

Tâbiîn döneminde bir mesele hakkında Kitap, sünnet ve icmâ dışında re’y belirtmeye ictihâdu’r-re’y deniliyordu. Bu tabir, sahâbe döneminden itibaren kullanılmış, kıyas, örf, maslahat ve zaruret gibi ilkeler gözetilerek hükme ulaşma ameliyesini ifade etmiştir.¹²¹ Tâbiîn bu ameliyesini, naslardan özenle ayrı tutmuştur. Nitekim İbn Cüreyc’in (ö. 150/767), “Atâ bir şey anlattığında derdim ki, bu ilim midir? Re’y midir? Eğer o bir nakilse ilim, re’yse re’y derdi.”¹²² rivâyeti bu özeni ifade etmektedir. İbn Şihâb ez-Zührî’nin rivâyetine göre Hz. Ömer minberdeyken “Ey insanlar! Re’y, Allah Rasûlünden gelirse isabetlidir. Çünkü Allah, o re’yi isabetli kılmıştır. Ancak re’y, bizdense o zan ve tekellüftür.” (Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 7) demiştir. Hz. Ömer, burada re’yin kesin bilgi ifade etmeyeceğini ancak Hz. Peygamberden (s.a.v.) gelirse kesin bilgi ifade edeceğini vurgulamıştır. Buradan hakkında nas olmayan durumlarda ileri sürülen re’yin/içtihadın kesin olmamakla birlikte bir zorunluluk olduğu sonucu çıkarılabilir.

Sahâbe veya tâbiîn âlimlerinin re’yi zemmeden rivâyetlerinin geneline bakıldığında bunlardan kastın herhangi delile dayanmayan, kişinin hevâ ve hevesine göre ortaya koyduğu re’y olduğu görülür. Bu tür re’y, haramı helal, helali haram kılma cüretine kadar gidebilir. Bunun da failleri, bid’at fırkalarıdır. Muhammed b. İbrahim et-Teymî (ö. 92/710-711) Hz. Ömer’in “Ehl-i re’y sünnetin düşmanı, hadisleri anlamaktan aciz, rivâyetleri ezberinde tutamayan ve bundan dolayı re’y yapanlardır.” dediğini nakleder. Ubeydullah b. Ömer’den (ö. 37/657) nakledilen “Dinde re’yden kaçınız.” hadisinde Sahnûn (ö. 240/854) re’yden kastın bid’at olduğunu açıklar.¹²³ Özetle re’y, fikhî meseleler söz konusu olduğunda içtihat, bid’at ve sapkın fırkalar (kelamî konular) söz konusu olduğunda ise kişinin şer’î bir delile dayanmaksızın nefesine ve hevâsına göre konuşması anlamında kullanılmıştır.

Ehl-i re’y, genelde bir konuda görüş ve kanaat sahipleri ve bilgisine başvurulabilecek kişiler anlamına gelirken dar anlamda fikhî meselelerde görüş ve kanaat sahipleri yani

¹²¹ Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İçtihat* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 83.

¹²² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/294.

¹²³ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni’l-ilmi ve fadlihi*, 2/1041-1042.

içtihat yapmaya muktedir âlimler manasında kullanılmıştır. Hicrî ilk iki asırda ehl-i re'y kavramı, ehl-i hadîs mukabilinde değil genel manada kullanılmıştır. Ancak hicrî üçüncü asra gelindiğinde, özellikle mihne sonrasında ehl-i re'y, ehl-i hadîs karşısına konumlandırılmıştır.¹²⁴ Bu dönem ve sonrasında her iki ekol mensupları arasındaki rekabet, Şâfiî'nin kıyas ve istihsân eleştirileri ve mihne olaylarında rol oynayan bazı Mu'tezilî âlimlerin aynı zamanda Hanefî olmaları sebebiyle doruk noktasına ulaşmıştır.¹²⁵

Ne Kûfe ulemâsı ne de Hanefîler, kendileri için ehl-i re'y veya ashâbu re'y tabirini kullanmışlardır.¹²⁶ Medine fukahâsının kendilerini ehl-i hadîs/ashâbü'l-hadîs olarak görmeleri ve bunu ısrarla savunmaları, Kûfe ehlini olumsuz manada ehl-i re'y diye kınamaları neticesinde Ebû Hanîfe'den itibaren Kûfe ulemâsı da savunmaya geçerek kendilerinin ehl-i hadîs/ashâbü'l-hadîs nitelemelerine daha layık olduklarını belirtmişlerdir. İmam Muhammed, “Bunlar Medine ehlinin hadisleri. Onların aleyhine bu hadisleri (özellikle) delil getiriyoruz. Onlar Enes b. Mâlik'in de rivâyet ettiği bu hadislerdeki hükmün aksini kabul ediyorlar. Rivâyet ettikleri hadisleri terk etmelerine rağmen onlar nasıl “ashâbu eser” oluyorlar?” diyerek kendilerinin bu sığata daha layık olduklarını îmâ etmektedir.¹²⁷

Kûfe ulemâsının, şehrin içinde bulunduğu şartlar muvacehesinde re'ye başvurmaktan başka çareleri yoktu.¹²⁸ Bu durum, fıkhnın gelişimini olumsuz etkilememiş, bilakis fakihleri farazî fıkıhla uğraşmaya sevk etmesi yönüyle fıkhnın gelişimine katkı sağlamıştır. Kûfe ulemâsı başlarına gelebilecek problemler için hazırlıklı olmak adına farazî fıkıh üretimi yapmışlardır. Mekke fakihi Atâ'nın kendisine sorulan bir soru üzerine ilmin kendilerine ancak Kûfe'den geldiğini ifade etmesi, Irak bölgesinde fıkhnın gelişiminin bir

¹²⁴ Mansur Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 65 vd. (Müellif eserinde ilk iki asırda telif edilen fıkıh eserlerindeki kullanımları inceleyerek re'y kavramının mihne olaylarına kadar olumlu manada kullanıldığını, bu döneme kadar fıkıh eserlerinde ehl-i re'y kullanımının genel manada daha çok siyasî sahada istişare ehl-i anlamında kullanıldığı, bu kavramın mihne sonrası telif edilen eserlerde ehl-i hadîsin mukabilinde olumsuz manada kullanıldığı tespitinde bulunmaktadır. Bununla birlikte fıkıh eserlerinde re'y ve hadis eksenli iki farklı yaklaşımın bulunduğunu ifade etmektedir. 340)

¹²⁵ Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 221. (736 numaralı dipnotta temel kaynaklar da verilmiştir.)

¹²⁶ Aydın Taş, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 164.

¹²⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, thk. Mehdi Hasan el-Geylânî el-Kadîrî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 1/222.

¹²⁸ Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm*, 1/97.

itirafıdır.¹²⁹ Kûfe için belirtilen şartların Basra için geçerli olmasına rağmen orada fıkıhın değil de dil, kelam ve tasavvufun gelişmesi, Kûfe’de Ebû Hanîfe’nin bulunması ile ilişkilendirilebilir. Onun “Ey Basra halkı, siz bizden daha verâ sahibi, biz ise sizden daha fakihiz.”¹³⁰ sözü bu durumu ifade etmektedir.

1.1.2.2.2. Re’y Ekolünün Öncüleri/Ebû Hanîfe’nin Hocaları

Bu bölümde re’y ekolünün teşekkülünde önemli yeri olan, Ebû Hanîfe’nin ilimlerini tevarüs ettiği, fikir ve usûllerini benimsediği hocaları ele alınacaktır.

Sahâbe döneminde Re’y geleneğinin kendisine dayandırıldığı sahâbeler arasında isimleri en çok öne çıkanlar, Hz. Ömer (ö. 23/644), Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-653) ve Hz. Ali’dır (ö. 40/661). Bunlar aynı zamanda altı fakih sahabî arasında da zikredilmiştir.¹³¹ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının ilminin bu üç isimde toplandığı da ifade edilmiştir.¹³² Ebû Hanîfe, halife Mansûr’un “İlmi kimden aldın?” sorusuna Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah İbn Mes’ûd’un ashabından aldığını ifade ederek cevap vermiştir.¹³³ Ebû Hanîfe, bu cevabıyla mensubu bulunduğu Kûfe/ehl-i re’y ekolünün ilim kaynaklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu gelenek, mezkûr sahâbelerin fetva ve uygulamalarına dayanmaktadır.

Hz. Ömer, Kureyş kabilesinden olup risâletin altıncı yılında Müslüman olmuş ve onun Müslüman oluşuyla Müslümanlar güç kazanmıştır.¹³⁴ Onun nâzilinden önce bazı âyetlerin muhtevalarına uygun görüşler ileri sürmesi (muva fakât-ı Ömer), onun öngörü kabiliyetini teyit etmiştir. Bunlar arasında şarabın haram kılınması (el-Bakara 2/219), Hz. Peygamberin (s.a.v.) hanımlarının perde arkasından konuşmaları (el-Ahzâb 33/53), Makâm-ı İbrâhim’de namaz kılınabilmesi (el-Bakara 2/125) ve münafıkların reisi olan Abdullah b. Übey’in cenaze namazının kılınmaması (et-Tevbe 9/84) hususu bulunmaktadır.

¹²⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/90.

¹³⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417), 13/344.

¹³¹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, thk. Seyyid Hasan Kistrâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 1/84.

¹³² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, Siyeru’l-Hulefâi’r-Râşidîn/239.

¹³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/335.

¹³⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 3/203; Muhammed İbn İshak b. Yesâr el-Muttalibî, *Sîretu İbn İshak*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-İlim, 1978), 183.

Hiz. Ömer, divan teşkilatını kurarak beytü'l-mâl gelirlerinin toplanması ve sarfı işlemlerinin bir düzene girmesini sağlamış ve devleti kurumsal bir yapıya büründürmüştür.¹³⁵ Hilâfeti sırasında farklı uygulamalarıyla sonraki dönemlerde oluşan hukuk müktesebatını da etkilemiştir.

Hiz. Ömer, hadislerin delil olarak kabul edilmesinde titiz davranmış, özellikle âhad haberler için şahit talep etmiştir. Onun bu uygulaması, Hanefî geleneğini âhad haber hususunda titiz davranmaları yönüyle etkilemiştir. Irak bölgesinde hadis uydurmanın yaygın olması sebebiyle Hanefîlerin geliştirdikleri hadis ayıklama yöntemi, temelde onun uygulamalarına dayanmaktadır. Hanefî usulünde hadislerin tenkidinde “manevî inkıta” adı verilen yöntemin bir sonucu olarak herkesin bilmesi gereken bir konuda (umûmü'l-belvâ) nakledilen âhad haberleri reddetme uygulaması öne çıkmıştır. Bu uygulamanın temelinde de Hiz. Ömer'in tek kişi tarafından rivâyet edilen hususlarda şahit istemesi etkili olmuştur. Onun şahit istemesi, herkesin bilmesi gereken bir hususun bir kişi tarafından rivâyet edilmesi, o rivâyetin ihtiyatla karşılanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Hanefîler Hiz. Ömer'in rivâyet konusunda şahit istemesine örnek olarak Ebû Musa el-Eş'arî'nin izin isteme ile ilgili rivâyetini zikrederler.¹³⁶ Buna göre Ebû Musa el-Eş'arî, Hiz. Ömer'in evine gelerek kapıyı üç defa çalmış ve onun kapıyı açmaması üzerine oradan ayrılmıştır. Hiz. Ömer'in bunu sorması üzerine o, Hiz. Peygamberden (s.a.v.) “Biriniz bir eve girmek istediğinde üç defa selam versin. Cevap verilmezse geri dönsün.” (Buhârî, İsti'zân, 13; Müslim, Âdâb, 33) hadisini nakletmiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, ondan şahit talep etmiş, o da Ebû Saîd el-Hudrî'yi şahit göstermiştir. Burada Hiz. Ömer, kendisi dâhil herkesin bilmesi gereken izin alma konusunu daha önce duymaması nedeniyle bu şekilde davranmıştır.¹³⁷

Hanefîler, istihsanı da Hiz. Ömer'in uygulamalarıyla temellendirirler. Hiz. Ömer, kıtlık yıllarında hırsızlık haddini uygulamamıştır.¹³⁸ Ayrıca Irak ve Suriye'deki fey arazilerini

¹³⁵ Mustafa Fayda, Muhsin Koçak, “Ömer”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/48.

¹³⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vezâratu Evkâf el-Kuveytiyye, 1994), 3/103; Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 1/332.

¹³⁷ Ayrıca bk. Adem Çiftçi, “Hiz. Ömer'in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vahid ve İstihsan Örneği)”, *Uluslararası Hiz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 3/109-110, 112.

¹³⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 9/140.

sefere katılanlara dağıtmayıp vergi karşılığında eski sahiplerinde bırakmıştır.¹³⁹ Hz. Ömer'in bu ve benzer uygulamaları genel kuraldan istisnadır. Hanefî geleneğinde bu istihsan kavramıyla ifade edilmiştir. Hz. Ömer'in fetva ve uygulamaları incelendiğinde Hanefî geleneğinin fıkıh mantığının onunla örtüştüğü görülecektir.¹⁴⁰

Hanefî fıkıh geleneğinin kendisine dayandığı diğer bir sahabî olan Hz. Ali, ilk Müslümanlardan olup, Hz. Peygamberin (s.a.v.) genç yaşta Yemen'e kadı olarak görevlendirdiği sahâbeler arasındadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), görevinde başarılı olması için ona dua etmiştir.¹⁴¹ Hz. Ömer de onun hüküm verme konusundaki becerisini takdir etmiştir. (Buhârî, "Tefsîr", 2/7) Ayrıca o, hilâfeti süresince Hz. Ali ile özellikle hukukî meselelerde istişarelerde bulunmuştur. Hz. Ali, hilâfeti süresince Cemel vakası ve Sıffin savaşı gibi daha çok siyasî ihtilaflar ve savaşlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. O, Medine'yi siyasî çekişmelerden uzak tutmak ve birçok probleme kaynaklık eden Irak bölgesini yakından idare etmek gibi sebeplerle devletin yönetim merkezini Kûfe'ye taşımıştır. Re'y geleneğinin de merkezi olan Kûfe, Hz. Ali'nin uygulamalarıyla idarî ve hukukî düzenlemelere tâbi tutulmuştur. Burada görevlendirilen kadıların yetişmesinde, bölgedeki hukukî ihtilafların çözümünde onun içtihatları önemli bir rol oynamıştır.¹⁴² Hz. Ali, özellikle Irak bölgesine yerleşen ve ilimle meşgul olan tâbiînin hocası konumundadır. Bu bölgedeki tâbiîn fukahâsı, pek çok kere Hz. Ali ile aynı meclisi paylaşmış, onun içtihat ve görüşlerini öğrenmişlerdir.

Hanefî ilim geleneğine asıl rengini veren sahabîlerden biri de Abdullah b. Mes'ûd'dur. Babası, Abdülhâris b. Zühre (ö. 3/625) ile hılf yapmış, bu nedenle nesebi ona izafe edilmiştir. İlk Müslümanlardan olan İbn Mes'ûd, Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra Kâbe'de Kur'an'ı ilk açıktan okuyan kişi olup Habeşistan'a ve Medine'ye hicret etmiştir. Medine'de mescidin hemen yakınında kendisine bir ev tahsis edilmesi sebebiyle o, Hz. Peygamberin (s.a.v.) evine rahat girip çıkar, hatta görenler onu, Hz. Peygamberin (s.a.v.)

¹³⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî, *el-Harâc*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hasan Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, ts.), 34. Hz. Ömer'in fetva ve içtihatları için bk. Muhammed Ravvas Kal'acî, *Mevsûatu fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1981).

¹⁴⁰ Ayrıca bk. Çiftçi, "Hz. Ömer'in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vahid ve İstihsan Örneği)", 117-121.

¹⁴¹ İmam Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvattâ*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (BAE: Müessesetü Zâyid b. Sultân, 2004), 6/8; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/258.

¹⁴² Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bk. İlyas Gönen, *Hz. Ali'nin Fıkıh Yönü ve Hanefî Mezhebine Etkisi (Buhârî ve Müslim Özelinde)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 48 vd.

hane halkından zannedirdi. Kendisi Hz. Peygamberin (s.a.v.) sırdaşı olup seferde ve hazarda O'nun (s.a.v.) özel hizmetlerini ifa ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat edinceye kadar O'nun (s.a.v.) yanında bulunmuş ve onunla birlikte tüm savaşlara katılmıştır.¹⁴³

Tablo 4: Ehl-i Re'y Âlimleri

Sahâbe	H. Ömer (ö. 23/644), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-653), H. Ali (ö. 40/661), H. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-688), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)
1. Nesil Tâbiîn	Süleyman b. Rebîa (ö. 32/652-653), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683-684), Amr b. Şürahbîl (ö. 63/683), Hâris el-A'ver (ö. 65/684-685), Abîde es-Selmânî (ö. 72/691), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Şürayh b. Hâris (ö. 80/699-700)
2. Nesil Tâbiîn	Abdurrahman b. Ebû Leylâ (ö. 83/702), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713-714), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722), Ebû Bekir b. Ebû Mûsâ (ö. 106/724-725), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Kâsım b. Abdurrahman (ö. 116/734-735), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), Süleyman b. Mu'temir (ö. 143/764-765), Süleyman b. Mihran el-A'meş (ö. 148/765)
3. Nesil	Ebû Hanîfe (ö. 150/767)

H. Ömer, İbn Mes'ûd'u Kûfe'ye kadılık, eğitim öğretim ve mali görevleri yapmak üzere görevlendirmişti. O, Ammâr b. Yâsir, Muğîre b. Şu'be, Sa'd b. Ebû Vakkas, Velîd b. Ukbe'nin (ö. 61/680-681) valilikleri süresince kadılık dışında bu görevlerini devam ettirmişti. H. Osman döneminde muhtemelen onun ana Mushaf dışındaki nüshaların imha edilmesi emrine muhalefet ettiği için Medine'ye çağrılmış ve kısa bir süre sonra hastalanarak vefat etmiştir.¹⁴⁴ Abdullah b. Mes'ûd, ilmini H. Peygamberden (s.a.v.) öğrenmiş olup H. Ali, onun hakkında sorulan soruya "Kur'an ve sünnet öğretildi ve bitti. Bu ona ilim olarak yeter." şeklinde övgüde bulunmuştur. Ebû Mûsa el-Eş'ârî de onun hakkında "Aranızda bu haber (İbn Mes'ûd) varken bana soru sormayınız. Tâbiîn de bunu böyle bilirdi." demiştir. Gerek sahâbîler gerekse tâbiîn, Abdullah b. Mes'ûd'un ilmini takdir etmiştir.¹⁴⁵ Abdullah b. Mes'ûd, Irak'taki resmî faaliyetleri yanında sürdürdüğü ilmî faaliyetleriyle, re'y ağırlıklı tefsir ile fıkıh mektebinin ve kıraat ilminin temellerini atan kişi olmuştur. Irak fıkıh mektebinin en önemli iki vasfını teşkil eden "nassın bulunmadığı yerde re'y ve kıyasa başvurulması" ilkesi ile "sahih olduğu kesin olarak

¹⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 3/379-389; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 4/198-201; Muhammed Ravvas Kal'acî, *Mevsûatu fıkhi Abdullah İbn Mes'sûd*, (Mekke: Câmîatu Ümmü'l-Kur'â, 1984), 6-9. Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/114-117.

¹⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 3/386-387; Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", 1/114-117.

¹⁴⁵ Kal'acî, *Mevsûatu fıkhi Abdullah İbn Mes'sûd*, 10-12.

bilinmeyen hadislerin yerine içtihadın tercih edilmesi" esası, temelde Abdullah b. Mes'ûd'un düşüncelerine dayanmaktaydı.

Abdullah b. Mes'ûd'un fetva verebilen öğrencileri Alkame, Esved, Mesrûk, Abîde, Hâris b. Kays ve Amr b. Şurahbîl'dir.¹⁴⁶ Zehebî, Kûfe halkının en fakihinin Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd olduğunu, onların öğrencileri arasında Alkame, onun öğrencileri arasında İbrahim, onun öğrencileri arasında Hammâd, onun öğrencileri arasında Ebû Hanîfe, onun öğrencileri arasında Ebû Yûsuf, onun öğrencileri arasında İmam Muhammed ve onun öğrencileri arasında İmam Şâfiî'nin (fıkıh en iyi bilen) olduğunu belirtir.¹⁴⁷

Mezheplerin teşekkülünden önce, İslamî ilimlerin doğuş sürecinde bazı şehirler ilim merkezi haline gelmiştir. Bu büyük şehirler “emsâr, büldân ve âfâk” gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Bu şehirler arasında Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Şam, Mısır ve Horasan zikredilmektedir.¹⁴⁸ Bu şehirlerde öne çıkan ve görüşlerine itibar edilen fakihler “fukahâü'l-emsâr” olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca şehrin ileri gelen âlimlerini ifade etmek için “eimmetü'l-emsâr”, “ulemâü'l-emsâr” ve “eimmetü'l-büldân” gibi kavramlar da kullanılmıştır. Ancak “fukahâü'l-emsâr” tabiri ile sahâbe ve tâbiîn ile onların elinde yetişen etbau tâbiîn fakihleri kastedilir.¹⁴⁹ Kûfe'de sahâbeden Hz. Ali ile Abdullah b. Mes'ûd, fukahâü'l-emsâr olarak kabul edilmiştir. Ayrıca onların elinde yetişen Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Amr b. Şurahbîl, Abîde es-Selmânî, kadı Şüreyh, Mesrûk b. Ecdâ', sonraki nesillerde ise Âmir b. Şerâhîl ve İbrahim en-Nehaî, Hakem, Hammâd b. Ebû Süleyman, Mansûr b. Mu'temir, Muğîre b. Miksem, İbn Şübrûme ve Ebû Hanîfe aynı şekilde nitelendirilmiştir.¹⁵⁰

İçtihat anlayışları birbirine yakın olan Hz. Ömer ve onun istişare heyetinde bulunan Abdullah İbn Mes'ûd ve Hz. Ali, re'y ekolünün temel ilkelerini şekillenmesinde etkili olmuştur. Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali'den ilim öğrenen pek çok tâbiîn bulunmaktadır. Özellikle Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'de kendisinden sonra devam

¹⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/90.

¹⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/236.

¹⁴⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetu fukahâi'l-emsâr min ashâbi rasûlillah ve min ba'dihim*, thk Mahmûd İbrahim Zâhid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1369), 127, 128, 129, 130.

¹⁴⁹ Halit Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 13-14.

¹⁵⁰ Nesâî, *Tesmiyetu fukahâi'l-emsâr min ashâbi rasûlillah ve min ba'dihim*, 128.

ettirilen ilim halkalarında pek çok fakih yetişmiştir.¹⁵¹ Bunlar arasında Alkame b. Kays (ö. 62/682-683), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683-684), Esved b. Yezîd (ö. 75/694-695), İbrahim b. Yezîd en-Nehâî (ö. 96/714-715) ve Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738-739), re'y ekolünün öncüleri olarak kabul edilmektedir.

Aşağıda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin nasıl bir aka plana dayandığını tespit konusunda bir temel teşkil etmek üzere Ebû Hanîfe'nin ilim halkasının tâbiûn devresini teşkil eden âlimleri kısaca tanıtacağız.

Muhadramûndan olan Alkame b. Kays, Abdurrahman b. Yezîd ve Esved b. Yezîd'in amcası, İbrahim et-Teymî'nin (ö. 92/710-711) de dayısıdır. Alkame, Esved'le birlikte İbn Mes'ûd'dun derslerine katılmış, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'le birlikte hac yapmıştı.¹⁵² Alkame, Hz. Ömer, Hz. Osman, Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656-657), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (ö. 42/662-663) ve Ebû'd-Derdâ'dan rivâyette bulunmuştur.¹⁵³ Bunlara ilaveten Hz. Aişe (ö. 58/678), Hz. Ali, Habbâb b. Eret (ö. 37/657-658) ve Mûsa el-Eş'ârî'den de rivâyette bulunmuştur. Alkame'den Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Âmiru's-Şa'bî, İbrahim b. Yezîd en-Nehâî, Muhammed b. Sirîn, Abdurrahman b. Esved (ö. 78/698-699), Müseyyeb b. Râfi' (ö. 105/723), İbrahim b. Süveyd en-Nehâî (öl.?), Hasenü'l-Uranî (öl.?), Husayn b. Cündeb (ö. 96/714-715) ve Müslim b. Sabîh (ö. 100/718-719) rivâyette bulunmuştur.¹⁵⁴ Alkame, kardeşi ile birlikte katıldığı Sıffîn savaşında kardeşi şehit düşmüş, kendisi de bir bacağını kaybetmişti. Şa'bî'ye Alkame'nin mi Esved'in mi daha efdal olduğu sorulduğunda o, Alkame'nin sakın olmasına rağmen çabuk kavrayış sahibi olduğunu söyleyerek onun daha efdal olduğunu belirtmiştir. "Alkame, Abdullah b. Mes'ûd, bana 'Oku' dedi. (Alkame, güzel sesli idi ve okudu.) İbn Mes'ûd sonra 'Tertil ile oku, anam babam sana feda olsun' dedi." şeklindeki rivâyet onun hocası ile arasındaki ilişkiyi göstermektedir.¹⁵⁵ Alkame, hadis,

¹⁵¹ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 79; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/91-130. Ayrıca bk. Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 324.

¹⁵² Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992) 6/9; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârihi'l-a'yân*, 8/202.

¹⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/146.

¹⁵⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/293.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/149.

fıkıh, zühd ve verâda önde olan bir âlimdi. Hem ilim hem de ahlak bakımından İbn Mes'ûd'a çok benzerdi.¹⁵⁶

Muhadramûndan Esved b. Yezid, Alkame'nin kardeşinin oğlu olup ondan yaşça büyüktür. Aynı zamanda Abdurrahman b. Yezîd'in kardeşi ve İbrahim b. Yezîd en-Nehaî'nin dayısıdır. Kendisi fakih, muhaddis ve kıraat âlimidir. Esved, birlikte hac yaptığı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Yemen'de bulunduğu dönemde Muâz b. Cebel, Selmân-ı Fârisî, Ebû Mûsa el-Eş'ârî ve Hz. Aişe'den rivâyette bulunmuş, ancak Hz. Osman'dan rivâyeti yoktur. Hz. Aişe, onun için "Kûfe'de benim için ondan daha değerlisi yoktur." demişti. İbadete düşkün olan Esved, kırmızı renkli develerin bile sendelediği sıcak günlerde oruç tutardı. Riyâh b. İbnü'l-Hâris en-Nehaî (ö. 120/737-738), Esved ile Mekke'ye yolculuk yaptığını, namaz vakti girdiğinde her ne olursa olsun durduğunu, durduğu yerin engebeli de olsa yokuş veya iniş de olsa beklemeyip namazını kıldığını haber verir.¹⁵⁷ Esved, tâbiûnin kudretli âlimlerinden biri olup ilim ve güvenilirlikte Mesrûk'a benzerdi. Esved'den oğlu Abdurrahman, kardeşi Abdurrahman, İbrahim en-Nehaî, İmâre b. Umeyr (ö. 82/701-702), Ebû İshak es-Sebî' (ö. 104/723-724) ve Şa'bî rivâyette bulunmuştur.¹⁵⁸ Esved, görüşlerinde Hz. Ömer'e bağlı idi. Dolayısıyla onun çizgisi Abdullah b. Mes'ûd ile de paralellik arz eder. İbrahim en-Nehaî, Alkame'den sonra en çok ondan etkilenmiştir.¹⁵⁹

Mesrûk b. Ecda', tâbiûnin birinci tabakasından olup Hz. Ömer, "el-Ecda' kelimesinin anlamının şeytan olduğunu söyleyerek ona Mesrûk b. Abdurrahman adını vermiştir. Aslen Yemenli olan Mesrûk, 63 yaşında vefat etmiştir. O, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Habbab b. Eret, Ubey b. Ka'b (ö. 33/654-655), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-685), Hz. Aişe ve Ubeyd b. Umeyr'den rivâyette bulunmuştur. Üç kardeşiyle birlikte Kadisiye savaşına katılmış ve yaralanmıştı. Sıffin savaşı öncesi fitne ortamında "Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 6/9. Ayrıca bk. Ahmet Özel, "Alkâme b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/467.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü 'l-kübrâ*, 6/134-135; Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/234.

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/50. Daha fazla ayrıntı için bk. Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbü 'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980), 3/233 vd.

¹⁵⁹ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 325. Ayrıca bk. Saffet Köse, "Esved b. Yezîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/441.

ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.” (Nisâ, 4/29) ayetini okuyarak Müslümanları uyarmaya çalışmış ve savaşa katılmamıştır. Mürre, onun hakkında “Mesrûk gibi Hemedân’dan biri daha çıkmadı.” demiştir. Mesrûk’un ibadete düşkün olduğu, hacca gittiğinde orada secde dışında hiç uyumadığı, Ramazan ayında imamlık yaptığı ve bir rekâtta Ankebût suresini okuduğu rivâyet edilir. Mesrûk, Kûfe’de maaş almadan kadılık yapmıştır. Şa‘bî’nin rivâyetine göre Mesrûk, fetva işinde Kadı Şüreyh’ten daha iyiydi. Kadı Şüreyh ise kazâ işinde Mesrûk’tan daha iyiydi ve o, Mesrûk’la istişarelerde bulunurdu. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), “Alkame’den sonra (ilim ve fetva işlerinde) Mesrûk kaldı ve ikisinin birbirlerine üstünlükleri yoktur.” demiştir.¹⁶⁰ Mesrûk’tan kardeşinin oğlu Muhammed b. Münteşir (öl.?), Ebü’d-Duhâ (ö. 100/718-719), eş-Şa‘bî, Nehaî, es-Sebî, Abdullah b. Mes’ûd’un oğlu Abdurrahman (öl.?) ve Abdullah b. Mürre (ö. 100/718-719) rivâyette bulunmuştur. Ayrıca Şa‘bî, Mesrûk’tan daha çok ilim talep edeni görmediğini belirtir.¹⁶¹

Tâbiîn döneminin ehl-i re’y temsilcilerinden biri de İbrahim b. Yezîd en-Nehaî’dir (ö. 96/714). 46/666 yılında doğan ve bir hastalık sebebiyle küçük yaşta bir gözünü kaybeden İbrahim en-Nehaî, aslen Yemenli olup Nehaî kabilesindendir. Müslüman olduktan sonra Kûfe’ye yerleşen Nehaî kabilesinden pek çok âlim yetişmiştir. Bunların en meşhurlarından İbrahim en-Nehaî, devrinin en önemli kurra ve muhaddisi ve ayrıca Irak’ın en büyük fakihiydi. Kûfe’de doğan İbrahim en-Nehaî, küçüklüğünden itibaren babası Yezîd, dayıları Esved b. Yezîd ve Abdurrahman b. Yezîd (ö. 98/716-717), annesinin amcası Alkame b. Kays’tan ilim öğrendi. O, çocuk yaşta Esved ve Alkame ile birlikte hacca gitmiş orada Hz. Aîşe ile görüşmüştür. Abdülmelik b. Ebû Süleyman (ö. 145/762-763), Saîd b. Cübeyr’den fetva istendiğini görmüş ve onun “Aranızda İbrahim varken benden fetva mı istiyorsunuz?” dediğini rivâyet etmiştir. Ebû Hâşim, İbrahim en-Nehaî’ye Hz. Peygamberden (s.a.v.) kendisine rivâyet edebileceği bir hadisin gelip gelmediğini sorduğunda, geldiğini, ancak onun “Ömer dedi, Abdullah dedi, Alkame dedi, Esved dedi”, şeklinde söylemeyi tercih ettiğini, kendisinin bunu daha kolay bulduğunu nakleder.¹⁶² Onun bu yaklaşımı, Hz. Peygambere (s.a.v.) söylemediği bir sözü isnat etme endişesinden kaynaklanmış olabileceği gibi o dönemde hadislerin mana ve gayesi ihmal

¹⁶⁰ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/138-145.

¹⁶¹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, 6/230. Ayrıca bk. Bünyamin Erul, “Mesrûk b. Ecda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/336.

¹⁶² İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/279-281.

edilerek ezber ve rivâyetçiliğin yaygınlaşmasına gösterdiği bir tepki de olması mümkündür. İbn Avn, İbrahim en-Nehaî'nin yanında oturduğu bir sırada Mürcie'den söz ederek onlar hakkında açıklamalar yaptığı ve ondan başkasının Mürcie'yi daha güzel ifade edemeyeceğini belirtir.¹⁶³ Buradan hareketle İbrahim en-Nehaî'nin Mürcie'ye karşı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Onun ircâ görüşünü benimseyenlerle oturmaması, başkalarının da oturmamalarını tavsiye etmesi ve Ehl-i kitabın kendisine Mürcie'den daha yakın olduğunu söylemesi Mürcie'ye karşı olumsuz bir tavrının olduğunu göstermektedir.¹⁶⁴ İbrahim en-Nehaî'nin yanına bir adam gelir ve der ki “Ali bana Ebû Bekir ve Ömer'den daha sevimlidir.” Bunun üzerine o, “Ali şayet senin bu sözünü duysaydı, sırtına vurup canını yakardı. Bu düşünceye sahip olanlar bizimle oturacaklarsa oturmasınlar.” demiştir. Başka bir rivâyette o, kendisine Ali'nin Osman'dan daha sevimli geldiğini belirtir.¹⁶⁵ Bu rivâyetlere göre İbrahim en-Nehaî'nin Şîî ve Hâricî düşünceye karşı çıktığı, bunun yanında Ehl-i beyte yakın durduğu anlaşılmaktadır. İbrahim en-Nehaî'nin dönemin Emevî valisi Haccâc'ı zalim olarak gördüğü hatta ona sövdüğü rivâyet edilir. O, Haccâc'ın ölüm haberini aldığı anda secde etmiştir.¹⁶⁶ Bu davranışı onun zulüm karşısında hakkı savunmaktan geri durmadığını göstermektedir. “İbn Avn: ‘İbrahim’in ölümünden sonra Şa‘bî'ye geldim. Bana dedi ki: ‘Onun defnini görenlerin içinde sen de var mıydın?’ Ben yanına sokuldum. Dedi ki: ‘Vallahi ondan sonra onun gibisi kalmadı.’ Kûfe’de mi? dedim. ‘Ne Kûfe’de, ne Basra’da, ne Şam’da ne şurada ne burada.’ dedi.” Başka bir rivâyette Şa‘bî, İbrahim en-Nehaî'den sonra arkasında onun gibi birisinin kalmadığını, o vefat etmişken ondan daha fakih birinin hayatta olmadığını belirtmiştir.¹⁶⁷ Bu rivâyetlere binaen İbrahim en-Nehaî'nin ilim çevresinde çok önemli bir yeri olduğunu, aynı zamanda ilmine en çok itibar edilen âlimler arasında yer aldığı sonucu çıkartılabilir.¹⁶⁸ İbrahim en-Nehaî, Mesrûk, Alkame, Abîde es-Selmânî (ö. 72/691), Ebû Zur'a' el-Becelî (öl.?), Heyseme b. Abdurrahmân (öl.?), Rebi' b. Huseym (ö. 65/684-685), Ebû's-Şa'sâi'l-Muhâribî (ö. 82/701-702), Sâlim (Sehm?) b. Mincâb (öl.?), Süveyd b. Gafele (ö. 80/699-700), Kadı Şüreyh, Şüreyh b. Erta (öl.?), Ebû Ma'mer Abdullah b.

¹⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/281.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/282.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/283.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/286-287.

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/290.

¹⁶⁸ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâu'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 1/25.

Sahbera (ö. 61/681-682) ve diğer tâbiînden rivâyette bulunmuş, ancak herhangi bir sahâbeden rivâyette bulunmamıştır. Kendisinden Hakem b. Uteybe (ö. 115/733-734), Amr b. Mürre (ö. 116/734-735), öğrencisi Hammâd b. Ebû Süleyman, Simâk b. Harb (ö. 120/737-738), öğrencisi Mugîre b. Miksam (ö. 133/750-751), Ebû Ma'şer b. Ziyâd b. Küleyb (ö. 119/737), Ebû Hasîn Osman b. Âsım (ö. 127/744-745) ve diğerleri rivâyette bulunmuştur.¹⁶⁹ İbn Ebû Hâlid'in rivâyetine göre Şa'bî, İbrahim ve Ebû'd-Duhâ mescidde toplanıp hadis müzakere ederlerdi.¹⁷⁰ İbrahim en-Nehaî, bir rivâyete göre elli, bir rivâyete göre 49 yaşında Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) zamanında vefat etmiştir.¹⁷¹

İbrahim en-Nehaî'nin re'y ekolünün teşekkülünde ve Ebû Hanîfe'nin ilmî düşüncesinde önemli bir yeri vardır. O, iyi bir fakih olduğu kadar iyi bir müfessir, kâri ve hadisçidir. Iraklı oluşu nedeniyle İmam Mâlik ona mesafeli yaklaşmış ve ondan gelen rivâyetleri *el-Muvatta* 'sına almamıştır.¹⁷² İbrahim en-Nehaî'nin, hadisleri rivâyet eden bazı şahısların helali harama çevirdiği, bu nedenle hadisin manasını bilmeyenlerden hadis rivâyet edilmemesi gerektiği fikri, Hanefîleri özellikle ahkâm hadislerinin râvilerinin fakih olması şartını ileri sürmeleri hususunda onları etkilemiştir.¹⁷³ Kal'acî (ö. 2014), İbrahim en-Nehaî'nin fetvalarının Alkame ile büyük oranda benzerlik arz ettiğini belirtir.¹⁷⁴ O, bir meselede fetva verirken hocalarının fetvalarıyla değil hocalarından tahsil ettiği metotla, kendini onların yerine koyarak fetva veriyordu. Bu şekilde hem yeni meselelere çözümler üretiyor hem de hocalarının izinden gidiyordu. Hasan b. Ubeydullah en-Nehaî (ö. 139/756-757), İbrahim en-Nehaî'ye bütün fetvalarını sema yoluyla mı öğrendiğini sorduğunda o "Hayır", şeklinde cevap vermiştir. Hasan, "Sema yoluyla öğrenmediklerinle de mi fetva veriyorsun?" diye sorduğunda o, "Ben sema yoluyla öğrendiklerimi öğrendim. Bana sema yoluyla öğrenmediklerim de geldi. Bilmediklerimi bildiklerime kıyas ettim." demiştir.¹⁷⁵ Bu rivâyet İbrahim en-Nehaî'nin kıyası kullanarak fetva verdiğini göstermektedir. Muhammed Ebû Zehrâ (ö. 1974), Irak'ta ilk defa re'y

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/520-521; Muhammed Ravvas Kal'acî, *Mevsûatu fikhi İbrahim en-Nehaî* (Mekke: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz Merkezu Buhûsi'l-İlmiyye, 1979), 1/80.

¹⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/522.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/291.

¹⁷² Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 328.

¹⁷³ Şükrü Özen, "Nehaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/537.

¹⁷⁴ Kal'acî, *Mevsûatu fikhi İbrahim en-Nehaî*, 1/129-130.

¹⁷⁵ Kal'acî, *Mevsûatu fikhi İbrahim en-Nehaî*, 1/129-131.

fikhını oluşturup meydana getirenin İbrahim en-Nehaî olduğunu belirtir.¹⁷⁶ İbrahim en-Nehaî'nin hadis ve kıraat alanında en meşhur talebesi Süleyman b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765), fıkıhta en meşhur talebesi ise Hammâd b. Ebû Süleyman'dır (ö. 120/738). Diğer tabeleri Amr b. Mürre el-Cemelî el-Murâdî (ö. 116/734-735), Ziyâd b. Küleyb (ö. 120/737-738), Hakem b. Uteybe el-Kindî, Habib b. Ebû Sâbit (ö. 120/737-738), Zübeyd b. Hâris el-Yâmî (ö. 122/739-740), Talha b. Musarrif el-Hemedânî el-Yâmî (ö. 122/739-740), Ebû İshâk Süleyman b. Süleyman eş-Şeybânî (ö. 129/746-747), Mansûr b. Mu'temir es-Sülmâ (ö. 132/749-750), Muğîre b. Miksem ed-Dabbî (ö. 136/753-754), Hâris b. Yezîd el-Uklî (Nehaî'nin akranı), Abdullah b. Şübrûme (ö. 144/761) ve Abdullah b. Avn el-Müzenî'dir (ö. 151/768).¹⁷⁷

Ehl-i re'yin bir diğer temsilcisi ve Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), aslen İsfahanlı olup Ebû Mûsa el-Eş'ârî ailesinin mevlâsıdır. Hammâd b. Ebû Süleyman, Enes b. Malik'ten hadis dinlemiş, fikhî da İbrahim en-Nehaî'den öğrenmiştir. O arkadaşları arasında en parlak, en iyi fıkıh bilen, en iyi kıyas yapan, münazara ve re'y konusunda en sabırlı olanıydı. Kendisi Ebû Vâil (Şakîk b. Seleme) (ö. 82/701-702), Zeyd b. Vehb (ö. 83/702-703), Saîd b. Müseyyeb, Âmir eş-Şa'bî den rivâyette bulunmuştur. Ancak kendisi çok rivâyette bulunanlardan değildir. Ebû Bekir en-Nehşelî (ö. 166/782-783), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-784), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776-777), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mis'âr b. Kidâm (ö. 155/772), Hamza (b. Habîb) ez-Zeyyât (ö. 156/772-773), Muhammed b. Ebân el-Cu'fî (ö. 175/791-792), Hişâm ed-Destuvâî (ö. 152/769-770), Muğîre (b. Miksem) (ö. 133/751), Zeyd b. Ebû Uneyse (ö. 124/742), Süleyman b. Mihrân el-A'meş, Hakem b. Uteybe, oğlu İsmail b. Hammâd ve öğrencisi Ebû Hanîfe ondan rivâyette bulunmuştur.¹⁷⁸ Câmi' b. Şeddâd'ın (ö. 118/736-737) belirttiğine göre o, hocası İbrahim en-Nehaî'nin derslerini yazar, bundan da dünyalık bir amaç gütmeydi. Muğîre'nin rivâyetine göre İbrahim en-Nehaî vefat ettiğinde öğrencisi A'meş onun yerine geçmişti. Müslümanlar mirasla ilgili meseleleri A'meş'den, helal ile

¹⁷⁶ Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960), 227; Kal'acî, *Mevsûatu fıkhi İbrahim en-Nehaî*, 1/131. İbrahim en-Nehaî'nin Hanefî mezhebine etkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Salih Aslan, *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 64 vd.

¹⁷⁷ Kal'acî, *Mevsûatu fıkhi İbrahim en-Nehaî*, 1/148. İbrahim en-Nehaî hakkında geniş bilgi için bk. Aynı eser, 1/15-158; Özen, "Nehaî", 32/535-538; Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 326-330.

¹⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/231.

haramı da Hammâd'dan sorarlardı. Muğîre, İbrahim en-Nehaî'ye kendisinden sonra kimden fetva isteyeceklerini sorduğunda onun "Hammâd'a sorun" şeklinde cevap verdiğini belirtir. Osman el-Bettî, "Hammâd, re'ye göre dediğinde isabet eder, İbrahim'in dışındakilerden dediğinde hata ederdi." demiştir. O, Hammâd'ın büyük bir fakih olduğunu tasdik ederken hadisçi yönünün zayıf olduğunu îmâ etmektedir. Mâlik b. İsmail, dedesi Hammâd'ın odasındaki Mushaf'ın sayfaları üzerinde onun gözyaşlarının bulunduğunu belirtmiştir. Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hadis rivâyetinde zayıf olduğu, işin sonunda karıştırdığı, bununla birlikte çok hadis rivâyet ettiği, kendisinin Mürcîî olduğu rivâyet edilmiştir. Hammâd, 120/737-738 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁹ İbn Adiy, Hammâd'ın sika bir râvi olduğunu belirtir, Ebû Hâtim de onu sadûk olarak nitelendirir. Sevrî, Hammâd'ın ircâ düşüncesini benimsemesinden sonra A'meş'in ona selam dahi vermediğini belirtir.¹⁸⁰ Süfyân es-Sevrî'nin İbrahim en-Nehaî'nin ashabından bazılarının gizli bir şekilde Hammâd'a geldiklerini söylemesi de aynı sebepten olmalıdır.¹⁸¹ A'meş'in bu tavrının sebebi, ircâ anlayışını Hz. Ali taraftarlığına aykırı görmesidir. Mürcie'ye göre birbiriyle savaşıp kan döken mü'minler dinden çıkmayıp bunların durumu Allah'a havale edilir. O, dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Hammâd, bu görüşüyle hocasının Hz. Ali hakkındaki görüşünden ayrılır. A'meş'in kızgınlığının asıl sebebi bu olabilir.

Muğîre, Hammâd'ın hacca gittiğini, Mekke'ye geldiğinde kendilerinin yanına gittiğini ve onun "Kûfe ehlini müjdeleyin, Atâ, Tâvûs ve Mücâhid'i gördüm, sizin çocuklarınız hatta çocuklarınızın çocukları onlardan daha fakih." dediğini belirtir ve oradakilerin bunu haddi aşmak olarak gördüklerini ekler.¹⁸² Hammâd b. Ebû Süleyman, hocasının vefatından sonra ircâ görüşünü benimsemiştir. Ancak onun benimsediği ircâ görüşü, bid'at olan Mürcîîlik değil fukahâ Mürcîîliğidir. Fukahâ Mürcîîliği namaz ve zekât gibi amelleri imandan saymaz. Onlara göre iman, Ehl-i sünnetin dediği gibi dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. İman, kalpteki inanç, dildeki söz ve organların amelidir. Zehebî'ye (ö. 748/1348) göre bu tartışma lafzî olup özde aralarında bir fark yoktur. Bid'at olan

¹⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/324-235.

¹⁸⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Behâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 1/595-596.

¹⁸¹ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Ma'rîfetü's-sikât mine'r-ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikru mezâhibihim ve ahabârihim*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 1/321.

¹⁸² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/595-596.

Mürciîliğe göre ise tevhide iman varsa farzları terk etmek ona zarar vermez.¹⁸³ Ebû Hanîfe'nin kimilerince kendisine nispet edilen ırcâ görüşünü, hocasından almış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁸⁴

Hammâd, fıkıhta hocasının yolundan giderek re'yi geliştirmiştir. O, illetleri istinbat ederek eski hükümlerden yeni çıkarımlarda bulunmuştur. Farazî meseleleri ders halkasındaki öğrencileriyle müzakere ederek öğrencilerini yetiştirmiştir.¹⁸⁵ Hammâd ile hocası arasında metodolojik bir fark oluşmuştur. Nehaî, hükümlerin illetlerini ve Şâri'nin maksatlarını istinbat edip bunları başka meselelere de uygularken hadis de rivâyet etmiş ve rivâyeti asıl olarak telakki etmiştir. Hammâd, hocasından bu metodu almış ancak hükümlerin illetlerini ve Şâri'nin maksatlarını asıl olarak almıştır.¹⁸⁶ Başta İmam Mâlik olmak üzere ehli hadis âlimleri Hammâd b. Ebû Süleyman'ı eleştirmişler, onu, sünnetin emrini ihmal etmekle suçlamışlardır.¹⁸⁷ Nehaî, re'y fikhinin kapılarını açmış, Hammâd da bu kapıdan girerek bu metodu geliştirmiştir. Hammâd, 26 mesele dışında hocasına muhalefet etmemiştir.¹⁸⁸

1.1.2.2.3. Re'y Ekolü Metodolojisi

Ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasında Kur'an ve sünneti delil alma ve bunlarda meselenin hükmü bulunmadığında re'y içtihadına başvurma hususunda fikir birliği vardır. Ancak haberin sübutu ve nasların manaya delâleti hususunda farklılıklar bulunmaktadır.

Ehl-i re'y, âhad haberlerin kabulünde bazı ölçütler belirlemiştir. Onları ehl-i hadîsten ayıran ve metotlarını üzerine bina ettikleri en önemli fark, hükümlerin ta'lîl edilebilir

¹⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/233; Muhammed Ravvas Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 412.

¹⁸⁴ Mürcie, Hz. Ali evlatlarından Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 100/718-719) *Kitâbü'l-İrcâ* adlı eseri ile tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Emevî ve Haricî zihniyetin ortasında konumlanan Mürcie, itidal ve uzlaşmayı benimseyen bir oluşumdur. Hammâd b. Ebû Süleyman'ın yaşadığı devirde bu fırkanın düşünce sistemi yeni yeni şekilleniyordu. Dolayısıyla onun bu fikri benimsemesi orta yolu kabul ettiği anlama gelir. Ancak sonraki devirlerde Mürcie, düşünce sistemiyle bid'at fırkaları arasında kabul edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin benimsediği ırcâ düşüncesi, hocasınıninkine benzemekte olup sonraki dönemlerde şekillenen Mürcie'nin düşüncesiyle benzeşmez. Kendisi bunu *el-Fıkhu'l-ekber*'de dile getirir. Bk. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-ekber* (BAE: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 45-50.

¹⁸⁵ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", 331.

¹⁸⁶ Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, 418.

¹⁸⁷ Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, 419.

¹⁸⁸ Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, 423; Ayrıca Hammâd b. Ebû Süleyman için bk. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/484-486.

olduğunu kabul etmeleridir. Bu temel düşünce, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd'un uygulamalarına dayanmaktadır. Bu sahabîler de naslardaki illet ve amaçları gözeterek meselelere çözüm bulmuşlardır. Ehl-i re'yin karakteristiğini yansıtan bu temel düşünceyi İbrahim en-Nehâî ve talebeleri devam ettirmiştir. Örneğin Berâ b. Âzib'ten gelen rivâyete göre Hz. Peygambere (s.a.v.) deve ahırlarında namaz kılınması sorulmuştu. O "Deve ahırlarında namaz kılmayın. Çünkü onlar şeytandandır." O'na koyun ağıllarında namaz kılınması sorulduğunda ise O, "Orada namaz kılın. Onlar berekettir." demiştir. (Ebû Dâvud, "Salât", 25) Ehl-i hadîs, hadisin zâhirî manasını alarak deve ahırlarında namaz kılmanın yasak olduğu kanaatine varmıştır. Hadisteki hükmün illeti olarak develerin şeytandan olmasını esas almayan ehl-i re'y, deve ahırlarının pis olmasını da illet olarak kabul etmez. Bu durumda koyun ağıllarında da namaz kılınmaması gerekirdi. İmam Şâfiî gibi "şeytana yakın olma" özelliği illet olarak kabul edilse Hz. Peygamberin (s.a.v.) deve üzerinde namaz kıldığı "Rasûlullah (s.a.v.) ne tarafa dönerse devesinin üzerinde nafîle namaz kılardı." (Müslim, "Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât", 700) rivâyetine aykırı bir durum ortaya çıkmış olacaktır.¹⁸⁹ Ebû Hanîfe'den, namaz kılınacak yerin temiz olması koşuluyla deve ahırları veya koyun ağıllarında namaz kılınabileceği rivâyet edilir.¹⁹⁰ Bununla birlikte Hanefî gelenekte hadiste geçen "mebârik" kelimesinin su çevresinde develerin çöktüğü, "merâbid" kelimesinin ise koyunların geceledikleri yerler anlamına geldiği ve her ikisinde de temiz olmak şartıyla namaz kılmanın caiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁹¹

Ehl-i re'y, ta'lîl anlayışına dayalı olarak âhad haberlerde senet tenkidi yanında metin tenkidi de yapmıştır. Buna göre âhad haber, Kur'an, mütevâtir veya meşhur hadis, umûm ifade eden diğer âhad haberler, umûmü'l-belvâ ve sahâbe uygulamaları ile diğer bir ifade ile kendinden daha kuvvetli bir delille çelişmemelidir.¹⁹² Âhad haber, her ne kadar senet itibari ile sahih olsa da mezkûr şartları taşımadığı müddetçe delil değeri taşımaz. Bu

¹⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 1/112-113.

¹⁹⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Meânî'l-âsâr*, thk. Muhammed Zührî'n-Necâr, Muhammed Seyyid Câ'dü'l-Hak (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 1/385.

¹⁹¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/380. Değerlendirme ve farklı örnekler için bk. İshak Emin Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 128.

¹⁹² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/364-365. (Serahsî konuyu inkıta terimiyle açıklar.) Konuyla ilgili değerlendirme için bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 83 vd. Yunus Apaydın, "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavrılarının Bir Göstergesi Olarak Manevî İnkıta", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992), 161 vd. Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", 124 vd.

husus, manevi inkıta adıyla usûl kitaplarında yerini almıştır. Bu uygulama, re’y taraftarlarının Kur’an-hadis bütünlüğünü gözettiklerini ve Kur’an’ı asıl olarak telakki ettiklerini göstermektedir. Onlar, bu hassasiyetleri gereği bir takım fikhî temel kaideler (asıl/kıyas) geliştirmişlerdir. Hatta bu kaidelerle çelişen âhad haberlerle amel etmemişlerdir. Örneğin “Deve ve koyunların memelerinin sütlü görünmeleri için (onları sağlamayarak) şişirmeyin. Kim böyle bir hayvanı satın alıp sağmışsa iki husustan birini seçmekte serbesttir. Ya bu haliyle bu satışa razı olur ya da iade eder. Eğer iade ederse bir sa’ hurma verir.” (Buharî, “Buyû”, 64; Müslim, Buyû’, 11) hadisinde sağılan süt karşılığında verilmesi istenen bir sa’ hurma, Kur’an’ın, zararın misliyle tazmin edileceği emrine (Bakara, 2/194), ayrıca zarar mislî ise misliyle, kıyemî ise kıymetiyle tazmin edilmesi kaidesine aykırıdır. Dolayısıyla bu hadisle amel edilmemiştir.¹⁹³

Sünnetin tespiti hususunda ehl-i re’y, ehl-i hadîsten farklılaşmıştır. İmam Mâlik, Medine halkının amelini sünnet olarak telakki ederken Ebû Hanîfe özellikle fakih sahabîlerin üzerinde ittifak ettikleri hususları sünnet çerçevesi içine alır. Dolayısıyla sünnet olanı belirlemede merfu rivâyetler yanında mevkuf rivâyetler de belirleyici bir rol oynamaktadır. Hz. Peygambere (s.a.v.) ait olma ihtimali olan mevkuf hadisler, sahâbenin görüşünü ifade etme yönüyle önemlidir. İmam Şâfiî, buna karşı çıkarak merfu olan rivâyetlerin sünnet olanı belirleyebileceğini kabul eder.¹⁹⁴ Buna göre sadece Hz. Peygambere (s.a.v.) nispet edilen söz, fiil ve davranışlar sünnet olarak değerlendirilir. Buna mukabil sahâbe uygulamaları sünneti ifade etmez.

Ehl-i re’y, mürsel hadisle amel etmekte bir beis görmez. Muhaddislere göre mürsel hadis, tâbiînin sahâbeyi atlayarak Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivâyet ettiği hadislerdir. Fıkıhçılara göre ise ilaveten sahâbeden sonra tâbiînden birinin veya birkaçının düşürüldüğü hadislerdir.¹⁹⁵ İlk Hanevî usûl eserinin sahibi Cessâs (ö. 370/981), sahâbe ve tâbiîn mürsellerinin makbul olduğunu ifade etmekle birlikte bazı üstatlarından hicrî dördüncü asırdan sonraki mürsellerin makbul olmadığını belirten bir görüş aktarır. Bunun sebebi olarak dördüncü asırda hadis uydurmanın artmasını ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) sırasıyla ilk üç nesli en hayırlı nesil olarak nitelendirip sonraki nesiller için böyle bir

¹⁹³ Alaaddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr şerhu Usûli’l-Bezdevî* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 2/381.

¹⁹⁴ Aktepe, “Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”, 121-122.

¹⁹⁵ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 99.

nitelendirme yapmamasını gösterir.¹⁹⁶ İmam Şâfiî, mürsel hadisi başka rivâyetlerle desteklenmedikçe delil olarak kabul etmez.¹⁹⁷

Ehl-i re'y, bulundukları coğrafyadaki şartlar sebebiyle sadece kendilerine ulaşan problemlere değil bu problemlerin gerçekleşmesi muhtemel benzerlerine de çözüm üretme yoluna gitmişlerdir. Bunu başa gelebilecek her türlü problem ve soruya hazırlıklı olmak için yapmışlardır. Nitekim Ebû Hanîfe kendisine sorulan bir soru üzerine, “Âlimler bela gelmeden hazırlanır ve ondan sakınırlar. Gelirse de onu tanır ve nereden girip nereden çıkacaklarını bilirler.”¹⁹⁸ diyerek bu durumu belirtmiştir. Farazî fıkıh üretimiyle re'y ulemâsının olaylar karşısında pratikliği gelişmiş, onların problemlere çözüm bulmada mahir hale gelmelerini sağlamıştır.¹⁹⁹

Ehl-i re'y, lafzî mananın Şârî'nin muradına muvafık düşmediği durumlarda naslarda murat edilen amaç ve gayeyi gözeterik insanların maslahatına çıkarımlarda bulunmuşlardır.²⁰⁰ Bu bağlamda akla uygun olmayan haberlerle amel edilmemiştir. Ebû Hanîfe, hac zamanında kurbanlık hayvanların kızgın demirle derilerine işaret konulmasını (iş'âr) sahih rivâyetler olmasına rağmen hoş karşılamazdı. Serahsî, Tahâvî'den (ö. 321/933) nakille Ebû Hanîfe'nin sahih rivâyetler nedeniyle Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki işaretlemeyi kerih görmediğini, onun kendi dönemindeki uygulamayı insanların bu işte aşırıya kaçmaları sebebiyle kerih gördüğünü, Hicaz sıcağında iş'âr nedeniyle hayvanların telef olmasından korktuğunu, insanların iş'âr yerine hayvanların boyunlarına halka takarak kurbanlık olanları işaretleyebileceklerini söyler. Bu bağlamda o dönemlerde hayvanlarda bulaşıcı hastalıkların olabildiği, iş'âra bağlı sebeplerle hayvanların bu hastalıklara yakalanıp öldüğü, kurbanlık hayvanlara halka takmanın bir nevi ikram (güzel muamele) olduğu ancak iş'ârın böyle olmadığı ve hayvanların yaralarına konan sineklerin kovulmasının mendup olduğu açıklamalarına yer verir.²⁰¹ Ebû

¹⁹⁶ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/145.

¹⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 1/469-470. İmam Şâfiî'nin mürsel hadisle amel konusundaki değerlendirme için bk. Mansur Koçinkağ, “İmâm Şâfiî'nin Mürsel Hadis Anlayışı”, *Journal of Intercultural and Religious Studies* 7 (2014), 61-80.

¹⁹⁸ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 36.

¹⁹⁹ Soner Duman, *Usûl Yazıları* (İstanbul: Beka Yayınları, 2018), 71 vd.

²⁰⁰ Konuyla ilgili olarak bkz. Shadi Qaddumi, *et-Ta'lîlu'l-Maslahâ 'inde'l-Hanefiyye* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2020), 59 vd.

²⁰¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/138.

Hanîfe, bu hususta akla uygun hareket etmiş, insanların maslahatını, dar anlamda rivâyetteki gayeyi, geniş anlamda şeriatın makasidini gözetmiştir.

Ehl-i re'y, naslarla çelişmediği sürece insanların yerleşik uygulamalarını dikkate almış ve örfe önem vermiştir. Ebû Hanîfe, naslarda hükmü bulunmayan bir mesele ile karşılaştığında toplumun uygulamalarını incelemiş, eğer naslara ve şeriatın makâsıdına aykırı bir durum yoksa toplumun menfaati için bunların paralelinde çıkarımlarda bulunmuştur. Sehl b. Müzâhim (ö. 211/826-827), “Ebû Hanîfe’nin (kendisine sorulan meselelerdeki) sözü (yöntemi); güvenilir olanı almak, çirkin olandan kaçınmak, insanların muamelelerine bakmak, doğru yaptıklarını nazarı itibara almak ve onların meselelerini halletmektir. O, meseleleri kıyasla çözer; kıyasın uygun olmadığı durumlarda olabildiği kadar istihsân yapar, bu da mümkün olmazsa, o zaman Müslümanların teamüllerine rücu ederdi. Müslümanların üzerinde icmâ ettikleri maruf hadise ulaşırdı. Sonra mümkün olduğu kadar ona kıyas eder, sonra da istihsâna rücu eder, hangisi daha güvenilirse onu alırdı. Bu Ebû Hanîfe’nin ilmi, çoğunluğun ilmidir.”²⁰² diyerek Ebû Hanîfe’nin insanlar arasındaki yerleşik uygulamalar karşısındaki tutumunu ifade etmektedir. Kıyasa göre ma’dumun satışının caiz olmaması nedeniyle ıstısnâ‘ akdinin (eser sözleşmesi) de caiz olmaması gerekir. Ancak Ebû Hanîfe, insanların öteden beri bu neviden akitleri yapageldiklerini esas alarak kıyasa gitmez ve istihsânla bu akde cevaz verir. Ayrıca bu tür bir akitte süre tayininin akdi, selem akdine dönüştüreceğini belirtir.²⁰³

Ehl-i re'y, bulundukları bölgenin şartlarından dolayı kendi hoca/üstat silsilelerine önem vermiştir. Özellikle İbrahim en-Nehâi ve sonrası ehl-i re'y âlimleri, hocalarının görüşlerine ayrı bir değer atfetmişler ve hadislerin kabulünde yine kendi hocalarından gelenleri, diğerlerine göre daha güvenilir kabul etmiş ve kendilerinin benimsedikleri yaklaşımları rivâyetleri ayıklamada bir denetim mekanizması olarak kullanmışlardır. Hatta bu çerçevede kendi hocalarından gelen hadislerle muhalif olan farklı rivâyetleri

²⁰² Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Hâfizüddîn b. Muhammed el-Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 1/75. (Aynı adla iki eser bir arada)

²⁰³ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/85; Muhyiddîn Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Mahmûd Ebû Dakîka (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1937), 2/38-39.

kabul etmeme yoluna gitmişlerdir.²⁰⁴ Râvînin fakih olması şartı da bu durumla ilişkilendirilebilir. Onlar bu ilkeye binaen ehl-i hadîsin rivâyetlerini almama yoluna gidebilmişlerdir. Alkame b. Kays'ın "Onlar içinde Abdullah b. Mes'ûd'dan daha güçlü biri var mı?" veya Ebû Hanîfe'nin "İbrahim en-Nehâî, Sâlim'den daha fakihdir, sahabîlik üstünlüğü olmasaydı Alkame b. Kays, Abdullah b. Ömer'den daha fakih derdim. Abdullah b. Mes'ûd ise o (bildiğiniz) Abdullah'tır."²⁰⁵ sözleri ehl-i re'yin hocalarının kendileri nezdindeki yerini göstermektedir. İbrahim en-Nehâî, kendisine "Hz. Peygamberden (s.a.v.) bundan başka hadis ezberlemedin mi? denildiğinde "Evet, ancak ben, Abdullah böyle dedi, Alkame şöyle dedi, diyorum. Bu bana daha sevimli geliyor. Aynı şekilde Şa'bî böyle dedi demek de."²⁰⁶ şeklinde cevap vermesi hadis rivâyetinde gösterdiği titizliği ve Hz. Peygambere (s.a.v.) söylemediği bir sözü izafe etme endişesini ifade etmekle birlikte onun hocalarına bağlı kalmayı tercih ettiği şeklinde de anlaşılabilir. Ayrıca Dihlevî (ö. 1176/1762), ehl-i re'yin hocalarına bağlı kalmalarının sebebini, onların tahrir yöntemini kullanmaları olarak görür. Buna göre öğrenciler, hocalarının görüşlerini ezberler, kendilerine bir mesele sorulduğunda hocalarının görüşlerine bakar, orada bulamazlarsa hocalarının yöntemini kullanarak bir neticeye varırlar.²⁰⁷ Dihlevî, Ebû Hanîfe'nin de aynı metodu uyguladığını, onun görüş ve içtihatlarının hocalarından özellikle İbrahim en-Nehâî ve akranlarından çok az farklı olduğunu iddia eder.²⁰⁸ Re'y ekolü, belirtilen niteliklerinden dolayı ehl-i hadîsten ayrılır.²⁰⁹

²⁰⁴ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/359 vd. Ayrıca bk. Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", 122-123; Hacak, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi", 528.

²⁰⁵ Ahmed b. Abdurrahman Şah Veliyyullah Dihlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2005), 1/248, 259.

²⁰⁶ Dihlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, 1/249, 259.

²⁰⁷ Dihlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, 1/259-260.

²⁰⁸ Dihlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, 1/251. Dihlevî'nin Hanefî mezhebini İbrahim en-Nehâî ve akranlarının içtihatlarından ibaret görmesi ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini onların içtihatlarından tahrir yoluyla elde ettiğini söylemesi Ebû Hanîfe'nin mezhepteki rolünün yadsınması anlamına gelmektedir. Ancak durumun bu şekilde olmadığı açıktır. Ebû Hanîfe, aynı gelenekten oldukları hocalarıyla birtakım konularda aynı veya benzer görüşlere sahip olabilir. Bununla birlikte onun metodu, ders usulü ve derslerinde ulaştıkları sonuçları yazdırmasının mezhebin teşekkülüne etkisi açıktır.

²⁰⁹ Re'y ekolü değerlendirmeleri için bk. Sahip Beroje, "İslam Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 149-163; Dihlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, 1/259.

1.1.2.3. Hadis ve Re'y Ekollerinin Değerlendirilmesi

Medine ve Kûfe ekollerinin ayrışmasındaki sebepler konusunda çeşitli düşünceler ortaya konulmuştur.²¹⁰ Hicrî birinci asırda üstat-muhit farklılığına istinaden ekoller, neşet ettikleri şehirlere nispetle anılmıştır. İbrahim en-Nehaî'ye kadar ehl-i Irak veya ehl-i Kûfe, mukabilinde ehl-i Hicaz veya ehl-i Medine olarak adlandırma yapılmıştır. Bu dönemde her iki ekol arasında bir çatışmadan bahsetmek mümkün değildir. Kaldı ki bu dönem, ekollerin henüz oluşmadığı, ancak fikrî temellerinin atıldığı bir dönemdir. Hicrî ikinci asırdan itibaren Kûfe ekolüne ehl-i re'y, mukabilinde Medine ekolüne ehl-i hadîs denilmeye başlanmıştır.²¹¹

İbrahim en-Nehaî ile re'y ekolünün metodolojisi oluşmaya, yöntemleri netleşmeye başlamıştır. Re'y ekolünün merkezinin Kûfe olması, fıkıhta re'yin sadece Irak bölgesinde kullanıldığı algısını doğrulamaz. Çünkü re'y, Mekke, Medine ve Şam gibi diğer şehirlerde de kullanılmıştır. Buna mukabil Kûfe ve Basra gibi şehirlerde de ehl-i hadîsin önemli temsilcileri yetişmiştir. Şehrin sosyo-kültürel şartları gereği re'y ekolünün ilk olarak Medine'de ortaya çıkması beklenen bir durum değildir. Özellikle başkent olduktan sonra Kûfe'de fukahâ, rivâyet malzemesinin yetersizliği ve toplumun ihtiyaçları nedeniyle re'yi kullanmak durumunda kalmıştır. Irak bölgesindeki fakihlerin hangi tür sorunlarla yüzleştiğini göstermesi bakımından “bir kimsenin iki farklı yönden mirasçı olup olamayacağı” meselesi önemli bir örnektir. Bilindiği üzere Irak'ın fethiyle birlikte Huvezvagdas'ı sevap ve makbul sayan Mecûsîler Müslüman oldular.²¹² Geçmişte bu türden bir evlilik yapan kişinin Müslüman olup öldükten sonra geride bıraktığı eşinin, “zevce” mirası mı yoksa “kız kardeş” mirası mı alacağı hususu cevap bekleyen önemli bir soruydu. Bu tür durumlarla Medine'deki fukahânın karşılaşması olası değildi. Ancak ehl-i re'y ulemâsı bu türden problemlerle karşılaşılıyor ve bunları çözmek zorunda kalıyorlardı. Farazî problemlerle uğraşmak, bu gibi meselelerde işlerini kolaylaştırıyordu.

²¹⁰ Koşum, “Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fıkhi Boyutları”, 88.

²¹¹ Muhammed b. Hasan el-Hacvî, *el-Fikru's-sâmî fî târîhi'l-fikhu'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/383.

²¹² Huvezvagdas: Oğul ve kızlar dâhil yakın akrabalarla cinsel münasebette bulunmayı ifade eder. Bu inançlarından dolayı Hz. Peygamberin (s.a.v.) Müslümanların ehl-i kitap kadınlarla evlenmelerine izin verirken Mecûsîlerle evlenmelerine müsaade etmemiştir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 1/355.

Bundan dolayı ehl-i re'y, nasların illet ve maksatlarının peşine düşerek benzer olaylara da aynı hükümleri işletme yoluna gitmiştir.²¹³

Hicrî ikinci asrın başından itibaren belirginleşmeye başlayan ehli-hadis ile ehli re'y arasındaki rekabet, her iki ekol mensuplarının gerek hadis rivâyeti gerekse re'y konusunda birbirine güvenini temelden sarsmıştır. Her iki ekol mensuplarının genellikle karşı tarafın hadis rivâyetine güvenmemeleri, sadece kendi ekollerine mensup râvilerin hadislerini kabul etmelerine sebep olmuştur. Bu durum zamanla ehl-i hadîsin hadis rivâyetinde ehl-i re'yın ise fıkhıta iyi olduğu algısının oluşmasına neden olmuştur. Hammâd b. Ebû Süleyman'ın "Kûfe ehlini müjdeleyin. Ben (ehl-i hadîse mensup olan), Atâ, Tâvûs ve Mücâhid'i gördüm, sizin çocuklarınız hatta çocuklarınızın çocukları onlardan daha fakih." demesi bu durumu doğrular niteliktedir.²¹⁴

Kûfe ile Medine ekolleri arasındaki rekabet, hicrî ikinci asırdan itibaren kızışmıştır. Irak'ın ilk dönemlerden itibaren kozmopolit bir yapıya sahip olması, Şîa, Havâric, Mu'tezile ve Mürcie gibi siyasî fırkalara ev sahipliği yapması, Mu'tezilî bazı re'ycilerin/Hanefîlerin olması, sosyal yapı ve dinî yaşantının Medine gibi sade bir hüviyette olmaması, Hicaz ulemâsının re'yi kendilerinin de kullanmasına rağmen Kûfe'de ortaya çıkan re'ye ve Irak halkına mesafeli durmalarına kapı aralamıştır. Başlangıçta Kûfe ulemâsına re'y konusunda şiddetli tenkitler yöneltilmişse de süreç içerisinde özellikle Ebû Hanîfe'nin re'yi başıbozuk bir görüntü vermekten uzak düşecek şekilde disipline ederek sistematik hale getirmesiyle birlikte eleştirilerin dozu azalarak iki bölge arasındaki ilişki, ilmî rekabet düzeyinde seyrederek hale gelmiştir. Özellikle tâbiîn sonrası dönemde ehl-i hadîsin Irak âlimlerine yönelik eleştirilerinin onlara karşı sahip oldukları önyargılar, re'yi bilmemeleri ve Irak ulemâsı hakkında kamuoyunda oluşan olumsuz algılardan kaynaklandığı görülür. İmam Mâlik'in Iraklılar hakkındaki "Onlara ehl-i kitap gibi davranın, onları ne tasdik ne de tekzip edin."²¹⁵ sözü söz konusu olumsuz algının dışavurumudur. Özellikle hadis uydurma faaliyetlerinin Irak merkezli bir yoğunluk göstermesi bu olumsuz algıyı beslemiş, buna bağlı nedenlerden dolayı ehl-i hadîs ulemâsı, Hicaz dışındaki hadis rivâyetlerini teyit etmeden kabul etmemişlerdir.

²¹³ Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (Konya: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 41.

²¹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i 'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/595-596.

²¹⁵ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmî ve fadlihi*, 2/1108.

Ehl-i hadîsin ehl-i re'yi tenkidinin omurgasını, ehl-i re'yin hadisi kabul şartları konusunda ileri sürdükleri sıkı şartlar teşkil eder. Evzâi'nin, "Biz Ebû Hanîfe'yi re'ye başvurduğu için değil kendisine Hz. Peygamberden (s.a.v.) bir hadis ulaştığı halde o hadise, hadis dışındaki bir şeyle muhalefet etmesinden dolayı kınıyoruz."²¹⁶ sözünden ehl-i hadîsin, ehl-i re'ye karşı olumsuz tavrının altında re'y kullanımından ziyâde onların hadisi kabul yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Ehl-i hadîs, kendilerini hadisin ve dinin hâmisî pozisyonlarında konumlandırmalarının sonucu olarak Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında başat rolü verdikleri hadislerin otoritesini tahkim adına ehl-i re'ye sert eleştiri okları yönetmişlerdir. Bu yaklaşımlarının mantıkî bir neticesi olarak onlar, delâleti zannî de olsa naslara öncelik tanır, kıyasa ise ancak rivâyet malzemesini bütün delâletleriyle birlikte tükettikten sonra zarureten başvururlar. Buna mukabil "nasların sınırlı, problemlerin sınırsız" olduğu ana kabulünden hareketle ehl-i re'y gerek nasların anlaşılması ve yorumlanmasında gerekse nasların çözüm getirmediği meselelerin sonuca bağlanmasında re'yin alanını olabildiğince geniş tutar ve kıyası sıklıkla uygular. Ehl-i hadîs, naslarda çözümünü bulamadıkları problemler için tevakkuf etmeyi tercih ederken ehl-i re'y, henüz gerçekleşmemiş ve belki de hiçbir zaman gerçekleşme imkânı bulunmayan meseleler hakkında da akıl yürütme yoluyla çözüm ortaya koymaya çalışır.²¹⁷

Haddizâtında fakihler arasında gerek sahih hadisi delil almada gerekse bir fikhî meseleyi re'y ve içtihatla çözmenin cevazında ciddi bir görüş ayrılığı bulunmamakla birlikte yaklaşımlar arasındaki bu benzerlik, her iki ekolün kendi karşıtını hadisi terk etmek, re'y ve şahsî temayülü ile hüküm vermekle itham etmesine engel olmadığı gibi, kendilerinin hadise ve nassa daha bağlı veya daha isabetli görüşe sahip olduğunu ileri sürmekten de alıkoymamıştır. Her iki fıkıh çevresinin de söz konusu iddialarını savunulabilir, haklı, naklî veya aklî gerekçelere dayandırma gayreti içinde olduğu görülür.²¹⁸

Ehl-i re'y, kendilerine ulaşan rivâyet malzemesini, belirledikleri kriterler çerçevesinde elemekle yetinmeyip kıyas ve istihsân gibi aklî bilgi üretme yöntemlerini de kullanmıştır. Mamafih onların bu yöntemlere başvurarak ulaştıkları sonuçların doğruluğunu test

²¹⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfâr (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 103.

²¹⁷ Ali Hasan Abdülkadir, *Nazaratun âmmе fî târîhi'l-fikhi'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîsiyye, 1965), 220 vd.

²¹⁸ Aydınlı - Öğüt, "Ehl-i Hadîs", 10/511.

etmeye yarayacak, tüm tarafları memnun ve ikna edecek genel geçer bir ölçüm aracından söz etmek mümkün olmayıp bu konudaki yegâne kriter, söz konusu yöntemlerin belirlenen esaslara uygun bir şekilde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin kontrolüdür. Değerlendirmeyi yapan kimselerin bakış açılarındaki farklılığa bağlı olarak ekoller arasındaki konumu tartışmalı olmakla birlikte İmam Şâfiî, sınırlı olması kaydıyla kıyası bir içtihat metodu olarak zorunlu hallerde kullandığını belirtir.²¹⁹ Tek başına bu ölçüt, onun hangi ekolden olduğu konusunda kesin bir belirleme yapmayı temin etmese de ehl-i hadîs ekolüne yakın olduğunu söylememize imkân tanımaktadır. Ehl-i re'yn, hukukî tefekkürlerini, rivâyet malzemesinden ziyâde, dirâyete dayalı akıl yürütme üzerinde yoğunlaştırması, hiç kuşkusuz hukuk nosyonu açısından onları ehl-i hadîse göre daha avantajlı bir konuma yerleştirmiştir. Nitekim İslam ülkesinde hukuk birliğini temin başta olmak üzere bir dizi reform tedbiri konusundaki görüşlerini halifeye yazılı olarak bildiren İbnü'l-Mukaffa da Irak fakihlerinin hukuk nosyonu konusundaki bu avantajlı pozisyonuna vurgu yapmaktadır.²²⁰

Ehl-i re'yn genel yaklaşımına göre fakih, hükmünü araştırdığı konuya ilişkin kendisine ulaşan yeni bir rivâyet malzemesi söz konusu olduğunda rivâyetin senedinden öte metnin kendi zihninde o zamana kadar yerleşmiş hukuk birikimi ve nosyonuna göre denetleme süreci sonucunda rivâyetin kabul ya da reddine karar vereceği gibi, kabul edilen rivâyetin yorumlanmasına bağlı olarak söz konusu rivâyetin fakihin zihnindeki yerleşik hukuk kodlarının yeni örneklerinden birini mi teşkil edeceği yoksa yeni bir hukuk kodu mu teşkil edileceği yahut da mevcut hukuk kodlarından bir istisna yapmayı gerektirecek boyutta bir etkinliğe sahip olup olmadığına da karar verir.²²¹ Bir rivâyetin genel ilkelere istisna yapmayı gerektirecek bir etkinlik düzeyine ulaşabilmesi, söz konusu rivâyetin fıkıh nosyonuna sahip bir râvî tarafından rivâyet edilmesi şartına bağlandığından bu nosyonu taşımayan râviler tarafından aktarılan haber-i vahidler, Hanefiler tarafından delil olarak kabul edilmez. Ehl-i hadîsin hukuk düşüncesinde rivâyet asıl olduğundan senedin sağlam olması şartıyla metnin fakihin zihnindeki yerleşik hukuk kodlarıyla uyum içinde olup olmamasının esaslı bir rolü yoktur. Senedi sağlam olan rivâyetleri “Kur'an'a uygunluk”, “umum belva konusunda vârid olmamak” gibi çoğu

²¹⁹ Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi”, *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, 527.

²²⁰ Abdullah İbnü'l-Mukaffa', *Âsâru İbni 'l-Mukaffa'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 316.

²²¹ Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi”, 528.

zaman sübjektif bir dizi zihinsel değerlendirmeye tâbi tutmak, “metin tenkidi” gibi tekinsiz aklı yöntemlere başvurmak, süreç içerisinde sünnetin otoritesinin zayıflamasına, fakihin bir tür yetki aşımı olarak değerlendirilebilecek şekilde şer’î deliller üzerinde tasarrufta bulunmasına kapı aralar.

Ehl-i re’y, uzun tecrübeler sonucunda edindikleri genel fıkıh ilkeleriyle ilk planda bağdaşmaz görünen rivâyetleri, te’vil yordamıyla bu ilkelerle entegre olacak bir noktaya taşıma konusunda özel bir gayret gösterirler. Te’vil, bu entegrasyonu sağlayacak en önemli bir usûl enstrümanı olarak karşımıza çıkar. İlerleyen asırlarda Kerhî, ehl-i re’yin bu tutumunu “Ashabımızın görüşüne uymayan her ayet ya neshe ya da tercihe hamledilir. İsabet açısından evlâ olan ise te’vile hamledilmesidir.” şeklinde ortaya koymuştur.²²² Ehl-i hadîs, Kur’an ve sünnet metinlerinden anlaşılan ilk anlamı koruma konusundaki ısrarlarına bağlı olarak “nasları, doğruluğu peşinen kabul edilmiş birtakım ilkelerle uyumlu hale getirme çabası” olarak gördükleri te’vile sıcak bakmazlar. Zira onlara göre te’vil işleminin, nasların içini boşaltarak onlara keyfî anlamlar yüklenmesiyle sonuçlanacak bir noktaya evrilmesini engelleyecek bir denetim mekanizması söz konusu değildir. Nitekim ehl-i sünnet camianın, İslam toplumunda naslar üzerinde bir takım heretik görüşler ortaya koydukları konusunda kendi aralarında mutabık oldukları başta Mu‘tezile, Hâricîler, Bâtınîler ve filozoflar gibi kesimlerin tamamı, sahip oldukları görüşlere bir tür te’vil yordamıyla ulaşmışlardır. Te’vilin fıkıh sahasında benzer bir heretizme kaynaklık etmeyeceği konusunda herhangi bir garanti söz konusu değildir.

Ehl-i re’yin bir diğer özelliği de rivâyetlerin değerlendirilmesinde toplumsal realiteyi ve toplumda yerleşik uygulamaları dikkate almasıdır. İlk dönemlerde ehl-i hadîsin temsilcisi sayılan ancak mihne sonrasındaki ideolojik ve katı ehl-i hadîsle mukayese edildiğinde pekâlâ ehl-i re’y çizgisinde değerlendirilebilecek olan Mâlikîlerin hukuk tefekkürlerinde “amelü ehli’l-Medine”nin müstesna bir yerinin olmasını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Mâlikîler, benimsedikleri bu ilke doğrultusunda pek çok haber-i vahidi reddetmişlerdir. İmam Şâfiî’nin, *İhtilafu Mâlik ve Ş-Şâfiî* adlı eserinde Mâlikîlerin bu tutumlarına yönelik sert eleştirilerde bulunması, en azından bu konuda ehl-i hadîse yakın durduğunu gösteren önemli göstergelerden biridir.

²²² Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbâni ed-Dimaşkî (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 169.

Günümüze intikal eden Sünnî fıkıh mezheplerinin ehl-i re'y-ehl-i hadîs ayrışmasında nasıl konumlandırıldığı meselesi üzerinde tarih boyunca çeşitli görüşler söz konusu olmuştur. Bu ayrışmada Hanefîlerin ehl-i re'yin temsilcisi olduğu konusunda ilim çevrelerinde genel bir ittifaktan söz etmek mümkünse de tartışmanın odağını diğer mezheplerin durumu teşkil etmektedir. Bu konuda kendi yaklaşımımızı belirtmek gerekirse şunu söylemek mümkündür: İlerleyen yüzyıllarda ehl-i re'y Hanefî mezhebine dönüşürken ehl-i hadîs ise başlangıçta Malikî mezhebine dönüşmüş ancak bu mezhep mesâlihi mürsele ile ehl-i hadîs çizgisinden uzaklaşarak ehl-i re'y çizgisine yaklaşmıştır. Şâfiî mezhebi ise sınırlı da olsa kıyasa müracaat ettiğinden Malikî ve Hanefî mezhebi arasına konumlanmıştır. Hanbelî mezhebi ise tipik ehl-i hadîs özelliklerini taşımaktadır.

1.2. Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Fıkhî Düşüncesi

Bu bölümde Hanefî mezhebinin kurucu imamı olarak kabul edilen Nu'man b. Sâbit'in kısaca hayatı ve ilmî gelişimine değinilecektir.

1.2.1. Ebû Hanîfe'nin Hayatı

Ebû Hanîfe'nin hayatı üzerine görüş belirten müelliflerin onun doğum tarihi konusunda farklı tarihler zikrettikleri görülür. Saymerî (ö. 436/1045), Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a nispet edilen ve Ebû Hanîfe'nin 80/699 yılında doğduğuna dair iki rivâyet zikreder.²²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Ebû Hanîfe'nin 80/699, 81/700 ve 61/680 yıllarında doğduğu rivâyetlerinin bulunduğunu, dolayısıyla bu konuda ihtilaf bulunduğunu belirttikten sonra doğum yerinin Kûfe olduğunu aktarır.²²⁴ Zehebî, Ebû Hanîfe'nin sahâbenin küçükleri hayatta iken 80/699 yılında doğduğunu belirtir.²²⁵ Muâsir âlimlerden Muhammed Ebû Zehrâ, Ebû Hanîfe'nin 80/699 yılında doğmuş olmasını, tarihi vakıaya daha uygun olduğunu belirtir.²²⁶

²²³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 17-18. Ayrıca bk. Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 86. Kâdî Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, hicrî 351 yılında doğmuş ve Bağdat'ta kadılık görevi üstlenmiştir. Hocaları arasında Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl ve Ebû Bekir Muhammed el-Hârizmî bulunmaktadır. Öğrencileri arasında ise Kâdilkudât Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ve Ebû'l-Hasan Ali b. Ali en-Nisâbüri bulunmaktadır. Kitabı *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi* alanında yazılmış ilk ve en önemli eserler arasındadır. Bk. Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1381), 139a.

²²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârihi'l-a'yân*, 12/211. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/53-54.

²²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/391.

²²⁶ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 14-15.

Ebû Hanîfe'nin babasının isminin Sâbit olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamakla birlikte dedesinden itibaren nesebi ile ilgili farklı rivâyetler söz konusudur. Tahâvî'den hadis rivâyet eden ve Mısır kadılığı yapan İbn Ebû'l-Avvâm (ö. 335/946), Ebû Hanîfe'nin nesebini, Nu'mân b. Sâbit mevlâ li Benî Teymilleh b. Sa'lebe b. Bekir b. Vâil olarak belirtir. Ayrıca İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'den naklen Sâbit'in Kabil şahlarından olup esir edildiğini ve onu Benî Teymilleh b. Sa'lebe'den bir kadının satın alıp azat ettiğini ifade eder. Başka bir rivâyete göre Ebû Hanîfe, kendisini ehl-i devrak olarak vasıflandırır ve Vâil b. Bekir mahallesine nispet eder.²²⁷ Saymerî'nin, Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a isnad ettiği rivâyete Ebû Hanîfe'nin dedesi Zûtâ, Kabil halkından olup Benî Teymilleh b. Sa'lebe'nin azatlı kölesiydi. Sâbit ise Müslüman olarak doğmuştu.²²⁸ Saymerî, Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'a (ö. 212/827) nispet edilen başka bir rivâyete göre onun nesebini, Nu'mân b. Sabit b. Nu'mân b. Merzubân olarak verir. Merzubân ise hür Farslılardan olup hiçbir zaman köle olmamıştır.²²⁹ Ebû Hanîfe'nin nesebini Hz. Âdem'e ya da daha sonra yaşayan herhangi bir peygambere kadar götürmeye çalışan yaklaşımları abartılı olarak değerlendirmek mümkündür. Buna bir örnek olarak Kureşî'nin (ö. 775/1373), Nu'mân b. Sâbit b. Kâvus b. Hürmüz b. Merzubân b. Behrâm olarak başladığı soy ağacını Hz. Adem'e kadar götürmesini zikredebiliriz. Müellif, verdiği bu uzun nesep bilgisini başından sonuna kadar Ebû İshak es-Sarîfînî'de (ö. 641/1243) gördüğünü belirtir.²³⁰ Kureşî, eserinin başka bir yerinde Sarîfînî'nin Ebû Hanîfe'nin soy ağacını Hz. Hûd'a (as) kadar götürdüğünü, oradan da Hz. Adem'e ulaştığını belirtir.²³¹ Ancak Temîmî (ö. 1010/1601), Kureşî'deki bu bilgiye atıf yaparak bu bilginin sahih olmadığını belirtir.²³² Ebû'l-Hâc, Ebû Hanîfe'nin nesebine dair rivâyetleri vererek Kevserî'nin bunlar arasından Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'ın rivâyetine dayanarak verdiği Nu'mân b. Sâbit b. Nu'mân b.

²²⁷ “Devrak” kelimesi Araplaşmış acem manasına gelmektedir. Bk. Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Uzdî, *Cemheratü'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), 2/635. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ İbn Ebû'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhu ve menâkibühü*, thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010), 39-41.

²²⁸ Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 15.

²²⁹ Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 16.

²³⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/53.

²³¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/451.

²³² Takıyyuddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî ed-Dârî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Halep: Dâru'r-Rifâî, ts.), 1/75.

Merzubân b. Zûta nesebini tercih ettiğini belirtir. Ebû'l-Hâc'ın kendisinin tercihi de aynı yöndedir.²³³

Tablo 5: Ebû Hanîfe'nin Hayatı

Doğumu	Hafız Olması	Babasıyla Hacca Gidişi ve İlme Başlaması	Uslû' d-Dîn ve Akâid Konularında Kendini Yetiştirmesi	Hammâd' ın Derslerine Başlaması	Hocasının Yerine Geçerek Ders Vermeye Başlaması	Hapisten Çıkışı ve Mekke' ye Gidişi	Ebû Hanîfe' nin Kûfe' ye Gelip Geri Dönmesi	Kûfe' ye dönüşü ve Yeniden Ders Vermeye Başlaması	Halifenin Emriyle Bağdat' a Gelişi	Hastalanması ve Vefatı
80	84	96	96-102	102	120	130	132	136	149	150
Emevîler Dönemi							Abbâsîler Dönemi			

Ebû Hanîfe'nin aslının Nesâ, Tirmiz ve Enbâr'dan olduğu babasının Farisî veya Türk olduğu, annesinin Hintli olduğu gibi rivâyetler de vardır.²³⁴ Ebû'l-Hâc, Taşköprüzâde (ö. 968/1561) ve İmâmü'l-Kârî'den (ö. 1014/1605) nakille Ebû Hanîfe'nin dedesinin farklı şehirlere nispet edilmesinin sebebini, onun bir şehirde doğup diğer şehirlerde bir süre bulunması veya o şehirleri vatan edinmesi şeklinde belirtir. İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin rivâyetine göre Ebû Hanîfe'nin dedesi hiçbir zaman köle olmamıştır. Ebû Hanîfe doğduğunda babası Sâbit, onu Hz. Ali'ye götürmüş ve onun duasını almıştır.²³⁵

Geçimini ticaret yoluyla sağlayan bir ailede dünyaya gelen Ebû Hanîfe, küçük yaşlardan itibaren aile mesleğini devam ettirerek ticaretle meşgul olmuş ve ipek kumaş tüccarlığı

²³³ “Zûta” kelimesi kaynaklarda zevtâ, zûta, zuvtâ, zûtî şeklinde farklı okunuşlara sahiptir. Ayrıca sondaki elif-i maksûre, bazen ye bazen de elif şeklinde yazılmıştır. Kureşî, bu duruma dikkat çeker. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/451. (ط و ز) kökünden türeyen “zuvât” kelimesi bir yer ismidir. Bk. Uzdî, *Cemheratü'l-luga*, 2/814. “zâvetâ” veya “zâveta” kelimesi Vâsıt ile Basra arasında küçük bir beldenin ismidir. Zevtâ ise Ebû Hanîfe'nin dedesidir. Bk. Hasan b. Muhammed b. Hasan es-Sağânî, *el-Ubâbü'z-zâhir ve'l-lubâbü'l-fâhir (Harfu't-tâ)*, thk. Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn (Irak: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, 1979), 74. Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 84. Ayrıca bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Muhammed Zâhid el-Kevserî (Haydarâbâd: Lecnetü lhyâi'l-Meârifî'n-Numaniyye, 1419), 13.

²³⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/326-327; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 16; Mustafa Uzunpostalıcı vd. “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/131.

²³⁵ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 73-87. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin ismini değiştirdiği, babasının Nebâtî veya Nasrânî olduğu iddialarının değerlendirilmesi için bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, thk. Ahmed Hayri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990), 35-40.

yapmıştır. Onun Amr b. Harîs diye bilinen çarşıda bir dükkânı olduğu belirtilir.²³⁶ Saymerî, 96/715 yılında Ebû Hanîfe'nin 16 yaşındayken babasıyla birlikte hacca gittiğini belirtir. Kendi beyanına göre Ebû Hanîfe, burada sahâbî Abdullah İbnü'l-Hâris b. Cüz'ü (ö. 86/705) görmüş ve ondan hadis dinlemiştir.²³⁷

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin, babasıyla yaptığı bu hacdan sonra her yıl hacca gittiği ve toplamda 55 defa hac yaptığı belirtilirse de bu rivâyetleri ihtiyatla karşılamak gerekir.²³⁸ Ebû Hanîfe'nin hac için Mekke'ye geldiğinde, genelde İslam âlimlerinin yaptığı gibi farklı bölgelerden gelen âlimlerle görüştüğü, çeşitli konuları onlarla müzakere ettiği ve bazı muhaddislerden hadis dinlediği anlaşılmaktadır.²³⁹

Rivâyetlere göre Ebû Hanîfe, ilimle uğraşmak istediğinde hangi ilim alanında uğraşacağına dair araştırma yaparak istişarelerde bulunmuş ve diğer ilimlerin yanında fıkıhla insanlara daha faydalı olacağını düşünerek fikhî seçmiştir.²⁴⁰ O, fıkıhın tüm ilimlerden hayırlı olduğunu söylemiştir.²⁴¹ Onun hadis toplayanları eczacılara, fakihleri de doktorlara benzetmesi meşhurdur.²⁴² Ebû Hanîfe'nin aktif bir biçimde amelî konularla ilgilenmeye başladığı dönemlerde şer'î ilimler henüz tam anlamıyla birbirinden bağımsız hale gelmemişti. Bir tarafta rivâyetle uğraşanlar, diğer tarafta usûlü'd-dîn, akâid ve amelî konularla bütün halinde uğraşanlar vardı. Fıkıh, amelî ve inançla ilgili konuların hepsini kapsamaktaydı. Gençlik yıllarında ticarî faaliyetlerde bulunan Ebû Hanîfe, vaktinin çoğunu bu işe sarf eder, zaman zaman da Kûfe mescidinde bazı ilim halkalarına iştirak ederdi. Bir gün Kûfe şehrinde hadis konusundaki derin bilgisiyle temayüz eden Şa'bî, Ebû Hanîfe ile karşılaştığında zekâsını fark ederek ona akıllı bir genç olduğunu söylemiş

²³⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/326.

²³⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 18.

²³⁸ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 78. Zira bu rivâyet doğru kabul edildiğinde o dönemde Kûfe'den Mekke ve Medine'ye yapılacak hac yolculuğunun gidiş, dönüş ve konaklamalar düşünülecek olursa haftalar süreceği hesaba katıldığında Ebû Hanîfe'nin birkaç yılını hac yolculuğunda geçirdiğini kabul etmek gerekir ki bu tarihsel vakıayla uyumlu görünmemektedir. Kanaatimizce bu rivâyet, tıpkı Ebû Hanîfe'nin 40 yıl boyunca yatsı namazında aldığı abdestle sabah namazı kıldığını ilişkin abartılı rivâyetlerde olduğu gibi Ebû Hanîfe'yi övme amacına matuf olarak ileri sürülmüştür.

²³⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/787; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 7/166, 421, 13/163.

²⁴⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 19-20. O dönemlerde fıkıh ilmi müstakil bir ilim

²⁴¹ Murat Şimşek - Şaban Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 140.

²⁴² Ebû Hanîfe "Fıkıh bilmeyen muhaddis eczacıya benzer. Eczacı ilaçları toplar. Ancak doktor gelinceye kadar hangi ilacın hangi hastalığa çare olduğunu bilmez. Muhaddis de fakih gelinceye kadar hadisın hükmünü bilmez." der. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/350.

ve ilme yönelmesini tavsiye etmiştir.²⁴³ Ebû Hanîfe, 22 yaşında Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derslerine başladığına göre Şa'bî ile karşılaşması daha önce olmalıdır. Ancak başka bir rivâyette Ebû Hanîfe, kendisi Şa'bî'nin tavsiyesinden sonra fıkıh öğrenmeye başladığını, öncesinde akâid ve kelam konuları dışında bir şey bilmediğini belirtir.²⁴⁴ Bu iki rivâyet birlikte düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'nin Şa'bî'yle karşılaşması ve Hammâd b. Ebû Süleyman'nın fıkıh derslerine katılması aynı yıl içinde, 21-22 yaşlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Ebû Hanîfe'nin, bu yaşına kadar ticaretle uğraşırken, bir yandan da kelam ve akâid konularının ele alındığı ders halkalarına katıldığı anlaşılmaktadır. Zannedilenin aksine Ebû Hanîfe, fıkıhla uğraşmaya başladıktan sonra usûl'd-dîn konuları ile uğraşmayı bütünüyle terk etmiş değildir. Nitekim onun Irak'ın diğer önde gelen şehri Basra'ya defaatle gidip ehl-i sünnet dışı, bid'at fırka mensuplarıyla münazaralara giriştiği yönündeki rivâyetler, bunu açık bir biçimde göstermektedir.²⁴⁵ Bununla birlikte bazı öğrencilerinin farklı zamanlarda Ebû Hanîfe'den akâid ve kelama dair görüşlerini içeren kitaplarını rivâyet etmesi de bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca fıkıhın diğer dinî ilimlerden hicrî dördüncü asırda birbirinden ayrılmaya başladığı hatırd tutulmalıdır.²⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin ilk gençlik yıllarında ilim hayatına akâide ilişkin meseleleri araştırarak başlamasının muhtemel sebepleri arasında o dönemlerde Irak havzasında çeşitli fırkaların zuhur etmesi sebebiyle sağlam bir akîdeye ihtiyaç hasıl olması en başta gelir. Bölge genelinde Hâricîlik, Şîa, Mu'tezile, Mürcie, Keysâniyye, Sebeiyye, İbaziyye ve Sufriyye gibi siyasî-itikadî fırkaların hissedilir bir nüfuz alanı ve azımsanmayacak bir tabanı vardı. Ebû Hanîfe, neredeyse bu fırkaların tamamına mensup şahıslarla çeşitli münazaralar yapmıştır. Hâricîlerin birbirini öldüren sahâbeyi, Şîa'nın da Hz. Ali'ye karşı gelenleri tekfir etmelerinin arkasındaki amelin imandan bir parça olduğu fikrine karşı amelin imandan olmadığı fikri ile sahâbeyi tartışma alanının dışına çıkarmaya çalışmıştır. Ebû Hanîfe, bu alanda yaptığı mücadele ve ortaya koyduğu münazara yöntemiyle bir yandan

²⁴³ Mevlevî Muhammed Molla Abdülkadir el-Afgânî, *Ukûdû'l-cümân fî menâkıbî imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)* (Cidde: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1399), 162; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 21.

²⁴⁴ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 141.

²⁴⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/54; Ahmed Saîd Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* (Cidde: Dâru'l-Endelûsi'l-Hadrâ, 2002), 36.

²⁴⁶ Adam Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbi'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, çev. Ebû Zeyd Muhammed Abdü'l-Hâdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/320.

bu akımların bölge halkı üzerindeki etki alanını kırmaya, diğer yandan da ehl-i sünnet akâidesinin oluşmasına büyük katkıda bulunmuştur.²⁴⁷ Ebû Hanîfe, Mu‘tezile’nin neşet ettiği Basra’ya yaptığı seyahatlerde ilâhî sıfatlar, kader, mürtekeb-i kebîre ve tekfir gibi ilk dönemin belli başlı akâid meseleleri üzerinde orada bulunan ehl-i sünnet dışı fırkalarla cedele girişmiştir.²⁴⁸

Ebû Hanîfe’yi dar anlamıyla fıkıh ilmiyle (amelî konularla) uğraşmaya sevk eden âmilin, kendisine sorulan fikhî bir soruya cevap verememesi olduğu kaydedilir. Rivâyete göre Ebû Hanîfe’nin katıldığı ilim halkasına gelerek fikhî bir meseleye ilişkin soru soran kadının sorusuna tatmin edici bir cevap veren bulunmayınca kadın, Kûfe mescidinde fıkıh dersleri yaptığı bilinen Hammâd’ın meclisine giderek sorusunun cevabını alır, daha sonra geri dönerek ilk olarak muhatap olduğu ve kendilerine soru sorduğu şahısların kendisini bir anlamda kandırdıklarını söyler. Ebû Hanîfe, bu olay üzerine 22 yaşında (102/720) Hammâd b. Ebû Süleyman’ın ders halkasına katılır.²⁴⁹ Ebû Hanîfe’nin Hammâd’ın ilim halkasındaki öğrencilik hayatı hocasının vefatına kadar, 18 yıl boyunca devam eder. Gerek öğrencilik dönemlerinde gerekse bilfiil ilim halkasının başına geçtiği olgunluk dönemlerinde Ebû Hanîfe, ticarî faaliyetlerine son vermemiş, ticarî işlerini de ortakları vasıtasıyla yürütmüş ve elde ettiği kazancın büyük bir bölümünü öğrencileri için harcamıştır.

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın vefatından sonra talebeleri hoca arayışına girmişler, ilk olarak hocalarının oğlu İsmail’in ders halkasının başına geçmesini hususunu aralarında görüşmüşler, yapılan görüşmeler sonucunda halkanın müdavimlerinden olan Ebû Bekir en-Nehşelî (ö. 165/781-782), Ebû Bürde (ö. 107/725-726), Muhammed b. Câbir (el-Yemâmî) (öl.?) ve diğer talebeler Ebû Hanîfe’nin ders halkasının başına geçmesini teklif etmişlerdir.²⁵⁰ Böylelikle Ebû Hanîfe, hicrî 120 yılında, 40 yaşında iken ders halkasındaki müdavim sayısının kırkın altına düşmeyecek şekilde devamın sağlanmasını şart koşarak halkanın başına geçmiştir.²⁵¹

²⁴⁷ Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi”, 514.

²⁴⁸ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 1/54; Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi ‘l-imâm Ebî Hanîfeti ‘n-Nu‘mân*, 36; Uzunpostalıcı vd. “Ebû Hanîfe”, 10/138.

²⁴⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 20; İclî, *Ma ‘rifetü ‘s-sikât mine ‘r-ricâli ehli ‘l-ilm ve ‘l-hadîs ve mine ‘d-duafâ ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, 1/321.

²⁵⁰ Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi ‘l-imâm Ebî Hanîfeti ‘n-Nu‘mân*, 38.

²⁵¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 21-23.

Ebû Hanîfe'nin Kûfe mescidindeki derslerine bağlı olarak zaman içinde şehir halkı nezdinde itibarının gittikçe artması, şehirde dönem dönem ortaya çıkan Şîî isyanlarına bağlı olarak tırmanan gerilimlere son vermek ve halkın desteğini arkasına almak için Emevî yönetimini Ebû Hanîfe'nin karizmasından istifade etmenin uygun bir fırsat olacağı düşüncesine sevk etti. Bu amaçla Kûfe valisi olan İbn Ebû Hubeyre (ö. 133/750), Ebû Hanîfe'ye kadılık yapmasını başka bir rivâyete göre beytü'l-maldan sorumlu olmasını teklif etti. Ancak o, meşruiyetini gönüllü bir biçimde benimsemediği Emevî yönetiminden gelen bu teklifi kabule yanaşmadı. Bunun üzerine vali, Ebû Hanîfe'yi 10 gün boyunca her gün kırbaçlattırdı. Buna rağmen Ebû Hanîfe, bu görevleri yapmayı kabul etmedi ve hapse atıldı.²⁵² Hapiste sağlık durumunun kötüleşmesi üzerine durumdan haberdar edilen vali, Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarıyla istişarede bulunması için 130/748 yılında hapisten çıkarılmasını emretti. Ebû Hanîfe, hapisten çıkınca Mekke'ye giderek altı yıl boyunca burada kaldı.

Ebû Hanîfe, hilâfet Abbâsîlere geçtikten sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr (136/754-158/775) zamanına kadar Mekke'de kaldı.²⁵³ Onun 136/754 yılından önce Kûfe'de bulunduğu rivâyetleri dikkate alındığında zaman zaman Kûfe'ye geldiği ancak şehirdeki istikrarsızlık sebebiyle uzun süre kalmayıp geri döndüğü anlaşılmaktadır.²⁵⁴ Ebû Hanîfe, Mekke'den Kûfe'ye dönüşü sonrasında Abbâsî halifesi Mansûr'un kendisini Bağdat'a çağırmasına dek buradaki ders halkasında yaklaşık 13-14 yıl boyunca ders vermeye devam etmiştir.

Emevî yönetiminin Ebû Hanîfe'yi bürokrasiye dâhil etme konusundaki çabasının bir benzeri, hemen hemen aynı nedenlerle Abbâsî yönetimi için de söz konusu olmuştur. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775), Ebû Hanîfe'nin Bağdat'a gelip kadılık yapmasını istediğinde Ebû Hanîfe, daha öncekine benzer nedenlerle onun bu teklifini kabul etmemiş, bunun üzerine halife onu eş-Şems'de hapse attırmıştır. Ebû Hanîfe'nin nerede vefat ettiği konusundaki iki rivâyetten birine göre o, hapiste vefat etmiştir.²⁵⁵ Bir başka rivâyete göre Ebû Ca'fer el-Mansûr'un talebi üzerine Ebû Hanîfe, Bağdat'a gelmiş

²⁵² İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 66; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/328-329; Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 66.

²⁵³ Mekî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/276.

²⁵⁴ Rivâyetlerin değerlendirmesi için bk. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 40-41.

²⁵⁵ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 68-70; Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 71.

ve vefatına kadar burada ikâmet etmiştir. Vefat edince Hayzürân kabristanının doğu tarafına defnedilmiştir.²⁵⁶ Ebû Hanîfe'nin hapiste 15 gün kaldığı rivâyet edilir.²⁵⁷

Saymerî'deki bir rivâyete göre halife, Bağdat ve Risâfe mescidinin inşası bitince Ebû Hanîfe'yi getirterek kendisinden mescitte kadılık yapmasını talep etmiştir. Onun bu talebe olumlu karşılık vermemesi üzerine halife, kadılık görevini kabul etmeme konusundaki ısrarını sürdürmesi halinde kendisini kırbaçlatacağını söyleyince Ebû Hanîfe, kadılık görevini kabul etmek durumunda kalmıştır. İlk iki gün dava için gelen olmamış, üçüncü gün ise Saffâr adında birinin davasına bakmıştır. Sonraki iki gün rahatsızlanarak yatağa düşmüş ve akabinde vefat etmiştir. Ebû Hanîfe, Hayzürân mezarlığında Bâbü'l-Katânîn'den girince soldan iki veya üç mezar sonrasına defnedilmiştir.²⁵⁸

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin vefat yeri konusunda olduğu gibi nasıl vefat ettiği konusundaki bilgiler arasında da tam bir mutabakatın olmadığı görülür. Saymerî'de Ebû Hanîfe'nin Mansûr'un ikram ettiği şerbet veya sütle zehirlendiği rivâyetleri de bulunmaktadır.²⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin Recep veya Şaban ayında vefat ettiğine dair rivâyetler bulunmakla birlikte vefat yılı üzerinde görüş birliği vardır.²⁶⁰ Ebû Hanîfe'nin vefat ve Bağdat'ın kuruluş tarihleri dikkate alındığında onun Bağdat'a 149/767 yılının sonlarında gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁶¹ Bu da Ebû Hanîfe'nin hapiste veya haptiden çıktıktan sonra çok geçmeden vefat ettiği anlamına gelmektedir. Taberî'deki rivâyetler, Ebû Hanîfe'nin 149/767 yılının sonlarında Bağdat'a getirildiği ve çok geçmeden burada vefat ettiği görüşünü desteklemektedir.²⁶² Muhammed Ebû Zehrâ, Bezzâzî'deki (ö. 827/1423-1424) rivâyeti esas alarak Ebû Hanîfe'nin hapiste cezalandırıldığı, ancak halife Mansûr'un kamuoyunun tepkisinden çekinerek onu ev hapsine aldirdığı, fetva vermesini

²⁵⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/325.

²⁵⁷ Afgânî, *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfeti 'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)*, 325.

²⁵⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 72.

²⁵⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 63; Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 7/619.

²⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/27.

²⁶¹ Bağdat'ın kuruluşu için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 1/457. Afgânî, *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfeti 'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)*, 162. (Burada Ebû Hanîfe'nin ahir ömründe halifenin emriyle Bağdat'a geldiği, kadılık teklifini reddettiği için 20 gün hapse atıldığı, akabinde vefat ettiği bilgisi var.)

²⁶² Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 7/619.

ve başkalarıyla görüşmesini yasakladığı görüşünü benimser.²⁶³ Buna göre Ebû Hanîfe, hapiste veya zehirlenerek vefat etmemiştir.

Ebû Hanîfe'ye ilişkin tartışmalı hususlardan biri de kendisinin tâbiîn tabakasından mı yoksa tebeu't-tâbiîn tabakasından mı olduğu meselesidir. Onun doğum (80/699) ve vefat (150/767) tarihleri tâbiîn döneminin sonlarına denk düşmektedir. Bu sebeple tabakât ve menâkıb müelliflerinin bir kısmı Ebû Hanîfe'yi hayatta olan son sahâbîlerle görüşmesi sebebiyle tâbiînden, bir kısmı da görüştüğü iddia edilen sahâbîlerin başka şehirlerde yaşaması, tâbiînden olmak için sahâbîlerden rivâyette bulunmanın şart olması, Ebû Hanîfe'nin ise çocuk yaşlarda bu sahâbîlerle görüşmesi, onlardan rivâyette bulunabilecek yaşta olmaması ve ilme geç yaşlarda başlaması gibi gerekçelerle onu tebeu't-tâbiînden sayar.²⁶⁴

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin annesi, kardeşleri ve diğer akrabalarına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmaz. Ebû Hanîfe'nin iki kez evlendiği rivâyet edilir.²⁶⁵ İlk hanımından hocasının adını verdiği Hammâd adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Hammâd'ın dışında başka çocukları olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanılamadığı belirtilmiştir.²⁶⁶ Ancak Bezzâzî'nin eserinde zikrettiği bir rivâyete göre Ebû Hanîfe'nin bir oğlu vefat etmiş ve onu kabre koyunca bir dua yapmıştır.²⁶⁷ Bu bilgi başka kaynaklardan

²⁶³ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 58. Bezzâzî'deki rivâyet için bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/299.

²⁶⁴ Ebû Hanîfe'nin sahâbî ile görüştüğüne dair bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/54; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. İbrahim el-Selemâsî, *Menâzilü'l-eimmeti'l-erbaa*, thk. Mahmud b. Abdurrahman Kadeh (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahdi'l-Vataniyye, 2002), 1/35,167; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 14; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtü'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985), 2/178. (Burada Ebû Hanîfe'nin tâbiînden mi yoksa etbeu tâbiînden mi olduğuna dair görüşler değerlendirilip onun tâbiînden olduğu görüşü tercih edilir.) Ebû Hanîfe'nin etbeu tâbiînden olduğuna dair görüşler için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetü'l-ulûmi'l-hadîs*, thk. Es-Seyyid Mu'zam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 255; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15/445. (Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Hanîfe'nin sadece Enes b. Mâlik'i gördüğünü ancak tâbiînden nakilde bulunduğunu belirtir.) Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbi Ebî Hanîfe*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990), 33. (Burada her iki görüş de verilip değerlendiriliyor.) Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, *Suâlâtu Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârakutnî ve gayrihi min'el-meşâyih*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1984) 263-264. (Burada dipnotta farklı görüşler değerlendirilmiştir.) Uzunpostalcı vd. "Ebû Hanîfe", 10/132.

²⁶⁵ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 147.

²⁶⁶ Uzunpostalcı vd. "Ebû Hanîfe", 10/131.

²⁶⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/349.

doğrulanamamıştır. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin oğlu küçük yaşta vefat etmiş olmalıdır. Ayrıca vefat eden çocuğunun ikinci hanımından olma ihtimali de bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin fiziksel özelliklerine dair anlatılanlara göre o boyu uzuna yakın, güzel yüzlü, heybetli, daha çok esmer tenli, konuşması belîğ biriydi.²⁶⁸ Güzel kokular sürünür, uzun siyah bir kavuk takar ve iyi giyinirdi.²⁶⁹ Verâ sahibi olup haramlardan şiddetle kaçınırdı. Bilmediği hususlarda Allah'ın dini hakkında konuşmaktan kaçınır, gıybet etmez ve mala da tamah etmezdi.²⁷⁰

Ebû Hanîfe'nin ibadete düşkün olmasıyla ilgili çokça rivâyet bulunmaktadır. Bir kısmında onun üstünlüğünü vurgulama sadedinde abartılı anlatılara yer verilen bu rivâyetlere göre o, gece namazında bir rekâtta Kur'an'ı hatmeder, yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kılardı. Gecenin ilk kısmında biraz uyur, geri kalanını ibadetle ihya ederdi.²⁷¹

Ebû Hanîfe, öğle namazını kıldıktan sonra ikindiye kadar ders ve müzakere ile meşgul olur. Abdest bozmaz, yemek yemez, bir şey içmezdi. İkinci namazından sonra akşama kadar (ailesiyle ilgilenmek üzere evinde) otururdu. Akşam namazından sonra yatsı namazını geç kılarak o vakte kadar ders müzakere ederdi. Yatsı namazını kılınca evine girer, herkes dağılıp, uykuya geçince tekrar mescide gidip nafile namaz kılardı. Sabah namazına yakın ortalık hareketlenmeye başlayınca evine döner ve sabah namazı için tekrar mescide geri gelir ve namazın akabinde derse başlardı. Gündüz oruç tutar, geceleri uyumazdı.²⁷²

Yukarıdaki rivâyetlerin bir kısmı abartılı olarak görülse bile kendisinin hayatına dair aktarımda bulunan müelliflerin mutabık kaldığı husus onun ilim, zekâ ve dehâsından geri kalmayan bir ibadet hayatına sahip olduğudur.

²⁶⁸ Şehâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* (Bombay: Matbaatu's-Saâde, 1324), 23.

²⁶⁹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 63-64.

²⁷⁰ Mekî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/182.

²⁷¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 57-61.

²⁷² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 53. Ebû Hanîfe'nin gündelik yaşantısı için bk. Ali Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 27.

Ebû Hanîfe, öğrencilerine çok değer verir, onların sadece dersleriyle ilgilenmez her türlü problemlerini gidermeye çalışırdı. Ders halkasında elbisesi eskiyen öğrencilere elbise almaları için yardımda bulunduğu gibi ihtiyacı olan öğrencilere her zaman yardımcı olmuştur.²⁷³ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle iletişimi ve duygusal bağı kuvvetliydi. Cumartesi günlerini hane halkının ihtiyaçlarına ayıran Ebû Hanîfe, cuma günleri öğrencileriyle yemekte bir araya gelir, onlarla sohbet ederdi.²⁷⁴ Onlara kalbimin sevinci, dertlerimin devası şeklinde övgüler yapardı.²⁷⁵

Ebû Hanîfe, doğru bildiği şeyi söylemekten çekinmezdi. Dönemin Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ'yı (ö. 148/765) içtihatlarındaki hatalar nedeniyle tenkit etmiş ve bundan dolayı halifeye şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine bir süre fetva vermekten menedilmiştir.²⁷⁶

Ebû Hanîfe'nin siyasî duruşu, kendi dönemindeki siyasî savaş ve gerilimler konusunda ortaya koyduğu tavır, onun hayatını ele alan müellifler tarafından ele alınan hususlardan birisidir. Hayatının 52 yılını Emevîlerin idaresi altında geçiren Ebû Hanîfe, Emevîlerin Hz. Ali evlatlarına olan ayrımcı ve baskıcı muamelelerine şahit olmuş, daha 15 yaşında iken “zâlim” lakaplı Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin zulümlerini gözlemlemişti. Şîî düşünceye sahip olmamakla birlikte Ehl-i beyte, Hz. Ali evlatlarına karşı özel bir muhabbeti vardı. Hilâfetin Hz. Ali evlatlarının hakkı olarak görüyor, Hz. Ali evlatlarının Emevî hilâfetine karşı olan isyanlarını manen, bazen de maddi yardım yaparak destekliyordu.²⁷⁷ Onun, Emevî yönetiminin zalimâne uygulamalarına meşruiyet atfedilmesine yol açabileceği düşüncesiyle kendisine yöneltilen kadılık teklifini onların değirmenine su taşıma görüntüsü vermemek adına reddettiği bilinmektedir.

²⁷³ Örnekler için bk. Afgânî, *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)*, 231 vd.

²⁷⁴ Metin Yiğit, “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 154-155.

²⁷⁵ Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 28; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/222, 412, 2/150; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-firâs en-Ne'sânî (Mısır: Dâru's-Saâde, 1324), 154.

²⁷⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/473.

²⁷⁷ Abdülhay b. Ahmed el-Akerî Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabîri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûd (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 2/92.

Abbâsîlerin Emevî iktidarını devirmelerini olumlu karşılayan Ebû Hanîfe, Abbâsî yönetiminin de bir süre sonra Hz. Ali evlatlarına kötü muamelesini görünce onlardan da uzak durmuş ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kadılık teklifini reddetmiştir.²⁷⁸

1.2.2. Ebû Hanîfe'nin İlmî Şahsiyetinin Gelişimi

Ebû Hanîfe'nin doğduğu Kûfe ve yakınındaki Basra şehirleri, dönemin önde gelen ilim merkezleriydi. Kûfe, özellikle fıkıh ve hadiste öne çıkarken Basra, daha çok akâid, kelam, felsefe ve dil bilimlerinde öne çıkmaktaydı. Bu şehirlerde kendi alanlarında önemli yerleri olan birçok fakih, muhaddis, filozof, şair ve dilbilimci yetişmiştir. Ebû Hanîfe, çevresindeki ilim merkezlerinden yararlandığı gibi Medine ve Mekke gibi şehirlere yaptığı seyahatlerle de buralarda bulunan ilim meclislerinden istifade etmiştir.

Tablo 6: Ebû Hanîfe'nin Hoca Silsilesi

Ebû Hanîfe
Âsım b. Behdele, Hammâd b. Ebû Süleyman , Atâ b. Ebû Rebâh
Şa'bî, İbrahim en-Nehâî
İkrime, Kâdî Şüreyh , Mesrûk b. Ecda' , Esved b. Yezid , Alkame b. Kays
Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, H. Ali , H. Ömer , Abdullah b. Mes'ûd , Hz. Aişe
H. Peygamber (s.a.v.)

Ebû Hanîfe, küçük yaşlarda hafızlığını tamamlamış ve kırâat-i seb'a âlimlerinden olan Âsım b. Behdele'den (ö. 127/745) kıraat ilmini öğrenmiştir.²⁷⁹ Ayrıca Arapça, edebiyat, sarf, nahiv ve şiir öğrenmiş, ayrıca akâid ve kelam konularının öğretildiği ders halkalarına katılmıştır.²⁸⁰ Rivâyete göre, bir kadının sorduğu soruya cevap verememesi diğer bir rivâyete göre ise Şa'bî'nin tavsiyesi üzerine fıkıh öğrenmeye karar vermiş ve Hammâd'ın ders halkasına katılmıştır.²⁸¹ Çeşitli âlimlerden hadis dinleyen Ebû Hanîfe, bu hususta iyi

²⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 35-60; Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 46-50; Uzunpostalcı vd. "Ebû Hanîfe", 10/132-133.

²⁷⁹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 68; Uzunpostalcı vd. "Ebû Hanîfe", 10/131; Hâlid er-Ribât, İzzet İd, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâm Ahmed (er-Ricâl)* (Kahire: Dâru'l-Felâh, 2009), 17/417. (Burada Ebû Hanîfe'nin Âsım b. Behdele'den hadis öğrendiği nakledilmektedir.)

²⁸⁰ Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", 13.

²⁸¹ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 140-141.

bir birikime sahip olmuştur. O, sadece hadisleri ezberlemekle yetinmemiş te'villerini de öğrenmiştir.²⁸²

Ebû Hanîfe, Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Atıyye el-Avfî (ö. 111/729-730), Abdurrahman b. Hürmüz el-A'râc (ö. 117/735-736), İkrime, Nâfi', Adiy b. Sâbit (ö. 116/736-737), Amr b. Dînâr (ö. 126/744-745), Seleme b. Kuheyl (ö. 111/729-730), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Ebü'z-Zübeyr (ö. 128/745-746), Mansûr (ö. 131/748-749), Ebû Câfer Muhammed b. Ali b. Hüseyin (ö. 114/732) ve daha bir çok tâbiünden hadis dinlemiştir.²⁸³ Abdullah İbn Abbas'ın ilmini İkrime'den tahsil eden Ebû Hanîfe, Abdullah b. Ömer'in ilmini ise Nâfi'den almış ve Mekke fakihi Atâ b. Ebû Rebâh'tan hadis ve tefsir dinlemiştir. Ebû Hanîfe'nin ders aldığı, müzakere ve münazarada bulunduğu kimseler, ehl-i sünnet ulemâsı ile sınırlı değildir. O, Zeydiyye mezhebinin imamı Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'in torunu Muhammed Bâkır (ö. 114/733-734), onun oğlu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ve Abdullah b. Hasan'dan (ö. 145/762) da istifade etmiştir.²⁸⁴

Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmini tahsil ettiği hocaları Kûfe/re'y ekolünün üstatlarıdır. Bunlar geriye doğru sırasıyla Hammâd b. Ebû Süleyman, İbrahim en-Nehaî, Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Esved b. Yezîd, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Ömer'dir.

Ebû Hanîfe, ayrıca ehl-i bid'at fırkalarının hocalarıyla da görüşmüş ve onlarla münazaralarda bulunmuştur. Örneğin Gulât-ı Şîa'dan Câbir b. Yezîd el-Cûfî'den (ö. 128/746) aklî ilimler ve tahrir hususunda istifade etmiştir.²⁸⁵ Zerencerî, Ebû Hanîfe'nin 4 bin civarında âlimle iletişimi olduğu rivâyetini aktardıktan sonra 133 hocasının ismini zikreder. Akabinde Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerinden örnekler zikreder.²⁸⁶ Suyûtî (ö. 911/1505), onun 74 tâbiin ve sonrası ulemâdan rivâyette bulunduğunu belirterek onların isimleri verir.²⁸⁷ Ebü'l-Hâc, çalışmasında Ebû Hanîfe'nin ders aldığı, hadis okuduğu,

²⁸² Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 142.

²⁸³ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 19-20.

²⁸⁴ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 75-82; Ebû Hanîfe'nin hocaları için bk. Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 58; Afgânî, *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkik ve Dirâse)*, 86.

²⁸⁵ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 83.

²⁸⁶ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 97-107.

²⁸⁷ Suyûtî, *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbi Ebî Hanîfe*, 39-65; Diğer rivâyetler için bk. Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/37-47, 2/79-96; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 26; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 19-20.

müzakerelerde bulunduğu 248 hocasının ismini verir.²⁸⁸ Ebû Hanîfe, “Hikmet müminin yitik malıdır.” fehvasınca ömrünü ilme adanmış, ehl-i sünnet dışı bile olsa kimde ilim varsa onu almaya gayret etmiştir.

Ebû Hanîfe, Hammâd b. Ebû Süleyman’ın derslerine başladıktan sonra çeşitli sebeplerle diğer şehirlere yaptığı yolculuklarda ulemâyı ziyaret eder ve onlarla müzakerelerde bulunurdu. Örneğin hac esnasında İmam Mâlik’e gider, onunla fıkıh müzakereleri yapar ve Evzâî ile görüş alışverişinde bulunurdu.²⁸⁹ Mekke’de kaldığı süre zarfında tedris faaliyetlerine devam etmiş ve hac için gelen âlimlerle çeşitli konularda müzakerelerde bulunmuştur. Mekke’ye gelmesinden itibaren Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc ve Abdülazîz b. Ebû Ravvâd, onun derslerine katılmıştır.²⁹⁰

Hasan b. Ziyâd’ın rivâyetine göre Ebû Hanîfe, hocası Hammâd’dan iki bin ve diğer hocalarından da iki bin olmak üzere dört bin hadis rivâyet etmiştir.²⁹¹ Ebû Hanîfe ile ilgili bazı âlimler tarafından onun hadiste zayıf olduğu ve ircâ fikrine sahip olduğu gibi iddialar ortaya atılmıştır. Kevserî ve Ebû’l-Hâc, çalışmalarında bu iddiaları değerlendirmektedir.²⁹²

Ebû Hanîfe, eriştiği ilmî seviye ile bulunduğu toplumda kendini kabul ettirmiş ve muhalifleri bile bu hususu kabul etmiştir. Kûfe kadılarında İbn Ebû Leylâ ve Şerîk b. Abdullah, Ebû Hanîfe’ye düşmalık etmelerine rağmen onun içtihatlarıyla fetva vermişlerdir. Hatta İbn Ebû Leylâ, verdiği kararlarda Ebû Hanîfe’ye muvafık ise bu duruma sevinirdi.²⁹³ Ebû Yûsuf, hocasına 19 yıl talebelik yaptığını, ilim ve ilimle amel hususunda hocasından daha istekli birini görmediğini ve onun gecenin evvelinde aldığı abdestle ertesi günün öğle namazını kıldığını belirtir.²⁹⁴

Ebû Hanîfe’nin çalışmaları bazı çevrelerce önyargıyla karşılanmış hatta o, bid‘atçı olmakla itham edilmiştir. Öğrencisi Abdullah b. Mübârek’ten rivâyet edilen bir olay, bu

²⁸⁸ Ebû’l-Hâc, *İmâmü eimmeti’l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu’mân*, 103-117. Ayrıca bk. 74-87.

²⁸⁹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 85-86.

²⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî, *Keşfü’l-âsâri’s-şerîfe fî menâkıbi’l-imâm Ebî Hanîfe*, thk. Latîfürrahmân el-Behrâicî el-Kâsımî (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2020), 1/43-44.

²⁹¹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/96.

²⁹² Kevserî, Ebû Hanîfe hakkında birçok iddiayı değerlendirmektedir. Bk. Kevserî, *Te’nîbü’l-Hatîb*, 8-367; Ebû’l-Hâc, *İmâmü eimmeti’l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu’mân*, 152-176.

²⁹³ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 2/499.

²⁹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 56.

önyargı ve ithamların ne kadar haksız olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Abdullah b. Mübârek, Evzâî ile görüşmek üzere Şam’a gelmiş ve onunla Beyrut’ta karşılaşmıştır. Evzâî ona “Ey Horasanlı, Kûfe’de ortaya çıkan ve Ebû Hanîfe denilen bid‘atçı kimdir?” diye sormuş, bunun üzerine Abdullah b. Mübârek kaldığı eve gitmiş ve üç gün boyunca Ebû Hanîfe’nin kitaplarından en uygun meseleleri çıkartarak bir kitap oluşturmuştur. Üçüncü gün elinde hazırladığı kitapla Evzâî’ye gelince “Bu kitap da nedir?” diye sormuş ve içinden bir mesele açmıştır. Mesele “Nu‘mân b. Sâbit dedi:” şeklinde başlamaktadır. Ayakta, ezan bitinceye kadar kitabın baş tarafından okumuş, sonra kitabı elbisesinin yenine koymuştur. Namazdan sonra kitabı getirmiş ve Abdullah b. Mübârek’e “Ey Horasanlı, bu Nu‘mân b. Sâbit de kimdir? diye sorunca o da “Irak’ta karşılaştığım bir şeyhtir.” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Evzâî, “Bu adam meşâyih’in en mükemmeli. Ona git ve daha fazlasını iste.” deyince Abdullah b. Mübârek de “O, kınadığın Ebû Hanîfe’dir.” demiştir.²⁹⁵

1.2.3. Ebû Hanîfe’nin İctihad Metodu

Dinî ilimlerin sağlam bir inanç temeli üzerine inşa edilmesi fikrinden hareketle Ebû Hanîfe, inanca ilişkin temel bilgileri fıkhetmenin, hükümlere ilişkin bilgileri fıkhetmekten daha önemli olduğunu kanaatine varmıştır.²⁹⁶

Ebû Hanîfe’nin hüküm istinbat metodu, içinde yetiştiği re’y ekolünün metodundan çok farklı değildir. Onun delil sıralaması Kur’an, sünnet ve sahâbe kavli olup nasların manaya delâleti ve hadis kabul şartları farklılık arz eder.

Haneî usul literatüründe, Ebû Hanîfe’nin hüküm vermede sahâbe kavlini delil olarak kabul edip etmediği konusuna ilişkin görüşler birlik arz etmez. Konuya ilişkin üç farklı rivâyetin ilkinde göre Ebû Hanîfe, sahâbeden Hz. Ebû Bekir Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Muâz b. Cebel ve Zeyd b. Sâbit gibi kâdı ve müftü olarak görev almış veya bu yönleriyle bilinen sahâbenin görüşlerini delil olarak kabul ederdi. İkinci bir rivâyete göre ise sahâbe arasında dirâyetten ziyâde rivâyet yönleriyle temayüz eden Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre ve Semüre b. Cündeb dışındaki sahâbelerin görüşlerini hüküm vermede esas alırdı. Bu rivâyeti destekleme sadedinde yer verilen bir anlatıma göre Ebû Hanîfe, Enes

²⁹⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/338.

²⁹⁶ Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit, *el-Fıkhu’l-ebsat* (BAE: Mektebetü’l-Furkân, 1999), 82.

b. Mâlik'in ahir ömründe aklının karıştığını ve Alkame'den fetva istediğini, kendisinin ise Alkame'den fetva almayacağını, Ebû Hureyre'nin ise manasını düşünmeden, nâsih ve mensûhunu bilmeden duyduğu her şeyi rivâyet ettiğini, Semüre b. Cündeb'in ise hamr dışında sarhoşluk veren içkiler hususunda geniş davrandığı bilgisinin kendisine ulaştığını belirtir. Konuya ilişkin üçüncü bir rivâyete göre ise Ebû Hanîfe, fetva verebilecek donanıma sahip olan her sahâbenin sözünü hüküm istinbatında esas alırdı. Bu son görüş, mezhebin görüşü olarak öne çıkar. Bu üç rivâyetin ortak noktası, fıkıh melekesine sahip sahâbenin görüşlerinin hüküm istinbatında esas alınacağı hususudur. Buna göre sahâbe, fıkıh bilgisine ve melekesine haiz ise onun görüşü delil olarak kabul edilmiştir.²⁹⁷

Tâbiîn görüşlerinin delil alınması hususunda Ebû Hanîfe'den iki rivâyet nakledilmiştir. Daha çok bilinen, mezhepte esas alınan ve güçlü görülen ilk rivâyete göre Ebû Hanîfe “Onlar adamsa biz de adamız.” sözünü tam da onların taklit edilemeyeceği ve onların içtihat ettikleri gibi kendisinin de içtihat edeceğini belirtmek üzere söylemiştir. Nevâdir kapsamındaki eserlerde zikredilen ikinci bir rivâyete göre ise Kadı Şüreyh, Hasan-ı Basrî, Mesrûk ve Alkame gibi sahâbe zamanında fetva veren ve bu konuda temayüz eden tâbiîn imamlarının görüşleri alınır. Çünkü onların fetvaları, sahâbe fetvası seviyesine ulaşmıştır.²⁹⁸

Saymerî, Ebû Hanîfe'nin sahâbe icmâ ettiyse aynen aldığını, ihtilaf ettiyse onlardan birini tercih ettiğini, ancak onların görüşleri dışına çıkmadığını ve tâbiîn içtihatlarıyla kendi içtihatları bir tuttuğunu belirtir.²⁹⁹ Kendisi “Resûlullah'tan gelenler başım gözüm üstüne, ashabından gelenleri seçeriz, diğerlerine (tâbiîn) gelince; biz de insanız, onlar da insan.” diyerek bunu ifade eder.³⁰⁰ Ebû Hanîfe, bu noktada kendisinin tâbiîn ulemâsı gibi içtihat yapacağını anlatmaya çalışır. Onun re'y merkezli içtihat metodunun anahtar kavramlarını, kıyas ve istihsan teşkil eder. Naslarda ve rivâyetlerde çözüm bulamadığı zaman insanların teamüllerine bakar. Kıyas yapmak için naslardan bir asıl (ayet veya ma'rûf sünnet) arar.

²⁹⁷ Hüsâmuddîn Ömer b. Abdülazîz b. Mâze es-Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, ed-Dâru'l-Arabiyye li't-Tabâa, 1977), 1/183-186.

²⁹⁸ Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, 1/186-188.

²⁹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 22.

³⁰⁰ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 97.

Eğer kıyas insanların teamüllerine uygun düşer ve ihtiyaçlarını giderirse onu esas alır. Bu amaca uygun düşmediğinde başka bir asılla istihsân yapar.³⁰¹

Ebû Hanîfe'nin muhaliflerince en çok eleştirildiği hususların başında kıyasa sıklıkla başvurusu ve istihsan yapması gelir. Oysa Ebû Hanîfe, bunları naslardan ve içtihat yönüyle öne çıkan sahâbe kavillerinden elde edilen genel nitelikli ilke ve kuralların sınırlarını aşmayacak bir tarzda kullanmıştır. Ebû Hanîfe, Kur'an, hadis ve sahâbe sözlerindeki içkin ve ma'kûl manayı keşfedip bu manadan yola çıkarak yeni karşılaşılan problemlere çözümler üretiyordu.³⁰² Aslında kıyas, o dönemde müçtehitlerce kullanılan bir yöntemdi. Şu var ki Ebû Hanîfe, kıyası ilim çevrelerinde bilinen yaygın ve dar anlamını aşacak şekilde "istikra sonucu elde edilen genel ilke ve kurallar" anlamında da kullanmak suretiyle kıyası bir üst boyuta taşımıştır. Bunu yaparken o, istikra metodunu kullanarak ilgili konuda temel bir kaide ortaya koyuyordu. Bu, o dönemde bilinmeyen bir metottu. Bu temel kaide, daha sonraki dönemlerde "küllî kıyas" veya "kıyasü'l-usûl" gibi farklı ifadelerle isimlendirilmiştir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri, bu temel kaidelere derslerde yaptıkları uzun müzakereler sonucunda tüm ihtimalleri göz önünde bulundurarak ve mukabil iddiaları masaya yatırarak ulaşıyorlardı. Derslerde mesele, tartışılıp sonuca bağlanınca asıllar arasına yazılıyordu. İlgili konuda istikra sonucu ulaşılan temel kaide, o meselenin fer'î problemlerinin çözülmesi için bir nevi geriye doğru (istintaç) uygulanarak kullanılıyordu. Özellikle Müslümanların yeni karşılaştıkları problemler, bu uygulama ile çözüme kavuşturulmuştur. Burada çoğu kez istihsan devreye alınarak temel kaideden/küllî kıyastan bazı durumlar istisna ediliyordu.

Fürû malzemesinden istikra yoluyla ulaşılan temel kaideler, istintaç/tümdengelim yöntemiyle fer'î meselelerde veya yeni karşılaşılan problemlerde çözüm amaçlı kullanılmıştır. Bu şekilde, kurgulanan sistemin iç tutarlılığı da sağlanmıştır. Örneğin oruç hususunda ortaya konulan temel kaide, imsakı ortadan kaldıran her şeyin orucu bozmasıdır. Bu kural gereğince unutarak yiyip içenin de orucunun bozulması gerekir. Ancak burada konuyla ilgili hadise dayanılarak bu durum, temel kaideden istisna edilmiştir. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan yaraya merhem sürme ve iğne yaptırma gibi

³⁰¹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/75; Ayrıca bk. Âdil İsmail Halil, "el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve Medresetu'r-Re'y fi'l-İrâk", *Mecelletü Ehbâs'l-Basra (el-Ulûmü'l-İnsâniyye)* 37/2 (2012), 196.

³⁰² Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografisi*, 134-135.

durumlarda temel kaide, probleme istintaç yöntemiyle uygulanarak çözüme gidilmiştir.³⁰³ İmam Şâfiî'nin özellikle istihsana karşı çıkışı, onun istikra yöntemiyle temel kaideye ulaşma metodunu reddetmesi sebebiyledir. Çünkü İmam Şâfiî, usulî kıyas yöntemini benimsemişti. Bu yöntem dâhilinde o, illet ve şebah kıyaslarını kullanıyordu.³⁰⁴ Onun tikel öncüllerden hükme ulaşma yöntemi, Ebû Hanîfe'nin istikra ve sonrasında istintaç yöntemini kullanmasından daha basit bir yöntemdi. Ancak sistem iç tutarlılığını denetleme imkânı olmaması nedeniyle nasların zâhirî manası üzerinden giderek maksatlarını ıskalama ihtimali barındırıyordu.³⁰⁵

Ebû Hanîfe'nin kullandığı istihsân iki çeşittir. İlki, fer'ın kıyas edilebileceği birden fazla asıl bulunur, bu asıllardan biri, zâhir yani ilk akla gelen olur, diğeri ise hafî olup üzerinde çalışılınca bulunur. Fer'ın hükmü, ilk asla benzetilerek veriliyorsa istilahî kıyas, diğeri asla benzetilerek veriliyorsa istihsân yapılmış olur. İkinci tür istihsân ise normal kıyasa göre hüküm verilmesi gerekirken bunu yapmayıp illetin nas, icmâ veya kıyas sebebiyle başka bir hükme tahsis edilmesi ile yapılır. Örneğin namazda kahkaha atmanın namazı bozup abdesti bozmaması gerekir. Buradaki kıyas, namazdaki kahkahanın normal zamandaki kahkahaya benzetilmesidir. Ancak “Namazda kahkaha atan abdesti ve namazı iade etsin.” hadisi gereği hem namaz hem de abdest bozulmuş olur. Burada kıyas gereği abdestin bozulmaması gerekirken, nas sebebiyle yapılan istihsân sonucu abdest bozulmaktadır.³⁰⁶

Ebû Yûsuf, hocasının usûlünü “Ebû Hanîfe, kendisine bir mesele getirildiğinde bize meseleyle ilgili ilgili bir rivâyet bilip bilmediğimizi sorardı. Biz rivâyetleri söyledik, o da kıyası/görüşünü söyledirdi. Mesele hakkındaki rivâyetlerde iki görüş varsa ve biriyle alakalı rivâyetler diğlerinden daha çoksa onu tercih ederdi. Her iki görüş hakkında rivâyetler birbirine yakın veya eşitse kıyası/görüşünü tercih ederdi.” şeklinde anlatır.³⁰⁷

³⁰³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 22-23; Yunus Apaydın, *“İstihsânın Mahiyeti ve İşlevi”*, İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi II (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 126 vd.; Abdurrahman Haçkalı - Tayyip Nazar, “Hanefî Mezhebinde İstikrâ: Usûlün Teşekkülü ve Külli Kâidelerin Tesisi Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65 (Ağustos 2019), 1351 vd.

³⁰⁴ Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, 75 vd.

³⁰⁵ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 43.

³⁰⁶ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 188-191.

³⁰⁷ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 98.

Kûfe ehlinin hadis ve fıkına değer verilmezken Ebû Hanîfe, özellikle kendi şehrinin hadis ve fıkına özel önem verir ve mutlaka onlara tâbi olurdu.³⁰⁸

Ebû Hanîfe kendi metodunu “Ben Allah’ın Kitabında bulursam alırım, bulamazsam Resulullah’ın sünnetini ve sika râvilerin rivâyet ettiği eserleri alırım. Eğer Allah’ın Kitabı ve Resulullah’ın sünnetinde bulamazsam sahâbeden istediğimin görüşünü alır istediğimi terk ederim. Ancak onların görüşlerinin dışına çıkmam. İş, İbrahim en-Nehaî, Şa‘bî, İbn Sirîn gibilerine kalırsa ben de onlar gibi içtihat ederim.” şeklinde belirtir.³⁰⁹

Sehl b. Müzâhim’in rivâyetine göre Ebû Hanîfe, sika râvilerin rivâyetlerini esas alır ve usulüne uygun nakledilmeyenlerden kaçınırdı. İnsanların süregelen teamüllerine, işlerini nasıl hallettiklerine bakar ve kıyas yoluyla işin çözülüp çözülmediğini araştırırdı. Eğer kıyas uygun düşmüyorsa istihsanın yapılp yapılamayacağı üzerinde düşünürdü. İş bu şekilde de halledilemezse insanların teamüllerini tekrar incelerdi. Üzerinde icmâ edilen meşhur bir hadise ulaştığında ona kıyas eder, olmuyorsa istihsan yapardı. Sonra bunların hangisinin daha güvenilir olduğuna kanaat getirirse onu alırdı.³¹⁰

Ebû Hanîfe, hadislerin delil olması için öne sürdüğü şartlar, kendi hoca silsilesine ayrı bir önem atfetmesi, nasları ta‘lîl etmesi sebebiyle ehl-i hadîs tarafından “Hadisleri bırakıp kendi re’yiyle fetva veriyor.” veya “Hadis bilmiyor.” şeklinde ithamlara maruz kalmıştır. Onun hadis bilmediği söyleyenlere İbn Mübârek, “Bunu nasıl söylersiniz? Ona yaş hurma ile kuru hurma (nın takası) soruldu. O da ‘bunda bir beis yok’ dedi. Onlar da ‘Sa‘d hadisi var’ dediler. O da ‘o hadis şaz, Zeyd b. Ebû Ayyâş’ın rivâyeti alınmaz’ dedi. Kim böyle (sizin yaptığınız gibi) konuşursa (asıl) o, hadis bilmiyor demektir.” diyerek cevap verir.³¹¹

Mekkî eserinde Ebû Hanîfe’nin hadislerin neshi durumunu büyük bir özenle araştırdığını, neshi tespit etmesi durumunda Hz. Peygamberin (s.a.v.) en son uygulamasını esas aldığını, ayrıca onun Kûfe ehlinin hadislerini ve fıkını çok iyi bildiği ifade eder.³¹²

³⁰⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 25.

³⁰⁹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdülber, *el-İntikâ fî fedâili’s-selâseti’l-fukahâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, ts.) 143; Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/80.

³¹⁰ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/75.

³¹¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 26.

³¹² Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/80.

Ebû Hanîfe, râvileri sika ise özellikle tâbîn büyüklerinin mürsel haberlerini delil olarak kabul ederdi. Hicrî ikinci asrın başlarına kadar ulemânın ekserisi aynı anlayıştaydı.³¹³ Sonraki yıllarda bu durum değişti. Bunun yanında Ebû Hanîfe, kendi usûlüne uymayan âhad haberleri reddettiği ya da kıyası âhad habere takdim ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu iddialar aslında Ebû Hanîfe'nin hüküm istinbat yönteminin tam olarak bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Ebû Hanîfe, âhad haberleri belli şartlarla kabul eder, şartlarına uymayan hadisleri delil olarak kabul etmez ve onların yerine kıyası kullanırdı. Bir âhad haberin delil olması için adalet ve zabt sahibi râviler tarafından rivâyet edilmesini şart koşardı. Hadisin maksadını anlaması yönüyle râvinin fıkıh bilmesi, onun rivâyet ettiği hadisin diğerlerine karşı tercih edilme sebebidir.³¹⁴ Ebû Hanîfe, bir hususta birden fazla rivâyet varsa râvileri fakih olan hadisi seçerdi. Ayrıca kıyasa muhalif bir âhad haberin râvileri fakih değilse onu bırakır ve kıyası tercih ederdi. Râvinin fıkıh bilmemesini, râvinin zabt sıfatına hâlel getiren bir unsur olarak görürdü.³¹⁵ Fakih râvinin hadisi manen özetleyerek rivâyet etmesinde bir beis görmezdi.³¹⁶ O, râvinin hadisi tahammülünden edasına kadar aynen koruyabilmesini de şart koşardı.³¹⁷ Râvi, aldığı hadisi aradan biraz zaman geçince rivâyet esnasında hatırlayamazsa onun hadisi, makbul olarak görülmezdi. Ebû Hanîfe, Kur'an'ın zâhirine veya meşhur sünnete muhalif haberleri kabul etmediği gibi Kur'an'ın metnine ilave yapan haberleri de kabul etmezdi. Ayrıca herkesin bilmesi gereken bir konuda münferit kalan haberler de onun için delil değeri taşımazdı.³¹⁸ Ebû Hanîfe'ye göre sika râvilerin rivâyet ettiği bir hadiste râviler hadise ziyâde veya hadisin noksanlığında ihtilafa düşerse ziyâde kısım reddedilir. Ayrıca rivâyet ettiği hadisla amel etmeyen râvinin hadisi de merduttur. Bunun yanında had ve keffaretlerde haber-i vâhid, râvinin münferit olmasının şüpheye yol açacağı gerekçesiyle kabul edilmez.³¹⁹

³¹³ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 191.

³¹⁴ Ebû Zehrâ, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 314-315. Ayrıca bk. Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 192-194.

³¹⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 2/397.

³¹⁶ Kevserî, *Mukaddimâtü'l-imâmi'l-Kevserî*, 299; Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, *Mekânetü'l-imâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416), 74.

³¹⁷ Nu'mânî, *Mekânetü'l-imâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs*, 73; Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 194.

³¹⁸ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 194-195.

³¹⁹ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 191.

Ebû Hanîfe'nin hadislere karşı tutumunun eleştirilmesi, yaşadığı dönemin şartlarını görmezlikten gelme anlamı taşımaktadır. Zira onun döneminde dinî ilimler henüz teşekkül etmemiş, bu alanda bir uzmanlık da oluşmamıştı. Dahası isnad sistemi yeni yeni gelişmeye başlamıştı. Fıkıh ise o döneme kadar fukahâi'l-emsârın hadis veya sahâbe kavlini işleyerek bunları rivâyet etmesi ve bunların kendilerine bir görüş/içtihat olarak nispet edilmesi şeklinde geliyordu. Bu şekilde ahkâma dair haberler, diğerlerinden ayrılmaya başlamıştı. Ahkâma dair haberler, fıkıh içerisinde, diğerleri ise hadis ilmi çerçevesinde ele alınıyordu. Diğer taraftan hadislerin toplanması, kabul kriterlerinin belirlenmesi ve bu alanda uzmanlaşma olanca hızıyla devam ediyordu. Bu dönemde tekamüle ermiş isnat sistemine dayalı rivâyet şekli yeni yeni yaygınlaşmaya başlamıştı. Dolayısıyla her bir rivâyetin güvenilirlik derecesi henüz tespit edilmemişti. Ebû Hanîfe ve içinde bulunduğu ehl-i re'y, bu çalışmaları kendi kriterlerine göre yapıyordu. Ebû Hanîfe ve öğrencileri, Irak bölgesindeki kozmopolit yapının ürettiği sorunların çözümünde eldeki rivâyet malzemesinin yetmediği durumlarda kıyas ve istihsana müracaat ediyordu.³²⁰

Ebû Hanîfe, kendi içtihadını mutlak doğru olarak telakki etmez, “Bu bizim görüşümüz olup hiç kimse buna uymak zorunda değildir. Biz, herkesin bizim görüşümüze uymak zorunda olduğunu söylemiyoruz. Kimde, bundan daha güzeli varsa getirsin.” derdi.³²¹

Murteza Bedir, Ebû Hanîfe'ye yönelik ehl-i hadîsin eleştiri ve ithamların üç sebepten kaynaklandığını belirtir. Bunların ilki Emevî ve Abbâsîlere karşı silahlı ayaklanmaya cevaz vermese de Ehl-i beytin isyanlarına maddî ve manevî destek olmasıdır. O dönemde ehl-i hadîs devlete karşı ayaklanmaya, fitne gerekçesiyle karşı çıkıyordu. İkincisi Ebû Hanîfe'nin iman ile amelin ayrı şeyler olduğu görüşüdür. O, bu görüşü sebebiyle Mürcîî olmakla itham edilmiştir. Bununla birlikte sonraki dönemlerde onun bu görüşü, ehl-i sünnet tarafından kabul görmüştür. Üçüncüsü ise Ebû Hanîfe'nin re'ye yaklaşımıdır. O re'yin kapsamını genişleterek farazî meseleleri kıyas-istihsan yaklaşımını geliştirerek mantıksal bir çerçevede ele almıştır. Sonraki dönemlerde onun bu yaklaşımı da kabul görmüştür. Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği noktalarda haklılığının ortaya çıkmasıyla birlikte

³²⁰ Konuyla ilgili değerlendirme için bk. Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*, 62-63.

³²¹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 101.

ona yapılan eleştiri ve ithamlar, yerini övgü ve takdire bırakmıştır. Hatta Zehebî ve Suyûtî gibi ehl-i hadîs ulemâsı, Ebû Hanîfe'yi övgüyle ele alan menâkıb kitapları telif etmiştir.³²²

1.2.4. Ebû Hanîfe'nin Fıkıh İlmine Kazandırdığı Yenilikler ve Eserleri

Ebû Hanîfe'nin Mâturîdî mezhebi örneğinde olduğu gibi akâid ve kelam alanında kendinden sonraki çalışmalara yapıtaşı olsa da onun İslamî ilimlere en büyük katkısı, fıkıh ilminde olmuştur. Onun ders usulü ve fıkıh sahasındaki 30 yılı bulan çalışmaları neticesinde fıkıh, diğer ilimlerden bağımsızlaşarak gelişimini tamamlamıştır.³²³ O, fıkıh ilminin bir usûl çerçevesinde gelişmesine ve sistematize edilmesine katkıda bulunmuştur. Farklı bir yöntemle fıkıh eğitimini ilk başlatan da Ebû Hanîfe olmuştur. O, ders verdiği, meseleleri tartışıp müzakere ettiği çok sayıdaki ilim halkasında ilk fıkıh tedrisatını yapmış ve binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri, onun bu sistemini devam ettirmişlerdir.³²⁴

Ebû Hanîfe'nin hocasının yerine geçerken en az 40 arkadaşının derslere devam etmesini şart koşması, onun daha önce ders usulü hakkında fikrî hazırlık yaptığının göstergesidir. Derslere ilmî birikimi olan yetişmiş talebelerin katılması, derslerin kalitesini artırdığı gibi serbest ortamda yapılan tartışmalar hem öğrencilerin yetişmesine olumlu katkıda bulunmuş hem de Ebû Hanîfe'nin fıkıhın en büyük üstadı olmasına katkı sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin ders usulünün temeli, her ne kadar hocası Hammâd'ın derslerinden gelse de o, daha önce hiçbir âlimin uygulamadığı bir yöntem ortaya koymuştur. O dönemde mutad olan ders usulü, hocaların hadis okuması ve açıklaması, bunları öğrencilerin dinlemesi ve yazmasıydı. Öğrencilere tartışma ve sorgulama imkânı verilmesi, tartışılan konuların sonuca bağlanarak yazılması, bunların tasnif edilerek kitâb ve bâblara ayrılması, Ebû Hanîfe'nin sisteminin özgünlüğüdür. Özellikle furû fıkıhın yazıya geçirilmesi, erken dönemde gerçekleşmiş, bu da fikhî birikimin sonraki nesillere aktarılmasını ve tedrisini kolaylaştırmıştır. Onun ders halkasında konu ve meselelerin derinlemesine tartışılması, farazî meseleler üzerinde beyin fırtınaları yapılması, öğrencilerin ufkunu açan ve meselelerin tüm boyutlarını görmelerini sağlayan bir etken olmuştur. Bu yöntemi, fıkıh tedrisatının yapıldığı diğer ilim halkalarında görmek mümkün değildi. Öğrenciler, bu yöntem sayesinde zihinlerini fikhî konulara daha fazla yorarak zor meseleleri

³²² Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*, 66-68.

³²³ Hacak, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi", 515.

³²⁴ Hacak, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi", 519.

çözebilmişler ve bunların sonucunda da analiz yeteneklerini geliştirebilmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki bu çalışmaların rastgele değil, aksine bir plan dâhilinde yapıldığı görülmektedir. Meselelerin tartışılması belli bir usule göre yapılmış ve üretilen çözümlerin sağlaması yapılmıştır. Farklı konularda üretilen çözümlerin birbiriyle uyumu ve iç tutarlığı denetlenmiştir.³²⁵ Bu sayede fıkıhın tüm konularını kapsayan kaideler ortaya konulabilmiş ve belli bir sistem oluşturulabilmiştir.

Ebû Hanîfe, ilmi (furû fıkıhı/şeriat ilmini) ilk tedvin eden kişidir. Ondan önce ne sahâbîler ne de tâbiîn şer'î ilimleri bâb veya kitâb şeklinde bölümlere ayırmıştı. Çünkü onlar, anlama kabiliyetlerine güveniyor ve gönüllerini ilmin sandıkları kabul ediyorlardı. Ebû Hanîfe, ilk iki nesil sonrasında fıkıh ilminin zabtu rabt altına alınmayıp mevcut haliyle devam etmesinin bir takım kötü sonuçlara yol açabileceği düşüncesinden hareketle fikhî konuları belirli bir düzen ve tertip içinde ele almayı, aynı konuya ait meseleleri bir bütünlük içinde bir araya getirmeyi uygun görerek fıkıhın tedrisiyle ilgilendiği gibi tedvin ve tasnifiyle de ilgilendi.³²⁶ O, fikhî konuları taharetle başlatmış, ardından sırasıyla namaz, diğer ibadetler ve muâmelât konuları ile devam ettirmiş ve miras konusunu en sona yerleştirmiştir. Bu sıralamada muhatabın imandan sonraki yükümlülük sırasını dikkate almıştır. Müslümanlar, ilk önce ibadetlerle mükelleftir. Ardından muâmelât konularında şeriata uymak zorundadır. Hayatının sonunda ise vasiyet ve miras hükümleri gerekli olacaktır. İslam bilginleri, Ebû Hanîfe'nin yolundan gitmiş ve fıkıh konularının tasnifinde onun sistemine tâbi olmuşlardır. İmam Şâfiî, bu sebepten olsa gerek “Âlimler, fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır (iyâlidir).” der.³²⁷ Ebû Hanîfe, hadislerin kitâb ve bâb şeklinde tasnifinde de öncü rol oynamıştır. Ebû Hanîfe'nin hadis musannifleri arasında sayılmaması, onun fıkıhın tedvin ve tasnifiyle şöhret bulması dolayısıyladır.³²⁸ O, kendinden sonraki âlimleri de etkilemiştir. Mekki'den nakille Tunkî ve Heytemî, İmam Mâlik'in *el-Muvatta* 'da Ebû Hanîfe'nin kitâb ve bâb sistemini uyguladığını iddia etmiş,

³²⁵ Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi”, 518.

³²⁶ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a 'zam Ebî Hanîfe*, 1/393-395; Suyûtî, *Tebyidu 's-sahîfe bi menâkıbü Ebî Hanîfe*, 23; Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi 'l-imâm Ebî Hanîfeti 'n-Nu 'mân*, 59-60.

³²⁷ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a 'zam Ebî Hanîfe*, 1/393-395; Suyûtî, *Tebyidu 's-sahîfe bi menâkıbü Ebî Hanîfe*, 23.

³²⁸ Mehmet Özşenel, “Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü”, *İmâm-ı A 'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 2/255; Murat Şimşek, “Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 54-55.

hatta onun bu sisteminin Hint ve Mâverünnehir’e kadar yayıldığı belirtmiştir. Ayrıca ferâiz ve şurût ilimlerini de ilk defa ortaya koyan Ebû Hanîfe’dir.³²⁹

Câhiz (ö. 255/869), kendi döneminde bir kişinin hadis ezberleyip Kur’an’ı te’vil etmeyi öğrendiğini ve 50 yıl boyunca fakihlerle oturup kalktığını yine de fakih sayılmadığını ve kadı olarak görev alamadığını, ancak bu kişinin, Ebû Hanîfe’nin kitaplarını okuması, onun gibi olmaya çalışması ve bir iki senede şurût kitaplarını ezberlemesi durumunda fakih ve kadı olabildiğini belirtir.³³⁰ Câhiz’in bahsettiği kitaplar, Ebû Hanîfe’nin derslerinde yazdırdığı kitâblar (asıllar) olup onun bu değerlendirmesi, Ebû Hanîfe’nin fıkıh ilmine katkısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ebû Hanîfe, aklî ilimleri; kıyas ve istihsânî fıkıhta sistemli bir şekilde bilgi/çözüm üretme metodu olarak kullanan ilk müctehittir. Onun fıkıh ilmine yaptığı en büyük katkılardan biri, rivâyetin/nasların yanına bunların yetersiz kaldığı meselelerde aklı/kıyas ve istihsânî koymasıdır.³³¹ Kıyas ve istihsân da belli bir usul çerçevesinde kuralları belirlenerek uygulanmıştır. Ancak Ebû Hanîfe, bugün bilinen şekliyle bir fıkıh usûlünün tedvinini yapmamıştır. Onun döneminde bilindiği kadarıyla bir usûl eseri de yazılmamıştır. İmam Şâfiî, *er-Risâle*’sinde delilleri tasnif ederek aralarında bir hiyerarşi oluşturmuştu.³³² Bu, Hanefîlerin yerleşik kaidelerinin uygulanarak elde ettikleri çözümleri tedvininden sonradır.

Ebû Hanîfe’nin ilim halkalarında öğrencilerine tutturduğu notlar, mezhebin teşekkülünde çok önemli bir yere sahiptir. Kaynağını buradan alan “zâhiru’r-rivâye” ve “nâdiru’r-rivâye” adı verilen eserler bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Fıkıh alanında Ebû Hanîfe’nin bizzat kendi kalemıyla telif ettiği herhangi bir eser günümüze ulaşmamış olmakla birlikte onun kaleme aldığı akâid ve kelam konularını içeren bazı eserleri, günümüze kadar gelmiştir. Konumuzla doğrudan ilgisi olmaması nedeniyle bu eserler hakkında kısa bilgi vermekle yetinilecektir.

Ebû Hanîfe’ye nispet edilip günümüze gelen eserler:

³²⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/393-394; Heytemî, *el-Hayrâtü’l-hisân fî menâkıbi’l-imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfeti’n-Nu’mân*, 32; Mahmud Hasan Han et-Tunkî, *Mu’cemü’l-musannifîn*, (Beyrut: Matbaatu ve Zinkoğrâf Tabbâra, 1344), 2/185.

³³⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424), 1/60.

³³¹ Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkisi”, 519.

³³² Suyûtî, *Tebyîdu’s-sahîfe bi menâkıbi Ebî Hanîfe*, 22.

***el-Fıkhu'l-ekber:** Ebû Hanîfe, bu eserinde akâid ve kelama dair konuları ele almıştır.³³³

Eser üzerine birçok şerh çalışması yapılmış ve farklı dillere tercüme edilip çok defa basılmıştır.³³⁴

***el-Fıkhu'l-ebsat:** Ebû Hanîfe'nin bu eseri, akâid ve kelimla ilgili olup oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivâyet edilmiştir. Eser üzerine birçok çalışma yapılmış ve birkaç defa basılmıştır.³³⁵

***Müsnedü Ebî Hanîfe:** Öğrencilerinin Ebû Hanîfe'den rivâyet ettikleri hadisleri derleyen eserlerdir. Tasnifi farklı isimler tarafından yapılan 20'yi aşkın müsned bulunmakta olup günümüzde çok defa baskıları yapılmıştır.³³⁶

***Vasiyye:** Akâid ve kelim konularını kısaca ele alan bir risâle olup iki farklı rivâyeti bulunmaktadır. Eserin Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından tasnif ve şerhi yapılarak basılmıştır.³³⁷

***Vasiyye ilâ İbnihi Hammâd:** Eserin Ebû Hanîfe'nin oğluna yaptığı nasihatleri içerdiği anlaşılmaktadır.³³⁸

***Vasiyye ilâ Yûsuf b. Hâlid es-Semtî:** Ebû Hanîfe'nin Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye yaptığı vasiyeti içermekte olup eserin metni Ebû'l-Hâc'ın çalışmasında bulunmaktadır.³³⁹

***Vasiyye ilâ Ebî Yûsuf b. İbrahim:** Ebû Hanîfe'nin öğrencisine yaptığı nasihatleri içerdiği anlaşılmaktadır.³⁴⁰

³³³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 251; Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 3/37-41.

³³⁴ El yazması nüsha için bk. Muhammed Âyiş, *Fihristü'l-matbûâtî'l-Arabiyye fî mektebeti'l-vataniyyeti'l-nemesâviyye* (Cidde: Müessesetu Sakîfeti's-Safâ'l-İlmiyye, 2008), 50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal, ts.), 1/649, 2/544.

³³⁵ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 2/1287; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/41-42; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/288.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1680; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/42-45; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/362-385.

³³⁷ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/45; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 2/548.

³³⁸ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/47.

³³⁹ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/48; Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 214-218.

³⁴⁰ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/48.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû Hanîfe'nin vasiyetlerini *Vasıyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* adıyla bir araya getirmiştir. Ebû Hanîfe, hastalandığında etrafına öğrencilerini toplamış ve ehl-i sünnetin 12 hasleti olduğunu ifade etmiştir. Eserde bu hasletler konu edinilmiştir. Muhammed Zâhid el-Kevserî, giriş bölümünde kitabın Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu ispat etmeye çalışır.³⁴¹

***Risâle ilâ Osman el-Bettî:** Ebû Hanîfe, dostu ve Basra Kadısı Osman el-Bettî'ye hitaben yazdığı bu eserinde akâid ve kelim konularında kendisine yöneltilen bazı itham ve iddialara cevap vermektedir.³⁴² Eser, Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca *Risâle uhrâ ilâ Osman el-Bettî* adıyla başka bir risâleden de bahsedilmiştir.³⁴³

***el-Âlim ve'l-müteallim:** Ehl-i sünnet'in görüşlerini açıklayıp savunma amacıyla ve soru-cevap tarzında kaleme alınmış akâid ve kelama dair bir risâledir.³⁴⁴ Birkaç defa baskısı yapılmıştır. Ebû Mukâtil Hafs b. Selem el-Fezârî, bu eseri hocası Ebû Hanîfe'den rivâyet etmiştir.³⁴⁵

***Kasîdetü'l-Kâfi (Nu'mâniyye):** Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber (s.a.v.) için yazdığı na'ttır. Günümüze kadar gelmiş olup matbudur.³⁴⁶

***Mücâdeletu li Ehli'd-Dehriyyûn:** İsminden Dehriyyûn denilen fırkanın görüşlerini reddeden bir eser olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁷

***Ma'rifetü'l-Mezâhib**³⁴⁸

³⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/2015; Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *Vasıyyetü'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdülhay Uveyne (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 11; Ebû Hanîfe'nin vasiyetleri için ayrıca bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 7/369, 410, 411, 8/62, 61/300, 483.

³⁴² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 251; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/842; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/48-49.

³⁴³ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/49.

³⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1437; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/49; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 53/190.

³⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 251.

³⁴⁶ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/49; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/289, 499.

³⁴⁷ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 8/57.

³⁴⁸ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50.

***Devâbitu's-Selâse**: Fıkıhla ilgili olan eser şerhedilmiştir.³⁴⁹

***Risâle fî'ferâiz**: Muvaffak el-Harezmi'nin belirttiğine göre bu alanda yazılan ilk eserdir.³⁵⁰

***Duâu Ebî Hanîfe**³⁵¹

***Muhâtabatu Ebî Hanîfe mea Ca'fer b. Muhammed b. Ahmed er-Rızâ**³⁵²

***Fetâvâ Ebî Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**: İsminden anlaşıldığı kadarı ile Ebû Hanîfe ve öğrencisi İmam Muhammed'in fetvalarının derlendiği bir eserdir.³⁵³

Ebû Hanîfe'ye nispet edilip günümüze gelemeyen eserler:³⁵⁴

***el-Maksûd fî's-sarf**: Fiil çekimleriyle ilgili bir eserdir.³⁵⁵

***Kitâb fî ennallahe Teâlâ fî's-semâi dûne'l-ard**: Eser, Tirmiz'den gelen bir kadının Ebû Hanîfe'ye kulluk ettiği ilahının nerede olduğu sorusuna cevap vermek için yedi günde telif edilmiştir.

***Kitâbü İhtilâfi's-sahâbe**

***Kitâbü'l-Âsâr**: Iraklıların rivâyeti ile meşhur olmuş bir eserdir. Aynı adla İmam Muhammed'in de bir telifi bulunmaktadır.

***Kitâbü'l-Câmi'**

³⁴⁹ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/493.

³⁵⁰ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/487.

³⁵¹ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/496.

³⁵² Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50.

³⁵³ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 99/73.

³⁵⁴ Ebû Hanîfe'ye ispet edilen eserler için bk. Tunkî, *Mu'cemü'l-musannifîn*, 2/186-190; Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 214; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/37-50; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât* (Kayseri: Akabe Yayınları, 2001), 5/3839-3844; Uzunpostalcı vd. "Ebû Hanîfe", 10/134-135.

³⁵⁵ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/50. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 1/970, 2/453, 298.

***Kitâbü'l-İrcâ:** Aynı eser İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'ye de nispet edilir. Ebû Saîd el-Berdâî' bu esere itiraz etmiştir.³⁵⁶

***Kitâbü'l-Menâsik:** Ebû Hanîfe'nin tâbiîn dönemi fetvalarından oluşur.

***Kitâbü'r-Re'y**

***Kitâbü'r-Red ale'l-Evzâî**

***Kitâbü'r-Red ale'l-Kaderiyye:** Adından da anlaşılacağı üzere Kaderiyenin görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme alınmıştır.³⁵⁷ Aynı eser İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'ye de nispet edilir.³⁵⁸

***Kitâbü'r-Ruhûn**

***Kitâbü's-Salât:** Ebû Hanîfe'nin ilk yazdığı eserdir.

***Kitâbü's-Şurût:** Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî, bu alanda ilk kez Ebû Hanîfe'nin yazıp çizdiğini belirtir.

***Menbehât alâ umûri'l-vâcibât**³⁵⁹

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Kitâbü'r-Ruhûn* ve *Kitâbü's-Salât* gibi eserler başlangıçta onun derslerde asıllara yazdırdığı birer müstakil kitaptı. İbnü'n-Nedîm'in de belirttiği üzere daha sonra bunlar İmam Muhammed tarafından birleştirilmiştir.³⁶⁰ Sonraki dönemlerde bir eserin kitâblara, kitâbların da bâblara ayrılması, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in bu sistemine dayanmaktadır.

1.3. Genel Değerlendirme

Ebû Hanîfe'nin hocaları ve yetiştiği coğrafya incelendiğinde onun fıkıh tarihinde yeni bir akım başlatmadığı aksine var olan ve içinde yetiştiği ekolü sistemleştirdiği ortaya çıkmaktadır. O, hocalarının bir noktaya getirdiği re'y ekolünü, belli bir metodoloji çerçevesinde geliştirmiş ve ekolün mezhebe dönüşümünde öncü rol oynamıştır. Onun

³⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1388.

³⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 251.

³⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/839.

³⁵⁹ Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/498.

³⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254.

başlattığı bu çalışmaları, öğrencileri tedvin ve tasnif ederek sonraki kuşaklara aktarılmasını ve kurumsallaşmasını sağlamışlardır. Ebû Hanîfe, bu öncü rolü çerçevesinde belki fıkıhtan önce kelam ve cedel ilmini öğrenmesinin de etkisiyle ders halkasında münazara metodunu uygulamış ve farazî meseleler üzerinden fıkıh öğretmiştir. Onun bu metot çerçevesinde ulaştıkları sonuçları yazdırması, yeni bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü o dönemde revaçta olan şey, hadis ezberleyip yazmaktı. Onun bu faaliyeti metot ve düşüncesinin uzak bölgelere yayılmasında büyük rol oynamıştır. Hanefî hukuk düşüncesi, Re'y ekolünün önceleri yerel özellik arz eden bir şehir ekolü olması, akabinde bu özelliğinden sıyrılarak geniş bölgelerde yaygınlaşması, sonrasında Ebû Hanîfe ile birlikte genel ve soyut bir hukuk düşüncesinden fıkıhın tüm alt konularına uygulanabilen bütüncül bir sistem haline gelmesi, Ebû Hanîfe sonrasında da gelişimini tamamlaması yıllar süren bir sürecin sonucudur. Bu süreçte hadis ekolüyle yaşanan rekabetin de Hanefî hukuk düşüncesinin teşekkülüne etkisi olduğu muhakkaktır. Ehl-i hadîs âlimlerinin özellikle ehl-i re'y'in sahih haberleri delil olarak kabul etmediği eleştirisi, sonraki dönemlerde Hanefî haber teorisi ile ilgili müstakil çalışma yapılmasını gerektirmiştir. Ayrıca Kûfe'nin demografik açıdan kozmopolit bir yapıda olması, özellikle Arap olmayan ve yeni Müslüman olanların dinlerini öğrenmek amacıyla başkente kendi kültürlerinden kaynaklanan problemleriyle birlikte gelmeleri, bu problemlerin çözümü için re'y metodunu bir manada zorunlu kılmıştır. Çünkü daha önce farklı kültürlerle karşılaşmayan müçtehitlerin farklı yaşam biçimleri olan yeni Müslümanların İslamî yaşantıya uyum sağlamalarına mevcut eser malzemesiyle yardımcı olmaları pek mümkün değildi. Dolayısıyla haber malzemesinde çözümü olmayan meselelerin re'y çerçevesinde çözülmesi gerekiyordu. Bunun için de nasların akılla yorumlanması yani kıyas ve istihsanın kullanılmasını gerekmiştir. Daha önceleri basit şekliyle kullanılan re'y metodu, Ebû Hanîfe'nin çalışmalarıyla sistematik hale gelmiştir. Bununla birlikte kullanılan metodoloji, furû fıkha göre daha geç dönemde tedvin edilmeye başlanmıştır.

Re'y ekolünün daha çok mevâlî fukahânın omuzlarında geliştiği görülür. Bu durum, Emevî politikalarına bağlanabileceği gibi Arap âlimlerin daha çok hadis ekolünü benimsemesi ve mevâlî olup ilim talep eden öğrencilere mesafeli durmalarına dayandırılabilir. Ayrıca Arap olmayan Müslümanlar, genellikle mevâlî fukahâdan fıkıh tahsil etmeyi tercih etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA RE'Y GELENEĞİNİN BİLLURLAŞMASI

Bu bölümde Ebû Hanîfe'nin ders halkasının başına geçişinden vefatına kadar öğrencileri ve onların mezhebin teşekkülüne katkıları incelenecektir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'den ders alan ilk halka öğrencilerin vefatlarına kadar yaptıkları çalışmalar mezhebin teşekkülü çerçevesinde ele alınacaktır.

Tablo 7: Hicrî İkinci Asır Kronolojisi

120	Ebû Hanîfe' nin Derslerine Başlaması
130	Hapisten Çıkışı ve Mekke' ye Gidişi
132	Abbâsî Devletin Kuruluşu
132	Ebû Hanîfe' nin Kûfe' ye Gelip Geri Dönmesi
136	Halife Ebû l-Abbâs es-Seffâh' ın Vefatı
136	Kûfe' ye Dönüşü ve Derslerine Başlaması
149	Bağdat' ın Kuruluşunun Tamamlanması
149	Ebû Hanîfe' nin Bağdat' a Gelişi
150	Ebû Hanîfe' nin Vefatı
158	Halife Ebû Ca' fer el-Mansûr' un Vefatı
158	Talebesi Züfer b. Hüzeyl' in Vefatı
166	Ebû Yûsuf' un Kadı Oluşu
169	Halife Muhammed el-Mehdî' nin Vefatı
170	Halife Mûsâ el-Hâdî' nin Vefatı
173	Talebesi Nûh b. Ebû Meryem' in Vefatı
182	Talebesi Ebû Yûsuf' un Vefatı
189	Talebesi İmam Muhammed' in Vefatı
193	Halife Hârûnürreşîd' in Vefatı
198	Halife Emîn' in Vafatı
204	Talebesi Hasan b. Ziyâd' ın Vefatı
218	Halife Me' mûn' un Vefatı

2.1. Dönemin Genel Özellikleri

Bu başlık altında yaklaşık hicrî üçüncü asra kadar dönemin siyasî, sosyo-kültür ve ilmî düşünce yapısı incelenecektir. Ebû Hanîfe'nin fikhî düşüncesinin oluşumunda hocalarından aldığı ilmî miras yanında dönemin ilmî düşünce yapısı ve sosyo-kültürel durumu da etkili olmuştur.³⁶¹

2.1.1. Hicrî İkinci Asırda Siyasî Yapısı

Ciddi bir devlet adamı ve dindar bir kişiliği olan Emevî halifesi Hişâm'ın vefatından sonra içki ve eğlenceye düşkün II. Velîd, halife olmuştur. Bu durum halk arasında

³⁶¹ Kûfe ekolünün içinde neşet ettiği sosyo-kültürel durumdan etkilendiğine dair örnekler için bk. Ahmed Hamdi Furat, *Hanevî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kufe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009), 173-249.

hoşnutsuzluğa sebep olurken Emevî ailesinin de bölünmesine yol açmıştır. Irak'ta Yemenli unsurları destekleyen eski vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin yeni Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (Haccâc) tarafından öldürülmesi, Kûfe'deki Yemen asıllı kabilelerin Halife Velîd'e düşmanlığını ve şehirdeki huzursuzluğu artırmıştır. III. Yezîd'in isyanıyla neticelenen bu süreç 126/744 yılında onun halife olmasıyla devam etmiştir. Ancak o, tüm ülkede otoritesini kuramadan vefat etmiş ve bundan dolayı iç karışıklıklar daha da artmıştır. Bu durum Emevî devletinin yıkılışına kadar devam etmiş ve Kûfe'de Şia ve Haricîlerin çıkardığı isyanlar baş göstermiştir. Halife bunlarla uğraşırken Ebû Müslim el-Horasânî tehlikesini görememiştir.³⁶²

Abdullah b. Abbâs'ın torunu Muhammed b. Ali (ö. 124/742), babasının yerleştiği hac yolu üzerindeki Humeyme'de Abbâsîlerin ilk propaganda faaliyetlerine başlamıştı. Daha önce belirtildiği üzere Muhtâr es-Sekafî, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin mehdi olduğunu ilan ederek isyan etmiş, Şia ve mevâlînin desteğini almıştı. Bu isyanın bastırılmasından sonra Şia, Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in (ö. 98/716-717) etrafında toplanmıştı. Ebû Hâşim, Dimaşk'tan dönerken Humeyme'de kendisine içirilen zehirden dolayı vefat etmiş ve vefatından hemen önce hilâfet işini Muhammed b. Ali'ye vasiyet etmişti.³⁶³ Bu vasiyetten sonra Şia ve mevâlînin desteğini alan Muhammed b. Ali, vefatına kadar faaliyetlerine devam etmiş ve yerine geçmek üzere oğlu İbrahim'i (ö. 132/749) vasiyet etmiştir. İbrahim, Horasan'a kendisi adına çalışmalarda bulunmak üzere Ebû Müslim el-Horasânî'yi (ö. 137/755) göndermiştir. Horasan'da devlete muhalif grupları örgütleyerek isyan eden Ebû Müslim el-Horasânî, Şianın da desteğini alarak Emevî iktidarına son vermiştir.³⁶⁴ Abbâsî ihtilal hareketinin lideri İbrahim b. Muhammed'in öldürüldüğü haberi, Kûfe'ye ulaştığında ihtilalin Kûfe lideri Ebû Seleme el-Hallâl, hilâfetin Hz. Ali evlatlarına geçmesini istemiş, ancak o dönemde özellikle Horasanlı emirler ve yöneticiler bunu istemeyince Ebû'l-Abbâs es-Seffâh halife olmuştur.³⁶⁵ Böylece 132/750 yılında Abbâsîler dönemi başlamış oldu.

³⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit - Beksaç, "Emevîler", 11/87 vd.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 4/101; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'i ve't-târîh* (Port Saîd: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 5/76.

³⁶⁴ Yiğit - Beksaç, "Emevîler", 11/93-94.

³⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/44.

Horasanlıların Ebü'l-Abbâs'a biat etmesi Abbâsî-Şia ihtilafının başlamasına sebep olmuştur. Abbâsîler, Emevî idaresine isyanı planlarken hilâfetin Hz. Ali evlatlarının hakkı olduğunu, başarıya ulaştıkları takdirde hilâfetin bu aileye verileceği şeklinde söylemde bulunmuş ve Şia'nın desteğini almışlardı. Ancak hilâfeti ele geçirdikten sonra Hz. Ali evlatlarına karşı hasmâne bir tutum takınmışlardır. Ebû Hanîfe'nin Abbâsîlerin ilk kuruluşunu olumlu karşılaması, buna mukabil biraz zaman geçtikten sonra Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kadılık teklifini reddetmesi de bu durumdan kaynaklanmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra sırasıyla Muhammed el-Mehdî (ö. 169/785), Mûsâ el-Hâdî (ö. 170/786), Hârûnürreşîd (ö. 193/809), Emîn (ö. 198/813) ve Me'mûn (ö. 218/833) halife oldular. Me'mûn'un hilâfete geçmesi, sancılı bir şekilde gerçekleşmiştir. Hârûnürreşîd, vefatından önce oğulları Emîn'i birinci, Me'mûn'u ikinci veliaht tayin etmişti. Ancak Emîn halife olunca Me'mûn'un ordusunu geri çağırması ve oğlu lehine veliahtlıktan çekilmesini istemiştir. Me'mûn bunu kabul etmeyince üzerine bir ordu göndermiş, ancak Me'mûn, Emîn'in ordusu karşısında başarılı olarak Bağdat'ı kuşatmıştır. Uzun süre kuşatma halinde kalan şehir harap olmuş ve halk büyük sıkıntılar yaşamıştır. Olaylar sırasında Emîn öldürülmüş ve Me'mûn halife olmuştur.³⁶⁶ Bu mücadelede Araplar Emîn'i, mevâlî ise Me'mûn'u desteklemişti. Bunun sebebi, Me'mûn'un annesinin mevâlîden bir cariye olmasıdır.³⁶⁷

Abbâsîler, Endülüs'ten Türkistan'a kadar olan devletin sınırları ve toprak bütünlüğünü korumakta zorlandılar. Siyasetlerini de yeni fetihler üzerine değil, mevcut sınırları koruyarak halkın refahını artırma üzerine kurdular. Abbâsî devletinden ilk kopan Endülüs oldu. Abbâsîlerden kaçan Abdurrahman b. Muâviye, burada 138/756 yılından itibaren bağımsız hareket etmeye başladı. Abbâsî halifesi Mansur, onun üzerine kuvvet gönderdiyse de başarılı olamadı. Bu tarihten sonra kuzey Afrika'da bağımsız veya yarı bağımsız devletler ortaya çıktı. 140/758 yılında Sicilmâse merkezli Haricî olan Midrarîler, 160/777 yılında batı Cezayir'de Rüstemîler, 172/789 yılında Fas'ta İdrisîler ve 183/800 yılında İfrikıyye olarak bilinen Tunus'ta Ağlebîler bağımsızlıklarını kazandılar.³⁶⁸

³⁶⁶ Ayrıntı için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/472-527; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/544-460.

³⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız - Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/31 vd.

³⁶⁸ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/35.

Abbâsîler, Emevîlerin aksine dine dayalı devlet anlayışını benimsemiş ve her ne kadar dünyevi bir yaşam tercih ettilerse de halka dindar görüntüsü vermeye özen göstermişlerdir. Halifeler Cuma namazlarını Hz. Peygamberin (s.a.v.) hırkasını giyerek kıldırmışlar, Emevîlerin aksine âlimleri ve fakihleri yanlarında tutmuşlar ve onlar da devlet yönetiminde halifelere tavsiyelerde bulunmuşlardır.³⁶⁹

2.1.2. Hicrî İkinci Asırda Sosyo-Kültürel Durum

Bilindiği üzere Emevîler, yönetimde ırkçı bir tutum sergilemişler ve bunu devlet politikası haline getirmişlerdi. Onlar gerek devlet yönetiminde gerekse devletin imkânlarından faydalanma hususunda Arap kabilelerine öncelik vermişler ve Müslüman olsalar bile Arap olmayanlara zimmî muamelesi yapmışlardır. Emevîler, doğuda fethettikleri bölgelere Arap kabilelerini yerleştirerek buraları Araplaştırmaya çalışmışlardır.³⁷⁰ Ayrıca yerleştirilen bu kabilelere bulundukları bölgelerin yönetiminde çeşitli görevler vermişlerdir. Bu durumun fethedilen bölgelerin sosyolojik yapısında etkileri olmuştur. Emevîlerin çoğunlukla mevâlî âlimlerin intisap ettiği ehl-i re'y yerine Arap âlimlerin intisap ettiği ehl-i hadîse destek politikası, yeni fethedilen yerlerde de uygulanmıştır.

Abbâsîler, Emevîlerin mevâlîye karşı takındıkları ırkçı tutumu terk etmiş, hatta birlikte hareket etmişlerdir. Mevâlî de ilk propaganda çalışmalarından başlayarak iktidarı ele geçirmelerine değin Abbâsîlere destek olmuştur. Abbâsî ihtilalinin başlatıcısı Ebû Müslim el-Horasânî de mevâlîdendi. Abbâsîlerle birlikte Arap ve mevâlî eşit hale gelmiş, hatta mevâlîler bu dönemde Araplara karşı bir adım öne çıkmıştır.³⁷¹ Ebû Ca'fer el-Mansûr, Abbâsî devletinin gerçek kurucusu kabul edilir. Halife olduktan sonra devletin merkezini, yapımına 145/762 yılında başlanan ve 149/766 yılında tamamlanan Bağdat'a taşımıştır.³⁷² Bunun üzerine Kûfe'de bulunan birçok bilim adamı, düşünür, esnaf ve zanaatkâr, Bağdat'a taşınmıştır. Bu sebeple şehir hızlı bir şekilde büyümüş, buna karşın Kûfe, eski cazibesini yitirmiştir.

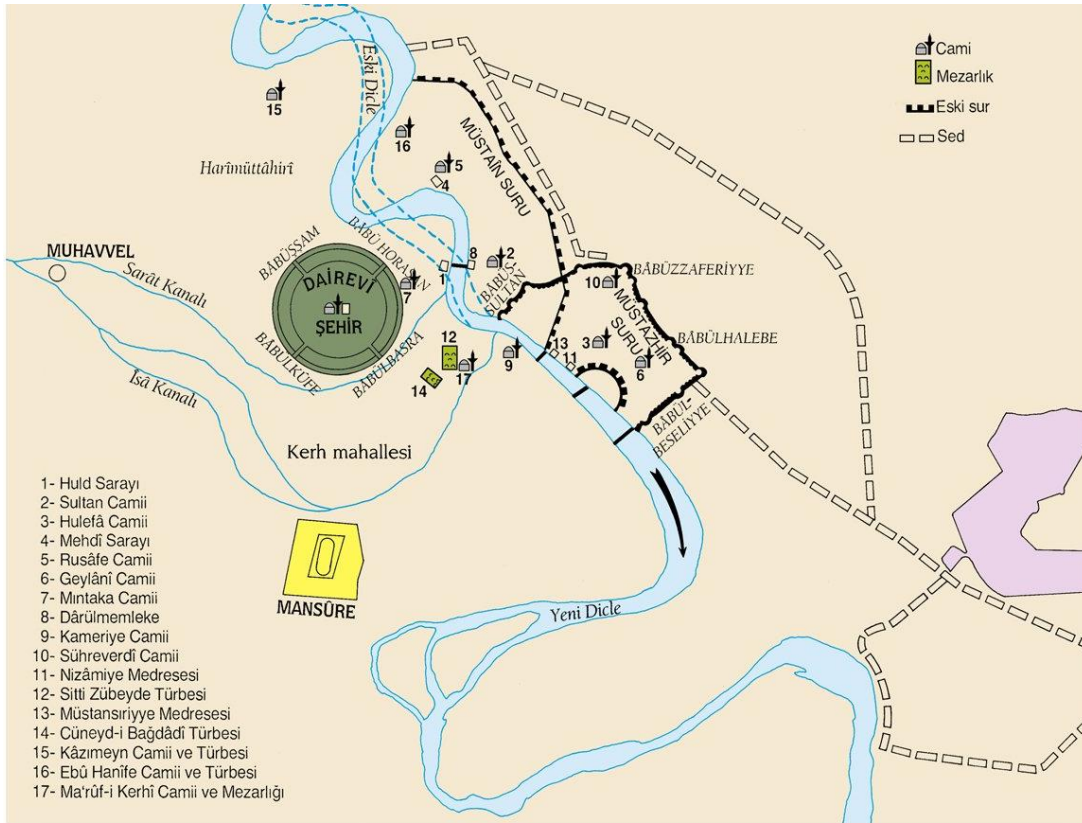
³⁶⁹ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/34.

³⁷⁰ Doğuya yerleştirilen Arap kabileleri için bk. Abdurrahman Ferîh el-Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabiyye fî Horasân ve Mâverâünnehir* (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413).

³⁷¹ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/34.

³⁷² Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 1/457.

Halife Mansûr, devletin merkezini Şia etkisinde uzak bir yere taşımak istemişti.³⁷³ Bu nedenle Medâin yolu üzerinde, Dicle nehri kıyısında bir yer tercih edildi. Bağdat, İran şehirlerinde olduğu gibi daire biçiminde tasarlandı. Bu tasarımın seçilmesinde halife Mansûr'un annesinin Farisî olması dolayısıyla İran etkisinden söz edilebilir. İranlı Bermekî ailesinin de devlet yönetiminde yer almaları, bunu destekler mahiyettedir.³⁷⁴

Şekil 4: Bağdat Yerleşim Planı

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/madde/4/bagdat-1.jpg>

Şehir, dört kapı ile dörde bölünmüş, halk, her bir çeyreğe Arap ve mevâlî ayrımı gözetilmeksizin yerleştirilmiştir.³⁷⁵ Şehre camiler, mescitler, çarşılar, saraylar, köşkler ve bahçeler inşa edilmiş ve su kanalları açılmıştır. Şehir birçok isyana, taht kavgalarına şahit olmuş ve pek çok kez harap edilip tekrar inşa edilmiştir.³⁷⁶ Bağdat, kuruluşundan itibaren

³⁷³ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, 7/614; Hamevî, *Mu'cemü 'l-buldân*, 1/457.

³⁷⁴ Ahmed Ferîd Rufâî, *Asru'l-Me'mûn* (Kahire: Dâru'l-Küttübî'l-Mısriyye, 1927), 1/160; Mustafa Hizmetli, “Abbâsî Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, ed. Pınar Yazgan - Fethiye Tilbe (London: Transnational Press London, 2017), 231; Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, 105.

³⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma 'rifeti'l-ekâlîm*, 119-120.

³⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/378; Hamevî, *Mu'cemû'l-buldân*, 1/456; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/614; Abdülazîz ed-Dûrî vd. “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/425.

büyük göçler almıştır.³⁷⁷ Şehir, bu göçler sebebiyle büyümüş ve genişlemek durumunda kalmıştır. Göç eden her etnik grup veya kabileye bir mahalle ve çarşı tahsis edilmiştir. Örneğin Bâbü’ş-Şâm çarşısında Belh, Merv, Buhara ve Harezm’den göç edip gelenler toplanmıştı. Tüsterliler ise Kerh çarşılarında toplanmış ve elbise imalatı ile uğraşmışlardır.³⁷⁸ Şehir, aldığı göçlerle çok kültürlü bir topluma ev sahipliği yapmış ve burada Araplar, Farisîler, Hristiyan, Yahudiler ve köleler birlikte yaşamıştır. Bağdat, ticaretin çok canlı olduğu bir şehirdi. Uzak doğu başta olmak üzere birçok bölgeden şehre mal gelir ve burada üretilen dokuma mamulleri, kâğıt, cam eşya, ilaç ve macun, çeşitli yağlar farklı bölgelerde satılırdı. Şehirde her bir iş kolunun kendine ait çarşıları vardı.³⁷⁹

Mansûr döneminde kurulan bir diğer şehir ise Rakka’nın kuzeydoğusunda Râfika’dır. At nalı şeklinde kurulan şehir zamanla gelişmiş, en parlak dönemini Hârûnürreşîd zamanında yaşamıştır. Şehir zamanla büyüyerek Rakka ile birleşmiş, Râfika adı da unutulmuştur. Hârûnürreşîd, halifeliği boyunca burayı yazlık şehir olarak kullanmıştır.³⁸⁰

2.1.3. Hicrî İkinci Asırda İlmî Düşünce

Sahâbe ve tâbiîn, İslam’ı öğretmek üzere yeni fethedilen yerlere göç etmiş ve buralara yerleşmişlerdir. Gittikleri yerlerde mescit ve camilerde hadis rivâyet ettikleri gibi fıkıh ve tefsir gibi alanlarda da kendilerinden ilim talep edenleri aydınlatmışlardır. Örneğin Abdullah İbn Mes‘ûd, Hz. Ömer’in görevlendirmesiyle Kûfe’ye gelmiş burada eğitim-öğretim işlerinin sorumluluğunu yüklenmiştir. Tâbiînden ed-Dahhâk b. Müzâhim (ö. 201/816) ise, Horasan’a göç ederek burada küçük çocuklar için bir okul açmış ve bu okulda sayıları 3 bine ulaşan öğrenciye okuma-yazma, hesap yanında hadis, tefsir ve fıkıh gibi alanlarda bugünkü karşılığıyla ilk-orta ve lise düzeyinde eğitim vermiştir. Kendisi de küttâb adı verilen bu okulda ikâmet etmiştir. Okul sadece Belhli öğrencilere değil Semerkant, Buhara ve Merv gibi civar şehirlerden de öğrenci kabul ediyor ve öğrencilerden herhangi bir ücret de alınmıyordu.³⁸¹ Bu okulların sonraki dönemlerde açılacak olan medreselere kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

³⁷⁷ Göçün etkisi ile ilgili bk. Hizmetli, “Abbâsî Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü”.

³⁷⁸ Hizmetli, “Abbâsî Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü”, 233.

³⁷⁹ Dûrî vd. “Bağdat”, 4/429.

³⁸⁰ Ayrıntı için bk. Gülay Öğün Bezer, “Rakka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/432.

³⁸¹ Kelbî, *Tehzîbü’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*, 13/295-297.

Abbâsîler döneminde ilmî çalışmalar büyük bir gelişme göstermiştir. Bunda onların Emevîlerin aksine âlimleri, ilim meclislerini bir devlet politikası şeklinde desteklemeleri etkili olmuştur. Emevîler döneminde dinî tedrisat tamamen sivil bir şekilde, gönüllülük esasına göre, özverili âlimler tarafından gerçekleştiriliyor ve ilim meclislerinin ihtiyaçları da hayırseverler tarafından karşılanıyordu. İlmî faaliyetlerin merkezinde cami ve mescitler vardı. Buralarda ders halkaları kurulur ve öğrenciler bu halkalara düzenli bir şekilde katılırlardı. Abbâsîler döneminde halifeler, âlimleri desteklemiş, ilim ve tedrisat meclisleri, mescit ve camiler olmaya devam etmiştir. Örneğin Mansûr Cami, bu manada bir eğitim-öğretim merkezi işlevi görüyordu.³⁸² Bağdat'ta birçok kitapçı dükkânının bulunduğu kitapçılar çarşısı bulunmaktaydı. Buralarda yazı malzemelerinin yanında kitap istinsahı da yapıldı. Bu durum, o dönemin kültür seviyesini gösteren önemli bir unsurdur. Şehirde kurulan kütüphaneler de halka açık birer ilim merkeziydi.³⁸³ Halife ve devlet adamlarının bilim insanlarını himaye ederek ihsanda bulunmaları, Bağdat'ın cazibesi artırmış ve şehir onlar için bir çekim merkezi olmuştur. Bağdat hem dinî ilimlerde hem de dünyevî ilimlerde büyük gelişme kaydetmiştir. Kuruluşundan itibaren şehirde ilim meclislerinin sayısı artmış ve başta saray olmak üzere çeşitli mekânlarda edip ve şairlerin katıldığı münazaralar düzenlenmiştir.

Abbâsîler döneminde ilmin gelişmesi için atılan en önemli adım, Beytû'l-Hikme'nin (Dâru'l-Hikme, Hizânetü'l-Hikme) kurulmasıdır. Ayrıca halife Hârûnürreşîd tarafından Bağdat'ta saray içinde bir kütüphane de kurularak Bizans ve Hint şehirlerinden bu kütüphaneye kitaplar getirtilmiştir. İlerleyen dönemlerde bir bilim merkezine dönüştürülen Beytû'l-Hikme'de tedrisat yapılıyor, aynı zamanda Farsça, Grekçe, Süryânîce ve Sanskritçeden tıp, matematik, felsefe, mantık, coğrafya ve fen bilimleri alanında eserler, Arapçaya tercüme ediliyordu.³⁸⁴ Burada birçok bilim adamı, mütercim, müstensih ve kâtip görev almıştır. Ömer b. Ferruhân et-Taberî (ö. 200/815), dönemin en önemli mütercimleri arasındadır.³⁸⁵ Ayrıca Hârûnürreşîd döneminde Ebû Sehl Fadl b. Nevbaht, Farsçadan Arapçaya tercüme yapanlardan biriydi.³⁸⁶

³⁸² Dürî vd. "Bağdat", 4/429.

³⁸³ Dürî vd. "Bağdat", 4/429.

³⁸⁴ Saîd ed-Dîvacı, *Beytû'l-hikme* (Kahire: Müessesetu Dâri'l-Kütüb, 1972), 11.

³⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Taberî, Ömer b. Ferruhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/321-322.

³⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 335.

Mansûr döneminde Horasan Şîîleri arasında ortaya çıkan Abbâsî hilâfetini destekleyen hatta halife Mansûr'un imam olduğunu kabul edip ona ilah diye hitap eden Râvendîyye fırkası elebaşları, halifenin emriyle yakalanarak idam edildi. Sonrasında Râvendîyye, onun ilâhlığını reddetmiş, kendisini imâmet ve hilâfeti gasp etmekle suçlamıştır.³⁸⁷ Abbâsîler, Horasan'da Şia ve Haricî tehlikesine karşı bir kısım Mürcie mensubunu desteklemiş ve onları, çeşitli makamlara getirmişlerdir.³⁸⁸

Abbâsîlerin ilk dönemleri ilmî düşünce açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü özellikle dinî ilimler bu dönemde şekillenmiş, her bir ilim dalı ayrı bir disiplin olarak gelişimine devam etmiştir. Her ne kadar Emevîler döneminde bu çalışmalar başlasa da Abbâsîler döneminde tefsir, fıkıh ve hadis gibi ilimler birbirinden ayrışarak bağımsız birer disiplin haline gelmiştir.³⁸⁹ Bu sebeple Abbasîlerin kuruluş asrı aynı zamanda İslamî ilimler açısından da “tedvin asrı” olarak nitelendirilmeyi hak etmektedir. Ayrıca fıkıh mezheplerinin teşekkülü bu dönemde başlamıştır.

Hicrî ikinci asrın başlarında farklı görüşleriyle temayüz eden Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46), Kûfe'de Ca'd b. Dirhem'le (ö. 124/742-742) karşılaşmış ve Allah'ın sıfatları ve insanın fiilleri gibi konularda ondan etkilenmiştir.³⁹⁰ Cehm b. Safvân, Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ ile de görüşmüş, bazı konularda onlarla münazara yapmıştır. Ayrıca Merv'de Müşebbihe'den Mukâtil b. Süleyman'la münazaralarda bulunmuştur.³⁹¹ Cehm b. Safvân'ın kendi görüşlerini yaymak üzere Horasan ve Tirmiz tarafına seyahatlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ona göre akıl ile nas çeliştiğinde akıl esas alınmalı ve nas te'vil edilmelidir. Cehm b. Safvân, görüşleriyle Mu'tezile, Mürcie, Cebriye ve Eş'ariyye gibi mezhepleri etkilemiş ve kendisinden sonra Cehmiyye adı ile bir mezhep teşekkül etmiştir.³⁹² Mürciîler, Emevîlerin baskılarından dolayı Abbâsîleri desteklemişler, ancak bir kısım Mürciî, Abbâsîlerin kuruluşundan sonra benzer tavırları sebebiyle Abbâsî politikalarına karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte Abbâsîler, bazı

³⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/363.

³⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Kutlu, “Mürcie”, 32/42.

³⁸⁹ Yıldız - Yetkin, “Abbâsîler”, 1/40.

³⁹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 7/337.

³⁹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 8/65-66.

³⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 8/65-68. Ayrıca bk. Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/233-234; Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/234-236.

bölgelerde Haricîler ve Şîa'ya karşı Mürciîleri desteklemişler ve kendilerine çeşitli resmî görevler vermişlerdir.³⁹³

Dönemin ilmî hayatını etkileyen en önemli fikir hareketi, Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) hocası Hasan-ı Basrî ile ters düşmesi sebebiyle onun ders halkasından ayrılarak başlattığı harekettir. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), büyük günah işleyenlerin durumu hakkında Haricîlerin bu kimselerin dinden çıkmış olacağı ve Mürcie'nin iman ile birlikte günahın kişiye zarar vermeyeceği şeklindeki fikirlerine karşı çıkararak büyük günah işleyenlerin iman ile inkâr arasında "fisk" adı verilen orta bir konumda olduğunu benimsemişler ve sonraları "el-menzile beyne'l-menzileteyn" şeklinde formüle edilen fikri ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile, sonraki dönemlerde fikirlerini beş esas üzerine temellendirerek teşekkülünü tamamlamıştır. Mu'tezilî âlimlerin Emevî yönetimini, yeni Müslüman olanlardan cizye almaya devam etmeleri sebebiyle eleştirdikleri görülmektedir. Bunun yanında her ne kadar Haricîler veya Şîa gibi açıkça tavır alamasalar da Emevîlerin Ehl-i beyte karşı tavırlarını tasvip etmemişlerdir.

Vâsıl b. Atâ'nın vefatının ardından mezhebin öne çıkan ismi Amr b. Ubeyd, siyasî düşünce bağlamında tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Mezhep, bu stratejisini hicrî üçüncü asrın başlarına kadar sürdürmüştür.³⁹⁴ Mu'tezilî âlimler, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye isyanını destekledikleri için halife Mehdî döneminde takibata uğramış, bu sebeple Horasan ve Mısır gibi bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır.³⁹⁵ Mu'tezile'nin siyasî idare ile ilişkileri Hârûnürreşîd döneminde düzelmeye başlamıştır. Her ne kadar Mu'tezilî öğretiyi benimsemese de Hârûnürreşîd, ikna kabiliyetleri dolayısıyla Mu'tezilî âlimleri uzak sınır bölgelerine tebliğ amacıyla göndermiştir.³⁹⁶ Bununla birlikte Hârûnürreşîd, Şîa yanlısı tavırları nedeniyle bazı Mu'tezilî ulemâyı cezalandırmaktan kaçınmamıştır.³⁹⁷ Annesi Abbâsî soyundan gelen halife Emîn döneminde nüfuz kaybına uğrayan Mu'tezile, annesi acem olan Me'mûn'u desteklemiştir.³⁹⁸

³⁹³ Kutlu, "Mürcie", 32/42-43.

³⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401.

³⁹⁵ Ahmed b. Sehl er-Râzî, *Ahbâru fah ve haberu Yahyâ b. Abdullah ve ahîhi*, thk. Mahir Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1995), 28.

³⁹⁶ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

³⁹⁷ İbn Sehl er-Râzî, *Ahbâru fah ve haberu Yahyâ b. Abdullah ve ahîhi*, 74; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 4/62; Cihat Tunç, "Bîşr b. Mu'temir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/223-224.

³⁹⁸ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

Bu dönemin ilim dünyasının önde gelenlerine baktığımızda 122/740 yılından vefatına kadar Kûfe kadılığı yapan İbn Ebû Leylâ Muhammed b. Abdurrahmân'ın (ö. 148/765), aralarında oğlu İmrân, İbn Cüreyc, Şu'be b. Haccâc, Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yûsuf, İbn Ebû Zâide, İsâ b. Yûnus es-Sebîl, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ali b. Müshir, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in de bulunduğu birçok âlimin yetişmesinde emeği vardır.³⁹⁹ Evzâiyye mezhebinin kurucusu, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Abbâsîlerin sınır bekçiliği görevindeyken Beyrut'ta vefat etmiştir.⁴⁰⁰ Kûfe ilim geleneğinden hadis ve fıkıh öğrenen, kendi adıyla bir fıkıh mezhebi bulunan Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd es-Sevrî (ö. 161/778), kadılık görevini kabul etmeyip, ömrünün geri kalanını gizlenerek yaşamak durumunda kalmış ve Basra'da vefat etmiştir.⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuş, 204/819 yılında öğrenciliğini tamamlayarak ders okutmaya başlamıştır.⁴⁰²

Mısır'ın imamı olarak kabul edilen Leys b. Sa'd (ö. 175/791), daha çok ehl-i hadîs çevresinde yetişmiş olmakla birlikte ehl-i re'ydin de etkilenmiştir. Bazı görüşleriyle ehl-i hadîsten farklı bir yol takip etmiştir. Ebû Hanîfe ile hacda karşılaşmış, bazı hususlarda onunla müzakerelerde bulunmuştur. Bazı âlimler, onun İmam Mâlik'ten üstün olduğunu dile getirir. Leys b. Sa'd, Mısır'da çeşitli resmî görevlerde bulunmuş, halifelerin iltifatına mazhar olmuştur.⁴⁰³ Malikî mezhebinin imamı, büyük müçtehit, muhaddis Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes 179/795 yılında Medine vefat etmiştir.⁴⁰⁴ Dönemin en önemli hadis âlimlerinden ve Irak bölgesinde rivâyet edilen hadisleri çok iyi bilen Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) Mekke'de vefat etmiştir.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Saffet Köse, "İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/436-437.

⁴⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Salim Ögüt, "Evzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/546.

⁴⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Özdirek vd. "Süfyân es-Sevrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/23.

⁴⁰² Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir vd. "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/75.

⁴⁰³ Ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/164.

⁴⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/506.

⁴⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Süfyân b. Uyeyne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/28.

Şâfiî mezhebinin imamı Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820), 184/800 yılında Rakka'ya Hârûnürreşîd'in huzuruna getirilmiş, sonrasında İmam Muhammed'e talebe olmuştur.⁴⁰⁶ Bunun yanında İmam Şâfiî, 195/810-197/812 yılları arasında Bağdat'ta ikâmet etmiş ve buradan hacca giderek 198/813-814 yılında geri dönmüştür. Bağdat'taki ikâmeti esnasında pek çok öğrenciye ders vermiştir. Bu öğrenciler arasında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Za'ferânî, Ebû Sevr, Hâris en-Nakkâl, Ebû Abdurrahman eş-Şâfiî ve Hasan b. Muhammed de bulunmaktadır. İmam Şâfiî'nin ders halkası, Bağdat'ta büyük rağbet görmüştür. İmam Şâfiî, buradan hayatının son beş yılını geçirdiği Mısır'a gitmiştir.⁴⁰⁷ Bu dönemde ekoller arasındaki ilmî rekabetin devam ettiği, ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki rekabetin çeşitli şekillerde kendini gösterdiği görülür. Örneğin Süfyân es-Sevrî, Ali b. Müshir'den Ebû Hanîfe'nin ilmini almak ve onun kitaplarından birer nüsha çıkartmak istemişti. Ancak Ebû Hanîfe, bunu öğrendiğinde Ali b. Müshir'i bundan menetmiştir.⁴⁰⁸

2.2. Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Öğrencileri

Bu başlık altında Ebû Hanîfe'nin ders halkasının başına geçişi, ders halkasının niteliği, ders usulü, öğrencileri ve öğrencilerinin mezhebin teşekkülüne katkısı ele alınacaktır.

Ahmed Nekkî, *el-Hayâlatü'l-latîfe* adlı eserin sahibinin düştüğü nottan naklen Ebû Hanîfe'den Muhammed b. Hasan'a kadar "selef", ondan Şemsüleimme Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'ye (ö. 452/1060-1061) kadar olan Hanefî fakihlere "halef", ondan Hâfızüddîn el-Buhârî'ye⁴⁰⁹ kadar olan fukahâyâ da "müteahhirûn"

⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/223. İmam Şâfiî'nin 177 yılında Bağdat'a gelişi ile ilgili bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Bustânü'l-câmi' li cemûi' tevârîhi ehli'z-zamân*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 156.

⁴⁰⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/66-67.

⁴⁰⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158.

⁴⁰⁹ *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm* muhakkiki, bu isimle Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Alaeddîn el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) kastedildiğini belirtir. Bk. Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/968. Başka bir kaynakta bu isimden kastın Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 630/1232-1233) olduğu belirtilmiştir. Bk. Ali Cum'a Muhammed Abdülvehhâb, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2001), 136. Ancak mezkûr isimden kastın Ebû'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Nasr Hâfızüddîn el-Buhârî (ö. 693/1294) olması kuvvetle muhtemeldir. Hakkında bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/121-122.

denildiğini ifade etmektedir.⁴¹⁰ Leknevî de aynı tasnife yer vermiştir.⁴¹¹ Tehânevî, Ebû Hanîfe ve öğrencilerine “mütekaddimûn”, onlardan sonra gelen Hanefî müçtehit âlimlere “müteahhirûn” denildiğini söyler.⁴¹² Çalışmamızda selef fukahâ ile halef fukahânın büyük bir kısmına yer verilecektir.

2.2.1. Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası

Ebû Hanîfe’nin fıkıh ilmi ile iştigal etmeden önce akâid ve kelama ilişkin meselelerde çeşitli münazaralarda bulunduğunu, bu amaçla birkaç defa Basra’ya yolculuklar yaptığını belirtmiştik. O, kendi ifadesine göre akâid ve kelama ilişkin konularda bir hayli mesafe kaydedip parmakla gösterilecek biri haline geldiğinde kendisine bir kadın gelip talakla ilgili bir soru sormuş, o da bu soruyu Kûfe’de dönemin önde gelen fıkıh âlimi Hammâd’a sorup kendisine de cevabı haber vermesini istemiştir. Kadın cevabı öğrendikten sonra gelip Ebû Hanîfe’ye söylemiş, bunun üzerine Ebû Hanîfe, akâid ve kelam derslerinin değil fıkıh derslerinin (amelî konuların) gerekli olduğu kanaatine varınca Hammâd b. Ebû Süleyman’ın ders halkasına katılmıştır.⁴¹³ Hammâd’ın ilim meclisinde 10 yıl süren öğrencilik dönemi sonrasında kendi ders halkasını kurup kurmama konusunda iç dünyasında bazı tereddütler yaşayan Ebû Hanîfe, müstakil bir ders halkası kurma kararını uygulama niyetiyle Kûfe mescidine girdiğinde bir anda bu fikrinden vazgeçmiş ve mevcut halkadan kopmayı hoş görmemiştir. Ebû Hanîfe, derse oturduğunda hocası gelip Basra’da bir yakını öldüğünü, kendisinden başka mirasçısı olmadığını, oraya gideceğini söylemiş ve Ebû Hanîfe’den yerine geçmesini istemişti. Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe’den öğrendiği mesâil dışına çıkmamasını, verdiği cevapları da yazmasını talep etmişti. Ebû Hanîfe, hocası iki ay sonra döndüğünde cevapladığı 60 meseleyi ona arz etmiş, hocası, onun 40 meseleye verdiği cevabı uygun bulurken 20’sini uygun bulmamıştır. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, hocası ölünceye kadar onun derslerini bırakmamaya karar vermiştir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Kâdî Abdünnebî b. Abdürasûl el-Ahmed Nekkî, *Düstûru’l-ulemâ: Câmiu’l-ulûm fî ıstılâhâtî’l-fünûn*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 2/129; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 241.

⁴¹¹ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 241.

⁴¹² Tehânevî, *Keşşâfü’l-ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, 1/968.

⁴¹³ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/51.

⁴¹⁴ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/52.

Hammâd'ın vefatı sonrasında ilim halkasının kimin riyâsetinde devam edeceği sorusu, kısa süreli bazı arayışlara sebep olmuştur. Hammâd'ın öğrencileri, ilmin yok olacağı endişesiyle hocalarının yerine kimin geçeceği ile ilgili istişareler yapmış ve bu istişarelerde hocalarının oğlu İsmail'in ismi öne çıkmıştı. Ancak onun daha çok nahiv ve kelim ilmine vâkıf olması nedeniyle ibre Ebû Bekir en-Nehşeli'ye dönmüş, kendisinin bu teklifi kabul etmemesi üzerine bu yöndeki taleplerini, Ebû Bürde'ye iletmışler, ancak o da arkadaşlarının bu talebini geri çevirmiştir. Son olarak meseleyi Ebû Hanîfe'ye açmışlardır. O, ilmin ölmesini istemediğini ve onlara yardımcı olacağını söyleyerek 10 öğrencinin bir yıl boyunca derslere sürekli katılımı şartıyla bu teklifi kabul etmiştir.⁴¹⁵ Ebû Hanîfe, bu şekilde hocasının yerine Kûfe camiindeki derslerine başlamış ve Kûfe'den uzakta bulunduğu dönemler haricinde şehirde bulunduğu zaman diliminde, vefatına kadar bu ders halkasının başında derslerine devam etmiştir.⁴¹⁶ O dönemlerde bir ders halkasının riyâsetine geçebilmek için ya gerekli ilmî olgunluğa erişen bir öğrencinin hocasından ayrılarak kendi ders halkasını kurması gerekiyor ya da hocasının vefatından sonra en yetkin talebe, hocasının veya diğer talebelerin isteğiyle mevcut ders halkasının başına geçiyordu. Ebû Hanîfe de arkadaşlarının talebiyle mevcut ders halkasının başına geçmiş oldu.

Ebû Hanîfe'nin ders usulü, hocası Hammâd'ın usulüne bezemekle birlikte onun, bu usulü daha da geliştirerek profesyonel bir hale getirdiği görülür. O, derslerinde öğrencilerine beyin fırtınası yaptırır ve farazî meseleleri farklı olasılıklarıyla düşünerek görüş belirtmelerini isterdi. Ebû Hanîfe, bir meseleyi tartışmaları için öğrencilerine sorar, her birinin fikrini alır ve onlardan içtihat etmelerini isterdi. Onlara meselenin delillerini ve konuyla ilgili bir nakil bilip bilmediklerini sorardı. En sonunda meseleye dair kendi görüşünü deliliyle birlikte açıklardı. Bazen bir meseleyi günlerce, bazen bir ay bazen daha fazla tartıştıkları olurdu. Bazı talebeler, görüşlerinde ısrar eder, hocalarına muhalefet ederlerdi. Ebû Hanîfe'nin uyguladığı bu yöntem, daha fazla zaman gerektirse de en az hata riski olan bir yöntemdi.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/61; Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 141.

⁴¹⁶ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/231.

⁴¹⁷ Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", *İslâmî İlimler Dergisi* 3/1 (Bahar, 2008), 69.

Bir gün bir delikanlı, Ebû Hanîfe'nin dersine ilk kez katılarak bir meseleyi sormuştu. Ebû Hanîfe, anlatınca onun yanlış cevap verdiğini söyledi. Ebû Hanîfe, delikanlının başka bir sorusuna cevap verdiğinde yine onun hata ettiğini söyledi. Orada bulunanlardan biri, bir delikanlının gelip bu şekilde davranmasını saygısızlık olarak niteleyip bu durum karşısında oradakilerin susmasını da hayretle karşılamıştı. Ebû Hanîfe ise bu duruma alışkın olduğunu söylemiştir.⁴¹⁸ Ebû Hanîfe'nin bu tavrı, talebelerine özgür bir tartışma ortamı sağladığını göstermektedir.

Ebû Hanîfe, hocasından farklı olarak tartışma ve müzakerelerde ulaştıkları sonuçları Ebû Yûsuf'a yazdırırdı.⁴¹⁹ Bu uygulama kendisinden sonra mezhebin tedvin edilmesinde büyük kolaylık sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin hocasından farklı olarak farazî meselelerle daha fazla uğraşması, ulaşılan sonuçları öğrencilerine yazdırması ve biriken bilgilerin sonraki nesillere tedris yoluyla aktarılması, mezhebin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Ebû Hanîfe'nin ders halkası, bir nevi fıkıh şurası işlevi görmüştür. Bu şurada katılımcı herkesin görüşü dinlenmiş, ortak bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Muhalif olanlardan görüşlerini ispatlamaları istenmiş ve sonuca varılmadıkça tartışılan konu kapatılmamıştır. Herkesin delillerini serdettikten sonra varılan ortak karar, Ebû Hanîfe'ye sunulmuş ve musanniflerce yazıya geçirilmiştir. O, sonuçlanmayan bir meselenin yazılmasını istememiştir.⁴²⁰ Ebû Hanîfe'nin derslerde uyguladığı beyin fırtınası, problem çözme (farazî fıkıh) ve çoğulcu ders işleme yöntemleri, mezhep birikiminin tedvinine de yansımış ve onun pek çok öğrencisinin görüşleri gerek zâhiru'r-rivâye gerek nâdiru'r-rivâye kapsamında toplanarak mezhebin temel kaynakları oluşturulmuştur. Dolayısıyla mezhebin temelleri, sadece Ebû Hanîfe değil öğrencilerinin de görüşleriyle atılmıştır.

Ebû Hanîfe'nin yazım işiyle görevlendirdiği 40 kadar öğrencisi vardı. Bunlardan 20'si tecrübeli talebelerdi. Bunlardan Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl, Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781-782), Esed b. Amr (ö. 190/806), Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 189/805) ve Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide (ö. 183/799-800) 30 yıl boyunca yazma ve tasnif işini yürüttüler.

⁴¹⁸ Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî* (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2001), 1/97.

⁴¹⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/57; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 87; Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 59.

⁴²⁰ Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 1/95-96.

Yazma işi divanlara yapılırdı.⁴²¹ Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, Esed b. Amr ve Ali b. Müshir, Kur'an ezberler gibi fikhî ezberlerdi.⁴²²

İlk tasnif çalışmasını Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebû Zâide yapmasına karşın mezhepte bu konuda öne çıkan isim İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî olmuştur. Onun Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan nakille telif ettiği eserler, güvenilir kaynak olarak telakki edilmiştir.⁴²³ İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'le birlikte ders yaptıklarını ve Ebû Hanîfe'nin derslerini yazdıklarını ifade eder. Bir gün Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf'a kızarak "Yazıklar olsun ey Ya'kûb, benden her duyduğunu yazma. Ben bugün bu görüşteyim ancak yarın onu terk edebilirim. Bu işi yarına bırak." dediği rivâyet edilmiştir.⁴²⁴ Başka bir rivâyette Ebû Yûsuf'un tasnif yaptıktan sonra Ebû Hanîfe'ye arz ettiği, onun da gerekli düzeltme ve düzenlemeleri yaptığı belirtilir.⁴²⁵ Her iki rivâyetten Ebû Hanîfe'nin tartışılan bir meselenin neticelenmeden, aceleyle yazılmaması hususunda titizlik gösterdiği ve yazılanlarda herhangi bir hataya sebebiyet vermemek için onları kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin ders halkasında uyguladığı bu metot, sahâbenin karşılaştığı problemlerle ilgili toplanarak yaptığı şûrâ içtihadıyla benzeşmektedir. Ebû Hanîfe, hiçbir zaman kendi görüşünün en doğrusu olduğunu iddia edip öğrencilerinin görüşlerine değer vermemek gibi bir tutum sergilememiştir. O, özellikle öğrencilerinin kendisinin görüşleri ile ilgili bir taassup içine girmesinden endişelenerek onları "Bir kişiye nereden geldiğini (delilini) bilmedikçe bizim görüşümüzü söylemesi (fetva vermesi) helal olmaz." diyerek uyarmıştır.⁴²⁶

Ebû Hanîfe, öne çıkan öğrencilerinin ders halkasına devamına dikkat ederdi. Kaynaklarda onun bir defasında, Kûfe'ye gelen İbn İshak'tan siyer ve megâzi dinlemeye giden ve bundan dolayı da ders halkasına gelmeyen öğrencisi Ebû Yûsuf'u azarladığı belirtilir.⁴²⁷

⁴²¹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hüsnü 't-tekâdî fî sîreti 'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002), 12.

⁴²² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 74.

⁴²³ Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti 'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 211.

⁴²⁴ Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, 56.

⁴²⁵ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hasîrî, *el-Hâvî fî 'l-fetâvâ* (İstanbul: Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, 549), 293b.

⁴²⁶ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri 'ş-şerîfe fî menâkıbi 'l-imâm Ebî Hanîfe*, 2/441; Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, 56-57; Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhiburrahmân el-Kumillâî, *Budûru 'l-mudîyye fî terâcîmi 'l-Hanefiyye* (Bangladeş, Dakka: Dâru's-Sâlih, 2018), 2/195.

⁴²⁷ Nakîb, *el-Mezhebü 'l-Hanefî*, 1/95.

Bazen ders halkasında soru soranların, cevap verenlerin, hatalı veya doğru delil getirenlerin sesleri yükselirdi. Ancak Ebû Hanîfe, onların bu durumlarına müdahale etmezdi. Hatta bir defasında Süfyan b. Uyeyne, mescide girip bu durumu gördüğünde Ebû Hanîfe'den duruma müdahale etmesini istemiş, o da öğrencileri rahat bırakmasını, onların ancak bu şekilde fıkıh öğrendiklerini söylemiştir.⁴²⁸ Bunun yanında Ebû Hanîfe, vakarla, dersi incelikleriyle anlatmaya ve müzakere etmeye başladığında öğrencileri dersi iyice anlamak ve ezberlemek için çok titiz davranırlardı.⁴²⁹

Ebû Hanîfe'nin seviyeleri birbirinden farklı ders halkaları vardı. Bu halkalarda binlerce öğrenci, fıkıh yanında hadis de öğreniyordu. Ebû Hanîfe'nin ilk halkasına tüm öğrenciler katılabiliyordu. Bu ders halkasında Ebû Hanîfe'nin iki tarafına seçkin talebeleri oturur, onlar ortaya bir mesele koyar ve o mesele tartışılırdı. Ders sonunda Ebû Hanîfe, meseleyi açıklardı. Bu halka genellikle öğle namazından sonra toplanırdı.

İkinci halka, sabah namazından sonra has öğrencilerin iştirak ettiği az sayıda öğrenciden oluşan halkadır. Bu halkaya iştirak edenler, içtihat edebilecek seviyede olan talebelerdi. Bazen bu halkanın müzakereleri öğle namazına kadar sürerdi. Bu halkaya her zaman rekabet halinde olan Ebû Yûsuf ve İmam Züfer katılırdı. Bazen bu ikisi Ebû Hanîfe'nin yanında bir meseleyi saatlerce münazara ederler ve en sonunda münazarayı Ebû Hanîfe neticeye bağlardı.⁴³⁰

Üçüncü halka ise birebir müzakerelerin yapıldığı halkadır. Bu halka yatsı namazından sonra toplanırdı. Ebû Hanîfe bu halkada en yetkin, az sayıda talebeyle ders ve müzakere yapardı.⁴³¹

Ebû Hanîfe, çarşı-pazarla hemhal olması sebebiyle insanların günlük hayatta karşılaştığı problemleri iyi biliyordu. Onun insanların ticaret örfünü, sosyal hayatı ve pazardaki teamülleri bilmesi, fikhî problemlerini analiz etmesinde kolaylık sağlıyordu.⁴³² Öğrencilerine bir meseleyi müzakere etmeleri için verdiğinde o, meselenin günlük

⁴²⁸ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 35.

⁴²⁹ Afgânî, *Ukûdül-cümân fî menâkıbî imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfeti 'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)*, 162; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 205. Ayrıca bk. Süleyman Gâvecî, *Ebû Hanîfeti 'n-Nu'mân* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 64.

⁴³⁰ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Lemhâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 11.

⁴³¹ Nakîb, *el-Mezhebü 'l-Hanefî*, 1/98-100.

⁴³² Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 85.

hayatta karşılaşılabilecek varyasyonlarını da çözmelerini istiyordu. Özellikle bu meclislerde istihsân delilinin ustaca kullanılması, Ebû Hanîfe'nin bu tecrübelerinin bir neticesidir.

Ebû Hanîfe, ders halkasında Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ gibi kadıların verdiği kararları, öğrencilerine tartıştırmayı müzakere ettirirdi. Kadıların verdiği kararlar çeşitli açılardan analiz edilir, eksik veya hatalı yönleri bulunmaya çalışılırdı.⁴³³ Ebû Hanîfe, ders halkalarındaki öğrencilerinin geldiği seviyeyi şu şekilde anlatır. “Bu ashabımız 36 kişidir. 28'i davalara bakmaya, 6'sı fetva vermeye, (İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'u kastederek) 2'si kadı ve müftü yetiştirmeye, ehildir.”⁴³⁴ Ayrıca Harezmi'den yapılan bir rivâyette Ebû Hanîfe'nin ders halkalarında bin öğrencisi olduğu, bunların kırkının içtihat seviyesine geldiği belirtilmiştir.⁴³⁵

Ebû Hanîfe, eğitimini tamamlayıp memleketine dönen talebelerinden kendi düşüncelerini oralarda anlatmalarını istemiş, hatta bazı şehirlere bizzat öğrencilerini göndermiştir. Dolayısıyla onun bu manadaki çalışmaları, planlı ve organizedir. Ebû Hanîfe, memleketlerine döndüklerinde öğrencilerine hocalarının düşüncelerini nasıl anlatacaklarını öğretmiştir. Örneğin öğrencisi Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'yi bazı tavsiyelerle Basra'ya göndermiş ancak o, bu tavsiyeleri göz ardı edince başarılı olamamıştır. Bir süre sonra İmam Züfer'i Basra'ya göndermiş ve orada görüşlerini nasıl ortaya koymasını gerektiğini anlatmıştır. Rivâyete göre, İmam Züfer, Basra'ya gidince oradakiler kibirlenip ona iltifat etmemişlerdi. O, geri dönüp durumu Ebû Hanîfe'ye anlatmış ve o da önce meseleyle ilgili oradaki imamların görüşlerini anlatmasını, sonra bunlardan zayıf olanı açıklamasını söylemiştir. Daha sonra bir görüş daha bulunduğunu söylemesini, bu noktada kendi görüş ve delillerini anlatmasını, eğer kabullenirlerse bunun Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu açıklamasını istemiştir.⁴³⁶ Rivâyetin devamında Ebû Hanîfe'nin İmam Züfer'den onlara kendilerinin alakadan yaratıldığını, bunun inkarının mümkün olmadığını, her fiilin bir faile muhtaç olduğunu ve o failin de put olamayacağını söylemesini istemesi, İmam Züfer'in anlatacağı konuların itikadî konular olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte başka rivâyetlerde mezkûr konuların fıkıh konuları

⁴³³ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/129 vd. Köse, “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman”, 19/436.

⁴³⁴ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

⁴³⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Durri'l-muhtâr*, 1/67.

⁴³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 32/217.

olduğu da belirtilmiştir.⁴³⁷ Her iki rivâyet birlikte düşünüldüğünde Ebû Hanîfe, öğrencilerinden sadece fikhî görüşlerini değil aynı zamanda kelmâ görüşlerini de muhataplarına anlatmalarını istemiştir. Kevserî, hocasının sağlığında İmam Züfer'in Basra'ya giderek burada Osman el-Bettî'nin (ö. 143/760) ders halkasındaki öğrencileri kendi ders halkasına nasıl çektiğini anlatmaktadır. Buna göre İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin mezkûr taktiklerini uygulamıştır. O, Osman el-Bettî'nin ders halkasına katılmış, mesâilleri dinlemiş ve ders müzakeresinde ayrıntıların üzerine bina edildiği asıl konuların müzakeresi yapılırken ileri sürülen görüşlerin zayıf yönlerini ortaya koyarak çoğu zaman Osman el-Bettî'yi zor durumda bırakmıştır. İmam Züfer, meseleleri delilleriyle ortaya koymuş ve asıllarla ayrıntıların tutarlılığına özen göstermiştir. O, öğrenciler ikna olduğunda söylediği görüşün Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu belirtmiştir. Zamanla Osman el-Bettî'nin öğrencileri İmam Züfer'in ders halkasına geçmiştir.⁴³⁸ İmam Züfer'in Basra'ya giderek katıldığı fikh münazaralarından önce Basra'da fikhın yaygın olmaması, onun buradaki faaliyetlerinin başarısı hakkında bir fikir vermektedir.⁴³⁹

2.2.2. Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri (1. Tabaka)

Hanefî mezhebinin teşekkülünde rol oynayan en önemli etkenlerden biri, Ebû Hanîfe'nin kendisinin hukuk düşüncesini benimseyen çok sayıda öğrencisinin bulunması ve bu öğrencilerin söz konusu görüşleri çeşitli platformlarda savunmalarıdır. Süfyân es-Sevrî'nin, Ebû Hanîfe'nin fıkıhtaki üstünlüğünü kabul etmeyip, onun öğrencileriyle yaptığı münazaradan sonra onun fıkıhtaki maharetini kabul etmek durumunda kalması, bu durumun göstergesidir.⁴⁴⁰

Ebû Hanîfe'nin derslerine yakın-uzak birçok bölgeden çok sayıda öğrenci katılmıştır. Bu öğrencilerin bir kısmı Ebû Hanîfe'den hadis dinlemiş bir kısmı ise fikh öğrenmiştir. Ebû Hanîfe, uzun süre derslerine katılan, fikhî meseleleri kendileriyle müzakere ettiği ve fikh ilminde belli bir noktaya ulaşan öğrencilerini ashabı olarak niteler ve bunların sayısını 36

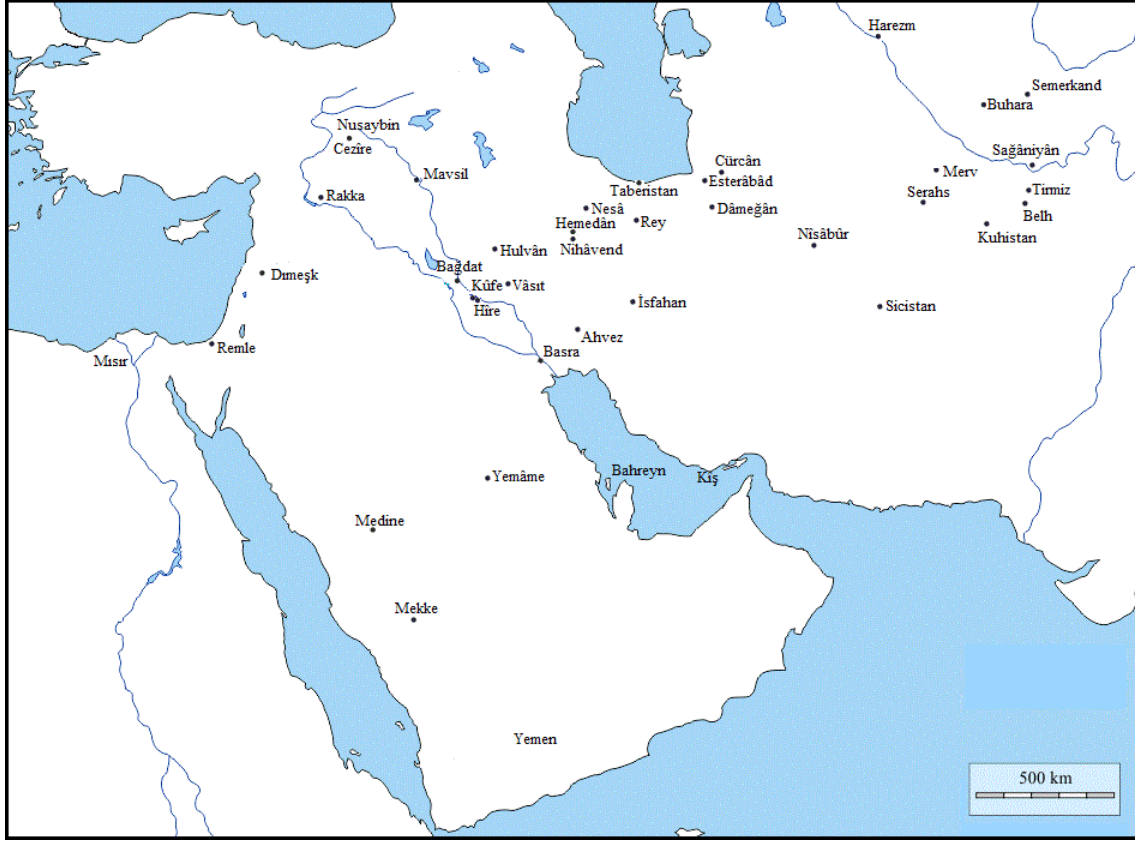
⁴³⁷ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahlâkühü ve menâkibühü*, 297; Saymerî, *Ahlâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 110; Kevserî, *Lemehâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer*, 18-19.

⁴³⁸ Kevserî, *Lemehâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer*, 18.

⁴³⁹ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsârî 'ş-şerîfe fî menâkibi 'l-imâm Ebî Hanîfe*, 1/421.

⁴⁴⁰ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkibü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 119-120.

olarak belirtir.⁴⁴¹ Bir diğer rivâyette Ebû Hanîfe'nin, kadılık yapabileceğine kanaat getirdiği 12 öğrencisi; Ebû Yûsuf, Esed b. Amr, Hasan b. Ziyâd, Nûh b. Ebû Meryem, Nûh b. Derrâc, Âfiye b. Yezîd, Ali b. Zıbyân, Ali b. Harmele, Hammâd b. Düleyl, Kâsım b. Ma'n, Yahyâ b. Ebû Zâide şeklinde zikredilir.⁴⁴²

Şekil 5: Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinin Geldiği Şehirler

Adnan Hoyladı - Soner Duman, “Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları” *Bilimname* 41/1 (2020), 1063.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, Âfiye b. Yezîd, Vekî' b. Cerrâh, Esed b. Amr, Hammâd b. Zeyd, Hilâl b. Yahyâ, Nadr b. Muhammed el-Mervezî, İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Eksem ve Hammâd b.

⁴⁴¹ “Bu ashabımız 36 kişidir. 28'i davalara bakmaya, 6'sı fetva vermeye, Züfer ve Ebû Yûsuf'u kastederek 2'si kadı ve müftü yetiştirmeye, ehildir.” Bk. Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

⁴⁴² Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Sülemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaûd (İstanbul: Mektebetü İrsikâ-İRCİCA, 2010), 4/161-162. Müellif burada 12 talebeden bahsetmekte ancak 11 isim zikretmektedir. Başka bir rivâyette de Hammâd b. Düleyl başlığı altında 11 isim verilmektedir. Ancak bu isimlerin içinde “Hammâd hâzâ” ibaresiyle başlıktaki isim kastedilmiyorsa Hammâd isminde başka bir talebenin olduğu düşünülebilir. Bu durumda başlıktaki isim ve Hammâd'la birlikte sayı 12 oluyor. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

Seleme “fukahâû'l-emsâr” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁴³ Bu durum öğrencilerin yetkinliği ve âlimler arasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir.

İbn Ebû'l-Avvâm, Kûfe, Mekke, Medine, Yemen, Basra, Yemâme, Vâsıt, Cezîre, Şam, Mısır ve Horasan taraflarından Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan 154 öğrencinin ismini verdikten sonra bu öğrencileri, Ebû Hanîfe'den hadis rivâyet etme veya ondan fıkıh öğrenme ölçütüne göre tespit ettiğini belirtir.⁴⁴⁴ Ayrıca bu öğrencilerin birçoğunun yaptığı rivâyetlerden birtakım örnekler sunar. Bu listede Hammâd b. Ebû Süleyman gibi Ebû Hanîfe'den hadis rivâyet eden hocalarına da yer verilmiştir.⁴⁴⁵

Zerencerî de (ö. 512/1118) Ebû Hanîfe'den ilim tahsil eden 93 talebenin ismini verir.⁴⁴⁶ Ebû Hanîfe'nin öğrenci listesini en geniş şekilde Bezzâzî (ö. 827/1423-1424) verir. O eserinde Ebû Hanîfe'den hadis veya fıkıh öğrenen veya bunları rivâyet edenlerin isimlerini verdikten sonra bunların toplam sayının 330 olduğunu belirtir.⁴⁴⁷ Bezzâzî'nin verdiği isimler arasında bulunan Safiye ve kocası Nîsâbûr kadısı Hafs b. Abdurrahman'ın birlikte Ebû Hanîfe'nin derslerine katılması, sıra dışı bir durum olarak göze çarpmaktadır. Kureşî, Suyûtî ve Aynî (ö. 855/1451) de mezkûr öğrencilerin birçoğunun isimlerini eserlerinde vermektedir.⁴⁴⁸ Şekil 5'te görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin Harezmi'den Sicistan'a, Semerkant'tan Mısır'a, Nusaybin'den Yemen'e kadar farklı şehirlerden pek çok talebesi olmuştur. Ebû Hanîfe'nin kendi görüş ve düşüncelerini ister kabul etsin ister etmesin ilme talip olan herkese ders halkasını açtığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemlerde ders halkaları olan ehl-i hadîs âlimlerinin kendileri gibi düşünmeyen hoca ve talebelerden selamı bile esirgediğine daha önce değinilmişti. Ebû Hanîfe'nin bu tavrı öğrencilerinin sayısının artmasında etkili olmuştur. Muhtelif şehirlerden gelen bu öğrenciler, gittikleri yerlerde Ebû Hanîfe'nin temsilcileri olmuş, onun ilmini ve görüşlerini yaymışlardır.

⁴⁴³ Nesâî, *Tesmiyetu fukahâi'l-emsâr min ashâbi rasûlillah ve min ba'dihim*, 128-129.

⁴⁴⁴ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 143-222. Ayrıca bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkibü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/497-517.

⁴⁴⁵ Bk. Ek 1.

⁴⁴⁶ Şimşek - Kütük, “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkibü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme”, 112-119. Ayrıca bk. Ek 2.

⁴⁴⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkibü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/517. Ayrıca bk. Ek 3.

⁴⁴⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/545-555; Mahmud b. Ahmed Bedrettin el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 3/129-134; Suyûtî, *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkibi Ebî Hanîfe*, 66-100.

2.2.2.1. Ebû Hanîfe'nin Öne Çıkan Öğrencileri

2.2.2.1.1. Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775)

Ebû Hüzeyl Züfer b. Hüzeyl el-Anberî 110/728 yılında Irak'ta doğmuştur.⁴⁴⁹ Kaynaklarda babasının İsfahan valisi, annesinin acem bir cariye olduğu, İmam Züfer'in yüzünün annesine benzediği belirtilmiştir. Kardeşinin vefatından sonra onun hanımıyla evlenen İmam Züfer, Kûfe ve Basra'da kadılık yapmış ve 48 yaşında Basra'da vefat etmiştir.⁴⁵⁰ İmam Züfer, babasının vali olması sebebiyle küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almış, Kur'an öğrenerek A'meş, İbn İshak ve Haccâc b. Ertât gibi âlimlerden hadis rivâyet etmiştir. Ayrıca kelam ve dil bilimleriyle de ilgilenmiştir.⁴⁵¹ Abdullah b. Mübârek, Şakîk b. İbrahim ve Muhammed b. Hasan, ondan hadis rivâyet etmiştir.⁴⁵²

İmam Züfer, babasının görevi nedeniyle gittiği İsfahan'dan babasının vefatının akabinde 128/745-746 yılında Kûfe'ye dönmüştür. İmam Züfer'in önceleri ehl-i hadîsten olduğu, kendisine gelen bir meseleyi çözemeyince Ebû Hanîfe'ye gidip sorduğu, Ebû Hanîfe'nin meseleyi farklı boyutlarıyla ona açıkladığı, bunun üzerine 20 yaşında Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldığı ve 20 yıldan fazla bir süre kendisinden fıkıh tahsil ettiği ifade edilmiştir.⁴⁵³ Mutlak müçtehit dercesine ulaştığı halde Ebû Hanîfe'ye intisabını devam ettiren İmam Züfer, ders halkasında Ebû Hanîfe'nin yanına oturur ve onun yanına da Ebû Yûsuf otururdu.⁴⁵⁴ İmam Züfer, ibadetle fıkıh ilmini birlikte götüren ve kıyası son derece iyi kullanan bir âlimdi.⁴⁵⁵ Saymerî, İmam Züfer'in Dâvûd et-Tât ile olan ilişkisine ve onun ibadete düşkünlüğüne dikkat çekmiştir.⁴⁵⁶

Muhaddislerin bir kısmı İmam Züfer'i sadûk, mütkın ve sika gibi sıfatlarla nitelendirirken bazı muhaddisler ise onun hakkında olumsuz ifadeler kullanmışlardır. Bu olumsuz

⁴⁴⁹ Ayrıntılı nesep bilgisi için bk. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâu'z-zamân*, 2/317.

⁴⁵⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 111-112; İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâilü's-selâseti'l-fukahâ*, 173; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/243-244.

⁴⁵¹ Ali Muhammed el-Umerî, *el-Hilâf beyne Ebî Hanîfe ve ashâbih*, (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2002), 121.

⁴⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 9/389; Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13.

⁴⁵³ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkibi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 1/418; Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 12.

⁴⁵⁴ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 20.

⁴⁵⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 110-113. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 299.

⁴⁵⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 110.

nitelendirmeler, herhangi bir delile dayanmaktan ziyâde önceleri ehl-i hadîs iken ehl-i re'ye geçmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü o dönemlerde ehl-i re'y olmak, cerh sebebi olarak görülüyordu.⁴⁵⁷ İmam Züfer'in cedel ve münazara yönü kuvvetli olup Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin arasında kıyası en iyi bilendi. Kendisinin ifadesine göre münazaraya girdiği biriyle "Ben hata ettim." deyinceye kadar cedelleşmeyi bırakmazdı.⁴⁵⁸

İmam Züfer, akrabalarının bulunduğu Basra'ya sık sık gider hem buradaki akrabalarını ziyaret eder hem de buradaki ilim meclislerine ve bu meclislerdeki münazaralara katılırdı. İmam Züfer, bazı dönemlerde burada bir ders halkası kuracak kadar uzun süre kalırdı. Nitekim onun uzunca bir süre kaldığı dönemde Osman el-Bettî'nin (ö. 143/760) ders halkasındaki öğrencilerin onun ders halkasına katıldığı belirtilmiştir.⁴⁵⁹ Osman el-Bettî'nin vefat ettiği tarih göz önünde bulundurulduğunda bu olayın 143/760 yılından önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

İmam Züfer, Basra'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra Kûfe'ye geri dönmüş ve hocasının vefatının ardından onun yerine geçmiştir. Vefatından iki yıl kadar önce yine Basra'ya akraba ve dostlarını ziyarete gitmiş ve onların ısrarı üzerine orada yerleşmiştir. İmam Züfer'in vefatına iki yıl kala re'yi bıraktığı ve ibadete yöneldiği rivâyet edilir.⁴⁶⁰ Kevserî bunun bir vehimden ibaret olduğunu belirtir.⁴⁶¹

2.2.2.1.2. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim (ö. 182/798)

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim, 113/731-732 yılında Kûfe'de doğmuştur.⁴⁶² Büyük dedesi Sa'd b. Büceyr'in sahâbe olduğu belirtilen Ebû Yûsuf'un, kendi dönemindeki ilim tahsil

⁴⁵⁷ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 21-25.

⁴⁵⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 110-111; İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 299.

⁴⁵⁹ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 18.

⁴⁶⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1992), 1/451.

⁴⁶¹ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 15.

⁴⁶² Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 58. Nesep bilgisi için bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 300. Kevserî, Ebû Yûsuf'un 93 yılında doğup 182 yılında 89 yaşında vefat ettiği rivâyetlerinin daha doğru olduğunu söyler. Bunun yanında Ebû Yûsuf'un 17 yıl Ebû Hanîfe'ye talebelik yaptığı ondan sonra 17 yılın dünya işleri ile uğraştığı (Bk. Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 64), İbn Ebî Yûsuf'un babası ile kendinin 30 yıl kadılık yaptığı (Bk. Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 71) Ebû Hanîfe'den önce İbn Ebî Leyla'nın derslerine katılması rivâyetleri Kevserî'yi destekler.

geleneğine tâbi olarak Kur'an ezberlediği, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd, A'meş, Yezîd b. Ebû Ziyâd, Atâ b. es-Sâib, Ubeydullah b. Amr İbn İshak ve Haccâc b. Ertât gibi âlimlerden hadis rivâyet ettiği belirtilir.⁴⁶³ Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Ca'd, Esed b. Furât, Ahmed b. Menî', Ali b. Müslim et-Tusî, Amr b. Ebû Amr el-Harrânî ve Amr en-Nâkîd gibi pek çok âlim ondan rivâyette bulunmuştur.⁴⁶⁴ Oğlu Abdullah'ın belirttiğine göre Ahmed b. Hanbel, ondan üç çanta ilim almıştır.⁴⁶⁵ Ebû Yûsuf, hadis tahsilinden sonra fıkıh öğrenmeye karar verip İbn Ebû Leylâ'nın derslerine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin metodunu öğrendikten sonra hocasıyla arasındaki fikhî ihtilafların etkisi ve babasının da tavsiyesiyle onun ders halkasına katılan Ebû Yûsuf, hocasının derslerine hastalanmadığı sürece bayramlar da dâhil 17 yıl boyunca devam etmiştir.⁴⁶⁶ Başka bir rivâyette Ebû Yûsuf'un 19 yıl hocasının derslerine devam ettiği, hocası hayatta iken vefat eden oğlunun defin işlerini başkasına yaptırdığı, Ebû Hanîfe'nin meclisini (bu sebepten bile) bırakmadığı hatta bir gün dahi kaçırmadığı belirtilir.⁴⁶⁷

Ebû Yûsuf, geçim sıkıntısı nedeniyle dersleri aksattığı için Ebû Hanîfe, kendisine bittikçe 100 dirhem destekte bulunuyordu.⁴⁶⁸ O, Ebû Hanîfe'nin derslerine devam ederken bir taraftan hadisle uğraşmayı ihmal etmiyordu. Kûfe'ye gelen İbn İshak'tan bir ay süreyle megâzi okumuş ve halifelerin meclislerine katıldığı için eyyâmü'l-Arab öğrenmiştir.⁴⁶⁹ Ebû Yûsuf, hadis bilgisi ve çokça hadis ezberlemesi sebebiyle ehl-i hadîse en yakın re'yci olarak görülür.⁴⁷⁰

Ebû Yûsuf, halife Mehdî zamanında geçim sıkıntısı sebebiyle Bağdat'a gelip vezirin evine misafir olmuş, sorması üzerine ona korku namazı ile ilgili meseleleri anlatmış ve

⁴⁶³ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 57; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 64-65. Ebû Yûsuf'un hocalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 17-18.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/536.

⁴⁶⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 3/225; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikri, 1995), 54/448; Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 20. Rivâyette Ahmed b. Hanbel'in Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den üç çanta ilim yazdığı kaydedilir. Ebû Yûsuf'un vefat ettiğinde Ahmed b. Hanbel'in 18 yaşında olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

⁴⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 8-9; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 100; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/537.

⁴⁶⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 56.

⁴⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/536.

⁴⁶⁹ Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 40; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 64; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/537.

⁴⁷⁰ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 302.

verdiği cevaplar nedeniyle Mehdî'nin huzuruna çıkarılmıştır. Halifenin aynı konuyla ilgili sorularına da cevap vermiş ve görüşlerini ona aktarmıştır. Bundan dolayı halifenin ona ihsanda bulunup Bağdat'ın doğu yakası kadılığına atadığı belirtilmiştir.⁴⁷¹ Ebû Yûsuf, Cürcân'a vali tayin edilen veliaht Musa el-Hâdî ile birlikte oraya gitmiş ve Mehdî'nin vefatından sonra Bağdat'a geri dönmüştür.⁴⁷² Ayrıca o, 176/792-793 ve 180/796-797 yıllarında Basra'ya ziyaretlerde bulunmuştur.⁴⁷³ Vefatına kadar Bağdat'ta kadılık görevine ve derslerine devam eden Ebû Yûsuf'un cenaze namazını Hârûnürreşîd kıldırmasıdır.⁴⁷⁴

2.2.2.1.3. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)

İmam Muhammed'in ailesi, aslen Dimaşk'ın Harasta köyünden olup babası ailesiyle birlikte Irak'a gelmiş ve İmam Muhammed 132/749-750 yılında Vâsıt'ta doğmuştur. Nesebinin Benî Şeybân'a nispet edilmesinin sebebi onların mevlâsı olmasındandır. İmam Muhammed'in, aslının el-Cezîre olması sebebiyle Arap asıllı olmadığı belirtilmiştir.⁴⁷⁵ O, Kûfe'de yetişmiş ve devlet memurlarının oturduğu Ravendî yolunda Ebû Hanîfe'ye komşu olmuştur.⁴⁷⁶

İmam Muhammed, 14 yaşında Ebû Hanîfe'ye gelip bir meseleyi sormasından sonra Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmeye karar vermiş ve Ebû Hanîfe'nin ders halkasına dâhil olmuştur. Ebû Hanîfe, ona önce Kur'an'ı ezberlemesini telkin etmiş, bunun üzerine İmam Muhammed, yedi gün ortadan kaybolmuş ve akabinde babasıyla birlikte gelip Kur'an'ı ezberlediğini söylemiştir. İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin derslerine dört yıl boyunca katılmış, aynı zamanda tedvin ve tasnifle meşgul olmuştur.⁴⁷⁷ Diğer bir rivâyete göre ise o, 16 yaşından itibaren katıldığı Ebû Hanîfe'nin derslerinde iki yıl boyunca fıkıh öğrenmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷¹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/498-499. Ebû Yûsuf'un Bağdat'ın doğu tarafı kadılığına atanması konuyla ilgili diğer rivâyetlerle uyuşmamaktadır. 2.4.3. numaralı bölüme bk.

⁴⁷² Vekî' Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbîyyî'l-Bağdâdî, *Ahbâru 'l-kudât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî (Mısır: el-Mektebetü't-Târihiyyetü'l-Kübrâ, 1947), 3/255.

⁴⁷³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/257.

⁴⁷⁴ Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti 'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 76. Ayrıntılı bilgi için bk. Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 26/261.

⁴⁷⁵ Mehmet Boynukalın, "Mukaddime", *el-Asl*, mlf. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 13.

⁴⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253.

⁴⁷⁷ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Bulûğü 'l-emânî* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1998), 5-6.

⁴⁷⁸ Şirâzî, *Tabakâtü 'l-fukahâ*, 135; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/169.

İmam Muhammed'in 18 yaşındayken Ebû Hanîfe'nin vefat etmesi üzerine yerine geçen İmam Züfer'in derslerine katıldığını gösteren bir bilgiye rastlanılamamıştır. Bununla birlikte onun Ebû Yûsuf'un derslerine katıldığı bilinmektedir. İmam Muhammed, diğer öğrenciler erkenden Ebû Yûsuf'un dersine giderken o hadis meclislerine gider ve Ebû Yûsuf'un derslerine biraz geç katılırdı. Arkadaşları ve hocası da kaçırdığı hususları ona anlatırdı.⁴⁷⁹

İmam Muhammed, 20 yaşında Kûfe mescidinde ders vermeye başlamış bir taraftan da Ebû Yûsuf'un derslerine devam etmiştir. Basra, Mekke, Medine, Şam ve Irak şehirlerine seyahatlerde bulunmuş, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, İmam Malik, Amr b. Dînâr ve Mis'ar b. Kidâm'dan hadis dinlemiştir. Muhammed b. Ebân el-Cu'fî'den en çok hadis rivâyet edenlerin başında İmam Muhammed gelmektedir. Ondan rivâyet ettiği hadisler genelde ahkâm hadisleridir ve bunlar *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* adlı eserinde yer almaktadır.⁴⁸⁰ İmam Muhammed'in, Mehdi'nin hilâfetinin (158/775-168/785) ilk yıllarında Medine'ye gittiği, İmam Mâlik'in yanında üç yıl kaldığı ondan 700 hadis yazdığı belirtilir.⁴⁸¹ Onun Medine'ye gitmesi, Ebû Yûsuf'un Bağdat'a yerleşmesiyle aynı yıl olması kuvvetle muhtemeldir.

Esed b. Furât, 172/788-179/795 yılları arasında ilim öğrenmek amacıyla doğuya yaptığı yolculuk kapsamında Irak'a gelerek Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Esed b. Amr gibi Hanefî âlimlerin derslerine katılmıştır.⁴⁸² Ayrıca o, bir süre Kûfe'de kalmış ve İmam Mâlik'in vefat haberini aldıktan sonra Irak'tan ayrılmıştır.⁴⁸³ Buna göre İmam Muhammed'in 179/795 yılına kadar Kûfe'de kalmış olması ihtimal dâhilinde olmakla birlikte Saymerî'nin onun Kûfe'den Bağdat'a geldiğini, burada bulunduğu sırada Hârûnürreşîd'in (170/786-193/809) ondan hadis dinlediğini ve sonrasında onu Rakka kadılığına atandığını belirtmesi, Bağdat'a gelişinin daha önce olabileceğini

⁴⁷⁹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 359.

⁴⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/419; Örnekler için bk. Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, 1/6, 75, 84, 147, 282, 362, 3/410, 4/124, 268, 414.

⁴⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/135. Kevserî, İmam Muhammed'in o günün şartlarına göre İmam Mâlik'in ders halkasında en fazla sekiz ay kalmış olabileceği değerlendirmesinde bulunur. Bk. Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 35.

⁴⁸² Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî - Abdülkâdir es-Sahrâvî (Muhammediye: Matbaatu Fidâle, 1970), 3/291.

⁴⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümme ve'l-mulûk*, 10/252; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, thk. Hüseyin Mü'nîs (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 2/381.

göstermektedir.⁴⁸⁴ İmam Muhammed'in, tam olarak ne zaman Bağdat'a yerleştiği ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte onun Rakka kadılığından azledildikten sonra Bağdat'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere İmam Muhammed, Ebû Yûsuf'un yaklaşık 162/778-779 yılı civarında Bağdat'a yerleşmesine kadar onun derslerine devam etmiştir. Saymerî'nin verdiği bilgiye göre İmam Muhammed, zaman zaman Bağdat'a giderek çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur. Onun Bağdat'taki hocası Ebû Yûsuf'a yazdığı mektupta kendisini ziyaret etmek istediğini bildirdiği rivâyeti de bunu göstermektedir. Mektup Ebû Yûsuf'a ulaştığında o, "Kûfe kendi çocuğunu sizin önünüze attı. Muhammed b. Hasan size geliyor. Onun için ilmi selamlayın." demişti.⁴⁸⁵ Anlaşıldığı kadarı ile İmam Muhammed'in Rakka'ya gitmeden önce ilim meclislerine katılmak, hadis rivâyeti ve re'y öğretmek amacıyla zaman zaman Bağdat'a gelip burada kaldığı olmuştur. Muhammed b. Sa'd'ın "İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Bağdat'a geldiği, burada insanların ondan hadis ve re'y dinlediği yönündeki rivâyeti bunu doğrulamaktadır.⁴⁸⁶ Zehebî'nin rivâyetine göre İmam Muhammed, Ebû Yûsuf'un tavsiyesi ile Rakka kadılığına atanmak istendiğinde Kûfe'den çağırılmıştır.⁴⁸⁷ Bu rivâyet, Rakka kadılığı öncesinde İmam Muhammed'in hala Kûfe'de ikâmet ettiğini göstermektedir. Onun ne zaman Rakka kadılığına atandığı ise kaynaklarda ifade edilmemiştir. Ancak İmam Muhammed'in 176/792 yılında isyan eden Ehl-i beytten Yahyâ b. Abdullah b. Hasan'ın Rakka'ya getirildiğinde kendisine daha önce Hârûnürreşîd tarafından verilen emanın sahih olduğunu söylemesi üzerine görevden alındığı ve fetva vermesinin yasaklandığı rivâyet edilir.⁴⁸⁸ Bu olay, İmam Muhammed'in halife ile arasının açılmasına neden olmuştur. Buna göre İmam Muhammed'in kesin olmamakla birlikte Kûfe'den Rakka'ya gittiği ve kısa süren kadılık görevinin ardından 176/792 yılında Bağdat'a yerleştiği anlaşılmaktadır.

Hârûnürreşîd'in hanımı Ümmü Ca'fer'in araya girmesiyle İmam Muhammed'in halife ile arası düzelmiş ve fetva yasağı kaldırılmıştır.⁴⁸⁹ Ancak bunun ne zaman vuku bulduğunun

⁴⁸⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 125.

⁴⁸⁵ Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), 8/204.

⁴⁸⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/169.

⁴⁸⁷ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 88.

⁴⁸⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 125, 126-127, 130-131; İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkıbühü*, 356-357; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/561; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 11/661. Ayrıca bk. 2.3.4.1. numaralı bölüm.

⁴⁸⁹ 2.3.4.1. numaralı bölüme bk.

bilgisine ulaşamamıştır. Bununla birlikte bazı emmârelerden İmam Muhammed'in Ebû Yûsuf'un vefatından önce, 180/796 yılında kadı veya mezâlim kâdîkudâtı olarak tekrar Rakka'ya döndüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹⁰

İmam Şâfiî, 184/800 yılında Irak'a Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkartılmak için getirilmiş ve orada bulunan İmam Muhammed'in desteğiyle üzerine atılı suçlardan beraat etmiştir.⁴⁹¹ Ebû Sevr'in naklettiğine göre İmam Şâfiî, Rakka'da İmam Muhammed'in derslerine katılmıştır.⁴⁹² Onun hakkında çeşitli methiyelerde bulunmuştur.⁴⁹³ İmam Şâfiî de kendisinin ondan bir deve yükü ilim öğrendiğini belirtmiştir.⁴⁹⁴

İmam Muhammed, Hârûnürreşîd ile çıktığı Horasan seferinde, Rey'de, misafir olduğu öğrencisi Hişâm b. Ubeydullah'ın evinde 58 yaşında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Aynı gün el-Kisâî de vefat edince Hârûnürreşîd "Bugün fikhî ve dili gömdük." diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁴⁹⁵

Kaynaklarda İmam Muhammed'in bir oğlu olduğu belirtilir.⁴⁹⁶ Kendisinin fıkıhla uğraştığı ancak meşhur olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷ İmam Muhammed, Kur'an'ı en iyi bilenlerden biri olup Arapça, nahiv ve hesapta mahirdi.⁴⁹⁸ Ebû Hanîfe'nin ilminin yayılmasında İmam Muhammed'in özellikle telifleriyle katkısı çok büyüktür. Abartılı da olsa onun dinî ilimlerde 990 kitap telif ettiği belirtilen İmam Muhammed, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında özellikle ondan fıkıh tahsili yapan Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Musa b. Nusayr (Nasr) er-Râzî, Muhammed b. Sâa, Muallâ b. Mansûr, İbrahim b. Rüstem, Hişâm b. Ubeydullah, İsa b. Ebân, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Şeddâd b. Hakîm, Amr b. Ebû Ömer ve Süleyman b. Şuayb bulunmaktadır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁰ 2.3.4.1. numaralı bölüme bk.

⁴⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 13/671.

⁴⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/43.

⁴⁹³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 127-129.

⁴⁹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/42, 1/526; Eb'u'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 237; Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 44.

⁴⁹⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/169-170.

⁴⁹⁶ Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikir, ts.), 7/167.

⁴⁹⁷ Boynukalın, "Mukaddime", 13.

⁴⁹⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 163.

⁴⁹⁹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 163; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

İmam Muhammed de hocaları gibi Cehmî ve Mürcî olmakla itham edilmiş ve diğer ehl-i re'y âlimleri gibi muhaddisler tarafından cerh edilmiş hatta yalancı ve zayıf olmakla itham edilmiştir.⁵⁰⁰

2.2.2.1.4. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû (ö. 204/819)

116/734 yılı civarı dünyaya gelen Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû (ö. 204/819), Ebû Hanîfe'nin ashabından biri olup müçtehitir.⁵⁰¹ Kendisi Ebû Hanîfe'den hadis dinlemiş ve ondan rivâyette bulunmuştur. Ondan da kadı Muhammed b. Semâa, Muhammed b. Şucâ' es-Selcî ve Şuayb b. Eyyûb es-Sarîfînî nakilde bulunmuştur.⁵⁰²

Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin ilk kuşak öğrencilerinden değildir. O, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra katıldığı İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'un derslerinde öne çıkmış ve asıl fıkıh tahsilini onların ders halkasında yapmıştır. Fıkıh öğrendiği diğer hocaları, Ebû Hanîfe, Dâvûd b. Nusayr ve Hammâd b. Ebû Hanîfe'dir.⁵⁰³ Ayrıca Mâlik b. Miğvel ve Vekî' b. Cerrâh'ın derslerine de katılmıştır.⁵⁰⁴ Hasan b. Ziyad, Ebû Hanîfe'nin sabah namazından sonra başlayan ders halkasına katılıyor, ikinci namazına kadar vâkıât konularına çalışıyor, akşam namazına kadar ana meselelerin münazaralarına katılıyor, yatsı namazı öncesinde muğlak meseleler, sonrasında ise devir meseleleri üzerine çalışıyor, çalışmalarında gevşeklik göstermiyor ve zamanının çoğunu ilme ayırıyordu.⁵⁰⁵ O, İbn Cüreyc'ten fukahânın ihtiyaç duyduğu 12 bin hadis dinleyip yazmıştır.⁵⁰⁶ Öğrencilerinden İshak b. Behlûl, onun 50 bin hadis rivâyet ettiğini belirtir.⁵⁰⁷

Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini çok iyi bilir, soru, cevap ve meseleleri analizde öne çıkardı. O, Hârûnürreşîd Rakka'dayken onun emriyle haftada bir gün oğlu Me'mûn'la fıkıh müzakereleri yapmış, ona hadis ezberletmiş ve ihtilaflı konuları öğretmiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/176-177.

⁵⁰¹ Sezgin, *Târîhu 't-turâs 'l-Arabî (Ulûmu 'ş-şer'îyye)*, 3/78.

⁵⁰² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/325.

⁵⁰³ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti 'l-imâmeyn* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 6, 19.

⁵⁰⁴ Abdüssettâr Hâmid ed-Debbâğ, *Hasan b. Ziyâd ve fikhuhu beyne muâsirihi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 122-124.

⁵⁰⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/488; Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti 'l-imâmeyn*, 7.

⁵⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/542; Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 9/544.

⁵⁰⁷ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti 'l-imâmeyn*, 20.

⁵⁰⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 137.

Medâin kadısı Muhammed b. Yahyâ, Hasan b. Ziyâd'ın Kûfe'de kadılık yaptığını belirtmiştir.⁵⁰⁹ Aslen Kûfeli bir mevâlî olan Hasan b. Ziyâd, Bağdat'a gelerek buraya yerleşmiştir. Onun öğrencileri arasında Muhammed b. Şucâ' es-Selcî önemli bir yere sahiptir. Fıkıhta öne çıkan İbn Şucâ', kıraat ve hadis tahsili yapmış verâ sahibi bir âlimdir. Diğer öğrencileri arasında bulunan Feth b. Amr el-Keşî, Ebû Hişâm er-Rufâî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî, Muhammed b. Semâa, İshak b. Behlûl et-Tenûhî, kardeşinin oğlu Velîd b. Hammâd, İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe ondan hadis dinlemiş ve fıkıh öğrenmişlerdir.⁵¹⁰

2.2.2.2. Ebû Hanîfe'nin Diğer Öğrencileri

Bu başlık altında kaynaklarda öne çıkan öğrencileri dışında Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılarak ondan fıkıh tahsil ettiği bilgisine ulaşılan öğrenciler ve bunların mezhebin teşekkülüne katkılarına değinilecektir.

Ebû Nasr Saîd b. Ebû Arûbe el-Adevî (156/773), kendisi, Kûfe'ye geldiğini, Ebû Hanîfe'nin talebesi olduğunu belirtir.⁵¹¹ Ancak o, daha çok muhaddisliği ile tanınmış olup Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetini ilk tasnif edenlerin arasında yer alır. Yaptığı tasnifler başkaları tarafından imlâ meclislerinde istinsah edilmiştir.⁵¹² Kendisinin *Kitâbü's-Sünen* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁵¹³ İmam Muhammed, kitaplarında Saîd b. Ebû Arûbe'nin rivâyetlerine yer vermiştir.⁵¹⁴

Âfiye b. Yezîd el-Evdî (ö. 165/781-782), 161/777-778 yılında Mehdî tarafından askerî davalarına bakmak üzere Muhammed b. Abdullah el-Küllâbî'yle birlikte görevlendirilmiştir. Bu iki kadı Risâfe'deki caminin ayrı yerlerinde yargılama yapmışlardır. Âfiye b. Yezîd, ilerleyen zamanlarda yine Mehdî döneminde Bağdat'ın doğu tarafındaki davalara bakmak üzere görevlendirilmiştir.⁵¹⁵ O, bir dava sebebiyle

⁵⁰⁹ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/188.

⁵¹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/325; Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 19; Hasan b. Ziyâd için ayrıca bk. Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997) 16/361-362.

⁵¹¹ İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*, 130.

⁵¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/413, 416.

⁵¹³ İsmail b. Muhammed Emîn el-Bâbânî el-Bağdâdî (Bağdatlı İsmail Paşa), *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951), 1/387.

⁵¹⁴ Örnekler için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, 1/456, 2/576, 3/239; Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/587, 4/62, 9/322.

⁵¹⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/251-252; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/254.

görevinden ayrılmak için halifeden izin istediğinde dönemin âlimleri onun hüküm vermede zayıfladığı için bu şekilde davrandığını düşünmüştü. Ancak Hârûnürreşîd zamanında da kadılık yapması dolayısıyla onun görevinden ayrılmasına izin verilmediği anlaşılmaktadır.⁵¹⁶

Âfiye b. Yezîd, Ebû Hanîfe'nin kıymet verdiği öğrencileri arasındadır. Bir defasında derste konu tartışıldıktan sonra ulaşılan hükmün yazılacağı sırada Ebû Hanîfe'nin o günkü derse gelemeyen Âfiye b. Yezîd'in beklenmesini, eğer ulaşılan hükme itiraz ederse meselenin hükmünün tespit edilmeyip yazılmamasını istemesi, bu durumu göstermektedir.⁵¹⁷ Ebû Yûsuf, İmam Züfer, Dâvûd et-Tâî, Esed b. Amr, Kâsım b. Ma'n, Ali b. Müshir, Hıbbân b. Ali ve Mendel b. Ali, dersleri Âfiye b. Yezîd ile müzakere ederdi.⁵¹⁸ Onun 160/776-777 yılı civarında vefat ettiği rivâyet edilir.⁵¹⁹ Ancak bu rivâyet, 170/786 yılında göreve başlayan Hârûnürreşîd döneminde kadılık yaptığı rivâyeti ve Musa el-Hâdî'nin Âfiye b. Yezîd'i 176/792-793 yılında azledip yerine Saîd b. Abdurrahman el-Cümeihî'yi atadığı rivâyeti ile çelişmektedir.⁵²⁰ Kaynaklarda Âfiye b. Yezîd'in birbirine borç veren gayri müslimlerin Müslüman olduktan sonra borçlarını nasıl ifa etmeleri gerektiğine dair bir görüşüne yer verilmiştir.⁵²¹

Ebû Süleyman Dâvûd b. Nusayr et-Tâî (ö. 165/781), sûfî kişiliği ile öne çıkmış olup Ebû Hanîfe'nin ilmini tahsil konusunda yüksek seviyelere çıkmıştır.⁵²² Dâvûd et-Tâî, fıkhn yanında diğer ilimlerle de meşgul olmuş, bununla birlikte fikhî mesâilî öğrenme arzusu ve hırsıyla öne çıkmıştır. Tahsil hayatının bitiminde de kendisini ibadete vermiştir.⁵²³ Dâvûd et-Tâî, Ebû Hanîfe'nin derslerinde tedvin işlerini üstlenen öğrencileri arasında önde gelenlerden biridir.⁵²⁴ Öğrencileri arasında Hasan b. Ziyâd da bulunmaktadır.⁵²⁵

⁵¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/254.

⁵¹⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 156.

⁵¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/254.

⁵¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/399.

⁵²⁰ Ebû Abdullah Muğallatâ b. Halîc el-Bekcerî, *İkmâlû Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed, Usâme b. İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fârûku'l-Hadîse, 2001), 7/124.

⁵²¹ Şeybânî, *el-Asl*, 2/517; Serahsî, *el-Mebsût*, 11/104.

⁵²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/422-423; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/177; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/311.

⁵²³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu*, 8/345.

⁵²⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/140.

⁵²⁵ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 19.

Dâvûd et-Tâî'nin yaptığı bir miras taksimi sebebiyle Ebû Hanîfe'ye şikâyet edildiği ve onun öğrencisinin doğru bir taksim yaptığını teyit ettiği rivâyet edilmiştir.⁵²⁶ Bu durum Dâvûd et-Tâî'nin fıkıh ilminde ulaştığı seviyeyi göstermesi yönüyle bir fikir vermektedir. Kâsânî, Dâvûd et-Tâî'nin içini gösteren şeffaf elbise ile namaz kılma konusundaki görüşlerine atıf yapmıştır.⁵²⁷

Ebû Fadl İsmail b. Elyesa' el-Kindî (168/784-785), 164/780-781 yılında görevine başlayan ve Mısır'da Hanefî düşüncüyü temsil eden ilk kadıdır.⁵²⁸ Kureşî, adını Ebû'l-Fadl Ebû Abdurrahman İsmail b. en-Nesefî el-Kindî şeklinde vermiş ve halife Mehdî tarafından atandığını belirtmiştir.⁵²⁹ Onun ehl-i hadîs düşüncesinin yaygın olduğu Mısır'da yargılama sonucu verdiği hükümleri halkın kabullenmekte zorlandığı belirtilmiştir.⁵³⁰ Ancak bunun aksini belirten rivâyetler de bulunmaktadır. Bu rivâyetlere göre İsmail b. Elyesa'nın en hayırlı kadılardan biri olduğu, ehl-i hadîsin aksine Ebû Hanîfe'nin vakfın iptal edilebileceği görüşünü bile kabullendikleri ifade edilmiştir. İsmail b. Elyesa'nın verdiği bir hüküm dolayısıyla Leys b. Sa'd tarafından halifeye şikâyet edildiği ve bunun üzerine 177/793-794 yılında görevden alındığı rivâyet edilmiştir.⁵³¹ Ancak bu rivâyet, Leys b. Sa'd'ın bu tarihten iki yıl önce vefat ettiği rivâyetiyle çelişmektedir.⁵³² Ayrıca Temîmî, İsmail b. Elyesa'nın 167/783-784 yılında Mısır kadılığı görevinden alındığını belirtir.⁵³³

Hatîb el-Bağdâdî, **Ebû Abdullah Mendel b. Ali el-Anezî**'yi (ö. 168/785), Ebû Hanîfe'nin ashabı arasında zikrederek gerçek adının Amr olduğu belirtmiştir. Kendisi hadis rivâyeti konusunda münekkitlerin eleştirilerinin hedefinde olmuştur. Verâsıyla öne çıkan Mendel b. Ali, Mehdî döneminde siyasî otoritenin talebiyle Bağdat'a getirilmiş, ancak daha sonra Kûfe'ye dönerek burada vefat etmiştir.⁵³⁴ Ayrıca hadis rivâyeti hususunda ağabeyi Hibbân b. Ali'den daha iyi olduğu ve ulemâ arasında ondan daha

⁵²⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîl-i'l-Muhtâr*, 5/129.

⁵²⁷ Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/219.

⁵²⁸ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/209.

⁵²⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/161.

⁵³⁰ Abdurrahman b. Ahmed İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2/39.

⁵³¹ Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 268-269.

⁵³² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/43.

⁵³³ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/210.

⁵³⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/331.

meşhur olduğu rivâyet edilir.⁵³⁵ İmam Züfer, ağabeyi ile onu Ebû Hanîfe'nin ders halkasında tedvinle meşgul olanların arasında zikreder.⁵³⁶

Ebû Zeyd Hammâd b. Düleyl el-Medâînî (ö. 169/785-786), Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenip hadis rivâyet etmiş ve Medâîn'de yargı işiyle meşgul olmuştur. Siyasî otoritenin görevine müdahalesine direnerek Mekke'ye kaçmış ve burada ticaretle meşgul olmuştur.⁵³⁷ Kendisi Ebû Hanîfe'nin kadılık yeterliliğine sahip olduğunu belirttiği öğrencileri arasındadır.⁵³⁸

Ebû Sehl Nasr b. Abdülkerîm el-Belhî (ö. 169/785-786), Horasan'dan gelerek Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmış, ondan fıkıh öğrenmiş ve hadis dinlemiştir. Onun Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Ebû Yûsuf'un derslerine katıldığı ve bu dönemde vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁵³⁹

Ebû Ali Hibbân b. Ali el-Anezî (ö. 171/787-788), kardeşi Mendel b. Ali ile birlikte Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmış ve fıkıh eğitimi almıştır. Kûfe'de kendisinden daha iyi bir fakih görülmediği belirtilmiştir.⁵⁴⁰ Münekkittlerin eleştirilerine hedef olan Hibbân b. Ali, Kûfe'de yaşamış ve bir dönem Bağdat'a gelmiştir.⁵⁴¹

Ebû İsme Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezî (ö. 173/789-790), fıkıh öğrenmek üzere Irak'a gelmiş, Kûfe'de Ebû Hanîfe ve kadı İbn Ebû Leylâ'nın derslerine katılmıştır. Nûh b. Ebû Meryem'in hocaları arasında Haccâc b. Ertât, Kelbî, Mukâtîl ve İbn İshak bulunmaktadır. Kendisi Merv kadılığı görevini üstlendiğinde hocası Ebû Hanîfe hayattaydı. Ömrünün sonuna dek devam ettiği Merv kadılığı sırasında Ebû Hanîfe, kendisine bir mektup yazarak şer'î hükmün delilleri, yargılama esnasında dikkat edilmesi gereken usul ve esasları anlatmıştır.⁵⁴² Bu mektubun Merv'de ulemâ arasında meşhur olduğu rivâyet edilir. Cehmiye karşı mücadele ettiği belirtilen Nûh b. Ebû Meryem,

⁵³⁵ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 28/496.

⁵³⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 113; Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

⁵³⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/9.

⁵³⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

⁵³⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/195; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/375.

⁵⁴⁰ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/29.

⁵⁴¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/77-78.

⁵⁴² Ebû Hanîfe, mektupta öğrencisine yargılama konusundaki tavsiyelerini yazmıştır. Yargılama konusunda Kitap, sünnet, icmâ/sahâbe kavli sıralamasına dikkat etmesi, açık/somut bir delil bulduğunda onunla amel etmesi, alanın uzmanlarıyla istişare etmesi, bıkkınlık, sinir ve hüzün, baskı, korku ve açlık gibi durumlarda yargılama yapmaması ve dikkatini toplayarak acele etmeden yargılama yapması gibi tavsiyelerde bulunmuştur. Mektubun metni için bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/363-364.

Mürciî olmakla itham edilmiş ve münekkitlerce tenkit edilmiş, hatta kezzâb (yalancı) ve vaddâ' (hadis uydurucu) olarak nitelendirilmiştir.⁵⁴³

Hocasının fikhını toplaması sebebiyle el-Câmi' lakabıyla anılan Nûh b. Ebû Meryem, Merv'de dört ayrı ders grubu tesis ederek bunlardan birinde hocasının fikhını, diğerlerinde hadis, şiir ve nahiv konularını okutmuştur.⁵⁴⁴ Nûh b. Meryem'in, yaşadığı Horasan bölgesine hocasının görüşlerini taşıyan ilk öğrencilerinden biri olduğu belirtilir.⁵⁴⁵ Bu durum Ebû Hanîfe'nin bölgede tanınması açısından önem arz etmektedir. Nûh b. Meryem'in öğrencileri arasında İbrahim b. Rüstem ve Serahs kadısı Abdurrahman b. Alkame el-Mervezî bulunmaktadır.⁵⁴⁶

Fihrist tarzı kaynaklarda kendisinin herhangi bir eserinin olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte Kâsânî onun *el-Câmi'* adlı eserine atıf yapmıştır.⁵⁴⁷ Klasik kaynaklarda Nûh b. Ebû Meryem'in fıtır sadakası, vitir namazı ve nebizle abdest alınması konularında görüşlerine başvurulmuştur.⁵⁴⁸

Ebû Abdullah Kâsım b. Ma'n el-Hüzelî (ö. 175/791-792), Abdullah b. Mes'ûd'un soyundan gelmekte olup şiir, hadis, eyyâmü'l-Arab ve Arap dilinde mahirdir. Ayrıca kendisi fıkıh ilminde öne çıkmış olup kendi zamanında müçtehit olarak görülmüştür.⁵⁴⁹ Bir dönem Kûfe kadılığı görevinde bulunan ve muhaddislerin hakkında olumlu görüşler belirttiği Kâsım b. Ma'n, Ebû Hanîfe'nin öne çıkan öğrencilerinden biridir. Ayrıca İmam Muhammed, kendisinden rivâyette bulunduğu Kâsım b. Ma'n'ın, Ebû Hanîfe'nin bir kitabı bile Arapçadan daha geniş olduğu değerlendirmesinde bulunduğunu belirtir.⁵⁵⁰

⁵⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/386-388; Nureddîn Ali b. Muhammed el-Kenânî, *Tenzihü's-şerâti'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenâti'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdullah Muhammed es-Sıddîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399), 1/122.

⁵⁴⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 146; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

⁵⁴⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

⁵⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 10/253; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/302-303.

⁵⁴⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 13/119; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/270; Osman b. Ali Fahreddîn ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313), 1/169.

⁵⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/110-111; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/124; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/311; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/299; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2000), 1/497, 3/505; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/270; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/118, 423.

⁵⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190-191.

⁵⁵⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/412; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 154; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/191.

Eserleri arasında *en-Nevâdir* (*Nevâdiru'l-luga*), ve *Garîbü'l-musannef* bulunmakla birlikte bir de nahiv kitabı yazdığı ifade edilir.⁵⁵¹ Kaynaklarda Kâsım b. Ma'n'ın hülle nikahı ve hacr ile ilgili rivâyet ve görüşlerine yer verilmiştir.⁵⁵²

Ebû Muhammed Abdullah b. Ferrûh el-Horasânî (ö. 176/792), aslen Endülüslü olup Kayravân'a yerleşmiştir. İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş, Yahyâ b. Zekeriyyâ ve Züfer b. Hüzeyl'le müzakerelerde bulunmuştur. Kâdî İyâz, fıkıhta asıl üstadının İmam Mâlik olduğunu ileri sürer. İlim için Mısır, Kûfe ve Hicaz'a seyahatlerde bulunmuştur. Kûfe'ye geldiğinde Ebû Hanîfe ve ashabıyla görüşmüş bazı meseleleri onlarla tartışmıştır.⁵⁵³ Abdullah b. Ferrûh'un gelişine kadar kuzey Afrika'da hadis ve eserin yaygın olduğu, onun gelişiyle birlikte Hanefî mezhebinin bölgede yayıldığı belirtilmektedir.⁵⁵⁴ İbn Ferrûh, Kayrevan'a döndükten sonra buradaki Ukbe camiinde ders vermeye başlamış, birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁵⁵⁵ Öğrencileri arasında Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm et-Teymî (ö. 200/818-819), Ebû Tâlib Abdullah b. Osman el-Ebzârî, Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî (ö. 214/829), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Hassân el-Yahsubî, Hubeyb b. Saîd, Zürâra b. Abdullah ve Ma'mer b. Mansûr (ö. 237/851-852) bulunmaktadır.⁵⁵⁶

Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 176/793), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in tabakasından olup fikhî babası Ebû Hanîfe'den tahsil etmiştir.⁵⁵⁷ Babası sağken fetva vermeye başlamış ve Kâsım b. Ma'n'dan sonra Kûfe'de kadılık yapmıştır.⁵⁵⁸ Oğlu İsmail b. Hammâd, kendisinden daha çok meşhur olmuştur. Diğer oğlu Ömer, ondan fıkıh öğrenmiş ve Ebû Yûsuf'tan rivâyette bulunmuştur.⁵⁵⁹ Öğrencileri arasında Hasan b. Ziyâd da

⁵⁵¹ Zirikî, *el-A'lâm*, 5/186; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/825; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 3/25; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/825.

⁵⁵² Şeybânî, *el-Asl*, 9/438, 443; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Durri'l-muhtâr*, 4/498.

⁵⁵³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, 3/102.

⁵⁵⁴ Ahmed b. İsmail b. Muhammed Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa* (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1990), 53.

⁵⁵⁵ Arif Köten, "İbn Ferrûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

⁵⁵⁶ Abdullah Acar, *Endülüs'te Hanefîlik* (Konya: Hacıveyisade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 157-167.

⁵⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 2/64.

⁵⁵⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 69.

⁵⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/390; Rivâyet örneği için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 100.

bulunmaktadır.⁵⁶⁰ Kaynaklarda Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin vitir namazının farz olduğuyla ilgili bir rivâyetine yer verilmiştir.⁵⁶¹

Ebû Tâhir Abdûlmelik b. Muhammed el-A'rac (ö. 177/793-794), fıkıh eğitimini Ebû Hanîfe'nin ders halkasında almış ve 170/786 yılında Mısır kadılığı görevini üstlenmiştir. Ayrıca Hârûnürreşîd zamanında bir süre Bağdat'ın doğusundaki davalara bakmıştır.⁵⁶²

Ebû İsmail Hammâd b. Zeyd el-Ezdî (ö. 179/795), 98/716-717 yılında Sicistan'da doğmuş ve fıkıh eğitimi almak için Kûfe'ye gelerek Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmıştır. Buradaki tahsilini tamamladıktan sonra Basra'ya yerleşmiş ve burada meşhur olmuştur. Büyük bir âlim olan Hammâd b. Zeyd, İmam Mâlik ve Evzâî gibi âlimlerle karşılaştırılmıştır. Kendisi İbrahim b. Yûsuf el-Belhî'nin hocasıdır. Süleyman b. Harb, onun bir eserinin olmadığı bilgisini verir. Zehebî, onun halku'l-Kur'an görüşüne karşı olduğunu îmâ eder.⁵⁶³ Klasik fıkıh kaynaklarında Hammâd b. Zeyd'in fıkıh konularıyla ilgili rivâyetlerine yer verilmiştir.⁵⁶⁴

Ebû Abdullah Şerîk b. Abdullah en-Nehaî (ö. 179/795-796), aslen Buharalı olup ilim tahsili için Kûfe'ye gelmiş ve 40 yıl süreyle Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır. Ayrıca hadis ve tefsir ilimleriyle de ilgilenmiştir.⁵⁶⁵ Zâhid yönüyle bilinen ve birçok ilimde otorite olarak kabul edilen Şerîk b. Abdullah, Vâsıt kadılığı görevinde bulunmuş, bir süre sonra Mansûr tarafından istemediği halde Kûfe kadılığına atanmıştır. Hârûnürreşîd zamanında da Ahfez kadılığı yaptığı rivâyet edilmiştir. Şerîk b. Abdullah'ın klasik kaynaklarda şuf'a, gayri müslim'in satın aldığı topraktan öşür veya haraç alınması,

⁵⁶⁰ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 19.

⁵⁶¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî, *en-Nütef fî'l-fetâvâ*, thk. Selahaddîn en-Nâhî (Amman: Dâru'l-Furkân / Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984), 1/47.

⁵⁶² Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/249-250; İsfahânî, *el-Bustânü'l-câmi' li cemîi'tevârîhi ehli'z-zamân*, 156.

⁵⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/456-461.

⁵⁶⁴ Örnekler için bk. Şeybânî, *el-Asl*, 7/300, 9/519; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/457-458, 461; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/270; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/423, 627, 2/360, 4/89; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/51, 2/283.

⁵⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/202.

kefâlet ve hurmadan yapılan sekr adlı içecek hakkındaki rivâyet ve görüşlerine yer verilmiştir.⁵⁶⁶

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797), Horasan şehirlerinden Merv’de dünyaya gelmiştir. Daha çok hadis rivâyetiyle meşgul olan ve Hanefî geleneğinde en güvenilir râvi olarak kabul edilen Abdullah b. Mübârek, Ebû Hanîfe’nin derslerinde fıkıh eğitimi almış ve hocasından övgüyle bahsetmiştir. Abdullah b. Mübârek, Fırat nehri kenarındaki Hit şehrinde vefat etmiştir.⁵⁶⁷ Babasının Türk, annesinin ise Harezmli olduğu, 20 yaşlarında ilim öğrenmeye başladığı, kendisinin fetihlere iştirak ettiği ve gazi olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁸

Abdullah b. Mübârek’in Ebû Hanîfe’nin geliştirdiği kitâb ve bâb sistemini hadislere uygulayarak onları, fıkıh konularına göre tasnif etmiştir.⁵⁶⁹ Kendisi ders halkasında Ebû Hanîfe’nin kitâblarını yazdığını söyler.⁵⁷⁰ Abdullah b. Mübârek, Ebû Hanîfe’nin hukuk düşüncesini benimsemiş ve hocasının eleştirildiği platformlarda onu savunmuştur.⁵⁷¹ Onun fıkıh ilminde geldiği seviye İbrahim b. Şemmâs tarafından dile getirilmiştir.⁵⁷² Cehmî ve Mu’tezilî fikirlere karşı çıkan Abdullah b. Mübârek, kişilerin imanlarının nitelik itibarıyla birbirinden farklı olabileceğini söyleyerek Mürcie’nin imanın herkeste aynı olduğu şeklindeki görüşünü eleştirmiştir.⁵⁷³

Abdullah b. Mübârek’in eserleri arasında *es-Sünen*, *et-Tefsîr*, *et-Târîh*, *ez-Zühd* ve *r-rekâik*, *el-Birr* ve *s-sıla* ve *Rikâu’l-fetâvâ*’nın bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁴ Kaynaklarda Abdullah b. Mübârek’in yetim mallarına zekât gerekmediği, eşek sütüyle oğlak

⁵⁶⁶ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6, 20/126, 24/3-4, 30/147; Ebû’l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*, thk. Tallâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, ts.), 4/395; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl’l-Muhtâr*, 5/114; Zeylâî, *Tebyînü’l-hakâik şerhu Kenzü’d-dekâik ve Hâşiyetu’s-Şilbî*, 6/45; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 12/364; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 10/91; Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, *Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 10/91.

⁵⁶⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 140.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/379, 381.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/380.

⁵⁷⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141, 142.

⁵⁷¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141.

⁵⁷² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/391.

⁵⁷³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/402-403, 405.

⁵⁷⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 280; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *Fihristü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebû’l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1983), 125; İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifin ve âsâru’l-müellifin*, 1/438.

beslemenin mekruh olduğu ve hayvanların nasıl kesileceği gibi birçok görüşüne atıf yapılmış ve rivâyetlerine yer verilmiştir.⁵⁷⁵

Ebû Muhammed Nûh b. Derrâc el-Kûfî (ö. 182/798-799), Ebû Hanîfe ve Züfer b. Hüzeyl'in derslerinde fıkıh tahsilini tamamlamış ve müçtehit derecesine ulaşmıştır. İbn Ebû Leylâ'nın baktığı bir davada onu uyararak verdiği hükümden dönmesini sağlaması, onun ilmi hakkında bir fikir vermektedir. Nûh b. Derrâc, bir dönem Kûfe, sonra doğu Bağdat'ta kadılık görevi üstlenmiş ve daha sonra bu görevinden alınarak yerine Hafs b. Gıyâs tayin edilmiştir.⁵⁷⁶ Onun Bağdat'ta kadı olduğu dönem öldüğü rivâyetinden onun görevine geri döndüğü anlaşılmaktadır.⁵⁷⁷

Nadr (Nasr?) b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/800) hakkında Ebû Hanîfe'nin ashabından biri olduğu bilgisi paylaşılmakla birlikte adının Nadr veya Nasr olduğu hususunda bir karışıklık bulunmaktadır. Kaynaklarda her iki ismin künye ve nispetleri aynı olmasının yanında haklarında verilen bilgiler de benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla bu karışıklığın yazım yanlışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hadis rivâyeti konusunda muhaddislerce tenkit edilen Nadr b. Muhammed, Abdullah b. Mübârek'in arkadaşıdır.⁵⁷⁸ Onun ilim, fıkıh, akıl ve fazilet hususunda öne çıktığı, ircâ düşüncesini benimsediği ve ondan Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin hadis rivâyetinde bulunduğu belirtilir.⁵⁷⁹ Burhâneddin el-Buhârî, Nadr b. Muhammed'den bir kişinin evinin (ihata) duvarının Müslümanların (komşusunun) hava (güneş) almasını engelleyecek şekilde çamur ile sıvamasının uygun olmayacağı görüşüne atıf yapmıştır.⁵⁸⁰

Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebû Zâide el-Kûfî (ö. 183/799), 120/737-738 yılında doğmuş olup Amr b. Abdullah el-Vâdî'nin mevlâsıdır.⁵⁸¹ İbn Ebû Leylâ'nın derslerine katılmış

⁵⁷⁵ Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, 1/460; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, thk. Selahaddîn en-Nâhî (Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1382), 480; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/191. Ayrıca diğer örnekler için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/203; Ebû'l-Meâlî Mahmud b. Ahmed Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/49, 97, 328; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 4/157; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/385, 2/287; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 7/278.

⁵⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/427-428; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 13/316-319; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/202-203.

⁵⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/374.

⁵⁷⁸ Seyyid Ebû'l-Meâlî en-Nûrî, Hasan Abdülmun'im Şelebî, Mahmud Abdürrâzık İd, *el-Câmiu fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992), 3/208.

⁵⁷⁹ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 29/403-405.

⁵⁸⁰ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5/407.

⁵⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/338; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 14/120.

ve Ebû Hanîfe'nin derslerinde asılların yazım işiyle uğraşanların başında gelmiştir. Kûfe'de ilk tasnif işini yapan Yahyâ b. Zekerıyyâ, hadis hafızı olan bir fakihdir. Kendisi Medâin kadısı olarak görevlendirilmiş, ancak görevinin ilk aylarında vefat etmiştir. Kureşî, onun Hârûnürreşîd döneminde Medine kadılığı yaptığı, daha sonra Bağdat'a geldiği, cariyesinin ondan fıkıh öğrendiği, ilmin liderinin İbn Abbâs, sonra Şa'bî, sonra Sevrî ondan sonra da Yahyâ b. Zekerıyyâ olduğu, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medîni'nin ondan hadis rivâyet ettiği bilgisini verir.⁵⁸² Yahyâ b. Zekerıyyâ'nın *es-Sünen, eş-Şurût ve's-sicillât* adlı eserleri kaleme aldığı ifade edilir.⁵⁸³

Ebû Hâlid Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 185/805), aslen Basralı olup mevâlîdendir. Bir rivâyette Ebû Hanîfe'nin derslerine iki buçuk yıl devam ettiği belirtilirken başka bir rivâyette Ebû Hanîfe'nin ders halkasında 30 yıl boyunca tedvin ve tasnifle meşgul olduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁸⁴ Kaynaklarda hadis rivâyeti hususunda tenkit edilen, yalancılık ve zındıklıkla suçlanan Yûsuf b. Hâlid'in Cehmî olduğu iddia edilmiş, ayrıca mizan ve kıyameti inkâr ettiği *Tecehhüm* adlı bir kitap yazdığı belirtilmiştir. Ebû Hanîfe'nin fikhını Basra'ya ilk taşıyan öğrencilerinden biri olan Yûsuf b. Hâlid, şurût ilminde ilk eser olan *Kitâbü'l-vesâik ve's-sicillât*'ın da müellifidir.⁵⁸⁵ Kendisinden fıkıh tahsil eden öğrencileri arasında Hilâl b. Yahyâ bulunmaktadır.⁵⁸⁶ Kaynaklarda Yûsuf b. Hâlid'in vitir namazı, vâkıfın şart koşması ve vasiyet gibi konularda görüşlerine başvurulmuştur.⁵⁸⁷

Ebû'l-Hasan Ali b. Müshir el-Kûfî (ö. 185/801-802), Ebû Hanîfe'nin ders halkasında fıkıh eğitimi almış ve burada asılların tedvin ve tasnifiyle uğraşmıştır.⁵⁸⁸ Süfyân es-Sevrî, Ali b. Müshir'den Ebû Hanîfe'nin fikhını öğrenmek için kitâblarını alıp istinsah etmek istemiş, ancak Ebû Hanîfe, buna karşı çıkmıştır.⁵⁸⁹ Hadis hafızı olan Ali b. Müshir'in ashabı arasında Hıbbân b. Ali, Mendel b. Ali, Hafs b. Gıyâs ve Ebû Âsım ed-Dahhâk b.

⁵⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/364; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/172; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 156; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/541-542.

⁵⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 278; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 2/513.

⁵⁸⁴ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 40; Kevserî, *Hüsni't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 12.

⁵⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/214; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/476-477; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 227-228; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/228.

⁵⁸⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 6/125.

⁵⁸⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155, 12/42; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 7/344; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 6/152. Diğer örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/131, 225, 230; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 5/214, 7/45.

⁵⁸⁸ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imâm Züfer*, 11.

⁵⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/544, 1/250, 1/378.

Mahled bulunmaktadır. Kendisinden fıkıh tahsil eden öğrencileri arasında Fudayl b. İyâz ve Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî (ö. 213/828-829) yer almaktadır.⁵⁹⁰ Ali b. Müshir, Musul ve İrmîniye’de kadılık vazifesi üstlenmiş ve görme problemi sebebiyle görevini bırakıp Kûfe’ye dönmüştür. Zehebî, onun ölmeden önce kitaplarını gömdüğü bilgisini verir.⁵⁹¹ Hanefî geleneğinde onun hadis rivâyetlerine yer verilmiştir.⁵⁹²

Ebû Abdullah Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî (ö. 187/802-803), aslen İsfahanlı olup Kûfe’de yetişmiştir. Ebû Hanîfe’nin derslerine devam edip fıkıh öğrenen Cerîr b. Abdülhamîd, hadis rivâyetinde öne çıkmış ve kendisinden *Kütüb-i Sitte* musannifleri rivâyette bulunmuştur.⁵⁹³

Ebû Ali Fudayl b. İyâz el-Kûfî (ö. 187/802), aslen Semerkantlı olup Kûfe’de yetişmiştir. Sûfî kişiliğiyle tanınan Fudayl b. İyâz, Ebû Hanîfe ve Ali b. Müshir’den fıkıh öğrenmiştir.⁵⁹⁴ Tahsilinden sonra Mekke’ye yerleşen Fudayl b. İyâz daha çok ibadetle meşgul olmuştur. Ebû Hanîfe’nin bir meselede hata ettiği iddia edildiğinde onun Ebû Hanîfe’nin ashabı arasında bulunması, Ebû Hanîfe’nin hata yapmayacağına delil olarak gösterilmiştir. Bu rivâyette Ebû Hanîfe’nin ashabı arasında kıyas, hadis ve zâhidliği en iyi bilenlerin olduğu ve bunların, hata yaptığında Ebû Hanîfe’yi uyaracağı düşünülmüş olmalıdır.⁵⁹⁵

Ebû Şuayb Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî (ö. 189/805), aslen Basralı olup fıkıh tahsili için Kûfe’ye gelerek Ebû Hanîfe’nin derslerine katılmıştır. Ayrıca İmam Muhammed’in râvileri arasında bulunan Dâvûd b. Ruşeyd’in (ö. 239/854) hocasıdır. Sika olarak nitelendirilen Şuayb b. İshak, Dımaşk’ta vefat etmiştir.⁵⁹⁶

Ebû Münzir Esed b. Amr el-Becelî (ö. 190/806), aslen Kûfeli olup Ebû Hanîfe’nin derslerine katılmış ve diğer taraftan hadis ilmiyle meşgul olmuştur.⁵⁹⁷ Kendisi Ebû

⁵⁹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158.

⁵⁹¹ Zehebî, *Siyeru a ‘lâmi ‘n-nübelâ*, 8/486.

⁵⁹² Aynî, *el-Binâye şerhu ‘l-Hidâye*, 5/493, 11/611, 12/104, 12/384.

⁵⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 8/184; Kureşî, *Cevâhiru ‘l-mudiyye fî tabakâti ‘l-Hanefiyye*, 1/177; Temîmî, *et-Tabakâtu ‘s-seniyye fî terâcîmi ‘l-Hanefiyye*, 2/275.

⁵⁹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158; Kureşî, *Cevâhiru ‘l-mudiyye fî tabakâti ‘l-Hanefiyye*, 1/409; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Mencuveyh, *Ricâlû Sahîhi Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru ‘l-Ma’rife, 1407), 2/134.

⁵⁹⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158-159; Kureşî, *el-Cevâhiru ‘l-mudiyye fî tabakâti ‘l-Hanefiyye*, 1/409.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a ‘lâmi ‘n-nübelâ*, 9/103; Kureşî, *Cevâhiru ‘l-mudiyye fî tabakâti ‘l-Hanefiyye*, 1/256-257.

⁵⁹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/470.

Hanîfe'nin kitâblarını ilk tedvin edenlerin arasında bulunmakta, ayrıca hocasının derslerinde tedvin ve tasnifle öne çıkan öğrencilerinin de önde gelenleri arasında yer almaktadır.⁵⁹⁸ Öğrencileri arasında Hâzim b. İshak b. Mücâhid ve Esed b. Furât bulunmakla birlikte bir diğer öğrencisi İbrahim b. Rüstem, eseri *Nevâdiru Rüstem* dâhilinde ondan rivâyette bulunmuştur.⁵⁹⁹ Esed b. Amr, siyasî otorite ile olumlu ilişkiler geliştirmiş ve 188/804 yılında Hârûnürreşîd'in hac yolculuğuna eşlik etmiştir. Bir rivâyette onun Ebû Yûsuf'tan sonra onun yerine atandığı belirtilmiştir.⁶⁰⁰ Ancak bu rivâyet, Vekî'nin verdiği bilgilerle çelişmektedir. Vekî, onun Nûh b. Derrâc'tan sonra Bağdat'ın doğu tarafında ve Seyf b. Câbir'den sonra Vâsıt'ta kadılık yaptığını belirtir.⁶⁰¹ Ayrıca onun Basra kadılığını kabul etmediği için azledildiği de rivâyet edilmiştir.⁶⁰² Esed b. Amr'a *Mesâil* adıyla bir kitap nispet edilmiştir.⁶⁰³ Kaynaklarda Esed b. Amr'ın vitir namazı, zekât, fitır sadakası, ikinci namazının vakti ve şibhü'l-amd gibi konularda rivâyet ve görüşlerine başvurulmuştur.⁶⁰⁴

Ebü'l-Hasan Ali b. Zıbyân el-Absî (ö. 192/807-808), Ebû Hanîfe'nin derslerinde fıkıh öğrenmiş ve hüküm verme yeteneğiyle öne çıkmıştır. Bundan dolayı Ebû Hanîfe, onu kadılık yapma kapasitesine sahip öğrencileri arasında sayar.⁶⁰⁵ Hadis ilmiyle de uğraşan Ali b. Zıbyân'dan İmam Şâfiî ve Dâvûd b. Ruşeyd rivâyette bulunmuştur.⁶⁰⁶ Harûnürreşîd, onu önce Bağdat'ın doğu tarafındaki davalara bakmak üzere görevlendirmiş, ardından kâdilkudâtlık makamına atamıştır. Ali b. Zıbyân, ayrıca halifenin Horasan tarafına yaptığı yolculuğa da iştirak etmiştir.⁶⁰⁷

⁵⁹⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 16; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/140-141.

⁵⁹⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/37-38, 553; Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed el-Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve Kitâbü Tabakâti ulemâi Tûnus* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânîyye, ts.), 82-83.

⁶⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/141.

⁶⁰¹ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3/285, 312; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/162-163.

⁶⁰² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 45.

⁶⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1667.

⁶⁰⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 1/122; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 8/394. Diğer örnekler için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 1/123, 124, 2/28; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/273, 274; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/79; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/183; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/239, 3/328, 431; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/222.

⁶⁰⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

⁶⁰⁶ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 20/496.

⁶⁰⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/444; Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/286.

Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan **Ali b. Harmele et-Teymî** (ö. 189/805-193/809 arası), hocasının kadılık yapmaya hazır gördüğü öğrencileri arasında bulunmaktadır.⁶⁰⁸ O, ayrıca Ebû Yûsuf'un ashabı arasında zikredilmiştir.⁶⁰⁹ Ali b. Harmele, Ali b. Zıbyân'dan boşalan doğu Bağdat kadılığı görevine getirilmiş ve onun vefatından sonra kâdılkudât olarak atanmıştır. O, siyasî otorite ile iyi geçinmiş ve Hârûnürreşîd'in meclisindeki bazı fikhî tartışmalara katılmıştır.⁶¹⁰ Ali b. Harmele, Hârûnürreşîd zamanında vefat etmiştir.⁶¹¹

Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs en-Nehaî (ö. 194/810), Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmış, diğer taraftan hadis ilmiyle uğraşmıştır. Onun hafızasından üç-dört bin hadisi yazdırabilecek durumda olması, bu ilimde geldiği seviyeyi göstermektedir.⁶¹² Bununla birlikte Ebû Yûsuf'un ashabına kadılık yaptığı dönemde Hafs b. Gıyâs'ın nevâdirini yazmayı teklif etmesi, onun fıkıh ilminde geldiği düzeyi de göstermektedir.⁶¹³ Hafs b. Gıyâs'ın Ahmed b. Bedîl'in hocası olduğu bilgisi verilmiştir.⁶¹⁴ Hârûnürreşîd döneminde doğu Bağdat'taki davalara bakmak üzere görevlendirilen Hafs b. Gıyâs, bir şikâyet dolayısıyla görevden alınmış ve Nûh b. Derrâc'tan sonra 13 yıl görev yaptığı Kûfe'ye atanmıştır.⁶¹⁵ Hafs b. Gıyâs'ın 170 hadisi içeren bir eseri olduğu belirtilir.⁶¹⁶ Ayrıca başka kitaplarının da olduğu bilgisi verilir.⁶¹⁷

Ebû Süfyân Vekî' b. Cerrâh el-Kûfî (ö. 197/812), aslen Nîsâburlu olup 129/746 yılında doğmuş, Ebû Hanîfe ve öğrencileri Ebû Yûsuf ve İmam Züfer'in derslerine iştirak etmiştir. Onun kadılık görevi üstlenmesi sebebiyle Ebû Yûsuf'un derslerini terk edip Hasan b. Ziyâd'ın derslerine katıldığı rivâyet edilir.⁶¹⁸ Birçok âlimden hadis öğrenen ve kendi döneminin Evzâî'si olarak görülen Vekî' b. Cerrâh, kendisinden sonra yerine

⁶⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 4/161-162.

⁶⁰⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/412.

⁶¹⁰ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/288, 294; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/355-356.

⁶¹¹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmûîd Hân (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 7/213.

⁶¹² Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 3/173; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 68.

⁶¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/22,23, 30.

⁶¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/61. Kadılık yapan Ahmed b. Bedîl, 258/871-872 yılında vefat etmiştir.

⁶¹⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/184, 285; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/541; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 68.

⁶¹⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/69.

⁶¹⁷ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/333. Ayrıntılı bilgi için bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/68.

⁶¹⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 76-77.

geçtiği Süfyân es-Sevrî'nin de öğrencisidir. Ancak o, hocası gibi re'y karşıtlığı yapmamış, fetvalarını Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda vermiştir.⁶¹⁹ Irak'a geldiği dönemde İmam Şâfiî, onun derslerine iştirak etmiştir.⁶²⁰ Vekî' b. Cerrâh'ın Kûfe'de kitap tasnif eden ilk âlim olduğu belirtilmiştir. Bu eserin bir hadis derlemesi olduğu anlaşılmaktadır. İlimle meşguliyetinden dolayı Hârûnürreşîd'in Kûfe kadılığı teklifini reddeden Vekî' b. Cerrâh, daha çok hadisçi ve zâhid yönüyle tanınmaktadır.⁶²¹ Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbü's-Sünen* veya *Musannefu Vekî'*, *Tefsîru'l-Kur'an* ve *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* adlı eserleri kaleme aldığı bilgisi verilmiştir.⁶²²

Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814), Kûfe'ye gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır. Ondan fıkhnın yanında akâid ve kelam konularını da öğrenmiştir. Irak'ta tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Belh'e geri dönmüş ve burada ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Öğrencileri arasında İmam Mâturîdî'nin de hocası olan Nusayr b. Yahyâ bulunmaktadır. Ebû Mutî' el-Belhî, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eserini bu bölgede rivâyet etmiş ve Ebû Hanîfe'nin fikhî yanında özellikle akâid ve kelam konularındaki düşüncelerinin Horasan bölgesinde yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁶²³ Ayrıca Ebû Hanîfe'den ezberlediği mesâillerle 16 yıl Belh kadılığı görevini yürütmüş hem ilmi hem de kadılık görevi hususunda övgüye layık olmuştur.⁶²⁴ Ebû Mutî' el-Belhî, kendisi de kadılık görevi üstlenmişken bu görev nedeniyle “Dünyalık onu aldattı.” diyerek Ebû Yûsuf'u eleştirmesi dikkat çekicidir.⁶²⁵ Belh'e döndükten sonra Ebû Hanîfe ve ashabıyla bağlarını koparmamış, sık sık Irak'a giderek ilim meclislerine ve münazaralara katılmıştır.⁶²⁶ Ebû Hanîfe, Ebû Mutî' el-Belhî'ye 4 bin mesele sormuş ve o da bu meseleleri açıklamıştır.⁶²⁷ Ebû Mutî' el-Belhî'nin Hanefî hukuk birikimine katkıda bulunan karizmatik bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. O, bölge halkının dili ve

⁶¹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zu'yûluhü*, 13/471-487; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/140-168; Mehmet Emin Özafşar, “Vekî' b. Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

⁶²⁰ Ebû'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şahhâmî, *Cüz'ü tuhfeti idi'l-fitr*, thk. Abdülazîz Muhtâr İbrahim (Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1429), 39; Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, 10.

⁶²¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/541-542, 2/208-209; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 222-223.

⁶²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 278; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/500;

⁶²³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200, 265-266.

⁶²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/158.

⁶²⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/535.

⁶²⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/121.

⁶²⁷ Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 3/134.

örfünü dikkate alarak tahrîc ve içtihatlarında bulunmuştur.⁶²⁸ Bu bağlamda bazı meselelerde hocası ve ashabının görüşlerinin dışına çıkabilmiştir.⁶²⁹ Klasik Hanefî kaynaklarında Ebû Mutî‘ el-Belhî‘nin görüş ve rivâyetlerine müracaat edilmiştir.⁶³⁰

Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Avfi (ö. 201/817), aslen Kûfeli olup Ebû Hanîfe‘nin ashabındandır. Eğitimini tamamladıktan sonra kendi ders halkasını tesis eden Hüseyin b. Hasan, derslerini bir deftere yazdığı meseleler üzerinden anlatırdı. Onun derslerinde daha çok müzakere yöntemini kullandığı anlaşılmaktadır. İlk resmî görevine Mehdî döneminde mezâlim divanında başlayan Hüseyin b. Hasan, daha sonra Bağdat‘ın doğu tarafında Hafs b. Gıyâs‘tan sonra kadılık yapmaya başlamış ve ondan sonra da Harûnürreşid tarafından askerî davalara bakmak üzere görevlendirilmiştir.⁶³¹

Ebû Dahhâk Cârûd b. Yezîd en-Nîsâbûrî (ö. 203/819-820), 120/737 yılı civarında Nîsâbûr‘da doğmuş ve ilim tahsili için Irak‘a gelmiştir. Ebû Hanîfe‘nin derslerinde fıkıh öğrenmiş olup onun ashabının büyükleri arasında gösterilir. Hadis rivâyeti konusunda tenkit edilmekle birlikte kendisi Nîsâbûr‘da tanınan bir âlimdir. Oğlu Seleme ve torunu Nadr da Nîsâbûr Hanefî çevresinin önde gelen simalarındandır.⁶³² Cariyesi Debsiye‘nin Ebû Hanîfe‘den hayızla ilgili bir rivâyeti bulunmaktadır.⁶³³

Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî (ö. 208/823-824), daha çok Ebû Mukâtil es-Semerkandî olarak tanınmakta olup Ebû Hanîfe‘den fıkıh tahsil etmesinin yanında Hişâm b. Urve, Mis‘ar ve Ubeydullah b. Ömer‘den gibi muhaddislerden hadis rivâyet etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra Irak‘tan ayrılarak Mâverâünnehir bölgesine yerleşmiştir. Hocasına sorduğu akâid ve kelam konularına dair soruları ve cevaplarını *el-Âlim ve‘l-müteallim* adıyla bu bölgede rivâyet etmiştir.⁶³⁴ Öğrencileri Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 242/856-857) ve Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (ö. 268/881-882) ondan

⁶²⁸ Talakla ilgili örnek için bkz. Ebû‘l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü‘l-mesâil*, 109.

⁶²⁹ Rükû ve seclerdeki teşbihlerin rükûn olduğu ve satın alınan cariye ile istifraş öncesi dokuz ay beklenilmesi gerektiği görüşleri için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/21, 13/147.

⁶³⁰ Örnekler için bk. Kâsânî, *Bedâiu‘-s-sanâi‘ fî tertîbi‘ş-şerâi‘*, 1/72, 79, 208, 2/36; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu‘l-burhânî fî‘l-fıkhi‘n-Nu‘mânî*, 1/211, 372; Mevslî, *el-İhtiyâr li ta‘lîli‘l-Muhtâr*, 1/14; Zeylâî, *Tebyînü‘l-hakâik şerhu Kenzü‘d-dekâik ve Hâşiyetu‘ş-Şilbî*, 1/24, 274, 6/22; Aynî, *el-Binâye şerhu‘l-Hidâye*, 3/318.

⁶³¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/552; Kureşî, *Cevâhiru‘l-mudiyye fî tabakâti‘l-Hanefiyye*, 1/209-210.

⁶³² Zehebî, *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ*, 9/424-425; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhi*, 7/270 vd. Kureşî, *Cevâhiru‘l-mudiyye fî tabakâti‘l-Hanefiyye*, 1/176, 251, 2/138, 200.

⁶³³ Sebezmînî, *Keşfü‘l-âsârî‘ş-şerîfe fî menâkıbi‘l-imâm Ebî Hanîfe*, 2/596-597.

⁶³⁴ Zehebî, *Târîhu‘l-İslâm ve vefeyâtü‘l-meşâhîr ve‘l-a‘lâm*, 14/114; İsmail Paşa, *Hediyyetü‘l-ârifîn esmâu‘l-müellifîn ve âsârü‘l-müellifîn*, 1/333.

rivâyette bulunmuştur.⁶³⁵ Ayrıca İsmâ b. Yûsuf ve Hasan b. Sâlih *el-Âlim ve'l-müteallim*'in râvileri arasındadır. Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin oğulları Seleme ve Hafs da kendisine talebelik yapmıştır. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı çağda Semerkant halkının imamı olarak görülen Ebû Mukâtil es-Semerkandî, Me'mûn dönemine kadar Irak'ta kalmış ve Ebû Hanîfe'den en çok rivâyette bulunanlar arasına girmiştir.⁶³⁶ Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin Mu'tezilî düşünceye karşı olduğu belirtilmiştir.⁶³⁷

2.3. İlk Nesil Öğrencilerin Mezhebin Teşekkülüne Katkıları

Bu başlık altında Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin mezhebin teşekkül sürecine katkıları ele alınacaktır. Bu konu, Ebû Hanîfe'nin öne çıkan öğrencileri Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyâd merkeze alınarak incelenecektir.

2.3.1. Ebû Hanîfe Sonrası Ders Halkaları

Çeşitli şehirler ve memleketlerden Kûfe'ye gelen öğrenciler, Ebû Hanîfe'nin ilim halkasında eğitimlerini tamamlayınca memleketlerine dönmüş veya başka şehirlere yerleşmişlerdir. Bu öğrenciler genellikle gittikleri şehirlerde ilim halkası tesis etmiş ve buralarda Ebû Hanîfe'nin çeşitli konulardaki görüşlerini öğretmişlerdir.

2.3.1.1. İmam Züfer'in Ders Halkası

Ehl-i re'y ilim geleneğinde hocanın vefatından sonra ders halkasının başına geçmek, diğer öğrencilerin rağbeti ve isteği ile gerçekleşiyordu. Bu durumda diğer öğrencilerin ilim yönüyle daha üstün gördükleri en yetkin talebe, ders halkasının başına geçerdi. Nitekim Ebû Hanîfe de bu şekilde ders halkasının başına geçmişti. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra ders halkasının başına geçme hususunda öğrencileri arasında İmam Züfer öne çıkmıştır.⁶³⁸ Bu durumda, Ebû Hanîfe'nin İmam Züfer'i işaret etmesi de etkili olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin ashabından Ömer b. Meymûn er-Rammâh, Ebû Hanîfe'ye kendisinden sonra kime tâbi olmaları gerektiği sorulduğunda onun İmam Züfer'e tâbi olmaları

⁶³⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200; Mecdî Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vilâtu ehli's-sünne)*, mlf. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/81.

⁶³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/114; Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/224-225.

⁶³⁷ İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*, 166.

⁶³⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 111.

gerektiği cevabını verdiğini belirtir.⁶³⁹ Bu rivâyete göre Ebû Hanîfe'nin kendisinden sonra yerine İmam Züfer'in geçmesini istediği ve bunu da dile getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim öğrencilerin büyük çoğunluğunun İmam Züfer'in derslerine katılması bu durumu desteklemektedir.

İmam Züfer'in ortak kabulle ders halkasının başına geçtiği dönemde, Ebû Yûsuf da aynı mescitte ders vermeye başlamıştı. Sabahtan Ebû Yûsuf, öğleden sonra İmam Züfer, ders halkasını topluyordu. Ebû Yûsuf, birkaç öğrenci ile ders yaparken öğrencilerin büyük çoğunluğu İmam Züfer'in derslerine devam ediyordu. Bu derslerde Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'den yaptığı rivâyetlerle öne çıkarken İmam Züfer kıyasla kendini gösteriyordu.⁶⁴⁰

6 yıl boyunca derslerine Kûfe'de devam eden İmam Züfer, akrabalarının da bulunduğu Basra'ya aralıklarla gider gelirdi. Vefatına iki yıl kala gittiği Basra'dan oradakilerin ısrarı üzerine dönmemiş ve derslerine orada devam etmiştir. Kevserî, İmam Züfer'in Basra'ya gidişinin Ebû Hanîfe ve Osman el-Bettî'nin vefatından sonra olduğunu belirtir.⁶⁴¹ Vefatından önce kendisinden sonra yerine Hâlid b. Hâris ve Abdülvâhid b. Ziyâd'ı vasiyet etmiştir.⁶⁴²

İmam Züfer, zaman zaman geldiği Basra'da kendi kabilesinden dönemin Basra kadısı Sevvâr b. Abdullah'la görüşmek istemiş, ancak kadı, İmam Züfer'i ehl-i re'y olması nedeniyle bid'atçı olarak nitelendirmiş ve onunla görüşmek istememiştir. Kadı, kendisine yapılan ısrar neticesinde İmam Züfer'i odasına almak durumunda kalmış, ancak yüzünü çevirip onunla konuşmamıştır.⁶⁴³ Bu rivâyet ve daha önce belirtilen Osman el-Bettî ile İmam Züfer arasındaki diyalog, Basralıların ehl-i re'y ulemâsına karşı önyargılı olduklarını göstermektedir. İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini burada tedrici bir şekilde anlatarak kendini kabul ettirmiştir. Hatta buradaki tâbiîn ashâbı bile mescitte

⁶³⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Ömer Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, Farsçaya çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed Belhî (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350), 127. [Bu eser, yakın zamanda Türkçeye çevrilmiştir. Şeyhülislam Vâiz-i Belhî, *Tarihte Hanevî Bir Şehir Belh*, çev. Mehterhan Furkani (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021)]

⁶⁴⁰ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahlâbâruhü ve menâkibühü*, 294.

⁶⁴¹ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 18.

⁶⁴² Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 4.

⁶⁴³ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 3/501.

İmam Züfer'in halkasına katılmıştır.⁶⁴⁴ Kevserî, Züfer b. Hüzeyl'in Kûfe ve Basra'daki ders halkalarına katılan 30 öğrencisinin ismini zikreder.⁶⁴⁵

2.3.1.2. Ebû Yûsuf'un Ders Halkası

Ebû Yûsuf, hocası hayattayken yeterince fıkıh tahsil ettiği zehabına kapılarak kendine bir ders halkası tesis etmeye karar vermiş, ancak Ebû Hanîfe'nin bir elçiyle sorduğu soruya cevap veremeyince Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etmiştir.⁶⁴⁶ Hocasının vefatından sonra Kûfe'de hocasının derslerini yaptığı mescitte ders vermeye başlayan Ebû Yûsuf'un çoğunluk öğrencilerin İmam Züfer'e olan teveccühü nedeniyle çok daha az öğrencisi vardı.⁶⁴⁷ İmam Züfer'in 156/772 yılında Basra'ya yerleşmesiyle öğrencilerinin sayısı artan Ebû Yûsuf, böylece hocasının yerine de geçmiş oldu. Ebû Yûsuf, halife Mehdî (158/775-169/785) zamanında Bağdat'a gidinceye kadar burada derslerine devam etti. Ebû Yûsuf'un geçim sıkıntısı nedeniyle Bağdat'a gittiği nakledilmekteyse de devletin başkenti olan Bağdat'ın hızlı bir şekilde ilim merkezi haline gelmesinin bu durumda payı bulunmakadır.⁶⁴⁸ Bunun yanında Ebû Yûsuf'un Bağdat'tan kadılık teklifi almış olması da muhtemeldir. Ebû Yûsuf'un Bağdat'a gelişi, kadı olarak tayin edildiği 162/778 yılından kısa bir süre önce olmalıdır.⁶⁴⁹ Buna göre Ebû Yûsuf, hocasının vefatından sonra başladığı Kûfe'deki derslerine yaklaşık 12 yıl boyunca devam etmiştir. Ebû Yûsuf, Bağdat'a taşınmasıyla birlikte burada da vefatına kadar ders vermeye devam etmiştir. Onun Bağdat'a yerleşmesiyle birlikte re'y ekolünün ana ders halkası da buraya taşınmış oldu. Bununla birlikte Esed b. Furât'ın Irak'a geldiğinde Kûfe'ye gelip Ebû Yûsuf'un yanına uğradığını ve onun bir gence imlâ yaptırdığını söylemesi, Ebû Yûsuf'un Kûfe'yle bağıni koparmadığı, zaman zaman buraya gelerek ilmî faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir.⁶⁵⁰ Kevserî, Ebû Yûsuf'un gerek Kûfe'de gerekse Bağdat'ta ders halkasına katılıp ondan hadis ve fıkıh tahsil eden 90 öğrencisinin ismini verir.⁶⁵¹

⁶⁴⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 113.

⁶⁴⁵ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13. Ayrıca bk. Ek 4.

⁶⁴⁶ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahabîruhü ve menâkibühü*, 146.

⁶⁴⁷ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahabîruhü ve menâkibühü*, 294.

⁶⁴⁸ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/498-499.

⁶⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 5/476; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/253.

⁶⁵⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, 3/293.

⁶⁵¹ Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 20-22. Ayrıca bk. Ek 5.

2.3.1.3. İmam Muhammed'in Ders Halkası

İsmail b. Hammâd'ın rivâyetine göre İmam Muhammed, 20 yaşında Kûfe mescidinde ders vermeye başlamıştır.⁶⁵² O dönemde ders halkasının başında İmam Züfer vardı. Kaynaklarda İmam Muhammed'in İmam Züfer'in derslerine katıldığına dair bir bilgi zikredilmemişse de Ebû Yûsuf'un derslerine katıldığı belirtilmiştir. İmam Muhammed, bir taraftan kendi derslerine devam ederken diğer taraftan Ebû Yûsuf'un Bağdat'a yerleşmesine kadar onun derslerine devam etmiş, kitap telif ve tasnifiyle meşgul olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere İmam Muhammed, zaman zaman Bağdat'a gider hem Ebû Yûsuf'u ziyaret eder hem de buradaki ilim meclislerine katılırdı.

İmam Muhammed, Ebû Yûsuf'un tavsiyesi ile Rakka kadılığına atanmış ve burada ders vermeye devam etmiştir. Rivâyete göre İmam Muhammed, 176/792 yılında Rakka kadılığı görevinden alınmış ve sonrasında Bağdat'a yerleşmiştir.⁶⁵³ Bu rivâyet doğru kabul edildiğinde İmam Muhammed, bu tarihte Bağdat'a yerleşmiş olmalıdır. Malikî mezhebi tarihinde önemli bir yeri olan Esed b. Furât, 172/788 yılında doğuya yaptığı ilim yolculuğunda Bağdat'a, İmam Muhammed'e gelmiş ve İmam Muhammed de ondan gündüzleri ders halkasına devam etmesini ve geceleri de tek başına derse kalmasını istemiştir.⁶⁵⁴ Esed b. Furat, ilim tahsil etmek üzere geldiği Irak'tan İmam Mâlik'in 179/795 yılındaki vefatının ardından ayrılmıştır. Buna göre belirtilen tarihlerde İmam Muhammed, Bağdat'ta idi.

İmam Muhammed, Bağdat'a geldiğinde burada bir ders halkası kurarak insanlara hadis ve re'y öğretmişti.⁶⁵⁵ Başka bir rivâyete göre Rakka dönüşünde Bağdat'ta derslerine başlamış ve ilim taliplerinin büyük teveccühüne mazhar olmuştu. İmam Muhammed, Bağdat'a geldiğinde cuma günleri mescitte Bişr b. Velîd'in dersleri vardı. Ancak Hamîd Ebû Abbas'ın nakline göre İmam Muhammed Bağdat'a geldiğinde öğrenciler, Bişr b. Velîd'in derslerini bırakıp İmam Muhammed'in derslerine katılmıştır. Hatta sonrasında Bişr b. Velîd'in ders halkası dağılmıştır.⁶⁵⁶

⁶⁵² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/171.

⁶⁵³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 130-131.

⁶⁵⁴ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 15.

⁶⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/169.

⁶⁵⁶ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 46.

İmam Muhammed, yeniden görevlendirilip Rakka'ya döndüğü dönemde ise derslerine orada devam etmiştir. İmam Şâfiî 184/800 yılında halifenin huzuruna çıkartılmak üzere Rakka'ya getirilmiş ve o halife tarafından affedilince burada İmam Muhammed'in derslerine katılmıştır.⁶⁵⁷ Kevserî, çeşitli zamanlarda İmam Muhammed'in ders halkasına katılan 41 öğrencisinin ismine yer verir.⁶⁵⁸

2.3.1.4. Hasan b. Ziyâd'ın Ders Halkası

Hasan b. Ziyâd, hayatının büyük bir bölümünü ilmî faaliyetlere ayırmıştır. O, Bağdat'taki ders halkasında hicrî 194 yılına kadar ders vermeye devam etmiş, kısa bir süre kadılık yaptıktan sonra ders halkasına geri dönmüştür.⁶⁵⁹ Onun ders halkasında pek çok öğrenci yetişmiştir. Kevserî, onun öğrencilerinden 22'sinin ismini zikreder.⁶⁶⁰ Bunların içinde İbn Semâa, İsmail b. Hammâd, Muhammed b. Şucâ' ve İshak b. Behlûl, fıkıh tahsili yapan talebelerinin önde gelenleridir. Hasan b. Ziyâd, Bağdat'a yerleşinceye kadar Kûfe'de derslerine devam etmiş olmalıdır.

2.3.2. Hicrî İkinci Asırda Ebû Hanîfe'nin Görüşlerinin Rivâyeti

Hicrî ikinci asırda Ebû Hanîfe'nin görüşleri öğrencileri tarafından nakledilmiştir. Bu çalışmalarda öne çıkan öğrencilerin içinde en büyük pay, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'indir. Onlar hocalarının görüşlerini tasnif ederek kitap haline getirmişlerdir. Bu eserleri de kendi ders halkalarında okutarak imlâ ve istinsah ettirmişlerdir. Bunun yanında Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencileri, tesis ettikleri ders halkalarında hocalarının görüşlerini rivâyet etmiştir. Ancak kaynaklarda bu çalışmalara detaylı olarak yer verilmemektedir. Ebû Hanîfe'nin öne çıkan öğrencilerinin dışında ondan rivâyette bulunan öğrencilerinin rivâyet meclisleri süreklilik arz etmediği ve hocalarının görüşlerini tümüyle rivâyet etmemeleri sebebiyle onların çalışmaları, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed kadar teveccühe mazhar olmamıştır.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Basra'ya taşıyan Yûsuf b. Hâlid es-Semtî olmakla birlikte mezhebin orada yayılmasını sağlayan İmam Züfer olmuştur. İmam Züfer orada ders halkasının başına geçtikten sonra Ebû Hanîfe'nin usûlünü ve içtihatlarını talebelerine

⁶⁵⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/43.

⁶⁵⁸ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 9-10. Ayrıca bk. Ek 6.

⁶⁵⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/325.

⁶⁶⁰ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 20. Ayrıca bk. Ek 7.

aktarmıştır. Ayrıca İmam Züfer'in Ebû Hanîfe'den *el-Âsâr* adlı bir eser rivâyet ettiği ve aynı zamanda iki hadis nüshasına sahip olduğu belirtilir.⁶⁶¹ İbn Ebû Yûsuf hem babası hem de İmam Muhammed kanalıyla Ebû Hanîfe'den *Kitâbü 'l-Âsâr*'ı rivâyet etmiştir.⁶⁶²

İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bizzat kendisi naklettiği gibi Ebû Yûsuf'tan da rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Maîn, İmam Muhammed'e bu kitapların (zâhiru'r-rivâye) hepsini Ebû Yûsuf'tan dinleyip dinlemediğini sorduğunda *el-Câmiu's-sağîr* dışındakileri ondan dinlemediğini, ancak bunları herkesten en iyi kendisinin bildiğini söylemiştir.⁶⁶³ Başka bir rivâyette İmam Muhammed, hepsini Ebû Yûsuf'tan dinlemediğini ancak onun kitaplarını tashih ettiğini belirtir.⁶⁶⁴

İmam Muhammed, kendi adıyla anılan *Nüşatu Muhammed*'i Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği hadislerden derlemiştir. Eserin *el-Âsâr li Muhammed b. Hasan* adlı matbu nüshasında 268 hadis bulunmaktadır.⁶⁶⁵ Bunun yanında o, Medine ziyaretinde İmam Mâlik'ten *el-Muvatta* 'yı da rivâyet etmiştir. İmam Muhammed, bu esere Ebû Hanîfe ve kendi görüşlerini ekleyerek göre İmam Mâlik'le ihtilaflı oldukları konulara cevaplar vermiştir.⁶⁶⁶ Rivâyete göre İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin önüne oturur ve ona kitaplarını okurdu.⁶⁶⁷ O bu şekilde, rivâyet ettiği kitapların sağlamasını da yapmış oluyordu. İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sağîr*'de ele alınan mesâili Ebû Yûsuf'tan o da Ebû Hanîfe'den rivâyet etmiştir. Bu durum her bâbın başında “محمد عن يعقوب عن أبي حنيفة” şeklinde belirtilmektedir.⁶⁶⁸ İmam Muhammed, Ebû Yûsuf'tan *İhtilâfu Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ* adlı eserini rivâyet etmiş, İmam Şâfiî de İmam Muhammed aracılığıyla bu eseri rivâyet ederken kendi görüşlerini de eklemek suretiyle *İhtilâfu İrâkıyyîn* adlı eserini

⁶⁶¹ Kevserî, *Lemehâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer*, 13.

⁶⁶² Kevserî, *Hüsnü 't-tekâdî fî sîreti 'l-imâm Ebû Yûsuf el-kâdî*, 22.

⁶⁶³ Kevserî, *Bulûğü 'l-emânî*, 32; Boynukalın, “Mukaddime”, 16.

⁶⁶⁴ Kevserî, *Bulûğü 'l-emânî*, 33.

⁶⁶⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr li Muhammed b. Hasan*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, ts.), 2/313.

⁶⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 2/1680, 1908; Boynukalın, “Mukaddime”, 35. Zehebî, İmam Muhammed'in İmam Mâlikten 700 hadis rivâyet ettiğini belirtir. (Bk. Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 9/135.) Ancak matbu olan nüshada 1008 hadis bulunmaktadır. Bu nüshanın muhakkiki başka nüshalarda farklı sayıda hadis bulunduğu belirtmektedir. Bk. Ebû Abdullah Mâlik b. Enes İmam Mâlik, *Muvatta'u 'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire: Vezâratü'l-Evkâf (Nüşatü İhyâi't-Turâs), 1994), 318 vd.

⁶⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253.

⁶⁶⁸ Boynukalın, “Mukaddime”, 32; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 1/563.

meydana getirmiştir.⁶⁶⁹ İmam Şâfî, aynı zamanda *el-Ümm* adlı eserinde Ebû Yûsuf'un günümüze gelmeyen kitaplarından rivâyette bulunmuştur.⁶⁷⁰

Hasan b. Ziyâd, *el-Mücerred* adlı eserini Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği mesâilden derlemiştir. Bunun yanında Hasan b. Ziyâd'a *el-Müsned* adında bir kitap nispet edilir. Bu kitapta *el-Mücerred*'de Ebû Hanîfe'den rivâyet edilen hadisler toplanmıştır.⁶⁷¹ Hasan b. Ziyâd'ın ilk Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe'den yaptığı rivâyetlere çokça yer verilir.

Nûh b. Ebû Meryem, Merv kadısı olarak tayin edildikten sonra orada tesis ettiği ders halkasında Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivâyet etmiştir.⁶⁷² Ayrıca Ebû Mutî' el-Belhî, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eserinin de râvisidir.⁶⁷³ İbrahim b. Rüstem el-Mervezî (ö. 211/826), Nûh b. Ebû Meryem'den *Nevâdiru İbn Rüstem* olarak bilinen eseri dâhilinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivâyet etmiştir.⁶⁷⁴

İbn Ferrûh, Kayrevan'a döndükten sonra buradaki Ukbe camiinde hocasının görüşlerini rivâyet etmiştir.⁶⁷⁵ Ebû Mutî' el-Belhî, hocası Ebû Hanîfe'nin tashihinden geçirdiği dört bin meseleyi memleketi Belh'te tesis ettiği ders halkasında rivâyet etmiş olmalıdır.⁶⁷⁶ Hafs b. Selem es-Semerkandî, Ebû Hanîfe'den *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini rivâyet etmiştir.⁶⁷⁷

2.3.3. Hicrî İkinci Asırda Tedvin, Tasnif ve Telif Çalışmaları

Mezhebin tedvin çalışmaları, Ebû Hanîfe'nin kendi talimatıyla daha o hayatta iken başlamıştır. Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini tedvin eden başka bir deyişle öğrencilerine fıkıh tedvin ettiren ilk fakihtir. Onun fıkıh tedvini, hadis ilminde olduğu gibi sadece sözlü geleneğin yazıya dönüştürülmesi şeklinde olmamıştır. Hadis ilminde süreç sözlü

⁶⁶⁹ Mahmûd Şükrü b. Abdullah el-Alûsî, *Gâyetü'l-emânî fî reddi'l-Nebhânî*, thk. Ebû Abdullah ed-Dânî b. Münîr Âli Zehevî (Riyad: Meketebetu'r-Rüşd, 2001), 1/324; Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmeu'l-fetevâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1995), 20/329.

⁶⁷⁰ Hacvî, *el-Fikru's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî*, 1/512.

⁶⁷¹ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 22; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1680. Nâsirî, bu eserin Dimaşk Zâhiriye Kütüphanesi'nde 285 numarada bulunduğu belirtmiştir. Bk. Bâsil Ekrem Şihâb en-Nâsirî, *el-Fikru'l-fikhî fî'l-İrâk fî karni's-sâlis el-hicrî*, (Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 2019), 83.

⁶⁷² İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 146; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

⁶⁷³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/200, 265-266.

⁶⁷⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/37-38.

⁶⁷⁵ Köten, "İbn Ferrûh", 19/493.

⁶⁷⁶ Aynî, *Megânî'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 3/134.

⁶⁷⁷ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/333.

geleneğin yazıya geçirilmesi, sonra bu malzemenin tasnif edilmesi şeklinde ilerlemiş, ancak Ebû Hanîfe'nin ders halkasında neticeye ulaştırılan meseleler “kitâb” adıyla bölümlere, “bâb” adıyla da alt başlıklara ayrılmıştır.

Her bir müzakereden sonra sonuçlandırılan mesele veya ulaşılan fikhî hüküm, ilgili kitap ve ilgili bâba yerleştirilirdi. Ebû Mutî‘ el-Belhî'nin rivâyetine göre Ebû Yûsuf, mesâili tasnif eder, sonra yazdıklarını Ebû Hanîfe'ye ‘Ebû Hanîfe böyle dedi, ben böyle dedim...’ şeklinde arz ederdi.⁶⁷⁸ Esed b. Amr'ın verdiği bilgiye göre öğrenciler, Ebû Hanîfe'nin nezaretinde bir mesele üzerinde tartışır, sonra çözümle ilgili düşüncelerini Ebû Hanîfe'ye arz edip ona sorarlardı. Ebû Hanîfe de bu sorulara cevap verirdi. Mesele, üç gün müzakere edilir, sonra divanlara yazılırdı.⁶⁷⁹ Divanlar bu şekilde oluşturulurdu. Tasnif ekibi, 40 kadar kişiden oluşmaktaydı. Bunların içinde Muhammed b. Hasan, Muğîre b. Hamza, Abdullah b. Mübârek, Nûh b. Ebû Meryem, Yahyâ b. Zekerıyyâ, Zekerıyyâ b. Ebû Zâide, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Dâvûd et-Tâî, Hasan b. Ziyâd ve Velîd bulunmakta diğer bir rivâyette ise bunlara Kâsım b. Ma'n, Esed b. Amr, İmam Züfer ve Ebû Yûsuf eklenmektedir.⁶⁸⁰ Bir başka rivâyette 40 kişilik tedvin ekibinin içinde 10 kişi öne çıkmaktaydı. Bunların arasında bulunan Ebû Yûsuf, İmam Züfer, Dâvûd et-Tâî, Esed b. Amr, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebû Zâide 30 yıl boyunca tedvin işiyle meşgul oldular.⁶⁸¹ Kûfe'de ilk kitap tasnif edenin Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebû Zâide'nin olduğu rivâyet edilir.⁶⁸²

İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldığında 11 büyük öğrencinin fikhî tedvin ettiğini haber vermektedir.⁶⁸³ Başka bir rivâyette bunlar Ebû Yûsuf, İmam Züfer, Esed b. Amr el-Becelî, Âfiye el-Evdî, Dâvûd et-Tâî, Kâsım b. Ma'n el-Mes'ûdî, Ali b. Müshir, Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebû Zâide, Hıbbân b. Ali el-Anezî ve Mendel b. Ali el-Anezî şeklinde zikredilir.⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/353.

⁶⁷⁹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkıbühü*, 341-342; Kevserî, *Fıkhü ehl-i Irak ve hadîsühüm*, 55.

⁶⁸⁰ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/66; Şimşek - Kütük, “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme”, 141.

⁶⁸¹ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudîyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/140-141.

⁶⁸² Zehebî, *Siyeru a'lamî 'n-nübelâ*, 8/339.

⁶⁸³ Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 113.

⁶⁸⁴ Kevserî, *Lemehâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer*, 11.

2.3.3.1. İmam Züfer'in Telif Çalışmaları

İmam Züfer'den herhangi bir eser günümüze gelmemiştir. Kaynaklarda bazı eserler, ona nispet edilmiştir. Bu eserler furû fıkhıta *el-Mücerred*, kelimde *Makalât*, hadiste *Âsâr* adlı eserlerdir.⁶⁸⁵ İmam Züfer'in kaynaklarda pek çok görüşüne atıf yapılmaktadır. Örneğin Serahsî, *İhtilâfû Züfer* ve *Ya 'kûb* adlı esere dayanarak İmam Züfer'in görüşlerine atıfta bulunmaktadır.⁶⁸⁶ Necmeddîn en-Nesefî, *Manzûmetü'l-hilâfiyyât* adlı eserinde İmam Züfer'in diğer imamlardan farklı olan görüşlerini derlemiştir. Bu eser İsmail Ebû eş-Şammât tarafından şerh edilmiştir.⁶⁸⁷

2.3.3.2. Ebû Yûsuf'un Telif Çalışmaları

Hanefî mezhebi Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in eserleri üzerinden teşekkül etmiştir. Ebû Yûsuf da İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinde üzerinde tartışılan temel konuları (el-usûl/asıllar) rivâyet etmiştir. Ancak o, İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin derslerinde yazdırdığı asılları (el-usûl), tasnif etmemiştir. Ebû Yûsuf'un uzun yıllar kadılık yapması, muhtemelen böyle bir çalışmayı yapmasına engel olmuştur. Onun İmam Muhammed'den *el-Câmiu's-Sağîr*'i yazmasını istemesi de bu sebepten olmalıdır. Ayrıca Ebû Yûsuf, derslerinde belli bir metne bağlı kalmaksızın imlâ ettirmeyi ders usulü olarak benimsemiştir. Onun *Emâlî*'sinin rağbet görmemesinin sebebi, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yanı sıra kendi görüşlerini de içeren müstakil bir eser olmasıdır. Aynı durum İmam Muhammed'in *Emâlî*'si için de geçerlidir. Emâlîler, bu sebepten olsa gerek “zâhiru'r-rivâye” değil “nâdiru'r-rivâye” kapsamında değerlendirilmiştir.⁶⁸⁸ Ebû Hanîfe'nin şöhretinin uzak-yakın her bölgeye yayılması, İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin derslerinde yazdırdığı asıllara dayanan eserlerine rağbeti artırmıştır.

Kaynaklarda Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda ilk usûl kitabını yazdığı ve mesâili de imlâ ettirdiği ve onun çalışmaları neticesinde Ebû Hanîfe'nin

⁶⁸⁵ İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/373; Kevserî, *Lemhâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13.

⁶⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/129, 3/66, 4/92, 173, 5/150, 6/206, 7/29, 214, 8/11, 10/161, 11/13, 70, 12/81, 88, 18/185, 22/14, 29, 24/91, 26/110.

⁶⁸⁷ Eser, Ünal Şahin tarafından tahkik edip yayınlamıştır. Bk. Ünal Şahin, “İsmail Ebû's-Şâmât'ın Sülûk Üli'n-Nazar lihali 'Ukûdi'd-Dürer Nazm mâ yüftâ bih min akvâli'l-İmâm Züfer İsimli Risâlesinin Tahkikli Neşri”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran, 2019), 129-209.

⁶⁸⁸ Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 57.

ilminin yayıldığı belirtilir.⁶⁸⁹ Bu şekildeki aktarımlarda yer alan “usûl” ifadesi, sonraki dönemde kazandığı teknik anlamıyla fıkıh usûlünü değil, Ebû Hanîfe’nin ilim meclislerinde tartışılan temel konuları ifade etmektedir. Ayrıca onun günümüze kadar gelen *İhtilâfu Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ* adlı eseri her iki imamın içtihatlarının sonraki nesillere aktarılmasını sağlamıştır.⁶⁹⁰ *Edebü’l-kâdi*, *Emâlî*, *Kitâbü’l-Büyû*, 40 bölümden oluşan, insanlar arasındaki ihtilafları ve dayandıkları görüşleri ele alan *Kitâbü’l-Cevâmi*, *Kitâbü’l-Hudûd*, günümüze kadar gelen *Kitâbü’l-Harâc*, *er-Red alâ Mâlik b. Enes*, *Kitâbü’z-Zekât*, *Kitâbü’s-Sıyâm*, *Kitâbü’s-Salât*, *Kitâbü’s-Sayd* ve *z-zebâih*, *Kitâbü’l-Gasb* ve *’l-istibde*, *Kitâbü’l-Ferâiz*, *Kitâbü’l-Vasâyâ*, *Kitâbü’l-Vekâle*, furû fıkıh alanında *el-Asl* diye de isimlendirilen *el-Mebsût* adlı eserler, Ebû Yûsuf’a nispet edilir.⁶⁹¹ Ebû Yûsuf, Bîşr b. Velîd’e imlâ ettirdiği 36 kitabı *Kitâbü İhtilâfi’l-emsâr*, *er-Red alâ Mâlik b. Enes*, *Kitâbü’l-Harâc* ve *Kitâbü’l-Cevâmi* şeklinde ayırmış ve *Kitâbü’l-Harâc*’ı Hârûnürreşîd, *Kitâbü’l-Cevâmi*’i ise Yahyâ b. Hâlid için telif etmiştir.⁶⁹² Bîşr b. Velîd’in *Edebü’l-kâdi* adlı eseri imlâ yoluyla Ebû Yûsuf’tan yazdığı ve bunun imlâ yoluyla ilk yapılan tasnif olduğu belirtilmiştir.⁶⁹³ Ebû Yûsuf’un çoğunu Ebû Hanîfe’den rivâyet ettiği *el-Âsâr* adlı eseri günümüze kadar gelmiştir. Bunun yanında ona nispet edilen diğer bir eser *el-Müsned* ise günümüze kadar ulaşmamıştır.⁶⁹⁴ Ebû Yûsuf’un günümüze kadar gelen *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâi* adlı eseri, Şam’ın önde gelen fakihî Evzâi’nin Ebû Hanîfe’nin İmam Muhammed’e imlâ ettirdiği devletler hukuku alanındaki *es-Siyeru’s-Sağîr* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *es-Siyeru’l-Evzâi*’ye cevap olarak yazılmıştır.

Halife Hârûnürreşîd’in talebi üzerine Ebû Yûsuf tarafından kaleme alınan *Kitâbü’l-Harâc* adlı eser, alanında yazılmış ilk ve benzersiz bir eserdir. Eserde ganimet, fey, haraç, cizye, öşür ve zımmîlerin statüsü gibi toprak ve vergi hukuku konuları ele alınmıştır.⁶⁹⁵ Ebû Yûsuf, eserde konuyla ilgili naslara müracaat ettikten sonra sahâbe kavline ve onların

⁶⁸⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 1/508; Muhammed Kâmî Efendi el-Edirnevî, *Mehâmmû’l-fukahâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, A2066), 5b.

⁶⁹⁰ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/248; Kevserî, *Hüsni’t-tekâdi fî sîreti’l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdi*, 13.

⁶⁹¹ İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifin ve âsârü’l-müellifin*, 2/536.

⁶⁹² İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253.

⁶⁹³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1.

⁶⁹⁴ Kevserî, *Hüsni’t-tekâdi fî sîreti’l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdi*, 31.

⁶⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kitâbü’l-Harâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/101-104.

meseleye nasıl baktıklarına yer verir. Hadisleri verirken illetlerini açıklamaya çalışır. Bazı meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini delilleriyle birlikte verir. Muhalefetini zikretmediği yerlerde Ebû Hanîfe'yle aynı görüştedir. Eserde soru cevap yöntemi kullanılmış ve halifenin sorduğu 26 soruya cevap verilmiştir. Eserin fasılları arasında hacim bakımından orantısızlık bulunmakta ve alt başlıksız bölümler genellikle sorulan bir sorunun cevabını teşkil etmektedir.⁶⁹⁶

Ebû Yûsuf'a *Kitâbü'l-Kadiyye (Kitâbü'l-Kazâ?)* adlı bir eser nispet edilmiş, bu eserin Ebû Mutî' el-Belhî tarafından tenkit edildiği ve bu tenkitlerin bir mektupla kendisine ulaştırıldığında Ebû Yûsuf'un hatalarını kabul ettiği belirtilmiştir.⁶⁹⁷ Kaynaklarda Ebû Yûsuf'un eserleri arasında bu isimde bir esere yer verilmemiştir. Eserin bir hadis cüzü olması muhtemeldir.

2.3.3.3. Ebû Hanîfe'nin Görüşlerinin Tasnifi: İmam Muhammed

İmam Muhammed önce *el-Asl*'ı diğer adıyla *el-Mebsût*'u telif etmiş, daha sonra sırasıyla *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, (*Câmiayn*) *ez-Ziyâdât*, *es-Siyeru'l-kebîr* ve *es-Siyeru's-sağîr*'i kaleme almıştır.⁶⁹⁸ Bu eserler, Hanefî fıkhnın temelini teşkil ettiği için “asıllar” anlamında “el-usûl” veya “mesâilü'l-usûl”, rivâyet açısından kuvvetli bulunduğu için “zâhiru'r-rivâye” olarak adlandırılmıştır.⁶⁹⁹ Burada Ebû Hanîfe'nin derslerinde yazdirdığı ana meseleler için “el-usûl” kavramının kullanıldığını hatırlanmalıdır. Zâhiru'r-rivâye kapsamında kabul edilen eserler, İmam Muhammed'den sika râviler tarafından rivâyet edilmesi ve rivâyetin açık ve aşikâr olması kastedilerek bu şekilde isimlendirilmiştir.⁷⁰⁰ Serahsî'nin *Kitabü'l-Kesb* hakkında yaptığı değerlendirme de bu görüşü destekler. Bu değerlendirme, “Ben, Muhammed b. Semâa tarafından İmam Muhammed'den rivâyet edilen *Kitabü'l-Kesb*'i muhtasarın şerhine (*el-Mebsût*) eklemeyi

⁶⁹⁶ Ayrıntılı değerlendirme için bk. Rifat Uslu, “İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitabü'l Harâc'ı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 422; Kallek, “Kitâbü'l-Harâc”, 26/101 vd.

⁶⁹⁷ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 177.

⁶⁹⁸ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/123.

⁶⁹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/99; İbn Nuceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2/65; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/34; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/123; Boynukalın, “Mukaddime”, 39. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, “Zâhiru'r-Rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/101.

⁷⁰⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69; Boynukalın, “Mukaddime”, 39; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 54.

uygun buldum. Bu, onun meşhur olmayan tasniflerinden biridir. Çünkü bunu, Ebû Hasf veya Ebû Süleyman ondan dinlememiştir. Bundan dolayı Hâkim eş-Şehîd bunu *el-Muhtasar*'a almamıştır.” şeklindedir.⁷⁰¹ Buna göre “zâhiru'r-rivâye” kavramı ile Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin İmam Muhammed'den rivâyet ettiği eserler kastedilmektedir.

“Zâhiru'r-rivâye” kavramı çeşitli kaynaklarda sözlük anlamıyla da kullanılmıştır.⁷⁰² Şîrâzî ve Endülüslü İbn Hazm da sözlük anlamını kastederek “zâhiru'r-rivâye” kavramını kullanmıştır.⁷⁰³ Irak bölgesinde bu kavramı ilk defa kullanan Kudûrî, İmam Muhammed'in kitaplarını değil kavramın sözlük anlamını kastetmiştir.⁷⁰⁴ Serahsî, “zâhiru'r-rivâye” kavramını İmam Muhammed'in eserlerini kastederek sıkça kullanır.⁷⁰⁵ Kavramın Hanefî geleneğinde Serahsî ile birlikte diğer bir ifade hicrî dördüncü asırdan itibaren terim anlamıyla kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Bu kavramı Serahsî'den sonra onunla aynı anlamda Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Kâsânî, Merginânî, Burhâneddin el-Buhârî ve Mevsilî gibi fakihler kullanmıştır. Ayrıca kaynaklarda “zâhiru'r-rivâye” kavramı yerine “zâhiru'l-usûl” kavramının da kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰⁶ Buradan “zâhiru'r-rivâye” kavramının daha çok Horasan ve Mâverâünnehir fukahâsı tarafından kullanıldığı ve bu kullanıma terim anlamının sonradan yüklendiği sonucuna varılabilir. Burada zâhir ve nâdir rivâyet ayrımını, salt sika râvilerin kurucu imamlardan rivâyet faaliyetine dayandırmak, bu rivâyetlerin yaygınlaşmasının bu ayrımdaki etkisini görmezlikten gelme olarak algılanabilir. Bu

⁷⁰¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Kesb*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Abdülhâdî Harsûnî, 1400), 31.

⁷⁰² Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrikî, İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 407; Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007), 15/198; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî, *el-Mu'lem bifevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1988), 1/370; Ebû'l-Ferec Ali b. İbrahim el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427), 2/47.

⁷⁰³ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *et-Tabsıra fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Hîto (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 335; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm ez-Zâhirî, *el-İ'râbü'l-hîra ve'l-iltibâsi'l-mevcûdiyye fî mezâhibi ehli'r-re'y ve'l-kıyâs*, thk. Muhammed b. Zeynelâbidîn Rüstem (Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 2005), 1/281.

⁷⁰⁴ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 2006), 4/1947.

⁷⁰⁵ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/202, 2/12, 3/117, 4/56, 5/75.

⁷⁰⁶ Örnek için bk. Sâmî b. Beşîr b. Ali Hâfız, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk* (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetu'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, Doktora Tezi, 1440), 80; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/282, 339; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/369; Ebû'l-Velîd Ahmed b. Muhammed el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm* (Kahire: el-Bâbeyi'l-Halebî, 1973), 387; İbn Nuceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2/387.

ayrımın daha çok Horasan ve Mâverâünnehir fukahâsı tarafından kullanılması, kurucu metinleri bu bölgeye taşıyan râvilerin sika kabul edilmesiyle paralel olgulardır. Bu bölgede senetle yaygınlık kazanan bu metinlerin zâhir ve nâdir olarak ayrıştırılması, râvilerinin bu faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir.⁷⁰⁷

Zâhiru'r-rivâye eserlerinin sayısı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. İbn Nüceym, hangileri olduklarını belirtmemekle birlikte İmam Muhammed'in altı kitabına "zâhiru'r-rivâye" denildiğini belirtir.⁷⁰⁸ Leknevî, bu konuda bir değerlendirme yaparak bazılarının *es-Siyeru's-sağîr*'i, Tahâvî gibi bazılarının da hem *es-Siyeru's-sağîr*'i hem de *es-Siyeru's-kebîr*'i zâhiru'r-rivâyeden saymadığını belirtir. Hatta bazı ulemânın sadece *el-Mebsût* ve *ez-Ziyâdât*'ı zâhiru'r-rivâye kapsamında değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Leknevî, bu konuda farklı görüşlerin olduğunu belirttikten sonra farklı bir ihtilaf olarak İmam Muhammed'in eserlerinden *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât* ve *es-Siyer*'deki rivâyetlere "zâhiru'r-rivâye" dendiğini bunların dışındakilere ve *el-Mebsût*'a "gayru zâhiri'r-rivâye" denildiğini zikreder.⁷⁰⁹ Genel olarak Hanefî fakihler arasında zâhiru'r-rivâyeden İmam Muhammed'in kendisinin kaleme aldığı altı kitap kastedildiğine dair yaygın bir kabul bulunduğu görülmektedir.

Ençakar, "zâhiru'r-rivâyeyi" mezhep imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilmiş mesâili içeren, İmam Muhammed tarafından düzenlenerek, önceleri *el-Usûl* sonraları *el-Asl* ve *el-Mebsût* olarak ifade edilen kitaplar ile yine kendisi tarafından telif edilen *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* (*Câmiayn*) isimli Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in fikhın temel konularına dair görüşlerinin yer aldığı üç temel esere ve bu eserler içinde yer alan mesâile verilen isim şeklinde tanımlar.⁷¹⁰ Ençakar, kavramı en geniş kapsamıyla tanımlamış hem eserleri hem de bu eserlerdeki rivâyetleri tanıma dâhil etmiştir.

⁷⁰⁷ Eyyüp Said Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevâzil'i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 136.

⁷⁰⁸ İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 3/60.

⁷⁰⁹ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, "Mukaddimetü'l-Hidâye", *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, mlf. Burhânuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî (Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve Ulûmü'l-İslâmiyye, 1411), 17-18. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2/65.

⁷¹⁰ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 36. Kavramlarla ilgili ayrıntılı bilgi ve zâhiru'r-rivâye kitaplarının hangi eserlerden oluştuğu tartışmaları için bk. Aynı eser, 35-37.

İmam Muhammed veya Ebû Yûsuf'un derslerinde imlâ ettirdikleri eserlere de “emâlî”, zâhiru'r-rivâye dışında kalan ve Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki öğrencileri tarafından rivâyet edilen görüşleri derleyen râvilerin eserlerine de “en-nevâdir” denilmektedir. Bunlar Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in derslerinde öğrencilere yazdırdıkları mesâile dayanmaktadır. Tevâtüren nakledilen bu eserler ya râvisine ya da telif edildikleri şehre nispet edilmiştir.⁷¹¹

İbn Âbidîn, “emâlî” kavramının “imlâ” kavramının çoğulu olduğunu, bir âlimin Allah'ın kalbine naksettiği ilmi, ezberden söylemesi ve öğrencilerine yazdırması anlamına geldiğini ve bunun selefin adeti olduğunu belirtir.⁷¹² Ençakar, “emâlî”nin tanımını Kınalızâde'den naklen verir. Buna göre “emâlî”, hocanın belli bir metne bağlı kalmadan aklına gelenleri talebelerine yazdırması sonucunda oluşan metinlere verilen isimdir.

İbn Âbidîn, zâhiru'r-rivâye dışındaki Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin rivâyetlerini “mesâilü'n-nevâdir” şeklinde tanımlamaktadır. Bunlar Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer veya Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin rivâyetleridir. İbn Âbidîn, sahih, sabit ve zâhir rivâyet olmadıkları gerekçesiyle İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye dışında kalan kitaplarını, mesâilü'n-nevâdir kapsamında değerlendirir ve bu kapsamda bulunan rivâyetlere “gayru zâhiru'r-rivâye” denildiğini belirtir. Ayrıca İmam Muhammed'in *el-Keysâniyyât*, *el-Hârûniyyât*, *el-Cürccâniyyât*, *er-Rakıyyât*, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Muharrer* ve Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini örnek olarak gösterir.⁷¹³ “Gayru zâhiru'r-rivâye” kavramı, “zâhiru'r-rivâye” kavramından bir süre sonra kullanılmaya başlanmıştır.⁷¹⁴ Onun yerine erken dönemden itibaren “mesâilü'n-nevâdir” kavramı kullanılmıştır.⁷¹⁵ Ençakar, “Nevâdir” kavramını “Hanefî mezhebi imamlarının özellikle de Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in *el-Usûl*'de yer almayan veya

⁷¹¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/123; Eyyüp Said Kaya, “Nâdiru'r-Rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/278-280. Hanefî Nevâdir literatürü ile ilgili geniş bilgi için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 89 vd.

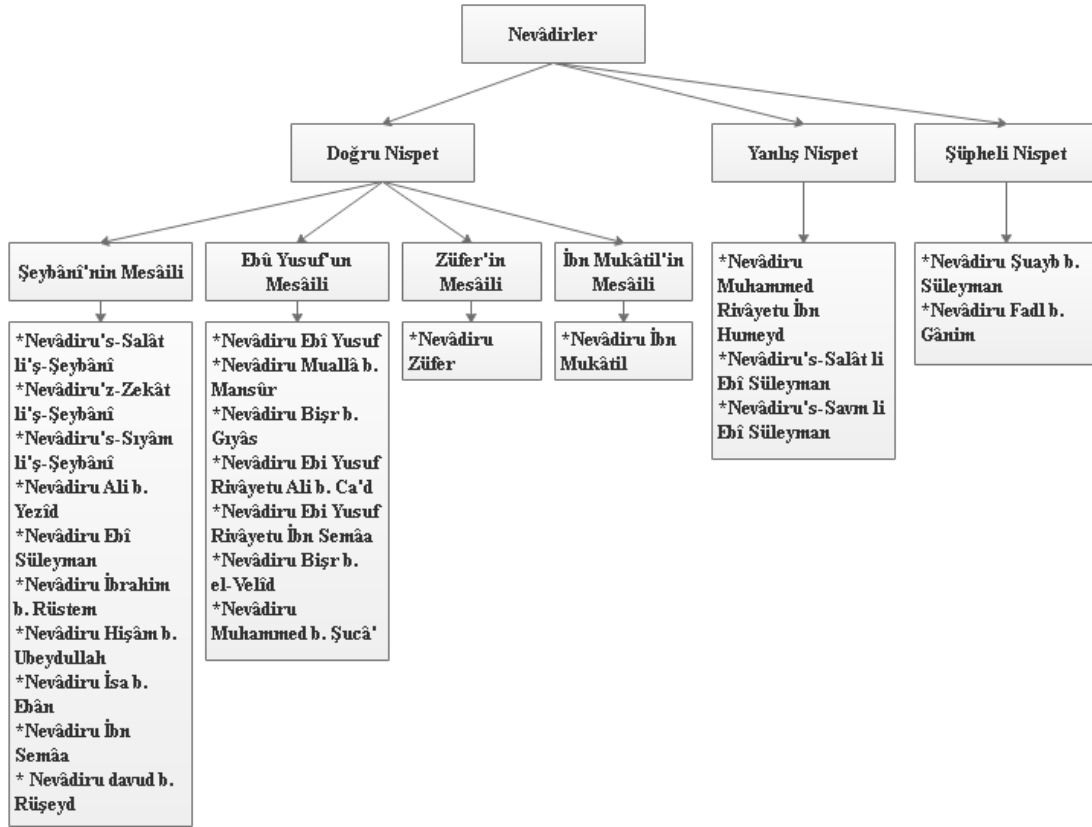
⁷¹² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69. Benzer açıklamalar için bk. Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/35.

⁷¹³ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69. Benzer açıklamaları için bk. Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/35; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1282.

⁷¹⁴ İlk örnekleri için bk. Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*, 2/120, 4/440.

⁷¹⁵ İlk örnekleri için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 169; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/99; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 12/62; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1282.

yer alıp da rücu ettikleri, takyit yahut tafsil etmek suretiyle tefsir ettikleri görüşlerini, kendilerine yöneltilen soruların cevaplarını, bazı kelâmî görüşlerini hatta davranışlarını içeren mesâil ve bu mesâilin talebeler tarafından kayıt altında alınmasıyla oluşan eserlere verilen isim şeklinde tanımlar.⁷¹⁶

Şekil 6: Nevâdirler

Ençakar, *Haneî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 104.

Nevâdir ve emâlî'den meydana gelen “nâdiru’r-rivâye” eserlerine “gayru zâhiri’r-rivâye” ismi de verilmiştir.⁷¹⁷ *el-Cürcâniyyât*’ı Ebû Yûsuf’un Cürcan kadılığı sırasında imlâ ettirmiş olabileceği ve onun Ali b. Sâlih’in rivâyeti olduğu belirtilmiştir. *er-Rakıyyât*’ın İmam Muhammed’in Rakka kadılığı sırasında imlâ ettirdiği, Muhammed b. Semâa tarafından rivâyet edildiği ve sonuna İsa b. Ebân, Muhammed b. Semâa ve İmam Muhammed arasındaki yazışmaların eklendiği emâlî arasında yer aldığı ifade

⁷¹⁶ Ençakar, *Haneî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 65, 70.

⁷¹⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtı'l-fuhûl*, 3/123; Kaya, “Nâdiru’r-Rivâye”, 32/278; Ençakar, *Haneî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 68 vd.

edilmiştir.⁷¹⁸ Kâtib Çelebî'nin Hârûnürreşîd döneminde derlenmesi sebebiyle ona nispet edildiğini belirttiği, buna karşın adının nereden geldiğiyle alakalı ihtilaf bulunan *el-Hâruniyyât*'ın, İmam Muhammed'e değil Hasan b. Ziyâd'a ait olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla eserin gayru zâhiri'r-rivâye eserleri arasında yer almaması gerektiği belirtilmiştir.⁷¹⁹ Diğer adı *el-Keysâniyyât* olan *el-Emâlî*, *Kitâbü'l-Âsâr* ve *el-Muvatta'* adlı eserler, aynı zamanda İmam Muhammed'e nispet edilen eserler arasında yer alır.⁷²⁰

Nâdiru'r-rivâye arasında bulunan *el-Keysâniyyât*, Şuayb b. Süleyman el-Keysânî'nin (ö. 204/820), hocası İmam Muhammed'den Rakka kadılığı sırasında yazdığı emâlî arasında olduğu belirtilmiştir.⁷²¹ Bu eseri oğlu Süleyman b. Şuayb, babasından, ondan da Tahâvî rivâyet etmiştir. Eser, 1941 yılında Hindistan'da basılmıştır.⁷²² Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in imlâ meclislerinde yazdırdıkları nevâdirler veya öğrencilerinin derslerde yazdıkları kitâblar, genel olarak İmam Muhammed'in başlattığı tedvin çalışmalarının tamamlayıcı unsurları olarak görülebilir.

el-Mehâric fî'l-hiyel ve *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, İmam Muhammed'in en önemli eserleri arasında yer alır. Bunların haricinde diğer adı *el-İktisâb fî rızkı'l-müstetâb* olan *Kitâbü'l-Kesb*⁷²³, *Ziyâdetu'z-Ziyâdât*, *Akâidu's-Şeybâniyye Kasîdetü'l-Fenniyye*⁷²⁴, *Kitâbü'l-İkrâh*, *Kitâbü'l-Hac*, *Kitâbü'l-Hiyel*⁷²⁵, *Kitâbü's-Sohbeti emâlî*, *Kitâbü's-Şurût*, *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü Menâsıkı'l-hac* ve *Nevâdiru'd-sıyâm* adlı eserler zikredilir.⁷²⁶ Bunlara ilave olarak vesâyâ konularını ele alan *el-Ayn* ve *'d-deyn*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'z-Zekât*, *Kitâbü'l-Menâsik*, *Kitâbü Nevâdiri's-salât*, *Kitâbü'n-Nikah*, *Kitâbü't-*

⁷¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/581, 911; Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 94-97.

⁷¹⁹ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/123; Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 95-96.

⁷²⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 163.

⁷²¹ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 92-94.

⁷²² Abdülvehhâb, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, 85; Boynukalın, "Mukaddime", 36.

⁷²³ Bu eser Serahsî'nin şerhiyle günümüze ulaşmıştır. Bk. Boynukalın, "Mukaddime", 36. Ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 30/244 vd.

⁷²⁴ Manzum olan bu eserin İmam Muhammed'e nispeti mümkün görünmemektedir. Çünkü bu tür eserler, onun vefatından uzun bir süre sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Bk. Boynukalın, "Mukaddime", 37.

⁷²⁵ İbn Semâa'nın rivâyetine göre İmam Muhammed bu kitabın kendi kitaplarından olmadığını belirtir. İbn Ebû İmrân, bu kitabın İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe tarafından konulduğunu söyler. Bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 365; Zehebî, *Menâkibü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 85.

⁷²⁶ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 2/8.

Talâk, Kitâbü'l-Itâk ve'l-ümmehât ve'l-evlâd, Kitâbü's-Selem ve'l-büyü', Kitâbü'l-Mudârabeti'l-kebîr, Kitâbü'l-Mudârabeti's-sağîr, Kitâbü'l-İcârâti'l-kebîr, Kitâbü'l-İcârâti's-sağîr, Kitâbü's-Sarf, Kitâbü'r-Rehin, Kitâbü's-Şuf'a, Kitâbü'l-Hayz, Kitâbü'l-Müzâraati'l-kebîr, Kitâbü'l-Müzâraati's-sağîr, Kitâbü'l-Müfâvada, Kitâbü'l-Vekâle, Kitâbü'l-Kefâle, Kitâbü'l-İkrâr, Kitâbü'd-Da'vâ ve'l-beyyinât, Kitâbü'l-Me'zûni's-Sağîr, Kitâbü'd-Diyât, Kitâbü' Cinâyeti'l-müdebber ve'l-mükâteb, Kitâbü'l-Velâ, Kitâbü's-Şirb, Kitâbü's-Sirka ve kûtâ't-tarîk, Kitâbü's-Sayd ve'z-zebâih, Kitâbü'l-Itkî'l-maraz, Kitâbü'r-Rücû'ani's-şehâdât, Kitâbü'l-Vukûf ve's-sadakât, Kitâbü'l-Gasb, Kitâbü'd-Devir, Kitâbü'l-Hibe ve's-sadakât, Kitâbü'l-Eymân ve'n-nüzûr ve'l-keffârât, Kitâbü'l-Vasâyâ, Kitâbü'Hesâbi'l-vasâyâ, Kitâbü's-Sulh ve'l-hunsâ ve'l-mefkûd, Kitâbü'İctihâdi'r-re'y, Kitâbü'l-İstihân, Kitâbü'l-Lakî, Kitâbü'l-Lukata, Kitâbü'l-Âbık, Kitâbü't-Teharrî (Ebû Ali Hüseyin b. Yahyâ el-Buhârî, bu esere/bölüme atıfta bulunur.⁷²⁷), Kitâbü'l-Meâkıl ve Kitâbü'l-Hisâl adlı eserler İmam Muhammed'e nispet edilmiştir.⁷²⁸ Kâtib Çelebi, İmam Muhammed'in yukarıda mezkûr her bir kitabı münferiden yazdıktan sonra onları *el-Asl/el-Mebsût* içinde birleştirdiğini belirtir.⁷²⁹ Buna göre başlangıçta bir konuyu ele alan müstakil kitaplar, daha sonra *el-Asl/el-Mebsût* içinde bölüm/kitâb olarak yer almıştır. Ayrıca *Kitâbü Usûli'l-fıkh* adlı bir eser de İmam Muhammed'e nispet edilmiştir.⁷³⁰

İmam Muhammed'in en önemli eseri *el-Asl* diğer adıyla *el-Mebsût*'tur. Eserin adının nereden geldiği, tam olarak belirlenebilmiş değildir. Eserin İmam Muhammed'in ilk eseri olması, diğer eserlerinin bu eser üzerine bina edilmesi veya ekol içinde yazılacak diğer eserlerin bu eser üzerine bina edilecek olması sebebiyle bu ismin verildiği belirtilir.⁷³¹ Ancak Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bir meseleyi müzakere ettikten sonra o meselede ulaşılan sonucun Ebû Yûsuf tarafından "el-usûl" (ana meseleler) kapsamında kaydedilmesi (ثم يثبتها الإمام أبو يوسف في الأصول), her aslın fıkhın temel konularından biri olabileceğini akla getirmektedir.⁷³² Nitekim İbnü'n-Nedîm de "لمحمد من الكتب في الأصول كتاب"

⁷²⁷ Hâfız, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 575.

⁷²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253-254; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1444.

⁷²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1581.

⁷³⁰ İbn Semâa'nın bu eseri İmam Muhammed'den aldığı rivâyet edilir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

⁷³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81; Mucibü'r-Rahmân ed-Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdi'l-fıkh ve'l-fukahâ* (Timergara: Mektebetü'l-İmâm Ebî Abdilleh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, 1435), 119.

⁷³² Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/57.

الصلاة” ifadesiyle İmam Muhammed’in asıllarla ilgili kitapları olduğunu belirttiikten sonra *Kitâbü’s-Salât*’la onun eserlerini saymaya başlaması ve *el-Asl* veya *el-Mebsût* ifadesini kullanmaması, bu fikri destekler mahiyettedir. Yine İbnü’n-Nedîm, Ebû Yûsuf’un telifâtını sayarken “ولأبي يوسف من الكتب في الأصول والأُمالي كتاب الصلاة” şeklinde aynı ifadeyi kullanmaktadır.⁷³³ Buna göre *el-Asl* ismi “*el-Usûl*” kelimesini müfredi olarak ona atfen verilmiş olabilir. Ençakar’ın tespitine göre “*el-usûl*”, Ebû Hanîfe’nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen fıkıh mesâili ve bunların yer aldığı kitaplardır.⁷³⁴ Mehmet Boynukalın da aynı hususa dikkat çekmektedir.⁷³⁵ *el-Asl*’ın en önemli özelliği Ebû Hanîfe’nin derslerinde yazdırdığı mesâile, diğer bir ifade ile asıllara (*el-usûl*) dayanmasıdır. İmam Muhammed, bu eserini hocasının derslerinde müzakere edilip tescil edilen konuları tasnif ederek oluşturmuştur. Başka bir deyişle bu *el-usûl*, Ebû Hanîfe’nin gözetimi altında kayda geçirilmiş ve İmam Muhammed tarafından bugünkü şekliyle düzenlenmiştir. Ayrıca İmam Muhammed, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüş ve müzakerelerini de esere ilave etmiştir. Cessâs’ın eserinde yer verdiği rivâyete göre o, kendisine sorulan “Bu kitapları Ebû Hanîfe’den mi dinledin?” soruna “Hayır” ve “Ebû Yûsuf’tan mı dinledin?” sorusuna yine “Hayır, müzakere ederek aldım.” şeklinde cevap vermiştir. Cessâs, “İmam Muhammed, kitaplarındaki görüşleri hocalarından dinlemeksizin rivâyet etmiştir.” şeklinde yapılabilecek bir suçlamanın ancak cehaletten kaynaklanabileceği değerlendirmesinde bulunmuştur. Çünkü İmam Muhammed’in eserlerindeki Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a ait görüşler, mütevatir haber hükmündedir ve onların formel rivâyetine (dinlemeye) gerek yoktur.⁷³⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki, İmam Muhammed’in eserlerindeki mesâil, müzakere sonucu ortaya konulmuş ve o, hocalarının görüşlerini formel bir dinleme olmaksızın eserlerine dâhil etmiştir.

İlk dönemlerde İmam Muhammed’in kitâb şeklindeki eserlerine *el-Usûl* denilirken hicrî dördüncü asırdan itibaren metodoloji anlamında aynı ifadenin kullanılmasıyla birlikte *el-Asl* olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Bu isimlendirmede kitâb şeklinde bulunan bu eserlerin bir araya getirilip bu günkü anlamda bir kitap şekline getirilmesi de etkili olmuş olabilir. Eserin ismindeki çoğul ifadenin tekile dönüşmesi, bu durumu destekler

⁷³³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253;

⁷³⁴ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 45-46.

⁷³⁵ Mehmet Boynukalın’ın kitabın ismiyle ilgili değerlendirmeleri için bk. Boynukalın, “Mukaddime”, 44-45.

⁷³⁶ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 3/192.

mahiyettedir. Esere Ebû'l-Leys es-Semarkandî'yle birlikte Mâverâünnehir bölgesinde diğer eserlere göre fıkıh mesâilini daha tafsilatlı ele aldığı için *el-Mebsût* denilmiştir.⁷³⁷

el-Mebsût, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında yazdırdığı asıllara dayanması sebebiyle Müslümanların teveccühüne mazhar olmuş, uzak bölgelerden İmam Muhammed'e gelerek bu eseri yüzlerce öğrenci hem okumuş hem de istinsah etmiştir. Bununla birlikte Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in derslerine dayanan “emâlî” ve “nevâdir” olarak adlandırılan eserler *el-Asl* kadar şöhret bulmamıştır. Bu eserler Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed tarafından talebelerine asıllara (el-Usûl) dayanmaksızın yazdırılan meselelerden oluşmaktadır. Bunlar *el-Asl* gibi kitap hüviyetine bürünememiş eserlerdir.⁷³⁸

Boynukalın, günümüze ulaşan *el-Asl* nüshalarında bazı bölümlerinin kayıp olduğunu, bunlar arasında “es-Secedât, el-Menâsik (el-Hâc), el-Eşribe, Edebü'l-Kâdî, Hesâbü'l-Vasâyâ, İhtilâfu Ebû Hanîfe ve İbni Ebû Leylâ ve eş-Şurût” kitâblarının bulunduğunu belirtmiş, eksik olan bölümlerin *el-Kâfî* gibi *el-Asl*'in muhtasarlarında bulunduğunu ve “Edebü'l-Kâdî” kitâbının Murat Molla nüshasının aslında mevcut olabileceğini ifade etmiştir.⁷³⁹

el-Asl'da salât, zekât, vedâ ve âriyet gibi bölümlerde soru cevap üslubu kullanılırken hayız, teharrî, istihsân ve buyû' gibi bölümlerde aynı üslup kullanılmamıştır. Şîrb ve hünsâ gibi bazı bölümlerde ise hem soru cevap üslubu kullanılmış hem de mesâiller aynı üsluba başvurulmadan ele alınmıştır. Eserde helal ve haramlarla ilgili on binlerce mesele ele alınmıştır. Ehl-i kitaptan olan Hakîm, bu kitabı incelediğinde Müslüman olmuştur. İmam Şâfiî de bu kitabı ezberlemiş ve eserdeki asılları örnek alarak *el-Ümm* adlı eserini kaleme almıştır. Eserde fûrû meseleleri, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleriyle açıklanmış ve müellif farklı düşündüğü meselelerde kendi görüşünü de belirtmiştir. Dönemin fukahâsının adeti olduğu üzere eserde, hadislerin delâleti yönüyle meselelerin delilleri zikredilmemiştir.⁷⁴⁰ Ayrıca az sayıda da olsa İbn Ebû Leylâ ile olan ihtilaflara da

⁷³⁷ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 47-48; Ahmet Akgündüz, “Fûrû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/249-250.

⁷³⁸ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 35.

⁷³⁹ Boynukalın, “Mukaddime”, 115.

⁷⁴⁰ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 62-63.

temas edilmiş, İmam Züfer, ehl-i Medine ve Süfyân es-Sevrî'nin görüşlerine de atıf yapılmıştır.⁷⁴¹

İmam Muhammed, *el-Asl*'ın bazı bölümlerinde konuları tekrar ele almıştır. Örneğin vekâlet konusu hem “Kitâbü's-Sarf” başlığı altında “Bâbü'l-Vekâle” alt başlığı olarak ele alınmış hem de “Kitabü'l-Vekâle” şeklinde ana bölüm olarak ele alınmıştır. Hayız konusu da benzer şekilde hem namazın konu edildiği bölümde hem müstakil başlık altında incelenmiştir.⁷⁴² İmam Muhammed, konuları çok kapsamlı bir şekilde ele almak istediğinden bazı konuları ilgili olduğu bölümlerin alt başlıklarında ilgisi ölçüsünde incelemeyi tercih etmiştir.

İmam Muhammed'in *el-Asl*'ına kendisinden sonra bazı müdahaleler yapılmış, bu kapsamda Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin bazı nâdir rivâyetleri, esere sonradan ilave edilmiştir. Eyyüp Said Kaya, Hilâl b. Yahyâ ve Hassâf'ın eserleriyle yapılan karşılaştırmaya dayanarak bu ilavelerin üçüncü ve dördüncü tabaka fakihleri tarafından yapıldığı tespitine yer vermektedir. Bu tabaka fakihleri İmam Muhammed'in eserlerini rivâyet ettikleri gibi aynı zamanda bu rivâyetlerdeki boşlukları tamamlamak üzere nevâdirleri de toplamışlardır.⁷⁴³

Bir “fıkıh akademisi” olarak isimlendirilmeyi fazlasıyla hak eden Ebû Hanîfe'nin ilim meclisindeki kolektif bir ilmî faaliyetin ürünü olarak kabul edilen *el-Asl*, İslâmî ilimler tarihinde bir ilim branşı ile ilgili yazılmış ilk mütekamil kitap olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴⁴ Eser gerek Mâlikî gerekse Şâfiî mezhebinin ilk tedvin ve telif çalışmalarını da etkilemiştir. İmam Mâlik'in metodu gereği, Medine ilim çevresinden böyle bir eser çıkması mümkün olmamıştır. Onun talebelerinden Esed b. Furât, onun ders halkasında fıkıh öğrenme yönüyle tatmin olmamış ve Irak'ın yolunu tutmuştur. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den öğrendiği ilmi ve Ebû Hanîfe'nin kitaplarını İbn Vehb'e götürmüş, ondan İmam Mâlik'e göre kitaptaki meseleleri değerlendirmesini istemiş, ancak o bunu kabul etmemiştir. Daha sonra İbn Kâsım'a gitmiş, o da İmam Mâlik'ten ezberlediği ilim ve onun usûlü çerçevesinde meseleleri değerlendirmiş ve Esed b. Furât

⁷⁴¹ Halit Ünal, “*el-Asl*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/494-495; Boynukalın, “Mukaddime”, 113.

⁷⁴² Şeybânî, *el-Asl*, 1/286, 2/5, 422, 11/205.

⁷⁴³ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlal*, 198-200.

⁷⁴⁴ Hasan Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi”, 515.

da bu değerlendirmeleri kayda geçirmiştir. *el-Esediyye* olarak bilinen bu eseri Kayrevan'da Esed b. Furât'tan alan Sahnûn b. Saîd, onu İbnü'l-Kâsım'a arz etmiş ve onun bazı tashihlerinden sonra Malikî mezhebinin temel kaynağı haline gelen *el-Müdevvene*'yi yazmıştır.⁷⁴⁵ Daha önce belirttiğimiz üzere İmam Şâfiî de İmam Muhammed'e talebe olduğu zamanlarda onun ilmini ve fakihliğini takdir etmiş ve ondan *el-Asl*'ı ezberlemiştir. Ayrıca diğer kitaplarını da ondan almıştır. Sonra kendi eseri *el-Ümm*'ü bu tecrübelerine binaen kaleme almış ve İmam Muhammed'in kitaplarındaki tasnifi, kitâb ve bâb sistemini kendi eserinde kullanmıştır.⁷⁴⁶ Ahmed b. Hanbel'e de ince meseleleri nereden öğrendiği sorulduğunda, İmam Muhammed'in kitaplarından öğrendiğini belirtmiştir.⁷⁴⁷ Bütün bu rivâyetler birlikte değerlendirildiğinde *el-Asl*'ın fıkıh literatürüne etkisinin sadece Hanefî fıkıh çevresi ile sınırlı kalmadığı, tüm fıkıh literatürünü etkilediği ve bir anlamda fûrû fıkha ilişkin diğer mezheplerin görüşlerinin kaleme alınmasında bir tür “domino etkisi” meydana getirdiği anlaşılmaktadır.

Telifini Ebû Yûsuf'un istediği *el-Câmiu's-sağîr*, İmam Muhammed'in Ebû Yûsuf'tan rivâyet ettiği bir eser olup bu kitapta 1532 mesele, delilleri zikredilmeden ele alınmıştır. Kitapta 170 meselede imamlar arasındaki görüş farklılıkları da belirtilmiştir. İki mesele dışında kıyas ve istihsândan söz edilmemiştir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed kitabı tamamladığında onun hafızasına övgüde bulunmuş ve eseri kontrol etmiştir.⁷⁴⁸ Eserin tamamında Ebû Hanîfe ve iki öğrencisinin görüşlerine yer verilmiştir. Bir yerde de İmam Züfer'in görüşüne atıf yapılmıştır.⁷⁴⁹ İmam Muhammed'in öğrencisi Hasan b. Ahmed ez-Za'ferânî, eseri ilk kez düzenlemiş ve bâblara ayırmıştır.⁷⁵⁰ Daha sonra Ebû Tâhir ed-Debbâs da aynı tertipte düzeltme ve ilavelerde bulunmuştur. Eser, fıkıhın ana konularını

⁷⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/225-226.

⁷⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, thk. Şeriketü'l-Ulemâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/252; Boynukalın, “Mukaddime”, 42; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 127-128; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 80-81.

⁷⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/43; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 63.

⁷⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/563; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 63; Boynukalın, “Mukaddime”, 32.

⁷⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *es-Siyeru's-sağîr*, thk. Mecid Hudûrî (Beyrut: Dâru'l-Mütehaddide, 1975), 1/202.

⁷⁵⁰ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Mâlik ez-Za'ferânî, kendisi beşinci tabaka fakihlerinden olup *el-Câmiu's-Sağîr*'i, konularına göre tertip ederek bâblara ayırmıştır. Ondan önce böyle bir çalışma yapılmamıştı. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/189-190; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 129a; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 60.

içeren muhtasar bir kitaptır.⁷⁵¹ Kerhî de bu eseri düzenleyip şerh etmiştir.⁷⁵² Kitabın adı, bizzat müellifi tarafından verilmiştir. O dönemde “Câmi” ismi fikhın ibadât, münâkahât, muâmelât ve ukûbât gibi tüm konularını ele alan eserler için kullanılıyordu.⁷⁵³ Ebû Yûsuf’un *el-Câmiu’s-sağîr*’i her zaman yanında taşıdığı, o dönemlerde müftü veya kadı olmak isteyenlerin bu eseri ezberlemeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁵⁴ Eser günümüze kadar gelmiş olup birçok defa basılmış ayrıca üzerine birçok şerhler yazılmıştır.⁷⁵⁵ *el-Câmiu’s-sağîr*, sonraki nesiller nezdinde de çok önemli bir yere sahip olmuştur.⁷⁵⁶ Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857), eserdeki bazı mesâili tenkit etmek üzere bir reddiye kaleme almıştır.⁷⁵⁷

Zâhiru’r-rivâye külliyyatı içerisindeki bir diğer eser olan *el-Câmiu’l-kebîr*’i İmam Muhammed, Ebû Yûsuf’tan rivâyet etmeksizin müstakil bir kitap şeklinde telif etmiştir. O, *el-Câmiu’s-sağîr*’e bazı bâb ve mesâiller ilave ederek bu eserini oluşturmuştur. Kitabın ibadet bâblarında diğerlerine göre çok daha az mesâil ele alınmış, diğer bâblar bu açıdan daha geniş tutulmuştur. Bazı kitâblar, diğer kitâbların içinde ele alınmıştır. Örneğin tahârât konuları, “Kitâbü’s-Salât” içinde ele alınmıştır. Eser, delillerin zikredilmemesi yönüyle *el-Câmiu’s-sağîr* ile benzeşmektedir. Müellif, eserde fikhî kaideleri açıklamaksızın meseleleri onlar üzerine bina etmede hünerini ortaya koymuştur.⁷⁵⁸ Eserde, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed arasındaki görüş ayrılıklarına temas edilmiştir.⁷⁵⁹ Günümüzde yapılan bir çalışmada *el-Câmiu’l-kebîr*’deki “Bâbü İhtilâfi’l-Beyyinât fi’l-Bey”’in İmam Muhammed’e aidiyeti konusunda ihtilaf olduğu belirtilmiştir. Bu konuda Kerhî’nin bu bâbın İmam Muhammed’e ait olmadığını

⁷⁵¹ Boynukalın, “Mukaddime”, 32; Mehmet Boynukalın, “el-Câmiu’s-sağîr li İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî dirâse tevsîkiyye tahliliyye nakdiyye”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 8, 9, 11, 12, 26-30.

⁷⁵² Nâsirî, *el-Fikru’l-fikhî fi’l-İrâk fi karni’s-sâlis el-hicrî*, 97.

⁷⁵³ Boynukalın, “el-Câmiu’s-sağîr li İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî dirâse tevsîkiyye tahliliyye nakdiyye”, 4-5.

⁷⁵⁴ Yunus Vehbi Yavuz, “el-Câmiu’s-Sagîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/112.

⁷⁵⁵ Eser, Soner Duman tarafından dipnotlar eklenmek suretiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiu’s-Sagîr*, çev. Soner Duman (İstanbul: Beka Yayınları, 2020).

⁷⁵⁶ Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdî’l-fikh ve’l-fukahâ*, 121-122.

⁷⁵⁷ Boynukalın, “el-Câmiu’s-sağîr li İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî dirâse tevsîkiyye tahliliyye nakdiyye”, 25. Eserin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bk. Aynı makale, 1-38.

⁷⁵⁸ Boynukalın, “Mukaddime”, 33.

⁷⁵⁹ Yunus Vehbi Yavuz, “el-Câmiu’l-Kebîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/109-110.

söylediği, Hasîrî'nin bu bâbta İmam Muhammed'in görüşlerine aykırı hususlar olduğunu ifade ettiği ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin bu bâbla ilgili İmam Muhammed'e 80 civarında eleştiri yöneltildiğini söylediği belirtilmiştir.⁷⁶⁰ *el-Câmiu'l-kebîr* de günümüze kadar gelmiş olup çok defa basılmış, ayrıca üzerine şerhler yazılmıştır.⁷⁶¹

İmam Muhammed, *es-Siyeru's-sağîr*'de cihat, savaş ve barış gibi devletler arası hukuka ilişkin meseleler ele almıştır. *es-Siyeru's-sağîr*'in elimizdeki *el-Asl* içinde mevcut olduğu genel kabul görmüştür. Eser, Ebû Hanîfe'nin kontrolünde kaleme alınmıştır. Evzâî, bu esere reddiye mahiyetinde *Siyeru Evzâî*'yi kaleme almış, Ebû Yûsuf da *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî* adlı eseriyle karşılık vermiştir.⁷⁶² Serhasî'nin şerhindeki “Kitâbü's-Siyer” bölümü onun ifadesine göre *es-Siyeru's-sağîr*'dir. Yani *es-Siyeru's-sağîr*, el-Kâfî'nin içindeki “es-Siyer” bölümüdür.⁷⁶³ Eser, günümüze kadar gelmiş olup müstakil olarak da basılmıştır.

İmam Muhammed, *es-Siyeru'l-kebîr*'de ise aynı konuları tüm yönleriyle incelemiştir. Bu yönüyle kitap, devletler hukukunu ele alan kapsamlı ilk eser hüviyetindedir. Ebû Hanîfe'nin içtihatlarının etkili olduğu bu eserinden dolayı İmam Muhammed, devletler hukukunun kurucusu olarak kabul edilmiştir.⁷⁶⁴ Eser, günümüze Serahsî'nin üzerine yazdığı şerhi içinde gelmiş olup eserin aslı ile şerhi, birbirinden tam olarak ayırtılamamıştır.⁷⁶⁵ Serahsî, eserin yazılış sebebi olarak Evzâî'nin *es-siyeru's-Sağîr*'i gördüğünde Iraklıları bu sahada yetersiz olduğunu îmâ ederek eleştirmesini gösterir.⁷⁶⁶ İmam Muhammed'in Rakka kadılığı sırasında kaleme aldığı eser, literatüre büyük katkılarda bulunmuştur. *es-Siyeru'l-kebîr*'in bir özelliği de İmam Muhammed'in kitaplarını rivâyet eden Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs tarafından rivâyet edilmemiş olmasıdır. Bunun sebebi ise İmam Muhammed'in bu eseri vefatına yakın bir zamanda telif etmesi ve Ebû Hafs'ın hocasının son zamanlarında Bağdat'tan ayrılmış olmasıdır.⁷⁶⁷

⁷⁶⁰ Ali Ahmed en-Nedvî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbigatü'l-fikhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1994), 95, 114.

⁷⁶¹ Eserle ilgili bk. Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdî'l-fikh ve'l-fukahâ*, 123-128; Nedvî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbigatü'l-fikhi'l-İslâmî*, 94-132.

⁷⁶² Boynukalın, “Mukaddime”, 33; Ahmet Yaman, “es-Siyeru'l-Kebîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 7/327-329.

⁷⁶³ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/144.

⁷⁶⁴ Ahmet Yaman, “es-Siyeru'l-Kebîr”, 7/327-329.

⁷⁶⁵ Boynukalın, “Mukaddime”, 34.

⁷⁶⁶ Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* (Kahire: eş-Şeriketu's-Şarkiyye, 1971), 3.

⁷⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1013.

Eser, sınır boylarında ikâmet etmenin ve görev yapmanın faziletlerini, komutanların uyması gereken kuralları, sancak ve bayrak kullanımının esaslarını, savaştan önce düşmana yapılacak çağrılar, savaş esnasında uyulacak kuralları, fey, ganimet taksimi ile esirlere uygulanacak hükümleri, zımmîlerin hukukî durumlarını, haraç ve cizye vergileri ile irtidat meselelerini ele almaktadır.⁷⁶⁸

Ençakar, İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* ve *es-Siyeru's-sağîr* adlı eserlerinin rivâyet, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *es-Siyeru'l-kebîr* adlı eserlerinin tahrir ağırlıklı olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁶⁹

İmam Muhammed, *ez-Ziyâdât* adlı eserinde *el-Asl* veya diğer eserlerinde ele alınmayan konulara değindiğinden eseri, kapsamlı ve sistematik bir kitap olarak nitelendirmek zordur.⁷⁷⁰ Ayrıca Ençakar, eserin Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sine ve *el-Câmiu'l-kebîr*'e ziyâde olduğu tespitinde bulunmuştur.⁷⁷¹ Bu eserde *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu's-sağîr*'deki üslup kullanılmıştır. Bununla birlikte ele alınan meseleler, *el-Câmiu'l-kebîr*'de ele alınan meselelerden daha ince ve teknik meselelerdir. İmam Muhammed, bu esere *Ziyâdetu'z-Ziyâdât* adlı eseriyle ilavelerde bulunmuştur.⁷⁷²

İmam Muhammed, Ebû Hanîfe ve diğer hocalarından derlediği merfu, mevkuf ve mürsel hadisleri *el-Âsâr* adlı eserinde toplamıştır. Eserde gerekli gördüğü yerlerde rivâyetlerden sonra Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer vermiş ve hadisin delil değeriyle ilgili bilgiler vermiştir. Bunun yanında hocalarıyla farklı düşündüğü meselelere de değinmiştir.⁷⁷³ Eser günümüze kadar gelmiş olup çok defa basılmıştır. İmam Muhammed'in günümüze gelmiş matbu eserlerinden bir diğeri, İmam Mâlik'ten rivâyet ettiği *el-Muvattâ'*'dır. İmam Muhammed, esere Ebû Hanîfe ve kendi görüşlerinden ilavelerde bulunmuştur.⁷⁷⁴

İmam Muhammed, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* adlı eserinde Medine ehlinin fikhî görüşlerine hadis, eser ve aklî delillerle cevap vermektedir. Eser hilâf ilmindeki en eski

⁷⁶⁸ Kitapta ele alınan konularla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*.

⁷⁶⁹ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 54.

⁷⁷⁰ Murteza Bedir, "ez-Ziyâdât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/483.

⁷⁷¹ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 54-55.

⁷⁷² Boynukalın, "Mukaddime", 34-35; Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdî'l-fikh ve'l-fukahâ*, 128-129.

⁷⁷³ Boynukalın, "Mukaddime", 35; İsmail Lütü Çakan, "el-Âsâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/460.

⁷⁷⁴ Boynukalın, "Mukaddime", 35.

çalışma kabul edilmekte olup günümüzde basılı olarak mevcuttur.⁷⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, Mâlikî fakih İsmail b. İshak'ın (ö. 282/896) İmam Muhammed'e bir reddiye yazığını ancak tamamlayamadığını, daha sonra Ebû Bekir Muhammed b. Cehm (ö. 277/890-891) tarafından tamamlandığını belirtir.⁷⁷⁶ Bu reddiye İmam Muhammed'in *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* adlı eserine olmalıdır.

İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Kesb*'i Serahsî'nin üzerine yazdığı şerh içinde günümüze kadar gelmiştir. Eser, Serahsî'nin *el-Mebsût*'unda bulunmaktadır. Bunun yanında râvisine ve rivâyet edildiği şehre izafe edilen “en-nevâdir” adı verilen eserler, İmam Muhammed'den rivâyet edilmiştir. Bunlar *Nevâdiru Hişâm*, *Nevâdiru Ebû Süleyman*, *Nevâdiru'l-Muallâ*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Hâruniyyât* ve *er-Rakiyyât*'tır. Bunlar arasında Muallâ b. Mansûr'un *en-Nevâdir*'i günümüze kadar gelmiş olup diğerleri Serahsî ve diğer Hanefî ulemânın eserlerinde rivâyet edilmiştir.⁷⁷⁷

Bunların dışında *el-Akâidu's-Şeybâniyye*, *Fetevâ fî manzûme* ve *Kasidetu's-Şeybâniyye* adlı eserlerin İmam Muhammed'e nispeti sahih kabul edilmemiştir. Bunun yanında İbnü'n-Nedîm'in zikrettiği *İctihâdu'r-Re'y* ve *el-Hisâl* adlı eserler, İmam Muhammed'in kayıp eserleri arasındadır.⁷⁷⁸

Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), zâhiru'r-rivâye eserlerini *el-Kâfî*, nâdiru'r-rivâye eserlerini *el-Müntekâ* adıyla ihtisar etmiştir. Ebû Ali Hüseyin b. Yahyâ el-Buhârî (ö. 382/992-993), *el-Müntekâ*'ya atıfta bulunmuştur.⁷⁷⁹ Onun dışında Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebû İsmâ (öl.?) ve Muhammed b. İbrahim el-Hanefî (ö. 705/1305'ten sonra) sadece *el-Asl*'ı ihtisar etmişlerdir.

İmam Muhammed'in eserleri, mezhebin kurucu metinleri olarak kabul edilir. Özellikle zâhiru'r-rivâye çerçevesinde telakki edilen eserleri hakkında bu yönde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Şüphesiz bunların arasında en önemlisi *Kitâbü'l-Asl*'dir. Bu eserin bir muhtasarı şeklinde görülebilecek olan ve bu yönüyle fıkıh tarihinin de ilk muhtasar metni olma unvanına layık olan *el-Câmiu's-sağîr*, fıkıh tarihinde “mezhep” adı verilen

⁷⁷⁵ Boynukalın, “Mukaddime”, 36; İmam Muhammed'in eserlerinin değerlendirilmesiyle ilgili bk. Aydın Taş, *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)*, 27 vd.

⁷⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248-249.

⁷⁷⁷ Boynukalın, “Mukaddime”, 36-37.

⁷⁷⁸ Boynukalın, “Mukaddime”, 37-38.

⁷⁷⁹ Hâfiz, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 452.

teşekkülün oluşmaya başladığına ilişkin bir işaret sayılabilirse de mezhebin kurucu imamlarının görüşleriyle yetinmesi, mezhep içinde tercihe layık olan görüşün hangisi olduğuna dair bir tasrih veya imada bulunmaması bakımından mezhebin kurulduğunun göstergesi olarak kabul edilen muhtasar türüne benzememektedir. *el-Câmiu's-sağîr*, yukarıda belirttiğimiz yönüyle Şâfiî mezhebinden Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Mâlikî mezhebinden İbn Abdülhakem'in *el-Muhtasar*'ına daha çok benzemektedir. Dolayısıyla bu eser, teşekkül dönemi eseri olarak kabul edilmelidir.⁷⁸⁰

2.3.3.4. Hasan b. Ziyâd'ın Telif Çalışmaları

Kâtib Çelebi, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Muhâlât* ve *el-Mücerred* adlı kitapları olduğunu belirtmektedir.⁷⁸¹ Hasan b. Ziyâd, *el-Mücerred*'i Ebû Hanîfe'den yaptığı rivâyetlerle meydana getirmiştir.⁷⁸² Burhâneddin el-Buhârî, Ebû Hanîfe'nin bir görüşüne Hasan b. Ziyâd'ın *el-Muharrer* adlı bir eserinden atıfta bulunur.⁷⁸³ Aynı eserden İbn Âbidîn de bahseder.⁷⁸⁴ Diğer kaynaklarda zikredilmeyen bu eserin *el-Mücerred* olması muhtemeldir. Nitekim aynı ifadelerin kullanıldığı bazı kaynaklarda *el-Mücerred* adlı eseri zikredilmektedir.⁷⁸⁵ Bunun yanında *Edebü'l-kâdî*, *el-Emâlî fî'l-furû'*, *Kitâbü'l-Harâc*, *Kitâbü'l-Hısâl*, *Kitâbü'l-Ferâiz*, *Kitâbü'n-Nafakât* ve *Meânî'l-eymân* adlı kitaplar da ona nispet edilir. Yine Hasan b. Ziyâd'a nispet edilen *Kitâbü'l-Vasâyâ* adlı eser, *Me'mûniyye fî'l-fetâvâ* adlı eserden alınmıştır.⁷⁸⁶

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Abdullah b. Mübârek'in biyografisinde zikredildiği üzere onun *Rikâu'l-Fetâvâ* adlı eserinin Ebû Hanîfe'nin derslerinde yazdığı notlardan oluşması muhtemeldir. Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi Yahyâ b. Zekeriyâ da *eş-Şurût ve's-sicillât* adlı bir eser kaleme almıştır.⁷⁸⁷ Eser, kaynaklarda bu alanda zikredilen ilk eser olması nedeniyle önemlidir. Bu tür eserler, mahkeme i'lâmlarının ve hukukî işlemlerin kayıtlarının nasıl tutulması gerektiğini ele alan eserlerdir. Şurût ve sicillât türü

⁷⁸⁰ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 46-47.

⁷⁸¹ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/23.

⁷⁸² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254.

⁷⁸³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 6/248.

⁷⁸⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69.

⁷⁸⁵ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/35.

⁷⁸⁶ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/266; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/191; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254.

⁷⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 278; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/513.

eserlerde kadıların yaptıkları iş ve işlemlerde onlara yardımcı olunması amaçlanmıştır.⁷⁸⁸ Yahyâ b. Zekeriyâ'dan sonra bu alanda kaleme alınan eser, Yûsuf b. Hâlid es-Semî'nin *Kitâbü'l-Vesâik ve's-sicillât* adlı eseridir.⁷⁸⁹ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Esed b. Amr'ın *el-Mesâil* adlı kitabı olduğu belirtilir.⁷⁹⁰ Bu eser de Ebû Hanîfe'nin derslerinde yazılan meselelerden müteşekkil olmalıdır.⁷⁹¹

2.3.4. İlk Neslin Siyasî İdare ile Münasebetleri

Fukahânın devlet teşkilatlarında birtakım görevler alması, müntesibi bulundukları mezhebin teşekkülü ve yayılması açısından önem arz etmektedir. Özellikle devletin atamalarda belirli bir ekol veya mezhebe öncelik vermesi, bu görevlere atanmak isteyenlerin bu ekol ya da mezhebe yönelmesini ve eğitim tercihlerini buna göre şekillendirmelerine sebep olmuştur. Abbâsî yönetimi, kadıların aynı konuya ilişkin davalarda farklı kararlar vererek özellikle halk açısından bir karmaşa yaşanmasını ve onların gözünden bunun bir adaletsizlik olarak algılanmasını istememiştir. Devletin böyle bir adım atmasının, kadıların yargılamada kendilerine yardımcı olacak kitapların yazılmasına ve özellikle bu alanda bir literatür oluşmasına olumlu etkide bulunacağı açıktır. Diğer taraftan halkın ve öğrencilerin bir ekol veya mezhebe teveccühünün artması, o ekol veya mezhebin eğitiminin yaygınlaşmasına ve bu eğitimde kullanılacak kitapların telifinin çoğalmasına, hatta mezhep literatürünün çeşitlenip gelişmesine önemli katkılar sağlayacağı açıktır. Bu sebeple fukahânın devletle ilişkisi, ilk önce adliye teşkilatı üzerinden incelenecektir. Daha sonra genel olarak Hanefî düşünceye sahip olanların siyasî otorite ile ilişkilerine yer verilecektir.

2.3.4.1. İlk Nesil Öğrencilerin Resmî Görev Alma Tutumları

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) özellikle hicretten sonra Medine şehrindeki farklı inanç ve etnik gruplarla yaptığı anlaşmanın kendisine verdiği yetki çerçevesinde devletin merkezî konumunda bulunan Medine'de kazâ görevini üstlenmiştir. Taşrada ise valiler,

⁷⁸⁸ Bu tür eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fahrettin Atar, “Şürût ve Sicillât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/270-273.

⁷⁸⁹ Zirikî, *el-A'lâm*, 8/228.

⁷⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1667.

⁷⁹¹ Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının kayıp olan eserleri konu edinen çalışma için bk. Okan Kadir Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

aynı zamanda yargılama işlerini de yürütüyorlardı. Adliye teşkilatının temelleri de bu dönemde atılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), gerektiğinde verdiği cezaî hükümlerin uygulanması için görevlendirme yapabiliyordu. Yani cezaların infazı, hâkim tarafından değil devlet başkanının görevlendirdiği bir kişi tarafından yapılıyordu. Söz gelimi zina yaptığını itiraf eden kimselere Hz. Peygamberin (s.a.v.) verdiği ceza onun görevlendirdiği kişilerce uygulamıştır. (Örnek için bk. Buhari, Hudûd, 30; Müslim, Hudûd, 25) Hz. Ebû Bekir döneminde kazâ görevini, Hz. Ömer üstlenmişti. Hz. Ömer döneminde ise Müslüman coğrafyanın genişlemesine paralel olarak görevlendirilen kadıların sayısı artırılmıştır. Bu dönemde devletin Hz. Ömer tarafından yapılandırılmasının adli teşkilata da olumlu yansımaları olmuştur. Hz. Ömer döneminde ilk kez valilerin yanına kadılar da atanmıştır. Bu şekilde yürütme ile yargı görevleri birbirinden ayrılmıştır. Bu uygulama ile valilerin iş yükü azaltılarak yargı görevi kadılara bırakılmıştır.⁷⁹² Hz. Osman döneminde merkezde yargı bir jüri tarafından icra ediliyordu. Bu jüride Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi sahâbîler bulunuyordu. Hz. Osman'ın getirdiği diğer bir yenilik ise hac mevsiminde Mekke'de kurdurduğu temyiz mahkemesidir. Taşradan gelen itirazlar burada çözüme bağlanıyordu.⁷⁹³

Hz. Ali döneminde aynı uygulamalar devam etmiş, bunun yanında başarılı kadılar taltif edilmiştir. Emevîler döneminde ise yargıda bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bu dönemde kadılar halife veya valiler tarafından atanıyordu. Merkezî hükümetin idare üzerinde ciddi bir baskısı vardı. Bu baskı, kadılara da yansımış ve kadılar bağımsız karar veremez hale gelmiştir. Şüreyh gibi namlı bir kadı bile istifa etmek durumunda kalmıştır.⁷⁹⁴ Kadı Şüreyh'in bir kâfirin Müslümana varis olamayacağı hükmünü, Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) emri ile değiştirmesi siyasî otoritenin yargıya müdahalesini açık bir şekilde göstermektedir.⁷⁹⁵

Emevîlerin ırkçı tutumları, çoğunlukla mevâlî tarafından benimsenen re'y ekolü mensuplarını rahatsız etmiştir. Bununla birlikte bu ekol taraftarları, devlete karşı bir isyan hareketine girişmemiş, ancak bir kısmı, Ehl-i beytin çıkardığı isyanlara destek vermiştir. Ebû Hanîfe, iktidarı haksız bir şekilde ele geçirmeleri, Ehl-i beyte olan düşmanlıkları ve

⁷⁹² Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 66-67.

⁷⁹³ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 80-81.

⁷⁹⁴ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 83.

⁷⁹⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Rikâz, Riyâd ez-Ziriklî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 5/234.

şeriata aykırı olan bazı uygulamaları nedeniyle baskılara rağmen Emevî devletinde herhangi resmî bir görev almamıştır. Ebû Hanîfe, söylemlerinden etkilendiği Abbâsîlerin ayaklanmasına olumlu yaklaşmış, ancak söylemleri fiile dönüşmeyince onların da kadılık tekliflerini geri çevirmiştir. O, bundan dolayı baskı ve işkenceye maruz kalmış ve hapse atılmıştır.⁷⁹⁶ Ebû Hanîfe, daha önce de zikredildiği üzere bazı Ehl-i beyt mensuplarının isyanına maddî-manevî destek sağlamış, ancak bilfiil isyana dâhil olmamıştır.⁷⁹⁷ Öğrencilerinden bazıları onun bu tutumunu, benzer veya farklı sebeplerle takip ederken bazıları da farklı amaçlarla kadılık ve mezâlim gibi görevler üstlenmişlerdir.

Emevîlerin mevâlîye karşı takındıkları ırkçı tavır, çoğunluğunu mevâlînin oluşturduğu ehl-i re'y geleneğinden pek çok fukahânın kadılık görevi almasına mâni olmuştur. Abbâsîler döneminde ise bu durum tersine dönmüş gerek yargıda birliğin sağlanması gerekse meseleye devletin güveliği açısından yaklaşılması, bu durumda etkili olmuştur.

Ebû Hanîfe, her ne kadar kendisi kadılık görevi almaktan imtina etse de kendisinden fıkıh öğrenen öğrencilerinden pek çoğu başta Kûfe ve Bağdat'ta olmak üzere farklı şehirlerde kadılık görevi üstlenmişlerdir. O dönemde Iraklıların fıkıh bilgisi konusunda Hicazlılara göre daha önde olduğuna ilişkin algı ve Abbâsîlerin mevâlîye karşı ayrımcı politika gütmemeleri, bunda etkili olmuştur. Abbâsîler, Arap kabilelerinin güçlendikleri takdirde isyana kalkışabileceği endişesiyle devletin önemli kadrolarına mevâlî bürokratları getirmişlerdir. Başta vezaret olmak üzere adalet teşkilatına mevâlîden çok sayıda görevlendirmeler yapılmıştır. Bununla birlikte zaman zaman denge politikası güdülerek Arap unsurdan da atamalar yapılmıştır. Dönemin geneline bakıldığında mevâlî ulemâ, çoğunlukla ehl-i re'y, Arap ulemâ ise ehl-i hadîs ekolündendir. Abbâsîlerin devlet kadrolarında güttükleri politika aslında bu iki ekol arasında değil, Arap ve mevâlî arasında dengeyi sağlamayı amaçlıyordu.

Kadı veya diğer resmî görevlere ehl-i re'yden atamaların daha çok yapılması, ekole olan rağbetin artmasında etkili olmuştur. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinden Ebû Hanîfe ve sonraki dönemlerde önde gelen talebelerinden ders almak üzere Kûfe ve Bağdat'a gelen öğrenciler, geri döndüklerinde hem ders halkaları ile hem de aldıkları resmî görevlerle mezhebin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Ebû Hanîfe'nin

⁷⁹⁶ Ebû Hanîfe'nin Emevî ve Abbâsîlerle ilişkileri için 1.2.1. numaralı bölüme bk.

⁷⁹⁷ Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 2/92.

öğrencileri arasında Merv, Belh, Medâin, Ahvaz, Ermeniyye ve Mısır kadılıkları yapanlar, gittikleri şehirlerde mezhebin öncüleri olmuşlardır. Bu şehirlerde Ebû Hanîfe ve onun hukuk düşüncesi tanınmış ve o bölgelerden Ebû Hanîfe'nin fikhını öğrenmek üzere başkente çok sayıda öğrenci gelmiştir. Bu öğrencilerin çalışmaları mezhebin teşekkülünü hızlandırmıştır.

Abbâsî halifesi Mehdî (ö. 169/785), kadı tayinlerinde farklı bir uygulamaya giderek Bağdat'ta birden fazla kadı görevlendirmiştir. Mehdî, Muhammed b. Abdullah b. Alâse el-Küllâbî'nin yanına daha sonra Âfiye b. Yezîd'i görevlendirmiştir. Her ikisi de Risâfe mescidinin farklı köşelerinde askerî davalara bakmışlardır.⁷⁹⁸ Aynı dönemde Ömer b. Habîb de (ö. 207/822-823) Bağdat'ın doğu tarafındaki davalara bakmak üzere görevlendirilmiştir.⁷⁹⁹ Vekî', onu Bağdat'ın doğu tarafına atanan ilk kadı olarak zikretmektedir.⁸⁰⁰ Her üç kadının da görev yeri daha çok askerlerin ikâmet ettiği Bağdat'ın doğu yakası olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰¹ Bu uygulama, ihtiyaç olan yerlerde çoklu kadı uygulamasına gidildiğini göstermektedir.

Saymerî İmam Züfer'in Kûfe'de, İbn Abdülber ve Kureşî de Basra'da kadılık yaptığı belirtmiştir.⁸⁰² İbn Abdülber, İmam Züfer'in Basra'ya kadı olarak geldiğinde ilim ehlinin etrafında toplandığını, onunla fikhî münazaralara giriştiklerini ve görüşleri kabul gördüğünde bu görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu söylediğini belirtir. Buna göre Ebû Hanîfe, Basra'ya gönderdiği öğrencisi Hâlid es-Semtî'nin başarılı olamaması üzerine İmam Züfer'i göndermiş ve İmam Züfer, bir ders halkası tesis edecek kadar uzun süre kaldığı dönemde kısa süreliğine kadılık yapmış ve sonrasında Kûfe'ye dönmüştür. Hatta İmam Züfer, Basra kadılığı ile görevlendirildiğinde Ebû Hanîfe, ona bazı kendi görüşlerini anlatmak üzere bazı görevler vermiş olmalıdır. Bununla birlikte kaynaklarda İmam Züfer, Kûfe ve Basra kadıları arasında zikredilmemektedir.⁸⁰³ Bu durumdan İmam

⁷⁹⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/251.

⁷⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/8; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/254.

⁸⁰⁰ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/285.

⁸⁰¹ Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Neşvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbûr eş-Şâlencî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1972), 7/53.

⁸⁰² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 112; İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*, 173; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/244.

⁸⁰³ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/184 vd. 1/269 vd.

Züfer'in bu görevleri çok kısa süre veya gayri resmî yaptığı ve bundan dolayı da kaynaklarda onun bu görevine yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Halîfe Mehdî'nin kadı atama işini 160/776 yılında veliaht tayin ettiği oğlu Musa el-Hâdî'ye (ö. 170/786) tevdi ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Musa el-Hâdî, Bağdat kadılığına İbn Ebû Sebre'yi (ö. 162/778-779) ve o, vefat edince bir rivâyete göre azledince yerine Ebû Yûsuf'u atamıştır. Ebû Yûsuf, onun veliahtlığı boyunca görevine devam etmiştir.⁸⁰⁴ Bağdat'ın doğu tarafında farklı isimlerin kadı olarak görevlendirildiği göz önünde bulundurulduğunda İbn Ebû Sebre ve Ebû Yûsuf'un Badat'ın batı tarafındaki davalara baktığı anlaşılmaktadır.

Musa el-Hâdî, babasının başlattığı çoklu kadı atama uygulamasını devam ettirmiş ve 165/781 yılında vefat eden Âfiye b. Yezîd'in yerine Saîd b. Abdurrahman el-Cümeihî'yi atamıştır. Ebû Yûsuf ise Bağdat'ın batı bölgesindeki davalara bakmakla görevlendirilmiştir. Vekî', Musa el-Hâdî'nin resmî olarak her iki kadının görev alan ve yetkilerini belirlemesi sebebiyle Bağdat'ın yargılama işlerini ilk defa doğu ve batı şeklinde onun ayırdığını belirtir.⁸⁰⁵ Bu dönemde Musa el-Hâdî, Ebû Yûsuf'a bağlı olarak hırsızlık davalarına bakmak üzere Ömer b. Habîb'i (ö. 207/822-823) görevlendirmişti.⁸⁰⁶ Bu bilgiye göre Ömer b. Habîb, batıya kaydırılmıştır.

Musa el-Hâdî, 166/783 yılında vali veya ordu kumandanı olarak Cürcân'a gittiğinde Ebû Yûsuf da yargılama işlerine bakmak üzere onunla beraber gitmiş ve yerine oğlu Yûsuf b. Ebû Yûsuf atanmıştır.⁸⁰⁷ 169/785 yılında Mehdî vefat edince oğlu Musa el-Hâdî, babasının yerine geçmek üzere Bağdat'a dönmüştür. Musa el-Hâdî, bu dönemde Ebû Yûsuf'u Bağdat'da tam yetkiyle, her türden davaya bakmak üzere görevlendirmiştir.⁸⁰⁸ Bu dönemde Ebû Yûsuf'un adı konulmasa da kâdîlkudât gibi yetkilendirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple bu dönem, bir sonraki halife döneminde ihdas edilecek olan kâdîlkudâtlık sistemine geçiş süreci olarak değerlendirilebilir.

⁸⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 5/476; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/253.

⁸⁰⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/254.

⁸⁰⁶ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/255.

⁸⁰⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 8/284; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/256.

⁸⁰⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/256.

Abbâsîler döneminin en büyük yeniliği, kâdılkudâtlık makamının ihdas edilmesidir. Hârûnürreşîd döneminde ilk olarak bu makama Ebû Yûsuf getirilmiştir.⁸⁰⁹ Halife, kadı atama yetkisini kademeli bir şekilde kâdılkudâta devretmiştir.⁸¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Yûsuf'un kadılığa Cürcân'da başladığını ve toplamda 16 yıl kadılık yaptığını belirtir.⁸¹¹ Ancak bu, belirtilen rivâyetlere ve Ebû Yûsuf'un oğlunun (ö. 192/807-808) babasıyla birlikte toplamda 30 yıl kadılık yaptıklarını ifadesine aykırı düşmektedir.⁸¹² Ebû Hanîfe'nin ilminin dünyanın farklı bölgelere yayılmasında en büyük pay, kâdılkudât Ebû Yûsuf'a aittir.⁸¹³ O, Mehdî, Musa el-Hâdî ve Hârûnürreşîd dönemlerinde kadılık yapmış ve onlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle Hârûnürreşîd'in ona saygı gösterdiği, onun veziri ve hac arkadaşı olduğu rivâyet edilir.⁸¹⁴

İmam Muhammed'in resmî otorite ile temasına dair farklı rivâyetler bulunmaktadır. Kaynaklarda onun kadılığa ne zaman atandığına dair bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile İmam Muhammed, azledildiği 176/792 yılından önce Rakka kadılığına atanmıştır.

İmam Muhammed'in siyasî otorite ile ilişkilerinin nasıl başladığına dair iki rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerden ilkinde göre İmam Muhammed, Hârûnürreşîd tarafından Şam kadılığına atanmak istenmiş, ancak o, Bağdat'ta Ebû Yûsuf'la görüştüğünde ona kendisi üzerinde hocalık hakkı olduğunu ve bu işten kendisini affetmesini istemiştir.⁸¹⁵ Ebû Yûsuf da onun bu durumunu vezir Yahyâ b. Hâlid b. Bermekî'e anlatmış, o da kendisine bu konuda ne düşündüğünü sorduğunda eğer İmam Muhammed'i bu görevden affederse onun gibisini bulamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine vezir, İmam Muhammed'in ne dediğine bakmayıp atamanın gereğinin yerine getirileceğini belirtmiştir.⁸¹⁶

⁸⁰⁹ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/256.

⁸¹⁰ Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/78.

⁸¹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 14/263.

⁸¹² Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 71.

⁸¹³ Ebû Muhammed et-Tayyîb b. Abdullah el-Hicrânî, *Kılâdetu'n-nahr fî vefiyyâti a'yâni'd-dehr*, thk. Hâlid Zevârî (Cidde: Dâru'l-Menhec, 2008), 2/275; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 14/248.

⁸¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/538.

⁸¹⁵ Rivâyette geçen Şam'dan kasıt Rakka olmalıdır.

⁸¹⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 130.

Bir başka rivâyette Hârûnürreşîd Rakka kadısının kim olacağı konusunda Ebû Yûsuf ile istişarede bulunmuş, o da İmam Muhammed'den başka bu işi hakkıyla yerine getirebilecek birini tanımadığını, eğer isterse onu Kûfe'den getirtebileceğini söylemiştir. İmam Muhammed, Ebû Yûsuf'a gelip kendisini niçin getirttiklerini sorduğunda o, halifenin Rakka kadısının kim olabileceği hususunda kendisiyle istişarede bulunduğunu ve kendisinin de onu tavsiye ettiğini söylemiştir. Ebû Yûsuf, bununla Allah'ın, ilimlerini Kûfe, Basra ve doğunun tüm şehirlerinde yaymasını murat ettiğini ifade etmiştir. İmam Muhammed, durumdan kendisinin haberdar edilmemesi ve kendisine sorulmaması nedeniyle Ebû Yûsuf'a gönül koymuş ve ikisi birlikte vezir Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'in huzuruna çıkıp durumu ifade etmişlerseler de vezir, İmam Muhammed Rakka kadılığını üstleninceye kadar ona baskı uygulamıştır.⁸¹⁷ İmam Muhammed'in Ebû Yûsuf'a kızmasının asıl nedeni, ilim ve öğrencileriyle meşgul olmak istemesi ve bundan dolayı da resmî görev almak istememesidir.⁸¹⁸

İmam Muhammed, bir süre sonra halife ile aralarında yaşanan bir problem yüzünden kadılıktan azledilmiştir. Rivâyete göre Hârûnürreşîd, kendisinin daha önce Hz. Ali'nin soyundan gelen Yahyâ b. Abdullah b. Hasan'a verdiği bir emanın sıhhatini İmam Muhammed, Hasan b. Ziyâd ve kadı Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb'e sormuştu. İmam Muhammed emanın geçerli olduğunu ve onu bozmanın bir yolu olmadığını, Hasan b. Ziyâd, zayıf bir sesle bilmediğini veya emanın sahih olduğunu, Vehb b. Vehb ise Yahyâ b. Abdullah'ın bir asi olması sebebiyle emanın bozulup onun öldürülebileceğini söylemişti. İmam Muhammed oradan ayrıldıktan sonra halifenin elçisi gelerek halifenin kendisini azlettiğini ve fetva vermesini de yasaklandığını bildirmiştir. Rivâyetin devamında Vehb b. Vehb'in tavrına herkesin şaşırdığı ve Harûnürreşîd'in Yahyâ b. Abdullah'ı öldürtmediği ve onun bir müddet sonra hapiste öldüğü belirtilmiştir.⁸¹⁹ Bu rivâyete bazı farklılıklarla başka kaynaklarda da yer verilmiştir.⁸²⁰ Yahyâ b. Abdullah b. Hasan'ın isyanı ve onun halifenin huzuruna getirilişi 176/792 gerçekleşmiş olup tarih

⁸¹⁷ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 87-88.

⁸¹⁸ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 38.

⁸¹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 130-131. (Ayrıca aynı eserin 127 ve 216. sayfasına bk.)

⁸²⁰ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 356-357; İbn Sehl er-Râzî, *Ahbâru fah ve haberu Yahyâ b. Abdullah ve ahîhi İdris b. Abdullah*, 303-320; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/561; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 11/661; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/135; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/581-582.

kaynaklarında da mezkûr rivâyetlere yer verilmiştir.⁸²¹ Bu rivâyetler esas alındığında İmam Muhammed de aynı yıl görevinden azledilmiş olmalıdır. Buna göre İmam Muhammed, tam olarak belirlenmesi mümkün olmamakla birlikte 176/792 yılından önce Rakka kadılığına atanmıştır. Bununla birlikte bu görevinin kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda İmam Muhammed'in azledildiği bilgisi verilirken görevinin ne kadar sürdüğü ile alakalı bilgi verilmemesi, bu durumun göstergesi kabul edilebilir.

Rivâyete göre Hârûnürreşîd'in eşi ve oğlu Emîn'in annesi Ümmü Ca'fer, bir vakıf yapmak istemiş ve bu işi İmam Muhammed'e tevcih etmiştir. Ancak İmam Muhammed, yasaklı olduğunu belirtince Ümmü Ca'fer, konuyu halife ile görüşmüş ve bu görüşme neticesinde İmam Muhammed'in yasağı kaldırılmıştır.⁸²² Sonrasında İmam Muhammed ile halifenin arası düzelmiştir.⁸²³ Yasağının kaldırılmasından sonra, İmam Muhammed'in tekrar görev aldığı anlaşılmaktadır.

İmam Muhammed'in Rakka'da olması nedeniyle Ebû Yûsuf'un cenazesine katılamaması göz önünde bulundurulduğunda onun Ebû Yûsuf'un vefat ettiği 182/798 yılı öncesinde ikinci kez Rakka kadılığına atanmış olduğu anlaşılmaktadır.⁸²⁴ Diğer taraftan Hârûnürreşîd, 180/796-797 yılında Rakka'ya yerleşmiş ve Bağdat'a oğlu Emîn'i vali tayin etmiştir.⁸²⁵ İmam Muhammed'in de buraya kadı olarak tekrar tayini Muhammed Hamidullah'ın da belirttiği gibi aynı yıl gerçekleşmiş olabilir.⁸²⁶ Ayrıca Fuat Sezgin de İmam Muhammed'in 180/798 yılında Rakka'ya kadı tayin edildiği bilgisini verir.⁸²⁷

İmam Muhammed'in Rakka kadılığının hangi döneme rastladığını, İmam Şâfiî'nin Rakka'ya getirilmesine ilişkin rivâyetlerden öğrenmekteyiz. Bilindiği üzere Yemen'de görev yapmaktayken Abbasî devletine isyan hazırlığı içerisinde olan kimselerle iş birliği yaptığı suçlaması ile iftiraya maruz kalan İmam Şâfiî, hakkında hüküm verilmesi için

⁸²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 13/581-582.

⁸²² Kevserî, İmam Muhammed'in fetva yasağının uzun süre devam ettiğini belirtir. İmam Muhammed'in yasağı kalktıktan kısa bir sonra kâdîlkudâlık makamına getirilmesi ardından halife ile Horasan yolculuğuna çıkıp burada vefat etmesi bu durumu doğrular niteliktedir. Bk. Kevserî, *Bulûğü 'l-emânî*, 40.

⁸²³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 131.

⁸²⁴ Kevserî, *Bulûğü 'l-emânî*, 38.

⁸²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 9/47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 13/604.

⁸²⁶ Muhammed Hamidullah, "Ölümünün 12. Yıl dönümünde Şarîman'ın Muasırı: İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî", çev. Yûsuf Z. Kavakçı, *İslam Medeniyeti Dergisi* (Haziran 1965), 7.

⁸²⁷ Sezgin, *Târîhu 't-turâs 'l-Arabî (Ulûmu 'ş-şer'îyye)*, 3/54.

önce Bağdat'a getirilmiş, Rakka'da bulunan Hârûnürreşîd onun kendisinin huzuruna getirilmesini istemiştir. İmam Şâfiî, halifenin huzuruna getirildiğinde Rakka kadısı İmam Muhammed'in de orada hazır bulunduğu belirtilmiştir.⁸²⁸ İmam Şâfiî'nin 30 yaşındayken 184/800 yılında Irak'a, bir rivâyete göre Bağdat'a Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkartılmak için getirildiği ve orada bulunan İmam Muhammed'in desteğiyle üzerine atılı suçlardan beraat ettiği belirtilir.⁸²⁹ Bununla birlikte İmam Muhammed'in bu dönemde mezâlim divanının kâdilkudâtı olduğu veya mezâlim divanının başında olduğu belirtilir.⁸³⁰ Anlaşıldığı kadarı ile İmam Muhammed azlinden sonra ikinci kez göreve mezâlim kâdilkudâtı olarak dönmüştür. Hârûnürreşîd'in Bağdat'ta oğlu Emîn'i vali olarak bırakıp Rakka'ya taşınması ve devletin merkezini buraya taşıması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bir diğer ihtimal ise Rakka kadılığına geri dönmüş olmasıdır. Bu durumda o, Rakka kadılığı görevinden alınarak mezâlim divanına kâdilkudât olarak atanmış ve vefatına dek bu görevini sürdürmüştür. Saymerî de İmam Muhammed'in kâdilkudât olarak görevlendirildiğini belirtirken bu durumu kastetmiş olmalıdır. Çünkü Saymerî'nin yer verdiği bir diğer rivâyete göre Hârûnürreşîd, Ebû Yûsuf'un vefatından sonra oğlu Yûsuf'u Bağdat'ın batı tarafı kadılığında bırakmış ve kâdilkudât makamına Vehb b. Vehb el-Kureşî'yi atamıştır.⁸³¹ Vekî'nin *Ahbâru'l-kudât* adlı eserinde İmam Muhammed'in kâdilkudâtlığına ilişkin bir kayıt yer almamakta, aksine Ebû Yûsuf'tan sonra Ali b. Zıbyân'ın bu makama getirildiği, ayrıca Vehb b. Vehb'in İsmail b. Hammâd'dan sonra Bağdat'ta kadılık görevine getirildiği bilgisi verilmektedir.⁸³² Vekî'nin bu hususta bir bilgiye yer vermemesi, İmam Muhammed'in mezâlim divanı kâdilkudâtlığı görevine getirildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Hasan b. Ziyâd, 194/809-810 senesinde Hârûnürreşîd döneminde Hafs b. Gıyâs vefat edince onun yerine Kûfe kadılığına atanmıştır. Hüküm vermek üzere makamına geçince Ebû Hanîfe'den ezberlediği fikhî konular, hassasiyetinden dolayı aklından çıkmış ve başarılı olamamıştır. Bunun üzerine kadılıktan görevinden ayrılıp ders halkasına geri

⁸²⁸ İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâilî's-selâseti'l-fukahâ*, 97.

⁸²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/671, 14/133; Tâceddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübîkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: Dâru Hicr, 1413), 39.

⁸³⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974), 9/84; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1970), 1/141-142.

⁸³¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 98.

⁸³² Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/286, 269.

dönmüştür.⁸³³ Bununla birlikte Hasan b. Ziyâd, halife Hârûnürreşîd ve Me'mûn'la iletişim halinde olmuş gerek Ramazan gecelerinde gerek farklı zamanlarda onların düzenlediği ilim meclislerine katılmıştır.⁸³⁴

İlk dönemlerde nüveleri görülen ancak Abbâsî devletinin üçüncü halifesi Mehdî döneminde kurumsallaşan mezâlîm mahkemeleri, bireyleri, nüfuzlu kişiler veya devlet görevlilerine karşı koruyan, halifelerin veya vali ve kadıların başkanlık ettiği mahkemelerdir.⁸³⁵ Bu mahkemelerde kadılar da görev almışlardır.

2.3.4.2. İlk Nesil Öğrencilerin Abbâsî Ayaklanmasına Karşı Tutumları

Ebû Hanîfe'nin Emevî idaresine karşı tutumundan daha önce bahsedilmişti. Abbâsîler, ayaklanma hazırlıklarına gizli bir şekilde başlamışlardı. Bunun için Irak'ta gizlice örgütlendikleri gibi asıl örgütlenmelerini Horasan'da yapmışlar ve ayaklanmayı da burasını ele geçirerek başlatmışlardı. Abbâsîlerin Emevîlere karşı ayaklanmasını başlatan liderlerinden Ebû Müslim el-Horasânî, Horasan'da toplumda nüfuzları ve saygınlıkları bulunan Ebû Hanîfe'nin talebelerini yanına çekmek istemiş, bu nedenle onların ilim meclislerine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri başlangıçta, Müslüman olan mevâliden haraç ve cizye alan Emevîlere karşı Abbâsî ayaklanmasını desteklemişlerdi. Ancak özellikle ayaklanma süreci ile birlikte görüş ayrılıkları meydana gelmiş ve Ebû Hanîfe'nin talebeleri, Ebû Müslim'e uzak durmuştur. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini kendine destek olma konusunda ikna edemeyen Ebû Müslim, onları potansiyel düşman olarak görmüş ve ayaklanma esnasında direnç gösterebilecekleri zannıyla onlara karşı baskı ve işkenceye hatta öldürmeye varan eylemlere girişmiştir.⁸³⁶

Ebû Müslim'in kendisine muhalefet edenlere karşı takındığı tutum, Hanefî düşünceye sahip olanlarla sınırlı değildir. Başka bir ifade ile onun bu politikası, belli bir düşünceyi veya mezhebi hedef almayıp kendisine bilfiil muhalefet edenleri veya potansiyel muhalifleri hedef almıştır.

⁸³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/325; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 2/23; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/544.

⁸³⁴ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 26.

⁸³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Celal Yeniçeri, "Mezâlîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/515.

⁸³⁶ Von Wilfred Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehirde İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/1 (1994), 243.

İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ (ö. 131/748-749), eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Merv'e dönmüş, burada Ebû Hanîfe'nin hem itikadî hem de fikhî görüşlerini ders olarak okutmaya başlamıştı. Ayaklanma öncesi Muhammed b. Sâbit el-Abdî (ö. 147/764) ve İbrahim b. Meymûn'un, Ebû Müslim ile arkadaş derecesinde ilişkileri vardı. İsyan sonrası Ebû Müslim, onlara bazı kişileri göndermiş ve kendisi hakkında ne düşündüklerini sordurmuştu. Verdiği cevaplar nedeniyle Muhammed b. Sâbit, Merv'e kadı olarak atanmıştır. Çünkü o imanı nedeniyle Ebû Müslim'in öldürülemeyeceğini söylemişti. İbrahim b. Meymûn, aksi kanaatleydi. O günlerde Ebû Müslim'e nasihatte bulunan İbrahim b. Meymûn'la Ebû Müslim arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı.⁸³⁷ O, bu konuları Ebû Hanîfe ile görüşmek üzere Kûfe'ye gitmiş ve görüşmeden sonra özellikle emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker konusundaki hassasiyeti nedeniyle Ebû Müslim'le mücadele etmeye karar vermişti.⁸³⁸ Merv'e gelen Ebû Müslim el-Horasânî, onunla galiz bir şekilde konuşmuş, akabinde fakihleri ve âbidleri toplamıştı. Sonrasında onu azarlamaya devam edince İbrahim b. Meymûn, Allah nezdinde en faziletli şeyin onunla cihat etmek olduğunu, kendisinin eliyle cihat edecek gücü olmadığını, ancak diliyle cihat edeceğini söylemişti. Sonrasında İbrahim b. Meymûn, Ebû Müslim tarafından katledilmiştir.

Abdullah b. Mübârek'in rivâyetine göre Ebû Hanîfe, öğrencisinin ölümünü duyunca ağlamış hatta yanındakiler öleceğini zannetmişlerdi. Ebû Hanîfe, böyle bir şeyden zaten korktuğunu çünkü İbrahim b. Meymûn'un Allah'a itaat hususunda çok titiz, verâ sahibi ve emri bi'l-ma'rûf-nehyi ani'l-münker hususunda çok hassas olduğunu, ayrıca bunun bir kişiyle mümkün olmayacağını kendisine söylediğini belirtir.⁸³⁹ Sonraki dönemde İbrahim b. Meymûn'un öğrencisi Abdülmü'min b. Hâlid el-Hanefî (ö. 170/786-787) bir süre Merv'de kadılık yapmıştır.⁸⁴⁰

Ebû Müslim ve taraftarlarını Allah'a davet eden ve Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan ve bir dönem Semerkant kadılığı yapan Mukâtil b. Hayyân el-Belhî (ö. 150/767 civarı),

⁸³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/262.

⁸³⁸ Ayrıca bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 259.

⁸³⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/49-50; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/211.

⁸⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/338.

Kabil'e kaçmak zorunda kalmış ve burada pek çok kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur.⁸⁴¹

Abbâsîlerin Horasan valisi, Ali b. İsa b. Mâhân'ın Emevîler döneminde atanan Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ömer b. Meymûn'dan (ö. 171/788) sonra atadığı kadı, Horasan'daki bazı Hanefî âlimleri işkence ederek öldürtmüştür. Bir süre sonra bu kadı, halk tarafından kovalanarak şehirden atılmıştır.⁸⁴² Bu olaydan sonra kadılık makamına Ebû Mutî' el-Belhî getirilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Hâlid b. Süleyman'ın (ö. 199/814), Abbâsîlerin Horasan valisi İsa b. Ali b. Mâhân'ın atadığı kadı Ebû Muhammed el-A'meş'i, rükû ve secdenin namazdan olmadığı görüşünden dolayı tekfir etmesi üzerine kendisine had uygulanmış ve Fergana'ya sürgün edilmişti. Kendisi Fergana'ya gitmek üzere Tirmiz'e geldiğinde Tirmiz kadısı Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. 190/805-806), onu törenle karşılamıştı. Bu durumu öğrenen vali, her ikisini de Şaş ve Fergana'ya sürgüne göndererek cezalandırmıştır. Burada binlerce müşrikin Müslüman olmasına vesile olan Hâlid b. Süleyman ve Abdülazîz b. Hâlid, Ebû Mutî' el-Belhî'nin kadısı olmasıyla ancak Belh'e geri dönebilmişlerdir.⁸⁴³

Vali Ali b. İsa'nın Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Selim b. Sâlim'i (ö. 194/809-810) muhalif olduğu gerekçesiyle halifeye şikâyet etmesi neticesinde o, Belh'te tutuklanıp Bağdat'a götürülmüş ve burada hapse atılmıştır. Hârûnürreşîd'in vefatıyla Rakka'daki hapishaneden çıkarılan Selim b. Sâlim, bir süre Bağdat'ta ikâmet etmiş, daha sonra Horasan'a geri dönmüş ve burada vefat etmiştir.⁸⁴⁴

Horasan'da Ebû Hanîfe'nin bir kısım öğrencileriyle Ebû Müslim arasında yaşanan gerilimi bölgede Hanefî düşüncüyü benimseyen herkese teşmil etmek, kaynaklarda buna işaret eden açık bir ifadeye rastlanılmaması nedeniyle mümkün görünmemektedir.

⁸⁴¹ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 75, 79; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/341; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 9/296.

⁸⁴² Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehirde İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", 244. Ömer b. Meymûn, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden biri olup 20 yıldan fazla Belh kadılığı yaptığı belirtilmiştir. Oğlu Abdullah (ö. 234/848-849) da Nisâbûr kadısıdır. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 126; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu*, 11/182; Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 21/510.

⁸⁴³ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 145-146.

⁸⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 10/8; Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 156.

Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin bazı öğrencilerinin dinî düşünce ve hassasiyetlerinden dolayı Ebû Müslim'in bölgedeki faaliyetlerine ve kan dökülmesine itiraz ettikleri anlaşılmaktadır. Ebû Müslim de onları potansiyel tehlike olarak görmüş ve onları bertaraf etme yoluna gitmiştir.⁸⁴⁵

2.4. Hicrî İkinci Asırda Hanefî Düşüncenin Uzak Şehirlere Girişi

İslamî ilimlerin ilk neşet ettiği Irak bölgesinin diğer ilim havzalarıyla ilişkileri, cihat ve ilim için yapılan yolculuklarla başlamıştır. Uzak şehirlerin fethedilmesiyle birlikte bu bölgelere İslam'ı öğretmek amacıyla ilim ehli pek çok kimse, Irak'tan göç ederek bu bölgelere yerleşmişlerdir. Onların yerleştikleri yerlerdeki faaliyetlerinin neticesinde Müslüman olup dinlerini öğrenmek isteyenler, çeşitli ilim merkezlerine ve özellikle devletin başkentine gelmişlerdir. Uzak bölgelerde Ebû Hanîfe'nin şöhretinin yayılması ile birlikte fıkıhı bizzat ondan öğrenmek isteyenler, Irak'a gelerek onun derslerine katılmışlardır. Ayrıca Kûfe ve Bağdat'ın özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen hacıların yolunun üstünde olması, Irak'taki ders halkalarına katılımı artırmıştır. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına yakın ve uzak bölgelerden gelen öğrenciler, onun düşüncelerinin Horasan, Mâverâünnehir, İfrîkıyye ve Mısır'da eş zamanlı yayılmasını kolaylaştırmış ve aynı zamanda geldikleri şehirlerdeki ilim meclisleri ile Ebû Hanîfe'nin ders halkası arasında köprü olmuşlardır. Bu şekilde Ebû Hanîfe'nin gerek akâid ve kelama dair görüşleri gerek hukuk düşüncesi, Kuzey Afrika, Mısır, Basra, Horasan ve Mâveâünnehir gibi bölgelere giriş yapmıştır. Aynı durum Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra da devam etmiştir. Daha önce ilgili başlık altında belirtildiği üzere Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin yarıya yakını Ahvaz, İsfahan, Hemedan, Rey, Cürcân, Nesa, Merv, Buhara, Semerkant, Belh ve Hârizm gibi Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerinden, bir o kadarı da Kûfe, Basra ve Bağdat civarından geri kalanlar ise Mekke, Medine, Yemen, Bahreyn, Musul ve Mısır'dan gelmişlerdir. Öğrencilerin çoğunluğunun geldikleri bölgelerdeki Hanefî düşüncenin etki alanı ve yayılımı, öğrenci sayılarıyla doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, hocalarının görüşlerini tedvin etmiş ve farklı coğrafyalara onun görüşlerini içeren kitapların ulaşmasını sağlamışlardır. İmam

⁸⁴⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 260. Hanefilerin siyasî otorite ile ilişkileri ile ilgili bk. Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/11 (2021), 143-178.

Muhammed'in ders halkasına gelen öğrencileri, onun eserlerini istinsah ederek beraberlerinde götürmüş ve kendi memleketlerinde Ebû Hanîfe'nin fıkhnı rivâyet etmişlerdir. Bu eserler özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de meşhur olmuş oralarda ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

Ebû Hanîfe'nin ilmini topladığı için Câmî' lakabıyla tanınan Ebû Mutî' el-Belhî'nin hocasının görüşlerini tasnif ederek yanında götürmesi, Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin İmam Muhammed'in eserlerini rivâyet etmesi ve eserlerini Mâverâünnehir'e götürmesi, bu bölgelerde Hanefî düşüncenin yayılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe ve ilk öğrencilerinin eserlerini sonraki nesillere aktarma ve uzak bölgelere taşıyarak oralarda Irak fıkhnın tanıtılmasında İsmail b. Hammâd, Ebû Süleyman el-Cûzcânî, Ebû Hafs el-Kebir, Bişr b. Gıyas el-Merîsî, İsa b. Ebân, İbn Semâa, Bişr b. Velîd el-Kindî, Yahyâ b. Eksem ve Hilâlû'r-Re'y'in büyük emekleri bulunmaktadır.⁸⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin faaliyetleriyle Hanefî fıkıh düşüncenin yaygınlaşması ve diğer tabirle Irak'ta neşet eden re'y geleneğinin Horasan ve Mâverâünnehir'de kabul görmesi, kadıların bu gelenekte yetişen fukahâ arasından seçilmesini gerektirmiştir. Ayrıca Ebû Yûsuf'un kâdilkudât olmasıyla birlikte kadı atamalarında söz sahibi olması ve yargı alanında farklı uygulamaların önüne geçilip yargıda birliğin sağlanmaya çalışılması, Hanefî kadıların atanmasına öncelik tanınmasını sağlamıştır. Sonraki dönemlerde bu bölgelerde diğer mezheplerin yayılmasıyla bölge halkının mezhebine göre kadı tayinleri yapılmaya başlanmıştır. Özellikle yeni Müslüman olan sınır bölgelerindeki Hanefî düşüncüyü benimseyen kadılar, o bölgelerde bu düşüncenin tanınmasına katkı sağlamışlardır. Burada kadıların kendi ders halkalarında fıkıh dersi verdikleri hatırd tutulmalıdır.

Bilindiği üzere Hanefî mezhebinin çıkış yeri, ehl-i re'y'in yaygın olduğu Kûfe ve sonrasında Bağdat şehridir. Ebû Yûsuf'un ve sonrasında İmam Muhammed'in buraya yerleşmesi, Hanefî düşüncenin büyüyen ve bir ilim merkezine dönüşen bu şehirde hızla yayılmasını sağlamıştır. İlerleyen dönemlerde bu şehirde mezhebin teşekkülüne ciddi

⁸⁴⁶ Ali Bardakoğlu, Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/4.

katkıları bulunan Hassâf ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî gibi birçok Hanefî fakihî yetişmiştir.

Hanefî düşünceyi ilk olarak Basra'ya taşıyan Yûsuf b. Hâlid es-Semtî olmakla birlikte şehirle bağı olan İmam Züfer'in gerek buraya yerleşmeden gerekse yerleştikten sonraki çalışmaları, Hanefî düşüncenin Basra'ya yerleşmesini sağlamıştır.⁸⁴⁷ Fudayl b. İyâz el-Kûfî (ö. 187/802), Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrendikten sonra Mekke'ye yerleşerek burada Hanefî düşüncenin temsilcisi olmuştur.⁸⁴⁸ Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî (ö. 189/805), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Şam'da hocasının fikhını rivâyet etmiştir. Hammâd b. Düleyl ve Yahyâ b. Zekerıyyâ, Medâin'de kadılık yapmış burada Hanefîliğin yayılmasına katkı sağlamışlardır.⁸⁴⁹

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Merv'e taşıyanlardan biri Nûh b. Ebû Meryem'dir (ö. 173/789). Fıkıh tahsili için Irak'a gelmiş, tahsilini tamamlayınca Merv'e kadı olarak dönmüştür. Ayrıca burada bir ders halkası tesis ederek Ebû Hanîfe'nin içtihatlarını, ders olarak okutmuştur.⁸⁵⁰

Gazi unvanına sahip, Mervli Abdullah b. Mübârek ve hac yolculuğu sırasında uğradığı Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin evinde ağırladığı öğrencisi Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/800) de Merv çevresinde Hanefî düşüncenin yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.⁸⁵¹ Merv'de zâhid ve sûfî kimliğiyle öne çıkan Abdullah b. Mübarek el-Mervezî (ö. 181/797), Ebû Hanîfe'den yaptığı fıkıh tahsili ile Merv'de hocasının tanınırlığını artırmıştır. Onun hadis ilmiyle uğraşması, bu hususta ehl-i hadîs münekkitlerinin bile güvenini kazanması, sûfî kişiliği ile de alakalı olmalıdır. Onun halk nezdinde büyük bir itibarı bulunmaktaydı. Sem'ânî, Abdullah b. Mübârek'in bir ribâtı olduğunu, buradan fetih hareketlerine katıldığını ve burada öğrencilerine ders verdiğini belirtmiş, ayrıca bu ribâtta birçok âlimin ikâmet ettiğini ifade etmiştir.⁸⁵² Bu âlimler de

⁸⁴⁷ Zirikî, *el-A'lâm*, 8/228.

⁸⁴⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158-159.

⁸⁴⁹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 9/9; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/364.

⁸⁵⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

⁸⁵¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200; Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 125.

⁸⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/70, 69 vd. Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 2/14.

Abdullah b. Mübârek gibi fetih hareketlerine katılmadıkları zamanlarda burada ders vermişlerdir.

Abdullah b. Mübârek'in arkadaşı Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/800) de Ebû Hanîfe'nin yanında fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra Merv'e dönmüş ve vefatına kadar burada çalışmalarına devam etmiştir.⁸⁵³ İbnü'l-Mübârek'in akranı Ebû Abdullah Fadl b. Musa es-Sînânî (ö. 191/807) de Merv'de hocasından öğrendiği hadisleri rivâyet etmiş ve onun şehirde tanınmasına katkıda bulunmuştur.⁸⁵⁴

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Sehl b. Müzâhim (ö. 211/826-827), kardeşi Muhammed b. Müzâhim'le (ö. 211/826-827) birlikte Merv halkının teveccühünü kazanmış ve bu bölgede hocasının tanınmasını sağlamışlardır.⁸⁵⁵ Muhammed b. Müzâhim, Merv'de İmam Züfer'den de rivâyette bulunmuştur.⁸⁵⁶

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ömer (Amr?) b. Meymûn el-Belhî'nin (ö. 171/787-788), Belh'te 20 yıldan fazla kadılık yaptığı ve oğlu Abdullah'ın da Nîsâbûr'da aynı görevi üstlendiği belirtilmiştir.⁸⁵⁷

Ebû Hanîfe'nin ashabından olan Şakîk b. İbrahim el-Belhî (ö. 194/810), Horasan'ın köylerinde tasavvufî mâhiyette konuşmalar yapan ilk fakih olup kendisi ticaret için gittiği gayri müslim Türk şehirlerinden birinde, bir tapınaktaki hizmetlinin sözlerinden dolayı, sahip olduğu büyük serveti tasadduk etmiş ve ilim tahsiline başlamıştır. İlim yolculuklarından döndükten sonra Horasan bölgesinde cihat faaliyetlerine katılmış ve şehit düşmüştür.⁸⁵⁸ Şakîk b. İbrahim, sûfî kimliğiyle bölge halkı üzerinde etkili olmuş ve Hanefî düşüncenin tanınmasında olumlu katkıları olmuştur. Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Hanîfe'nin fıkını Belh'e taşıyan talebelerindendir. 16 yıl kadılık

⁸⁵³ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezhîbu Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Ganim Abbas Ganim, Mecdî es-Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2003), 9/215.

⁸⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/407-408.

⁸⁵⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/552.

⁸⁵⁶ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 26/395.

⁸⁵⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/399.

⁸⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 8/170; Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, thk. Azîzullah el-Attârdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 3/81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/313-316.

yaptığı bu bölgede Hanefîliğin yayılmasına katkı sağlamıştır.⁸⁵⁹ Ondan sonra Belh'e Hanefî kadılar atanmıştır.

Tirmiz halkının imamı Abdülazîz b. Hâlid, bu bölgede hocasının fikhını yaymıştır. Ayrıca Tirmiz ve Sağâniyân kadılığı da yapmıştır.⁸⁶⁰ Sürgüne gönderilen Abdülazîz b. Hâlid ve Hâlid b. Süleyman'ın çalışmaları neticesinde Şaş ve Fergana bölgesinde binlerce kişi Müslüman olmuş ve Hanefî fıkıh düşüncesi geniş kitleler tarafından benimsenmiştir.⁸⁶¹

Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin ashabından Ebû Muâz Bükeyr b. Ma'rûf (ö. 163/779), Ebû Hanîfe'nin ders halkasında fıkıh tahsil ettikten sonra Horasan'a dönmüş ve Nîsâbûr kadısı olarak görev almıştır.⁸⁶² Muhtemelen Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden ilk Nîsâbûr kadılığı yapan odur. Asram b. Gıyâs da Mukâtil b. Hayyân'dan rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân onun, Nîsâbûr'da re'y geleneğine bağlı kaldığını, onların dışında rivâyette bulunmadığını, Mürciî ekolüne mensup ve hadis rivâyetinde metruk olduğunu belirtir.⁸⁶³

Herat'ta doğup Nîsâbûr'da yetişen ve ilim için Irak'a gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan İbrahim b. Tahmân (ö. 163/779-780), Horasan'a geri dönüp Bâşân köyüne yerleşmiş ve burada ders vermeye başlamıştır. Onun *Meşihat* adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır.⁸⁶⁴ Hac için çıktığı yolculukta Nîsâbûr'a gelmiş ve burada Cehmî bir toplulukla karşılaşmıştı. Onlarla münazara edip onları ikna etmenin hacdan daha önemli olduğuna kanaat getirmiş ve bir süre burada ikâmet etmiştir. Buradaki Cehmîleri ircâ görüşüne ikna etmiştir. Diğer rivâyetlerde onun Mürciî olduğu belirtilmesine rağmen sika olarak nitelendirilmiştir. Ebû's-Salât (Abdüsselâm b. Sâlih el-Herevî), onun Mürciîliğini ameli terk etmenin imana zarar vermeyeceği şeklindeki habîs Mürcilik olmadığını, Hâricîlere reddiye olarak büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'ın takdir edeceği, dolayısıyla onların tekfir edilemeyeceği şeklindeki Mürciîlik olduğunu belirtir.⁸⁶⁵ Daha önce belirtildiği üzere bu tür Mürciîlik, kimilerince Ebû Hanîfe'nin de benimsediği belirtilen

⁸⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/158.

⁸⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/493, 555.

⁸⁶¹ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 145-146.

⁸⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/95-96.

⁸⁶³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân ed-Dârimî, *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ved'duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 1/183.

⁸⁶⁴ Eser, Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivâyetleri derleyen bir kitaptır. Bk. Ebû Saîd İbrahim b. Tahmân el-Horasânî, *Meşîhatu İbn Tahmân*, thk. Muhammed Tâhir Mâlik (Dimaşk: Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983).

⁸⁶⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûlühü*, 6/105-106; Kelbî, *Tehzibü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 2/111-112.

fukahâ Mürciîliğidir. Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşleri yanında itikâdî görüşlerinin Horasan'da yayılmasını sağlayan İbrahim b. Tahmân'ın özellikle Cehmîlere karşı yürüttüğü mücadele önemlidir. Özellikle Ebû Hanîfe ve öğrencilerine yöneltilen Cehmîlik ve Mürciîlik gibi suçlamalar dolayısıyla birçok öğrencinin genellikle cerh ve ta'dil ile tabakât yazıcılığı alanında eserler veren münekkitler tarafından sika olarak görülmemesi, onun bu mücadelesini daha değerli kılmaktadır. Ayrıca Ebû's-Salât'ın İbrahim b. Tahmân'ın Mürciîliğini diğerlerinden ayırması, ayrıca önem arz etmektedir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Hafs b. Abdurrahman el-Belhî, tahsilini tamamladıktan sonra Nîsâbûr'a gelmiş ve burada kadılık yapmıştır. Kadılık görevinden ayrıldıktan sonra kendini ibadete vermiş, hatta ibadetle meşguliyetinden dolayı Nîsâbûr'a gelen İbnü'l-Mübârek'i ziyaret edememiştir. Oğlu da Nîsâbûr'da kadılık yapmıştır. Kendisi Horasan'ın en fakihî kabul edilir.⁸⁶⁶ Eşi Safiye de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden olup hocasından kadınların özel halleriyle ilgili bir rivâyeti bulunmaktadır.⁸⁶⁷ Cârûd b. Yezîd (ö. 203/819-820), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil ettikten yerleştiği Nîsâbûr'da Hanefîliğin temsilcisi olmuş ve bu bölgede Hanefî düşüncenin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁸⁶⁸ Halef b. Eyyûb el-Belhî de (ö. 205/820-821) tahsilinden sonra Nîsâbûr'a gelerek ders vermiş, Belh ve Horasan çevresinde fetva işleri ile görevlendirilmiştir.⁸⁶⁹ Ebû Hanîfe'nin derslerini 12 yıl boyunca takip eden Heyyâc b. Bistâm (ö. 177/793-794), memleketi Hîre'ye döndüğünde Hanefî düşüncüyü burada yaymaya çalışmış ve bir süre de Nîsâbûr'da bulunmuştur.⁸⁷⁰

Ebû Hanîfe'nin fikhını İsfahan'a taşıyan öğrencisi Ebû Hânî' Nu'mân b. Abdüsselâm (ö. 183/799-800), aynı zamanda İmam Züfer'in de öğrencisi olup İsfahan'da kadılık yaptığı belirtilmiştir.⁸⁷¹ Ayrıca İmam Züfer'in bir diğer öğrencisi Hakem b. Eyyûb de Hanefî fikhını İsfahan'da yayanlardan biridir.⁸⁷² O, İmam Züfer'den Ebû Hanîfe'nin müsnedini

⁸⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/221.

⁸⁶⁷ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 2/597; Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/517.

⁸⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/424-425.

⁸⁶⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/104.

⁸⁷⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/81-86; Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/385.

⁸⁷¹ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 2/98; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 2/303, 1/403; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/550, 2/201; Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 2/65.

⁸⁷² Nurit Tsafir, "The Beginnings of The Hanafi School in İsfahân", *Islamic Law and Society* 5/1 (Leiden 1998), 4.

rivâyet etmiş ve İsfahan bölgesinde Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'inin tanınmasını sağlamıştır.⁸⁷³ İmam Züfer'in aslen İsfahanlı olması, ayrıca İsfahan'dan birçok öğrencisinin bulunması, onun burası ile irtibatını kesmediğini göstermektedir.⁸⁷⁴ Hatta denilebilir ki İsfahan bölgesinde Hanefî fikhının yayılması, İmam Züfer'in öğrencileri üzerinden gerçekleşmiştir. Abbâd b. Müşkân, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) görevlendirdiği Eyyûb b. Ziyâd'ın valiliği döneminde Ebû Hânî'ten sonra Ebû Hanîfe'nin fikhî çerçevesinde İsfahan'da kadılık yapmıştır.⁸⁷⁵ Muhtemelen verdiği hükümlerde Ebû Hanîfe'nin içtihatlarını esas almak suretiyle İsfahan'da ilk kadılık yapan Abbâd b. Müşkân'dı. Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî (ö. 187/802-803), her ne kadar daha çok hadis rivâyeti ile uğraşsa da Ebû Hanîfe'den öğrendiği ilmi, memleketi İsfahan'da öğrencilerine aktarmış olmalıdır.

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan Muhammed b. Fadl b. Atıyye (ö. 180/796-797), Buhara'ya göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Burada teşkil ettiği ders halkasında pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Hafs el-Kebîr de bulunmaktadır.⁸⁷⁶ Ebû Hafs el-Kebîr, Irak'a gelerek İmam Muhammed'in ders halkasına katılmış ve onun eserlerini Buhara'da rivâyet etmiştir. Onun ders halkasında pek çok öğrenci yetişmiştir.

Muhammed b. Fadl'ın akranları, Muhammed b. Kâsım el-Esedî, Muhammed b. Selâm, ve İsa Guncâr da Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin ilmini yaymışlardır. İsa b. Musa el-Guncâr'a (ö. 185/801) Buhara kadılığı teklif edilmiş, o kabul etmeyince birini tavsiye etmesini istemişler, ancak o, buna da yanaşmamıştır. Sultanın ısrarı üzerine Hasan b. Osman el-Hemedanî'yi işaret etmiştir. İshak b. Bişr de Buhara'ya yerleşmiş, halife Me'mûn döneminde kimsenin cevaplayamadığı mesâilleri toplayarak onun taltifine mazhar olmuştur.⁸⁷⁷ Benzer bir olay Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Semerkanlı Ebû Mukâtil es-Semerkandî için anlatılır.

⁸⁷³ Hakem b. Eyyûb'un torunu Muhammed b. Ahmed, dedesinin İmam Züfer'den aldığı kitapta bulunan İmam Züfer - Ebû Hanîfe - Bilâl - Vehb b. Keysân - Câbir tarikiyle Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivâyet edilen bir hadisten bahseder. İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 2/222.

⁸⁷⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 111. (İmam Züfer'in öğrencileri için 2.3.1.1. numaralı bölüme bk.)

⁸⁷⁵ İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 2/102; Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 1/397.

⁸⁷⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553.

⁸⁷⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/512-513; Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 5.

Ebû Hanîfe'nin yanında uzun yıllar kalan ve onun vefatından sonra memleketine dönen Ebû Mukâtil Hafs b. Selem'in Semerkant'ta Hanefî düşüncüyü özellikle Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini temsil ettiği belirtilmektedir.⁸⁷⁸ Yine Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden İbn Ebû Abdülmelik el-Utkî Şerîk Ebû Mukâtil, hocasının ilmini Mâverâünnehir'de yaymıştır.⁸⁷⁹ Aslen Belhli olan Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767 civarı) Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olup Semerkant kadılığı görevini üstlenmiştir.⁸⁸⁰ Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Semerkant'a girişi onunla başlamış olmalıdır.

Ebû Hanîfe'nin derslerine en az katılım, kuzey İfrîkiyye (Tunus ve çevresi) ve Mısır'dan gerçekleşmiştir. Ebû Hanîfe'nin görüşleri, İfrîkiyye ve Sicilya tarafına ilk olarak Kayrevanlı öğrencisi Abdullah b. Ferrûh tarafından taşınmıştır. O, bölgeye gelinceye kadar burada ehl-i hadîs (sünnet ve eser) yaygın olup, onunla birlikte bölgede Hanefî düşünce yayılmaya başlamıştır. Abdullah b. Ferrûh, İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiş ancak İmam Mâlik'e daha çok itimat etmiştir. Bununla birlikte İfrîkiyye'ye döndüğünde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin daha doğru olduğu kanaati sebebiyle onun mezhebine meyletmıştır. İbn Ferrûh, Kayrevan'a döndükten sonra buradaki Ukbe camiinde ders vermeye başlamış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁸⁸¹ Öğrencileri arasında Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm et-Teymî (ö. 200/818-819), Ebû Tâlib Abdullah b. Osman el-Ebzârî, Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî (ö. 214/829), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Hassân el-Yahsubî, Hubeyb b. Saîd ve Zûrâra b. Abdullah bulunmaktadır.⁸⁸² İbn Ferruh ve onun öğrencilerinin çalışmaları ile bu bölgede Esed b. Furât'ın kadı oluşuna kadar Hanefî düşüncenin yaygın olduğu rivâyet edilmiştir.⁸⁸³

İsmail b. Elyesa' el-Kindî (168/784-785), 164/780 yılında Mısır'da kadılık görevine atanmış olup o zamana kadar Ebû Hanîfe'nin tanınmadığı Mısır'da Hanefî düşünce çerçevesinde yargılama yapan ilk kadıdır.⁸⁸⁴ Görevi boyunca Ebû Hanîfe'yi takip eden İsmail b. Elyesa'nın çalışmalarıyla bu bölgede Ebû Hanîfe'nin tanınırlığı artmıştır. Mısır'da halkın o zamana kadar tanımadığı Ebû Hanîfe'nin içtihatlarına göre hüküm

⁸⁷⁸ Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", 246.

⁸⁷⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/225.

⁸⁸⁰ Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri 'l-Kur'an*, thk. Araştırmacı Grup (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 13/500.

⁸⁸¹ Köten, "İbn Ferrûh", 19/493.

⁸⁸² Ayrıntılı bilgi için bk. Acar, *Endülü's'te Hanefîlik*, 157-167.

⁸⁸³ Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi 'l-mezâhibi 'l-fikhiyyeti 'l-erbaa*, 53. Ayrıca birinci dipnota bk.

⁸⁸⁴ Kindî, *Kitâbü 'l-vulât ve Kitâbü 'l-kudât*, 268-269.

vermesi sebebiyle yapılan şikâyet ve övgülere yer verilmiştir. Ebû Hanîfe'den hadis rivâyet eden Muhammed b. Mesrûk el-Kindî ve 194/810 yılında Mısır'a Bağdat'tan tayin edilen Hâşim b. Ebû Bekir el-Bekrî (ö. 196/811) gibi kadılar Ebû Hanîfe'nin içtihatlarıyla görevlerini yerine getirmişlerdir.⁸⁸⁵

Muhammed b. Mesrûk el-Kindî, Hârûnürreşîd tarafından Mısır'a 177/793 yılında kadı olarak atanmış ve o, bu görevini 184/800 yılına kadar sürdürmüştür. Muhammed b. Mesrûk, Mısır'da görev yapan ikinci Hanefî kadı olarak bilinmektedir. O, Mısır valilerinin adeti haline gelen kadıların valilerin meclisinde hazır bulunması uygulamasına karşı çıkararak valinin davetini geri çevirmiş ve sonrasında bu uygulama kaldırılmıştır. Muhammed b. Mesrûk, diğer kadılardan farklı olarak davalara camide bakmıştır. Taraf olduğu davalarda Hristiyanların camiye girmeleri, halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bunun dışında Muhammed b. Mesrûk'un bazı uygulamaları şikâyetle konu olmuştur.⁸⁸⁶ Onun bu uygulamaları, İsmail b. Elyesa' döneminde ilk defa Hanefî içtihatlarıyla karşılaşan Mısır halkının Hanefî düşünceyi kabullenmelerini geciktirmiştir.

Hâşim b. Ebû Bekir, Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelmekte olup Kûfe'de Hanefî fikhını öğrenmiş ve halife Emîn tarafından 194/810 yılında Mısır kadısı olarak atanmıştır. Göreve geldiğinde kendisinden önce kadılık yapan Abdurrahman b. Abdullah el-Umerî'nin ücret karşılığında hüküm vermesi ve bundan menfaat sağlaması nedeniyle onun bazı hükümlerini iptal etmiş, mallarına el koymuş, onu ve çevresindekileri hapsedirmiştir. Umerî'nin haksız bir şekilde elde ettiği mal ve paralara el koymuş ve bunları sahiplerine iade etmiştir. Kendisi de baktığı davalardan ücret almamıştır.⁸⁸⁷ Bu durum, bölge halkının Hanefî kadılara bakışını değiştirmiş ve onları kabullenme sürecine katkı sağlamıştır.

2.5. Genel Değerlendirme

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin sayısı hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Bunların içinde en abartılısı onun dört bin civarında öğrencisi olduğudur.⁸⁸⁸ Menâkıb ve

⁸⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/132-133, 203-204; İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahlâkühü ve menâkibühü*, 234.

⁸⁸⁶ Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 280-282.

⁸⁸⁷ Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 295-298; Vekî', *Ahlâru'l-kudât*, 3/239.

⁸⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/3; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/96.

tabakât kitaplarında Ebû Hanîfe'nin 270 civarında öğrencisinin isimleri zikredilmektedir. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğu genelde onun meclisinde bir süre bulunup fıkıh öğrenenlerden oluşmaktadır. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin çoğunun uzun süre Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bulunmadıkları, ancak bilgisine ulaşılabilirdiği kadarıyla 40 civarında öğrencisinin ondan uzun süreyle fıkıh tahsil ettiği görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki öğrencilerine dair günümüze ulaşan kaynaklarda detaylı bilgilerin verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin belirtilen öğrencileri dışında bilgisine ulaşamayan çok sayıda öğrencisinin bulunması muhtemeldir.

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılımın yüksek olmasında, onun öğrencilerine karşı tavrı da etkili olmuştur. O, ehl-i hadîs ulemâsının yaptığı gibi kendisi gibi düşünmeyenleri derslerine kabul etmeme gibi bir tutum sergilememiştir. Bu nedenle onun derslerine farklı mezheplere mensup öğrenciler katılabiliştir. Bu öğrencilerin içinde Mürcie, Mu'tezile ve Şia gibi itikadî ve siyasî görüşlere mensup olanlar da bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin sergilediği bu tavrı, İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi önde gelen öğrencileri de devam ettirmiştir.

Ebû Hanîfe'nin vefatı sonrasında ders halkasının başına İmam Züfer geçmişse de mezhebin teşekkülünde onun etkin sayılabilecek bir rolünün bulunmaması dikkate şayandır. İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin ders halkasının en önde gelen talebelerinden biridir. Hocalarının vefatından sonra öğrencilerin Ebû Yûsuf veya İmam Muhammed yerine İmam Züfer'in derslerini tercih etmesi, onun popülaritesini ve öğrenciler nezdindeki konumunu göstermektedir. Bununla birlikte İmam Züfer'in mezhebin teşekkülünde Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi aktif bir rol üstlenememesinin sebepleri arasında onun Kûfe'ki ders halkasının başından ayrılarak Basra'ya yerleşmesi ve bir ilim merkezi haline gelen devletin başkenti Bağdat'tan uzakta kalmasının etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca Molla Hüsrev, İmam Züfer'in mutlak müçtehit olmayı arzu ettiğini ve bu nedenle hocasına bazı usûl konularında muhalefet ettiğini belirtir.⁸⁸⁹ Molla Hüsrev, bu ifadesiyle İmam Züfer'in kendisini Haneî geleneğinden ayırdığını îmâ etmektedir. Diğer taraftan İmam Züfer, kıyastaki ısrarcı

⁸⁸⁹ Hasan Özer, "Hanefî Fakih Molla Hüsrev'in (885/1480) Fıkıh Usûlüne Ait Bir Risâlesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 278.

tutumu, mezhebin metodunda önemli bir yer teşkil eden istihsâna karşı mesafeli tutumu, onun içtihatlarının ikinci planda kalmasına ve nâdiru'r-rivaye kapsamında değerlendirilmesine sebep olmuş olabilir.⁸⁹⁰ Bununla birlikte İmam Züfer'in yetiştirdiği öğrencilerin İmameyne göre çok daha az olması ve tedvin faaliyetlerine katılmaması, bu durumda etkili olmuştur. Zikredilen sebepler dolayısıyla İmam Züfer, ders halkasının başına geçmesine rağmen İmameyne göre arka planda kalmıştır. Buna karşın Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in bir ilim merkezi haline gelen Bağdat'a yerleşmeleri, hocalarının görüşlerini tedvin etmeleri, çok sayıda öğrenci yetiştirmeleri ve siyasî otorite ile olumlu ilişkiler geliştirmeleri mezhebin teşekkülünde öne çıkmalarını sağlamıştır.

İmam Muhammed genç yaşta hocaları Ebû Hanîfe'nin vefat etmesi nedeniyle ondan aldığı fıkıh eğitimi yarım kalmıştı. O, bu eksikliğini Ebû Yûsuf'a talebe olarak gidermiştir. İmam Muhammed, ondan Ebû Hanîfe'nin fıkıhını alarak yarım kalan eğitimini tamamlamıştır. O, tedvin çalışmasında hocasının diğer öğrencilerinden de rivâyetlerde bulunarak eksiklerini gidermiştir. Burada dikkat çekici husus, İmam Muhammed'in Züfer b. Hüzeyl'e talebelik yaptığı ve fıkıh öğrendiğine dair (...أخذ الفقه... من أصحاب... gibi) açık bir kayda rastlanılmamasıdır. Nitekim kaynaklarda İmam Muhammed'in gerek Ebû Hanîfe gerekse de Ebû Yûsuf'la olan hoca-talebe ilişkisi net ve güçlü bir şekilde ifade edilmiş, hatta hadis aldığı hocaları ayrıntılı bir şekilde tabakât eserlerinde zikredilmiştir. Kaynaklarda İmam Muhammed'den yaşça daha küçük olan Hasan b. Ziyâd'ın İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'a talebelik yaptığı ve onlardan rivâyette bulunduğu net bir şekilde ifade edilmiştir. Hanefî fakihlerin biyografilerini konu edinen eserlerde veya diğer tabakât kitaplarında İmam Muhammed'in İmam Züfer'e talebelik yaptığı ile ilgili bir beyana rastlanılamaması, ikisi arasında Ebû Hanîfe veya Ebû Yûsuf'la olduğu gibi güçlü bir hoca-talebe ilişkisi olmadığını göstermektedir. Züfer b. Hüzeyl, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Kûfe'de ders vermeye başlamış ve yaklaşık 156/772 yılına kadar derslerine burada devam etmişti. Ebû Hanîfe'nin vefatında 18 yaşında olan İmam Muhammed'in İmam Züfer'in derslerine altı yıl boyunca katılma imkânı varken bunu

⁸⁹⁰ Murteza Bedir, "Züfer b. Hüzeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/529-530; Züfer'in fikhî görüşleri için bk. Mehmet Ali Aytekin, *İmam Züfer'in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve Fikhî Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 71 vd. Züfer'in istihsân anlayışı için bk. Adem Çiftçi, "Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsâna Yaklaşımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2017), 107-146.

yaptığına dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Ebû Yûsuf'un derslerine katılan İmam Muhammed'in İmam Züfer'in derslerine katılmamasının sebebi kaynaklarda belirtildiği üzere Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra yaptığı ilim yolculukları olabileceği gibi şahsî bir tercihi de olabilir. İmam Muhammed, *es-Siyeru's-sağîr* ve *el-Kesb*'de birer kez, *el-Asl*'da 20 kez İmam Züfer'e atıf yapar.⁸⁹¹ O, *el-Asl*'da sadece İmam Züfer'in yalnız kaldığı görüşlerine dört defa atıf yaparken diğerleriyle aynı görüşte olduğunda ona 16 kez atıfta bulunmuştur. İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerine yaptığı atıflar göz önüne alındığında İmam Züfer'e yaptığı atıf sayısı düşük kalmaktadır. Kevserî, İmam Züfer'in öğrencileri arasında Muhammed b. Hasan ismine eş-Şeybânî nisbesi olmaksızın yer vermektedir.⁸⁹² Bununla birlikte İmam Muhammed'in hadis aldığı hocaları arasında Züfer b. Hüzeyl'i de göstermektedir.⁸⁹³ Başka kaynaklarda zikredilmeyen İmam Muhammed'le İmam Züfer arasındaki hoca talebe ilişkisi, Kevserî'nin eserlerinde hadis hocalığı şeklinde verilmiştir. Kevserî'nin bu bilgiyi, İmam Muhammed'in İmam Züfer'e talebe olma imkânına sahip olması veya ondan hadis rivâyet etmiş olması sebebiyle vermiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında kaynaklarda İmam Muhammed'in İmam Züfer'in derslerine kısa bir süre katılmış olabileceği izlenimini veren az sayıda ibare bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kurtubî'nin "İmam Muhammed, İmam Züfer'den buna benzer bir söz rivâyet etti." şeklindeki ifadesidir.⁸⁹⁴ İkincisi Tahavî'nin eserinde yer verdiği "Muhammed, bir ev bir yıllığına belirli bir ücretle kiralandığında mülk sahibi kabzdan önce ücrete mâlik olur, şeklinde İmam Züfer'den rivâyette bulundu." ifadesidir.⁸⁹⁵ Üçüncüsü ise İbn Cerîr'in Müslümanın "Zımmînin Şarabını Telef Etmesinin Hükmü" başlığı altında "Muhammed, İmam Züfer'den rivâyet etti." ifadesidir.⁸⁹⁶ Ancak bu rivâyetler İmam Muhammed'in İmam Züfer'e talebelik yaptığını ortaya koyacak güçte değildir. İmam Muhammed, İmam Züfer'in derslerine uzun süreli katılmış veya hocası olarak nitelendirecek düzeyde ondan rivâyetleri olsaydı bu durum, kaynaklarda mutlaka güçlü bir şekilde belirtilirdi. Belirtilen durumlar göz

⁸⁹¹ Şeybânî, *es-Siyeru's-sağîr*, 1/202; Şeybânî, *el-Kesb*, 1/123; Şeybânî, *el-Asl*, 1/43, 160, 167, 272, 340, 354, 364, 377, 3/294, 305, 334, 335, 336, 400, 4/615, 620, 628, 643, 5/21, 224.

⁸⁹² Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13.

⁸⁹³ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 7.

⁸⁹⁴ Ebû Amr Yûsuf b. Abdullah en-Nemirî el-Kurtubî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Ali Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 8/112.

⁸⁹⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahavî, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1417), 4/90.

⁸⁹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *İhtilâfî'l-Ulemâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 184.

önünde bulundurulduğunda İmam Muhammed'in, İmam Züfer'le yakın bir ilişki içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmış, bununla birlikte yaşı gereği asıl fıkıh eğitimini Ebû Hanîfe'den değil İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'tan almıştır. Ancak onun İmam Muhammed'in derslerine katılıp katılmadığı tespit edilememiştir. Ebû Ubeyd'den İmam Muhammed'in bulunduğu bir meclise, Hârûnürreşîd'in yöneldiğinde İmam Muhammed'in yanında bulunanların ayağa kalktığı, onun ise ayağa kalkmadığı, Hasan b. Ziyâd'ın İmam Muhammed'e kırgın ve aralarının bozuk olduğu ve onun ayağa kalkıp halifenin yanındakilerle huzura geçtiği, Hârûnürreşîd'in biraz beklediği sonra halifenin maiyetindekilerin meclisten çıktığı rivâyet edilir.⁸⁹⁷ Bu rivâyetin devamında İmam Muhammed, neden ayağa kalkmadığını açıklar. Ancak Hasan b. Ziyâd'la ilgili ayrıntıya yer verilmez. Bu meclisin ders meclisi olup olmadığı da belirtilmemiştir. Eğer ders meclisi ise bu Hasan b. Ziyâd'ın İmam Muhammed'e kırgın olduğu halde onun derslerine katıldığı anlamına gelir. Bununla birlikte Hasan b. Ziyâd'ın İmam Muhammed'le hoca-talebe ilişkisinin var olduğu kanaatini uyandıracak herhangi bir rivâyeti de bulunmamaktadır. Ancak Kudûrî, Hasan b. Ziyâd'ın İmam Muhammed'in atın gözünün çıkarılmasının nasıl tazmin edileceğiyle ilgili bir rivâyetini zikrettiğine dair bir bilgi vermektedir.⁸⁹⁸ Bununla birlikte kaynaklarda Hasan b. Ziyâd'ın hocaları arasında İmam Muhammed zikredilmemektedir.

İmam Muhammed'le Ebû Yûsuf'un arasında da kadılık görevi yüzünden kırgınlık olduğu rivâyetlerde daha önce belirtilmişti. Hârûnürreşîd, yazlık sarayının bulunduğu Rakka'da kimin kadılık yapabileceği ile ilgili Ebû Yûsuf'la istişarelerde bulunmuş, o da o sıralarda Kûfe'de bulunan İmam Muhammed'i tavsiye etmişti. Halifenin emriyle İmam Muhammed geldiğinde ilk olarak Ebû Yûsuf'un yanına gitmiş ve neden çağrıldığını ona sormuştu. O da durumu anlatmış, ancak İmam Muhammed, bu duruma tepki göstermiştir. Bunun üzerine Ebû Yûsuf, onunla beraber Yahyâ b. Hâlid b. Bermek'e gitmiştir. İmam Muhammed'i dışarda bırakıp onunla görüşen Ebû Yûsuf, İmam Muhammed'in hala

⁸⁹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zu'yûluhi*, 2/170; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 125-126; Tenûhî, *Neşvâru 'l-muhâdara ve ahbâru 'l-müzâkere*, 5/186.

⁸⁹⁸ Kudûrî, *et-Tecrîd li 'l-Kudûrî*, 7/3305.

Rakka kadılığından korktuğunu dile getirmiştir.⁸⁹⁹ Bu olay sonrası aralarında bir kırgınlık oluştuğu izlenimi doğmaktadır.

Daha önce de ilgili bölümlerde bilgi verildiği üzere Hammâd b. Ebû Süleyman da dâhil olmak üzere Ebû Hanîfe ve öğrencileri genellikle Mürcî' veya Cehmî olmakla itham edilmiştir. Bu ithamların ehl-i re'y için genelde yapıldığını görmekteyiz. İmam Mâtürîdî'nin Mürcie ile ilgili tespiti, Ebû Hanîfe'nin büyük günah işleyen sahâbenin durumunu Allah'a bırakma görüşünün daha iyi anlaşılmasına imkân verecek niteliktedir. O, Bakara suresinin 31. ayetinin tefsirinde ircânın iki manası olduğunu açıklamaktadır. Bu manalardan ilki mahmûddur (övülendir). Yani büyük günah işleyen durumunu ircâ (Allah'a havale etme) etmektir. Çünkü Allah dilediği şekilde hüküm verir. Dilerse cehenneme atar veya cennetine koyar. “Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Ancak dilerse bunun dışındakileri bağışlar.” (Nisâ 4, 48) ayetinin gereği budur. İrcânın ikinci manası ise mezmûmdur ki o cebirdir. Fiilleri Allah'a ircâ etmek, kula bir hareket alanı bırakmaz. Bundan dolayı herhangi bir şeyin tedbiri de yoktur. İmam Mâtürîdî'nin bu açıklamalarının devamında Hz. Peygamberin (s.a.v.) şefaatine nail olamayacak Mürcie ve Kaderiyye'yi açıklaması, ircânın ikinci anlamını benimseyen Mürcie ve Kaderiyye'yi aynı kefeye koyduğunu göstermektedir. Buna göre Mürcie'nin tâat ve ma'siyeti kula nispet etmemesi, onların şefaatten mahrum kalmalarının nedenidir.⁹⁰⁰ Burada belirtilen Ebû Hanîfe'nin sahip olduğu ircâ görüşü Mürcie mezhebinin teşekkülünden sonra savunduğu görüşler değil de “Fukahâ Mürciîliği” olarak ifade edilen ircâ görüşüdür. Buna göre Ebû Hanîfe ve öğrencileri, amelin iman bir parçası olmadığı, dolayısıyla büyük günah işleyen Müslümanların dinden çıkmayacağı, bunların cennet veya cehenneme gidip gitmeyeceği hususunun Allah'a havale edilmesi gerektiği görüşlerini benimsemişlerdir.⁹⁰¹ Makdisî de bu yönde bir tespit yaparak ircânın büyük günah işleyenler hakkında tevakkuf etmek olduğunu, ehl-i re'y ve ehl-i hadîsin bu

⁸⁹⁹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahlâkühü ve menâkibühü*, 356-357.

⁹⁰⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtu ehli's-sünne)*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/422. İmam Mâtürîdî'nin tefsirinin muhakkiki de Mürcie'nin iki kısımda değerlendirildiğini belirtir. İlki, ilk dönem Mürciîleridir. Onlar sahâbenin amelleri konusunda tevakkuf etmişlerdir. Büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bırakırlar. Buna göre Allah onları isterse affeder isterse cezalandırır. İkincisi ise sonraki dönem Mürciîleridir. Onlar imanı amelden tamamen ayırırlar. Bundan dolayı bid'at ve dalâlet üzeredirler. Aslında onlar İslam dairesinden çıkmışlardır. Onların iddialarına göre büyük veya küçük günah imana zarar vermez. İmam kalp ve dildedir. İman Allah'ı kalben bilmek, sevmek ve O'na karşı huşu içerisinde olmaktır. Bk. Aynı yer.

⁹⁰¹ Ebû Hanîfe'nin mürciîlikle itham edilmesi ile ilgili bk. Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 245-267.

görüŖte olduğunu belirtmiŖtir.⁹⁰² Onların bu düŖüncesinin oluŖmasında Cemel ve Sıffın savaŖları sonrasında ortaya çıkan itikadî tartiŖmalar neticesinde özellikle Hâricî grupların büyük günah iŖleyen Müslümanları, Ŗîa'nın ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahâbîleri tekfir etmesi etkili olmuŖtur. Irak'ta Ebû Hanîfe, daha çok fikhî görüşleri ile tanınırken Belh, Rey, NiŖâbur ve Semerkant'ta hem fikhî görüşleri hem de kelimî görüşleri özellikle de ircâ görüşü ile tanınmıŖtır.⁹⁰³ Onun ircâ görüşü Mürcie'nin bir mensubu olmasını gerektirmediği belirtilmiŖtir.⁹⁰⁴ Çünkü kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Mürcie'nin sonraki dönem görüşlerini benimsediğine dair bir kayıt yoktur. Aksine bizzat Ebû Hanîfe'nin kendisini Mürcie'den ayırtırdığı görölmektedir.⁹⁰⁵ Bununla birlikte İbrahim b. Rüstem'in rivâyetine göre Nûh b. Meryem, Ebû Hanîfe'ye ehl-i cemaatin kim olduğunu sormuŖ, o da “Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in faziletini kabul eden (onları Hz. Osman ve Hz. Ali'nin önüne geçiren), Hz. Osman ve Hz. Ali'yi seven, hayır ve Ŗerrin Allah'tan geldiği yönüyle kadere iman eden, mestler üzerine mesheden, günahı dolayısıyla mü'mini tekfir etmeyen ve Allah ve sıfatları hakkında konuŖmayanlardır.” Ŗeklinde cevap vermiŖtir.⁹⁰⁶ Ebû Hanîfe'nin Mekke'de bulunduğu dönemde derslerine katılan Abdülazîz b. Ebû Ravvâd, “Ebû Hanîfe'yi kim severse onu ehl-i sünnet olarak biliriz. Her kim ona buğz ederse onu da bid'atçı olarak biliriz.” demesi, Ebû Hanîfe daha hayattayken kendisine çeŖitli ithamlarda bulunulduğunu göstermektedir.⁹⁰⁷ Ayrıca onun erken dönemde Ebû Hanîfe'yi sevenleri ehl-i sünnet olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir. Ebû Hanîfe, ircâ görüşü ile sahâbe ve tâbiîni küfürle itham eden Hâricîlere karŖı duruŖ sergilemiŖ ve ebedî olarak cehennemde kalacağını iddia edenlere karŖı sahâbeyi temize çıkarmaya çalıŖmıŖtır.⁹⁰⁸ Ebû Hanîfe'nin sahip olduğu bu görüşler, geçmiŖten günümüze ehl-i sünnet tarafından kabul görmüŖtür.

Ebû Hanîfe ve özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen öğrencilerinin Mürciîlikle itham edilmesi, onun ircâ görüşü ile ilgili olabildiği gibi özellikle muhaliflerinin bunu bir

⁹⁰² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 38.

⁹⁰³ Kutlu, “Mürcie”, 32/43;

⁹⁰⁴ Sabri Erdem, “Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?” *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 143.

⁹⁰⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, 47.

⁹⁰⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reŖâd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'l-hadîs*, thk. Ahmed İŖâm el-Kâtib (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1401), 162.

⁹⁰⁷ Sebezmûnî, *KeŖfü'l-âsâri'Ŗ-Ŗerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 1/45.

⁹⁰⁸ Sefer b. Abdurrahman el-Havâley, *Zâhîratü'l-ircâ fî fikri'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Kelime, 1999), 243-244.

propaganda haline getirmelerinin sonucu da olabilir. Diğer taraftan Mürcie, ileri sürdüğü görüşleriyle tam anlamıyla sistemli bir mezhep görünümünde değildir. Mürciî olarak nitelenen grupların birbirlerinden farklı, hatta zıt düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. Örneğin Mürcie'nin alt kollarından biri olarak görülen Neccâriyye, halku'l-Kur'an konusunda Mu'tezile ile aynı çizgide iken diğer bir alt bir kolu olan Za'ferâniyye aynı düşüncede değildir. Dolayısıyla bu kollara mensup ehl-i re'y fukahâsı nedeniyle Ebû Hanîfe'nin tüm öğrencilerinin Mürciî olarak nitelenmesi mümkün görünmemektedir.

Sonraki dönemlerde itikatta Mu'tezilî görüşlere sahip olup amelde Hanefî olan birçok fakih bulunmaktadır. Ancak bu durumu Ebû Hanîfe ve onun öne çıkan öğrencileriyle ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Muallâ b. Mansûr'un rivâyetine göre Ebû Hanîfe, İmam Züfer, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Ebû Hanîfe'nin diğer ashabından herhangi biri Kur'an'ın yaratılmışlığı hakkında konuşmamıştır. Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî ve İbn Ebû Duâd, bu konu hakkında konuşmuştur. Bir diğer rivâyette Abdullah İbnü'l-Mübârek, Ebû Hanîfe'ye Cehm b. Safvân'ın Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddiasını sormuş o da bunu söyleyenlerin boylarından büyük laf ettiklerini, bunların ancak yalancı olduklarını söylemiştir. Başka diğer rivâyette ise Ebû Hanîfe, "Kur'an mahlûktur." diyenlerin bid'atçı olduklarını belirtmiştir.⁹⁰⁹ Bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe ve ashabı, bu tür tartışmalardan uzak durmuşlardır. Bu hususta bir araştırma yapan Mehmet Ümit, Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine sahip olduğu veya karşı çıktığı yahut da onun Allah'ın kendisi dışında her şeyin mahlûk olduğu, Kur'an'ı telaffuz veya yazımının mahlûk olduğu görüşlerini benimsediğine dair rivâyetleri değerlendirir. O, Ebû Hanîfe'nin bu görüşlerden üçüncüsünü benimsemiş olduğunu veya Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsemiş olsa bile nihaî düşüncesinin Kur'an'ın mahlûk olmadığı şeklinde tekâmül ettiğini îma eder. Bununla birlikte Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinin sebebi olarak mihne döneminde bu görüşü benimseyen Hanefîleri kötülemek ve hocalarının bunlardan farklı düşündüğünü ortaya koymak amaçlı geçmişe

⁹⁰⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/374; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/110.

dönük bir inşa faaliyeti olabileceğini belirtir. Bu tartışmaların Ebû Hanîfe'nin vefatından yaklaşık 50 yıl kadar sonra yoğunlaşmasının bu ihtimali güçlendirdiğini ilave eder.⁹¹⁰

Ebû Yûsuf'un Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine karşı çıktığı, Cehmiyye ekolünün görüşlerinden de uzak olduğu belirtilir.⁹¹¹ Zehebî, Hasan b. Ebû Mâlik'ten Ebû Yûsuf'un "Kur'an mahlûktur diyenin namazını kılmayız." dediğini aktarır.⁹¹² İmam Muhammed'in Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini kabul ettiği rivâyet edilir.⁹¹³ Ayrıca onun Cehmî olduğu da belirtilmiştir.⁹¹⁴ İmam Züfer ve Hasan b. Ziyâd'dan Kur'an'ın mahlûk olması ile alakalı herhangi bir rivâyete ulaşılamamıştır.⁹¹⁵ Mu'tezilî tabakât eserlerinde Züfer b. Hüzeyl'in kaderî düşünceye sahip olduğu belirtilmektedir. Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî için de aynı nitelendirme yapılmaktadır.⁹¹⁶

Hanefî geleneğinde Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî ve İbn Ebû Duâd'a kadar hiç kimsenin Kur'an'ın yaratılmışlığına ilişkin bir şey söylemediği rivâyeti doğru kabul edildiğinde mihne öncesinde Ebû Hanîfe ve öne çıkan talebelerine isnat edilen Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinin ehl-i re'yi karalama amaçlı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹¹⁷

⁹¹⁰ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 107-109.

⁹¹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/374, 14/255; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 9/75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/502; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/180.

⁹¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/538.

⁹¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/643.

⁹¹⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/255.

⁹¹⁵ Mehmet Ümit, Hasan b. Ziyâd'ın Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsediğini *Reddû'd-Dârimî* adlı eser ile Josef van Ess'enin makalesine dayanarak belirtir. Dârimî'nin Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'ye yazdığı reddiyesinde Hasan b. Ziyâd'ın ismi açık olarak zikredilmemekte, el-Lü'lûî nisbesi verilmektedir. Bu nisbeye sahip başka âlimler de bulunmaktadır. Kaynaklarda Hasan b. Ziyâd'ın Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsediği bilgisine rastlanılamamıştır. Meşhur bir fakih olan Hasan b. Ziyâd, halku'l-Kur'an fikrini benimseseydi bu kaynaklarda belirtilirdi. Bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 112; Osman b. Saîd ed-Dârimî, *Reddû'l-imâmî'd-Dârimî alâ Bîşr el-Merîsî el-Anber*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1358), 117.

⁹¹⁶ Ebû'l-Kâsım el-Belhî vd. *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 63-64; Ahmed b. Yahyâ b. Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Difeld - Filzer (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1961), 128, 139.

⁹¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/374; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA HANEFÎ DÜŞÜNCE

Bu bölümde hicrî üçüncü asırda yaşayan ikinci ve üçüncü tabaka Hanefî fukahâsı ve bunların mezhebin teşekkülüne katkıları ele alınacaktır.

Tablo 8: Hicrî Üçüncü Asır Kronolojisi

204	Şuayb b. Süleyman el-Keysânî' nin Vefatı
210	Şeddâd b. Hakîm el-Belhî' nin Vefatı
211	Musa b. Süleyman el-Cüzcânî' nin Vefatı
212	İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe' nin Vefatı
217	Ahmed b. Hafs el-Buhârî' nin Vefatı
218	Halife Me' mûn' un Vefatı
218	Bîşr b. Gıyâs el-Meñsî' nin Vefatı
221	İsa b. Ebân el-Basrî' nin Vefatı
227	Mu' tasim-Billâh' nin Vefatı
233	Muhammed b. Semâa et-Temîmî' nin Vefatı
238	Bîşr b. Velîd el-Kindî' nin Vefatı
242	Muhammed b. Mukâtil er-Râzî' nin Vefatı
245	Hilâl b. Yahyâ er-Re' yî' nin Vefatı
247	Mütevekkîi-Aiellah' ın Vefatı
252	Müstâîn-Billâh' ın Vefatı
256	Mühtedî-Billâh' ın Vefatı
260	Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cüzcânî' nin Vefatı
261	Ahmed b. Amr el-Hassâf' ın Vefatı
266	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî' nin Vefatı
270	Bekkâr b. Kuteybe es-Sekafî' nin Vefatı
278	Süleyman b. Şuayb el-Keysânî' nin Vefatı
278	Muhammed b. Seleme el-Belhî' nin Vefatı
279	Mu' temid-Aiellah' ın Vefatı
289	Mu' tazîd-Billâh' ın Vefatı
295	Müktefi-Billâh' ın Vefatı

3.1. Dönemin Genel Özellikleri

Bu başlık altında yaklaşık hicrî üçüncü asrın siyasî, sosyo-kültür ve ilmî düşünce yapısı incelenecektir.

3.1.1. Hicrî Üçüncü Asırda Siyasî Yapı

Hicrî üçüncü asırda Abbâsî devletini 11 halife yönetmiştir. Bu asrın başlarında halife Me'mûn, kardeşi Emîn'e karşı girdiği mücadeleyi mevâlînin desteği ile kazanmış ve hilâfet makamına geçmiştir.⁹¹⁸ Halifeliğinin ilk yıllarını Merv'de geçiren Me'mûn, devlet yönetimindeki Fârisîlerin etkisiyle bazı olumsuz adımlar atmış ve hatasını anlayınca Bağdat'a gelerek idareyi bizzat eline almıştır. Devlet yönetiminde İran ve Arap unsurlara güvenemeyeceği düşünen Me'mûn, Türklerin desteğiyle İran ve Arap unsurlara karşı bir

⁹¹⁸ Dîneverî, *el-Meârif*, 1/387-391; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, 400-401; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/428-432; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 10/49-52; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/107-108.

denge politikası izlemeye başlamış ve özellikle halifeliğinin son yıllarında ordusunda 8 ile 10 bin civarında Türk askerine yer vermiştir.⁹¹⁹ Me'mûn'un vefatından sonra kardeşi Mu'tasım, Türklerin desteği ile hilâfet makamına geçmiştir.⁹²⁰ O da aynı politikayı devam ettirerek ordunun çoğunu Türklerden oluşturmuş ve 221/836 yılında Samerra şehrini kurarak orduyu ve hilâfet merkezini buraya taşımıştır.⁹²¹ Abbâsî devletinin kuruluşundan itibaren Türk komutanların devlet idaresinde etkin duruma geldiği, özellikle Mütevekkil'den sonra onların istemediği birinin halife olması mümkün olmadığı görünmektedir. Diğer taraftan halifelerin Türklerin baskısından kurtulmaya çalıştıkları ve bu mücadelelerini 278/892 yılında hilâfet merkezinin tekrar Bağdat'a taşınmasına kadar sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Yine de bu durumda siyasî nüfuz açısından çok fazla bir değişim olmamıştır. Halife Mu'tazîd döneminde bu anlamda bir toparlanma olduysa da onun vefatından sonra bu toparlanma muhafaza edilememiştir.⁹²²

Daha önce kuzey Afrika'daki iktidarını kaybeden Abbâsîler, 254/868 yılından itibaren Mısır'ı da bir Türk komutanı olan Ahmed b. Tûlûn'a bırakmak zorunda kalmıştır. Tolunoğulları, Abbâsîlerle olan mücadeleleri neticesinde bağımsızlıklarını ilan etmiş ve sonrasında Suriye hatta Musul'a kadar hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Ancak ilerleyen yıllarda taht kavgaları sonucu zayıflayan Tolunoğulları, 292/905 yılında tekrar Abbâsî hâkimiyetine girmiştir.⁹²³

Doğuda Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâ mânîler, 204/819 yılından itibaren hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Önceleri Belh şehrine hâkim iken saldırılar neticesinde Emevîler'in Horasan valisi Esed b. Abdullah'a sığınan Sâ mânîhudât, onun yardımı neticesinde tekrar şehre hâkim olmuştur. Sâ mânîhudât'ın İran veya Türk kökenli olduğu şeklinde iki farklı görüş belirtilmişse de Türk olduğu görüşü ağır basmaktadır. Râfî' b. Leys'in Abbâsîler'e karşı Mâverâünnehir'de başlattığı isyanın bastırılmasında Sâ mânîhudât'ın oğlu Esed'in büyük katkısı olmuştur. Bu nedenle Abbâsî halifesi Me'mûn, 204/819 yılında Esed b. Sâ mânîhudât'ın oğullarından Nûh'u Semerkant'a,

⁹¹⁹ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/34-35.

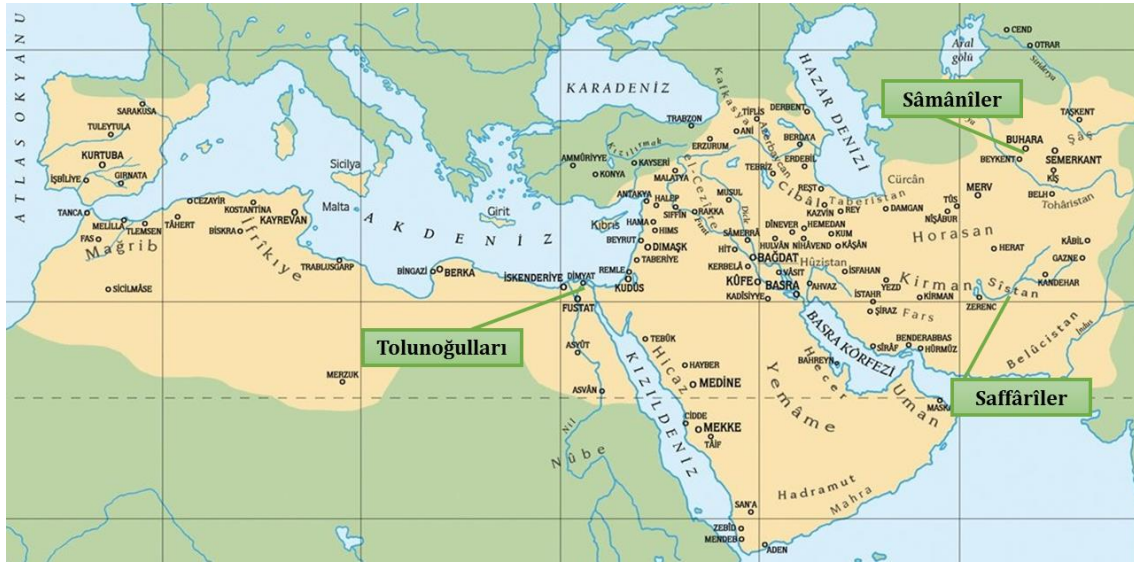
⁹²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/667-668; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/25-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/232-233.

⁹²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/65; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*, 14/244; Samerra ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 3/173-178.

⁹²² Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/35.

⁹²³ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/233-236; Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 3/133-148.

Ahmed'i Fergana'ya, Yahyâ'yı Şâş'a, Ebû'l-Fazl İlyas'ı Herat'a vali tayin etti. Bu tarihten itibaren Sâ mânî hânedanlığı dönemi başlamış oldu. Sâ mânîler, 260/874 yılında Buhâra'yı ele geçirmişlerdir.⁹²⁴ Sâ mânî hâkimiyetinin sona erdiği 395/1005 yılına kadar çeşitli isyanlar ve taht kavgalarıyla mücadele eden Sâ mânî hükümdarları, bunların yanında Şîi Büveyhîler, Karahanlılar ve Gaznelilerle savaşmak durumunda kalmışlardır. 389/999 yılında Gaznelilerle giriştikleri savaşta mağlup olan Sâ mânîler, Horasan'da hâkimiyetlerini kaybetmiş ve aynı yıl Buhara'yı da Karahanlılar ele geçirmiştir.⁹²⁵

Şekil 7: Hicrî Üçüncü Asırda Abbâsîler

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>

Horasan bölgesinde bir dönem Tâhirîler etkin olmuştur. Me'mûn'un kardeşi ile giriştiği taht mücadelesinde ona yardım eden Tâhir b. Hüseyin, 205/821 yılında Horasan'a vali olarak tayin edildi. Ancak burada halifeden bağımsız olarak hareket etmeye başlayınca zehirlenerek öldürüldü. Bâbek, Hâricî ve Zeydî isyanlarıyla uğraşan Me'mûn, Tâhirîlerin de isyan etmesinden endişelenerek Tâhir'in oğlu Talha'yı vali tayin etti. Tâhirî hânedanının son üyesi Muhammed b. Tâhir'in, zevk ve eğlenceye düşkün olması nedeniyle Horasan ve Taberistan toprakları kaybedildi. Saffârîlerin son olarak Nîsâbûr'u 259/873 yılında ele geçirmesiyle Tâhirî hânedanlığına son verilmiş oldu.⁹²⁶

⁹²⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 118 vd. Ayrıca bk. Aydın Usta, "Sâ mânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/64.

⁹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Usta, "Sâ mânîler", 36/64-68; Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 3/78-89.

⁹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/403-404.

İran'ın doğusunda Ya'kûb b. Leys es-Saffâr liderliğinde, 247/861 yılında kurulan Saffârî hânedanlığı, Sistan'ı alarak hâkimiyet bölgesini Gazne, Gerdiz ve Kabûl-Bâmiyân'a kadar genişletmiştir. Saffârîler, 259/873 yılında Tahirîlerin egemenliğine son vererek Nîsâbûr'u istila etmişlerse de 262/876 yılında Abbâsî ordusuyla giriştikleri savaşı kaybetmişlerdir. Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın vefatından sonra yerine kardeşi geçmiş ve Abbâsî halifesine itaatini bildirmiştir. İlerleyen dönemlerde başa geçen Saffârî hânedanları, yıkılışlarına kadar Abbâsî, Sâmanî ve Gaznelîlerle mücadele ettiler. Müslüman olan Saffârîler, yine Müslüman olan diğer devletlerle mücadeleleri sonunda tarih sahnesinden çıkmışlardır.⁹²⁷

225/840 yılında doğu Türkistan ve Mâverâünnehir'de Karahanlı devleti kurulmuştu. Ancak bu tarihlerde henüz Müslüman olmayan Karahanlı hükümdarlar, Sâmanîlerle mücadele halindeydi. Hicrî dördüncü asrın başlarında Müslüman olduktan sonra Abdülkerîm adını alan Karahakan Satuk b. Bezîr, amcası Batı Karahanlıların hükümdarı Oğulçak'la mücadeleye girişip İslam'ı o bölgede yaymaya çalışmıştır.⁹²⁸

276/889 yılında Muvaffak-Billah, Muhammed b. Ebü's-Sâc'ı, Azerbaycan valiliğine atamış, ancak o, merkezî yönetimin zayıflamasıyla bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Azerbaycan'ı hâkimiyetleri altına alan Sâcoğlu hânedanlığı, bu bölgede özellikle Ermeniler ve Bizans'la zaman zaman da Abbâsîlerle mücadele etmiştir.⁹²⁹

3.1.2. Hicrî Üçüncü Asırda Sosyo-Kültürel Durum

Emevîlerin mevâlîye uyguladıkları baskılar ve devlet yönetiminde mevâlîye görev vermeme politikalarının neticesi olarak Arap olmayan unsurlar ilim, sanat veya ticaretle uğraşarak toplumda saygın bir yer kazanmaya çalışmıştı. Nitekim bunda başarılı olup ilim ve sanatta olduğu gibi zanaat ve ticaretle de öne çıktılar. Mevâlî, Abbâsîlerin Emevîleri iktidardan indirmelerine de destek vermiştir. Bunun yanında Abbâsîlerin Emevîlerin güttükleri hânedan/millet devleti politikası yerine dinî devlet politikasını tercih etmeleri, mevâlînin önünü açmış hatta Arap unsurlara göre siyasette öne çıkmalarını sağlamıştır.

⁹²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/464-465.

⁹²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın vd. "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 24/404-412.

⁹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali İpek, "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/364-366.

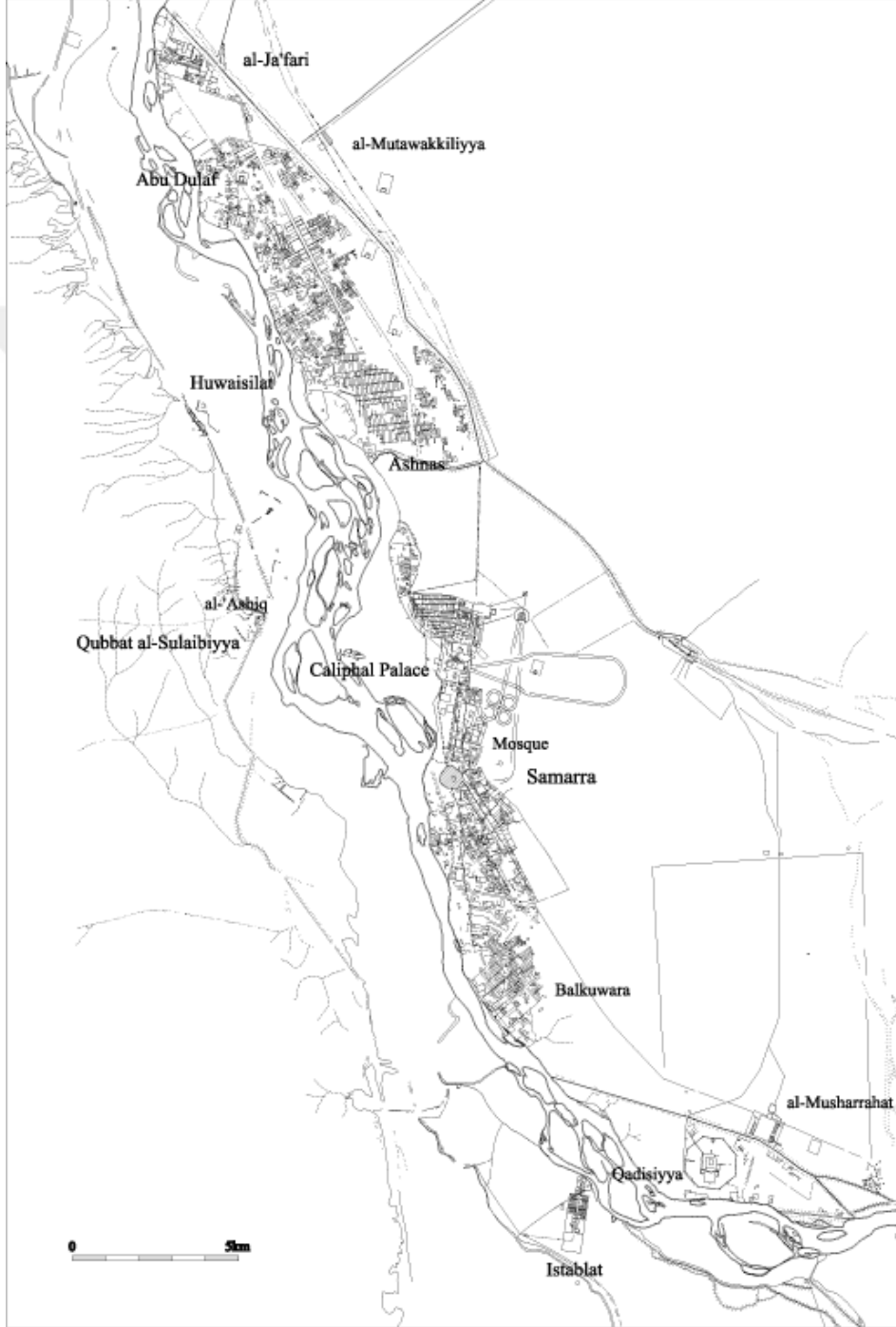
Ancak Abbâsîlerin bu politikası, yine de devlet içinde Arap-mevâlî çekişmesini bitirememiştir. Bu çekişmeler, özellikle devletin önemli kadrolarına gelme hususunda kendini göstermiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Hârûnürreşîd'den sonra Emîn-Me'mûn çekişmesinde Araplar, annesi Arap olan Emîn'i desteklerken mevâlî de annesi mevâlîden olan Me'mûn'u desteklemiştir.

Abbâsî devletinin etnik yapısı, Emevîlerden farklı değildir. Devlet, başkenti Bağdat'tan, Mısır'a Horasan'a, Buhara ve Semerkant'a kadar birçok etnik yapıya ev sahipliği yapmıştır. Ülkenin doğusundan batısına ilim öğrenmek veya ticaret yapmak maksadıyla başkente yolculuklar yapılmıştır. Bu sebeple Bağdat hem ilim ve kültür merkezi hem de ticaret merkezi olmuş ve uzun yıllar bu konumunu sürdürmüştür. Bununla birlikte doğuda Buhara, Semerkant, Belh, Merv ve Nîsâbûr gibi şehirler de birer ilim ve kültür merkezi olmaya başlamışlardır. Abbâsîlerin sınırları genişleyen devleti kontrol etmeye yeterli gelecek şekilde merkezî yönetimi güçlü tutamamaları neticesinde önce kuzey Afrika ve Mısır'da sonra da Horasan ve Mâverâünnehir'de özerk ve bağımsız yönetimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yönetimlerin ilim, kültür ve ticaret alanındaki çalışmaları başkentin dışında yeni merkezî şehirlerin oluşmasına sebep olmuştur.

Abbâsîler döneminde Kur'an, hadis, fıkıh öğretimi için camiler kullanılmıştır. İslamî ilimlerin teşekkül etmeye başladığı bu dönemde, cami ve mescitlerde sadece Kur'an ve hadis öğretimi yapılmamış, aynı zamanda Arapça, kelam ve fıkıh gibi diğer ilimlerin de öğretildiği ders halkaları tesis edilmiştir. Yine bu dönemde kâğıt ve kırtasiye sanayisinin gelişimi sonucunda tercüme ve telif çalışmaları, ileri düzeye taşınmış ve çeşitli yerlerde ilim adamlarının toplanıp müzakere ve münazaralar yaptığı kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır. Müslüman bilim adamları tarih, coğrafya, matematik ve tıp gibi alanlarda önemli başarılar ve telifler ortaya koymuşlardır. Bu dönemde okuma yazmanın öğretildiği küttâblar varlığını devam ettirmiş ve bu asrın sonlarına doğru tekke, zaviye ve medrese gibi kurumlar açılmaya başlanmıştır.⁹³⁰ Yeni bir şehir kurulması gereği hissedilmesi üzerine Abbâsî halifesi Mu'tasım, ordusunun bir bölümünü oluşturduğu Türk askerlerinin şehir hayatına uyum sağlayamamaları nedeniyle onlar için Bağdat'ın 100 km kuzeyinde Samerra adıyla bir şehir kurdu. Bu şehir Bağdat, Kûfe ve Basra gibi kabile yerleşimlerine göre değil Türk komutanların birliklerine göre tasarlanmıştı. Şehrin merkezinde bir cami

⁹³⁰ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/284-285.

ve caminin çevresine çarşılar inşa edilmiştir. Türk komutanlar, askerleriyle birlikte birer mahalleye yerleştirilmiş ve mahalleler birbirinden geniş yollarla ayrılmıştır. Şehirde her mahallenin kendi mescidi, pazarı ve hamamı bulunmaktaydı. Bu şekilde toplam sekiz mahalle vardı.

Şekil 8: Samarra Şehir Planı

<https://community.dur.ac.uk/derek.kennet/plan.htm>

Başlangıçta askerî bir şehir olarak planlanan Samerra, sonraki halifeler döneminde garnizon şehir hüviyetinden sıyrılarak normal bir şehre dönüşmüştür.⁹³¹

Mısır'da Tolunoğulları döneminde ticaret ve tarım gelişmiş, refah düzeyi artmıştır. Nil çevresinde ekilebilir tarım arazileri arttırılmış, dokumacılık geliştirilmiş, sabun, şeker ve savaş aletleri üretimi artırılarak bunların ticareti yaygınlaştırılmıştır. Bazı camilere doktor tahsis edilmiş, hastane ve eczaneler açılmıştır.⁹³²

İran ve Mâverâünnehir'in Müslüman idaresi altına girmesi, bu bölgede bazı toplumsal idare ve yapısal değişimleri de beraberinde getirmiştir. Müslüman idare öncesi bu bölgelerde bir tür derebeyi hüviyetinde olan ve dihkân denilen soylu toprak sahipleri, aynı zamanda yerel yönetici statüsündeydi. Bunlar devlet adına vergi toplar, bir veya birkaç köyü yönetirlerdi. Şehirlerde de dihkânlar bulunmaktaydı. Bölgelere göre farklılık arz etse bu dihkânlardan bazıları çok güçlüydü. İslam sonrası bu dihkânlardan İslam'ı seçenler yerlerinde bırakılmış, seçmeyenlerin yerine ise başkaları atanmıştır. Müslüman olanlar, genellikle sefere katılan Arap kabilelerden biriyle velâ anlaşması yapmıştır. Dihkânların kabilesinden bazılarının velâ anlaşması yaptıkları kabilenin yaşadığı şehirlere göç ettikleri görülmektedir. Mâverâünnehir'deki dihkânlar, siyasî bir birlik olmadığı için çok daha güçlüydü. Bunların birçoğu, hisar ve kalelerde yaşar, halk ile aralarında derin bir sınıf farkı bulunurdu. Ancak bunların çoğu Müslüman akınlarına karşı koymaları sebebiyle öldürülmüştür. Bölgenin Müslüman olması neticesinde dihkânlar, nüfuzlarını yitirmişlerdir.⁹³³

Hicrî üçüncü asırda tarih sahnesine çıkan Sâ mânîler, İslam dünyasında özellikle ilim ve sanat alanında büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Sâ mânî hükümdar ve vezirleri, âlimleri himaye etmiş, onları desteklemiş, aynı zamanda ele geçirdikleri şehirlerin imarına ve gelişimine önem vermişlerdir. 279/892 yılında Buhara'nın başkent yapılmasıyla birlikte şehirde su kanalları ve camiler gibi imar faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu dönemin ilim ve kültür merkezi olarak öne çıkan şehirleri Nîsâbûr, Semerkant ve Buhara'dır. Sâ mânî

⁹³¹ Samerra şehri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 3/173-178; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Samerra ve Abbâsî Tarihinde Samerra Dönemi" *İSTEM* 9/18 (2011), 83-112; Mustafa Demirci, "Samerra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/70-71.

⁹³² Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 41/235-236.

⁹³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/289-290.

topraklarında çoğunluğu Müslüman olmak üzere farklı din ve mezheplerden insanlar yaşamıştır.⁹³⁴

3.1.3. Hicrî Üçüncü Asırda İlmî Düşünce

Abbâsî devletinin başkenti Bağdat, ilmî çalışmalar bağlamında en parlak dönemini Me'mûn döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Bağdat, dünyanın sayılı ilim merkezlerinden biri olmuştur. Doğudan batıya medeniyet köprülerinin kurulduğu bu dönemde, pek çok bilim insanı yetişmiştir. Yunan felsefe ve bilimi, Hint felsefe ve matematiği, İslam topraklarına taşınmış ve Müslümanlar Çinlilerden kâğıt yapmayı öğrenmiştir. Tüm bu gelişmeler, birçok bilim insanının yetişmesine ve Müslümanların bilimde çağ atlamalarına vesile olmuştur.⁹³⁵

Halife Me'mûn, saray içinde kütüphane olarak kurulan, sonrasında bir akademi ve tercüme merkezi haline gelen Beytü'l-Hikme'ye büyük bütçeler ayırmış, şair ve filozof Sehl b. Hârûn'u burada görevlendirmiştir. Halifenin gayretleri neticesinde Beytü'l-Hikme, dünyanın sayılı bilim merkezleri arasında yerini almıştır. Kendisi de entelektüel bir kişiliğe sahip olan Me'mûn, farklı coğrafyalardan özellikle Bizans, Kıbrıs ve Hindistan'tan binlerce kitap getirtip tercüme ettirmiştir.⁹³⁶ Bu merkez, kısa sürede meyvelerini vermiş, buradan yetişen bilim insanları tarafından birçok keşif ve icat yapılmıştır.⁹³⁷ Yunan filozoflarının mantık ve felsefe kitaplarının tercüme edilmesi, İslamî ilimleri, özellikle felsefe ve kelamı etkilemiştir. Ayrıca cebir ilminin kurucusu kabul edilen Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî de (ö. 232/847'den sonra) bu merkezde yetişmiştir.⁹³⁸ Hicrî üçüncü asırda Bağdat'ta 100 kitapçı dükkânının bulunması, şehirdeki ilmî faaliyetleri göstermesi yönüyle fikir vermektedir.⁹³⁹

Hicrî ikinci asırda ashâbü'l-hadîs ve ashâbü'r-re'y, birer ekol olarak öne çıkarken hicrî üçüncü asır sonunda sâhibü'l-mezheb/ashâbü'l-mezheb olarak nitelendirilen mezhep

⁹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Usta, "Sâmânîler", 36/66-67.

⁹³⁵ Abbâsîlerin ilk dönemindeki ilmî gelişmelerle ilgili bk. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, (Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012), 2/373 vd.

⁹³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 151; Dîvacı, *Beytü'l-hikme*, 11.

⁹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Dîvacı, *Beytü'l-hikme*; Mahmut Kaya, "Beytulhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/88.

⁹³⁸ Beytü'l-hikme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gazi Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak-Haziran 2013), 57-72.

⁹³⁹ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/44.

imamlarının düşüncesini benimseyenlerin oluşturdukları topluluklar öne çıkar.⁹⁴⁰ Hicrî üçüncü asrın sonu ve dördüncü asrın henüz başında ashâbü'l-mezheb olarak İmam Şâfî, İmam Mâlik, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe ve Dâvûd ez-Zâhirî zikredilirken Ahmed b. Hanbel, fakih olarak değerlendirilmemiş ve onun düşüncesi fikhî bir mezhep olarak nitelendirilmemiştir.⁹⁴¹ İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), fukahânın ihtilaf ettiği konuları ele aldığı eserinde Ahmed b. Hanbel'e fakih olmadığı gerekçesiyle yer vermemiş, bundan dolayı vefat ettiğinde Hanbelîlerin taassup gösterebilecekleri endişesiyle geceleyin defnedilmiştir.⁹⁴²

Bağdat, İslâm tarihi boyunca Mu'tezile, Selefîyye, Eş'ariyye ve Şîa gibi belli başlı kelâm mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmuştur. Tercüme faaliyetleri sonunda oluşan felsefî kültürden beslenen ve Mu'tezilenin mezhepleşmesinde büyük katkıları olan, cedel ilminin ve Basra Mu'tezile ekolünün temsilcileri, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-850), öğrencisi Nazzâm (ö. 231/845) ve onun öğrencisi Câhız (ö. 255/869) bu dönemde yaşamıştır.⁹⁴³ Bağdat Mu'tezile ekolünün kurucusu kabul edilen Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825) de bu dönemin başında vefat etmiştir.⁹⁴⁴ Mu'tezile, altın çağını halife Me'mûn döneminde yaşamıştır. İbnü'l-Murteza, Basra Mu'tezile ekolünün önde gelen âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) Basra'da tesis ettiği ders halkasında binlerce varak imlâ ettirdiği ve çok sayıda öğrenci yetiştirdiğini belirtmiştir.⁹⁴⁵

Bu dönemde ilim çevrelerini etkileyen en önemli olaylardan biri, Me'mûn döneminde başlayan mihne olaylarıdır. Bu olayların Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ve İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) gibi Mu'tezilî kelamcılarının halifeyi etkilemesi neticesinde başladığı belirtilir.⁹⁴⁶ Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemleri, Mu'tezile'nin etkin olduğu dönemlerdir. Adı geçen halifeler, bu dönemlerde Mu'tezilî âlimleri himaye etmiş, kendileri de onların fikirlerinden etkilenmişlerdir. Bu dönemde Mu'tezile, devletin resmî mezhebi görünümüne kavuşmuş olup onların düşüncelerini paylaşmayan âlimlere

⁹⁴⁰ Sâhibü'l-mezheb/ashâbü'l-mezheb kavramları için bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 166; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/219; Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 2/868.

⁹⁴¹ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbi' ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/388.

⁹⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 13/217.

⁹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Yurdagör, "Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/230.

⁹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Tunç, "Bîşr b. Mu'temir", 6/223.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 82.

⁹⁴⁶ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/26.

çeşitli baskılar uygulanmıştır. Halife Me'mûn başta Bağdat olmak üzere diğer şehirlerin valilerine mektuplar göndererek âlimlerin Kur'an'ın mahlûk olduğu (halku'l-Kur'an) fikrini benimseyip benimsemedikleri konusunda sorguya çekilmeleri, benimsemeyenlere resmî görev verilmemesi ve şahitliklerinin kabul edilmemesi talimatını vermiştir. Halifenin sorguya çektiği âlimlerin genelinin ehl-i hadîse mensup olduğu görülmüştür. Bağdat'ta sorguya çekilen âlimler arasında bulunan Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh dışındakiler, baskı sonucu Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmiş ve zincire vurulmaktan kurtulmuşlardır. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh (ö. 218/833), huzura çıkartılmak üzere halifenin bulunduğu Tarsus'a gönderilmişler, ancak halifenin ölmesi üzerine geri dönmüşlerdir. Dönüş yolunda Muhammed b. Nûh vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel ise Bağdat'ta hapse atılmıştır. İlerleyen dönemde halkın tepkilerinin daha fazla büyümesinden endişe eden Abbâsî yönetimi, evinde göz hapsinde tutulması kaydıyla kendisini hapisten çıkarmıştır.⁹⁴⁷ 232/847 yılında halife olan Mütevekkil, mihne olaylarına son vererek devletin Mu'tezile'yi destekleme politikasına son vermiştir. Sonrasında ise devlet destekli Mu'tezile karşıtlığı, bir nevi karşı mihne başlatılmıştır. Muhammed Hamidullah, bu dönemde Mu'tezilî âlimlere baskı yapıldığı ve eserlerinin imha edildiği tespitinde bulunmuştur.⁹⁴⁸

Muhaddisliği herkesçe teslim olunan Ahmed b. Hanbel, bu asrın ortalarına doğru vefat etmiştir. O, hadis, fıkıh ve kelam ilimlere katkı sağlamış büyük bir âlimdir. Kendisinden sonra talebeleri, onun fikhî düşüncesini devam ettirmiş ve onların çabaları sonucunda Hanbelî mezhebi teşekkül etmiştir. Ahmed b. Hanbel, yalnızca kendisinin adıyla anılan bir fıkıh mezhebinin kuruluşunda etkin bir faktör olmakla kalmamış, itikadî konularda Selefi düşüncenin liderliğini yapmış ve ehl-i sünnet inancının kendi döneminde temsilcisi kabul edilmiştir. Nitekim İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'yi terk ederken Ahmed b. Hanbel'in düşünce sistemini benimsediğini belirtmesi, Ahmed bin Hanbel'in inanç alanındaki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁴⁹

Hicrî üçüncü asırda İslamî ilimler alanında ortaya çıkan bir başka önemli gelişme de başlangıçta bir zühd hareketi olarak ortaya çıkan tavrın "tasavvuf" adıyla müstakil bir

⁹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Yücesoy, "Mihne", 30/26-27.

⁹⁴⁸ Muhammed Hamidullah, "Usûl al-Fıkhın Tarihi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 7.

⁹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Kandemir vd. "Ahmed b. Hanbel", 2/75-87; Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

ilme dönüşmesidir. Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-816), Bişr el-Hâfî (ö. 227/841), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi pek çok mutasavvıf yetişmiş ve tasavvufun temel kaynakları bu dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bununla birlikte kelim ve fıkıh âlimleri ile mutasavvıflar arasında bazı bölgelerde çekişmeler yaşanmıştır.⁹⁵⁰ Şakîk el-Belhî'nin müridi Hâtim el-Esâm, Belh'te tasavvufî bir ders halkası tesis etmiş ve insanların teveccühüne mazhar olmuştur. Bu durum Belh fukahâsı tarafından hasetle karşılanmış, o, ilim, tevhîd, namaz ve abdest öğretmediği, insanları cehaletiyle saptırdığı iddiasıyla İsâm b. Yûsuf'a şikâyet edilmiştir. O da Belh emiri ile Hâtim el-Esâm'ın meclisine gitmiş ve gördüğü kalabalığa çok şaşırmıştır.⁹⁵¹ Bu olay, hicrî üçüncü asırda bu bölgede tasavvufî faaliyetlerin yoğunluğu ve fukahâ ile sûfilerin aralarındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Dönemin bir başka ilim merkezi olan Mısır'a tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşatan Tolunoğulları zamanında birçok bilim adamı ve sanatçı yetişmiştir. Hicrî üçüncü asrın henüz başlarında Şâfiî mezhebinin kurucusu Muhammed b. İdris, 204/820 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁹⁵² İmam Şâfiî'nin talebesi Rebî' b. Süleyman, Hanefî kadı Bekkâr b. Kuteybe, talebesi Ebû Ca'fer et-Tahâvî, dil âlimi Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî, matematikçi İbnü'd-Dâye Ahmed b. Yûsuf ve tıpçı Ebû Ali Halef et-Tûlûnî bu dönemin öne çıkan bilim adamlarıdır.⁹⁵³

Sâmânîlerin bilim adamları ve sanatkârları himaye etmeleri neticesinde Semerkant, Buhara ve Nîsâbûr, birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde sadece dinî ilimlerde değil matematik, astronomi ve tıp gibi alanlarda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.⁹⁵⁴

Hicrî üçüncü asırda Semerkant, Buhara ve Belh şehirleri, Hanefî düşüncenin merkezleri haline gelmeye başlamıştır. Semerkant'ta hem fıkıh hem de kelim alanında öne çıkan Cüzçâniyye medresesi, Buhara'da Ebû Hafs el-Kebîr'in medresesi ve Belh meşâyihinin faaliyetleri bu durumda etkili olmuştur.

⁹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/43.

⁹⁵¹ Hâfiz, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 548.

⁹⁵² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/68.

⁹⁵³ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 41/235.

⁹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Usta, "Sâmânîler", 36/66-68.

3.2. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevreleri

3.2.1. İkinci Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (2. Tabaka)

Ebû Hanîfe'den ders alan öğrencileri, onun vefatından sonra İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi öğrencilerin derslerine devam etmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden ders alanlar, genellikle bir ders halkasına katılmakla yetinmemiş diğer öğrencilerin derslerine de iştirak etmişlerdir. Bundan dolayı özellikle Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in pek çok ortak öğrencisi bulunmaktadır.

Bu başlık altında her ne kadar ikinci asrın son çeyreğinde vefat etseler de ikinci tabakada bulunan Hanefî fukahâ ele alınacaktır.

3.2.1.1. Züfer b. Hüzeyl'in Öğrencileri

Daha önce zikredildiği üzere İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin teveccühü ile hocasının yerine geçmiş ve Kûfe'de ders vermeye başlamıştı. Burada iki yıl ders verdikten sonra Basra'ya yerleşmiş ve derslerine orada devam etmiştir. Anlaşıldığı kadarı ile İmam Züfer'in ders halkası, burada büyük ilgi görmüştür. Özellikle kendi memleketi İsfahan tarafından birçok öğrenci gelerek onun derslerini takip etmiştir.

İsfahan fakihi olarak kabul edilen **Ebü'l-Münzir Nu'mân b. Abdüsselâm et-Teymî** (ö. 183/799-800), aslen Nîsâbürlü olup Ebû Hanîfe ve İmam Züfer'in derslerine katılmıştır. Bunun yanında Süfyân es-Sevrî'den de fıkıh öğrenmiştir.⁹⁵⁵ Hatta onun Süfyân es-Sevrî'nin mezhebi üzere olduğu belirtilmiştir.⁹⁵⁶

Ebü Ali Şakîk b. İbrahim el-Belhî (ö. 194/810), İmam Züfer'den fıkıh tahsil etmiş ve tasavvufta öne çıkmış bir âlimdir. Horasan meşâyihından kabul edilen Şakîk b. İbrahim, aynı zamanda İbrahim b. Edhem'in de ashabındandır. Kendisi, huşûyu İsrail b. Yunus, ibadeti, Abbâd b. Kesîr, fıkıhı da İmam Züfer'den aldığını belirtir. Şakîk b. İbrahim, Kûlân (Kûlâr/Cîlân) gazvesinde şehit olmuştur.⁹⁵⁷ Onun aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin de ashabından olduğu rivâyet edilir. Ayrıca hac yolculuğu sırasında Bağdat'ta Hârûnürreşîd ile karşılaştığı ve kendisine bazı nasihatlerde bulunduğu belirtilmiştir.⁹⁵⁸ Kureşî'nin

⁹⁵⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/201-202.

⁹⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/450.

⁹⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/313-316.

⁹⁵⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 21/96.

verdiği bilgiye göre Şakîk b. İbrahim, Ebû Yûsuf'a talebelik yapmış, ona *Kitâbü's-Salât*'ı okumuştur.⁹⁵⁹ Onun *Adâbü'l-ibâdât* adlı eserinden bahsedilir.⁹⁶⁰

Ubeydullah (Abdullah) b. Abdülmecîd el-Basrî (ö. 209/824-825), Ebû Ali el-Basrî ismiyle meşhur olup Osman el-Bettî'nin öğrencisi iken İmam Züfer'in ders halkasına katılmış ve ondan fıkıh tahsil etmiştir. Daha çok hadis rivâyetinde öne çıkan bir isimdir.⁹⁶¹ İbn Sa'd'dan itibaren kaynaklarda el-Hanefî nisbesiyle zikredilir.⁹⁶²

Ebû Osman Şeddâd b. Hakîm el-Belhî (ö. 210/826), Züfer b. Hüzeyl'in ashabından olup ondan Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'ını rivâyet etmiştir.⁹⁶³ Ayrıca o, İmam Muhammed'in öğrencileri arasında gösterilir.⁹⁶⁴ Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin eserinde rivâyet ve görüşüne yer verilmiştir.⁹⁶⁵ Şeddâd b. Hakîm, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde ondan daha bilgisini görmediğini belirtir.⁹⁶⁶ Zehebî'nin ifadesine göre Şeddâd b. Hakîm, kerhen altı ay Belh kadılığı yapmış ve sonrasında kadılık yapmamak için Semerkant'a kaçmıştır. Onun 89 yaşında iken 213/828-829 yılında vefat ettiği bilgisi verilmiştir.⁹⁶⁷ Kureşî, onun İmam Muhammed'le olan bir yazışmasını verdikten sonra 210/826 yılının sonlarında vefat ettiğini belirtir.⁹⁶⁸ Kendisinden fıkıh öğrenen öğrencileri arasında Muhammed b. Seleme bulunmaktadır.⁹⁶⁹ Hanefî kaynaklarında Halef b. Eyyûb'un çağdaşı olan Şeddâd b. Hakîm'in talak ve namazda gülme konusunda görüşlerine yer verilmiştir.⁹⁷⁰

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ el-Ensârî (ö. 215/830), Enes b. Mâlik'in soyundan olup İmam Züfer'in ashabı arasında öne çıkan bir isimdir. 118/736-

⁹⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/258.

⁹⁶⁰ Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1264.

⁹⁶¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/338; Aynî, *Megânî'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 2/278-279.

⁹⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/56, 3/67.

⁹⁶³ Kevserî, *Lemhâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13.

⁹⁶⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 163.

⁹⁶⁵ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 482, 483.

⁹⁶⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 30.

⁹⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/186.

⁹⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/256.

⁹⁶⁹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 168.

⁹⁷⁰ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 482, 483; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/368.

737 yılında doğan Muhammed b. Abdullah, Basra kadılığı yapmıştır.⁹⁷¹ Önceleri Basra'da ehl-i hadisten olan Sevvâr b. Abdullah, Ubeydullah b. Hasan el-Anezî ve Osman el-Bettî'nin derslerine katılmış ve İmam Züfer'in Basra'ya gelişiyle birlikte onun derslerine devam etmiştir.

Ebû Yûsuf'un da ashabı arasında olan Muhammed b. Abdullah, Hârûnürreşîd zamanında Muâz b. Muâz'dan sonra Basra kadılığı yapmış ve Hârûnürreşîd'in hilâfedinin sonlarına doğru Bağdat'a gelerek doğu yakasında el-Avfi'den sonra kadılık görevini devralmıştır. Halife Emîn, hilâfete geçince onu görevinden azletmiş ve yerine Avn b. Abdullah getirilmiştir. Ona da İsmail b. Aliye'den sonra mezâlim görevi verilmiştir. Halife Me'mûn'un Bağdat'taki görevlerinden sonra Basra'ya dönen Muhammed b. Abdullah'ı ikinci kez Basra kadılığına atamak istediği ancak onun yaşlılığından dolayı affını istediği belirtilir. Buna rağmen o, 199/814-815 yılında Basra kadılığını üstlenmek durumunda kalmıştır.⁹⁷² Halife Me'mûn'un Basra fukhâsına dağıtılmak üzere kendisine 50 bin dirhem gönderdiği rivâyet edilen Muhammed b. Abdullah, Basra'da vefat etmiştir.⁹⁷³ Kendisine vakıf hükümlerini konu edinen *Vakf* adıyla bir eser nispet edilir.⁹⁷⁴ Hanefî eserlerinde Muhammed b. Abdullah'ın rivâyet ettiği hadislere yer verilmektedir.⁹⁷⁵

Hilâlû'r-Re'y olarak bilinen **Ebû Bekir Hilâl b. Yahyâ er-Râzî** (ö. 245/860), İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'a talebelik yapmıştır. *Ahkâmü'l-vakf* adlı eseri günümüze kadar gelen Hilâlû'r-Re'y, iyi bir mütekellim olup aynı zamanda şurût ilminde de mahirdi.⁹⁷⁶ Öğrencileri arasında Ebû Hâzim el-Kâdî ve Bekkâr b. Kuteybe bulunmaktadır.⁹⁷⁷ Ebû Hâzim'in rivâyetine göre 255/869 yılında Samarra kadılığı yapan Abdurrahman b. Nâil b. Necîh, İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'inden mesâili ezberlemek istediğinde Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Âsım en-Nebîl'in Hilâl b. Yahyâ'dan daha çok mesâil

⁹⁷¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

⁹⁷² Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/157-158.

⁹⁷³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 3/25-29; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 10/271-272; Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 25/539-549; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/70-72.

⁹⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1, 2/2025.

⁹⁷⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed vd. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 2/236, 252, 412, 3/346; Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 3/1142; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/453, 12/95; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/432.

⁹⁷⁶ Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 139; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/207; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/529.

⁹⁷⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/64; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 94a.

ezberlediğini gördüğünü söyler.⁹⁷⁸ Devamında bu ikisinin Basra camiinde aynı direğin dibinde ders dinlediklerini, Ebû Asım'ın Ebû Hanîfe'den sonra İmam Züfer'in derslerine katıldığını haber verir.⁹⁷⁹ Rivâyete göre Âsım en-Nebîl ve Hilâl b. Yahyâ, Basra camiinde İmam Züfer'in derslerine birlikte katılmışlardır. Hanefî mezhebinin teşekkülünde önemli bir rol oynayan Ebû Hâzim el-Kâdî, aynı yerde ikisinden de ders almıştır. Rivâyette adı geçen Abdurrahman b. Nâil b. Necîh, Ebû Hâzim ve Muhammed b. Şucâ'ın arkadaşlarıdır. Ayrıca Ebû Hâzim'in fıkıhta bu ikisinden daha iyi olduğu iddia edilmiştir.⁹⁸⁰

İbnü'n-Nedîm, Hilâl b. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Muhâvera*, *Kitâbü't-Tefsîr*, *eş-Şurût* ve *Kitâbü'l-Hudûd* adlı eserlerinin olduğunu belirtir.⁹⁸¹ Ayrıca onun *Kitâbü'l-Vasâyâ* adlı kitabı, Kadı Ebû Muhammed en-Nâsihî tarafından ihtisar edilmiştir.⁹⁸² Serahsî, eserinde Hilâl b. Yahyâ'nın bir görüşüne yer vermiştir.⁹⁸³ Zehebî, onun beldesindeki Hanefî fukahânın büyüklerinden olduğunu ve şurût ilminde öne çıktığını belirtir.⁹⁸⁴ Aynî, Hilâl b. Yahyâ'nın İmam Muhammed'in talebesi ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'nin de ashabından olduğu bilgisini vermiş, ayrıca onun vakıfla ilgili bir görüşünü temas etmiştir.⁹⁸⁵ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Hilâl b. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Vakıf*'ine atıfla onun nafakanın zekatla ödenemeyeceği görüşüşünü zikreder.⁹⁸⁶ Ayrıca klasik Hanefî eserlerinde de onun görüşlerine yer verilmiştir.⁹⁸⁷

Muhammed b. Bistâm es-Sehmî (öl.?) de İmam Züfer'in öğrencilerinden olup onun vefatından sonra Nûh b. Derrâc'ın derslerine katılmıştır. Muhammed b. Bistâm, Hasan

⁹⁷⁸ Zehebî, Abdurrahman b. Nâil'in 260/873-874 yılında kâdilkudât olarak tayin edildiğini belirtir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 19/328.

⁹⁷⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 159.

⁹⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/64.

⁹⁸¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1046, 1411, 1430, 1456, 1470; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/510; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/83; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 50/869, 102/869, 116/53; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3878.

⁹⁸² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1470.

⁹⁸³ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/42.

⁹⁸⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/529. Ayrıca bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/207.

⁹⁸⁵ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 13/14, 7/447, 450. Hilâl b. Yahyâ için ayrıca bk. Cengiz Kallek, "Hilâl b. Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/21.

⁹⁸⁶ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 40.

⁹⁸⁷ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 12/42; Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr*, 3/46; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 3/328; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 7/450; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/225; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/379, 389.

b. Ziyâd'ın arkadaşı olup Muhammed b. Halef, ondan ilim tahsil etmiştir.⁹⁸⁸ İmam Züfer'in kendisinden sonra ders halkasını vasiyet ettiği iki öğrencisi **Hâlid b. Hâris** (ö. 186/802) ve **Abdülvâhid b. Ziyâd** (ö. 176/792-793) daha çok hadisçi kimlikleriyle öne çıkmaktadır.⁹⁸⁹ Kaynaklarda onların İmam Züfer ile aralarındaki ilişkiye dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

3.2.1.2. Ebû Yûsuf'un Öğrencileri

Bu başlık altında kaynaklarda Ebû Yûsuf'tan fıkıh tahsil ettiği bilgisine ulaşılan öğrencileri hakkında bilgi verilecektir.

Hârûnürreşîd'in vezirlerinden olan **Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî** (ö. 187/803), Ebû Yûsuf'tan ilim ve fıkıh öğrendiği ve bir gecede imzaladığı bin küsur evrakta fıkıhın gerekleri dışına çıkmadığı belirtilmiştir.⁹⁹⁰

Ebû Yûsuf'un oğlu **Yûsuf b. Ebû Yûsuf** (ö. 192/808), babasının vefatından sonra Hârûnürreşîd tarafından Bağdat'ın batı tarafındaki görevinden alınarak doğu tarafı kadılığına atanmıştır. Kendi ifadesine göre babasıyla birlikte 30 yıl kadılık yapmış ve vefatına kadar aralıksız kadılık görevini sürdürmüştür. Yûsuf b. Ebû Yûsuf, babasından Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'l-Âsâr*'ını rivâyet etmiştir.⁹⁹¹

Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenen **Hasan b. Ebû Mâlik**'in (ö. 204/820-821), öğrencileri arasında Muhammed b. Şucâ' el-Belhî bulunmaktadır. İbnü'l-Belhî'nin rivâyetine göre onlar Hasan b. Ebû Mâlik'e İmam Muhammed'in mesâilini okuduklarında o, Ebû Yûsuf'un bunu dikkatlice incelemeyeceğini söylemiştir.⁹⁹² Hasan b. Ebû Mâlik, tetkikte İmam Muhammed'i Ebû Yûsuf'a tercih ederdi. Onun Hasan b. Ziyâd'tan da fıkıh öğrendiği rivâyet edilir.⁹⁹³ Hasan b. Ebû Mâlik'in arkadaşı Ebû Ali er-Râzî de Ebû Yûsuf'tan fıkıh tahsil etmiş, ondan da Muhammed b. Şucâ' es-Selcî rivâyette

⁹⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/37, 53.

⁹⁸⁹ Züfer'in ders halkasıyla ilgili kendinden sonraki vasiyeti için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 112.

⁹⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/181.

⁹⁹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/298-299; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/235.

⁹⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/204.

⁹⁹³ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/50.

bulunmuştur.⁹⁹⁴ Cessâs, Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Serahsî, Burhâneddin el-Buhârî ve diğer Hanefî fukahâ, eserlerinde Hasan b. Ebû Mâlik'in Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan yaptığı rivâyetlere sıkça yer verirler.⁹⁹⁵

Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ashabından olup İmam Muhammed'den *Mesâilü nevâdir*'i rivâyet etmiştir.⁹⁹⁶ Şuayb b. Süleyman'ın Mısır'a yerleştiği ve burada vefat ettiği belirtilmiştir.⁹⁹⁷ Oğlu Süleyman da İmam Muhammed'in ashabından olup öğrencileri arasında Tahâvî de bulunmaktadır.⁹⁹⁸ İmam Muhammed'in kendilerine Kâsım b. Maîn'den naklen, boşanan çiftin ev eşyası üzerinde ihtilafa düşmeleri halinde yarı yarıya paylaşımları gerektiğini, Ebû Yûsuf'un da Ebû Hanîfe'den naklen bir kişinin hadisi duyduğu günden rivâyet ettiği güne kadar ilk ezberlediği şekliyle rivâyet etmesi gerektiğini imlâ ettirdiği nakledilir.⁹⁹⁹ Buradan anlaşılmaktadır ki Ebû Hanîfe, sadece fûrû mesâilini değil aynı zamanda usûl meselelerini de yazdırmıştır.

Halef b. Eyyûb el-Belhî (ö. 205/820-821), İmam Züfer ve İmam Muhammed'in ashabından olup Ebû Yûsuf'dan da fıkıh tahsil etmiştir. Kefevî, onun İbrahim b. Edhem'den ders aldığını ve Mekke'ye giderek Sevrî ve Fudayl b. İyâz'a arkadaşlık ettiğini belirtir. İbn Seleme, Halef b. Eyyûb'un ilmi toplansa ağırlığının Ali er-Râzî'nin ilmi kadar olacağını belirtir. Rivâyetlerde Hasan b. Ziyâd'a düşkün olduğu ve eleştirildiği konularda onu savunduğu anlaşılmaktadır. Öğrencileri arasında bulunan Eyyûb b. Hasan, ondan hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Halef b. Eyyûb'un 203/816-817 yılında Nîsâbü'r'a geldiği ve buradaki meşâyih'in ondan ilim yazdığı nakledilir.¹⁰⁰⁰ Kâtip Çelebi, Halef b. Eyyûb'un Hasan b. Ziyâd'dan fıkıh öğrendiği bilgisini verir. Onun cenaze namazını Esed b. Nûh kıldırmasıdır.¹⁰⁰¹ Halef b. Eyyûb'un fûrû alanında *el-Câmi* ' adında bir telifi olduğu

⁹⁹⁴ Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 98b; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 146.

⁹⁹⁵ Örnek olarak bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 6/358, 8/364; Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 23, 32, 49, 53, 90, 115, 117, 124, 134; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/137, 159, 193, 3/128, 142, 4/60, 6/211; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/130, 2/28, 3/101.

⁹⁹⁶ Boynukalın, "Mukaddime", 20.

⁹⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/258.

⁹⁹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/252.

⁹⁹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/257.

¹⁰⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/231-232; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 3/209-210; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 94b.

¹⁰⁰¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/81.

belirtilir.¹⁰⁰² Bunun yanında fıkıh alanında *el-İhtiyârât* adlı eserinden bahsedilir.¹⁰⁰³ Ona nispet edilen *Tehzîbü'l-işârât* adlı eserin *el-İhtiyârat* olabileceği belirtilmiştir.¹⁰⁰⁴ Halef b. Eyyûb'un Belh ve Horasan'da fetva işlerine bakmak üzere görevlendirildiği ve fıkıhta tercihleri olduğu nakledilmiştir.¹⁰⁰⁵ Onun rivâyet ve görüşlerine ilk kaynaklarda yer verilmektedir.¹⁰⁰⁶ Ayrıca o, Mürcî olmakla itham edilmiştir.¹⁰⁰⁷ Halef b. Eyyûb'un oğlu Saîd, 213/828 yılından itibaren Buhara kadılığı yapmıştır.¹⁰⁰⁸

Muhammed b. Ebû Recâ el-Horasânî'nin (ö. 207/822), hesap, devir ve ölçü işlerini iyi bildiği belirtilmiş ve Me'mûn döneminde Bağdat'ın doğu yakasında kadılık yaptığı ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁹

İşkâb lakabıyla bilinen **Hüseyin b. İbrahim** (ö. 210/825-826), Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş ve oğulları Ali ve Muhammed, ondan rivâyette bulunmuştur. O, halife Me'mûn zamanında, 71 yaşında, Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰¹⁰

Ebû Useyme İsam b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825-826), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ashabındandır.¹⁰¹¹ Kendisi İbrahim b. Yûsuf'un ağabeyi ve Abdullah b. İsam'ın babası olup kardeşi İbrahim ve Muhammed'le (ö. 239/855) birlikte zamanın Belh meşâyihî arasında bulunmaktadır. Kadı olduğu belirtilen İsam b. Yûsuf'un öğrencileri arasında Muhammed b. Seleme ve Nasr b. Yahyâ bulunmaktadır. Ebû Yûsuf'un öğrencisi olan kardeşi İbrahim b. Yûsuf, Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Sahibü'l-hadîs olarak nitelendirilen İsam b. Yûsuf'un rivâyetine göre Ebû Hanîfe'nin ashabı arasında bulunan İmam Züfer, Ebû Yûsuf, Âfiye ve diğeri toplandılar. Herhangi bir

¹⁰⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/575.

¹⁰⁰³ İsmail b. Muhammed Emîn el-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn* (Beyrut: Dâru't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 3/48; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/348.

¹⁰⁰⁴ Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1078. Burada eserin elyazması nüshasının Aksekî Yeğen Mehmet Paşa koleksiyonunda 196/2 numarayla kayıtlı olduğu bilgisi verilmiştir.

¹⁰⁰⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/104.

¹⁰⁰⁶ Rivâyetleri için bk. Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 19, 26, 32, 399, 146. Görüşleri için bk. Serahî, *el-Mebsût*, 1/88, 3/110; Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 1/3, 2/74, 80.

¹⁰⁰⁷ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 8/274.

¹⁰⁰⁸ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 6.

¹⁰⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/54.

¹⁰¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/207; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/121.

¹⁰¹¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/87.

kimsenin onların nereden söylediğini bilmediği bir görüşleriyle fetva vermesinin helal olmayacağı hususunda icmâ ettiler. Farklı bir rivâyete göre İsmâ b. Yûsuf, 215/830-831 yılında Belh'te vefat etmiştir.¹⁰¹² İsmâ b. Yûsuf'un ashâbı ve hocalarından farklı görüşleri vardır. O, rûkû esnasında ve doğrulduğunda ellerini kaldırırdı. Kardeşi İbrahim ise kaldırmazdı. Leknevî'ye göre İsmâ'nın, Ebû Yûsuf'un talebelerinden olması, kuvvetli bir delil dolayısıyla Ebû Yûsuf veya Ebû Hanîfe'nin görüşlerine muhalif bir görüşü benimsemesi onu mezhebin dışına çıkarmaz.¹⁰¹³ Kaynaklarda İsmâ b. Yûsuf'un *el-Muhtasar fî'l-fıkh* adlı bir eserinden bahsedilir.¹⁰¹⁴ Hanefî kaynaklarında görüşlerine yer verilmiştir.¹⁰¹⁵

Bağdat'ta yetişen **Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî** (ö. 211/826-827), Muallâ b. Mansûr'un ders arkadaşı olup ondan daha çok meşhur olmuştur. Aslen Cüzcânî olduğu anlaşılan Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Bağdat'a gelerek Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e talebelik yapmış ve onlardan rivâyette bulunmuştur. Bağdâdî ve İbnü'n-Nedîm, onun Bağdat'a yerleştiğini belirtmektedir. Bununla birlikte İbnü'n-Nedîm, onun Derbû Esed'de oturduğunu ancak vefatına kadar bu mahallede kalmadığını belirtir.¹⁰¹⁶ İmam Muhammed'in de Derbû Ebû Hanîfe'den taşınarak derslerini Derbû Esed'de yaptığı belirtilmiştir.¹⁰¹⁷ Bir diğer rivâyette onun İmam Muhammed'den memleketine dönmek için izin istediğinde hocasının gitmesine izin verdiği belirtilmiştir.¹⁰¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî ise onun Bağdat'ta vefat ettiğini ifade etmektedir.¹⁰¹⁹ Rivâyetler birlikte değerlendirildiğinde Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin İmam Muhammed'in derslerine devam ettiği sürede hocasıyla aynı mahallede ikamet ettiği, eğitimini tamamladıktan sonra Semerkant'a dönerek ilmî faaliyetlerine burada devam ettiği ve daha sonra bir

¹⁰¹² Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 7/440; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/347, 51-52; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmî'l-Hanefiyye*, 10-12.

¹⁰¹³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmî'l-Hanefiyye*, 116.

¹⁰¹⁴ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/663; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6: 282; Mâcid b. Dâhil b. Muhammed el-Ahmedî, *el-Mesâilü'l-bedriyyeti'l-müntahabe min el-Fetâvâ'z-zâhiriyye*, (Medine: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 102, 301 (5. dipnot); Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1330. Eser için 3.3.2 numaralı bölüme bk.

¹⁰¹⁵ Örnekler için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/113, 114, 294, 314, 161 (Burada İsmâ b. Ebû Yûsuf şeklinde bahsedilmekte ve *el-Muhtasar*'ına da atıf yapılmaktadır.); İbn Nuceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/307, 311, 355, 4/240, 5/75, 8/278.

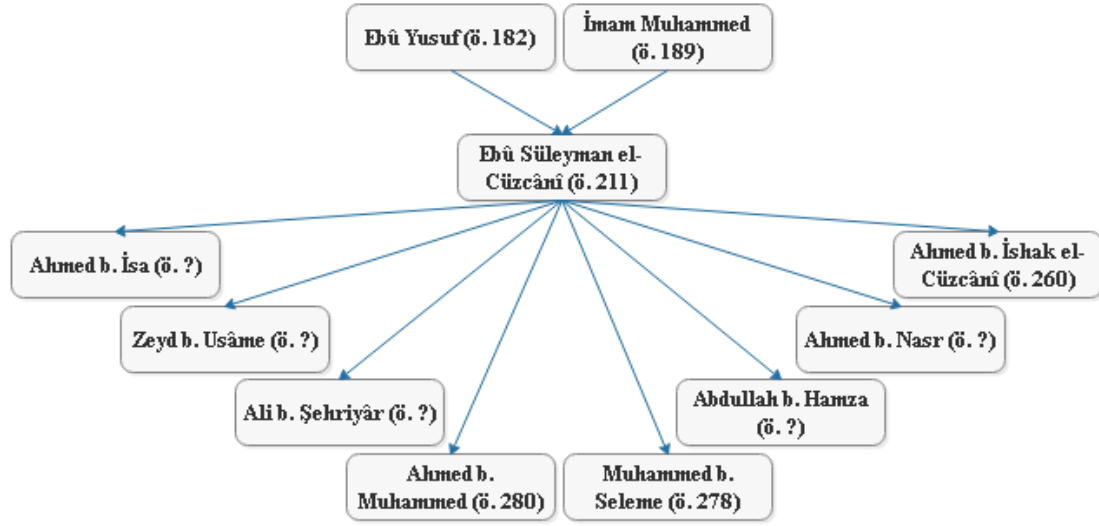
¹⁰¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/38; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

¹⁰¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255, 253.

¹⁰¹⁸ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 211.

¹⁰¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*, 14/121.

vesileyle tekrar Bağdat'a dönüp burada vefat ettiği anlaşılmaktadır. Öğrencilerinin nisbelerine bakıldığında onun Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden daha çok öğrencisinin olduğu görülecektir. Bu durum, onun bu bölgede ilmî faaliyetlerine uzunca bir süre devam etmesiyle ilgilidir. Onun Irak bölgesinde olan az sayıdaki öğrencisi, Bağdat'ta bulunduğu dönemlerde ondan ders almış olmalıdır.

Şekil 9: Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Hoca ve Talebeleri

Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencileri arasında Nisâbü'r kâdîlkudâtı Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cüzcânî, Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cüzcânî, Ebû Recâ Muhammed b. Ahmed el-Cüzcânî, Ebû Yahyâ Gassân b. Muhammed b. Ubeydullah b. Sâlim en-Nîsâbü'rî, Muhammed b. Seleme, Nusayr b. Yahyâ (Nasr el-Belhî?), Ahmed b. İsa ez-Zeynebî, Ahmed b. Nasr, İshak b. İbrahim el-Horasânî, Abdullah b. Hamza, Zeyd b. Usâme¹⁰²⁰, Ali b. Şehriyâr el-Esterâbâdî, Gassân b. Muhammed en-Nîsâbü'rî ve Ziyâd b. Abdurrahman bulunmaktadır.¹⁰²¹

Ebû Süleyman el-Cüzcânî, halife Me'mûn'un kadılık teklifini reddetmiştir. O, Hammâd b. Zeyd'din Ebû Hanîfe'nin Eyyûb b. Ebû Temîme es-Sahtiyânî'ye olan sevgisi nedeniyle onu sevmediğini nakleder. Ebû Süleyman el-Cüzcânî, *es-Siyeru's-sağîr*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'r-Rehin*, *Kitâbü'l-Hayl*, *eş-Şurûtü'l-kebîr* ve *en-Nevâdir (u'l-fetâvâ)* adlı eserleri

¹⁰²⁰ Muhammed b. Muhammed b. Sellâm'ın Zeyd b. Usâme'yle birlikte Muhammed b. Seleme ile görüştüğüne dair rivâyet göz önüne alındığında onun hicrî 278 ile 308 yılları arasında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Rivâyet için bk. Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 285a.

¹⁰²¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/60, 88, 129, 136, 246, 275, 363, 404, 2/200; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/277-278; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 59; Boynukalın, "Mukaddime", 90.

kaleme almıştır.¹⁰²² Bu eserlerin *el-Asl*'in rivâyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Hamevî, Ebû Süleyman el-Cürcânî'nin *Muhtasaru'l-Asl*'ına atıfta bulunur.¹⁰²³ Bazı Hanefî kaynaklarında Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Süleyman el-Cürcânî olarak geçmektedir.¹⁰²⁴ Hamevî'nin ifadesindeki kastı da Ebû Süleyman el-Cüzcânî olmalıdır. Bu durumda *el-Asl*'in ilk ihtisarını yapan da odur. Ancak bu bilgi, farklı kaynaklardan teyit edilememiştir.

Ebû Süleyman el-Cüzcânî, *el-Asl*'in râvileri arasında en meşhur olandır.¹⁰²⁵ Özellikle ondan İmam Muhammed'in kitaplarını rivâyet edenler arasında Ahmed b. Nasr, kadı Ahmed Muhammed b. İsa el-Bertî, Ali b. Şehriyâr el-Esterâbâdî ve Ya'kûb Ceddu Muhammed b. Ebû Saîd bulunmaktadır. Safvân b. Muğlis, ondan *ez-Ziyadât*'ı, Zeyd b. Usâme de *el-Câmiu'l-kebîr*'i rivâyet etmiştir.¹⁰²⁶ Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin kâfir olacağını söylemiştir.¹⁰²⁷ Mu'tezile karşıtlığı ve hadis rivâyeti nedeniyle ehl-i hadîsin teveccühüne mazhar olmuştur. Sıbt İbnü'l-Cevzî, vefatını "211/826 Yılı" başlığı altında vermektedir.¹⁰²⁸

Muallâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in derslerine katılmış ve ders arkadaşı Ebû Süleyman el-Cüzcânî'yle birlikte onlardan kitaplarını, *el-Emâlî* ve *en-Nevâdir*'i rivâyet etmiştir. Her ikisi de verâ sahibi olup fikhî ezberlediler. Me'mûn her ikisine de kadılık teklif ettiyse de onlar kabul etmemiştir. Aslen Reyli olan

¹⁰²² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/186-187; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/355-356; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 216; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/38; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*, 14/121. Eserleri için ayrıca bk. Abdüllatif b. Muhammed Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, thk. Muhammed et-Yuncî (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1983), 177; İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*, 2/33, 681. Burada *es-Siyeru's-sağîr* adlı eserin Ayasofya kitapları arasında olduğu belirtilir. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/477; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu'ş-şer'iyye)*, 3/80; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3797; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/780, 85/932.

¹⁰²³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzü'l-uyûni'l-besâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2/218.

¹⁰²⁴ Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 4/405; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/384; Muhammed b. Ferâmürz Molla Hüsrev, *Dürru'l-hükkâm şerhu Gureru'l-Ahkâm* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 1/22; İbn Nuceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 8/580, 584.

¹⁰²⁵ Boynukalın, "Mukaddime", 295.

¹⁰²⁶ Boynukalın, "Mukaddime", 86.

¹⁰²⁷ Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 10/194.

¹⁰²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*, 14/121. Musa b. Süleyman için ayrıca bk. Abdülkadir Şener, "Cüzcânî, Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/98.

Muallâ b. Mansûr, Bağdat'ın Kerh tarafına yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Muallâ b. Mansûr, insanlar kendi hakkında Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylediği şeklinde dedikodu yapınca o, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olacağını belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel, onu, re'ye uygun olan hadisleri rivâyet ettiğini iddia ederek eleştirmiştir. Bunun yanında onun sika olduğu belirten rivâyetler vardır.¹⁰²⁹

Kitabü's-Salât, *Kitâbü'd-Dahâyâ*, *el-Emâlî* ve *en-Nevâdir* adlı kitaplar Muallâ b. Mansûr'a nispet edilmiştir.¹⁰³⁰ Mualla b. Mansûr'un *en-Nevâdir*'inin, *el-Emâlî* ile aynı kitap olabileceği ayrıca Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencilerinin kaleme aldığı nâdirü'r-rivâye metinlerinden günümüze ulaşan tek kitap olduğu belirtilmiştir.¹⁰³¹ Muallâ b. Mansûr'un öğrencileri arasında oğlu Yahyâ ve Ali b. Heysem bulunmaktadır.¹⁰³²

Hüseyin b. Hafs es-İsfahânî el-Meydânî (ö. 212/827-828), Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş olup Ebû Hanîfe'nin fikhını İsfahan'a taşıyan ve burada onun görüşleriyle fetva veren ilk âlimlerden biridir.¹⁰³³ Kendisi bir dönem İsfahan'da kadılık, fetva, adalet ve riyâset işlerine bakmıştır.¹⁰³⁴

İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 212/827-828), babası, Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'tan fıkıh öğrenmiş ancak dedesine yetişememiştir.¹⁰³⁵ Kureşî, Halvânî'nin onun Ebû Yûsuf'un derslerine devam ettiği, onunla rekabet edebilecek seviyeye geldiği ve genç yaşta ölmeseydi büyük bir fakih olacağı değerlendirmesini aktarır. Onun kazâ, vâkıât ve

¹⁰²⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/177-178; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/190; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 161; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve veşeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/411-413; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/365-370.

¹⁰³⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/309; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1434; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 313; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 2/466; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/80. Burada *en-Nevâdir* adlı eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunduğu belirtilir. Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3774; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 99/145.

¹⁰³¹ Eyyüp Said Kaya, "Muallâ b. Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/309. Eserin yazma nüshaları için bk. Muallâ b. Mansûr, *en-Nevâdir* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, A-4352); Muallâ b. Mansûr, *en-Nevâdir*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 994).

¹⁰³² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/381.

¹⁰³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/210; Ahmed b. Muslihuddîn Mustafa Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, nşr. Hacı Ahmed Nile (Musul: Matbaatu'z-Zehrâi'l-Hadîsiyye, 1961), 44.

¹⁰³⁴ İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/327; Ali b. Emrullah İbn Hanâî Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Muhy Hilâlî's-Serhân (Bağdat: Riâsetü Dîvânî'l-Vakfî's-Sünnî, 2005), 1/300-301.

¹⁰³⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 135; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/184.

nevâzil konularında mahir olduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁶ İsmail b. Hammâd, Muhammed b. Abdullah'tan sonra bir süre Bağdat'ın doğu tarafında kadılık yapmış ve daha sonra bu görevinden ayrılmıştır. İsmail b. Ali'nin rivâyetine göre o, 194/809-810 senesinde Risâfe kadılığına atanmıştır.¹⁰³⁷ Başka bir rivâyete göre ise Basra'dan önce Kûfe kadılığı yapmıştır.¹⁰³⁸ Ayrıca onun bir dönem Rakka kadılığı yaptığı da belirtilmiştir.¹⁰³⁹ İsmail b. Hammâd'ın halife Me'mûn tarafından 210/825 yılında Yahyâ b. Eksem'den, başka bir rivâyete göre Muhammed b. Abdullah'tan sonra Basra kadılığı görevine getirildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁰ Ayrıca bir yıl burada görev yaptıktan sonra azledilerek yerine İsa b. Ebân'ın atandığı bilgisi verilmiştir.

İsmail b. Hammâd, cehmî olmakla itham edilmiş ve hadiste güvenilir olarak nitelenmiştir. Bunun yanında halife Me'mûn'un evinde Kur'an'ın mahlûk olduğunu, babasının ve dedesinin de aynı görüşte olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir.¹⁰⁴¹ Orada bulunan Bişr b. Velîd, bunun kendi görüşü olabileceğini ancak atalarının görüşü olmadığını dile getirerek ona karşı çıkmıştır.¹⁰⁴²

İsmail b. Hammâd'ın fıkıh alanında dedesi Ebû Hanîfe'den *el-Câmi'* adında bir eser tasnif ettiği ve bu eserin Bişr b. Gıyâs rivâyeti olduğu belirtir.¹⁰⁴³ Sebezmûnî'nin eserinde bahsedilen kitap bu olmalıdır.¹⁰⁴⁴ Yine onun *er-Red alâ'l-Kaderiyye, el-İrcâ, Risâle ile'l-Bestâ* adlarını taşıyan eserleri olduğu zikredilir. Ebû Saîd el-Berdâi'nin, ondan fıkıh öğrendiği belirtilmiştir.¹⁰⁴⁵ Ancak her ikisinin vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda bu pek mümkün görünmemektedir.¹⁰⁴⁶

Bişr b. Ebû'l-Ezher en-Nîsâbûrî (ö. 213/828), Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden olup adının Yezîd, künyesinin Ebû Sehl olduğu belirtilir. Kûfe'nin ileri gelen fakihlerinden biri olup zâhid kişiliğiyle öne çıkar. Aynı zamanda edip olan Bişr b. Ebû'l-Ezher, İbnü'l-

¹⁰³⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/148-149.

¹⁰³⁷ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 6/242.

¹⁰³⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/74.

¹⁰³⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 136.

¹⁰⁴⁰ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 2/167; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/74.

¹⁰⁴¹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 6/242-243.

¹⁰⁴² İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*, 166.

¹⁰⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/575.

¹⁰⁴⁴ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkibi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 1/466.

¹⁰⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/839, 2/1388; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 135.

¹⁰⁴⁶ İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe için ayrıca bk. Hüseyin Kayapınar, "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/112.

Mübârek, İbn Uyeyne, Ebû Yûsuf, Şerîk ve İbn Vehb'ten hadis dinlemiş ve kendisinden Ali b. Medînî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî hadis rivâyet etmiştir. Ayrıca Nîsâbûr'da kadılık görevi üstlendiği bilgisi verilmiştir.¹⁰⁴⁷

İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî (ö. 217/832), aslen Merv'li olup Kûfe'ye yerleşmiştir.¹⁰⁴⁸ Ebû Yûsuf'tan hadis ve fıkıh öğrenmiş ve ondan da Ali b. Ca'd ve diğerleri *el-Emâlî*'yi yazmıştır. İbrahim b. Cerrâh, 205/820-821 senesinde İbrahim b. İshak el-Kârî'den sonra Mısır kadılığı yapmış ve 211/826 yılında azledilmiştir. Mısır'da vefat eden İbrahim b. Cerrâh, Ebû Yûsuf'tan rivâyette bulunanların sonuncusudur. Abdurrahman b. Abdülhakem'in rivâyetine göre İbrahim b. Cerrâh, kadılık görevinin başlarında başarılıydı. Ancak Irak'tan oğlu İshak'ın gelip kendisine karşı asi davranması, onu işinde olumsuz etkilemiştir.¹⁰⁴⁹ İbrahim b. Cerrâh'ın Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsediği ve dâhi bir âlim olduğu da belirtilmiştir.¹⁰⁵⁰

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Zeyd b. Hattâb'ın mevlâsı olup Bağdat'ta Derbû'l-Merîsî'de ikâmet etmiştir. Leknevî, onun Ebû Hanîfe'nin ders meclislerine yetiştiğini ve ondan bir miktar ilim aldığını belirtir.¹⁰⁵¹ Ancak bu durum diğer kaynaklarda dile getirilmez. Aksine Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrendiği, onun önde gelen öğrencilerinden biri olduğu, kelim ve felsefe ile meşgul olduğu bilgisi verilir. Ayrıca Bişr'in 70 küsur veya 80 yaşında vefat ettiği rivâyetleri dikkate alındığında onun Ebû Hanîfe, vefat ettiğinde 2-12 yaşları arasında olması gerekir. Bu durum, onun Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Bişr b. Gıyâs'ın Mu'tezilî olduğu ileri sürülmüş, bazı fikirlerinden dolayı ilim ehline kötülenip tekfir edilmiştir. Yahyâ b. Âsım'ın rivâyetine göre o, Kur'an'ın mahlûk olduğu, Allah'ın yeryüzünde insanlarla beraber olduğu, cennet ve cehennem yaratılmadığı, Allah'ın kıyamet gününde görülmeyeceği, münker-nekir, kabir azabı, sırat köprüsü, şefaât ve mizanın batıl olduğu fikirlerine sahiptir. Bişr b. Gıyâs'ın annesi onun İmam Şâfî'ye hürmet göstermesine istinaden kendisinden oğluydu

¹⁰⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/168; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 92a; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Bey' en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, ihtisar, Ahmed b. Muhammed el-Halîfe en-Nîsâbûrî, çev. Behman Kerîmî (Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.), 20/175.

¹⁰⁴⁸ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'u'l-isr an kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 23.

¹⁰⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/36; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 163.

¹⁰⁵⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/53.

¹⁰⁵¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 54.

görüşmesini ve bu fikirlerinden vazgeçirmesini istemiş, ancak o, bu fikirlerinde ısrarcı olmuştur.¹⁰⁵²

Bişr b. Gıyâs, İbrahim b. Mehdî'nin emriyle dönemin Hanefî kadısı Kuteybe b. Ziyâd tarafından Risâfe Mescidinde sorgulanmış ve tevbe etmesi istenmiştir.¹⁰⁵³ Fikirlerinden dolayı zındıklıkla suçlandığı ve rivâyetlerde babasının bir Yahudi olduğu bilgisi de verilmiştir.¹⁰⁵⁴ Zehebî, Bişr b. Gıyâs'ın Mürcie'nin âlimi olduğu bilgisini verir.¹⁰⁵⁵ Leknevî, Mürcie'den bir grubun el-Merîsiyye adıyla Bişr'e bağlandığı, onun Cehm b. Safvân'na yetişemediği, ancak onun fikirlerini alıp insanları bu fikirleri benimsemeye çağırdığı bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁵⁶ Bişr b. Gıyâs, Hârûnürreşîd döneminde fikirlerinden dolayı devletin baskı ve eziyetlerine maruz kalmıştır.¹⁰⁵⁷ Halife Me'mûn'un kelama ilgi duyması ve meclisinde münazaralar düzenlemesi, Bişr b. Gıyâs ile halifenin yakınlaşmasını sağlamıştır. Hatta halifenin ondan etkilenecek Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsediği rivâyet edilmiştir.¹⁰⁵⁸ Bişr b. Gıyâs'ın cenazesine ilim ehlerinden kimsenin katılmadığı belirtilir.¹⁰⁵⁹ Bununla birlikte bazı rivâyetlerde onun zühd ve takvasına temas edilmiştir.

Bişr b. Gıyâs'ın Ebû Yûsuf'tan yaptığı rivâyetlerle birçok eser tasnif ettiği ve kendi döneminde insanların, kelimî konularla uğraşması nedeniyle ona pek rağbet göstermediği ifade edilmiştir. Neccâriye fırkasının kurucusu kabul edilen Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, Bişr b. Gıyâs'ın öğrencisidir. Bu fırkanın oluşumunda onun kelimî ve felsefî düşüncelerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bişr b. Gıyâs'ın eşek eti yemenin caiz olduğu ve namazlarda ömür boyu tertibin gerekli olduğu şeklindeki içtihatları garip karşılanmıştır.¹⁰⁶⁰ Ayrıca o, kura çekmenin kumar olduğu görüşündedir.¹⁰⁶¹ Serahsî, eserinde onun bir görüşüne yer vermiştir.¹⁰⁶²

¹⁰⁵² Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/233-234.

¹⁰⁵³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/459-460; Tenûhî, *Neşvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere*, 7/65-69.

¹⁰⁵⁴ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/232, 234.

¹⁰⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/200.

¹⁰⁵⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 54.

¹⁰⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/201.

¹⁰⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/25; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/234.

¹⁰⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/378.

¹⁰⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/164-166.

¹⁰⁶¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/64.

¹⁰⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 1/206.

Bişr b. Gıyâs, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ı gibi *el-Usûl* adında bir eser kaleme almıştır. Bunun yanında Müzenî'nin kitabından daha güzel olduğu belirtilen ve *el-Hucec* adıyla bir eseri daha bulunmaktadır.¹⁰⁶³ Ayrıca *et-Tevhîd*, *el-İrcâ*, *er-Red alâ'l-Havâric*, *el-Ma'rife*, *el-Vaîd*, *el-İstitâa*, *er-Red alâ'l-Râfida fî'l-imâme*, *Küfru'l-Müşebbihe* adlı eserler ona nispet edilmiştir.¹⁰⁶⁴

Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî (ö. 221/836-837), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den fıkıh tahsil etmiştir. İmam Muhammed, halife ile çıktığı Rey yolculuğunda onun evinde vefat etmiş ve oradaki kabristanına defnedilmiştir. Kâtib Çelebi, onun vefat yılını, 201/816-817 olarak verir. Ebû Bekir el-Cessâs, Hişâm b. Ubeydullah'ın rivâyetlerinde gevşek davranması sebebiyle *el-Asl*'ı onun rivâyetinden okutmaktan kaçınır, Ebû Süleyman veya İbn Semâa'nın rivâyetlerinden okutmayı tercih ederdi. Hişâm b. Ubeydullah'ın *en-Nevâdir* adlı bir eseri bulunduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶⁵ Ayrıca onun *Sılâtü'l-eser* adlı bir kitabından bahsedilir.¹⁰⁶⁶ Hişâm b. Ubeydullah'ın Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine karşı çıktığı bilgisi verilmiştir.¹⁰⁶⁷

Ali b. Ca'd el-Cevherî (ö. 230/846-847), 136/753-754 yılında doğmuş, Ebû Hanîfe'yi küçükken görmüş ve cenazesine katılmıştır. Ebû'l-Hasen el-Cevherî, Şu'be ve İbn Ebû Zi'b'in ashabının sonuncusudur. Kendisi Ebû Yûsuf'un öğrencisi olup ondan birçok rivâyeti bulunmaktadır.¹⁰⁶⁸ 94 yaşında Bağdat'ta vefat eden Ali b. Ca'd, daha çok hadis rivâyetiyle öne çıkar. Muhaddisler, kendisinden sika ve sadûk diye bahseder.¹⁰⁶⁹ Oğlu Hasan, Abdurrahman b. İshak ed-Dabbî'den sonra Bağdat'ta kadılık görevi üstlenmiştir.¹⁰⁷⁰ Ali b. Ca'd, Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesine karşı çıkmıştır.

¹⁰⁶³ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/378; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/632; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/232.

¹⁰⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/201; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/46. Bişr b. Gıyâs için ayrıca bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/220-221.

¹⁰⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/205-206; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/393; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/78.

¹⁰⁶⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/87; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13/149.

¹⁰⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 16/440; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/447. Hişâm b. Ubeydullah için ayrıca bk. Mehmet Erdoğan, "Hişâm b. Ubeydullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/155.

¹⁰⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/355. Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 4/114, 13/74; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/27, 3/65, 86, 6/67, 80.

¹⁰⁶⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/355; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/460-468.

¹⁰⁷⁰ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/78; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 119.

Bununla birlikte Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyene kaba davranılamayacağını söylediği belirtilir.¹⁰⁷¹ Onun bu tavrı, bu meseleyi iman edilmesi gereken esaslar içinde görmediğine işaret etmektedir. Ali b. Ca'd'a 12 cüzlük *Eczâu'l-Ca'diyyât* ve *Müsned fî'l-Hadîs* adıyla iki eser ile nispet edilir.¹⁰⁷²

Muhammed b. Semâa et-Temîmî (ö. 233/847), 130/747-748 senesinde doğmuş, 105 yaşında vefat etmiştir. O, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ashabındandır. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den *en-Nevâdir*'i yazmış, onların kitaplarını ve *el-Emâlî*'yi rivâyet etmiştir. Ayrıca *el-Fıkhu'l-ekber* râvileri arasında olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁷³ İbn Semâa, Ebû Yûsuf'un oğlu vefat edince onun yerine Bağdat kadılığına atanmış ve gözleri zayıflayınca kadılıktan affını istemiştir. Halife Me'mûn onun bu isteğini kabul ederek yerine İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'yi atamıştır. Diğer bir rivâyete göre bu durum halife Mu'tasım zamanında gerçekleşmiştir. İbn Semâa vefat edince Kâsım b. Maîn, "Ehl-i re'yin çiçeği soldu." diyerek onun ehl-i re'y nazarındaki yerine işaret etmiştir. Muhammed b. Musa, İbn Semâa'nın rüyasında iğneyle kuyu kazdığını görmesi üzerine *en-Nevâdir*'i rivâyet ettiğini belirtir. Ayrıca 40 yıl boyunca sadece bir kez o da annesinin vefat nedeniyle cemaate yetişemediği nakledilir.¹⁰⁷⁴

İbn Semâa, Hasan b. Ziyâd'dan da fıkıh öğrenmiştir. Talebeleri arasında oğlu Ahmed (ö. 253/867), Tahâvî'nin hocası Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân el-Bağdâdî, Ebû Bekir b. Muhammed el-Kummî ve Ebû Ali Abdullah b. Ca'fer er-Râzî bulunmaktadır.¹⁰⁷⁵

İbnü'l-Murtezâ, onun Mu'tezile'nin adl görüşünü savunup insanları buna davet ettiğini ve halife Mu'tasım'ı Ahmed b. Hanbel'i cezalandırması hususunda destekleyip teşvik

¹⁰⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/355.

¹⁰⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/586; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/51; Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 1/198; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târihi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 3/2017; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 31/375, 70/511, 96/644.

¹⁰⁷³ Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Hasan el-Kinnevecî, *Ebcedü'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 639.

¹⁰⁷⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/58-59; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/282; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/402-404.

¹⁰⁷⁵ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/48; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 170-171; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/101. Oğlu Ahmed, Hasan b. Ali'den sonra Bağdat'ta kadılık yapmış ve 253/867 yılında vefat etmiştir.

ettiğini belirtir.¹⁰⁷⁶ Ancak onun İmam Şâfiî'yi bile Mu'tezilî olarak kabul etmesi, bu konuda tereddütler oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁷

İbn Semâa'nın eserleri arasında *Kitâbü Edebi'l-kâdî*, *Kitâbü'l-Mehâdir ve's-sicillât*, Ebû Yûsuf'tan rivâyet ettiği *en-Nevâdir* ve İmam Muhammed'in eserinin ihtisarı olan *Muhtasaru'l-İktisâb fî rızkı'l-müstetâb* (*Kitâbü'l-Kesb*) bulunmaktadır.¹⁰⁷⁸ Ayrıca İbn Semâa'nın bir divanı olduğu da belirtilmiştir.¹⁰⁷⁹

Yahyâ b. Maîn (Ma'n) (ö. 233/848), mevâlîden olup 158/774-775 yılında dünyaya gelmiş, Enbârlı, büyük bir muhaddis ve âlimdir.¹⁰⁸⁰ O, İmam Muhammed'den *el-Câmiu's-sağîr*'i yazıp rivâyet etmiştir.¹⁰⁸¹ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Yahyâ b. Maîn, hadis toplamakla uğraşmış ve bu alanda öne çıkmıştır. Onun, Ebû Yûsuf'tan hadis rivâyet etmesine rağmen ona intisap ettiğini veya re'y ekolünü benimsediğini söylemek zordur. Kaynaklarda Yahyâ b. Maîn'e *Kitâbü't-Târîh* (*et-Târîh ve'l-ilel*) ve *Ma'rifetu'r-ricâl* adlı eserler ile bir hadis cüzü nispet edilmiştir.¹⁰⁸²

Bağdat'a yerleşen **Fadl b. Gânim el-Mervezî** (ö. 236/850), Ebû Yûsuf'un ashabından olup Mâlik b. Enes'ten rivâyette bulunmuştur. Emir Matlab b. Abdullah, onu 198/813 yılında Mısır kadılığına atamış o bu görevini bir yıl boyunca sürdürmüştür.¹⁰⁸³ Emir, Mısır kadılığı esnasında ona aylık 163 dinar maaş bağlamış ve bunun maaş karşılığı yapılan ilk kadılık görevi olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Bağdâdî, el-Huzâî el-Mervezî

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 129.

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 129.

¹⁰⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Zirikî, *el-A'lâm*, 6/153; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/12; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 28, 313; İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*, 1/115; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/82; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/770. Muhammed b. Semâa için ayrıca bk. Cengiz Kallek, "İbn Semâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/313-314. *Muhtasaru'l-İktisâb fî rızkı'l-müstetâb* adlı eserin Dâru'l-Kahire'de elyazması olarak bulunduğu belirtilmiştir. Bk. Nâsirî, *el-Fikru'l-fikhî fî'l-İrâk fî karni's-sâlis el-hicrî*, 86.

¹⁰⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/813.

¹⁰⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/182-183.

¹⁰⁸¹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 350.

¹⁰⁸² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282; Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 196; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Mu'cemü'l-müfhehris*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 173, 379; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 1/202-203; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3949-3950; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 22/777, 25/30, 31, 492, 58/155, 482, 59/892, 65/817, 66/151, 790, 69/666, 80/429. Hadisle ilgili eserleri için son üç kaynağa bk.

¹⁰⁸³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/353-354.

¹⁰⁸⁴ Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 312.

nisbeleriyle zikrettiği Fadl b. Gânim'in Hârûnürreşîd döneminde Rey'de kadı olarak görev aldığını ve Bağdat'ta vefat ettiğini belirtir.¹⁰⁸⁵ Ebû Fadl b. Gânim'in Rey'de halku'l-Kur'an düşüncesini savunanlara karşı mücadele ettiği, mihne sırasında Bağdat'ta bulunduğu ve Me'mûn'dan korkmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁸⁶ Ebû Yûsuf'tan Ebû Hanîfe, İbn Ebû Leylâ ve İmam Muhammed'in çok şaka yaptığını rivâyet etmiştir.¹⁰⁸⁷ Fadl b. Gânim'e *el-Fevâid* ve *el-Mesâil* adlı eserler nispet edilmiştir.¹⁰⁸⁸

Ebû Ca'fer el-Kuhunduzî olarak tanınan **Furât b. Nasr el-Herevî** (ö. 236/850-851), Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş ve ondan rivâyette bulunmuştur. Ayrıca İmam Muhammed'den de tüm kitaplarını dinlemiş ve yazmıştır. Semerkant, Buhara, Nîsâbûr ve Herat'ta Kuhunduz adıyla köyler bulunmaktadır.¹⁰⁸⁹ Ebû Ca'fer el-Kuhunduzî'nin Herevî nisbesine de sahip olması, onun Heratlı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bişr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853), Ebû Yûsuf'un önde gelen ashabından olup ondan fıkıh tahsilinde bulunmuştur. Muhammed b. Hasan'a teveccühün çok olduğu bir dönemde ona iltifat etmeyen Bişr b. Velîd, bu tavrı sebebiyle Hasan b. (Ebû) Mâlik tarafından uyarılmıştır. Bişr b. Velîd, geniş bir fıkıh bilgisine sahip sâlih ve âbid bir âlim olup insanlar ondan fıkıh, nevâdir ve mesâil öğrenmiştir. İbadete düşkün olan Bişr b. Velîd, ihtiyarlayıp felç geçirene kadar günde 200 rekât namaz kılardı. Halife Me'mûn'un Kur'an'ın mahlûk olması hususunda sorguya çektiirdiği âlimler arasında Bişr b. Velîd de bulunmaktadır. O, her iki tarafı da (doğu-batı) sorumluluk alanı dâhilinde olmak üzere Bağdat kadılığı yapmıştır.¹⁰⁹⁰ 208/823 yılında Bağdat'ın doğu yakası kadılığından azledilen Muhammed b. Abdurrahman'nın yerine atanmış ve iki yıl süreyle askerî davalara bakmıştır. Daha sonra bu görevinden alınarak İsmail b. Hammâd'ın yerine Bağdat'a kadı olarak atanmış ve bu göreve kendi isteğiyle ayrıldığı 213/828 yılına kadar 10 yıl süreyle devam etmiştir.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/353.

¹⁰⁸⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 4/446.

¹⁰⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/407. Diğer rivâyetleri için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 4/184, 6/96; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 3/431, 8/378.

¹⁰⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1300, 1669; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/818.

¹⁰⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/405; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 17/294.

¹⁰⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166-167.

¹⁰⁹¹ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/239.

Halife Mu‘tasım zamanında Kur’an’ın mahlûk olduğu fikrini benimsemediği gerekçesiyle evde oturması ve hiç kimseye fetva vermemesi emredilmiştir. Mütevekkil-Alellah halife olduğunda onun yasağını kaldırmış ve o, ihtiyarlayıncaya kadar fetva vermeye ve hadis rivâyetine devam etmiştir.¹⁰⁹² Öğrencisi Ahmed b. Atıyye olarak bilinen Ahmed b. Salen (Ahmed b. Salt) (ö. 308/921), ondan fıkıh öğrenmiştir.¹⁰⁹³ Bişr b. Velîd’in ömrünün sonlarına doğru ehl-i hadîs ekolüne geçtiği ve 77 yaşında vefat ettiğinde Bâbü’ş-Şâm mezarlığına defnedildiği bilgisi verilmiştir.¹⁰⁹⁴

Bişr b. Velîd’in hocasından rivâyetle *Cevâmiu Ebî Yûsuf* ve *Edebü’l-kâdî* adlı eserleri kaleme aldığı belirtilir.¹⁰⁹⁵ Ayrıca onun Süleyman b. Saîd el-Keysânî’nin İmam Muhammed’den rivâyet ettiği *el-Keysâniyyât*’ı ondan *Câmiu’l-Keysân fî’l-fürû’* adıyla rivâyet ettiği ve Ebû Yûsuf’tan *el-Emâlî*’yi yazdığı ifade edilmiştir.¹⁰⁹⁶

Aslen İsfahanlı olan **Hayyân b. Bişr** (ö. 238/853), Ebû Yûsuf’tan fıkıh öğrenmiş ve halife Me’mûn döneminde İsfahan kadılığı yapmıştır. Daha sonra Bağdat’a geri dönmüş ve halife Mütevekkil döneminde Bağdat’ın doğu yakasının kadılığını üstlenmiştir. Ayrıca onun ehl-i hadîsten olduğu da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁹⁷

Zamanının Belh meşâyihından olan İsam b. Yûsuf’un kardeşi **İbrahim b. Yûsuf el-Belhî** (ö. 239/853), daha çok Ebû İshak el-Bâhilî el-Mâkiyânî olarak bilinmektedir. Kendisi Ebû Yûsuf’tan fıkıh öğrenmiş, Süfyân b. Uyeyne, İsmail b. Ulye ve Hammâd b. Zeyd’den hadis dinlemiştir. Oğulları İshak, Abdullah ve Abdurrahman, kendisinden ilim tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Süleyman el-Cüzcânî’nin râvisi Ebû İsme Sa’d b. Muâz el-Mervezî de bulunmaktadır. Hasîrî, kitabında onun görüşlerine yer verir ve Bekir b. İbrahim’in ondan bir kitap ezberlediğini belirtir. Ayrıca Ahmed b. Harb’ın “Horasan,

¹⁰⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/166-167.

¹⁰⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/69; Temîmî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 1/360. Temîmî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Salt el-Himmânî’nin *Kitâb fî menâkıbi’l-İmâmî’l-A‘zam* adlı bir eserin olduğunu belirtir.

¹⁰⁹⁴ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 55; Temîmî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 2/241-242.

¹⁰⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*, 1/1, 609; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifin ve âsârü’l-müellifin*, 1/232.

¹⁰⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*, 2/1525, 1/571; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 54. Bişr b. Velîd için ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Kindî, Bişr b. Velîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/39-40.

¹⁰⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/228; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/354.

Irak ve Hicaz’da bin âlim gördüm. Ama İbrahim b. Yûsuf gibisini görmedim.” dediğini aktarır.¹⁰⁹⁸

İbrahim b. Yûsuf, İmam Mâlik’ten “Her sarhoş edici hamıdır. Her sarhoş edici haramdır.” hadisini rivâyet etmiş, bunun dışında başka bir rivâyette bulunmamıştır. Çünkü o, bu hadisi dinlerken orada bulunan Kuteybe b. Saîd el-Belhî (ö. 240/855), onun ircâ görüşüne sahip olduğunu söylemiş ve bunun üzerine İmam Mâlik, ondan dersten ayrılmasını istemiştir. Bu olay sonrasında Kuteybe b. Saîd ile İbrahim b. Yûsuf arasında bir soğukluk meydana gelmiştir. Kuteybe b. Saîd Belh’e geldiğinde İbrahim b. Yûsuf, onu şehirden çıkarmış, o da yakındaki Bağlân köyüne yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. İbrahim b. Yûsuf, Kur’an’ın mahlûk olduğu düşüncesine karşı çıkmış, bu düşünceye sahip olan kişinin kâfir olacağını, hanımından boşanmış sayılacağını, arkasında namaz kılınmayacağını ve cenaze namazının da kılınmayacağını söylemiştir. O, imanın kavl ve amelden ibaret olduğunu görüşündedir. İbrahim b. Yûsuf, kardeşi İsâm’ın aksine rûkûdan sonra ellerini kaldırmazdı. Ayrıca İbrahim b. Yûsuf, Ebû Yûsuf’tan Ebû Hanîfe’nin “Birinin, nereden söylediğimizi bilmeden, bizim görüşümüzle fetva vermesi helal olmaz.” dediğini aktarır.¹⁰⁹⁹

Ebû Hassan Hasan b. Osman ez-Ziyâdî (ö. 242/856), 156/773 yılında doğmuş olup Ebû Yûsuf’un derslerine katılmıştır. Kureşî, onun için “Ebû Yûsuf’un çocuklarının (öğrencilerinin) arasında ashabımızın yüzüydü.” ifadesini nakleder. Hüseyim b. Beşîr ve Vekî’ b. Cerrâh’tan hadis dinleyen Hasan b. Osman’dan Muhammed b. Muhammed el-Bâğizî ve İshak b. Hasan el-Harbî hadis dinlemiştir.¹¹⁰⁰ Ayrıca tarih ve şiirle meşgul olan Hasan b. Osman, mihne sürecinde sorgulanmıştır. O, 241/855-856 yılında, halife Mütevekkil döneminde Muhammed b. Abdullah el-Müezzîn’den sonra Bağdat’ın doğu yakasında kadılık yapmış ve bu görevinden ayrıldıktan sonra derslerine ve fetva vermeye devam etmiştir. Kendisinin bir tarih kitabı olduğu belirtilen Hasan b. Osman, 89 yaşında vefat etmiştir.¹¹⁰¹ Ayrıca onun Vâkıdî’nin ashabından olduğu ve *Kitâbü Meânî Urve b.*

¹⁰⁹⁸ Muhammed b. Pir Ali el-Birgîvî, *Zuhru’l-müehhilîn ve’n-nisâ fî ta’rîfî’l-ethâr ve’d-dimâ* (Dımaşk: Dâru’l-Fikir, 2005), 444; Hasîrî, *el-Hâvî fî’l-fetâvâ*, 265b, 303a, 287a.

¹⁰⁹⁹ Kumillâî, *Budûru’l-Mudiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 2/192-196.

¹¹⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/197.

¹¹⁰¹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/197; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 230-231; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 2/28-29; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/368 vd.

Zübeyr, *Tabakātu's-şuarâ*, *el-Âbâu ve'l-ümmehât*, *Elkâbü's-şuarâ* ve *Kitâbü't-Târîh alâ's-senîn* adlı eserleri kaleme aldığı zikredilmiştir.¹¹⁰²

İkrime b. Târik es-Serahsî es-Selmukânî (ö. 250/864 küsur), Ebû Yûsuf'un ashabından olup Me'mûn döneminde İbn Semâa'dan sonra 208/823-824 yılında Bağdat'ın doğu yakasında kadılık görevine başlamış ve 214/829 yılında azledildikten sonra yerine İsmail b. Hammâd getirilmiştir.¹¹⁰³ Diğer bir rivâyette 208/823-824 yılında İbn Semâa'nın yerine İsmail b. Hammâd'ın, onun yerine de İkrime b. Târik'in getirildiği ve 214/828-829 yılında azledildiği belirtilmiştir.¹¹⁰⁴

Yukarıda haklarında kısaca bilgiler aktardığımız öğrencileri dışında Ebû Yûsuf'un kaynaklarda isimlerine yer verilen başka bazı öğrencileri de yer almaktadır. Bunlardan **Abdurrahman b. Müshir** (öl.?), Ebû Yûsuf'un ashabından olup, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ali b. Müshir'in kardeşidir. Cebel kadılığı görevinde bulunmuştur.¹¹⁰⁵ el-Cârûd lakabıyla tanınan **Bişr b. Muallâ** (öl.?), Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden olup ondan vucûb şartları gerçekleşince haccın hemen yapılmasıyla ilgili bir görüş nakletmiştir.¹¹⁰⁶ Nîsâbûr kadısı **Eşref b. Saîd en-Nîsâbûrî** (öl.?), Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş ve kendisinden Muhammed b. Hasan el-Buhârî rivâyette bulunmuştur.¹¹⁰⁷ **Hasan b. Eyyûb** (öl.?), Ebû Yûsuf'a talebelik yapan Bişr b. Ebû'l-Ezher'le birlikte ondan fıkıh öğrenmiş ve Nîsâbûr'un Ramcar nahiyesinde vefat etmiştir.¹¹⁰⁸ **Heysem b. Musa** (öl.?), Ebû Yûsuf'un ashabından olup kendisinden İshak b. Behlûl fıkıh tahsil etmiştir.¹¹⁰⁹ **Kâsım b. Süveyd** (öl.?), Ebû Yûsuf'un ashabından olup Vâsit kadılığı yapmış ve Me'mûn tarafından görevinden alınarak yerine Seyf b. Câbir getirilmiştir.¹¹¹⁰ **Muhammed b. Hâlid el-Hanzalî** (ö. 264/878), Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş olup kendisinin Mâlik b. Enes'le

¹¹⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 139-140; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/268; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/244; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 2/144; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (eş-Şi'r ilâ havâley sene 430 h.)*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 1/151. (Sezgin, *Tabakātu's-şuarâ* adlı eserin Halep kütüphanelerinden birinde bir nüshasının olduğunu belirtir.)

¹¹⁰³ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/289-290, 323.

¹¹⁰⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/258-259; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/348-349.

¹¹⁰⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/310.

¹¹⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/163; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 1/226.

¹¹⁰⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/162.

¹¹⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/190.

¹¹⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/208, 1/137.

¹¹¹⁰ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/313.

karşılaştığı rivâyet edilmiştir. Ayrıca Esterâbâd'a yerleşip orada bir cami inşa ettirdiği ve bu bölgede Ebû Hanîfe'nin fıkhnı ilk öğreten fakih olduğu bilgisi verilmiştir.¹¹¹¹ **Nasr b. Büceyr ez-Zühli** (öl.?), Ebû Yûsuf'un ashabından olup *el-Muvatta* ' sahibidir. Ebû Yûsuf, onun için Rey kadılığı hususunda Hârûnürreşîd'le konuşmuştur.¹¹¹² **Tevbe b. Sa'd el-Mervezi** (öl.?), Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden olup Ebû Hanîfe'ye yetişmiş ve Merv kadılığı yapmıştır.¹¹¹³ **Eflah b. Muhammed b. Zur'a' es-Sülemî** (öl.?), Ebû Hanîfe'yi görememiş ve Ebû Yûsuf'a talebelik yapmıştır. Ebû Hafs el-Kebîr'in de hocası olan Eflah b. Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin özellikle kalamî görüşlerini Buhara'ya götüren ilk fakih olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹⁴

3.2.1.3. İmam Muhammed'in Öğrencileri

Bu başlık altında kaynaklarda İmam Muhammed'den fıkıh öğrendiğine dair bir kayda rastlanılan öğrenciler hakkında bilgi verilecektir.

İbrahim b. Rüstem el-Mervezi (ö. 211/826), İmam Muhammed'in ashabından olup öne çıkan öğrencileri arasında yer alır. Aslen Kirmânî olup Merv'e yerleşmiş, ancak ilim öğrenmek üzere sık sık Bağdat'a gitmiştir. Önceleri ehl-i hadisten olan İbrahim b. Rüstem, daha sonra İmam Muhammed'in derslerine katılmış ve ondan *Nevâdiru İbn Rüstem* adıyla rivâyette bulunmuştur. Bunun yanında Nûh b. Ebû Meryem ve Esed b. Amr'dan da rivâyette bulunmuştur. Kendisinden pek çok insanın fıkıh öğrendiği İbrahim b. Rüstem'e, Me'mûn döneminde, Tâhir b. Hüseyin, kadılık teklif ettiyse de o, kabul etmemiştir. Onun bu tavrı halife Me'mûn'la yakınlaşmasına vesile olmuştur. İlerleyen yaşlarında Nisâbûr'a geri dönen İbrahim b. Rüstem, hac için çıktığı yolculukta Serahs'a gelince hastalanmış ve burada dokuz gün kaldıktan sonra vefat etmiştir.¹¹¹⁵ Ebû'l-Leys

¹¹¹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/53.

¹¹¹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 13/285.

¹¹¹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/175.

¹¹¹⁴ Şimşek - Küttük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 119.

¹¹¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/37-38; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 1/267-269; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/194-196; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 9-10; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/27; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/2.

es-Semerkindî ve sonraki Hanefî âlimler İbrahim b. Rüstem'in görüşlerine eserlerinde yer vermişlerdir.¹¹¹⁶

150/767-768 yılında doğan **Ahmed b. Hafs el-Buhârî** (ö. 217/832) oğlu ile aynı künyeye sahip olması nedeniyle kendisi Ebû Hafs el-Kebîr olarak anılırken oğlu Muhammed, Ebû Hafs es-Sağîr olarak anılmaktadır. Taşköprüzâde, adını Ahmed b. Kabîs olarak verir.¹¹¹⁷ Kendisi İmam Muhammed'in en meşhur talebelerinden ve onun önde gelen râvilerinden biridir. Kendisinin sayılamayacak kadar ashabı vardır. Bunlardan biri olan ve zâhid kişiliği ile bilinen Ebû Bekir b. Hâmid'in *ez-Ziyâdât* adlı bir eseri bulunduğu belirtilmiştir.¹¹¹⁸ Doğunun fakihi kabul edilen Ebû Hafs el-Kebîr, aynı zamanda bazıları tarafından hicrî üçüncü asrın müceddidi olarak kabul edilir. O, hadis rivâyetiyle uğraşmayıp kendini fıkha vermiş ve Buhara'da Hanefîlerin liderliğini üstlenmiştir.¹¹¹⁹ Ayrıca Ebû Hafs el-Kebîr, doğunun fakihi ve Mâverâünnehir'in şeyhi olarak tavsif edilmiştir.¹¹²⁰ Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Buhara'ya taşıyan Ebû Hafs el-Kebîr, Buhara Hanefî yaklaşımının kurucusu olarak kabul edilir.¹¹²¹

Şemsüleimme es-Serahsî'nin ifadesine göre Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Buhara'ya geldiğinde fetva vermeye başlamış ve Ebû Hafs el-Kebîr, ehil görmediği için onu fetva vermekten nehy etmiştir. Daha sonraki süreçte ise Buhara'dan çıkarılmıştır.¹¹²² Leknevî, bu rivâyeti değerlendirerek bu durumun mümkün görünmediğini belirtmiştir.¹¹²³ Ebû Hafs'ın Ebû Yûsuf'la karşılaştığına dair kayıt bulunmakla birlikte ondan fıkıh öğrendiği açık bir şekilde belirtilmemiştir. Kardeşi Sehl'in ifadesine göre İmam Muhammed,

¹¹¹⁶ Örnekler için bk. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 13, 14, 20, 21, 27; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'*, 1/129, 3/182, 5/243.

¹¹¹⁷ Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 42.

¹¹¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/240; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 52. Ebû Bekir b. Hâmid'in görüşlerine kaynaklarda yer verilmiştir. Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5/414; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/144; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 7/431; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 5/178. Ayrıca fetva örnekleri için bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 111a, 111b.

¹¹¹⁹ Boynukalın, "Mukaddime", 93.

¹¹²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/157.

¹¹²¹ Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK:1, 366-368.

¹¹²² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/67.

¹¹²³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18. Bu rivâyetin kritiği için bk. Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", EK1/366-368.

kitaplarını Ebû Hafs el-Kebîr'den daha sahih bir şekilde kimsenin rivâyet etmediğini söylemiştir.¹¹²⁴

Ebû Hafs el-Kebîr'in ashabı ve hocalarından farklı tercihleri bulunmaktadır. Örneğin o, namazda imamın, imâmete niyet etmesini iktidâ için şart koşturmuştur. Kerhî ve Sevrî de bu görüşü tercih eder.¹¹²⁵ Ebû Hafs el-Kebîr, İmam Muhammed'in *es-Siyeru'l-kebir* dışında bütün kitaplarını rivâyet etmiştir. Bunun sebebi ise İmam Muhammed'in *es-Siyeru'l-kebir*'i Ebû Hafs el-Kebîr memleketine döndükten sonra yazmış olmasıdır.¹¹²⁶ Ebû Hafs el-Kebîr, *Kitabü'l-Hayl*'i rivâyet etmesine rağmen Ebû Süleyman el-Cüzcânî, onun bu rivâyetinin İmam Muhammed'e nispetini bunu kabul etmez. Hâkim eş-Şehîd ve Serahsî, bunu kitaplarına dâhil etmişlerdir. Bununla birlikte elimizde bulunan *Kitâbü'l-Hayl*'in râvisi Ebû Hafs el-Kebîr değildir. O, İmam Muhammed'den *en-Nevâdir*'i de rivâyet etmiştir.¹¹²⁷

Ali b. Mi'bed er-Rakkî (ö. 218/833), aslen Merv'li olup İmam Muhammed'in önde gelen ashabından biridir ve ondan *el-Câmiu'l-kebir* ve *el-Câmiu's-sağîr*'i rivâyet etmiştir. Ali b. Mi'bed, babasıyla beraber Bağdat'tan Mısır'a gelmiş ve burada Ebû Hanîfe'nin mezhebini takip etmiştir.¹¹²⁸ Halife Me'mûn, ona Mısır kadılığını teklif etmişse de o bunu kabul etmemiştir.¹¹²⁹ Ali b. Mi'bed, Şâfiî gelinceye kadar hakkıyla hadis bilmediklerini ifade eder.¹¹³⁰ Şâfiî tabakât kitaplarında Ali b. Mi'bed'e yer verilmesi, İmam Şâfiî'nin Mısır'a geldikten sonra ona intisap ettiği izlenimini doğurmaktadır.¹¹³¹ Öğrencileri arasında oğlu Muhammed ve Abdülmelik b. Habîb yer alır.¹¹³² Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Süleyman b. Şuayb kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹¹³³ Ali b. Mi'bed'in *Kitâbü't-Tâa ve'l-ma'siye* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹¹³⁴

¹¹²⁴ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/142.

¹¹²⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18.

¹¹²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1013.

¹¹²⁷ Boynukalın, "Mukaddime", 94.

¹¹²⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/379; İbn Yunus, *Târihu İbn Yunus el-Mısri*, 2/155.

¹¹²⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/177.

¹¹³⁰ Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, 2/270.

¹¹³¹ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993), 147-148.

¹¹³² Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nübelâ*, 10/631.

¹¹³³ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl*, 21/141; Aynî, *Megânî'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 2/361.

¹¹³⁴ İşbilî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*, 239.

İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), mevâlîden olup İmam Muhammed'in önde gelen talebelerindendir. Hocası Rakka'ya kadı olarak atanıncaya kadar altı ay onun derslerine katılmış ve sonrasında onunla mektuplaşarak bağıni koparmamıştır. İbn Semâa, önceleri ehl-i hadisten olan İsa b. Ebân'ı hocası İmam Muhammed'in derslerine davet etmişti. Önceleri "Onlar hadise muhalif davranıyor." diye reddetse de daha sonra bu davete icabet etmiş ve İmam Muhammed'in dersine katılmıştır. Ders bittiğinde İbn Semâa, onu hocasıyla tanıştırmış ve onun iddialarını hocasına anlatmıştır. İmam Muhammed de hangi hadislerde muhalif davrandıklarını sorduğunda İsa b. Ebân, 25 bâb hadis zikretmiştir. İmam Muhammed, bunları mensûhu, şevâhid ve delilleriyle tek tek kendisine açıklamıştır. Bunun üzerine İsa b. Ebân, kendisi ile nur arasındaki perdenin kalktığını belirtmiş ve İmam Muhammed'e talebe olmuştur. İsa b. Ebân, Bağdat'ın doğu yakasında askerî davalara bakan Yahyâ b. Eksem'e naiblik yapmış ardından 201/826 yılında Basra'ya kadı olarak atanmıştır. Vefatına kadar bu görevde 20 yıl kalmıştır. Hilâl b. Yahyâ, kendi zamanında İsa b. Ebân'dan daha fakih bir kadı görmediğini ifade eder. Onun zeki ve cömert olmasının yanında hüküm verme işinde çok başarılı ve hızlı olduğu belirtilir. İsa b. Ebân'ın *Kitâbü'l-Hucec* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bu eserin yazılma nedeni ise meşhurdur. İsa b. Hârûn, halife Me'mûn'a içinde hadislerin bulunduğu bir kitap getirerek Ebû Hanîfe'nin ashabından İsmail b. Hammâd, Bîşr b. Velîd, Bîşr b. Gıyâs, Yahyâ b. Eksem, İbn Semâa ve diğerlerin bu hadislerle muhalefet ettiğini belirterek şikâyet eder. Halife, Ebû Hanîfe'nin ashabından ileri gelenleri toplayarak İsa b. Hârûn'un getirdiği hadisler gibi delil getirmelerini aksi halde kendilerini fetva ve kazadan menedeceğini belirtir. Daha önce halifenin meclislerine davet edilmeyen İsa b. Ebân, bunu duyunca *el-Huccetu's-sağîra* adlı eseri yazar ve halifeye sunar.¹¹³⁵ Bu eserin Bağdat'ta bulunan el-Mektebetü'l-Kâdiriyye ve Hindistan'da Hüdâbahş ve Benkîpûr kütüphanelerinde bulunduğu belirtilmiştir.¹¹³⁶ Eserde haber çeşitleri, haberin nasıl nakledileceği, haberin kabul ve red şartları, habere muhalif haber vârid olduğunda yapılması gerekenler ve bilinmesi gereken durumlar ele alınmış akabinde dikkate

¹¹³⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/401; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 226-227; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/433; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 151; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/170-171; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 132, 147 vd. Eser için ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/631.

¹¹³⁶ Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 3/2327; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/775; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/81.

alınmadığı ileri sürülen her bir hadis için Ebû Hanîfe ve mezhebinden haber ve kıyas şeklinde deliller getirilmiştir. Halife de kitabı okuyunca tatmin olmuştur.¹¹³⁷

İsa b. Ebân, Ca'fer b. Süleyman ailesinin arşivini (sicillâtını) tutmuş, kadılık görevi dışında bir müftü olarak miras paylaşımını yazmıştır.¹¹³⁸ İsa b. Ebân, *el-Hucetü'l-kebîra*, *Kitâbü Haberi'l-vâhid*, *Kitâbü'l-Câmi'*, *Kitâbü İsbâti'l-kıyâs*, *Kitâbü İctihâdi'r-re'y*, *Kitâbü'l-Hâc* (*Kitâbü'l-Hac*), *Kitâbü's-Şehâdât* ve *Kitâbü'l-İlel* adlı eserleri kaleme almıştır.¹¹³⁹ İsa b. Ebân, İmam Muhammed'den çok fazla kitap yazamamasına karşın *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*'yi rivâyet etmiştir. Vekî'nin de belirttiği üzere onun Ebû Yûsuf'la karşılaştığına dair bir bilgi yoktur.¹¹⁴⁰ Klasik fıkıh kaynaklarında İsa b. Ebân'ın görüşlerine yer verilmiştir.¹¹⁴¹

İsa b. Ebân'ın İmam Şâfiî ile münazara yaptığı kaynaklarda belirtilmektedir. Hatta Yahyâ b. Zekariyyâ, Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'ye İsa b. Ebân ve İbrahim b. İsmail b. Aliyye'nin İmam Şâfiî'nin önüne ona yazılmış reddiye şeklinde bir kitap koyduklarını söylemiş, onun ise İsa b. Ebân'ın kendisi nezdinde ilim ehlerinden olmadığı, kitabının bir şey ifade etmediği ve bu kitabı yazarken İbn Sültân'dan yardım aldığı, İbrahim b. İsmail b. Aliyye'yi tenkit ettiği bir kitap yazdığı şeklinde cevap verdiğini belirtir. Vekî' de İsa b. Ebân'ın İmam Şâfiî'ye karşı delil olarak kullandığı hadisleri Süfyân b. Suhbân'dan aldığını belirtir.¹¹⁴² İsa b. Ebân'ın öğrencileri arasında Tahâvî'nin hocası kadı Ebû Hâzım el-Kâdî ve Bekkâr b. Kuteybe bulunmaktadır.¹¹⁴³

Yahyâ b. Sâlih el-Vahâzî el-Humusî (ö. 222/836-837), Ebû Sâlih veya Ebû Zekariyyâ künyesine sahiptir. Kendisi, İmam Buhârî'nin hocalarından olup Mürciî olmakla itham edilmiştir. Ayrıca o, İmam Muhammed'in ashabından olup Mekke yolculuğunda ona eşlik etmiştir. Ahmed b. Hanbel, ona yazdığı mektupta Ebû Hanîfe'nin kitaplarını rivâyet

¹¹³⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148.

¹¹³⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/172.

¹¹³⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 226-227; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/100; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/806; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/631, 632, 2/1431, 1440.

¹¹⁴⁰ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/171; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 9-10.

¹¹⁴¹ Örnekler için bk. Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 210; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 6/249; Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 5/2232, 2/2984; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/147, 2/144, 6/40, 168, 10/166, 12/121, 17/64, 19/98, 22/92, 97, 23/23, 26/43, 28/213, 30/3, 4, 23, 198.

¹¹⁴² Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhi*, 6/21; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/171.

¹¹⁴³ Muhammed Mazhar Bekâ, *Mu'cemü'l-usûliyyîn* (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kur'a, 1420), 3/326. İsa b. Ebân için ayrıca bk. Özen, "İsa b. Ebân", 22/480-481.

etmeyi bırakırsa yanına geleceğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Süleyman el-Cüzcânî ile karşılaştığında nereye gittiğini sormuş, o da İmam Muhammed'e gittiğini söyleyince ona, Hz. Peygamberi (s.a.v.) terk ettiği ithamında bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in İmam Muhammed'in kitaplarından istifade ettiği rivâyeti göz önünde bulundurulduğunda bu rivâyetler üzerinde kuşku oluşmaktadır.¹¹⁴⁴ Yahyâ b. Sâlih'in *Nüşatu Yahyâ b. Sâlih* adında bir eseri bulunmaktadır.¹¹⁴⁵

Ebû Abdullah Ahmed b. Hâc el-Âmirî en-Nîsâbûrî (ö. 237/851-852), İmam Muhammed'in ashabından olup ondan fıkıh tahsil etmiş ve İbn Mübârek ile Süfyân b. Uyeyne'den hadis öğrenmiştir. Nîsâbûr vaizlerinden, Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın hocası Ahmed b. Harb ve Nîsâbûr Hanefî meşâyihından Ahmed b. Nasr el-Lübbâd ondan rivâyette bulunmuştur.¹¹⁴⁶

Dâvûd b. Ruşeyd (Reşîd) el-Harezmi (ö. 239/854), 159/775 yılında Harezm'de doğmuş, ilim öğrenmek üzere Bağdat'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Çocukluğunda Ebû Hanîfe'nin meclisinde bulunmuştur. O, İmam Muhammed ve Hafs b. Gıyâs'ın ashabından olup İmam Muhammed'den *en-Nevâdir*'i rivâyet etmiştir.¹¹⁴⁷ Aynı eseri, ondan da Muhammed b. Harezmi ve Ali b. Yezîd et-Taberî rivâyet etmiştir.¹¹⁴⁸ Ayrıca Dâvûd b. Ruşeyd, *el-Asl* içinde yer alan *Kitâb 'ul-Uşr*'un râvisidir.¹¹⁴⁹ Daha çok hadisçi kimliğiyle öne çıkan Dâvûd b. Ruşeyd, Bağdat'ta vefat etmiştir.¹¹⁵⁰ Kendisinin bir hadis cüzü olduğu da belirtilmiştir.¹¹⁵¹

Hasan b. Hammâd el-Hadramî (ö. 241/855), İmam Muhammed'den fıkıh öğrenmiş olup Seccâde lakabıyla tanınır. Kaynaklarda bir adam karısına “Bir zındıkla konuşursam üç talakla boşsun.” deyip Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen biriyle konuşursa

¹¹⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/453-456; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/402; Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 3/213; Boynukalın, “Mukaddime”, 92.

¹¹⁴⁵ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 1/194; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/2352.

¹¹⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/62-63; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/324; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 10/259.

¹¹⁴⁷ Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*, 2/560; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/237; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/359.

¹¹⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1980.

¹¹⁴⁹ Boynukalın, “Mukaddime”, 78, 80.

¹¹⁵⁰ Boynukalın, “Mukaddime”, 95-96.

¹¹⁵¹ İbn Hacer, *Mu'cemü'l-müfehris*, 279.

karısının kendisinden boşanmış olacağı şeklindeki görüşünden anlaşıldığı üzere Mu'tezile karşıtıdır. Hadisciliği öne çıkan ve münekkitler tarafından sika olarak nitelendirilen Hasan b. Hammâd, Recep ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹¹⁵²

Yahyâ b. Eksem el-Mervezî'nin (ö. 242/857), doğum tarihi konusunda ihtilaf bulunmakla birlikte 159/775 yılında Merv'de doğduğu görüşü ağır basmaktadır. Babası Eksem b. Muhammed, Ebû Hanîfe ve İmam Züfer'in talebesidir.¹¹⁵³ Yahyâ b. Eksem, ilk öğrenimini babasından almıştır. O, Ebû Yûsuf'tan rivâyette bulunmuş ve İmam Muhammed'den fıkıh öğrenmiştir. İsmail b. Hammâd'dan sonra 202/817-818 yılında, henüz 18 yaşındayken Basra kadısı olarak göreve başlamış ve daha sonra Bağdat kadılığına getirilmiştir. Halife Me'mûn döneminde, 210/825 yılında kâdilkudât olarak atanmış ancak halife Mu'tasım döneminde bu görevinden alınarak yerine İbn Ebû Duâd getirilmiştir. Halife Vâsık billâh döneminde Bağdat'ın doğu tarafında kadılık yapan Yahyâ b. Eksem, halife Mütevekkil döneminde, 237/851 yılında tekrar kâdilkudâtlık makamına getirilmiş, ancak üç yıl sonra görevden alınmıştır. Hafs b. Gıyâs ve Süfyân b. Uyeyne'nin öğrencisi olan Yahyâ b. Eksem, daha çok hadisciliğiyle bilinir. Buharî ve Tirmizî, ondan rivâyette bulunmuş olup kendisi İmam Şâfiî'nin de ashâbı arasında zikredilir.¹¹⁵⁴ Saymerî, ona müstakil bir başlık ayırmamakla birlikte İsa b. Ebân'ın işlendiği bölümde onu, ehl-i re'yin ileri gelen fakihleri arasında zikretmektedir.¹¹⁵⁵ Yahyâ b. Eksem, çok yönlü bir âlim olup hadis, fıkıh ve kelam gibi ilimlerle ilgilenmiş bunların yanında erken yaşlarından itibaren kadılık, kâdilkudâtlık, mezâlim ve vezirlik gibi birçok resmî görev üstlenmiştir. Ehl-i re'y âlimleri arasında zikredilmekle birlikte kendisinin hadis ilmiyle uğraşması ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsemesi, onun ayrıca ehl-i hadîs âlimleri arasında zikredilmesine sebep olmuştur. Ancak geniş bir ilme sahip olması ve içtihat etmesi nazara alındığında onun müstakil bir müçtehit olduğunu

¹¹⁵² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/191; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 3/53-54; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 3/306/307; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 18/222-223; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/392-393.

¹¹⁵³ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/124.

¹¹⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/210-211; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 224; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/138-139; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/161; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/195-206; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/398-399.

¹¹⁵⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148.

söylemek daha doğru olur.¹¹⁵⁶ Kaynaklarda Yahyâ b. Eksem'in *Îcâbü't-temessük bi ahkâmi'l-Kur'an* adlı eseri ile bir kasîdesinden bahsedilir.¹¹⁵⁷

Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 242/856-857), İmam Muhammed'in ashabından olup Rey kadılığı yapmıştır. Vefat yılı 248/862-863 olarak da verilir.¹¹⁵⁸ Ayrıca kaynaklarda Bağdat kadısı olarak görev aldığı ve Süleyman b. Şuayb ile Ali b. Mi'bed'in tabakasından olduğu belirtilmiştir. Kendisi Ebû Mutî' el-Belhî'den, oğlu Ahmed b. Muhammed de ondan rivâyette bulunmuştur. *Kitâbü'l-Müddeî ve müddeâ aleyh* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹¹⁵⁹ Ayrıca *Müsned*'i olduğu belirtilir.¹¹⁶⁰ Bunun yanında *el-Muhâvere* adlı eserinin günümüze kadar geldiği bilgisi verilmiştir.¹¹⁶¹ Saymerî, kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Muhammed b. Mukâtil'i İmam Muhammed'in en önemli öğrencileri arasında özellikle zikreder.¹¹⁶² Hocaları arasında Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkindî de (ö. 208/823-824) zikredilir.¹¹⁶³ Kaynaklarda onun görüşlerine sıkça rastlanılmaktadır.¹¹⁶⁴ Ayrıca Ebû'l-Leys es-Semerkindî, onun görüşlerini *en-Nevâzil*'inde toplamıştır.¹¹⁶⁵

İsmail b. Saîd eş-Şâleñcî (ö. 246/861), aslen Esterâbâd'dan olup 40 yıl dalâlet üzere yaşadıkdan sonra Allah'ın hidayetinde mazhar olmuştur. *Kitâbü'l-Beyân* adıyla fıkıh alanında bir eser kaleme aldığı bilgisi verilen İsmail b. Saîd'in önceleri ehl-i re'y iken daha sonra ehl-i hadîs ekolüne geçtiği belirtilse de Ahmed b. Abbâs el-Adevî'nin

¹¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Yahyâ b. Eksem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/249-251.

¹¹⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 58; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 2/515; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 81/885.

¹¹⁵⁸ Mecdî Bâselüm, "Mukaddimetü't-tahkîk", 1/75.

¹¹⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/134; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 101b; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/638; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1457; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 2/13.

¹¹⁶⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 2/13.

¹¹⁶¹ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/85.

¹¹⁶² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

¹¹⁶³ Bâselüm, "Mukaddimetü't-tahkîk", 1/81. Kendisine *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eser nispet edilir. O, bu eseri hocası Ebû Hanîfe'den rivâyet etmiş olmalıdır. Bk. İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 1/333; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3841; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/49.

¹¹⁶⁴ Örnekler için bk. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 12, 18, 479; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/85, 180, 216, 246, 3/149, 150, 10/151; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/29, 47, 57, 74, 79, 2/99, 3/8, 5/19; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/211, 216, 323, 2/54, 113, 3/43, 43, 553, 5/334, 337, 6/97, 159, 7/273.

¹¹⁶⁵ Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/85. Burada onun *el-Muhâvere beyne's-şahseyn* adlı eserinden de bahsedilir. Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3256.

rivâyetine göre o, başından sonuna kadar İmam Muhammed'in ashabındandı.¹¹⁶⁶ 246/860 yılında Duhistan'da vefat ettiği bilgisi verilen İsmail b. Saîd'in, *el-Beyân*'da İmam Muhammed'den nakilde bulunarak bunlara cevaplar verdiği, ayrıca Ahmed b. Hanbel ile yazıştığı ve onu övdüğü de belirtilmiştir.¹¹⁶⁷ Kaynaklarda onun *Mesâilü 'ş-Şâleci* adıyla bir kitap telif ettiğine değinilmiştir.¹¹⁶⁸

İsmail b. Tevbe el-Kazvî (ö. 247/861-862), aslen Tâifli olup Kazvin'e yerleşmiş, Hicaz ve Irak'a ilim yolculukları yapmıştır.¹¹⁶⁹ Ebû Süleyman el-Cüzcânî'yle birlikte İmam Muhammed'den *es-Siyeru 'l-kebîr*'i rivâyet etmiştir. İmam Muhammed'in bu eserinin o ikisi dışında râvisi yoktur. İsmail b. Tevbe, halifenin çocuklarının eğitimi üstlenmiş ve onları beraberinde İmam Muhammed'den *es-Siyer* dinlemeye götürmüştür.¹¹⁷⁰

Ebû Sehl Musa b. Nasr (Nusayr?) er-Râzî (ö. 263/876-877), İmam Muhammed'in önde gelen ashabından olup *Kitâbü 'l-Mehâric*, *Kitâbü 'l-Harâc* ve *Kitâbü 'ş-Şuf*'a adlı eserlerin sahibidir. Ebû Sehl er-Râzî'nin öğrencileri arasında Ebû Ali ed-Dakkâk bulunmaktadır. Ayrıca kendisinin 189/804 yılından önce hayatta olduğu bilgisi verilir.¹¹⁷¹ Kureşî'de verilen bir bilgiye göre Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/929-930), Musa b. Nasr'ın öğrencisidir. Ancak bu durum vefat tarihleri açısından çok da mümkün görünmemektedir. Kureşî, eserinin başka bir yerinde Ebû Saîd el-Berdaî'nin Ali b. Musa b. Nasr er-Râzî'nin öğrencisi olduğunu belirtir. Buna göre Ebû Saîd el-Berdaî'nin Musa b. Nasr'ın oğlunun

¹¹⁶⁶ Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmûîd Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 11/341-342; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmî 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 1/264.

¹¹⁶⁷ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 136; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 2/188-189.

¹¹⁶⁸ Yûsuf b. Hasan es-Sâlihî, *Mu'cemü 'l-kütüb*, thk. Yûsrâ Abdülganî el-Büşrâ (Mısır: Mektebetü İbni Sîna, ts.), 24; Süleyman b. Abdurrahman Hemedân, *Keşfü 'n-nakkâb an müellefâti 'l-ashâb*, thk. Abdülilâh b. Osman eş-Şâyî' (Riyad: Dâru's-Samî, 2005), 232.

¹¹⁶⁹ Kelbî, *Tehzibü 'l-kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, 1/286.

¹¹⁷⁰ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 2/181; Kazvî, *et-Tedvîn fî ahhârî Kazvîn*, 2/290-291.

¹¹⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 2/188; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 297; Leknevî, *el-Fevâidü 'l-behiyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 216; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmî 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 2/1430, 1456; Kâtib Çelebi, *Süllemü 'l-vusûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, 3/359; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 13/49; İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn esmâu 'l-müellifîn ve âsâru 'l-müellifîn*, 2/477.

öğrencisi olma ihtimali daha kuvvetlidir.¹¹⁷² Aynı bilgi başka bir kaynakta da bulunmaktadır.¹¹⁷³

Süleyman b. Şuayb el-Keysânî (ö. 278/891), İmam Muhammed'in ashabından olup Muhammed b. Mukâtil ve Musa b. Nasr'ın tabakasındandır. İmam Muhammed'den babası aracılığıyla *en-Nevâdir*'i rivâyet etmiştir. Öğrencisi Tahâvî, babasıyla birlikte Mısır'a giden Süleyman b. Şuayb'tan rivâyette bulunmuştur.¹¹⁷⁴ Zehebî, vefat tarihini 273/886 olarak verir.¹¹⁷⁵ Saymerî, onun İmam Muhammed'in ashabından olduğunu teyit eder.¹¹⁷⁶ Süleyman b. Şuayb, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan babası Şuayb b. Süleyman'dan 69 yıl sonra, İmam Muhammed'den 92 yıl sonra vefat etmiştir. Buna göre o, 100 yıldan fazla bir ömür sürmüş olmalı veya ihtilaflı olan vefat tarihi kaynaklarda hatalı verilmiş olmalıdır.

Kaynaklarda daha çok Amr b. Ebû Amr olarak zikredilen **Amr b. Saîd b. Zâzân** (öl.?), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den rivâyette bulunmuştur. Saymerî, onu İmam Muhammed'in, Zehebî ise Ebû Yûsuf'un ashabı olarak verir.¹¹⁷⁷ **Abdurrahman b. Alkame el-Mervezî** (öl.?), İmam Muhammed'in ashabından olup Nûh b. Ebû Meryem'den hadis dinlemiştir. Hadis öğrenmek için Bağdat'a gelen Abdurrahman b. Alkame, re'y ve hadisi iyi bilen, salih bir insan olup, hesap ve devir meselelerini de iyi bilirdi. O, zorla Serahs kadılığına getirilmiş, ancak birkaç gün davalara baktıktan sonra kaçmış ve ortalarda görünmemiştir.¹¹⁷⁸

Ali b. Sâlih el-Cürcânî (öl.?), Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ashabından olup İmam Muhammed'den nâdiru'r-rivâye eserlerinden olan *el-Cürcâniyyât*'ı rivâyet etmiştir.¹¹⁷⁹ Bunun yanında Süleyman b. Saîd, el-Keysânî'nin *Câmiu'l-Keysân fî'l-furû'* adlı eserini Bişr b. Velîd ile beraber rivâyet etmiş ve aynı eseri onlardan da Ebû İshak el-Kerhî ve

¹¹⁷² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/188, 1/380.

¹¹⁷³ Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasanî, el-Fâsî, *İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 3/20.

¹¹⁷⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/252.

¹¹⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/364.

¹¹⁷⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

¹¹⁷⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164; Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 61; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydan el-Hâmîdî (Dımaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1997), 3/1667.

¹¹⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/302-303; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 10/253.

¹¹⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/581.

Ebü'l-Hasen el-Kerhî rivâyet etmiştir.¹¹⁸⁰ Kaynaklarda geçen aynı isimdeki diğer şahıslarla aynı kişi olmadığı anlaşılan Ali b. Sâlih el-Cürcânî'nin hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁸¹

Ahmed el-Kârî (öl.?), İmam Muhammed'in ashabından olup hocası aracılığıyla Ebû Hanîfe'den nakilde bulunmuştur. Kendisinin öşür ve kurban günlerinin üç gün olmasıyla ilgili rivâyetleri vardır. Kerhî ve Tahâvî, bu rivâyetleri ondan alarak Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de aynı görüşte olduğunu zikreder. Bu rivâyetleri onlardan Ebû Bekir er-Râzî'nin rivâyet ettiği belirtilse de doğrusunun Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin rivâyet etmesi olduğu belirtilmiştir.¹¹⁸²

Cessâs, İmam Muhammed'den fıkıh öğrenen **İsmail b. Sâlim**'e (öl.?), *Ahkâmü'l-Kur'an*'da atıfta bulunur.¹¹⁸³ Serahs'ın Elvezzân köyünden olan **Sûre b. Hasan el-Elvezzânî** (el-Âlevuzânî) (öl.?), İmam Muhammed'in ashabından olup ondan rivâyette bulunmuştur.¹¹⁸⁴ **Zeyd b. Nuaym** da (öl.?), İmam Muhammed'in ashabından olup Bağdat'ta ondan hadis rivâyet etmiştir.¹¹⁸⁵

İmam Muhammed'in ashabından olan **Süfyân b. Suhbân el-Basrî** (öl.?), kelimacı fakihlerden olup Mürcîî olmakla itham edilmiştir. Kendisinin *Kitâbü'l-İlel* adlı bir eseri bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm, onun başka kitaplarının da olduğunu belirtir. İsa b. Ebân'ın İmam Şâfi'ye cevap verirken delil getirdiği hadisleri Süfyân b. Suhbân'ın kitabından aldığı belirtilmiştir.¹¹⁸⁶ Ayrıca onun Ebû Hanîfe'den yaptığı bir rivâyete yer verilmiştir.¹¹⁸⁷ Süfyân b. Suhbân'ın Bişr b. Velîd ile vekâleten köle satın alma konusunda yaptığı bir münazaradan bahsedilmiştir.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/571.

¹¹⁸¹ Karşılaştırma için bk. Aynî, *Megânî'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*, 2/352-353; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/60, 65; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/371-373.

¹¹⁸² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/134.

¹¹⁸³ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/187.

¹¹⁸⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/254, 357; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/81.

¹¹⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/247; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/275; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 8/447.

¹¹⁸⁶ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 170-171; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254-255; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1440; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/171; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 10.

¹¹⁸⁷ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*, thk. Halîl el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403), 2/371.

¹¹⁸⁸ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 289b.

3.2.1.4. Hasan b. Ziyâd'ın Öğrencileri

Bu başlık altında Hasan b. Ziyâd'dan fıkıh öğrenen talebeleri incelenecektir.

Hasan b. Bişr (ö. 244/858-859), kardeşleri Hüseyin ve Sehl'le birlikte babası Bişr ve Hasan b. Ziyâd'dan fıkıh tahsili yapmış ve Nisâbûr'da kadılık görevi üstlenmiştir.¹¹⁸⁹

164/780-781 yılında doğan **İshak b. Behlûl et-Tenûhî** (ö. 252/866-867), Hasan b. Ziyâd ve Ebû Yûsuf'un öğrencisi Heysem b. Musa'nın ashabı olup onlardan fıkıh tahsil etmiştir. Kadılık yapmayan İshak b. Behlûl'ün kendine has içtihatları bulunduğu, hatta bir mezhebi olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir. Hadis öğrenmek için Bağdat, Kûfe, Basra, Mekke ve Medine'ye yolculuk yapmıştır. Fıkıhta el-Mütedâd ve Mesâil adlı eseri telif etmiş ve diğer ilimlere dair de eserlerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Halife Mütevekkil, onu Bağdat'a davet ederek kendisinden hadis dinlemiş ve ona iltifatta bulunmuştur. İshak b. Behlûl, Enbâr'da vefat etmiştir.¹¹⁹⁰

181/797 yılında Belh'de doğan **Muhammed b. Şucâ' es-Selcî** (ö. 266/880), ilim tahsili için Irak'a gelmiştir. Fıkıh, hadis ve Kur'an okuma konusunda öne çıkan Muhammed b. Şucâ', fıkıhı önce Hasan b. Ebû Mâlik, o vefat edince Hasan b. Ziyâd'dan öğrenmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin el-Yemânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Musa el-Kummî ve Hüseyin b. Abdullah en-Nîsâbûrî bulunmakta olup Yahyâ b. Eksem ve Vekî' ondan rivâyette bulunmuştur. İkinci namazında secde halinde aniden vefat etmiş ve vasiyeti gereği kendi evine gömülmüştür.¹¹⁹¹

Muhammed b. Şucâ'ın yaşadığı dönemde mihne olayları bitmiş ve ehl-i hadîs güç kazanmaya başlamıştı. O, Ebû Hanîfe ve öğrencilerine eleştirilerin arttığı bu dönemde onların görüşlerini hadislerle temellendirmeye çalışmıştır. Bu amaca binaen olsa gerek *Kitâbü Tashîhi 'l-âsâr* adlı eserini kaleme aldığı belirtilmiştir.¹¹⁹² Kadılık görevi almayan İbnü's-Selcî'nin Mu'tezile'ye meyli olduğu belirtilmiş ve bazı muhaddisler onun

¹¹⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/190-191.

¹¹⁹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164; Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/137; İbn Kutluboğa, *Tâcu 'l-terâcîm*, 128-129; Zirikî, *el-A 'lâm*, 1/294; Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 12/489-491; İsmail Paşa, *Hediyetü 'l-ârifin esmâu 'l-müellifin ve âsârü 'l-müellifin*, 2/17; Sâlihî, *Mu 'cemü 'l-kütüb*, 26.

¹¹⁹¹ Bekâ, *Mu 'cemü 'l-usûliyyîn*, 3/296; Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 2/144, 1/212; Kefevî, *Ketâibü 'l-a 'lâmi 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti 'n-Nu 'mâni 'l-muhtâr*, 109b.

¹¹⁹² Kefevî, *Ketâibü 'l-a 'lâmi 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti 'n-Nu 'mâni 'l-muhtâr*, 102b; Cengiz Kallek, "İbnü's-Selcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/203.

hakkında olumsuz yorumlar yapmıştır.¹¹⁹³ Mütevekkil'in onu kadı tayin etmek istediğinde Ahmed b. Hanbel'le mektupla istişare ettiği ve onun halifeye olumsuz kanaat bildirdiği rivâyet edilir. Muhammed b. Şucâ'ın halku'l-Kur'an hususunda tevakkuf ettiği de belirtilmiştir.¹¹⁹⁴ Zehebî, bir rivâyetinde Mütevekkil'in onu kadı olarak atamak istediğinde kendisine onun Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin ashabından olduğu bilgisinin verildiğini belirtir.¹¹⁹⁵ Ayrıca Mu'tezilî tabakât eserlerinde kendisine yer verilmiştir.¹¹⁹⁶

Muhammed b. Şucâ', İsa b. Ebân'dan İmam Muhammed'in mesâilini *Mesâilü İbn Şucâ'* adıyla rivâyet etmiştir.¹¹⁹⁷ Eserleri arasında 61 cüzden oluşan *Kitâbü'l-Menâsik*, *Kitâbü Tashîhi'l-âsâri'l-kebîr*, *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü'l-Mudârabe*, *Kitâbü's-Şurût*, *Kitâbü'l-Mehâdir* ve *s-sicillât ve'l-vesâik ve'l-uhûd, et-Tecrîd fî'l-fikh*, günümüze kadar gelebilen *Kitâbü'l-Keffârât*, *Kitâbü'r-Red alâ'l-Müşebbihe* bulunmaktadır.¹¹⁹⁸ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil* ve *Uyûnü'l-Mesâil*'inde Muhammed b. Şucâ'ın eserlerinden bol miktarda iktibasta bulunur.¹¹⁹⁹

Ali er-Râzî (öl.?), Muhammed b. Şucâ'ın akranı olup Hasan b. Ziyâd'dan fıkıh öğrenmiştir. Kendisi mezhebi ve usûlünü iyi bilen, zühd ve verâ sahibi bir âlimdir. *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Asl*'daki bazı meselelere eleştiriler yapan Ali er-Râzî, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den rivâyette bulunmuştur.¹²⁰⁰ Saymerî'de, (وَمِنْ أَقْرَانِ مُحَمَّدَ بْنِ عَلِيٍّ الرَّازِيِّ) ifadesinde muhtemelen istinsah hatası yapılmıştır. Bu ifadenin (وَمِنْ أَقْرَانِ مُحَمَّدَ بْنِ عَلِيٍّ الرَّازِيِّ وَكَانَ غَارِقًا بِمَذَاهِبِ أَصْحَابِنَا) şeklinde olması daha doğru gözükmektedir.¹²⁰¹ Bu ifadedeki “Muhammed”den kasıt Muhammed b. Şucâ' olduğu başka kaynaklardan doğrulanabilmektedir.¹²⁰² Taşköprüzâde, ismini Ali b. Miskâl er-

¹¹⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/59-60; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256-257; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/424-425; Kallek, “İbnü's-Selcî”, 21/203-204.

¹¹⁹⁴ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/426; Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 25/362.

¹¹⁹⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/167.

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 128-129.

¹¹⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1667.

¹¹⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256-257; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/410, 2/1453, 1459; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/17; Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/85; Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 4/2769. Burada *Kitâbü'l-keffârât* adlı eserin Amasya II. Beyazıt Kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir.

¹¹⁹⁹ Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/85.

¹²⁰⁰ Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 1/275-277; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 144.

¹²⁰¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

¹²⁰² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/382.

Râzî şeklinde zikredip onun Muhammed b. Şucâ‘ın akranı olduğunu belirtmektedir.¹²⁰³ İbn Seleme’nin, “Halef b. Eyyûb’un ilmi toplansaydı Ali er-Râzî’nin ilmi kadar olurdu.” ifadesi Ali er-Râzî’nin ilim seviyesi hakkında fikir vermektedir.¹²⁰⁴ Leknevî, onun ashâbü’t-tahrîc olarak değerlendirildiğini belirtir.¹²⁰⁵

İbnü’n-Nedîm, Ali er-Râzî’nin ehl-i re’y olduğunu, *Kitâbü’l-Mesâilî’l-kebîr*, *Kitâbü’l-Mesâilî’s-sağîr* ve *Kitâbü’l-Câmi’* adlı eserleri olduğunu belirtir.¹²⁰⁶ İbn Kutluboğa, Ali b. Mukâtil er-Râzî ismi altında İbn Nedîm’in verdiği bu bilgiye atıfta bulunarak Ali er-Râzî ile Ali b. Mukâtil er-Râzî’nin aynı kişi olduğunu îmâ eder.¹²⁰⁷ Ancak bu bilgi başka kaynaklardan doğrulanamadığı gibi Kureşî bu isimleri farklı şahıslar olarak tanıtır.¹²⁰⁸ Kefevî, Nâtîfî’nin *Ecnâs*’ında Ali er-Râzî’nin *Kitâbü’s-Salât* adlı eserine atıf yapıldığını belirtir.¹²⁰⁹ Kefevî’nin eserinin bir başka yerinde zikrettiği Ebû Ali er-Râzî (ö. 211/826-827), Hasan b. Ebû Mâlik’in arkadaşı olup onunla birlikte Ebû Yûsuf’tan fıkıh öğrenmiş ve Muhammed b. Şucâ‘ da ondan rivâyette bulunmuştur. Kefevî’nin bahsettiği Ebû Ali er-Râzî, Ebû Yûsuf’un öğrencisi ve Muhammed b. Şucâ‘ın hocasıdır.¹²¹⁰ Kâtib Çelebi, onun *Kitâbü’d-Dahâyâ* adlı eserinden bahseder.¹²¹¹ Bu kişinin Ali er-Râzî’nin babası olması muhtemeldir. Burhâneddin el-Buhârî, Ali er-Râzî’nin görüşlerine eserinde yer vermektedir.¹²¹²

Amr b. Mehîr (öl.?), (Ömer/Amr b. Müheyr/Mehrân?) Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf’ın babası olup Hasan b. Ziyâd’ın derslerine katılmıştır. Kendisinin Hasan b. Ziyâd üzerinden Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan rivâyetleri bulunmaktadır. Örneğin o, Ebû Hanîfe’den rüşvet alan kadının azledilmezse kendiliğinden azledilmiş sayılacağı ve sadece vasiyet yoluyla vakfın caiz olacağı görüşlerini rivâyet eder.¹²¹³

¹²⁰³ Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-Fukahâ*, 38.

¹²⁰⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/231.

¹²⁰⁵ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 144.

¹²⁰⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 2/1669.

¹²⁰⁷ İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcîm*, 215-216.

¹²⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/382, 1/380. Burada Ali b. Mukâtil er-Râzî’nin *Kitâbü’s-Sicillât* adlı bir eseri olduğu bilgisi verilmiştir.

¹²⁰⁹ Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 95b.

¹²¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/259, 370; Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 98b.

¹²¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*, 2/1434.

¹²¹² Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu’l-burhânî fî’l-fikhi’n-Nu’mânî*, 1/60, 3/304, 4/137, 5/396, 6/85, 155, 8/217.

¹²¹³ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/400; Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 103a.

3.2.2. Üçüncü Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (3. Tabaka)

3.3.2.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi

Hicrî üçüncü asırda Irak Hanefî çevresi, mezhebin merkezi konumundadır. Ebû Hanîfe'den sonra mezhebin teşekkülünün üzerlerinden oluştuğu Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ders halkalarının burada bulunması, özellikle uzak bölgelerden ilim taliplerinin ilgilerini bu bölgeye çekmiştir. Dolayısıyla Mâverâünnehir ve Mısır Hanefî fıkıh çevrelerinin de kaynağı burasıdır.

Hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinde mihne olayları vuku bulmuş ve birçok âlim, halku'l-Kur'an hususunda sorguya çekilmiştir. Bu dönemde pek çok Hanefî düşünceyi benimseyen âlim, Mu'tezilî veya Cehmî olmakla itham edilmiştir. Bu dönemin öne çıkan isimleri arasında halifeyle yakın ilişkisi bulunan ve Cehmî olmakla itham edilen Hassâf, yaptığı teliflerle öne çıkmaktadır. Kendisinden sonra onun eserlerine çok sayıda atıfta bulunulmuştur.

Irak'ta yapılan mezhebin rivâyet çalışmalarında Ebû Ali ed-Dakkâk ve Bekir b. Muhammed el-Ammî önemli bir yere sahiptir. Hicrî üçüncü asrın sonunda vefat eden Ali b. Musa el-Kummî, fıkıh usûlü konularında İmam Şâfiî'ye yaptığı reddiyelerle öne çıkmaktadır. Bu dönem âlimleri, yargılama usulü, vakıf ve ahkâm tefsiri gibi alanlarda ilk örnekleri vermişlerdir. Bu dönemde Hanefî düşünceye sahip olan bazı âlimlerin kadılık görevi üstlendikleri görülmektedir.

Aşağıda Irak Hanefî fıkıh çevresinin önde gelen âlimleri ve bunların Hanefî fıkıh düşüncesine katkılarına temas edeceğiz.

Ebû Ali Abdullah b. Ca'fer er-Râzî (ö. 233/847-848'den sonra), Muhammed b. Semâa'nın öğrencisi olup Ebû Yûsuf'tan Ebû Hanîfe'nin babasıyla gittiği hacda sahâbeden Abdullah b. Hâris'le karşılaştığı rivâyetini aktarır.¹²¹⁴

181/797 yılı civarında doğan ve Bağdat'ta vefat eden **Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf** (ö. 261/874), ayakkabıcılık yaparak geçimini sağladığı için el-Hassâf lakabıyla tanınır. Hasan b. Ziyâd ve İmam Muhammed'in öğrencisi olan babası Amr (Ömer?) b.

¹²¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/272; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 102.

Müheyr (Mehrân?) eş-Şeybânî'nin isminde ihtilaf vardır. Kureşî, *el-Hidâye*'de, "el-Vedîa" bahsinde lakabıyla adının geçtiği bilgisini vermektedir. Safedî'nin kadı olarak nitelediği Hassâf, babasından fıkıh öğrenmiş ve rivâyette bulunmuştur. Kendisi, halife Mühtedî Billah zamanında öne çıkan âlimlerden biri olup onun için *Kitâbü'l-Harâc* adlı bir eser kaleme almıştır. Mühtedî Billah, çıkan iç karışıklıkta öldürülünce Hassâf'ın da evi yağmalanmış, *Kitâbü'l-Harâc* ve *Kitâbü'l-Menâsık* gibi kitaplarından bazıları tamamen yok olmuştur. Eserleri arasında iki ciltlik *Kitâbü'l-Hiyel*¹²¹⁵, *Kitâbü'l-Vasâya*, *Kitâbü's-Şurûti'l-kebir*, *Kitâbü's-Şurûti's-sağır*, *Kitâbü'r-Radâ'*, *Kitâbü'l-Mehâdir* ve *s-sicillât*, *Kitâbü Edebi'l-kâdî*, *Kitâbü'n-Nafakât*, *Kitâbü'n-Nafakât alâ'l-ekârib*, *Kitâbü'l-İkrâri'l-verase ba'dihim li ba'd*, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*, *Kitâbü'l-Asîr* ve *ahkâmühü*, *Kitâbü Zer'i'l-Ka'be* ve *l-Mescidi'l-Harâm* ve *l-Kabri'l-Mukaddes* ve *Kitâbü'l-Menâsık* bulunur. Bunlardan *Kitâbü'l-Hiyel*, *Kitâbü Edebi'l-kâdî*, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*, *Kitâbü'r-Radâ'* ve *Kitâbü'n-Nafakât* günümüze kadar gelmiştir. Hassâf'ın babasının İmam Muhammed'in öğrencisi olması ve kitaplarının isimleri, eserlerinin İmam Muhammed'den rivâyet edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Ancak *el-Asl*'in rivâyet silsilelerinde Hassâf'ın ismine rastlanılmamıştır. Kureşî, İbn Neccâr'dan Hassâf'ın kendi elinin emeği ile geçinen, verâ sahibi ve zâhid biri olduğunu nakleder. İbnü'n-Nedîm, onu faziletli, ferâizi, hesabı ve mezhebi iyi bilen âlim olarak tanıtır. Ebû Sehl Muhammed b. Amr'ın bazı Belh meşâyihından nakille yaptığı "Bağdat'a girdim. Köprü'nün üstünde bir adam üç gün boyunca 'Hassâf'a şöyle bir mesele soruldu. O da şöyle cevap verdi. Hata etti. Meselenin cevabı şöyle şöyledir. Ona bunu ulaştırana Allah merhamet etsin.' diye bağırdı." şeklindeki rivâyet, Hassâf'ın fetva konusundaki hassasiyetine işaret eder. Şemsüleimme el-Halvânî, Hassâf'ın kendisine uyulması sahih olan ilimde büyük bir adam olduğunu belirtir. Hassâf, Kemalpaşazâde'nin tasnifinde meselede müctehit olarak yer alır.¹²¹⁶ Hassâf'ın kaleme aldığı *Edebü'l-kâdî* adlı eseri, bu alanda yazılmış ilk

¹²¹⁵ Alanının ilk ve önemli kaynaklarından bir olan *Kitâbü'l-Hiyel*'in her ne kadar iki cilt olduğu zikredilse de günümüze gelen nüshası, tek cilt halinde 129 sayfadır. Konular 55 bâta ele alınmıştır. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf, *Kitâbü'l-Hassâf fi'l-hiyel* (Kahire: y.y. 1314).

¹²¹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/87-88, 400; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 97-98; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/418-419; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, 29-30, 151; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/123-124; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/175; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/189; Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa, Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Risâletân: Tabakâtü'l-müctehidîn li İbn Kemal Paşa ve İlmü'l-bahs ve'l-münâzara li Taşköprüzâde*, thk. Ebû Abdurrahman b. Akîl (Riyad: y.y. 1397), 14; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 8. Ayrıca bk. Abdülvehhab Öztürk, "Hassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/395. Eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1, 695, 2/1400; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-*

eserdir.¹²¹⁷ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, eserinde Hassâf'ın *Kitabü's-Şurût*'undan nakilde bulunmuştur.¹²¹⁸ Klasik Hanefî literatüründe ilk dönemlerden itibaren Hassâf'ın görüşlerine çok sayıda atıf yapılmıştır.¹²¹⁹

253/867 yılında Ahmed b. Muhammed b. Semâa'dan sonra Bağdat'ta kadılık yapan **İbrahim b. İshak el-Kûfî** (ö. 277/890), Kûfe kadılığı görevinde de bulunmuştur. Rivâyete göre halife Muvaffak, ondan yetim mallarından kendisine borç vermesini istediğinde o, “Bir buğday tanesi dahi vermem.” diyerek reddetmiştir. Bundan dolayı 254/868 yılında kadılık görevinden ayrılan İbrahim b. İshak, 93 yaşında vefat etmiştir. Muhammed b. Halef, Bağdat kadılığı esnasında İbrahim b. İshak'tan yazdığını belirtir. Hatib el-Bağdâdî ve İbn Kutluboğa onun ehl-i hadîs olduğunu ve insanların ondan çok hadis öğrendiğini belirtir.¹²²⁰

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtey (ö. 280/894), Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den fıkıh öğrenmiş olup İmam Muhammed'in kitaplarını hocasından rivâyet etmiştir. Ayrıca çokça hadis rivâyet edip *el-Müsned* adlı eserini kaleme almıştır. Kendisine ait *Mesâil*'i olduğu da belirtilir. Öğrencileri arasında ashâbından kadı Yahyâ b. Eksem, Vekî' b. Cerrâh, oğlu Abbâs b. Ahmed ve Yahyâ b. Sâid bulunmaktadır. Vâsıt'ta kadılık görevi ve Sevâd işlerinin bir kısmını üstlenmiş ve Bağdat'ta da kadılık yapmıştır. Halife Mu'tazid döneminde görevinden ayrılarak vefatına kadar evinde ibadetle meşgul olan Ahmed b. Muhammed, başka bir rivâyete göre Vâsıt kadısı iken halife Muktedir zamanında bu görevinden ayrılarak evinde ibadetle meşgul olmuştur.

mütemmimu Keşfi'z-zunûn, 22; Yûsuf b. İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbuâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe* (Mısır: Matbaatu Serkîs, 1928), 2/824; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 1/49; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/86-89; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/377-378; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 13/593, 50/860, 61/830, 833, 835, 847, 71/917, 90/324, 97/776, 777, 99/6, 116/72, 117/672, 124/874.

¹²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülvehhab Öztürk, “Edebü'l-Kâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/410.

¹²¹⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 235, 316.

¹²¹⁹ Örneklemler için bk. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 88, 92, 334, 469; Kudûrî, *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, 6/3072, 10/5379, 5409, 12/6545, 6547, 6561; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/182, 225, 9/17, 17/36, 92, 18/92, 19/76, 21/88, 28/189, 30/52, 53, 183, 243; Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 2/285, 293, 3/26, 106, 119, 155, 156, 159, 217, 4/312, 329, 332, 545; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 3/18, 49, 8/233, 234, Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 6/266-267; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 11/417, 428.

¹²²⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/35; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 57; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/182-183; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 6/24-25; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/198-199.

Leknevî, Saymerî'den nakille onun Ahmed b. Ebû İmrân ve Hassâf'ın tabakasından olduğunu belirtir.¹²²¹ Vekî', eserinde Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birney (el-Birtey) ismini vererek onun Bağdat'ın doğu tarafında 249/863-864 yılından itibaren kadılık yaptığını belirtir.¹²²² Hatîb el-Bağdâdî de onun Ebû Hişâm er-Rufâi'den sonra yani 249/863-864 yılından itibaren Bağdat'ta kadılık yaptığını teyit etmektedir.¹²²³

Ebû Abdullah Muhammed b. Zarzûr el-Fârisî (ö. 291/903-904), ezberleme yeteneği ve hafızasıyla darb-ı mesel olmuştur. Kur'an'ı ezberledikten sonra İbn Selâm'ın tefsirini de ezberlemiştir. Ebû Hanîfe'nin tüm fıkhamı ezberleyen Muhammed b. Zarzûr, fukahânın münazaralarına katılır ve ezberinden tüm fakihler istifade ederdi.¹²²⁴ Başka bir kaynaktan kendisinden Muhammed b. Zarzar şeklinde bahsedilir.¹²²⁵

Ebü'l-Hasen Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917), kendi asrının imamı olup Muhammed b. Şucâ'dan fıkıh öğrenmiştir.¹²²⁶ Şâfiîlere yaptığı tenkitleri içeren kitapları olduğu belirtilen Ali b. Musa, bir dönem Nisâbü'r'da bulunmuştur.¹²²⁷ İbnü'n-Nedîm, onun Iraklı meşhur fakihlerden biri olduğunu, İmam Şâfiî'nin kitaplarını tenkit ettiğini, *Ahkâmü'l-Kur'an*, *İsbâtü'l-kıyâs* ve *l-ictihâd* ve *el-Haberu'l-vâhid* adlı bir eserlerinin olduğunu belirtir.¹²²⁸ Ayrıca onun *Nakzu mâ hâlefe fîhi eş-Şâfiyyu'l-İrâkiyyîn fî ahkâmi'l-Kur'an* adlı bir eserinin bulunduğu belirtilmiştir.¹²²⁹ Kefevî'de onun Ali b. Musa b. Yezdâd (Yezîd?) el-Kummî olduğu şeklinde bir haşiye düşülmüştür.¹²³⁰ Kureşî, Ali b. Musa b. Yezdâd'ın kendi döneminde Hanefîlerin imamı olduğunu, Muhammed b.

¹²²¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/114-115; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 123-124; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/74-76; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 110a; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 37. Eserleri için bk. Sâlihî, *Mu'cemü'l-kütüb*, 19/13; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/52; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târihi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/429; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 74/27.

¹²²² Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/293.

¹²²³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/265-266.

¹²²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/54-55; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/140.

¹²²⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nufûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/514-516.

¹²²⁶ Bekâ, *Mu'cemü'l-usûliyyîn*, 3/296; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/144, 1/212.

¹²²⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/212, 380-381, 2/144; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 206; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 165; Bekâ, *Mu'cemü'l-usûliyyîn*, 3/296.

¹²²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257.

¹²²⁹ Muhammed b. Ali Şemseddin ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/439-440.

¹²³⁰ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 107b.

Hamîd er-Râzî'den hadis dinlediğini, ondan da Ahmed b. Ahmed el-Kâğızî'nin rivâyette bulunduğunu, 305/917 yılında vefat ettiğini, *er-Red alâ Ashâbi'sh-Şâfiî* adlı bir eseri olduğunu ve kendisinin Nisâbûr müftüsü olduğunu belirtir.¹²³¹ Zehebî, Ebû'l-Hasen Ali b. Musâ b. Yezîd el-Kummî ismi altında benzer bilgiler verirken eserlerinden hiç bahsetmez.¹²³² Kureşî, Ali b. Musa'nın kardeşi Ahmed b. Musa'dan bahseder.¹²³³ Literatürde Ali b. Musa el-Kummî'nin bazı görüşlerine atıf yapılmıştır.¹²³⁴

Muhammed b. Semâa'dan fıkıh öğrenen **Bekir b. Muhammed el-Ammî** (öl.?), Ebû Hâzim el-Kâdî'nin hocasıdır. Kaynaklarda kadılık yaptığı ve devrinin önemli ilim adamları arasında sayıldığı belirtilir.¹²³⁵ Kureşî, ayrıca Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Ammî'den bahsederek onun Nisâbûr'da uzun bir ömür sürdüğünü, birçok öğrenci yetiştirdiğini ve kendi döneminde Hanefilerin imamı olduğunu belirtir.¹²³⁶ Ancak bu ikisi arasındaki bağlantıya dair bir bilgiye yer vermemiştir. Kefevî, Kureşî'nin Bekir b. Muhammed el-Ammî ile Ebû Bekir el-Ammî'yi karıştırdığını ve bu ikisinin arasını tefrik etmediğini belirtir.¹²³⁷ Buna mukabil kendisi de tefrik yoluna gitmez. Kaynaklarda Ali b. Musa ile Muhammed b. Bekir'in el-Ammî ve el-Kummî nisbeleri birbirinin yerine kullanılmıştır.

Ahmed b. İsa ez-Zeynebî (öl.?), Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin naklettiği kitapları yazmıştır. Kureşî, Saymerî'den nakille onun Hassâf ve Ahmed b. Ebû İmrân'nın tabakasından olduğunu belirtir. Bağdat'ta İsmail b. İshak'la birlikte kadılık yapmış ve halife Mu'tazîd döneminde görevinden ayrılarak evinde ibadete çekilmiştir.¹²³⁸

Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî (öl.?), Musa b. Nasr er-Râzî'den fıkıh öğrenmiş olup öğrencileri arasında Ebû Saîd el-Berdâfî bulunmaktadır. Hocasına okuduğu *Kitâbü'l-Hayz* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹²³⁹ Aynî, onun *el-Muhîd* adlı eserine atıfta bulunur.¹²⁴⁰

¹²³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/486; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/380-381.

¹²³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/236.

¹²³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/375, 2/26.

¹²³⁴ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/553, 4/141.

¹²³⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/173; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/254; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 55.

¹²³⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/375, 2/26.

¹²³⁷ Kefevî, *Ketâbü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 107b.

¹²³⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/88-89; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 120.

¹²³⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 165; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/259; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 337; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 146; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 241.

¹²⁴⁰ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 12/12.

Serahsî, Kâsânî ve Burhâneddin el-Buhârî gibi Hanefî fukahâ, Ebû Ali ed-Dakkâk'ın görüşlerine yer vermekte, ayrıca Kefevî de fetvalarından örnekler sunmaktadır.¹²⁴¹

Kaynaklarda **Kuteybe b. Ziyâd el-Horasânî**'nin (öl.?), ehl-i re'ye mensup olduğu ve kendisinin 236/850 yılından önce hayatta olduğu belirtilir.¹²⁴² Me'mûn ve İbrahim b. Mehdî (ö. 214/829) döneminde 201/816-817 yılından itibaren Muhammed b. Şucâ'ın Bağdat'ın batı yakasında kadılık yaptığı dönemde o, İbrahim b. Sa'd'dan sonra doğu yakasında bir süre kadılık yapmıştır. *Kitâb 'ş-Şurût* ve *Kitâbü 'l-Mehâdir* ve *'s-sicillât ve 'l-vesâik* ve *'l-uhûd* adlı eserleri vardır. İbn Nedîm, bunlardan sonuncusunun hacimli bir eser olduğunu belirtir. İbrahim b. Mehdî, ondan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'yi sorgulamasını isteyince Risâfe mescidinde insanların toplandığı bir günde bu emri yerine getirerek ondan tövbe etmesini istemiştir.¹²⁴³

3.3.2.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi

Mâverâünnehir, Seyhun ve Ceyhun nehirleri çevresindeki bölgedir. Bu bölgede Buhara ve Semerkant gibi önemli şehirler bulunmaktadır. Bu bölgenin batısında Horasan bulunmakta olup önemli şehirleri Belh, Merv, Serahs ve Nîsâbûr'dur. Tezimizde Horasan'ın kuzeybatısından Mâverâünnehir'e kadar olan bölge, Horasan başlığı altında incelenecektir. Bu bölgelerden Kûfe ve Bağdat'a gelerek Ebû Hanîfe'nin ders halkasına çok sayıda öğrenci katılmıştır. Bu durum hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda da devam etmiştir.

Üçüncü nesilde Hanefî düşüncüyü Horasan ve Mâverâünnehir'e taşıyan pek çok âlim, İmam Muhammed'in eserlerini bu bölgede rivâyet etmiştir. Bu dönemde mezhebin medrese tarzı tedrisatının bu bölgelerde başladığı görülmektedir. Ayrıca, çok belirgin olmamakla birlikte Buhara, Semerkant ve Belh'te Hanefî düşüncüyü benimseyen bir gelenek oluşmaya başlamıştır. Bu şehirler ve Irak arasında bazı fûrû fıkıh meselelerinde ayrışmaların başladığı görülmektedir. Özellikle Buhara, Semerkant ve Belh şehirlerde

¹²⁴¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/150, 162, 167, 194; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi 'ş-şerâi'*, 1/26, 41; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu 'l-burhânî fî 'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/193, 6/85; Kefevî, *Ketâbü 'l-a'lâmi 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî 'l-muhtâr*, 107b-108a.

¹²⁴² Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 8/127-128.

¹²⁴³ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudîyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/413; Kâtib Çelebi, *Süllemü 'l-vusûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, 3/28; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/459-460. Eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256-257; İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn esmâu 'l-müellifîn ve âsâru 'l-müellifîn*, 1/835.

Mu‘tezile ve Cehmiyye gibi fırkalara il tepkiler verilmeye başlanmıştır. Ribatlarda gazilerle birlikte yaşayanlar istisna edilirse Hanefî düşünceyi benimseyen fakihler, bu dönemde kadılık görevi almaktan kaçınmamışlardır. Özellikle bahsi geçen şehirlerde bazı âlimlerin sûfî hayat tarzını benimsedikleri ve fetih hareketlerine katıldıkları görülmektedir.

Çalışmamızın bu başlığında bölgede öne çıkan ve Hanefî düşünceyi benimseyen bazı âlimlerin mezhebin teşekkülüne katkıları ele alınacaktır.

Ziyâd b. Abdurrahman (ö. 247/861), Ebû Süleyman el-Cüzcânî’den İmam Muhammed’in kitaplarını rivâyet etmiştir. Ondan da Hâmid b. Mahmûd b. Ma‘kıl en-Nîsâbûrî (ö. 319/931-932), ondan oğlu Muhammed ve torunu Ahmed rivâyette bulunmuştur.¹²⁴⁴ Zehebî, eserinde 247/861 yılında vefat eden Ziyâd b. Abdurrahman en-Nîsâbûrî’den bahsetmekte, ancak fıkıhla ilgisi hakkında bilgi vermemektedir.¹²⁴⁵ Mezkûr ismin Kûfe’ye gelerek hadis öğrenmesi, öğrencisi Hâmid b. Mahmud’un da Nîsâbûrî nisbesine sahip olması, Kureşî’nin eserinde yer verdiği isimle Zehebî’nin bahsettiği kişinin aynı kişi olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca Nîsâbûr’da Ziyâd b. Abdurrahman meydana bulunmaktadır. Buna göre hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadığımız Ziyâd b. Abdurrahman, toplumun önde gelenlerinden biri olmalıdır. Ayrıca Nîsâbûr’da İmam Muhammed’in kitaplarını rivâyet ettiği ders halkasıyla bu bölgede Hanefî düşüncenin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Elimize ulaşan *el-Asl*’ın *Kitâbü’z-Zekât* kısmını Ziyâd b. Abdurrahman rivâyet etmiştir.¹²⁴⁶

Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cüzcânî (ö. 260/873-874 ile 300/912-913 arası), Ebû Süleyman el-Cüzcânî’den fıkıh öğrenmiş olup öğrencileri arasında Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî bulunmaktadır. Kureşî, Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cüzcânî ile Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cüzcânî adıyla iki ayrı fakihin ismini belirterek bunların aynı kişi olabileceğini belirtir.¹²⁴⁷ Leknevî, Aliyyü’l-Kârî’nin de aynı fikirde olduğunu söylemektedir. Ayrıca kendisi de Kureşî’nin İbn Sabîh’e ait olduğunu belirttiği eserleri Ebû Bekir el-Cüzcânî’ye nispet etmektedir.¹²⁴⁸ Dolayısıyla bu ikisinin

¹²⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/183, 2/40; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 59, 77.

¹²⁴⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, 18/276-277.

¹²⁴⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 2/52.

¹²⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*,

¹²⁴⁸ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 14.

aynı kişi olduğu fikri isabetli görünmektedir. Ebû Bekir el-Cüzcânî, usûl ve fîrûya hâkim olan âlimlerden biridir. Çeşitli ilimlerde de zirve olan çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Eserleri arasında *Kitâbü 'l-Fark ve 't-temyîz* ve *Kitâbü 't-Tevbe* bulunur.¹²⁴⁹

Ebû Hafs Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 264/878), iki künyeye sahip olup bunlar Ebû Abdullah ve Ebû Hafs es-Sağîr'dir. Babası Ebû Hafs el-Kebîr'den fıkıh öğrenmiş olup kendi zamanının meşâyihındadır.¹²⁵⁰ Öğrencileri arasında Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb es-Sebezmûnî ve Muhammed b. Fadl el-Buhârî bulunmaktadır.¹²⁵¹ Ebû Hafs es-Sağîr, Sâmânî hükümdarından Buhara'daki karışıklıkların giderilmesi hususunda halkın temsilcisi olarak yardım istemesi üzerine hükümdar, oğlunu Buhara'ya vali tayin etmiştir.¹²⁵² Sonraki süreçte Buhara, Sâmânîlerin başkenti olmuştur. Bu durum Hanefîlerle Sâmânîlerin yakınlaşmasına vesile olmuştur.¹²⁵³

Kureşî, Ebû Hafs es-Sağîr'den İbnü'l-Mübârek'in ashabından rivâyetleri olan bir Buhara fakihî olarak bahseder ve detaylı bilgi vermez.¹²⁵⁴ Ebû Hafs es-Sağîr'in *Kitâbü 'l-Ehvâ ve 'l-ihtilâf* ile *er-Red alâ 'l-Lafziyye* adlı eserleri bulunmaktadır.¹²⁵⁵ Ayrıca *Menâkıbü Ebî Hanîfe* adıyla bir eseri olduğu belirtilerek bu eserin hicrî 451 yılında dönemin fakihlerinden Ebû Muhammed Abdullah b. Mansûr el-Buhârî'ye okunduğu bilgisi verilmiştir.¹²⁵⁶ Zehebî, Ebû Hafs Ahmed b. Hafs, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Buhârî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hafs b. Zibrikân'ın biyografilerine yer vermektedir. Buna göre Ebû Hafs, hicrî 217 yılında, oğlu olarak verdiği iki isimden birincisi yaklaşık hicrî 270 yılında, ikincisi ise hicrî 264 yılında vefat

¹²⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâtî 'l-Hanefiyye*, 1/60; İbn Kutluboğa, *Tâcu 't-terâcîm*, 110; Temîmî, *et-Tabakâtu 's-seniyye fî terâcîmî 'l-Hanefiyye*, 1/277; Leknevî, *el-Fevâidü 'l-behiyye fî terâcîmî 'l-Hanefiyye*, 14. Ahmed b. İshak için ayrıca bk. Metin Yurdağ, "Cüzcânî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/97. Eserleri için ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmî 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 2/1406; Riyâdzâde, *Esmâu 'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi 'z-zunûn*, 224.

¹²⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 12/617-618.

¹²⁵¹ Kınalızâde, *Tabakâtü 'l-Hanefiyye*, 1/319; Ebû 't-Tayyib Nâyif b. Salâh el-Mansûrî, *er-Ravdu 'l-bâsim fî terâcîmî şuyûhi 'l-Hâkim*, thk. Mustafa b. İsmail Süleymânî (Riyad: Dâru 'l-Âsime, 2011), 2/1188; Leknevî, *el-Fevâidü 'l-behiyye fî terâcîmî 'l-Hanefiyye*, 104-105; Temîmî, *et-Tabakâtu 's-seniyye fî terâcîmî 'l-Hanefiyye*, 4/38, 377.

¹²⁵² Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 117.

¹²⁵³ Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", EK1/366-368.

¹²⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâtî 'l-Hanefiyye*, 2/10.

¹²⁵⁵ İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn esmâu 'l-müellifîn ve âsâru 'l-müellifîn*, 2/17; Kehhâle, *Mu 'cemü 'l-müellifîn*, 8/255; Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 12/617-618.

¹²⁵⁶ Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 107-108.

etmiştir. Zehebî, Ebû Hafs el-Kebîr'in herhangi bir kitabından bahsetmezken hicrî 270 yılında vefat eden oğlunun birçok eseri olduğunu, hicrî 264 yılında vefat eden oğlunun ise iki eseri olduğunu belirtir.¹²⁵⁷ Zehebî, diğer eserinde Ebû Hafs'ı, zamanının Buhara şeyhi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hafs'ın babası olarak tanıtır ve onun hakkında bilgi olmadığını belirtir.¹²⁵⁸ Buna göre Zehebî, Ebû Hafs'ın aynı adla iki oğlu olduğu bilgisini vermektedir. Ancak Hanefî tabakât kitapları, Muhammed b. Ahmed b. Hafs b. Zibrikân'ın biyografisini esas almıştır. Kâtib Çelebi, Ebû Hafs'ın ismini Ahmed b. Hafs b. Zibrikân el-Buhârî şeklinde vermektedir.¹²⁵⁹ Buna göre Zehebî'nin Ebû Hafs'ın oğlu olarak verdiği iki farklı ismin aynı kişi olması muhtemeldir. Leknevî de Muhammed b. Ahmed b. Hafs'ın Ebû Abdullah ve Ebû Hafs şeklinde iki künyesinin olduğu tespitini yaparak Kâtib Çelebi'nin *er-Red alâ ehli'l-hevâ* adlı eseri yanlışlıkla Ebû Hafs el-Kebîr'e nispet ettiğini, doğrusunun Ebû Hafs es-Sağîr olduğunu belirtir.¹²⁶⁰

Kâtib Çelebi, Ebû Hafs es-Sağîr'in *Fetâvâ Ebû Abdullah* adlı bir eserinden bahseder.¹²⁶¹ Bu tarz eserlerin hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren verilmeye başlandığı göz önünde bulundurulduğunda bu eserin Ebû Hafs es-Sağîr'e ait olması ihtiyatla karşılanmalıdır. Zehebî, Ebû Hafs es-Sağîr'in sünnete ittiba konusunda titiz olduğunu, sarhoş eden nebizi içmeyi haram gördüğünü, rabbânî bir kişiliğe sahip olduğunu, Buhara ashabının lideri olduğunu, ayrıca oğlu Ebû Abdullah'ın da bunu devam ettirdiğini belirtir.¹²⁶²

Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem el-Ezdî (ö. 268/881), İmam Maturîdî ve Muhammed b. Yemân'ın akranı olup Nasr b. Ahmed el-Kebîr zamanında Semerkand kadılığı görevinde bulunmuştur. Öğrencileri arasında Ahmed b. Sehl el-Belhî (ö. 340/952) bulunmaktadır.¹²⁶³

Nusayr (Nasr?) b. Yahyâ el-Belhî (ö. 268/881-882), Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî ve Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî'nin

¹²⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/157, 159, 12/617.

¹²⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/39, 20/153.

¹²⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/142.

¹²⁶⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/838.

¹²⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1220.

¹²⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/618.

¹²⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/33, 1/69.

öğrencisi olup Attâb el-Belhî, kendisinden rivâyette bulunmuştur. Öğrencileri arasında İmam Mâturîdî, Ebû'l-Kâsım Ahmed b. İsmâ es-Saffâr ve Ebû Saîd el-Berdâî bulunur. Kendisi Muhammed b. Semâa'ya da yetişmiştir.¹²⁶⁴ Nusayr b. Yahyâ'nın Şeddâd b. Hakîm'in öğrencisi olduğu da belirtilmiştir.¹²⁶⁵ İlk dönem Hanefî kaynaklarında onun görüş ve rivâyetlerine yer verilmiştir.¹²⁶⁶ Bazı kaynaklarda adı Nasr b. Yahyâ olarak geçmekte ve kendisinin Hanefî fıkıh çevrelerinin büyüklerinden olduğu belirtilmektedir. Ayrıca onun Hasan b. Ziyâd ve İsâm b. Yûsuf'un öğrencisi olduğu, Muhammed b. Seleme'nin ders arkadaşı olduğu, Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den ders aldığı ve Belh'te vefat ettiği ifade edilmiştir.¹²⁶⁷ Nusayr b. Yahyâ, hocası Ebû Mutî' el-Belhî'den Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ebsat* ile Muhammed b. Semâa'dan yine Ebû Hanîfe'nin *Risâle ilâ Osman el-Bettî* adlı eserini rivâyet etmiştir.¹²⁶⁸ Serahsî ve Kâsânî, Nasr b. Yahyâ olarak onun görüşlerine atıf yapmaktadır.¹²⁶⁹

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 275'den sonra), Bağdat'a gelerek hadis öğrenmiş ve Hz. Peygamberden (s.a.v.) onun abdestte başını üç kez mesh ettiğini rivâyet etmiştir.¹²⁷⁰ Ahmed b. Muhammed b. Mukâtil, babası ve Ebû Mutî' aracılığıyla Ebû Hanîfe'den rivâyette bulunmuştur. Ebû'l-Hüseyn Abdülbâki b. Kânî' ve Ebû'l-Kâsım et-Taberânî ondan rivâyette bulunmuştur.¹²⁷¹

Ebû Muhammed Ca'fer b. Tarhân el-Esterâbâdî (ö. 277/890-891), Rey fukahâsının önde gelenlerinden olup hadis rivâyeti ve kitap telifiyle uğraşmıştır.¹²⁷²

¹²⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 26, 221, 150, 195; Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/81.

¹²⁶⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/318.

¹²⁶⁶ Örnekler için bk. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 21, 51, 255, 372; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/28, 64; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/73, 74, 76, 79, 264, 314, 6/181.

¹²⁶⁷ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 7/440; Mevkiu' Vezâratî'l-Evkâfî'l-Mısıriyye, *Mevsûatü'l-a'lâm terâcim mu'cize li'l-a'lâm* (Kahire: y.y. ts.), 2/76.

¹²⁶⁸ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müteallim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1368), 40, 34.

¹²⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/36; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/48, 3/8, 45, 4/192, 6/30, 6/220. Diğer örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/100, 114, 191, 399, 466, 477, 3/501, 4/234, 235, 5/407, 7/387, 8/321.

¹²⁷⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/303-304.

¹²⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/121, 2/408; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/90.

¹²⁷² Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/278; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/323.

Ebû Abdullah Muhammed b. Seleme el-Belhî (ö. 278/891-892), 192/807-808 yılında doğmuştur. Kureşî, Hâsî'nin onu Belhî olarak zikrettiğini belirtir. Muhammed b. Seleme, Şeddâd b. Hakîm'in öğrencisi olup kendisinden Ahmed b. Ebû İmrân ve Muhammed b. Ahmed el-İskâf fıkıh öğrenmiştir. Kendisine Ali er-Râzî'den neden ilim almadığı sorulduğunda onun evinde çokça boş işlerle uğraşması nedeniyle ondan ilim almadığını belirtir. Kureşî'nin belirttiğine göre Musa b. Abdullah en-Nesefî, Muhammed b. Seleme'nin yanındakilerle Basra'ya hadis almak için gittiklerini, orada hocalarının kendilerine Ebû Hanîfe'nin hadislerini imlâ ettirdiğini, ancak ehl-i hadîsten bazılarının bu hadisleri yazmaktan kaçındıklarını belirtir.¹²⁷³ Muhammed b. Seleme'nin ilk dönem Hanefî kaynaklarında görüşlerine çokça yer verilmiştir.¹²⁷⁴

Lebbâd olarak bilinen **Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî** (ö. 280/893-894), Fadl b. Dükeyn ve Bîşr b. Velîd'den hadis dinlemiş, kendisinden de İbrahim b. Muhammed ve Zekerîyyâ b. Yahyâ rivâyette bulunmuştur. Kendi asrının ehl-i re'y meşâyihından olup onların reisi olarak kabul edilir.¹²⁷⁵

Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895), *Kitâbü'n-Nebât*'ın sahibi olup meşhur bir dil âlimidir. Zehebî, onun büyük Hanefî âlimlerden biri olduğunu belirtir. Eserleri arasında *Kitâbü'l-Fesâhâ*, *Kitâbü'l-Envâ* (*Kitâbü'l-Envâr?*), *Kitâbü'l-Kıble* (*ve'z-zevâl*), *Kitâbü'd-Devir* (*Kitâbü Hesâbi'd-devir*), *Kitâbü'l-Vasâyâ*, *Kitâbü'l-Cebr* (*ve'l-mukâbele*), *Kitâbü'l-İslâhi'l-mantık*, *Kitâbü'l-Miyâh*, *Kitâbü Mâ yelhanü fîhi'l-âmmе*, *Kitâbü's-Şiir* ve *'ş-suarâ*, *Kitâbü'l-Bahs* (*Kitâbü'n-Nehab?*) *fî hesâbi'l-Hind*, *Kitâbü'l-Buldân*, *Kitâbü'l-Cem* ve *t-tefrîk*, *Kitâbü'l-Ahbâri't-tivâl*, *Kitâbü'n-Nevâdiri'l-cebr*, *Kitâbü'l-Kusûf*, 10 ciltlik *Tefsîru'l-Kur'an*, *Kitâbü Aksâmi'l-ulûm*, *Kitâbü İhtilâfî'l-ümem*, *Kitâbü Nazmi'l-Kur'an*, *Kitâbü İhtiyârî't-tebyîn* ve *Kitâbü Elbâh* bulunmaktadır. Çok yönlü bir âlim olan Ahmed b. Dâvûd'un, şeriatla hikmeti birleştirdiği belirtilir.¹²⁷⁶

¹²⁷³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/56-57; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 168.

¹²⁷⁴ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/64, 2/28, 180, 3/96, 153, 9/34, 11/36, 23/36, 29/148; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/72, 73, 76, 2/41, 78, 5/19, 89, 6/180, 186.

¹²⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/122-123; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/93-94; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/275.

¹²⁷⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/67; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 112-113; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/346-351; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/146; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 21/57; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/422. Eserleri için bk. Zirîklî, *el-A'lâm*, 1/123-124; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/218-219; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 106; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81,

Muhammed b. Muğîre ed-Dabbî (ö. 284/897-898), kendi zamanının Hemedân meşâyihindandır. İmam Muhammed'in ashabı Hişâm b. Abdullah er-Râzî'den ilim öğrenmiştir.¹²⁷⁷

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî (ö. 285/898-899), Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den fıkıh öğrenmiş olup öğrencileri arasında Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî de bulunmaktadır. Zehebî, Amr b. Leys es-Saffâr döneminde Nîsâbûr kadılığı görevinde bulunan Muhammed b. Ahmed'in Saffârîlerin kâdilkudâtı olduğu belirtir. Cüzcân'da vefat eden Muhammed b. Ahmed'in Hatice adında Arapça ve yazıda iyi olan ve 100 yaşını aştıktan sonra vefat eden bir fakih bir kızı olduğu belirtilir. Hatice binti Ahmed (ö. 372/982-983), babasından fıkıh okumuş ve Ebû Yahyâ el-Bezzâz'dan hadis öğrenmiştir.¹²⁷⁸

Muhammed b. Nadr el-Cârûdî en-Nîsâbûrî (ö. 291/904), kendi zamanının meşâyihinden olup babasının dedesi el-Cârûd, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerindendir. Onun babası Nadr ve İshak b. Râhaveyh'ten rivâyetleri bulunmaktadır. Zehebî, babası ve dedesinin de ehl-i re'y olduğunu belirtir. Yine onun ifadesine göre Muhammed b. Nadr, Müslim'in rihle arkadaşıdır. Cenaze namazını Hassâf kıldırmıştır.¹²⁷⁹ Ebû Nuaym, onun hadis hafızı olduğunu ve 288/900-901 yılında İsfahan'a geldiğini belirtir.¹²⁸⁰ Ayrıca Muhammed b. en-Nadr, İbrahim b. Tahmân'ın ashabındandır.¹²⁸¹

Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdullah en-Nîsâbûrî (ö. 292/904-905), Horasan ehl-i re'y imamlarının büyüklerinden olup Muhammed b. Şucâ'dan rivâyette bulunmuştur.

280, 447, 614, 664, 907, 2/1399, 1407, 1446, 1470, 1548; Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (es-Simyâ ve'l-kimya-en-nebât ve'l-fellâha)*, çev. Abdullah b. Abdullah Hicâzî (Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1986), 1/508-509; Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (İlmü'l-luga)*, çev. Arife Mustafa (Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1988), 1/303-305; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/236-238.

¹²⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/134; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 21/290-291; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/383-384.

¹²⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/29-30, 277; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 21/187-188; Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/81.

¹²⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/301-302; Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 26/553-555; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/541-544.

¹²⁸⁰ İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 2/176.

¹²⁸¹ Ebû Ya'lâ Halil b. Abdullah el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdris (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 3/847.

Sahibü'l-hadîs olarak nitelenen Hüseyin b. Abdullah'tan Ahmed b. Hârûn, rivâyette bulunmuştur.¹²⁸²

Yahyâ b. Muâfâ el-Kindî (ö. 293/906), Muhammed b. Semâa'nın öğrencisi olup ondan ashabının kitaplarını rivâyet etmiştir. Bir dönem Malatya kadılığı yapan Yahyâ b. Muâfâ, şurta teşkilatında da görev almıştır. Hadis ilmiyle de ilgilenen Yahyâ el-Muâfâ, *eş-Şurût* adlı bir eser kaleme almıştır.¹²⁸³

Ebû İshak İbrahim b. Ma'kıl en-Neseî (ö. 295/908), Neseî ulemâsından olup bir süre Neseî kadılığı yapmıştır. Hadis için Horasan, Irak, Mısır, Hicaz ve Şam'a rihle yapmış ve çok sayıda hadis yazmıştır. Mihne olaylarından sonra Ahmed b. Hanbel'le karşılaşmıştır. Hz. Peygamberden (s.a.v.) iki hadis rivâyeti olduğu belirtilen İbrahim b. Ma'kıl'ın ulemâ arasındaki ihtilafları bilen bir fakih olduğu belirtilir. Ayrıca *el-Müsne'd* ve *et-Tefsîr* adında eserleri bulunmaktadır.¹²⁸⁴

Muhammed b. Ziyâd b. Yezîd en-Nîsâbü'rî (ö. 295/908), Nîsâbü'r'un el-Büzdiygarî köyünden olup zamanının önde gelen fakihlerindendir. Muhammed b. Muhammed b. İsmail, kendisine kadı seçimiyle ilgili görüşü sorulduğunda Iraklıların mezhebi üzere fakih ve zâhid olan Muhammed b. Ziyâd'ı tavsiye etmiş, o ise bunu öğrenince ona kızmıştır.¹²⁸⁵

Abdullah b. Seleme en-Nîsâbü'rî (ö. 298/910), Ebû Muhammed b. Selmüveyh ismiyle de bilinir. Şurût ve vesâik akdi konularında yetkin olan Abdullah b. Seleme, İbn Huzeyme'nin tavsiyesi ile Nîsâbü'r kadılığı görevini üstlenmiştir. Horasan'da İshak b. Râhavyeh ve Muhammed b. Râfî'dan, Irak'ta Yahyâ b. Talha ve Muhammed b. Şucâ'dan hadis dinlemiş kendisinden de Abdurrahman b. Hüseyin ve Ahmed b. Hârûn rivâyette bulundu.¹²⁸⁶

¹²⁸² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/212; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/136; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/137-138.

¹²⁸³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/218; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/324.

¹²⁸⁴ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/241-242; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/102; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/493; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/74; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/59-60; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/436, 2/1684; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/4;

¹²⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/55; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/207.

¹²⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/276; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/179.

Ebû Muhammed Behlûl b. İshak et-Tenûhî (ö. 298/911), 204/819-820 yılında Enbâr'da doğmuş ve kardeşi Ahmed'le birlikte babası İshak b. Behlûl'den fıkıh öğrenmiştir. Oğulları Yûsuf ve Ya'kûb ile Dâvûd b. Heysem, kendisinden rivâyette bulunmuştur. Hitabetinde beliğ olan Behlûl b. İshak, 207/822 yılından önce Enbâr'da kadılık ve hatiplik görevi üstlenmiştir.¹²⁸⁷ Zehebî, onun İsmailî olduğunu belirtir.¹²⁸⁸

Ebû Yahyâ Gassân b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Mervezî (ö. 235/849'dan sonra) Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin önde gelen öğrencilerinden olup fukahânın büyüklerinden kabul edilir. Abdullah b. Nâfi' dan *el-Muvatta* 'yı dinlemiş ve Mu'tasım döneminde Bekir b. Abdurrahman'dan sonra Kûfe kadılığı yapmıştır. Halife Mütevekkil zamanında, 235/849-850 yılında azledilip yerine Ca'fer b. Muhammed el-Bercemî getirilmiştir. Vekî', eserinde onun Ahmed b. Ebû Dûad'ın ashabı olduğu rivâyetine yer verir.¹²⁸⁹

Kaynaklarda **Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sellâm el-Belhî**'nin (ö. 305/917-918) adı Ebû Nasr ibn Sellâm, Muhammed b. Sellâm veya Nasr b. Sellâm şeklinde de geçmektedir.¹²⁹⁰ Kureşî, bu isimlerin hepsinin aynı kişi olduğunu zannettiğini belirtir ve onun Ebû Hafs el-Kebîr'in akranı olduğunu ve Yahyâ b. Nusayr el-Belhî'den rivâyette bulunduğunu belirtir.¹²⁹¹ Ancak tabakât kaynaklarında Yahyâ b. Nusayr ismine dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Kureşî, eserinin başka bir yerinde bu ismi Nusayr b. Yahyâ (ö. 268/881-882) olarak zikreder.¹²⁹² Dolayısıyla bunun bir istinsah hatası olduğu anlaşılmaktadır. Vefat tarihlerine bakıldığında Muhammed b. Muhammed'in Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) ile akran olması mümkün görünmemektedir. Muhammed b. Muhammed, Nusayr b. Yahyâ'dan rivâyette bulunduğu göre aralarında hoca-talebe ilişkisi olmalıdır.¹²⁹³ Bu durumda müellif veya müstensih, Ebû Hafs el-Kebîr'i de oğlu Ebû Hafs es-Sağîr ile karıştırmış olabilir. Muhammed b. Muhammed'in ölmeden önce Muhammed b. Seleme ile görüştüğüne dair olan kayıt da aralarında hoca-talebe ilişkisi olduğunu göstermektedir.¹²⁹⁴ Aynî, verdiği bilgi ile bu durumu doğrulamaktadır. Buna

¹²⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/173; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/256-257; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 22/112-113; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûlühü*, 7/112-113.

¹²⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/536.

¹²⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/404; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/191-196.

¹²⁹⁰ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 112a.

¹²⁹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/117, 60, 268, 194.

¹²⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200.

¹²⁹³ Rivâyet örneği için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 40.

¹²⁹⁴ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 285a.

göre ismini Ebû Nasr Muhammed b. Sellâm olarak vermekte ve onun Muhammed b. Seleme ve Nasr b. Yahyâ'nın öğrencisi olduğunu belirtmektedir.¹²⁹⁵ Ayrıca Ebü'l-Kâsım'ın (es-Saffâr) Muhammed b. Sellâm'ın öğrencisi olduğu zikredilir.¹²⁹⁶

Kaynaklarda Muhammed b. Muhammed'in görüş ve tercihlerine sıkça başvurulmuştur.¹²⁹⁷ Ayrıca Ebü'l-Leys es-Semerkindî *en-Nevâzil*'de onun görüşlerini toplamış ve eserinin sonunda vefat tarihini hicrî 305 olarak vermiştir. Verilen bilgiler karşılaştırıldığında Muhammed b. Muhammed'in bir asırdan fazla bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil*'de onun görüşlerini toplaması, onun kendi zamanının büyük fakihlerinden biri olduğunu göstermektedir. Ancak kaynaklarda hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Zeyd b. Üsâme (öl.?), İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'ini Ebû Bekir el-Cüzcânî'den ondan da kadı İshak b. İbrahim eş-Şâî rivâyet etmiştir.¹²⁹⁸ Hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

3.3.2.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi

Çalışma boyunca batı bölgeleri Hanefî fukahâsı kuzey Afrika ve Sicilya dâhil olmak üzere Mısır başlığı altında ele alınacaktır.

Mısır ve kuzey Afrika, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılımın az olduğu bölgelerden biridir. Bu bölgede Ebû Hanîfe'yi tanıtan ilk isim öğrencisi İsmail b. Elyesa' el-Kindî'dir. İsmail b. Elyesa', 164/780 yılında buraya kadı olarak tayin edilmiştir. Sonrasında Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Mesrûk 177/793-184/800 yılları arasında bu görevi sürdürmüştür.¹²⁹⁹ Sonraki dönemde Şuayb b. Süleyman, Mısır'a yerleşmiş bu bölgede Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yaymıştır. İlerleyen zamanlarda bölgeye kadı olarak atanan İbrahim b. Cerrâh, Ali b. Mi'bed ve Fadl b. Gânim gibi isimler bu bölgede Hanefîliği

¹²⁹⁵ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 7/440.

¹²⁹⁶ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 287a.

¹²⁹⁷ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 3/150; Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Alâeddîn es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/73; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 1/57, 145, Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/109, 2/396, 7/408; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 3/301; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/365, 384, 7/324.

¹²⁹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/136, 246; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/151, 3/269; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 43-44.

¹²⁹⁹ İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî*, 2/224, 278.

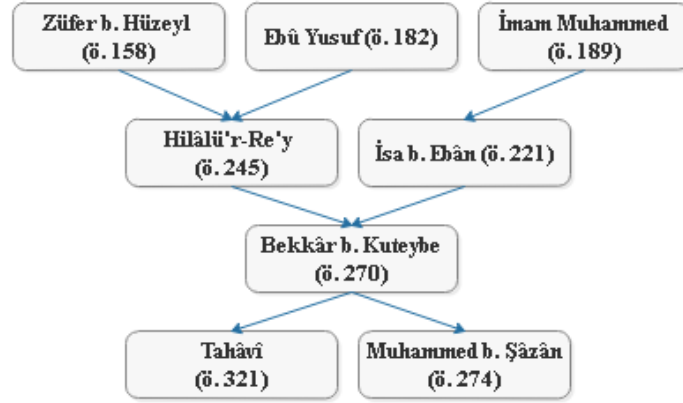
temsil etmişlerdir. Görüldüğü üzere Mısır'da Hanefilik, genellikle bu bölgeye görevlendirilen kadılar tarafından temsil edilmiştir. Onların resmî görevleri yanında ders halkası tesis ederek öğrenci yetiştirdikleri görülmektedir. Teşekkül döneminde Hanefiliğin Mısır ve Kuzey Afrika'da Irak ve doğu bölgelerine nazaran daha geride kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde vefat eden ve mezhebin teşekkülüne ciddi katkılar yapan Tahâvî gibi bir âlim Mısır'da yetişmiş ve bu bölgede Hanefî düşüncüyü temsil etmiştir.

Tezimizin bu başlığı altında Mısır ve Kuzey Afrika'da çalışmalarını yürüten ve Hanefî düşüncüyü benimseyen bazı âlimler ele alınacaktır.

Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe es-Sekafî (ö. 270/884), Kureşî'nin ifadesine göre 182/798-799 yılında Basra'da doğmuş ve burada Ebû Yûsuf ve Züfer b. Hüzeyl'in ashabından olan Bilâl b. Yahyâ b. Müslim'den (Bilâl er-Râzî) fıkıh öğrenmiştir. Bu ifadede geçen Bilâl ismi muhtemelen istinsah hatasıdır. Çünkü eserin bir başka yerinde Hilâl b. Yahyâ er-Râzî, Bekkâr b. Kuteybe ile ilişkilendirilmektedir.¹³⁰⁰ Diğer kaynaklarda Bekkâr b. Kuteybe'nin Hilâl b. Yahyâ'nın öğrencisi olduğu özellikle ondan şurût ilmini öğrendiği belirtilmektedir. Temîmî ve Kâtip Çelebi, onun İsa b. Ebân'dan da fıkıh öğrendiğini belirtir. Dâvûd et-Tayâlîsî ve Yezîd b. Hârûn'dan hadis dinleyen Bekkâr b. Kuteybe'nin Basralıların ilmini Mısır'da ihya ettiği değerlendirmesinde bulunulmuştur. Tahâvî, Bekkâr b. Kuteybe'den rivâyette bulunmuş ve ondan çokça istifade etmiştir. Bekkâr b. Kuteybe, kendi mezhebinde zamanının en fakih âlimlerinden biridir. Eserleri arasında *eş-Şurût*, *Kitâbü'l-Mehâdır ve's-sicillât* ve hacimli bir eser olan *Kitâbü'l-Vesâik ve'l-uhûd*, bulunmaktadır. Ayrıca o, İmam Şâfiî'nin Ebû Hanîfe'yi eleştirdiği hususlarda onun iddialarına cevap vermek üzere bir eser kaleme almıştır. Bekkâr b. Kuteybe, Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ında Ebû Hanîfe'ye yapılan bir eleştiriyi görünce Müzenî'nin bunu İmam Şâfiî'den duyduğunu teyit etmiş ve bu eseri yazmaya karar vermiştir. Bekkâr b. Kuteybe, halife Mütevekkil tarafından Mısır kadılığına atanınca 246/860 yılında Mısır'a gelerek bu görevine başlamıştır. Şehre girdiğinde onu

¹³⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/141.

bir önceki selefi Belhli ve Ebû Hanîfe'nin mezhebini benimseyen Muhammed b. Ebû'l-Leys (ö. 250/864-865) karşılamıştır.¹³⁰¹

Şekil 10: Bekkâr b. Kuteybe'nin Hoca ve Talebeleri

Bekkâr b. Kuteybe, ondan kendisinin Mısır'a yabancı olması nedeniyle kimlerle istişare edebileceğini sorduğunda o, Yunus b. Abdü'lâ ile Musa b. Abdurrahman'ı tavsiye etmiştir. Bekkâr b. Kuteybe, 20 yıldan fazla bu görevine devam etmiştir. Öncesinde Bekkâr b. Kuteybe'nin derslerine gelen ve ona saygıda bulunan Ahmed b. Tûlûn, Mısır'a emir olunca ondan Muvaffak b. Mütevekkil'in veliahtlıktan azline hükmetmesini ve onu lanetlemesini emretmiş, ancak o bundan imtina edince onu tutuklatıp hapse attırmıştır. Bekkâr b. Kuteybe'nin hapiste, vefatına kadar hadis rivâyetine devam ettiği belirtilir. Bir diğer rivâyete göre Bekkâr b. Kuteybe için mezâlim mahkemesi kurulması talep edilmiş, ancak mahkemede hiç kimse onun aleyhine bir şey söylememiştir. Kazâ işerini öğrencisi Muhammed b. Şâzân el-Cevherî'ye teslim etmesi emredilmiş, o da bunu yapmıştır. Hapiste kalışı uzayınca ondan hadis dinlemek isteyenler, emirden izin alarak ondan hadis dinlemişlerdir. Daha sonra emir onun haptisten çıkarılarak bir eve nakledilmesini emretmiştir. Ahmed b. Tûlûn ölünceye kadar ev hapsinde kalan Bekkâr b. Kuteybe, onun vefatından 40 gün sonra, 87 yaşında vefat etmiştir. Cenaze namazını, fakih olan kardeşinin oğlu Muhammed b. Hasan kıldırmış, cenazesi de Kahire'de Karâfe yolundaki mezarlığa defnedilmiştir.¹³⁰²

¹³⁰¹ İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî*, 2/223; Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 321. Eserleri için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/286; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 1/233.

¹³⁰² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/168-169, 2/207; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 144-145; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/243-252; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 55; Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 339-341; Aynî,

Ebû Bekir Muhammed b. Şâzân (Şâdân) el-Cevherî (ö. 274/887), aslen Basralı olup Bekkâr b. Kuteybe'nin ashabındandır. Ayrıca babası Şâzân b. İbrahim'den fıkıh öğrenmiştir.¹³⁰³ Kendisi Mısır'da Bekkâr b. Kuteybe'nin nâibliğini yapmış ve onun Şam yolculuğu sırasında yerine bakmıştır.¹³⁰⁴ Muhammed b. Şâzân'ın Ebû Nuaym ve Muallâ b. Mansûr'dan rivâyetleri vardır.¹³⁰⁵ Öğrencileri arasında Muhammed b. İsmail el-Muhâmîlî bulunur. 286/899 yılında öldüğüne dair başka bir rivâyet bulunmaktadır. Onun Muallâ b. Mansûr'dan yazdığı bir kitabı bulunmaktadır.¹³⁰⁶ Ayrıca ona *Kitâbü'l-Cevher* adlı bir eser nispet edilmiştir.¹³⁰⁷ Cessâs, eserinde Muhammed b. Şâzân'ın rivâyetlerine yer vermektedir.¹³⁰⁸

200/815 yılı civarında doğan **Ahmed b. Ebû İmrân Mûsâ b. İsa el-Bağdâdî** (ö. 280/893), aslen Bağdatlı olup Mısır'ın haraç vergilerini toplayan Ebû Eyyûb'la birlikte Mısır'a gelip yerleşmiştir. Kendisi Muhammed b. Semâa ve Bîşr b. Velîd'den fıkıh öğrenmiş olup öğrencileri arasında Tahâvî de bulunur. Mısır'da kendi zamanının meşâyihından olan Ahmed b. Ebû İmrân, hadis ilmi yanında diğer ilimlerle de ilgilenmiştir. Âma olmadan önce Bekkâr b. Kuteybe'nin ardından Mısır kadılığı yapmıştır.¹³⁰⁹ Kaynaklarda Ahmed b. Ebû İmrân'ın *el-Hucec*, *Kitâbü'l-Hacc* ve *Divânü İbn Ebî İmrân* adlı bir eserleri olduğu belirtilir.¹³¹⁰ Serahsî, eserinde ona atıf yapmıştır.¹³¹¹

Muhammed b. Abdullah er-Ruaynî (ö. 299/912), Afrika kadısı Ebû'l-Abbâs Ruayn'ın mevlâsı olup İbn Abdûn olarak bilinir. Kureşî, Abdullah b. Muhammed'in, *Riyâdu'n-Nufûs fî Ulemâi'l-İfrîkiyye* adlı eserinde Muhammed b. Abdullah'tan Iraklıların

Megâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâli Meâni'l-âsâr, 1/106-112; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/382-383; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/599-605; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/60-61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/54-55. Bekkâr b. Kuteybe için ayrıca bk. Orhan Çeker, "Bekkâr b. Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/365.

¹³⁰³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 83.

¹³⁰⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/60; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/447; İbn Yunus, *Târihu İbn Yunus el-Misrî*, 2/207.

¹³⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/150.

¹³⁰⁶ Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, *Terâcîmu ricâli'l-Dârautnî fî Sünenihi* (Sana: Dâru'l-Âsâr, 1999), 396.

¹³⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 386.

¹³⁰⁸ Örnekler için bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/231, 2/323, 4/392, 5/17.

¹³⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/27-28; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/314-315; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/285-286; İbn Yunus, *Târihu İbn Yunus el-Misrî*, 2/27-28; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334-335.

¹³¹⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 14; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 140; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târihi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/184.

¹³¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/127.

mezhebinden bir âlim diye bahsettiğini belirtir.¹³¹² Muhammed b. Abdullah, Ebû Hanîfe'nin fıkhnı öğrenmiş ve onun delillerini kullanmıştır. Kendisi şurût ilminde mahir olup bu alanda birçok telifinin bulunduğu kaynaklarda temas edilmiştir. Muhammed b. Abdullah, Ahmed b. İbrahim tarafından 275/888-889 ile 277/889-890 yılları arasında Kayravân kadısı olarak görevlendirilmiş ve İfrikiyye'de vefat etmiştir. Kaynaklarda onun *el-Âsâr* ismiyle bir fıkıh eseri olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında *eş-Şurût*, *Kasîdetu Râiye fî't-târîh*, ve 90 cüzden oluşan *el-İ'tilâl li Ebî Hanîfe* ve *l-ihcâc bi kavlihi* adlı eserlerinden bahsedilir. Bu son eseri Bağdatlı İsmail Paşa ve Kehhâle, *İ'tilâlü Ebî Hanîfe* ve *el-İhticâc bi Kavli Ebî Hanîfe* şeklinde iki ayrı eser olarak zikreder.¹³¹³

3.3. Hicrî III. Asırda Hanefî Fukahâsının Fikhî Faaliyetleri

Bu başlık altında ikinci ve üçüncü tabaka Hanefî fukahânın mezhebin teşekkülüne katkısı ele alınacaktır.

3.3.1. Hicrî Üçüncü Asırda Kurucu İmamların Görüş ve Eserlerinin Rivâyeti

Teşekkül sürecinde Hanefî mezhebini diğerlerinden ayıran en önemli özellik, mezhebin sadece kurucu imamın görüşleri üzerine değil öne çıkan öğrencilerin görüşlerinin de üzerine bina edilmesidir. Bu tarz teşekkülde Ebû Hanîfe'nin tartışmaya dayalı çoğulcu ders işleme anlayışı etkili olmuştur. Aynı anlayış, kendisinden sonra da öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. Ebû Hanîfe ve öne çıkan öğrencilerinin görüşleri, zâhiru'r-rivâye kapsamında nakledildiği gibi Ebû Hanîfe'nin birçok öğrencisinin hocalarından yaptıkları rivâyet veya kendi görüşleri de nâdiru'r-rivâye kapsamında nakledilmiştir. Bu şekilde mezhebin kurucu ve tamamlayıcı metinleri, rivâyet yoluyla oluşturulmuştur. Bunlar mezhebin üzerine bina edildiği temel metinlerdir. İlerleyen dönemlerde mezhebi devam ettirme özelliği kazandıran nevâzil tarzı eserler telif edilmiştir.

Hicrî üçüncü asırda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin rivâyeti, sözlü/ezber ve yazılı olarak devam etmiştir. Ebû Hanîfe'nin sadece fikhî görüşleri değil aynı zamanda rivâyet ettiği

¹³¹² Ancak eserin günümüzdeki matbu nüshasında bu bilgi bulunamamıştır.

¹³¹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/66-67; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 263; Eserde mezkûr ismin bilgilerine rastlanılamadı. Bk. Mâlikî, *Riyâdu'n-nufûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayravân ve İfrikiyye*, 2/43 (205 numaralı dipnota bk.), 158, 313; Aynı bilgi için bk. İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî*, 2/212; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/159; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/223-224; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/23; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 10/225.

ve delil olarak kullandığı hadisler de rivâyet edilmiştir. İmam Züfer'in hocasından rivâyet ettiği *el-Âsâr*'ı ondan öğrencileri Ebû Vehb ve Şeddâd b. Hakîm rivâyet etmiştir.¹³¹⁴ İmam Züfer'in ve İmam Züfer aracılığıyla hocası Ebû Hanîfe'nin fikhını nakleden râvilerinden Muhammed b. Abdulllah, Mâlik b. Enes'in soyundan olup Basra kadılığı yapmıştır. İmam Züfer'in bir diğer râvisi ise Abdullah b. Abdülmecîd'tir.¹³¹⁵

En güvenilir râviler olarak kabul edilen Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Muallâ b. Mansûr, Ebû Yûsuf'tan *el-Emâlî*'yi rivâyet etmiştir. İbn Semâa (ö. 233/848) da Ebû Yûsuf'tan *en-Nevâdir*'i rivâyet etmiştir.¹³¹⁶ Bağdâdî, İbn Semâa'nın Ebû Yûsuf'tan derlediği *Nevâdiru İbn Semâa* adlı bir eseri bulunduğunu belirtmiştir.¹³¹⁷ Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini ondan rivâyet eden diğer öğrencileri Yûsuf b. Ebû Yûsuf (ö. 192/807), Hasan b. Ebû Mâlik (ö. 204/819), Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820), Muhammed b. Saîd b. Sâbık (ö. 216/831), İbrahim b. Cerrâh (ö. 217-9/832-4), Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Ali b. Ca'd (ö. 230/845), Bîşr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853) ve Hilâl b. Yahyâ el-Basrî'dir (ö. 245/860).¹³¹⁸

Hasan b. Ebû Mâlik, Ebû Yûsuf'un övgüsüne mazhar olmuş bir râvisidir. İbn Şucâ' ona talebelik yapmıştır. Ebû Yûsuf'un Bağdat'ta kadılık yapan râvisi Bîşr b. Velîd, İmam Muhammed'den yaptığı rivâyetlerde tahrif yaptığı için Hasan b. Ebû Mâlik tarafından uyarılmıştır. Ebû Yûsuf'tan pek çok rivâyetleri ve tasnifleri bulunan, zühd ve verâ sahibi Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, kelamla uğraşmış, bundan dolayı insanlar ona ve rivâyetlerine rağbet göstermemiştir. Ebû Yûsuf, gevşekliğinden dolayı râvisi ve Mısır kadısı olan İbrahim b. Cerrâh'ı tenkit etmiştir. Ali b. Ca'd da ondan *el-Emâlî*'yi yazmıştır. Ebû Yûsuf'un diğer bir râvisi Hilâl b. Yahyâ'dır. Ebû Yûsuf'un râvisi Muallâ b. Mansûr er-Râzî, ondan fikhını, usûlünü ve kitaplarını rivâyet etmiştir.¹³¹⁹

İmam Muhammed'in öne çıkan râvileri, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Muallâ b. Mansûr ve İbn Semâa (ö. 233/848) İmam Muhammed'den kitaplarını ve *el-Emâlî*'yi rivâyet

¹³¹⁴ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 13.

¹³¹⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 164.

¹³¹⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 161.

¹³¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 2/403.

¹³¹⁸ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 67-68.

¹³¹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 162-163.

etmişlerdir.¹³²⁰ İmam Muhammed'in diğer râvileri ise Hişâm b. Ubeydullah ve Yahyâ b. Maîn'dir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî ile Muallâ b. Mansûr'un rivâyetleri arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Genel olarak gevşek davranması sebebiyle Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'nin rivâyetleri, pek kabul görmemiştir. Cessâs (ö. 370/981), asılları (*el-Asl*'ı) onun rivâyetlerinden okumayı hoş karşılamamış ve İbn Semâa'nın rivâyetlerinden okunmasını emretmiştir.¹³²¹ Bugün elimizde bulunan *el-Asl*, ihtisar, hâşiye ve şerh nüshaları, Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Ebû Hafs el-Kebîr'in rivâyetlerine dayanmaktadır. Ancak zâhiru'r-rivâye dışındaki *en-Nevâdir* ise diğer râvilerin rivâyetlerine dayanmaktadır.¹³²²

Hanefî mezhebi, İmam Muhammed'in hocasının görüşlerini toplayıp tasnif ettiği eseri *el-Asl* üzerinden teşekkül etmiştir. İmam Muhammed'den *el-Asl*'ı rivâyet edenler, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ahmed b. Hafs, Dâvûd b. Reşîd, Muhammed b. Hârûn el-Ensârî¹³²³, Abdullah, Ziyâd b. Abdurrahman, Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân, Ebû Bekir Muhammed b. Osman, Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hasan, Ebû İsme Sa'd b. Muâz¹³²⁴, Ebû Abdullah Muhammed b. Ammâr el-Kerîbî, Ebû Abdullah (Ebû Hafs es-Sağîr), Ebû Sehl Muhammed b. Abdullah b. Sehl b. Hafs, Saîd, Hemedân b. Abdullah, Ebû Abdullah, Ebû Nasr Zekerîyyâ b. Yahyâ, İbn Sinan, Ebû Sâhir, Muhammed b. Hemedân, Muhammed b. Hemedân, Ebû Mutî' şeklinde 22 râvi olarak verilmiştir.¹³²⁵ Bu listede tekrar eden isimler farklı kişilerdir. Mezkûr râvilerin az sayıdaki kısmı, *el-Asl*'ın tamamını rivâyete ederken diğerleri kitâb şeklindeki bazı bölümlerini rivâyet etmişlerdir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Muhammed b. Semâa ve Ebû Hafs el-Kebîr İmam Muhammed'den *el-Asl*'ın tamamını rivâyet etmiştir.¹³²⁶ Ayrıca rivâyetleri pek makbul görülmesi de Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî de bu eseri rivâyet etmiştir.¹³²⁷

¹³²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 161. Başka bir rivâyette İbn Semâa, *en-Nevâdir*'i İmam Muhammed'den yazdığını belirtir. Bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 353.

¹³²¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 162.

¹³²² Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdî'l-fikh ve'l-fukahâ*, 120.

¹³²³ Kitâbü'l-Hayl'in râvisi olan Muhammed b. Harun'un kaynaklarda bilgisine rastlanılamadı. Buharalı Ebû Abdurrahman Muhammed b. Harun el-Ensârî el-Kuhunduzî'nin (ö. 346/957) vefat tarihi sebebiyle İmam Muhammed'den rivâyet etmesi mümkün görünmemektedir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/524.

¹³²⁴ İbrahim b. Yûsuf'un öğrencisidir. Bk. Birgivî, *Zuhru'l-müehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rîfi'l-ethâr ve'd-dimâ* 444; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/257/258.

¹³²⁵ Boynukalın, "Mukaddime", 88-104.

¹³²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 62.

¹³²⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 162.

İsmail b. Tевbe ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî, birlikte İmam Muhammed'den *es-Siyeru'l-kebîr*'i rivâyet etmiş olup onlardan başka bu eserin rivâyetini yapan olmadığına dair ittifak vardır.¹³²⁸

İmam Muhammed'in râvilerinden Ebû Hafs el-Kebîr, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İmam Şâfiî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 214/829-830)¹³²⁹, Amr b. Ebû Amr el-Harrânî, Muhammed b. Semâa et-Temîmî ve Ali b. Mi'bed b. Şeddâd er-Rakkî hem *el-Câmiu's-sağîr* hem de *el-Câmiu'l-kebîr*'i rivâyet etmiştir.¹³³⁰ Yahyâ b. Maîn ise sadece *el-Câmiu's-sağîr*'i rivâyet etmiştir.¹³³¹ Bu eseri Ebû Tâhir ed-Debbâs ve Za'ferânî bâblara ayırarak düzenlemiştir. Ahmed b. Hanbel'in de İmam Muhammed'in kitaplarından faydalandığı belirtilir. İmam Şâfiî'nin de İmam Muhammed'e mektup yazarak kitaplarını istinsah etmek istediği rivâyet edilir. Bir başka rivâyette ise onun *es-Siyeru'l-kebîr*'i istediği belirtilir.¹³³²

İmam Muhammed'den Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Mehrân en-Nesevî *el-Muvatta'yı*, Şuayb b. Süleyman el-Keysânî *el-Keysâniyyât'ı*, Ali b. Sâlih el-Cürcânî *el-Cürcâniyyât'ı*, Ebû Bekir İbrahim b. Rüstem el-Mervezî *en-Nevâdir*'i, Ebû Musa İsa b. Ebân el-Basrî *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*'yi rivâyet etmiştir.¹³³³

İmam Muhammed'den *el-Emâlî*'sini rivâyet eden öğrencileri Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820), İbrahim b. Rüstem (ö. 211/827), Hâcib b. Velîd (ö. 228/842), Dâvûd b. Ruşeyd el-Hârizmî (ö. 239/854), Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö. 248/862), Kureys b. İsmail (öl.?) ve Amr b. Ebû Amr'dır (öl.?).¹³³⁴

İbn Semâa, İbn Rüstem ve Hişâm b. Ubeydullah da İmam Muhammed'den *en-Nevâdir*'i rivâyet edenler arasındadır.¹³³⁵ İbn Rüstem ve İbn Semâa, Rakka'da İmam Muhammed'den *er-Rakıyyât'ı* rivâyet etmiştir.¹³³⁶ Süleyman b. Şuayb el-Keysânî ve

¹³²⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/147.

¹³²⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, İmam Muhammed'in derslerine katılmış ve Tarsus kadılığı görevinde bulunmuştur. Daha çok hadisçi kimliğiyle bilinen Ebû Ubeyd, Şâfiî tabakât eserlerinde de yer almakta olup Bağdat'a yerleşmiş ve Mekke'de vefat etmiştir. Bk. Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 2/153 vd. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/490 vd.

¹³³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/631; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 9.

¹³³¹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 350.

¹³³² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/43; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 63.

¹³³³ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 10.

¹³³⁴ Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 68.

¹³³⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 237.

¹³³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/911.

babası da İmam Muhammed'den *el-Emâlî*'yi (*el-Keysâniyyât*?) rivâyet etmiştir.¹³³⁷ *el-Hârûniyyât*'ı Hârûn isminde bir râvî, *el-Cürcâniyyât*'ı Ali b. Salih, *Nevâdiru Hişâm*'ı Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî rivâyet etmiştir. Bunların yanında *Nevâdiru Ebî Süleyman el-Cüzcânî* ve *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr er-Râzî*'yi nispet edildikleri râviler nakletmiştir.¹³³⁸ Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İmam Muhammed'in görüşlerini Muallâ b. Mansûr ise Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini toplamıştır.¹³³⁹ Muallâ b. Mansûr, eserinde Ebû Yûsuf'un görüşlerine ağırlık vermiş olup meselelerin delillerine nadiren yer vermiştir. Yeri geldiğinde İbn Ebû Leylâ ve İbn Şübrûme gibi fakihlerin görüşlerine de yer değinmiştir.¹³⁴⁰ *Mesâilü İbn Şucâ'* adlı eseri müellifi, İsa b. Ebân'dan, o da İmam Muhammed'den rivâyet etmiştir.¹³⁴¹

Hasan b. Ziyâd'ın, Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği *el-Mücerred* adlı eseri, ondan öğrencisi İbn Şuca', ondan da İbn Hubeyş rivâyet etmiştir. Eserde delilleriyle birlikte bazı meseleler ele alınmıştır. Bu eser *el-Câmiu'l-kebîr* içinde basılmıştır.¹³⁴²

Daha önce belirtildiği üzere Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini içeren eserleri *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebsat*, *el-Âlim ve'l-müteallim*, *Risâle ilâ Osman el-Bettî*, sırasıyla Muhammed b. Semâa - Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ebû Mutî' el-Belhî, Hafs b. Selem ve Ebû Yûsuf tarafından rivâyet edilmiştir. Bu eserlerin Irak'ta değil de daha çok Horasan ve Mâverâünnehir'de şöhret bularak yaygınlaşması, dikkat çekicidir. Bu bölgeler, özellikle mihne sonrası dönemde merkezî hükümetin baskısından kaçan veya kendi mezhebini yaymak isteyen çeşitli bid'at fırkalarının mücadele alanı haline gelmişti. Bu fırkaların bu bölgelerde güçlenmesi, ehl-i sünnetin Sünnî çizgiyi koruma girişimlerini artırmış ve özellikle Sâmânîlerin "ehl-i sünne ve'l-cemâa" adını verdikleri Hanefî düşüncüyü desteklemelerine vesile olmuştur. Bölgedeki Hanefiler, Sünnî çizgiyi Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Nitekim bu gelenekten Mâturîdîlik doğmuştur.

¹³³⁷ Boynukalın, "Mukaddime", 36.

¹³³⁸ Boynukalın, "Mukaddime", 36-37.

¹³³⁹ Muhammed b. Şedîd b. Şeddâd es-Sekafî, *Kitâbü Nevâdiri Muallâ b. Mansûr er-Râzî el-Hanefî tahkîk ve dirâse* (Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetu's-Şerîa ved'Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 98, 101. (Eser, 2006 yılında tahkik edilmiştir.)

¹³⁴⁰ Sekafî, *Kitâbü Nevâdiri Muallâ b. Mansûr er-Râzî el-Hanefî tahkîk ve dirâse*, 101-102, 117, 118.

¹³⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1667.

¹³⁴² Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 22; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1680.

Irak'ta Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İbn Semâa gibi fakihlerin Ebû Hanîfe'nin kelimî görüşlerini rivâyet etmelerine rağmen bu bölgedeki bazı Hanefîlerin Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini benimsememesi, bu bölgede bulunan Mu'tezile, Mürchie ve Cehmiyye gibi fırkaların çalışmalarına bağlanabilir. Bu fırkaların arasında özellikle Mu'tezilî düşüncenin bir kısım Hanefilerce benimsenmesi, bölgede sık sık tesis edilen cedel ve münazara meclisleri ile propaganda faaliyetlerine dayandırılabilir.

Hanefî geleneğinde Ebû Hanîfe'den itibaren sunulan özgür düşünce ortamına rağmen en başta Ebû Hanîfe, dolayısıyla ana Hanefî çizgi, i'tizâl düşüncesine sıcak bakmamıştır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin eserlerinde açıkladığı görüşleri, Mu'tezile'nin görüşleriyle uyuşmamaktadır. Kureşî, Kerderî'den nakille Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî olduğunu, dolayısıyla onun Mu'tezile'ye karşıt görüşler içeren *el-Fıkhu'l-ekber* veya *el-Âlim ve'l-müteallim* gibi eserleri telif etmediğini, bu eserlerin Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduklarını iddia ettiğini belirtir. Bezzâzî, Ebû Hanîfe'nin itham edildiği üzere Kaderî, Cebrî, Mürciî veya Mu'tezilî olduğu iddialarının doğru olmadığını belirtilmiş ve Kerderî'nin (ö. 642/1244) bu iki kitapta kendi eliyle yazdığı "Ebû Hanîfe'ye aittir." ibaresini gördüğünü söyleyerek bu eserlerin bizzat Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹³⁴³

Diğer taraftan bölgede mihne öncesi ve sonrası Mu'tezili olmayan Hanefî âlimlerin sayısının oldukça çok olduğu hatırdta tutulmalıdır. Ayrıca Ebû Yûsuf, Muhammed b. Semâa ve Hammâd b. Ebû Hanîfe gibi *el-Fıkhu'l-ekber* ve *el-Âlim ve'l-müteallim* râvileri, Irak'ta Ebû Hanîfe'nin itikadî düşüncelerinin yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Ayrıca Ebû Hanîfe'nin bizzat özellikle Basra'da düzenlenen kelimî münazaralara katılması, sonrasında öğrencisi Hâlid b. Yûsuf es-Semtî'yi, o başarılı olamayınca İmam Züfer'i birtakım taktiklerle oraya göndermesi, günümüzde kastedilen manasıyla Sünnî düşüncenin Irak bölgesinde yayılması çalışmaları olarak görülebilir. Buna göre Hanefî âlimlerin çoğunun Ebû Hanîfe çizgisinde olduğu, bununla birlikte özellikle Hanefî ders çevreleriyle doğrudan bağlantısı olmayan bir kısım Hanefîlerin Mu'tezile'ye meylettği

¹³⁴³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/461. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/122.

veya Mu‘tezile’nin görüşlerini kısmî olarak benimsedikleri yadsınamaz. Bu durumun da olağan karşılanması gerekir.

Burada önemli bir nokta da özellikle Hanefîlerin muhaliflerinin onları itibarsızlaştırmak için Mu‘tezilî, Mürciî, Şîî vb. olmakla itham etmeleridir. Ayrıca mihne sonrası Irak bölgesinde baskı gören dinî grupların bu bölgeden ayrılarak doğuya gitmeleri, Irak’ta Ahmed b. Hanbel ve Eş‘arîliğin etkili olması, Ebû Hanîfe’nin kelimî düşüncelerinin Irak’ta ayrı bir mezhebe dönüşümüne engel olmuştur. Kaldı ki özellikle hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren Hanefîliğin merkezi doğuya kaymıştır. Cessâs’ın Ahfez, Rey ve Nisâbûr’a yaptığı yolculuklar gibi birçok âlimin ilim öğrenmek üzere Irak bölgesinden doğuya gitmesi bunu doğrular niteliktedir.

Şia, Hâricîler, Mürcie ve mihne sonrası Mu‘tezilîlerin, yeni fethedilen bu bölgelere faaliyet göstermek ve alan kazanmak üzere Horasan ve Mâverâünnehir’e gelmeleri neticesinde Irak, kelimî tartışmaların merkezi olmaktan çıkmış görünmektedir. Mezkûr mezheplerin rekabet halinde olmaları, özellikle Mâverâünnehir bölgesinde onlarla aynı görüşleri paylaşmayan Hanefîlerin argümanlarını kuvvetlendirmek için Ebû Hanîfe’nin eserlerini ortak zemin olarak kabul etmelerine etki ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe’nin mezkûr eserleri, bu bölgede İmam Mâtürîdî’nin itikadî görüşlerine kaynaklık etmiş, Sünnî-Hanefî çizginin diğer gruplara karşı güçlenmesine ve bu bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.

3.3.2. Hicrî Üçüncü Asır Hanefî Fukahâsının Eserleri

İkinci ve üçüncü tabaka Hanefî fukahâsının telif çalışmalarına biyografilerinde değinilmişti. Burada tekrara düşmemek için yapılan teliflerle ilgili farklı hususlara değinilmeye çalışılacaktır.

Tablo 9: Hicrî Üçüncü Asır Fıkıh Eserleri

<i>Ahkâmü’l-Vakıf</i>	Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), Hilâl b. Yahyâ er-Re’yî (ö. 245/860), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Câmi ‘veya Kitâbü’l-Câmi’</i>	Halef b. Eyyûb el-Belhî (ö. 205/820-821), İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 212/827-828), İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ali er-Râzî (ö. 266/880)
<i>Cevâmiu Ebî Yûsuf</i>	Bişr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853)
<i>Cürcâniyyât</i>	Ali b. Sâlih el-Cürcânî

<i>Emâlî</i>	Muallâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826), İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî (ö. 217/832), Muhammed b. Semmâa et-Temîmî (ö. 233/847), Bîşr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853)
<i>Ahkâmü 'l-Kur'an</i>	Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917)
<i>İ'tilâl li Ebî Hanîfe ve 'l-ihticâc bi kavlihi</i>	Muhammed b. Abdullah er-Ruaynî (ö. 299/912),
<i>Kitâb 'ul-Uşr</i>	Dâvûd b. Ruşeyd (ö. 239/854)
<i>Kitâbü Edebi 'l-kâdî</i>	Muhammed b. Semmâa et-Temîmî (ö. 233/847), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü Haberi 'l-vâhid</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917)
<i>Kitâbü Mâ yelhanü fîhi 'l-âmmе</i>	Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895)
<i>Kitâbü Tashîhi 'l-âsâri 'l-kebîr</i>	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880)
<i>Kitâbü Zer'î 'l-Ka'be ve 'l-Mescidi 'l-Harâm ve 'l-Kabri 'l-Mukaddes</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'd-Devir (Kitâbü Hesâbi 'd-devir)</i>	Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895)
<i>Kitâbü 'l-Âsâr</i>	Yûsuf b. Ebû Yûsuf (ö. 192/808)
<i>Kitâbü 'l-Âsâr ve ahkâmühü</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'l-Hâc</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ahmed b. Ebû İmrân Mûsâ b. İsa el-Bağdâdî (ö. 280/893)
<i>Kitâbü 'l-Harâc</i>	Musa b. Nusayr (Nasr) er-Râzî (ö. 263/876-877)
<i>Kitâbü 'l-Hayl</i>	Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826-827)
<i>Kitâbü 'l-Hayz</i>	Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî (öl.?)
<i>Kitâbü 'l-Hiyel</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'l-Hudûd</i>	Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî (ö. 245/860)
<i>Kitâbü 'l-İ'tisâm</i>	Muhammed b. Yemân es-Semerkindî (ö. 268/881-882)
<i>Kitâbü 'l-İkrâri 'l-verase ba'dihim li ba'd</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'l-Keffârât</i>	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880)
<i>Kitâbü 'l-Kible (ve 'z-zevâl)</i>	Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895)
<i>Kitâbü 'l-Mehâric</i>	Musa b. Nusayr (Nasr) er-Râzî (ö. 263/876-877)
<i>Kitâbü 'l-Menâsik</i>	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874),
<i>Kitâbü 'l-Mesâili 'l-kebîr</i>	Ali er-Râzî
<i>Kitâbü 'l-Mesâili 's-sağîr</i>	Ali er-Râzî
<i>Kitâbü 'l-Miyâh</i>	Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895)

<i>Kitâbü 'l-Mudârabe</i>	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880)
<i>Kitâbü 'l-Muhâvera</i>	Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî (ö. 245/860)
<i>Kitâbü 'l-Müddeî ve müddeâ aleyh</i>	Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 242/856-857)
<i>Kitâbü 'l-Vasâyâ</i>	Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî (ö. 245/860), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874), Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895)
<i>Kitâbü 'n-Nafakât alâ 'l-ekârib</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'n-Nafakât</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'r-Radâ'</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Kitâbü 'r-Rehin</i>	Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826-827)
<i>Kitâbü 's-Salât</i>	Muallâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826), Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826-827)
<i>Kitâbü 'ş-Şehâdât</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836)
<i>Kitâbü 'ş-Şuf'a</i>	Musa b. Nusayr (Nasr) er-Râzî (ö. 263/876-877)
<i>Muhtasar fî 'l-fıkħ</i>	İsâm b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825-826)
<i>Muhtasaru 'l-İktisâb fî rızkı 'l-müstetâb</i>	Muhammed b. Semmâa et-Temîmî (ö. 233/847)
<i>el-Mütedâd</i>	İshak b. Behlûl et-Tenûhî (ö. 252/866-867)
<i>en-Nevâdir</i>	Muallâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826), İbrahim b. Rüstem el-Mervezî (ö. 211/826), Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî (ö. 221/836-837), Muhammed b. Semmâa et-Temîmî (ö. 233/847), Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 217/832), Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880)
<i>Nevâdiru 'l-Fetâvâ</i>	Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826-827)
<i>Fetâvâ Ebû Abdullah</i>	Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 264/878)
<i>Salâtü 'l-eser</i>	Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî (ö. 221/836-837)
<i>es-Siyeru 's-sağîr</i>	Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826-827), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)
<i>Şurût, Kitâbü 'l-Mehâdir ve 's-sicillât</i>	Muhammed b. Semmâa et-Temîmî (ö. 233/847), Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî (ö. 245/860), Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874), Bekkâr b. Kuteybe es-Sekafî (ö. 270/884), Yahyâ b. Muâfâ el-Kindî (ö. 293/906)
<i>Edebü 'l-kâdî</i>	Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874)
<i>Tecrîd fî 'l-fıkħ</i>	Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880)
<i>Menâkıbü Ebî Hanîfe</i>	Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 264/878), Zekeriyâ b. Yahyâ b. Hâris en-Nîsâbü'rî (ö. 298/910)
<i>Kitâb fî menâkıbü 'l-İmâmi 'l-A'zam</i>	Ahmed b. Salt el-Himmânî (ö. 308/921)

Hicrî üçüncü asırda telif edilen eserlerinin büyük çoğunluğu, İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'un eserlerinin rivâyetine ve öğrencilerin hocalarının derslerinde tuttuğu notlara dayanmaktadır. Özellikle *el-Asl*'ın "kitâb" adı verilen bölümleri derslerde imlâ yoluyla öğrenciler tarafından çoğaltılmış ve bu nüshalar o öğrencilere nispet edilmiştir. Bunlara örnek olarak Musa b. Süleyman el-Cüzcânî'ye nispet edilen *Kitâbü'l-Hayl* ile Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî'ye nispet edilen *Kitâbü'l-Hayz* örnek verilebilir. Bu tür eserlerin bir konuya hasredildiği ve hacimlerinin küçük olduğu anlaşılmaktadır.

Hicrî üçüncü asır eserleri incelendiğinde mezhebin rivâyetinin hızlı bir şekilde devam ettiği, bunun yanında mezhep literatürünün oluşmaya başladığı görülür. İmam Züfer, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyâd'ın öğrencileri tarafından kaleme alınan eserler, genelde hocalarının Ebû Hanîfe'den naklettiği görüşler yanında Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in kadılık yaparken verdikleri kararları, rucû ettikleri görüşleri, fiilleri veya sorulan sorulara verdikleri cevapları içermektedir.¹³⁴⁴ Diğer taraftan çoğu günümüze gelemeyen bu eserlere, kurucu imamların görüşlerinin yanında üçüncü tabaka fakihlerin kendi dönemlerinde yaptıkları tahrîc ve içtihatların da eklenmiş olması muhakkaktır. Bu eserler, rivâyet faaliyetinin sonunda telif edilmesi sebebiyle tamamlayıcı tedvin çalışmalarıdır.

Bu dönemde genel fıkıh eserleri dışında alt kategorilerin ortaya çıktığı ve bunlar içinde özellikle üçünün öne çıktığı görülür. Bunlar edebü'l-kâdî, eş-şurût ve 's-sicillât ve reddiye tarzı eserlerdir. Bunun dışında vakıf ahkâmına dair müstakil eserler de ilk defa bu dönemde telif edilmeye başlanmıştır. Ayrıca ahkâmü'l-Kur'an tarzı ilk eseri Ali b. Musa el-Kummî kaleme almıştır. Kaynaklarda bu eserin oldukça geniş hacimli olduğu, eserde İmam Şâfiî ile Iraklılar arasında ihtilafların ele alındığı ve İmam Şâfiî'nin tenkit edildiği belirtilmiştir.¹³⁴⁵

Bu dönemde Hanefî fıkıh düşüncesine mensup olan fakihlerin kadılık görevi üstlenmeleri sebebiyle olsa gerek yargı faaliyeti kapsamında yer alan şurût, es-sicillât ilmine dair çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, kadı ve naiblerine yardımcı olması amacıyla yazılmıştır. Muhakeme usulü (edebü'l-kâdî) ile ilgili bilinen ilk eser de bu dönemde

¹³⁴⁴ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*, 141.

¹³⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/236; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/380-381.

Hassâf tarafından kaleme alınmıştır. Bu dönem eserlerinin genel karakteristiği olarak rivâyetlerin senetleriyle birlikte verildiği bu eserde konular, 120 bâba ayrılarak ele alınmıştır.¹³⁴⁶

Bu dönemde vakıf hükümlerini konu edinen üç eser Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ (ö. 215/830), Hilâlürre'y (ö. 245/860) ve Hassâf (ö. 261/874) tarafından kaleme alınmıştır. Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ'nın eseri günümüze ulaşamamış olup diğer iki eserde vakıf konusu özellikle hibe, sadaka, miras ve âriyet gibi ilgili konular üzerinden yapılan tahrîclerle detaylandırılmış ve vakıf konusunda Hanefî fikhının temel bakış açısı delilleriyle birlikte ortaya konularak sistematik hale getirilmiştir.¹³⁴⁷ Her ikisi de günümüze gelmiş olan bu eserlerin telif tarihlerine bakıldığında mezhebin bu alandaki literatürünün oluşmasının erken dönemde başladığı anlaşılmaktadır.

Hilâlürre'y'in *Ahkâmü'l-vakf* adlı eserinin telifinde Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ'nın *Vakf* adlı eserinden faydalanmış olması muhtemeldir. Nitekim her iki müellif de Basra'da ikâmet etmiştir. Hatta vefat tarihlerine bakıldığında aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunması, imkân dâhilindedir. Hilâlürre'y, eserinin girişinde genel olarak vakfı ele alır, vakfın şartlarına ve hangi lafızlarla sahih olacağına değinir. 42 bâba ayrılarak ele aldığı konularda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, İbn Ebû Leylâ ve Osman el-Bettî'nin görüşlerine yer verir. Zaman zaman dört halifenin uygulamalarından örnekler verip Abdullah b. Mes'ûd ve Kâdî Şüreyh'in görüşlerine de başvurur. Hilâlürre'y, konuları tartışma üslubunda ele almış, farazî sorularla konuyu genişletmiş ve görüşlerini verdiği âlimlerin aralarındaki ihtilaf ve birlikteliklere dikkat çekmiştir. Zaman zaman Basra âlimlerinin görüşlerine yer veren Hilâlürre'y, Kûfe âlimlerinin görüşleriyle karşılaştırmalarda bulunur. Bu husus, gelenek içinde bir konuda iki farklı şehir âlimlerinin genel eğilimlerini göstermesi yönüyle önemlidir. Hilâlürre'y, ele konunun naslardan delillerine temas ederek fakihlerin bu

¹³⁴⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf, *Edebü'l-kâdî* (İstanbul: Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, 546/2). Eserin Sadruşşehîd tarafından yapılan şerhi, günümüze kadar gelmiş olup konular, 100 bâba ayrılarak ele alınmıştır. Bk. Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*. Ayrıca bk. Abdülvehhab Öztürk, *İslâm Hukukunda el-Hassâf'ın Yeri ve Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1982); Öztürk, "Edebü'l-Kâdî", 10/410.

¹³⁴⁷ Örnek olarak bk. Hilâl b. Yahyâ Hilâlürre'y el-Basrî, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf* (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1355), 2; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf* (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 19. Bu eser tahkik edilerek yayınlanmıştır. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Hassâf, *Ahkâmü'l-vakf ve's-sadakât*, thk. Subhi Ukle el-Beddâh (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2017).

delilleri, delâlet yönüyle nasıl ele aldıklarına değinir.¹³⁴⁸ Hilâlürre'y'in Ebû Hanîfe'nin vakıftan rücu gibi bazı hususlardaki görüşlerine karşı çıkarak kendi görüşünü delilleriyle savunması dikkat çekicidir.¹³⁴⁹

Hassâf, 79 bâba ayırdığı eserine sadaka konusunda Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivâyetlerle başlar. Akabinde tâbiîn uygulamalarından örnekler verir. Daha sonra vakıf ve şartlarını ele aldığı birinci bâb ile konuya başlar. Hassâf, eserinde tartışma üslubunu benimsemiş ve konunun muhtemel sorularına cevaplar vermiştir. O, her bâbın başında ele aldığı konuyla ilgili genel hükmü belirtir ve akabinde konunun detaylarına girer. Hassâf'ın vakıf konusuyla ilgili genel kaideler koyması, eserini önemli kılmaktadır. Hassâf, vakfın sahibinin milkinden çıkmaması gerekçesiyle kişi lehine yapılan bir vakıfta o kişi ve vakfeden öldükten sonra vakfın vârislere miras kalacağı görüşündedir.¹³⁵⁰ Bu ve benzeri örneklere göre Hassâf, kurucu imamların görüşlerine bağlı bir fakih profili çizmektedir. Hassâf, eserinde Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerine yer verip Hanefî çevrenin dışına çıkmamıştır. Hilâlürre'y ile Hassâf'ın kitapları üslup açısından benzerlik arz etmektedir.¹³⁵¹

Bu dönemde en çok eser verenlerden biri İsa b. Ebân'dır. O, hocasından rivâyet ettiği eserleri bulunmakla birlikte usûl alanındaki eserleriyle öne çıkmaktadır. Bu hususa bir sonraki başlıkta temas edilecektir.

Bu dönemin sonlarına doğru dikkat çekici bir eser Muhammed b. Abdullah er-Ruaynî tarafından telif edilen *İ'tilâl li Ebî Hanîfe ve'l-ihcâc bi kavlihi* adlı eserdir. 90 bölümden oluşan eser, adından anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin delillerini ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Ne yazık ki eserin günümüze gelip gelemediği tespit edilememiştir. Eserde Ebû Hanîfe'nin görüşleri rivâyetlerle desteklenerek, onun görüşlerinin tahkim edilmesi amaçlanmış olmalıdır. Benzer bir eser de Muhammed b. Şucâ' es-Selcî tarafından *Kitâbü Tashîhi'l-âsâri'l-kebîr* adıyla kaleme alınmıştır. Bu

¹³⁴⁸ Örnekler için bk. Hilâlürre'y, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*, 2-17.

¹³⁴⁹ Hilâlürre'y, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*, 12-13.

¹³⁵⁰ Hassâf, *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*, 19.

¹³⁵¹ Eserin değerlendirmesi için bk. Ali Ahmed en-Nedvî, "Mürâcaa ilmiyye li kitâbi Ahkâmi'l-vakf ve's-sadakât", *el-İktisâdü'l-İslâmî (Mecelletü Câmîati'l-Melîk Abdilazîz)* 3/31 (2018), 145-154. Hassâf ve Hilâlürre'y'in eserlerinin karşılaştırılması ile ilgili bk. Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*, 193 vd.

eserde adından anlaşıldığı kadarı ile delil olarak kullanılan haberlerin tashihi yapılmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde fıkıhın tüm konularını ele alan *Câmi'* ismiyle eserler kaleme alınmıştır. Kaynaklarda bu eserlerin içerik ve üslubuyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte bu tür eserlerde kurucu imamların eserlerinden yapılan rivâyetlerin çoğunun veya tamamının toplanması yahut da bütün fıkıh konularının ele alınması amaçlanmıştır. *Câmi'* adıyla eser veren müellifler, Halef b. Eyyûb el-Belhî, İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe, İsa b. Ebân el-Basrî ve Ali er-Râzî'dir.

Bu dönemde Hanefî hukuk düşüncesini ana hatlarıyla verme amacına matuf olarak ilk ihtisar çalışmalarına başlanmıştır. Bu tarz eserlerin ilk örneklerinden biri İsmâ b. Yûsuf el-Belhî'nin *el-Muhtasar fî'l-fıkh* adlı eseridir. Eserin Hanefî geleneğinde ilk kez kurucu imamların görüşlerini ihtisar etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Karabulut, eserin adını *Muhtasaru Kitâbi'l-Asl* olarak verir. Adından da anlaşılacağı üzere eser, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ının özetidir. Müellif, eserin 119 varak el yazması nüshasının günümüze kadar ulaştığı bilgisini verir.¹³⁵² Ancak bu nüshanın ilk sayfasında ihtisarı yapanın ismi, Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebû İsmâ şeklinde verilmiştir. Bu isimle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹³⁵³ Ayrıca eserin sonunda aynı müellif tarafından yapılmış *el-Câmiu's-sağîr*'in de bir muhtasarı bulunmaktadır. Kâsânî (ö. 587/1191) ve Zeylâtî (ö. 743/1343) namazların kazasıyla ilgili bir meselede bu kitaptan

¹³⁵² Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1330. Müellif burada eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Bölümünde 873 numarasıyla kayıtlı olduğu belirtilir. Eser, Veliyyüddin Cârullah'ın (ö. 1151/1738) Fatih Camii Kütüphanesine vakfettiği kitaplar arasında bulunmaktadır. Kuhâle ve Bâbânî, İsmâ b. Yûsuf'un *Muhtasar fî'l-fıkh* adlı bir eserinden bahsetmektedir. İsmail Paşa, ayrıca Ebû'l-Mehâsin Zahîruddîn Hasan b. Ali el-Merginânî'nin *el-Fetâvâ'z-zâhiriyye* adlı eserinde İsmâ b. Yûsuf'un muhtasarından bahsedildiği bilgisini vermektedir. Bk. Ömer Rıza Kuhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, t.siz.), 6/282; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/663; Ayrıca bk. Ahmedî, *el-Mesâilü'l-bedriyyeti'l-müntahabe min el-Fetâvâ'z-zâhiriyye*, 102, 301 (5 numaralı dipnota bk.).

¹³⁵³ Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebû İsmâ, *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, 873). Fuat Sezgin, aynı kütüphane ve koleksiyon numarası ile verdiği eseri Abdürrahim b. Ebû İsmâ'a nispet etmekte ancak eserin adını zikretmemektedir. Ayrıca eserin hicrî altıncı asırda kaleme alındığı bilgisini vermektedir. Kaynak olarak Joseph Schacht (3/1: 71) ve A. d'Emilia'yı (IL-Hiyaras-Sartnel Asl di Saibani, Scritti in onore di G. Furlan, RSO 32/1957/633-640) göstermektedir. Bununla birlikte Fuat Sezgin, İmam Muhammed'in eserleri ve kendisiyle ilgili yazılan kitaplara değindiği bölümde *el-Asl*'ın diğer muhtasarlarına yer vermemiştir. Bk. Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/57. Bir başka kaynakta aynı kütüphane ve koleksiyon bilgileriyle eser Abdürrahim b. İsmail el-Behdî'ye nispet edilmekte, müellifin doğum ve vefat tarihleri hakkında bilgi verilmemektedir. Bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/558.

alıntıda bulunur.¹³⁵⁴ Ayrıca Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219), *Muhtsaru İsmâ* ismiyle bu esere atıf yapmaktadır.¹³⁵⁵ Bununla birlikte daha geç dönemlerde Halebî, İbn Nüceym ve İbn Âbidîn bu eserden alıntı yaparken *el-Fetâvâ 'l-Hindiyye* adlı eserde de bu esere atıf yapılmıştır.¹³⁵⁶ Buna göre eserin, Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) İmam Muhammed'in kitaplarını özetlediği *el-Kâfî* adlı eserinden sonra bile revaçta olduğu ve 1700'lü yıllara kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yazma nüshanın ilk varağının sağ tarafında kitapta yer alan ve “el-cüz” olarak ifade edilen bölümlerin isimlerine yer verilmektedir. Fihristte “el-cüz” olarak ifade edilen bölümler, metin içinde “kitâb” olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca bazı “kitâblar” metin içinde mevcutken fihristte yazılmamıştır. Eserin sonunda aynı müellif tarafından *el-Câmiu's-sağîr* de ihtisar edilmiştir.

İbn Ebû İsmâ'in muhtasarında farklı bir konu dizilimi tercih edilmiştir. Bu tertip, klasik muhtasarlarda pek karşılaşılmayan bir durumdur. Başlıkların düzensiz olduğu, birbiriyle alakalı olmadığı görülmektedir. Kitâb ve bâbların hacimleri de dengesiz görünmektedir. Bazı bâblar bir-iki satırdan oluşmaktadır.

Tablo 10: İbn Ebû İsmâ'in Muhtasarının Bölüm Başlıkları

1. Cüz:	Salât, (Secedât, Nevâdiru's-Salât), Savm, (Nevâdiru's-Savm), Zekât, (Nevâdiru'z-Zekât), Sulh, Rehin.
2. Cüz:	Mudârabe, Muzâraa, Şırb, Öşr ve'l-Harâc, Hac, Nikâh, Talâk.
3. Cüz:	İtâk, (Mükâteb), Mevlâ ve'l-Muvâlâ, Eymân, Hudûd, (Sirkat), Siyer, Teharrî, İstihsân, Lakât, Lukatâ, İbâk, Gasb, Vedîa, Âriyet, Şirket, Sayd ve'l-Edâhî, Sadakatü'l-Mevkûfe, Hibe.
4. Cüz:	Büyû', (Sarf), Şuf'a, Kısme, İcârât, Kitâbü'l-Kâdî, Şehâde, (Rucû' anî's-Şehâde), Da'vâ, İkrâr.
5. Cüz:	Vekâle, Havâle ve'l-Kefâle, Eşribe, İkrâh, Hacr, Me'zûnü'l-Kebîr, (Diyât), Meâkıl.
6. Cüz:	Cinâyât, Vasâyâ, Ferâiz, Ayn ve'd-Deyn, Itk fî'l-Maraz, Dûr.
Kitâbü Câmiu's-sağîr Fihristi:	
Salât, Zekât, Siyâm, Hac, Talâk, Itk, Eymân, Hudûd, Siyer, Büyû', İcâra, Cinâyâ, Vasâyâ.	

¹³⁵⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/294; Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/127.

¹³⁵⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 2/348, 9/522.

¹³⁵⁶ Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 404; Sirâcüddîn Ömer b. İbrahim İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed Azv İnâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2002), 1/228; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/61; Lecnetü Ulemâi'l-Hind, *Fetâvâ'l-Hindiyye*, ed. Nizâmmüddîn el-Belhî (Dımaşk: Dâru'l-Fikir, 1310), 6/239.

Ayrıca Kerhî'nin muhtasarından farklı olarak meselelerin delillerine yer verilmemiştir. Bu konuda Tahâvî'nin muhtasarıyla benzerlik arz etmektedir. Ayrıca eser, kurucu imamların görüşlerine ve aralarındaki ihtilafların değinilmesi yönüyle teşekkül dönemi muhtasarlara benzemektedir. Hatta zaman zaman Abdullah b. Mes'ûd gibi ehl-i re'yin hoca silsilesinde bulunan isimlerin de görüşlerine yer verilmektedir.¹³⁵⁷ Eser bu yönüyle de Kerhî'nin muhtasarıyla benzeşmektedir. Konunun girişinde *el-Asl*'da rivâyetiyle birlikte verilen hususlar birkaç cümleyle özetlenerek verilmiştir.¹³⁵⁸ Bu muhtasar, hattı çok eski olmakla birlikte üslup açısından *el-Asl*'dan farklılık arz etmektedir. *el-Asl*'da herhangi bir konuda yapılan rivâyetler, örneğin “Ebû Süleyman Muhammed'den” şeklinde senediyle birlikte verilirken muhtasarında bu senetlere yer verilmemiş, bazı yerlerde doğrudan “Ebû Hanîfe'nin kavlinde”, “Ebû Yûsuf dedi” veya “Muhammed dedi” şeklinde kurucu imamların görüşlerine yer verilmiştir.¹³⁵⁹ Bununla birlikte genelde muhtasarlarda görülen, cümleyi aynen veya kısaltarak alma durumu bu muhtasarda görülmemektedir. Bu da *el-Asl*'ın mana yönüyle ihtisar edildiğini ve lafzî bir ihtisar olmadığını göstermektedir. Eser, bu yönüyle teşekkül dönemi muhtasarlardan daha çok Hâkim eş-Şehîd'in muhtasarına benzemektedir.

Eserin ilk sayfasının üst tarafının en sağında iki mühür arasında “Allah'ın lütufta bulunduğu Ebû Abdullah Veliyyüddîn Cârullah 1150” yazmaktadır. Bazı kelimeler tam olarak anlaşılamasa da üst ve orta kısımda kitabın Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den rivâyet ettiği *el-Mebsût*'un muhtasarı olduğu belirtilmektedir. Orta bölümde kitabın ismi *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî* olarak verilmektedir. Büyükçe yazılan bu ismin altında eserin sonuna İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserinin muhtasarının da olduğu belirtilmektedir. Orta bölümde eserin Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzerine olduğu bilgisi verilmektedir. Bu bölümün altında her iki muhtasarın da Ebû Nasr Abdürrahîm b. Ebû İsmâ el-Belhî tarafından yazıldığı belirtilmektedir. Yine orta bölümde eserin Veliyyüddîn Cârullah tarafından vakfedilen kütüphanesinden olduğuna dair bir mühür bulunmaktadır. Bu bölümün altında fukahâ ıstılahında *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserin *el-Câmiu'l-kebîr* adlı

¹³⁵⁷ Örnek için bk. İbn Ebû İsmâ, *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. 58a.

¹³⁵⁸ Örnek için bk. Kitâbü'l-Hudûd. İbn Ebû İsmâ, *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. 50a; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 922), 196b.

¹³⁵⁹ Örnek için bk. İbn Ebû İsmâ, *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. 4b.

eserden farklı olduğu, Hafızu'd-Dîn Abdullah en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) içinde büyük kaidelerin bulunduğu Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-47) *Müntahabü'l-usûl* adlı muhtasarına yazdığı şerhte bu durumu zikrettiği bilgisi verilir. Yine bu bölümde müstensih'in adı, Tarakçızâde? olarak bilinen Muhammed şeklinde verilir. Sayfanın en altında İtkânî'nin (ö. 758/1357) *Şerhu'l-Hidâye*'sinde belirttiği üzere esere *el-Asl* denmesinin sebebi, Hanefî geleneğinde ilk bu eserin yazılması gösterilir. Sonra sırasıyla *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, ve *ez-Ziyâdât* kaleme alınmıştır. Burada alakasız gibi görünen bir bilgi daha verilmektedir. Buna göre *el-Mebsût*'ta Ebû Süleyman, İmam Muhammed'e ikindiden önce tatavvu var mı diye sorduğunda onun, yaparsa güzel olacağı, kaç rekât sorusuna ise dört rekât şeklinde cevap verdiği zikredilmektedir. Buraya kadar İtkânî'den alıntı yapıldığı anlaşılmaktadır. Devamında Hâkim eş-Şehîd'in *el-Asl*'ı *el-Kâfî* ismiyle ihtisar ettiği, bunu Serahsî'nin *el-Mebsût* ismiyle şerh ettiği bilgisi de verilir. Ayrıca Ali el-İsbîcâbî'nin *Telkîhu'l-Usûl* adlı eserinin sonunda verilen bilgi zikredilir. Buna göre Hâkim eş-Şehîd, İmam Muhammed'in kitaplarında tekrarlar ve kaçınılması gereken durumlar olduğunu fark etmiş ve onun kitaplarını ihtisar etmiştir. Daha sonra rüyasında İmam Muhammed'i görmüş, o da kitaplarına neden bunu yaptığını sorduğunda âlimlerin tembel olduğu gerekçesiyle onlara kolaylık olsun diye tekrarları çıkardığını söylemiştir. Bunun üzerine İmam Muhammed kızmış ve ona “Benim kitaplarımı kestiğin gibi Allah da seni kessin.” demiştir. Hâkim eş-Şehîd, bir savaşta Türkler (Müslüman olmayan Türkler veya Moğollar) tarafından ağaca bağlanmış ve uzuvları kopartılarak şehit edilmiştir. Bu bilgiyi müstensih paylaşmaktadır.

Fuat Sezgin, Schacht ve A. d'Emilia'nın tespitlerine dayanarak mevcut el yazmasının hicrî altıncı asırda telif edildiğini belirtmiştir. Her iki müellifin eserin ilk sayfasında müntensih tarafından verilen bilgilere dayanarak bu tespiti yapmış olmaları olasıdır. Çünkü müntensih'in atfı yaptığı müellifler, hicrî altıncı ve yedinci asırda yaşamışlardır. Her iki müellifin eseri nasıl tarihlendirdiklerine ilişkin bir bilgi bulunmayıp onların bu tespitlerini, bir delile dayanarak veya tahminde bulunarak mı yaptıkları da tespit edilememiştir. Bunun yanında müntensih'in Hâkim eş-Şehîd'in *el-Kâfî*'sinden ayrıca bahsetmesi *el-Kâfî*'nin, elimizdeki yazma nüshadan sonra telif edildiği intibamı uyandırmaktadır. Ayrıca Abdürrahim b. Ebû İsâm gibi *el-Asl*'ı ihtisar eden bir müellifin kaynaklarda hiçbir şekilde zikredilmemesi dikkat çekicidir. İsâm b. Yûsuf'la Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebû İsâm'ın arasındaki ilişki ortaya konulabilirse bu muhtasarla ilgili

çıkarımlarda bulunulabilir. Bu ikisi arasında hoca-talebe ilişkisi olabileceği gibi akrabalık ilişkisi de olması imkân dâhilindedir. Kaynaklarda Ebû İsmâ Yûsuf b. Meymûn'un İsmâ, Muhammed, Nâim ve İbrahim adlarında ilimle uğraşan oğulları olduğu belirtilir.¹³⁶⁰ Her ne kadar Abdürrahim, bu isimler arasında zikredilmese de kendisi İsmâ b. Yûsuf'un kardeşi olabilir. Ancak bu durumu destekleyen somut bir delil elde edilememiştir. Bununla birlikte İsmâ b. Yûsuf'un ilim ehli bir aileye mensup olması, kardeşleri Muhammed ve İbrahim'in tanınmış âlimler arasında yer alması, oğlu Abdullah¹³⁶¹, yeğeni Nasr¹³⁶² ve Abdurrahman'ın kaynaklarda zikredilmesi ve eser üzerinde ihtisar eden kişi olarak gösterilen Ebû Nasr'ın el-Belhî nisbesine sahip olması onun bu aileye mensup olabileceği ihtimalini göstermektedir.¹³⁶³

Yapılan atıflardan İsmâ b. Yûsuf'un muhtasarının şerhinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kefevî, bu şerhden alıntı yapmaktadır.¹³⁶⁴ Ayrıca Burhâneddin el-Buhârî, *Nevâdiru Muhtasaru İsmâ*'dan bahsetmektedir.¹³⁶⁵ Ancak muhtasarda Burhâneddin el-Buhârî'nin alıntı yaptığı haraç ödenmesi gereken araziyle alakalı bir nevâdir bulunmamaktadır. Buna mukabil muhtasarda "Nevâdiru's-Salât", "Nevâdiru's-Savm" ve "Nevâdiru'z-Zekât" şeklinde isimlendirilen bölümler bulunmaktadır. Bu bölümlerde ilgili konular çerçevesinde meselelerin ele alındığı ve bunların müellifin kendi görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Burhâneddin el-Buhârî'nin belirttiği hususa ait nevâdirin yazma nüshada bulunmaması, elimizdeki nüshanın eksik olduğu intibahı uyandırmaktadır.

İsmâ b. Yûsuf'un 210/825-826 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında muhtasar tarzında ilk eserin Hanefî fıkıh çevresinde telif edildiği anlaşılmaktadır. Mâlikîlerde ilk muhtasarı İbn Abdülhakem (ö. 214/829), Şâfiîlerde Müzenî (ö. 264/878), Hanbelîlerde Hırâkî (ö. 334/946) kaleme almıştır. Muhtasar tarzı eserlerin ortaya çıkışı mezheplerin teşekkülü ile de ilişkilidir. Mezheplerin eğitim-öğretimlerinin bu tarz eserler üzerinden gerçekleştirilmesi sebebiyle mezhebin takipçileri arasında muhtasar tarzı eserlerin şöhret kazanması, mezhebin teşekkülünün göstergeleri arası yer alır. Bu tür eserler, mezhebin

¹³⁶⁰ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 196.

¹³⁶¹ Oğlu Abdullah'ın (Ubeyd?) bir dönem Belh valisi olduğu bilgisi verilmiştir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 196.

¹³⁶² İbrahim b. Yûsuf'un oğlu Ebû Yûsuf Nasr b. İbrahim b. Yûsuf'un (ö. 303/915-916) meşhur âlimlerden biri olduğu belirtilmiştir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 217.

¹³⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/347, 299.

¹³⁶⁴ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 99b.

¹³⁶⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 2/348.

birikimini yansitarak zaman içinde delil olma hüviyetini kazanmışlardır. Dolayısıyla bu eserler, fetva, kazâ ve fıkıh eğitiminde başucu kitapları haline gelmişlerdir.¹³⁶⁶

Önceki asırda başlayan şurût ilmi alanında yapılan telif çalışmaları hicrî üçüncü asırda da devam etmiştir. Bu alanda Muhammed b. Semmâa et-Temîmî, Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî, Muhammed b. Şucâ' es-Selcî, Ahmed b. Amr el-Hassâf ve Yahyâ b. Muâfâ el-Kindî eser veren fukahâ arasında yer alır. Şurût ve sicillât alanında çok sayıda telifin bulunmasının bu alandaki ihtiyaçtan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Abbâsîlerin politikası gereği ehl-i re'y fukahâsı arasından çok sayıda kadı atanmıştır.

Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878), *Menâkıbü Ebî Hanîfe* adlı eseriyle bu alandaki bilinen ilk çalışmayı yapmıştır.¹³⁶⁷ Bu eserden faydalanan ve hicrî üçüncü asrın sonlarında yaşayan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Salt el-Himmânî (ö. 308/921), Ebû Hanîfe hakkında rivâyetleri toplayarak *Kitâb fî menâkıbi'l-Îmâmi'l-A'zam* adıyla bilinen eserini ortaya koymuştur.¹³⁶⁸ Bu eser, aynı zamanda Saymerî'nin kaynakları arasında yer almaktadır. Ayrıca Mekki'nin kaynakları arasında bulunan Zekerîyyâ b. Yahyâ b. Hâris en-Nisâbüri'nin (ö. 298/910) de *Menâkıbü Ebî Hanîfe* adlı bir telifi bulunmaktadır.

3.3.3. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünün İlk Tedvin Çalışmaları

Hicrî üçüncü asırda fıkıh usûlü konularına dair yazılan eserlerin çoğaldığı görülmektedir. Bu dönemde usûl konularının tamamını içeren sistematik bir eser kaleme alınmazken genellikle haberin delil değeri, âm-hâs ve kıyas konularıyla ilgili eserler verilmiştir. Bu konuların o dönemde gündemdeki tartışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu konular çerçevesinde İmam Şâfiî'ye eleştirilerin yöneltildiği eserler de yazılmıştır.

Tablo 11: Hicrî Üçüncü Asır Usûl Eserleri

<i>Nakzu mâ hâlefe fîhi's-Şâfiî el-İrâkıyyîn fî ahkâmi'l-Kur'an</i>	Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917)
<i>Huccetü'l-Kebîra</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836)
<i>el-Hucec</i>	Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ahmed b. Ebû İmrân Mûsâ b. İsa el-Bağdâdî (ö. 280/893)

¹³⁶⁶ Muhtasar türü eserler hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş vd. "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/61-62.

¹³⁶⁷ Eserle ilgili değerlendirme için bk. Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 161 vd.

¹³⁶⁸ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/360. Eserle ilgili değerlendirme için bk. Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 166 vd.

<i>Kitâbü Haberi'l-vâhid</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917)
<i>Kitâbü İctihâdi'r-re'y</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836)
<i>Kitâbü İsbâti'l-kıyâs, Kitâbü İsbâti'l-kıyâs ve'l-ictihâd</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917)
<i>Kitâbü'l-Ehvâ ve'l-ihtilâf, er-red alâ'l-Lafziyye</i>	Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Buharî (ö. 264/878)
<i>Kitâbü'l-Fark ve't-temyîz</i>	Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin (ö. 260/873-874 ile 300/912-913 arası)
<i>Kitâbü'l-İlel</i>	İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836)
<i>Usûl</i>	Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833)
<i>er-Red alâ's-Şâfi</i>	Bekkâr b. Kuteybe es-Sekafî (ö. 270/884)

3.3.3.1. Erken Dönemde Fıkıh Usûlü Tedvin Çalışmaları

Peygamber (s.a.v.) döneminde problem çözümünde ve sosyal hayatta bazı teamüller oluşmuştu. Sahâbe dönemi ve sonrasında naslardan hüküm çıkarma işlemi, basit ve doğal bir şekilde problemlerin geliştiği şartlar nazara alınarak yapıyordu.¹³⁶⁹ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarında bu durum göze çarpmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin dönemine kadar özelde içtihat usûlü genelde fıkıh usûlü ile ilgili bu ilmin varlığına delâlet edecek bir kavramlaştırma söz konusu değildi. Konuyla ilgili ıstılahlar ve kaideler henüz oluşmamıştı. Dolayısıyla fıkıh usulü konuları da detaylıca ortaya konulamamıştı. Râzi, Şâfi öncesinde usûl konularının konuşulduğunu ancak şer'î delillerin bilgisine işaret eden genel kaidelerin olmadığını söylerken bu duruma işaret etmiştir.¹³⁷⁰ Bu durum, o dönemde bir usûlün olmadığı anlamına gelmemektedir. Fıkıhın müstakil bir ilim olma yönünde ilk teşebbüslerin gerçekleştiği bir dönem olması göz önünde bulundurulduğunda söz konusu zaman diliminde fıkıh usûlü konularının ayrıntılarıyla sistematik bir şekilde ortaya konulamayacağı da anlaşılacaktır.¹³⁷¹

Ebû Hanîfe sonrası dönemde usûl, birdenbire ve bütün halinde değil, usûle ilişkin konuların peyder pey ele alınmaya başlandığı eserler aracılığıyla tedvin edilmeye

¹³⁶⁹ Ahmed b. Abdüsselam er-Reysûnî, *et-Tecdîdü'l-usûlî* (Herndon/ABD: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 2014), 29 vd.

¹³⁷⁰ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebû Bekir el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebû Zenîd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988), 1/110.

¹³⁷¹ Tedvin öncesi usûl ilmi için bk. Ahmed b. Abdullah ed-Duveyhî, *İlmü usûli'l-fikh mine't-tedvin ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'l-hicrî* (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2006), 75 vd.

başlanmıştır. Nitekim Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ıyla birlikte hükümlerin sadece delilleri değil istinbat yönü de yazılmaya başlanmıştı. Bu dönemde fukahânın kendi arasında veya diğerleriyle yaptıkları münazaralar da bu duruma katkı sağlamıştır. Yine bu dönemde ehl-i re'yin usûlünün ehl-i hadîse göre daha gelişmiş olduğu görülmektedir. Özellikle Abbâsî devletinin adalet sistemini ehl-i re'y fukahâsı ile şekillendirmesi ve Ebû Yûsuf'un kâdılkudât olarak tercih edilmesi, bunu göstermektedir. İmam Şâfiî'nin Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-814) talebiyle yazdığı *er-Risâle*, usûlün ilk sistematik tedvin girişimidir.¹³⁷² Ancak, bu eser, standart bir usûl eseri olarak değerlendirilmemiş ve İmam Şâfiî'nin bu eserinde Hz. Peygamberin (s.a.v.) otoritesini temellendirmeye çalıştığı ifade edilmiştir. İsa b. Ebân'ın eserlerinin de bu minvalde olduğu belirtilmiştir. Bu durum o dönemde fakihlerin gündeminde olan Hz. Peygamberin (s.a.v.) otoritesi tartışmalarının bir tezahürü olarak görülmüştür.¹³⁷³ Şâfiî'den sonra Cessâs'a kadar kaleme alınan usûl eserleri mütekâmil ve usûlün bütün konularını ele alan eserler olmayıp genellikle reddiye, hilâf veya usûlün belirli bir konusuna özgü monografik eserlerdir. Bu minvalde Hanefî mezhebi özelinde hicrî üçüncü asır, usûlün esas ve kaidelerinin mezhep müktesabatı metinlerden tahrîc edildiği bir dönemdir. Bu asırda usûl literatürünün temel eserleri arasında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü Tâatî'r-rasûl*, *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh*'u¹³⁷⁴, Dâvûd ez-Zâhirî'nin (ö. 270/884) *Kitâbü'l-İcmâ*, *İbtâlû'l-kıyâs*, *Haberu'l-vâhid* ve *Ba'zuhû mûcibûn li'l-ilm*, *el-Umûm ve'l-husûs*'u¹³⁷⁵, İbn Süreyc'in (ö. 306/918) *İsbâtü'l-kıyâs*, *er-Red alâ Dâvûd fî inkârihi'l-kıyâs*, *er-Red alâ İbn Dâvûd fî'l-kıyâs*'ı¹³⁷⁶ Mu'tezilî âlimlerden Ebû Sehl Bişr b. Mu'temir'in (ö. 210/825-826) *İctihâdu'r-re'y*'i¹³⁷⁷ örnek olarak zikredilebilir.¹³⁷⁸

¹³⁷² Muhammed Mustafa ez-Zuhaylî, *el-Vecîz fî usûli'l-fikhi'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Hayr, 2006), 1/57-58; Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Cündî el-Yemenî, *es-Sülûk fî tabakâtî'l-ulemâ ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ali b. Hüseyin (Sana: Mektebetü'l-İrşâd, 1995), 1/134.

¹³⁷³ Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi* (İstanbul: DEM Ensar Neşriyat, 2017), 23; Murteza Bedir, “er-Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/117-118.

¹³⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 281; Kandemir vd. “Ahmed b. Hanbel”, 2/79.

¹³⁷⁵ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/359; Nureddin İtr, “Dâvûd ez-Zâhirî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/49-50.

¹³⁷⁶ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/57; Şükrü Özen, “İbn Süreyc, Ebû'l-Abbas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/363-366.

¹³⁷⁷ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/232;

¹³⁷⁸ Bu dönem ile ilgili bk. Ahmet Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûlu'l-Fiqh between al-Shâfi'î and al-Jaşşâs during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries* (USA/California: University of California, Doktora Tezi, 2014), 28 vd. Abdulbasit Saltekin, *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicrî III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler* (Diyarbakır: Dicle

Farklı fıkıh mezheplerine müntesip âlimler, usûle dair eser yazımının ilk defa kendilerinin benimsedikleri mezhep ulemâsı tarafından başlatıldığı yönünde iddialar ortaya koymak suretiyle bu konuda öncülük rolünü kendi ekollerine nispet etmek isterler. Bu meyanda fûrû fıkıh mezhebi olma noktasında kronolojik olarak diğerlerinden önce gelen Hanefîler, bir mezhebin, usûlî bir temel olmaksızın fûrû görüşleri ortaya koymasının imkânsızlığı düşüncesinden hareketle olsa gerek ilk usûl eserinin kendi geleneklerinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanîfe'nin içtihat usulüyle ilgili kendi yazdığı bir eserinin olduğu bilinmemektedir. Ebû Hanîfe, meselecî metodu benimsemiş ve olay çözümlemelerinden genel kurallar çıkarmıştır. Bu kurallar çerçevesinde içtihatlarına devam etmiş, derslerinde de öğrencileriyle birlikte bu usulü uygulamıştır. Ayrıca bir fıkıh akademisi gibi çalışan ders halkasında usûl konuları da tartışılmış ve sonuca bağlanan hususlar kaydedilerek mezhebin asılları oluşturulmuştur. İmam Muhammed'in kendilerine Kâsım b. Maîn'den naklen boşanan çiftin ev eşyası üzerinde ihtilafa düşmeleri halinde yarı yarıya paylaşmaları gerektiğini, Ebû Yûsuf'un da Ebû Hanîfe'den naklen bir kişinin hadisi, duyduğu günden rivâyet ettiği güne kadar ilk ezberlediği şekilde rivâyet etmesi gerektiğini imlâ ettirdiği nakledilir.¹³⁷⁹ Bu rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla o dönemin en önemli ve tartışmalı konuları arasında yer alan hadisin delil olarak kabul edilme şartları, Ebû Hanîfe'nin derslerinde müzakere edilmiş ve ulaşılan sonuçlar da onun tarafından yazdırılmıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin sistematik bir istinbat yöntemi olmadan içtihat etmesi düşünülemez. Onun içtihatları incelendiğinde aralarında sistematik bir usûlün varlığı görülecektir.¹³⁸⁰ Buradan Hanefî geleneğinde usûl çalışmalarının Ebû Hanîfe'nin derslerinde başladığı, öğrencileri tarafından bu çalışmaların devam ettirildiği sonucu çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'nin ilk usûl kitabını *Kitâbü'r-Re'y* adıyla yazdığı, bu kitabı Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in okuduğu, İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı usûl eserini bundan sonra yazdığı belirtilmiş olmakla birlikte söz konusu rivâyetler fıkıh usûlû tarihinde ciddiye alınmış görünmemektedir.¹³⁸¹

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); 17 vd. Ayrıca bk. Safvân ed-Dâvûdî, *Usûlû'l-fikh kable asri't-tedvîn* (Cidde: Dâru'l-Endelûsî'l-Hadrâ, 2003).

¹³⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/257.

¹³⁸⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1981), 4-5.

¹³⁸¹ Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Serahsî'nin usûlünün mukaddimesinde belirtmiştir. Bk. Serahsî, *Usûlû's-Serahsî*, 3.

Kimi kaynaklarda Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda ilk usûl kitabını yazdığı rivâyet edilir.¹³⁸² Mekkî'nin “هو أول من وضع الكتب في أصول الفقه على مذهب الإمام أبي” şeklinde ifade ettiği bu duruma “el-usûl” kelimesinin o dönemde metodoloji anlamında kullanılmaması nedeniyle ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü o dönemde “el-usûl” kelimesi fıkıhın temel konuları veya Ebû Hanîfe'nin derslerinde müzakereden sonra tespit ettirdiği asıllar anlamında kullanılmaktaydı. Büyük olasılıkla mezkûr ifadede bu anlam kastedilmektedir.¹³⁸³ Nitekim Leknevî, bu bilgiyi “كان أبو يوسف هو المقدم من أصحاب” şeklinde düzelterek verir.¹³⁸⁴ Diğer taraftan İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995-996) eserinde “اصول” kelimesi ile fıkıh usûlü ilmini kastetmemesi sebebiyle en azından dördüncü asrın son çeyreğine kadar bu kelimenin “fıkıh usûlü” anlamında kullanılmadığı sonucu çıkarılabilir. İbnü'n-Nedîm, bu kelimeyle fûrû fıkıh konularını kastettiği anlaşılmaktadır.¹³⁸⁵ Ayrıca o bu kelimeyle kalam ilmini de kastetmiştir.

Kaynaklarda İmam Muhammed'e *Kitâbü Usûli'l-fıkh* adlı bir eser de nispet edilmiştir.¹³⁸⁶ Serahsî'nin bu esere bir şerh yazdığı kaydedilir. Ancak eserin *el-Asl*'in bir parçası olduğu belirtilmektedir.¹³⁸⁷ Menderes Gürkan, çalışmasında Ali Şafak'ın bu eserle *er-Risâle* arasında ana hatlarıyla aynı konuların işlendiği ve aralarında benzerlik olduğu tespitine yer vererek İmam Muhammed'e nispet edilen bu eserin Serahsî'nin *el-Usûl*'üne çok yakın olduğu tespitini yapar. Ayrıca eser bir şerh çalışması ise İmam Muhammed'e ait kısımla Serahsî'ye ait kısmın belirlenmesinin zorluğuna işaret eder.¹³⁸⁸ Kaynaklarda İmam Muhammed'in *İctihâdu'r-re'y* ve *Kitâbü'l-İstihsân* adlı eserleri kaleme aldığı da belirtilir.¹³⁸⁹ Bu eserlerden ilki Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a da nispet edilmiştir. Ancak

¹³⁸² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 14/248; Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/508; Edirnevî, *Mehâmmü'l-fukahâ*, 10.

¹³⁸³ Aynı konu ile ilgili 2.3.3.3. numaralı bölüme bk. Aynı bilgi aynı lafızlarla farklı kaynaklarda verilmektedir. Bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 14/248; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/307; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fi tevârîhi'l-a'yân*, 13/41.

¹³⁸⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, 225.

¹³⁸⁵ Örnek olarak bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253, 271.

¹³⁸⁶ İbn Semâa'nın bu eseri İmam Muhammed'den aldığı rivâyet edilir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

¹³⁸⁷ Karl Brokelman, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 3/256; Boynukalın, “Mukaddime”, 37. Eserin el yazması nüshası için bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Kitâbi'l-Usûl li'l-İmâm Muhammed b. Hasan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Vehbi Efendi, 379).

¹³⁸⁸ Menderes Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî'nin Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997), 22-23.

¹³⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253-254; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1444.

eser, günümüze gelmediği veya içeriğiyle alakalı bir bilgiye ulaşamadığı için eserin usûl konularını ne öcûde ele aldığını bilmek mümkün görünmemektedir. Diğer esere gelince İmam Muhammed'in *el-Asl*'ının içinde mevcut olup usûl konusu olan istihsânla ilgili değildir. Mureteza Bedir de Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e atfedilen usûl eserlerinin usûl kavramının o dönemde metodoloji anlamında kullanılmaması, sonraki dönemlerde bu eserlere atıfların yapılmaması ve sonraki Hanefî fakihlerinin, imamlarının usûl eseri yazmamalarını kabullenmekte zorlanmaları gibi gerekçelerle mevcudiyetinin mümkün olmadığı sonucuna ulaşır.¹³⁹⁰

Kâtip Çelebi, bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki eseri *Keşfü'z-zünûn* ile tabakât kitabı *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*'de Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (ö. 218/833) *el-Hucec* adıyla bilinen eserinin Müzenî'nin kitabından daha güzel olduğunu belirtir.¹³⁹¹ Eserin adından anlaşılacağı üzere müellif, bu eserinde delil kavramını incelemiş olmalıdır. Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin atıf yapılan görüşleri arasında meseleye ait tüm görüşleri bilinmese de cevaz verdiği belirtilen fakihlerin icmâ etmelerinin veya icmâyâ katılmalarının sahih olması yer alır.¹³⁹² Onun bir diğer görüşü de bir fer'ın, illeti naslarda belirtilmeyen veya illeti üzerinde icmâ olmayan bir asl üzerine kıyas edilemeyeceğidir.¹³⁹³ Ayrıca ona göre müçtehitlerin içtihatları neticesinde ulaştıkları doğru bir tanedir. Diğerlerinin ulaştıkları farklı içtihatlar hatalıdır.¹³⁹⁴ Bunların dışında Mu'tezilî olan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin usûlle ilgili görüşlerine pek çok atıf yapılmıştır.¹³⁹⁵

¹³⁹⁰ Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*, 21-22.

¹³⁹¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/378; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/632.

¹³⁹² Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin İbnü'l-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mübârekî (Riyad: yy. 1990), 4/1059-1060.

¹³⁹³ Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, 2/240.

¹³⁹⁴ Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, 2/371.

¹³⁹⁵ Örnek olarak bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 4/188, 189, 7/204; İbnü'l-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, 5/1548; Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Fîrûzâbâdî, *el-Lum'a fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 130; Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Fîrûzâbâdî, *et-Tebîr fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Haytu (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 492, 494, 506; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 348, 350, 352, 356.

3.3.3.2. İsa b. Ebân'ın Hanefî Usûl Düşüncesine Katkıları

Hanefî usûl düşüncesinin oluşumunda İsa b. Ebân ayrı bir öneme sahiptir. O, usûl düşüncesiyle kendisinden sonra bu alanda çalışma yapan Kerhî ve Cessâs gibi fukahâyı etkilemiştir. İsa b. Ebân'ın günümüze gelen bir eseri olmamakla birlikte özellikle Cessâs, onun eserlerinden birçok alıntı yapmaktadır. Dolayısıyla günümüze gelen ilk Hanefî usûl eserlerinin üzerinde onun düşüncelerinin baskın bir etkisini bulunmaktadır.

İsa b. Ebân'ın usûl konularına ilgisinin nasıl başladığı ve *el-Huccetu's-sağîra* (*el-Hucecû's-sağîra*) adlı eserini yazma nedenine değinilmiştir.¹³⁹⁶ İsa b. Ebân, bu eserinde haber çeşitleri, haberin nasıl nakledileceği, haberin kabul ve red şartları, habere muhalif haber vârid olduğunda yapılması gerekenler ve bunun dışında haber konusuna ilişkin bilinmesi gereken durumları ele almış, akabinde Hanefî mezhebinin hüküm verirken dikkate almadığı ileri sürülen her bir hadis için Ebû Hanîfe ve mezhebinden haber ve kıyas şeklinde deliller getirmiştir.¹³⁹⁷ Cessâs, usûlünde bu kitap ve İsa b. Ebân'ın diğer kitabı, *el-Hucecu'l-kebîr*'den alıntılar yapmaktadır.¹³⁹⁸ O, İsa b. Ebân'ın görüşlerine Kur'an'ın âm lafızlarının haber-i vâhidle tahsisi, haberlerin tearuzu, haberin niteliği, çeşitleri ve hükümleri, haberin kabul şartları ve mürsel hadis konularında başvurur.¹³⁹⁹ Bâb başlıklarına göre Cessâs, İsa b. Ebân'ın görüşlerine “Mücmelin Manası¹⁴⁰⁰, Mutlak Emrin Tekrarı İktiza Etmesi¹⁴⁰¹, Nesh¹⁴⁰², Mütevâtir Haber¹⁴⁰³, Haberın Tearuzu¹⁴⁰⁴, Müdlisin Rivâyeti¹⁴⁰⁵ ve Kıyasın Yapılamayacağı Hususlar¹⁴⁰⁶” başlıkları altında yer verir. Ayrıca o, 73 yerde İsa b. Ebân'a atıfta bulunur.

¹³⁹⁶ 3.2.1.3. bölüme bk. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/631. Kaynaklarda eserin adı *el-Huccetu's-Sağîra*, *Kitâbü'l-Hucec* ve *el-Hucecu's-Sağîr* olarak geçmektedir. Bk. İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 226-227; Zirikî, *el-A'lâm*, 5/100; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/806; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148.

¹³⁹⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148.

¹³⁹⁸ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/156, 158. Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl* adlı eserinde 74 kez İsa b. Ebân'a atıf yapar.

¹³⁹⁹ Heysem Abdülhamîd Ali Hazne, *Tatavvuru fikri'l-usûliyyi'l-Hanefî* (Ürdün/Mefrak: Câmiatü Âli Beyt, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Fıkhiyye ve'l-Kanûniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 103.

¹⁴⁰⁰ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/63, 103, 156, 157, 167, 168, 169, 277, 354, 390, 397, 398, 407, 412, 419.

¹⁴⁰¹ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/146.

¹⁴⁰² Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/290, 291, 294, 300, 301, 313.

¹⁴⁰³ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/35, 48, 49, 50, 75, 82, 85, 87, 106, 113, 117, 127, 130, 134, 141, 146.

¹⁴⁰⁴ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/164, 168, 173.

¹⁴⁰⁵ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/199, 287.

¹⁴⁰⁶ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 4/298, 299.

İsa b. Ebân, usûl çalışmalarıyla Cessâs başta olmak üzere kendinden sonra Hanefî usûl düşüncesine büyük etkiye bulunmuştur. Kendisinden sonra telif edilen eserlerde onun düşüncelerine çok miktarda atıf yapılması, bunun göstergesidir. Cessâs, İsa b. Ebân'dan bolca nakilde bulunarak Hanefî usûlünü, onun görüşleri üzerine bina etmiştir. İsa b. Ebân, *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne* adlı eseri hocası İmam Muhammed'den rivâyet etmiştir. Bu eserde İmam Mâlik'in görüşlerine delilleriyle cevap verilmektedir. İsa b. Ebân'ın bu eseri rivâyet etmesi, hocasının usûl konularıyla ilgili görüşlerini tüm incelikleriyle öğrenmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla onun usûlle ilgili görüşleri, hocası İmam Muhammed'e dayanmaktadır. Cessâs, İsa b. Ebân'ın *er-Red alâ Bişri'l-Merîsî ve's-Şâfiî fi'l-ahbâr* adlı eserinden bahsederek atıfta bulunur.¹⁴⁰⁷ Eserin adından da anlaşılacağı üzere eser, haberin delil değeri ile ilgili bir reddiyedir. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin *el-Hucec* adlı bir kitabının bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda İsa b. Ebân'ın reddiyesinde onun haber teorisini hedef aldığı ve ehl-i hadîsin haberin delil olması hususundaki görüşlerini tenkit ettiği anlaşılmaktadır. İsa b. Ebân, *el-Hucetü'l-kebîra*, *Kitâbü Haberi'l-vâhid*, *Kitâbü'l-Câmi'*, *Kitâbü İsbâti'l-kıyâs*, *Kitâbü İctihâdi'r-re'y*, *Kitâbü'l-Hâc*, *Kitâbü's-Şehâdât* ve *Kitâbü'l-İlel* adlı eserleri kaleme almıştır.¹⁴⁰⁸ O, *el-Hucecu'l-kebîr*'i İmam Şâfiî'nin kavli kadimine cevap olarak yazmıştır. Onun bu eserinden sonra İmam Şâfiî'nin Irak'ta görüşlerini daha fazla yayma imkânının kalmadığı, bundan dolayı da Irak'tan ayrıldığı belirtilir.¹⁴⁰⁹ Sonraki dönemlerde Şâfiî âlim İbn Süreyc'in İsa b. Ebân'ın Şâfiî çevreye yönelik tenkitlerine cevap vermek üzere *er-Red alâ İsa b. Ebân* adlı bir eser kaleme aldığı belirtilir.¹⁴¹⁰ İsa b. Ebân'ın eserlerinin isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, kendi döneminde Hanefî geleneğinin eleştirildiği hususlara cevap vermek üzere bir çoğu savunma tarzında olan bu eserleri kaleme almıştır. İsa b. Eban, usûlün dayandığı sünnet ve kıyasın delil değerini özel olarak kaleme aldığı gibi diğer delilleri de *Kitâbü'l-Hucec*'inde ele almış olmalıdır.

İsa b. Ebân, Hanefî usûl ıstılahlarının gelişimine katkıda bulunduğu ve bu ıstılahları kurucu imamların eserlerinden tahrîc yoluyla elde ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Ebû Yûsuf'un "Sana herkes tarafından bilinen bir hadis gerekir. Ancak sen rivâyette şâz

¹⁴⁰⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/103.

¹⁴⁰⁸ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 226-227; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/100; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/806; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 147-148.

¹⁴⁰⁹ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 50.

¹⁴¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 263.

kaldın.” ifadesinden hareketle istidlalde kullanılacak hadisin herkes tarafından bilinmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Daha sonra Cessâs, bu tespiti “meşhur hadis” kavramıyla ifade etmiştir.¹⁴¹¹ Bu örnekten İsa b. Ebân’ın, usûl ilmine yaptığı katkının önemi de ortaya çıkmaktadır. Onun Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının fûrû meselelerindeki görüşlerinden tahrîc yoluyla elde ettiği usûlle ilgili çıkarımlar, daha sonraki fakihler tarafından birer usûl ıstılahı haline getirilmiştir.

Hanefî usûl düşüncesinde haberin kıyasa öncelenmesi için râvinin fakih olması şartını, ilk olarak İsa b. Eban ileri sürmüş ve müteahhirûn Hanefî fukahâ da bu hususta ona tâbi olmuştur.¹⁴¹² Yine Hanefîlerde genel kural haline gelen umûmü’l-belvâda haber-i vâhîde itibar edilmemesi kuralı, İsa b. Ebân’a dayanmaktadır. Kerhî ve sonrasında Cessâs, bu hususu sistematize etmiştir.¹⁴¹³ Sonraki dönem usûl literatüründe İsa b. Ebân’ın sünnet konusundaki görüşlerine çokça atıf yapılması, onun Hanefî haber kuramının kurucusu olarak kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir.¹⁴¹⁴

Şüphesiz İsa b. Ebân’ın Hanefî usûlüne yaptığı en önemli katkı, usûl kavramlarının terimleşmesi noktasındadır. O, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin içtihatlarında var olduğunu düşündüğü ilkeleri, soyut ve genel kavramları, belirli terimlere dönüştürerek kullanmış, söz konusu terimler aracılığıyla kurucu imamların zihinlerinde mevcut olan kavramları tahdit ve tasnif etmiş ve bu şekilde kendinden sonraki usûlcüler için zemin hazırlamıştır. Bu ıstılahlar, sonraki dönemlerde karar bulmuş ve âlimler nezdinde genel-geçer bir statüye kavuşmuştur.¹⁴¹⁵

Cessâs, eserinde mücmelin manası konusunda ilk olarak İsa b. Ebân’a atıfta bulunur. O, mücmeli ikiye ayırır ve ilkinin İsa b. Ebân’ın görüşüne göre açıklar. Buna göre âm, bazı durumlarda mücmel olarak isimlendirilebilir. Bu durum, kastedilen manada sıkıntı oluşturmeyen benzer lafızlarda görülür.¹⁴¹⁶ İsa b. Ebân, fâsıkların cezalandırılması veya affedilmesi hususunun Allah’a havale edilmesi hükmünün ayetteki lafzın âm olmasının

¹⁴¹¹ Hazne, *Tatavvuru fikri’l-usûliyyi’l-Hanefî*, 109.

¹⁴¹² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâtî’l-Hanefiyye*, 2/417.

¹⁴¹³ Mohamad Anas Sarmini, “Mütekaddimûn Dönemi Hanefî Âlimlerinin ‘Umûmü’l-Belvâ Bağlamında Âhâd Haberle İlgili Görüşleri” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (Aralık 2018), 34-35.

¹⁴¹⁴ Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*, 51.

¹⁴¹⁵ Hazne, *Tatavvuru fikri’l-usûliyyi’l-Hanefî*, 109-110.

¹⁴¹⁶ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/63.

gereği olduğunu belirtir. Cessâs da âm lafzın hükmü konusunda İsa b. Ebân'ın bu görüşüne yer vererek âm lafzın hüküm ifade edeceğini belirtir.¹⁴¹⁷

İsa b. Ebân, hâs bir haberin Kur'an'ın manası zâhir bir lafzını nesh veya tahsisini mümkün görmez. Ancak “Vârise vasiyet yoktur.” “Kadın, halasıyla birlikte nikahlanmaz.” gibi herkes tarafından bilinen meşhur bir haberle bunu caiz görür. Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivâyet edilen hâs bir hadis, zâhir manası bir sünneti veya hükmü beyan ediyorsa, üzerinde icmâ edilen bir sünneti nakzediyorsa, Kur'an'ın zâhirinden bir şeye aykırı ise muhtemel manalarından mezkûr hususlarla çelişmeye veya sünnet ve Kur'an'ın zâhirine en yakın olanına hamledilir. Aksi halde hadis şaz kabul edilir.¹⁴¹⁸

İsa b. Ebân, bir grup fakih tarafından ittifakla hâs olarak nitelendirilen ayetlerin haberle tahsisini mümkün görür. O, örnek olarak verdiği “... السارق والسارقة” ile başlayan ayette (Mâide 5, 38) mezkûr lafızların fukahâ tarafından hâs olarak nitelendirildiği, dolayısıyla burada hangi hırsızların kastedildiği, hangilerinin kastedilmediği hususu ile ilgili haberlerin bu ayeti tahsis edebileceğini belirtir.¹⁴¹⁹ Bununla birlikte o ittifakla hâs olduğu tespit edilmeyen ayetlerin zâhirinin haber-i vâhidle tahsis edilemeyeceğini ifade eder.¹⁴²⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Hanefîlerin meşhur sünnetle, Kur'an'ın lafzını nesh ve tahsis etmeleri, haber-i vâhidle bunu mümkün görmemeleri İsa b. Ebân'ın görüşlerine dayanmaktadır.

İsa b. Ebân'a göre emir ancak bir delâletle tekrara hamledilir. Örneğin ayetteki “لُدُّوكِ” ibaresi (İsra 17, 78) sebebiyle emir tekrara hamledilir. Yani her güneşin batışında namaz gerekli olur.¹⁴²¹ Serahsî, onun bu görüşünü tenkit eder.¹⁴²²

İsa b. Ebân'nın icmâ hakkındaki görüşleri, kapsamlı bir şekilde günümüze ulaşmamakla birlikte onun sukûtî icmâ konusundaki bir görüşüne Cessâs, atıf yapar. Buna göre İsa b. Ebân, icmâyâ konu olan hususa âlimlerin karşı çıkışlarını beyan etmemelerinin onların muvafakati anlamına gelmeyeceğini belirtir. O, bu görüşünü Hz. Peygamberin (s.a.v.) bir uygulamasına dayandırır. Cessâs, bu durumun onların muhalefetlerini dile getirme

¹⁴¹⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/103.

¹⁴¹⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/156, 158.

¹⁴¹⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/157, 167.

¹⁴²⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/158.

¹⁴²¹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/146.

¹⁴²² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/25.

imkânlarının bulunması sebebiyle icmânın oluşumunu etkilemeyeceğini, ayrıca icmâ konusu görüşün yayılması ve üzerinden günler geçmesine rağmen ona muhalefetin zikredilmemesinin muvafakat anlamına geleceğini belirtir.¹⁴²³ Ayrıca Abdülazîz el-Buhârî, İsa b. Ebân'ın sukûtî icmâyı delil olarak kabul etmediğini ifade eder.¹⁴²⁴

İsa b. Ebân, bilgi değeri açısından haberi üç kısma ayırır. İlki doğru bilgi olan ve tevâtürle gelen haberdir. Bunlar ittifakla ilim ifade ederler. Mekke, Medine ve Horasan'ın dünyada olması, Hz. Peygamberin (s.a.v.) insanları Allah'a iman etmeye davet etmesi, namaz, zekât, oruç ve haccın farz olması gibi haberler zorunlu ve kesin bilgi ifade ederler. Bu tür bir haberi inkâr etmek, kişiyi dinden çıkarır. Bazen 10 veya 20 kişinin rivâyet ettiği bir haber bile tevâtür derecesine ulaşamayabilir.¹⁴²⁵ Buradan İsa b. Ebân'ın haberin mütevâtir olarak nitelendirilmesinde belli bir râvi sayısını şart koşmadığı, asıl kriterinin ise haberin inkâr edilemeyecek düzeyde zarurî bilgi ifade etmesi olduğu sonucu çıkarılabilir.

Haberin ikinci türü; haber aktaranın yalancı ve habere konu olan şeyin yalan olduğu tespit edilen haberdir. Kendini peygamber ilan eden Müseylemetü'l-Kezzâb'ın verdiği haberler bu türdendir. Ana-babası bulunmaksızın dünyaya gelmiş olan insanların görüldüğü veya yapılanı olmayan bir evin inşa edildiği gibi haberler de bu türden haberlerdir. Ayrıca hac esnasında “Arafat'ta birbirini öldüren insanlar gördüm.” denilse, ancak orada bulunan hiç kimse bundan bahsetmese bu haberin yalan olduğu açıkça ortaya çıkar.¹⁴²⁶ Dolayısıyla insanlar için mümkün olmayan durumların anlatılması veya bir olayın bir veya birkaç kişi tarafından çoğunluğa muhalif olacak bir şekilde anlatılması bu tür haberlerin yalan olduğu açıkça ortaya koymaktadır.

Üçüncü haber türü ise doğru veya yalan olması mümkün olan haberdir. Tevâtür derecesine ulaşamayan, bir kişi veya grubun rivâyet ettiği haberler bu türden haberlerdir. Az râvinin doğru veya yalan üzerinde anlaşmaları mümkündür. Adaleti herkesçe bilinen ve töhmet altında olmayan râvilerin hükümler hakkındaki şartlarını haiz haberleri makbuldür.¹⁴²⁷ Bu tür haberler iki kısımda incelenebilir. İlki insanların amel ettiği meşhur haberlerdir. İsa b. Ebân'a göre istidlâl neticesinde sahih olduğu anlaşılan haberler, tevâtür

¹⁴²³ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/287-288.

¹⁴²⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/229.

¹⁴²⁵ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/35.

¹⁴²⁶ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/36-37.

¹⁴²⁷ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/37.

derecesine ulaşmaz. Bu tür haberler, iktisap edilmiş bilgiyi ifade ederler. Mütevâtir haberler ise zarurî bilgiyi ifade eder.¹⁴²⁸ Dolayısıyla zarurî bilgi ifade etmeyen haberler, mütevâtir olarak kabul edilmez. Serahsî, İsa b. Ebân'dan bu tür meşhur haberlerin inkârının kişiyi dinden çıkarmayacağını nakleder. Buna göre meşhur haber sonradan tevâtür derecesine ulaşsa bile şüphe barındırmaktadır. Meşhur haberden elde edilen bilgi, kalbi tatmin etse de yakîn/zarurî bilgiyi ifade etmez.¹⁴²⁹ İkincisi ise âhâd haberlerdir. İsa b. Ebân, haber-i vâhidin kabulü için râvisinin adalet ve zabt sahibi olmasının yanında haberin sabit sünnete aykırı olmaması, Kur'an'ın lafzının muhtemel manalarının dışında kalmaması (Kur'an'la çelişmemesi), herkesi ilgilendiren işlerle alakalı olması (umûmü'l-belva), insanların genelinin bilmediği ve onların yapageldiklerine aykırı ve şazz olmaması gerektiğini belirtir.¹⁴³⁰ Ayrıca *el-Mu'temed*'te İsa b. Ebân'ın adalet ve zabt sahibi râvilerin rivâyet ettiği mürsel haberleri delil olarak kabul ettiği belirtilmiştir.¹⁴³¹

İsa b. Ebân'a göre bir konuda birbirine zıt iki haber geldiğinde bunların tarihleri tespit edilebiliyorsa ilkinin mensûh olduğuna hamledilir. Tarihleri tespit edilemiyorsa insanların ve ilim sahiplerinin hangisiyle amel ettiklerine bakılır. Biri üzerinde ittifak varsa alınır, diğeri ise önemsenmez. İttifak yoksa ve insanlar arasında farklı uygulamalar varsa içtihat edilerek asıllara en çok benzeyen tespit edilmeye çalışılır.¹⁴³² İsa b. Ebân, "el-usûl" (asıllar) ile Kur'an ile mütevâtir veya meşhur sünneti kastettiği anlaşılmaktadır. Onun haberlerin tearuzunda insanların ameline bakması, meşhur sünnete verdiği önemi ortaya koymaktadır. Diğer taraftan onun bu yaklaşımı, İmam Mâlik'in Medine halkının ameline özel önem vermesini akla getirmektedir.

İsa b. Ebân, haberlerin içerdiği bilgilere inanmanın kalamî açıdan hükmünü de ele alarak mütevâtir haber dışındaki haberleri üç kısma ayırır. Bunların ilki, inkâr edenin dalâlete düşürmekle birlikte kâfir olmadığı haberler, diğeri inkâr edenin dalâlete düşmeyip hata ettiği ve günahkâr olmasından korkulduğu haberler ve sonuncusu, inkâr edenin hata etmekle birlikte günaha düşmesinden korkulmayan haberlerdir. İlkine recmle ilgili, ikincisine mest üzerine mesh etmeyle ilgili üçüncüsüne ise ahkâm konusunda fukahânın ihtilafa düştüğü haberler örnek verilmiştir. Serahsî, ilk örnek hususunda sahâbe

¹⁴²⁸ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/48.

¹⁴²⁹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/292.

¹⁴³⁰ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/113.

¹⁴³¹ Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*, 2/144.

¹⁴³² Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/291.

döneminde icmâ bulunduğunu, bundan dolayı inkâr edenin dalâlete düşeceği, ikinci örnekte ise sahâbenin ihtilaf ettiği, ancak sonraki dönemlerde bu konu üzerinde icmâ olduğu, şüphe barındırması nedeniyle inkâr edenin günahkâr olacağı, üçüncü örnek hususunda her dönemde fikhî konularda ihtilaf olduğu, her bir müçtehidin fikhî bir konuyla ilgili içtihadı olabileceği veya kendi hatası sebebiyle içtihadından dönebileceği ve bu sebeple sadece kendisinin hataya düşmüş olacağı açıklamasını yapar.¹⁴³³

Mehmet Boynukalın, günümüze ulaşan kaynaklardan hareketle İsa b. Ebân'ın usûlle ilgili görüşlerini ortaya koymayı hedeflediği çalışmasında Hanefî usûlünün büyük ölçüde onun görüşleri doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymaya çalışır. Çalışmada İsa b. Ebân'ın âm ve hâs lafızlar ve ıstilahî tanımları, haberdeki âm lafızların hükümleri, haberi vâhidle Kur'an'ın âm lafzının takyidi veya neshi, âm ve hâs lafızların tearuzu, emrin tekrara delâleti, nesh, icmânın neshe delâleti, nâsih ve mensûhun bilinmesinin keyfiyeti, haber, haberin kısımları, amel etmede dinî sorumluluğun derecesi açısından haber çeşitleri, haberi vâhid, haberi vâhidin delil değeri, haberi vâhidle illetin tespitinin reddi, haberi vâhidin reddinin gerekçeleri, haberi vâhidin kabulünde râvinin durumunun etkisi, mürsel haber, haberler arasında tearuz ve tercih yöntemleri, sahâbe uygulamalarının habere muhalefeti, icmânın bazı hususları ve her müçtehidin içtihadında isabet edip etmediği meselesi konularındaki görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁴³⁴

İsa b. Ebân'ın usul alanındaki faaliyetleri bir bütün olarak incelendiğinde onun, özellikle Hanefî mezhebinde Irak merkezli bir usûl inşasına çok önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Haberin delil değeri ile ilgili çalışmaları ve özellikle yaptığı haber tasnifi, kendisinden sonraki dönemlerde de etkili olmuştur. Onun, ehl-i hadîsin sözcüsü konumundaki İmam Şâfiî'ye ve Mu'tezile'nin temsilcisi Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'ye haber konusundaki tenkitleri bir yandan Hanefî haber teorisinin savunusu diğer yandan da Hanefî usulünün oluşumuna katkıda bulunmuştur. İsa b. Ebân'ın günümüze gelemeyen

¹⁴³³ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/293.

¹⁴³⁴ Mehmet Boynukalın, "Neş'etu Usûli'l-Fikhi'l-Hanefî ve Tatavvuru: Ârau İsa b. Ebân el-Usûliyye ve Medâ Te'sirihâ alâ'l-Fikri'l-Usûliyyi'l-Hanefiyye", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2008/2), 25-56. Ayrıca bk. Alpaslan Alkış, "İsa b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisıyla İlgili Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 19-37; Yunus Yazıcı, "İsa b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (Ağustos 2008), 879-893; Yunus Yazıcı, *İsa b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 1-296; Ramazan Özmen, "İsa b. Eban'ın Hayatı Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 127-154.

eserleri, onun özellikle metodoloji konularıyla ilgilendiğini, dolayısıyla erken dönemde Hanefî usûlünün oluşumuna büyük katkı sağladığını göstermektedir. Her ne kadar İsa b. Ebân'ın eserleri günümüze gelemese de Cessâs ve Serahsî gibi fukahânın ondan bolca alıntıda bulunması, ilk dönem usûl tartışmaları hakkında ip uçları vermektedir.

3.3.3.2. Hicrî Üçüncü Asır İsa b. Ebân Sonrası Usûl Çalışmaları

İsa b. Ebân sonrasında Hanefî çevrelerde fıkıh usûlü alanındaki çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Yapılan usûl çalışmaları da genellikle Mu'tezilî-Hanefî çevrelerden çıkmıştır. Kaynaklarda Halife Me'mûn'a yakınlığı ile bilinen Mu'tezilî fakih Abdurrahman b. Keysân el-Asâm'ın (yaklaşık öl. 225/840) *Makâlât fî'l-usûl* adlı eserinden bahsedilerek onun doğrunun bir tane olması hasebiyle içtihadında hata eden müçtehidin günaha gireceği görüşü rivâyet edilir.¹⁴³⁵ İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Semâa'nın (ö. 233/848) *Usûl fî'l-fıkh* adlı eserinin olduğunu belirtmektedir.¹⁴³⁶ Ancak bu eserin bir usûl eseri değil İmam Muhammed'den rivâyet ettiği *el-Asl*'in bölümleri olması daha muhtemeldir. Muhammed b. Şucâ'ın da (ö. 266/879-880) usûl ilminde mahir olduğu ve bu konuda görüşleri olduğu belirtilir.¹⁴³⁷ Mu'tezilî Nazzâm'ın (ö. 231/845) usûlle ilgili çalışmaları olduğu ve onun *en-Nüket* adlı eserinde icmânın delil oluşunu reddettiği belirtilir.¹⁴³⁸

Bu dönemin ilkleri arasında Bekkâr b. Kuteybe'nin İmam Şâfiî'ye yazdığı reddiye bulunmaktadır. Basra Hanefî fıkıh çevresinde fıkıh tahsili yapan Bekkâr b. Kuteybe'nin bu reddiyede hangi konular üzerinde durduğu tespit edilememiştir. Şâfiî'nin etkili olduğu Mısır'da kadılık yapan Bekkâr b. Kuteybe, onun Hanefî çevreye dönük yaptığı kıyas ve haberin delil değeri eleştirilerine reddiyesinde cevap vermiş olmalıdır.

Ahmed b. Ebû İmrân'ın (ö. 280/893) kaleme aldığı *el-Hucec*, İsa b. Ebân'ın eserinin rivâyeti olabileceği gibi özgün bir eser de olabilir. Kaynaklarda Ebû Hâzim el-Kâdî'ye

¹⁴³⁵ Ebû't-Tayyib Mevlûd es-Serîrî, *Mu'cemü'l-usûliyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 266-267.

¹⁴³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

¹⁴³⁷ Serîrî, *Mu'cemü'l-usûliyyîn*, 462.

¹⁴³⁸ Şaban Muhammed İsmail, *Usûlü'l-fıkh târîhu ve ricâlüh* (Riyad: Dâru'l-Merîh, 1981), 77.

(ö. 292/905) herhangi bir usûl eseri nispet edilmese de Hanefî usûl eserlerinde onun görüşlerine yer verilmektedir.¹⁴³⁹

Hanefî usûl âlimi İsmail es-Sâmânî'nin kardeşinin oğlu Ebû Sâlih Mansûr b. İshak b. Ebû Ca'fer es-Sicistânî (ö. 290/903-904) *el-Gunye fî usûli'l-fikh* adlı bir eser kaleme aldığı ileri sürülmüştür.¹⁴⁴⁰ Müellifin iki farklı risâlesi, el yazması şeklinde bir arada bulunmaktadır.¹⁴⁴¹ Bu eserin üzerinde *Risâleteyn fî'l-hikme ve'l-kelâm, Risâletü'l-gunye fî usûli'l-fikh* yazmaktadır. İlk risâle kelam ilmiyle alakalı olup *Risâletü'l-gunye fî usûli'l-fikh*, 35 varak olarak ikinci kısımda bulunmaktadır.¹⁴⁴² Müellifle ilgili kayda değer bir biyografi bilgisine ulaşılamamıştır.

Ebû Sâlih, eserin ilk kısmında hükmü gerektiren delilleri ayet, delil, illet ve hal olduğunu belirttikten sonra bu kavramların her birini kısaca açıklar. Daha sonra bağlayıcı delillerin açıklamasını yapar. Bunlar şer'î deliller olup Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamberden (s.a.v.) işitilen mütevâtir haber ve ümmetin icmâsıdır. Ebû Sâlih, şer'î delillerin dört olduğunu söyledikten sonra Hz. Peygamberden (s.a.v.) işitilen haber ve mütevâtir haberi peş peşe zikreder ancak açıklamaları yaptığı bölümde sadece mütevâtir habere değinir. Burada müellifin kıyasa değinmeyip sonraki bölümlerde kıyası ayrı bir bâb başlığı altında ele alması dikkat çekicidir. Ebû Sâlih, şer'î delilleri açıkladıktan sonra fasıl ve bâb açarak esere devam etmektedir. Öncesinde “el-kavl fî” şeklinde konuya başlayan müellif, ilerleyen bölümlerde bunun yerine “bâb fî” şeklinde konulara giriş yapmaktadır. Müellifin ele aldığı konular, îcâb hükümleri (emir, nehiy), şer'î sebepler (vad'î hükümler), sünnet, mendup, kaza, eda, azimet, ruhsat ve çeşitleri, lafzın delâleti (âm, hâs, müşterek, müevvel, hakikat, mecaz, muhkem, müteşâbih, nasın ibaresi, nasın işareti,

¹⁴³⁹ Örnekler için bk. Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/301; İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 4/191; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/317; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 2/20.

¹⁴⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81. (Eserin adı burada *Usûlü eş-Şeyh Ebî Sâlih* şeklinde verilmiş.); İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 2/472. (Müellif burada el-Cistânî nisbesiyle verilmiş.); Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/10; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3786.

¹⁴⁴¹ Eser, üç risâle şeklinde 165 varak olarak İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümünde 2182 numarasıyla kayıtlıdır.

¹⁴⁴² Eser, Muhammed Sıdkî b. Ahmed el-Bürnü tarafından tahkik edilerek 1989 yılında Riyad'da neşredilmiştir. Ayrıca Sudan Umdurmânî'l-İslâmî üniversitesinde Ahmed Sefâ Hasan Abdülvehhâb tarafından *el-İmâmü's-Sicistânî ve ârâühü'l-usûliyye fî Kitâbihi'l-Gunye fî'l-usûl* adlı yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

nasın delâleti, nasın muktezâsı), mutlak, mukayyet, nesh, kıyas, içtihat ve taklitle ilgili meselelerdir. Eserin sonunda tartışmalı konularla ilgili bir bölüm bulunmaktadır.¹⁴⁴³

Eserde Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerine yer verilirken özellikle İmam Şâfiî ile ihtilafa düşülen yerlere vurgu yapılmaktadır. Buralarda Şâfiî'nin görüşü deliliyle birlikte verildikten sonra ona cevap verilmektedir. İmam Şâfiî dışında az da olsa Zâhirîlerle olan ihtilaflara yer verilmiştir. Eserde Mu'tezilî Ebû Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-850) ve Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/916), Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981) ve Debûsî'ye (ö. 430/1039) atıf yapılmıştır. Bu atıflar müellifin vefat tarihinin kaynaklarda yanlış verildiği veya eserin adı geçen müellife ait olmadığı sonucunu doğurmaktadır.¹⁴⁴⁴ Kâtip Çelebi, Mansûr b. İshak'ın İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin (ö. 279/892) kardeşinin oğlu olduğunu belirtir.¹⁴⁴⁵ Kaynaklarda Mansûr b. İshak'ın Sicistan valiliği yaptığı ve 302/914-915 tarihinde vefat ettiği belirtilir.¹⁴⁴⁶ Mansûr b. İshak'ın âlimleri himaye ettiği, kendisine dönemin bazı âlimleri tarafından kitap arz edilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁷ Ebû Sâlih es-Sicistânî, bir dönem Nisâbûr'da bağımsızlık elde etmiş, bazı savaş ve isyanlara katılmış, siyasî kimliği olan bir şahsiyettir.¹⁴⁴⁸ Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Ebû Sâlih Mansûr b. İshak'ın bir usûl kitabı yazması, pek olası görünmemektedir. Diğer bir ihtimal ise esere sonraki dönem usûlcülerin görüşlerinin sonradan ilave edilmiş olmasıdır.

Eser hacminin küçüklüğüne rağmen kendi döneminin Hanefî usûl düşüncesini yansıtmayı bakımından önemlidir. Müellif, dönemin Hanefî usûl düşüncesini özetlemiş ve usûl kaidelerini ayrıntıya girmeden açıklamayı tercih etmiştir. Müellif hemen hemen tüm usûl konularına değinmiştir.

¹⁴⁴³ Ebû Sâlih Mansûr b. İshak b. Ebû Ca'fer es-Sicistânî, *el-Gunye fî usûli'l-fikh* (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 2182); Ahmed Sefâ Hasan Abdülvehhâb, *el-İmâmü's-Sicistânî ve ârâühü'l-usûliyye fî kitâbihi'l-Gunye fî'l-usûl* (Hartum/Sudan: Câmiatu Umdurmânî'l-İslâmî, Külliyyetu's-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2004), Tezde sayfa numaraları verilmediğinden bk. Mebhasû's-Sânî; Hazne, *Tatavvuru fikri'l-usûliyyi'l-Hanefî*, 32.

¹⁴⁴⁴ Abdülvehhâb, *el-İmâmü's-Sicistânî ve ârâühü'l-usûliyye fî kitâbihi'l-Gunye fî'l-usûl*, tezde sayfa numaraları verilmediğinden bk. "el-Mebhasû's-Sânî".

¹⁴⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1501. Burada Ebû Sâlih Mansûr b. İshak' Kifâyetü'l-Mansûrî adlı bir eser nispet edilir. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/609.

¹⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/609, 618; Abdüsselam Muhammed Harun, *Künnâşetu'n-nevâdir* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1985), 7.

¹⁴⁴⁷ Tacettin Ali b. Enceb İbnü's-Sâî, *ed-Dürü's-semîn fî esmâi'l-musannefin*, thk. Ahmed Şevkî Benebîn, Muhammed Saîd Haneşî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 177-178.

¹⁴⁴⁸ Bâselûm, "Mukaddimetü't-tahkîk", 1/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 25/343.

Ebû Hanîfe öncesi dönemden Cessâs'a kadar Hanefîlerin belli bir istinbat yöntemi olmasına rağmen bunu sistematik bir şekilde tasnif ederek yazıya geçirme işini geciktirmelerinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle ilk tedvin edilen eserlerde içtihatlar, amel etmeye dönük olarak Kitap, sünnet ve sahâbe görüşlerinden delilleri zikredilerek verilmiştir. Bu dönemde özellikle yeni Müslüman olanların ihtiyaç duydukları fıkıh usûlü değil ibadet ve muâmelât konuları idi. Dolayısıyla ilk önce fûrû fikhın tedvinine başlanmıştı. Ayrıca ekol veya mezhep aidiyetinin henüz oluşmamış olması ve buna binaen ihtilafların az olması sebebiyle hükmün nasıl elde edildiği ile ilgili kapsamlı bir bilginin peşine de düşülmemişti.¹⁴⁴⁹ Dolayısıyla usûlün tedvini fûrûya göre daha geç dönemde tedrici bir şekilde başlamıştır. Zaten bu dönemin başında tartışmalar hadisin hangi şartlarda delil kabul edileceği, sonraki dönemde ise kıyas etrafında yoğunlaşmıştır. Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ehl-i hadîse göre gelişmiş bir metodolojiye sahip olan ehl-i re'y fukahâsı, kazâ ve fetva alanında otorite olmuştu. Hukuk sahasında etkin güç olan ehl-i re'y, İmam Şâfiî'nin kendilerini tenkit etmesine kadar usûl hususunda sistematik bir eser ortaya koyma ihtiyacı duymamışlardı. Hanefî geleneği, yapılan eleştiri ve tenkitler ve mihne sonrası ibrenin ehl-i hadîse dönmesi sebebiyle kendini savunmak durumunda kalmış ve geriye doğru fikhî mirası temellendirme ve anlamlandırma ihtiyacı hissetmiştir.¹⁴⁵⁰ Hanefî mezhebinin kurucu imamı ve öne çıkan talebelerinin sistematik bir usûl eserinin olmaması nedeniyle temel usul, kaide ve prensiplerinin onların içtihatlarından çıkarılması gerekmiştir.¹⁴⁵¹ Hicrî üçüncü asırda Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencilerinden İsam b. Yûsuf, İbn Rüstem, İbn Semâa, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Hafs el-Buhârî ve bunlardan sonraki nesilden Muhammed b. Seleme el-Belhî, Muhammed b. Mukâtil, Nusayr b. Yahyâ, Ebû Nasr Kâsım b. Sellâm, Ebû Hanîfe ve ashabının görüşlerinden hareketle onların zihinlerinde var olduğunu düşündükleri fıkıh usûlünü çıkarmışlardır.¹⁴⁵² İsa b. Ebân'ın ehl-i hadîsin iddialarına eserleriyle cevap vermesi ile başlayan bu süreç hicrî üçüncü asrın sonlarında Ali b. Musa

¹⁴⁴⁹ Haçkalı - Nacar, "Hanefî Mezhebinde İstikrâ: Usûlün Teşekkülü ve Küllî Kâidelerin Tesisi Bağlamında Bir Değerlendirme", 1352.

¹⁴⁵⁰ Yunus Apaydın, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 10.

¹⁴⁵¹ Haçkalı - Nacar, "Hanefî Mezhebinde İstikrâ: Usûlün Teşekkülü ve Küllî Kâidelerin Tesisi Bağlamında Bir Değerlendirme", 1352.

¹⁴⁵² Deyravî, *el-Hâdî ilâ riyâdû'l-fikh ve'l-fukahâ*, 134. Yazarın burada değindiği Ebû Nasr Kâsım b. Sellâm, Nasr b. Yahyâ'nın öğrencisi Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sellâm el-Belhî olmalıdır. Gelenekte İmam Muhammed'in öğrencisi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî bulunmakta, ancak o, daha çok ehl-i hadîs fukahâ arasında zikredilmektedir.

el-Kummî ile devam etmiştir.¹⁴⁵³ Hicrî dördüncü asırda telif edilen sistematik usûl kitapları incelendiğinde Hanefî fukahânın usûl yazımında fukahâ mesleği de denilen metotla fûrûdan usûle ulaşma yolunu benimsediği anlaşılabacaktır.¹⁴⁵⁴

Özetle hicrî üçüncü asır ve öncesinde usûl ilmine dair usûlün tüm konuları muhtevî eserler yazılmamıştır. Eserler, genelde reddiye ve hilâf türünde veya belli bir konuya münhasırdır. Bu dönemdeki usûlcüler, seleflerinin görüşlerinin dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Ayrıca bu dönemin usûl kavramları, başlangıç dönemi olması hasebiyle tam olarak ıstılâhlaşmamış olup İsa b. Ebân, bu yönde adımlar atmıştır. Bu dönemdeki usûl düşüncesi, Ebû Hanîfe ve talebelerinin rivâyet ve eserlerinden tahrir yoluyla oluşturulmuştur. Bununla birlikte usûlün, İsa b. Ebân, İsmail b. Hammâd ve Muhammed b. Şucâ‘ gibi bazı fukahânın i‘tizâlî fikirlere sahip olmakla itham edilmelerine rağmen henüz kelâmî tartışmalardan etkilenmediği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ilk olarak daha önce zikredildiği üzere usûlün mevcut fûrûyu temellendirme amacına matuf olmasıdır ki fûrûnun ortaya konulması Mu‘tezile ile ilişkilendirilmemiştir. Dolayısıyla bu dönemdeki usûl düşüncesi, felsefî düşünceye değil, fûrû fıkha tâbidir. Diğer bir sebep ise kelam ilminin de usûl ilmi gibi daha başlangıç döneminde olmasıdır. Dolayısıyla henüz usûl konuları ile kelam konuları arasında bir irtibat kurulmamıştır.¹⁴⁵⁵

3.3.4. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Siyasî İdare ile İlişkileri

Önceki bölümde ikinci ve üçüncü tabaka Hanefî fukahâsının resmî görevlerde bulunup bulunmadığına biyografilerinde değinilmişti. Burada tekrara düşmemek için konunun farklı boyutlarına dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

Toplumsal yaşamın önemli bir ayağı olan yargı işini üstlenen kadılar, mezheplerin yayılmasında önemli etkenlerden biridir. Özellikle yargı teşkilatında belli bir yere gelmek isteyen öğrenciler, devletin resmî mezhebi veya çoğunluğu teşkil eden mezheplerin eğitimini almayı tercih etmekteydi. Kadıların üstlendiği yargılama neticesinde bundan

¹⁴⁵³ Hicrî ikinci ve üçüncü asır usûl için bk. Saltekin, *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicrî III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler*; Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfi‘î’nin Yeri*; George Makdisî, “Şâfi‘î’nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi”, çev. Sami erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997), 263-294; Muhammed Hamidullah, “Usûl al-Fıkhın Tarihi”.

¹⁴⁵⁴ Haçkalı - Nacar, “Hanefî Mezhebinde İstikrâ: Usûlün Teşekkülü ve Küllî Kâidelerin Tesisi Bağlamında Bir Değerlendirme”, 1351-1352.

¹⁴⁵⁵ Hazne, *Tatavvuru fikri l-usûliyyi l-Hanefî*, 116-117.

davalı, davacı ve şahitlerin etkilenmesi, verilen kararların topluma yansımaları, bu kararların yazılması ve ders halkalarına konu olması gibi etkenler mezheplerin yayılma ve devamlılıklarının sağlanmasında önemli bir yere sahiptir.

Önceki dönemlerde oluşan “fıkıhî Iraklıların, hadisi Hicazlıların bildiği” algısının kadı atamalarını etkilediği anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere fıkıh konusunda ehl-i re’yin ehl-i hadîse üstünlük sağladığı algısı kadıların genellikle ehl-i re’y/Hanefî geleneğinden seçilmesine katkıda bulunmuştur. Kadı atamalarında siyasî idare tarafından her ne kadar bir denge güdülmeye çalışılmışsa da hicrî üçüncü asrın sonlarına kadar bu algı devam etmiştir. Nitekim Bağdat’ta Şâfiî fukahânın büyüklerinden Ebû Ali b. Hayrân (ö. 320/932) kadılık görevi üstlenen İbn Süreyc’i azarlamış ve ona “Bu iş, bizim ashabımızın değil Ebû Hanîfe’nin ashabının işidir.” diyerek bu durumu ifade etmiştir.¹⁴⁵⁶

Ebû Hanîfe’nin önde gelen üç öğrencisi Ebû Yûsuf, İmam Züfer ve İmam Muhammed’in kadılık görevi üstlendiklerini, Ebû Yûsuf’un aynı zamanda Abbasî hilâfetince tesis edilen kadılıkudâtlık makamını, ilk deruhte eden kişi olduğunu daha önce belirtmiştik. İlk nesil öğrencilerle başlayan Hanefîlik ve yargı mesleği arasındaki bu organik ilişki, onların öğrencileriyle devam etmiştir.

Züfer b. Hüzeyl’in öğrencilerinden Şeddâd b. Hakîm el-Belhî ve Muhammed b. Abdullah el-Ensârî kadılık görevi üstlenmiştir. Ayrıca Muhammed b. Abdullah, mezâlim üyeliğinde bulunmuştur.

Ebû Yûsuf’un öğrencileri arasında yer alan Ca’fer b. Yahyâ el-Bermekî, Hârûnürreşîd döneminde vezirlik yapmıştır. Ebû Yûsuf’un kendisinden fıkıh öğrendiği tespit edilebilen 32 öğrencisinden 15’i çeşitli şehir ve zamanlarda kadılık görevi üstlenmişlerdir. Bilindiği üzere Ebû Yûsuf, siyasî idare ile yakın ilişkiler kurmuş ve kâdılıkudât olduktan sonra kadıların atanması hususunda halifeye tavsiyelerde bulunmuştur. Bazı çağdaş çalışmalarda Hanefî mezhebinin yayılmasının sebepleri arasında Ebû Yûsuf’un bu durumunun etkisi olduğu iddia edilmiştir.¹⁴⁵⁷ Ancak Hanefî mezhebinin yayılmasını salt bu sebebe indirgemek mümkün görünmemekle birlikte bu durumun mezhebin yayılmasında önemli bir etkisinin olduğu da inkâr edilemez. Nitekim kaynaklarda Ebû

¹⁴⁵⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, 23/618.

¹⁴⁵⁷ İddia için bk. Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi’l-mezâhibi’l-fikhîyyeti’l-erbaa*, 51.

Yûsuf'un, Rakka kadılığı için İmam Muhammed'i, Rey kadılığı için Nasr b. Büceyr ez-Zühî'yi halifeye tavsiye ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin yaygınlaşması için bu şekilde davrandığını belirtmiştir.¹⁴⁵⁸

Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin ashabının ortak bir kimlik kazanarak birlikte hareket etmelerini istemesi, mezhebin teşekkülü açısından önem arz etmektedir. Ebû Yûsuf'un, Hanefî düşüncüyü benimseyen topluluğun lideri gibi davranarak Hanefî düşüncenin geniş kitlelere yayılmasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Onun İmam Muhammed'i kadılık için tavsiye ederken bundaki amacını net bir şekilde belirtmesi, onun hocasının görüşleri çerçevesinde bir mezhep teşekkül ettirmeyi arzu ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan özellikle Hârûnürreşîd döneminde Hanefîliğin yayılmasını sadece Ebû Yûsuf'un kâdılkudât olmasından ziyâde devletin Hanefî fukahâ ile geliştirdiği olumlu ilişkilere bağlamak daha isabetli görünmektedir.

Abbâsîlerin iktidara gelişiyle mevâlîye karşı ırkçı tutumun sona ermesi, bununla birlikte Abbâsîlerin iktidarlarının bekası için Arap unsuru değil de mevâlîyi ön plana çıkarmaları, ehl-i re'y/Hanefî geleneğinin iktidar nezdindeki itibarını artırmıştır. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren oluşan fikhî birikimi ve bu birikimin önemli bir bölümünü teşkil eden yargılama hukukunu, ehl-i hadîsten daha çok ehl-i re'yin bildiği algısı, Abbasî yönetimi nezdinde Hanefî imamlar elinde oluşan birikime olan güveni artırmıştır. Bu dönemde ehl-i hadîs âlimlerinin fıkıh nosyonu ve birikimlerinin zayıf olduğu hususu kendileri tarafından da kabul edilmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, “Şâfiî ile ders yapınca deniz biz umûm ile husûsu, hadisin nâsihi ile mensûhunu bilmiyorduk.”, “Allah, Şâfiî için açınca kadar fıkıh, ehlinin elinde kilitliydi.”, Kerâbîsî de “Şâfiî'den dinleyinceye kadar Kitap nedir, sünnet nedir, icma nedir, bilmezdik.” diyerek bu durumu ifade etmiştir.¹⁴⁵⁹ Mezkûr ifadeler, istisnaları dışında ehl-i hadîsin fıkıh alanında ehl-i re'ye karşı kendilerine güvenmediklerinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Zaten ehl-i re'yin ortaya çıkıp gelişerek Hanefî mezhebine dönüştüğü Irak'ta kadı atamalarının çoğunluğunun ehl-i hadîsten yapılmasını beklemek tarihi akışa aykırı düşecektir. Bununla birlikte merkezî yönetim şeklini benimseyen Abbâsîler, yargılamada farklılıkları ortadan kaldırarak hukukî istikrarı sağlamak için bir standartlaşma ihtiyacı hissetmişlerdi. Bunun

¹⁴⁵⁸ Zehebî, *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 88; Farklı rivâyetler için bk. Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/437-439; Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 37-39.

¹⁴⁵⁹ Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, 2/257, 266.

sağlanabilmesi için kendi içinde tutarlılığını sağlayabilmiş ve sistematize edilmiş bir hukuk birikimine ihtiyaç duyulmuştu. Abbâsîlerin Ebû Hanîfe ve ashabının meseleci metotla ürettikleri hukuk birikimi dışında fazla seçenekleri de yoktu. Dolayısıyla kadıların çoğunluğunun Ebû Hanîfe'nin ashabından seçilmesine bu açıdan yaklaşmak gerekmektedir.¹⁴⁶⁰

Diğer taraftan Ebû Yûsuf'un öğrencilerinin yaşadığı dönem, Hârûnürreşîd, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerine denk gelmektedir. Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde genellikle Mu'tezilî fukahâ öne çıkmış ve kadı atamaları da onların arasından yapılmıştır. Ebû Yûsuf'un öğrencileri arasında Mu'tezilî görüşlere meyledenler bulunduğu gibi Bişr b. Velîd gibi kadı olup da Mu'tezilî fikirlere karşı olduğunu açıkça söyleyenler veya tevakkuf edenlerde de vardı. Bişr b. Velîd de Mu'tasım tarafından halku'l-Kur'an fikrini kabul etmediği için görevden alınmıştı.¹⁴⁶¹ Kaynaklarda Ebû Yûsuf'un Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe ve İbrahim b. Cerrâh gibi bazı öğrencilerinin halku'l-Kur'an fikrini kabul ettikleri ve Ebû Bekir el-Cüzcânî, Hişâm b. Ubeydullah ve İsmâ b. Yûsuf gibi öğrencilerinin ise reddettikleri ve kadı olarak görev de almadıkları belirtilmiştir. Mihne döneminde görevde olan Hanefî kadılar, sorgulamalar karşısında farklı tavırlar sergilemişlerdir.

Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden Halef b. Eyyûb, Belh ve Horasan'da fetva işlerine bakmak üzere görevlendirilmiştir.¹⁴⁶² Bir diğer öğrencisi Hüseyin b. Hafs es-İsfahânî, İsfahan'da kadılık, fetva, adalet ve riyâset işleriyle uğraşmıştır.¹⁴⁶³ Ebû Yûsuf'un oğlu Yûsuf, babasıyla birlikte 30 yıl boyunca Bağdat'ta kadılık yapmıştır.¹⁴⁶⁴ Diğer öğrencilerinden Muhammed b. Ebû Recâ el-Horasânî, İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî, Hasan b. Ali b. Ca'd el-Cevherî, Muhammed b. Semâa et-Temîmî, Fadl b. Gânim el-Mervezî, Bişr b. Velîd, Hayyân b. Bişr, İkrime b. Târık es-Serâhsî es-Selmukânî, Abdurrahman b. Müshir, Eşref b. Saîd en-Nîsâbûrî, Kâsım b. Süveyd ve Tevbe b. Sa'd el-Mervezî kadılık yapmıştır.

¹⁴⁶⁰ Murteza Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2008), 1/623-624.

¹⁴⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/166-167.

¹⁴⁶² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/104.

¹⁴⁶³ İsfahânî, *Târihu İsfahân*, 1/327; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 1/300-301.

¹⁴⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/235.

İmam Muhammed, hayatının son dönemlerinde kadılık yapmış olmasına karşın öncesinde resmî görevlerden uzak durmuştur. Rakka kadılığını da istemeden kabul etmek durumunda kalmıştır. Onun öğrencileri arasında kadılık yapanların sayısı azdır. Bunlar arasında İsa b. Ebân el-Basrî, Yahyâ b. Eksem el-Mervezî ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzî kadılık görevi üstlenmiştir.

Üçüncü tabaka Hanefî fukahâ arasında Yahyâ b. Muâfâ el-Kindî şurta teşkilatında görev almıştır. Bu tabakadan kadılık yapan fukahâ arasında İbrahim b. İshak el-Kûfî, Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtey, Muhammed b. Eslem el-Mervezî, Muhammed b. Ahmed el-Cüzânî, İbrahim b. Ma'kıl en-Nesefî, Abdullah b. Seleme en-Nîsâbûrî, Behlûl b. İshak et-Tenûhî, Gassân b. Muhammed en-Nîsâbûrî, Bekkâr b. Kuteybe es-Sekafî, Muhammed b. Şâzân (Şâdân) el-Cevherî ve Ahmed b. Ebû İmrân Mûsâ b. İsa el-Bağdâdî bulunmaktadır.

Abbâsîlerin Ebû Yûsuf'la birlikte Hanefî gelenekle geliştirdikleri olumlu ilişkiler neticesinde birçok fakih resmî görev almıştır. Özellikle onların hicrî dördüncü asrın başlarına kadar yaptıkları kadı atamaları incelendiğinde kadıların büyük çoğunluğunun Hanefî fukahâ arasından seçildiği görülecektir.¹⁴⁶⁵

3.3.5. Hicrî Üçüncü Asırda Hanefî Düşüncenin Diğer İlim Havzalarındaki Yayılışı

Hicrî üçüncü asırda Irak ilim havzasının Mısır, Horasan ve Mâverâünnehir ile ilişkileri genellikle İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencileri üzerinden devam etmişse de bunu ikinci nesil öğrencilere teşmil etmek mümkündür. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına gelip memleketlerine dönen öğrencilerinin Hanefî düşünceyi tanıtmaları neticesinde bu bölgelerden çok sayıda öğrenci Bağdat'a gelmiş ve buradaki ders halkalarına katılmıştır. Bununla birlikte Mısır, Horasan ve Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin öğrencileri tarafından oluşturulan ders halkaları kabul görmüş ve bu bölgelerde bulunan Merv, Nîsâbûr, Belh, Buhara ve Semerkant gibi şehirler, birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bu ilim merkezlerinde Hanefî düşünceyi benimseyen pek çok öğrenci yetişmiştir. Bu dönemde fıkıh öğrenmek üzere Irak'a yapılan yolculuklar, çokça azalmış, ilmî hareketlilik birbirine yakın şehirler arasında çoğalmıştır. Mezkûr ilim

¹⁴⁶⁵ Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 1/629. Konuyla ilgili ayrıca bk. Duman - Hoyladı, "Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri", 143-178.

merkezlerinde Ebû Hanîfe'nin hukuk düşüncesinin yanında kelimî düşünceleri de rivâyet edilmiştir. Özellikle Sâmanîlerin Hanefî düşünceye mensup âlimleri kollamaları ve onlarla yakın ilişkiye girmeleri, devlet teşkilatında vezirlik makamına varıncaya kadar onlara görev vermeleri, Hanefî düşüncenin bu bölgelerde yayılıp yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Sâmanîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde Türk nüfusunun yoğun olması, onların Müslüman olduktan sonra daha çok mevâlînin benimsediği Hanefî düşünceye meyletmelerinde etkili olmuştur. Bu bölgelerde Ebû Hanîfe'nin ilk nesil öğrencilerinin çocukları ve öğrencileri, Hanefî düşüncenin yayılmasında özverili çalışmalar sergilemişlerdir.

İmam Muhammed'in öğrencisi Yahyâ b. Sâlih el-Vahâzî el-Humusî (ö. 222/836-837), Suriye'de Hanefî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur. İmam Züfer'in öğrencilerinden Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ el-Ensârî (ö. 215/830), bir dönem Basra kadısı olarak görev yapmıştır. İmam Muhammed'in öne çıkan öğrencilerinden İsa b. Ebân el-Basrî (ö. 221/836), 20 yıl görev yaptığı Basra'da Hanefî düşüncenin en güçlü temsilcilerinden biri olmuştur. Hilâl b. Yahyâ er-Râzî (ö. 245/860) de İmam Züfer'in öğrencisi olup aynı zamanda kelim ilmiyle de meşgul olmuştur. Kendisi Basra'da Hanefî düşüncenin temsilciliğini yapmış ve Basra Hanefî ders halkası onunla devam etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan ve aynı zamanda Ebû Yûsuf'un öğrencisi olan Tevbe b. Sa'd el-Mervezî, Merv kadılığı görevinde bulunmuştur. Yine Ebû Hanîfe'den rivâyetleri bulunan Ebû Yûsuf'un öğrencisi Ebû Heysem Hâlid b. Sabîh el-Mervezi de bu bölgede Hanefî düşüncenin liderliğini üstlenmiştir. Onunla Merv'de ehl-i hadîsin liderliğini yapan Nadr b. Şümeyl arasında cereyan eden hadise, her iki ekolün birbirine bakışları hakkında bilgi vermektedir. Abdullah b. Ubeydullah'ın rivâyetine göre Nadr b. Şümeyl Ebû Hanîfe'nin kitaplarını nehre atılmak üzere göndermişti. Bunu duyan dönemin Merv kadısı Hâlid b. Sabîh, yanına İbrahim b. Rüstem ve Sehl b. Müzâhim'i alarak Fadl b. Sehl'in yanına gitmiş ve o da böyle bir şey istemediğini belirtmiştir. Konu halife Me'mûn'a gidince ehl-i hadîsten İshak b. Râhaveyh, Ahmed b. Züheyr ve Nadr b. Şümeyl ile ehl-i re'ydin Hâlid b. Sabîh, İbrahim b. Rüstem ve Sehl b. Müzâhim'in huzurda toplanması istenmişti. Halife, Ebû Hanîfe'nin kitaplarına niçin böyle bir muamelenin reva görüldüğünü sorduğunda Nadr b. Şümeyl susmuş, Ahmed b. Züheyr ise onun kitaplarında Allah'ın Kitabına ve rasûlünün sünnetine aykırı şeyler bulunduğunu

söylemiştir. Bunun ne olduğu sorulduğunda Hâlid b. Sabîh'in Ebû Hanîfe'nin görüşüyle verdiği fetvanın hilafına Hz. Peygamberden (s.a.v.) bir rivâyet söylemiş, bunun üzerine Me'mûn, Ebû Hanîfe'nin onların bilmedikleri bir hadisle ihticacda bulunduğunu, eğer Ebû Hanîfe'nin görüşlerinde Kitap ve sünnete aykırı bir hüküm olsa önce kendisinin onunla amel etmeyeceğini ve yaşlı olmasalardı kendilerine unutamayacakları bir ceza vereceğini söylemiştir.¹⁴⁶⁶ Başka bir rivâyete göre halife Me'mûn Merv'e geldiğinde Nadr b. Şümeyl'e iltifat etmiş, onunla sohbet ederek ilminden istifade etmişti. Nadr b. Şümeyl, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini eleştirmeye kalkışınca buna izin vermemiştir. Çünkü Me'mûn, Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini yakinen biliyordu.¹⁴⁶⁷ Her iki rivâyet, ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki çekişmenin boyutlarını göstermektedir. Bu dönemde Irak'ta ehl-i re'ye yöneltilen "hadislerle amel etmeme" ithamlarının Horasan bölgesine taşındığı anlaşılmaktadır. Irak'ta sönümlenen bu tartışmanın bu bölgeye taşınması, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde bu iki ekolün alan hâkimiyeti sağlamaya çalıştığını göstermektedir.

Önceleri ehl-i hadîs iken daha sonra İmam Muhammed'in derslerine katılan İbrahim b. Rüstem el-Mervezî (ö. 211/826), halifenin kadılık teklifini kabul etmeyerek Merv'de öğrenci yetiştirmiştir. İbrahim b. Rüstem, Rey ziyaretinde etrafında toplanan Mukâtil b. Muhammed, Hüseyin b. Vâkîd ve Ebû Hamza es-Sükkerî gibi âlimlere İmam Muhammed'den rivâyette bulunmuştur.¹⁴⁶⁸ Ömrünün sonunda Nîsâbûr'a gitmiş ve burada vefat etmiştir.¹⁴⁶⁹ Aslen Kirmanlı olan İbrahim b. Rüstem, bölgedeki şehirleri dolaşarak hocalarından rivâyette bulunması, Hanefî düşüncenin bölgede kalıcı olmasına katkıda bulunmuştur. Merv'e Şâfiî düşünceyi ilk taşıyan Müzenî'nin öğrencisi Abdullah b. Muhammed el-Mervezî (ö. 293/906), çalışmalarıyla bölgede Hanefilere rakip olmuş, ancak yaygın bir etki sağlayamamıştır.¹⁴⁷⁰

Kısa süre Belh kadılığı yaptıktan sonra Semerkant'a geçen Şeddâd b. Hakîm de (ö. 210/826) Hanefîliğin yayılmasına katkı sağlayanlardanır.¹⁴⁷¹ İsmâ b. Yûsuf el-Belhî (ö.

¹⁴⁶⁶ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/310-311.

¹⁴⁶⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 1/312.

¹⁴⁶⁸ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbâd: Tab'atu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1952), 8/356.

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Bey' en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, 15/1.

¹⁴⁷⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Kâdî İbnü's-Şübhe, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Abdülalîm Hân (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1978), 1/34.

¹⁴⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/186.

210/825-826) ve kardeşi İbrahim de zamanının Belh meşâyihından olup teşekkül ettirdikleri ders halkaları ve yetiştirdikleri öğrencileri ile bu bölgede Hanefî düşüncenin tanınması ve yerleşmesinde etkili olmuşlardır.¹⁴⁷² İbrahim b. Yûsuf, kendisini ircâ görüşü nedeniyle İmam Mâlik'e şikâyet eden Kuteybe b. Müslim el-Belhî'yi geri döndüklerinde şehirden çıkartmıştır.¹⁴⁷³ Bu olay, İbrahim b. Yûsuf ve kardeşi İsâm b. Yûsuf'un Belh şehrindeki nüfuzları ve ne kadar etkili olabilecekleri hususunda fikir vermektedir. Ayrıca şehirde onların temsil ettikleri Hanefî düşüncenin de çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Halef b. Eyyûb'un oğlu Saîd, bir süre Belh'te ikâmet etmiş ve burada fetva işlerini üstlenmiştir. İlerleyen yaşlarında Buhara'ya gitmiş, burada özellikle kanallarla akıtılan suyun adaletli bir şekilde dağıtımını yaparak bölge halkının takdirini kazanmıştır.¹⁴⁷⁴ Onların bu çalışmaları, Hanefîliğin bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Belh kadılığı yapan Leys b. Müsâvir (ö. 226/840-841), daha çok Mu'tezile ile mücadelede ön plana çıkmıştır. O, mihne döneminde halku'l-Kur'an düşüncesini küfür olarak tanımlamıştır.¹⁴⁷⁵ Daha çok sûfî kimliğiyle tanınan bunun yanında dönemin meşâyihından sayılan Ahmed b. Hadraveyh'in (ö. 240/854-855) çalışmaları bölgede Hanefî düşüncenin yerleşmesine katkıda bulunmuştur.¹⁴⁷⁶ Horasan imamlarından kabul edilen ve tercihleri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ezher (ö. 251/865), bu bölgede yürüttüğü eğitim-öğretim faaliyetiyle Hanefî düşüncenin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.¹⁴⁷⁷ Vâiz-i Belhî, hicrî üçüncü asrın ilk yarısında Belh'de 1848 mescit ve cami, 400 civarında faal medrese ve 900 civarında ilk dereceli okul bulunduğunu belirtir.¹⁴⁷⁸ Buna göre bölgede mezhep eğitimlerinin bu medreselerde yapıldığı ve bunların mezhebin yaygınlaşmasında önemli etkileri oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁴⁷² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/347, 51-52; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 10-12.

¹⁴⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/20.

¹⁴⁷⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 17.

¹⁴⁷⁵ Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *Usûli'd-dîn 'inde'l-imâm Ebî Hanîfe* (Riyad: Dâru's-Samî, 1996), 621. Leys b. Müsâvir'in Abdullah b. Ömer b. Meymûn'dan sonra Belh kadılığı yaptığı belirtilir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 209.

¹⁴⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/39-40; Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 95; Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 219.

¹⁴⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/31; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 111b; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 160.

¹⁴⁷⁸ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 21.

Nîsâbûr'da Hanefî düşünceyi temsil eden Abdurrahman b. Recâ' (ö. 209/824-825), buradaki çalışmalarıyla Hanefî düşüncenin bölgede tanınmasını sağlamıştır.¹⁴⁷⁹ Ebû Yûsuf'un öğrencisi Eşref b. Saîd en-Nîsâbûrî, Nîsâbûr kadısı olarak görev almıştır. Burada tesis ettiği ders halkasında hocasından rivâyetlerde bulunmuştur.¹⁴⁸⁰ Ebû Yûsuf'un bir diğer öğrencisi Hasan b. Eyyûb da Nîsâbûr'un Ramcar nahiyesinde faaliyetlerini yürütmüş ve burada vefat etmiştir.¹⁴⁸¹ Onun ders arkadaşı Ebû Sehl Bişr b. Ebû'l-Ezher en-Nîsâbûrî (ö. 213/828), Nîsâbûr kadılığında bulunmuş ve zâhid kişiliği ile bölgede etkili olmuştur.¹⁴⁸² Ebû Yûsuf'un övgüsüne mazhar olan öğrencisi Abdülkerîm b. Muhammed el-Cürcânî, tahsilini tamamladıktan sonra döndüğü Cürcân'da Hanefî düşüncenin yayılmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Ebû Yûsuf, onun için Horasan'dan ondan daha fakih birinin ders halkasına gelmediğini belirtmiştir.¹⁴⁸³ Hâlid b. Sabîh'in oğlu Heysem de babası gibi Cürcân'da kadılık yapmıştır.¹⁴⁸⁴ *Menâkıbü ebî Hanîfe* adlı bir eseri yanında başka telifleri bulunan ve Hanefî ulemâ arasında önemli bir yere sahip olan Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Yahyâ b. Hâris en-Nîsâbûrî (ö. 298/910), Nîsâbûr'un önde gelen imamlarından biridir.¹⁴⁸⁵ Buradaki ders halkasında öğrenci yetiştirmiş, siyasî idare ile iyi ilişkiler kurmuştur.

İmam Züfer'in öğrencisi Ebû Sehl Bişr b. Kâsım (ö. 215/831) ve oğulları Sehl, Hasan ve Hüseyin Nîsâbûr'da kadılık yapmış ve burada öğrenci yetiştirmişlerdir.¹⁴⁸⁶ Hasan b. Bişr (ö. 244/858-859), aynı zamanda Hasan b. Ziyâd'ın da öğrencisi olup Irak ve Mısır yolculuklarından sonra Nîsâbûr'da kadılık yapmıştır.¹⁴⁸⁷ Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin talebelerinden Ali b. Şehriyâr, Cürcân'da hocasından İmam Muhammed'in kitaplarını rivâyet etmiş, ondan da Hameveyh b. Sehl el-Mesâilî ve Ca'fer b. Ahmed b. Behram rivâyet etmiştir.¹⁴⁸⁸ Ayrıca o ders halkasında yetiştirdiği öğrencileriyle Cürcân'da fıkıh

¹⁴⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/301-302.

¹⁴⁸⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/162.

¹⁴⁸¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/190.

¹⁴⁸² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/168; İbnü'l-Bey' en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, 20/175.

¹⁴⁸³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/551.

¹⁴⁸⁴ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 483.

¹⁴⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/245; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1839; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/373.

¹⁴⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166.

¹⁴⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/190-191; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/221.

¹⁴⁸⁸ Sehmî, *Târîhi Cürcân*, 533.

sahasında öne çıkmaktadır. Diğer öne çıkan bir fakih de Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed et-Tarhânî'dir.¹⁴⁸⁹

Hicrî üçüncü asırda Saffârîler'in yönetimi altında Nîsabûr ve civarının kâdîlkudâtlığını Hanefî fukahânın ileri gelenlerinden Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî (ö. 285/898-899) yapıyordu.¹⁴⁹⁰ Nîsâbûr'da kendi adıyla anılan bir meydan bulunan Ziyâd b. Abdurrahman (ö. 247/861), burada Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den rivâyette bulunmuştur. İmam Muhammed'in öğrencisi Eyyûb b. Hasan en-Nîsâbûrî (ö. 251/865-866), Nasrâbâd'a yerleşmiş ve buradaki mescitte derslerine devam etmiştir. Ayrıca onun sûfi kişiliği ve keramet göstermesi halk üzerinde etkili olmasını sağlamıştır.¹⁴⁹¹

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencisi Furât b. Nasr el-Herevî (ö. 236/850-851), Herat'ta Hanefîliğin yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁴⁹² Onun bu bölgede İmam Muhammed'in tüm kitaplarını rivâyet etmiş olma ihtimali çok yüksektir. Ebû Yûsuf'un öğrencisi Muhammed b. Hâlid, Esterâbâd'da bir cami inşa ettirmiştir. Bu camide hocasının fikhını, dolayısıyla Hanefî hukuk düşüncesini ilk kez okutmuştur.¹⁴⁹³ Sehmî, bu bölgede ilk fıkıh derslerinin bu camide yapıldığını belirtmiştir. Muhammed b. Hâlid, burada Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Fadl b. Atıyye'den rivâyette bulunmuştur.¹⁴⁹⁴ İsmail b. Tevbe el-Kazvînî (ö. 247/861-862), Kazvin'e yerleşmiş ve İmam Muhammed'den rivâyette bulunmuştur.¹⁴⁹⁵

İmam Muhammed, Rey yolculuğunda Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'ye (ö. 221/836-837) misafir olmuş ve rahatsızlanarak burada vefat etmiştir.¹⁴⁹⁶ Hişâm b. Ubeydullah, buradaki ders halkasında ilmî çalışmalarına devam etmiştir. Özellikle onun, hocasının kitaplarını burada rivâyet etmesi, öğrencilerinin çoğalmasını sağlamıştır. İmam Muhammed'in bir diğer öğrencisi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî de (ö. 242/856-857) Rey şehrinin ileri gelen kadı ve fakihlerinden olup, burada ehl-i re'yn temsilcisi ve lideri

¹⁴⁸⁹ Sehmî, *Târîhi Cürcân*, 539.

¹⁴⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/29-30.

¹⁴⁹¹ İbnü'l-Bey', *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, 20/175; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/163; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/225-226.

¹⁴⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/405.

¹⁴⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/53; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 406.

¹⁴⁹⁴ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 406.

¹⁴⁹⁵ Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 1/286.

¹⁴⁹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/205-206.

konumundaydı.¹⁴⁹⁷ Şehirde ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasında münazaralar ve cedel meclisleri teşkil ediliyordu. Bazen bu meclislerdeki tartışmalar şiddetlenebiliyordu. Ehl-i hadîsten Ebû Bişr Yahyâ b. Muhammed el-Basrî, Rey'e gelip burada ehl-i hadîsin liderliğini üstlenen Ebû Zur'a'nın derslerinde hadis yazıyordu. Ebû Bişr, Muhammed b. Mukâtil'in de derslerine katılınca Ebû Zur'a onun kendisinden hadis yazmasını yasaklamıştır.¹⁴⁹⁸ Bu olay Ebû Zur'a ile Muhammed b. Mukâtil arasında dolayısıyla her iki ekol arasındaki çekişmenin boyutlarını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Muhammed b. Mukâtil, Ebû Hanîfe'nin taraftarlarının Irak'ta azaldığını ancak Rey'de onun taraftarlarını çoğaltmak için çalışacağını ifade ettiğinde Ebû Zur'a'nın ona engel olacağını söylemesi bu çekişmenin ne kadar şiddetlendiği hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Ebû Zur'a'nın ehl-i re'ye mensup iken sonra ehl-i hadisi benimsemesi, bu çekişmeye ayrı bir boyut kazandırmış olabilir.¹⁴⁹⁹ Nîsâbûr'da ikâmet eden İshak b. Râhveyh de (ö. 238/852-853) ehl-i re'yden ehl-i hadîse geçmişti.¹⁵⁰⁰ *es-Sahîh*'ini Nîsâbûr'da yazan Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini *Mesâil* adıyla toplayan Nîsâbûrlu İshak b. İbrahim de (ö. 275/888) hicrî üçüncü asırda ehl-i re'yle mücadeleyle girişmiş olmalıdır.

Horasan'daki ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki çekişmenin bir sebebinin de ehl-i re'y'in kelimeler alanındaki görüşleri olması muhtemeldir. Ehl-i re'y, genellikle Ebû Hanîfe'nin mürtakib-i kebîrenin durumunu Allah'a havale etme görüşünü benimsemiştir. Ancak Irak'ta oluşan baskıdan dolayı Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine göç eden Mu'tezile ve Mürcie ile alt kolları Neccâriyye, Kerrâmiyye ve Za'ferâniyye, itikadî açıdan farklı, hatta birbirine zıt görüşler üretmiş ve Ebû Hanîfe'nin temelde bu görüşünden uzaklaşmışlardır. Mezkûr mezheplerin amelde Hanefî oldukları yaygın kanaattir. Muhammed b. Eslem'in (ö. 242/856-857), imanın tanımı hakkında Cehmiyye, Mürcie ve Kerrâmiyye yönelttiği eleştiriler dikkat çekicidir. O, Cehmiyye'nin imanın ikrar ve amel gerekmesizin bilmek olduğu, Mürcie'nin de imanın kalp ile tasdik ve amel olmaksızın söz olduğu ve Kerrâmiyye'nin kalp ile tasdik olmaksızın kalpte olanı ifade edenin şahadetinin imanın kendisi olduğu iddiasına karşı çıkarak özellikle Cehmiyye ve

¹⁴⁹⁷ Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/75.

¹⁴⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/185.

¹⁴⁹⁹ Sa'dî b. Mehdi el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûduhu fî's-sünneti'n-nebeviyye* (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982), 1/35-36.

¹⁵⁰⁰ Hâlid er-Ribât, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâm Ahmed (Usûlü'l-fikh)* (Kahire: Dâru'l-Felâh, 2009), 5/150.

Mürkienin şeytanın taraftarları olduğunu belirtir. Onların bu görüşleri şeytanın mü'min olduğunu söylemekten farksızdır. Çünkü o da yüce Allah'ın, kendisinin Rabbi olduğunu biliyor ve Onun tek olduğunu kabul ediyordu.¹⁵⁰¹ Ebû Fadl b. Gânim (ö. 236/850), kadılık yaptığı Rey'de Mu'tezile'ye karşı mücadele etmiş, bu hususta halife Me'mûn'un baskılarına boyun eğmemiştir.¹⁵⁰²

Ebû Yûsuf'un öğrencisi Hüseyin b. Hafs es-İsfahânî (ö. 212/827-828), Ebû Hanîfe'nin fıkhnı İsfahan'a taşıyanlardan biridir.¹⁵⁰³ O İsfahan'da kadılık, fetva ve yönetim gibi görevler üstlenmiş ve yaptığı çalışmalarla Hanefîliği temsil etmiştir.¹⁵⁰⁴ Bekkâr b. Hasan (ö. 258/871-872), İsmail b. Hammâd'ın öğrencisi olup İsfahan'da fetva vermiştir. O, hocasıyla mektuplaşmaya devam etmiş ve mihne döneminde takibata uğramıştır. Oğlu Muhammed de (ö. 265/878-879) babasının izinden gitmiş ve memleketindeki en önemli fakihlerden biri olmuştur. Yahyâ b. Mutarrif de (ö. 278/891) İsfahân'ın önemli Hanefî fakihleri arasında yer alır.¹⁵⁰⁵ Aslen İsfahânlı olan Hayyân b. Bîşr, Me'mûn döneminde burada kadı olarak görev yapmıştır. Ahmed b. Şehdal, ondan Şüheym'in *Kitâbü's-Salât*'ını rivâyet etmiştir. Ayrıca Hayyân b. Bîşr, Ebû Yûsuf'tan da rivâyette bulunmuştur.¹⁵⁰⁶

Hanefî düşüncenin İsfahân'da yayılmasında burada görev alan kadıların çalışmaları etkili olmuştur. Hakem b. Abdullah el-Huzâî (ö. 295/907-908), her ne kadar edip yönü ağır bassa da İsfahan'da Hanefî düşüncenin temsilini üstlenmiştir. Onun *Kitâbü's-Sünne* adlı eseri meşhur bir eserdir.¹⁵⁰⁷ Onların burada ders halkası teşkil ederek Hanefî mezhebinin kurucu imamlarından rivâyette bulunmaları ve öğrenci yetiştirmeleri, mezhebin yayılmasına katkıda bulunan önemli çalışmalardır. 270/800 yılıyla birlikte İsfahan'da Zâhirîlik yayılmaya başlamış ve hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru Şâfiîlik bölgede

¹⁵⁰¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 9/245-246.

¹⁵⁰² İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 4/446; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 12/353.

¹⁵⁰³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/210; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/327.

¹⁵⁰⁴ İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/327.

¹⁵⁰⁵ Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 3/134; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 2/340.

¹⁵⁰⁶ Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 2/128; İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/154, 354.

¹⁵⁰⁷ İsfahânî, *Târîhu İsfahân*, 1/351; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/180.

yaygınlaşmıştır.¹⁵⁰⁸ Takip eden dönemlerde bölgede Hanefilik ve Şâfîlik ekseriyeti teşkil etmiştir.

Horasan ve Mâverâünnehir’de Hanefîliğin yayılmasında en büyük katkıyı yapanlardan biri de Bağdat’ta Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in derslerine katılıp eğitimini tamamladıktan sonra Semerkant’a dönen Ebû Süleyman el-Cüzcânî’dir. Kendisi memleketine döndükten sonra el-Medresetü’l-Cüzcâniyye adıyla anılan ve medreselerin ilk örneğini teşkil ettiği görülen eğitim mekânında dersler vermeye başlamış ve onun yetiştirdiği talebeler bu bölgedeki şehirlerde resmî görev almış veya ders halkaları tesis etmişlerdir.¹⁵⁰⁹ Özellikle öğrencileri Nusayr b. Yahyâ ve Muhammed b. Seleme, Belh ve Mâveraünnehir’de İmam Muhammed’in eserlerini okutup rivâyet ederek Hanefîliğin yayılmasında önemli rol oynamışlardır.

Ebû Yûsuf’un öğrencisi Eflah b. Muhammed b. Zur’a‘ es-Sülemî, Ebû Hanîfe’nin kelimâ görüşlerini Buhara’ya taşıyan ilk kişidir. Ebû Hafs el-Kebîr, ondan Ebû Hanîfe’nin itikâdî görüşlerini öğrendikten sonra İmam Muhammed’in derslerine katılmak üzere Irak’a gitmiştir.¹⁵¹⁰ Eflah b. Muhammed’in Buhara’daki çalışmalarının bölge halkı üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Buhara’da Hanefîlerin liderliğini yapan, “doğunun fakihî” unvanına sahip Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 217/832), Mâverâünnehir’de Hanefîliğin gelişmesinde büyük role sahiptir.¹⁵¹¹ Ebû Hafs el-Kebîr, ders halkasını Buhara’nın bir köyünde tesis etmiş ve burada sayılamayacak kadar öğrencisine ders vermiştir.¹⁵¹² Onun ders halkasının medrese tarzı bir yapıya dönüştüğü ve bu medresede Ebû Bekir Şâhuveyh (361/972) ve Sadreddîn Ahmed b. Mes’ûd es-Sâidî (ö. 655/1257) gibi Hanefî fakihlerin ders verdiği göz önünde bulundurulduğunda bu bölgede köklü bir Hanefî eğitim geleneğinin oluştuğu sonucu

¹⁵⁰⁸ Ebû’ş-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü’l-muhaddisîn bi İsfahân ve’l-vâridîne aleyhe*, 2/131, 3/263; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/37; Tsafirî, “The Beginnings of The Hanafî School in İsfahân”, 13-14.

¹⁵⁰⁹ Öğrencileri için bk. Temimî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 1/277-278. Ayrıca bk. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/60, 88, 129, 136, 246, 275, 363, 404, 2/200; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 59; Boynukalın, “Mukaddime”, 90.

¹⁵¹⁰ Şimşek - Kütük, “Bekir ez-Zerencerî’nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme”, 119.

¹⁵¹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/37-38; Boynukalın, “Mukaddime”, 93.

¹⁵¹² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/3.

çıkılmaktadır.¹⁵¹³ Ayrıca mezhebin en önemli iki râvisi Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Hafs es-Sağîr, yüksek ihtimalle İmam Muhammed'in kitaplarını bahsedilen bu medresede rivâyet etmişlerdir. Burada Hanefî düşüncesinin hem itikâdî hem de fikhî yönüyle öğretildiği de muhakkaktır. Dolayısıyla bu medrese merkezli yapılan çalışmaların Hanefî düşüncesinin bu bölgeye hâkim olmasına büyük katkı sağladığı muhakkaktır.

Ebû Hafs el-Kebîr ile İmam Buhârî arasında çekişmeyi konu edinen rivâyete göre Ebû Hafs, İmam Buhârî'nin ehil olmadığı gerekçesiyle Buhara'da fetva vermesini yasaklamıştır. Onu denemek için de aynı koyun veya ineğin sütünü içen çocukların süt kardeşliği nedeniyle birbirine haram olup olmayacağı sorulmuş, İmam Buhârî de haram olacağı cevabını verince şehirden çıkarılmıştır. Leknevî, böyle bir olayın gerçek olması ihtimalini uzak görür. Buhârî gibi büyük bir âlim için bu durumu mümkün görmez.¹⁵¹⁴ Diğer taraftan Buhârî'nin şehirden çıkarılması ile ilgili başka rivâyetler de zikredilir. Bu rivâyetlerden birine göre Buhârî, "Kulların fiilleri yaratılmıştır. Benim Kur'an okumam yaratılmıştır." gibi i'tizâl görüşleri çağrıştıran sözleri nedeniyle Buhara'dan çıkarılmıştır.¹⁵¹⁵ Bir diğerine göre Buhârî, evine gelerek çocuklarına kendi kitaplarını okumasını isteyen valinin isteği geri çevirmesi sebebiyle şehirden sürülmüştür.¹⁵¹⁶ Buhârî'nin şehirden sürülmesiyle ilgili bu üç rivâyet arasından sonuncusu daha doğru gibi görünse de ilk rivâyet ehl-i re'y ile ehl-i hadîs çekişmesini göstermesi açısından önemlidir. Bu rivâyetten Hanefî düşünceye sahip olanların ehl-i hadîsten birinin şehirden sürülmesini zafer şeklinde algıladıkları sonucuna varılabilir. Bu anlayış, her iki grubun aralarında ciddi bir çekişmenin varlığını ortaya koymaktadır. İkinci rivâyet ise Buhara'da Mu'tezile'ye karşı sergilenen tavrı göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Buhara ehl-i re'y fukahâsının i'tizâl düşüncesine karşı çıktığı ve Mu'tezilîlerin burada barınmasına müsaade etmedikleri sonucuna varılabilir.

¹⁵¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/46-47; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/283; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/18; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/125.

¹⁵¹⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18.

¹⁵¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/617-618; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/153-154; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18-19.

¹⁵¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 12/119.

Buhara’da ilim öğrenen ve kendisi de Buhara’nın Berkedi köyünden olan Kâdî Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Berkedî (ö. 289/902), Mervli hocalardan ilim aldıktan sonra Buhara’da mezâlim işlerini yürütmüştür. Ayrıca burada pek çok öğrenci yetiştirmiştir.¹⁵¹⁷

Ebü’l-Leys el-Hâfız Nasr es-Semerkandî’nin (ö. 294/906-907), Kur’an öğretimi mukabilinde ücret alınamayacağı, bir âlimin sultanın yanına gitmesinin gerekmediği ve bir âlimin bir köye çekilmesinin doğru olmadığı yönündeki fetvalarından dönmüş olsa da bunlar, o dönemdeki bakış açısını yansıtmaları açısından önemlidir.¹⁵¹⁸ el-Hâfız lakabıyla meşhur olan Ebü’l-Leys, çizdiği aksiyon insanı profili ile dikkat çekmektedir.

Abdullah b. Mübârek ve Ebû Hafs el-Kebîr’in öğrencilerinden Ahmed b. Azîz (Uzeyz?), Kuteybe b. Müslim ile birlikte Horasan’a gelmiş, Nesef yakınlarındaki Bezde’ye yerleşmiştir. Hanefî düşünceye sahip olduğu belirtilen Ahmed b. Azîz, el-Bezdevî (el-Bezdevî) nisbesine sahiptir. O, bu bölgede tedris amaçlı çalışmalarda bulunmuştur.¹⁵¹⁹ İmam Muhammed’in öğrencilerinden Sûre b. Hasan el-Elvezzânî, çalışmalarını Serahs’ta sürdürmüştür.

Hanefî fıkıh düşüncesi hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında batıda Kuzey Afrika hattı boyunca kısmî de olsa yayılım göstermiştir. Kuzey Afrika’da Abdullah b. Ferrûh’un öğrencisi Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî, İbrahim b. Ağleb tarafından 191/806-807 yılında Ömer b. Gânîm’den sonra kadı tayin edilmiştir.¹⁵²⁰ Onun Esed b. Furât’la (ö. 213/828) birlikte aynı şehirde kadılık yaptığı ve bu durumun da ilk kez olduğu belirtilir. Ayrıca bazı kaynaklarda İmam Mâlik’ten rivâyette bulunan Muhammed b. Abdullah’ın Ebû Hanîfe’nin mezhebine meylettiği de ileri sürülmüştür.¹⁵²¹ İbn Abdûn olarak tanınan Muhammed b. Abdullah, Ahmed b. İbrahim tarafından 275/888-277/889-890 yılları arasında Kayravân kadısı olarak görevlendirilmiştir.¹⁵²²

¹⁵¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/25-26; Sem’ânî, *el-Ensâb*, 2/175-176. Görüşleri için bk. Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 111b.

¹⁵¹⁸ Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 111b-112a.

¹⁵¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/77.

¹⁵²⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, 15/380; İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî*, 2/213-214.

¹⁵²¹ Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve Kitâbü Tabakâti ulemâi Tûnus*, 84; İbn Sâlim Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceratu’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*, thk. Abdülmecîd Hayâlî (Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004), 2/137-138.

¹⁵²² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/66-67; Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/223-224; İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcîm*, 263; Eserde mezkûr ismin bilgilerine rastlanılamadı. Bk. Mâlikî, *Riyâdu’n-nufûs fî tabakâti ulemâi’l-Kayravân ve İfrîkiyye*, 2/43 (205 numaralı dipnota bk.), 158, 313; Aynı bilgi için

Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika’da tanınması ve yaygınlaşmasında Esed b. Furât’ın büyük bir etkisinin olduğu görülür. İmam Muhammed’in evinde misafir edip ders verdiği Esed b. Furât, Ebû Yûsuf ve Esed b. Amr’a da öğrenci olmuştur. 181/797-798 yılında İfrîkiyye’ye dönen Esed b. Furât, burada kadılık görevi üstlenmiştir.¹⁵²³ Bir başka görüşe göre Esed b. Furât, İmam Muhammed’in yanında eğitimini tamamlayıp Mağrib’e döndüğünde iki genç ona talebe olmuş ve ondan Ebû Hanîfe’nin görüşlerini öğrenmiştir. Onların çalışmaları ile bu bölgede Hanefîlik yaygınlaşmıştır.¹⁵²⁴ Esed b. Furât’ın Kayrevan’a döndükten bir süre sonra tamamen Hanefî mezhebine geçtiği de ifade edilmiştir.¹⁵²⁵ Diğer bir rivâyete göre İfrîkiyye ve Mağrib’te önceleri Hanefîlik yaygınken Ali b. Ziyâd, İbn Eşres, Behlûl b. Râşid ve sonrasında Esed b. Furât’ın buraya gelişiyle Mâlikîlik yaygınlaşmaya başlamış ve Sahnûn’la birlikte Mâlikîler çoğunluğu teşkil etmiştir.¹⁵²⁶ Abdullah b. Ferrûh ve Esed b. Furât’ın öğrencisi olan Ma’mer b. Mansûr’un (ö. 237/851-852) Ebû Hanîfe’nin mezhebi üzere olduğu belirtilir.¹⁵²⁷ Esed b. Furât ve Zeyd b. Beşîr el-Endelûsî’den rivâyetleri bulunan Süleyman b. İmrân (ö. 270/891), Ahmed b. Ağleb döneminde önce Bâce kadılığı yapmış ve Sahnûn’un vefatından sonra İfrîkiyye kadılığına getirilmiştir. Ebû Hanîfe’nin mezhebine göre hüküm verdiği için Sahnûn’a şikâyet edilen Süleyman b. İmrân’ın Mâlikîleri cezalandırdığı rivâyet edilir.¹⁵²⁸

Rivâyetler incelendiğinde Esed b. Furât’ın Kayrevan’a dönüşüyle Hanefîliğin yaygın olduğu İfrîkiyye’de Malikîlik de yaygınlaşmaya başlamıştır. Diğer taraftan Esed b. Furât’ın Kayrevan’a geldiğinde Ebû Hanîfe’nin içtihatlarını rivâyet etmesi, Ebû Hanîfe’ye olan ilgiyi de artırmıştır. Ebû Zehrâ, Esed b. Furât’ın hem İmam Mâlik’in hem de Ebû Hanîfe’nin ashabından ders aldığını ancak daha çok Ebû Hanîfe’nin mezhebine

bk. İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısri*, 2/212; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 3/159; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmî’l-kütüb ve’l-funûn*, 1/81; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifin ve âsâru’l-müellifin*, 2/23; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, 10/225.

¹⁵²³ Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve Kitâbü Tabakâti ulemâi Tûnus*, 82-83.

¹⁵²⁴ Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi’l-mezâhibi’l-fikhiyyeti’l-erbaa*, 54.

¹⁵²⁵ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, *Meâlimü’l-îmân an ma’rifeti ehli Kayrevan*, thk. Abdülmecîd el-Hayâlî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426), 2/4.

¹⁵²⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik ve takrîbü’l-mesâlik*, 1/25.

¹⁵²⁷ Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve Kitâbü Tabakâti ulemâi Tûnus*, 112.

¹⁵²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtu’z-zarîf bi husni’t-ta’rif*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 3/39-40; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/246; Muhammed Mahfûz, *Terâcîmü’l-müellifin et-Tûnusiyyîn* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 1/187.

meylettiğini belirtmektedir. O, Hanefîliğin kuzey Afrika’da yaygınlaşmasını Esed b. Furât’ın çalışmalarına bağlar.¹⁵²⁹

Esed b. Furât, Kayrevan’a döndüğünde kitabı *el-Esediyye* büyük ilgi görmüştü. Ancak ehl-i hadîs ulemâsı tarafından bu esere birtakım eleştiriler yöneltildi. Eleştirilerden birinin sahibi de öğrencisi Sahnûn (ö. 240/854) idi. Esed b. Furât, diğer öğrencilerinin aksine Sahnûn’un *el-Esediyye*’yi edinmesini istememişti. O da başka yollardan edindiği bu eseri Mısır ve Hicaz’a çıktığı yolculukta beraberinde götürmüştü. İki yıl süren bu yolculuğu esnasında İmam Mâlik’in talebeleri başta olmak üzere pek çok âlimle görüşmüş ve *el-Esediyye*’yi de İbn Kâsım’a arz etmişti. Bu arz neticesinde eser üzerinde birtakım tashihler ve ilaveler yapıldı. Sahnûn, 191/807 yılında Kayrevan’a döndüğünde Esed b. Furât, bu durumu hoş karşılamamış ve bu tarihten sonra Ebû Hanîfe’nin görüşlerini rivâyet etmeye başlamıştır.¹⁵³⁰

Esed b. Furât, bazı meselelerde Ebû Hanîfe’nin içtihatlarını İmam Mâlik’in içtihatlarına tercih ederdi. Bu bağlamda Esed b. Furât’ın, beslendiği ehl-i hadîs ve ehl-i re’y ekollerine bağlayıcı bir aidiyet geliştirmediği anlaşılmaktadır. Esed b. Furât’ın ders halkasına katılıp Hanefî düşünceye sahip olan öğrencileri arasında Ma’mer b. Mansûr, Muhammed b. Kâdim, Ebû Sinan Zeyd b. Sinan, Ebû’l-Fazl Abbâs es-Sidrî, Ali b. Kesîr, Süleyman b. İmrân, Ebû’l-Minhâl ve Kâsım b. Ebû’l-Minhâl bulunmaktadır.¹⁵³¹ Ayrıca bu bölge fukahâsı arasında bulunan kadı Ebû’l-Kâsım et-Tûrî, Ebû’l-Abbâs b. Zürzür, Hişâm b. Irâkî, Ebû Akkâl b. Cürcür ve Abdullah b. Muhammed el-Eşec ehl-i re’y olarak zikredilmiştir.¹⁵³²

Esed b. Furât ve öğrencilerinin çalışmaları, Kuzey Afrika, Sicilya ve Endülüs’te Hanefîliğin yayılmasını sağlamıştır. Ancak Sahnûn’un Kayrevan’a dönerek ders halkasını tesis etmesi ve 234/849 yılında kadı olarak görev almasıyla birlikte bu

¹⁵²⁹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 463. Ayrıca kuzey Afrika’da Hanefîliğin yayılması ile ilgili bk. Bekir Karadağ, “Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika’da Hanefîlik”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (Haziran 2019), 75-100.

¹⁵³⁰ Cengiz Kallek, “Esed b. Furât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/366;

¹⁵³¹ Acar, *Endülüs’te Hanefîlik*, 167-171.

¹⁵³² Acar, *Endülüs’te Hanefîlik*, 172-174.

bölgelerde Mâlikîler, sayıca üstün duruma geçmişlerdir. Hicrî üçüncü asrın sonunda Ağlebîlerin, tarih sahnesinden çekilmesiyle bölgeye Şîî Fâtımîler hâkim olmuştur.¹⁵³³

Kuzey Afrika'nın Ortadoğu'ya komşu olan Mısır bölgesinde Hanefîliğin yayılmasında Kadı Şuayb b. Süleyman (ö. 204/820) ve oğlu Süleyman'ın Mısır'a yerleşerek burada bir ders halkası tesis etmesinin önemli bir etkisi olmuştur. İmam Şâfiî, Mısır'a geldiğinde buradaki Hanefî ders halkasının başında Şuayb b. Süleyman vardı. Onun oğlu ve öğrencisi Süleyman (ö. 278/891), Mısır'da Tahâvî gibi bir imam yetiştirmiştir.¹⁵³⁴ Ayrıca 140/757-758 yılında İfrîkiyye'de doğan ve Basra'ya giderek orada yetişen ve 160/777-778 yılında Mısır'a gelen ve sonrasında Mağrib'e geçen Ebû Sâlih Abdülgaffâr b. Dâvûd el-Bekrî (ö. 224/839), Ebû Hanîfe'nin fikhının bu bölgeye taşınmasına önemli katkılar sağlamıştır.¹⁵³⁵ Mısır'daki büyük camide bir ders halkası bulunan Harun b. İsa el-Kûfî (ö. 248/862-863), burada Hanefî fikhını okutmuştur.¹⁵³⁶

Daha önce belirtildiği üzere Mısır'a Hanefî düşünce bölgeye atanan kadılar vasıtasıyla girmiştir. Bunun dışında Hanefî düşünceyi benimseyen bazı âlimlerin bölgeye yerleştiği görülmektedir. 205/820 yılında Mısır kadılığına başlayan İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî (ö. 217/832), 226/840-841 yılında Mısır kadılığına tayin edilen ve Muhammed b. Ebû'l-Leys olarak da bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Hâris (ö. 250/864-865), Mısır'a yerleşen Ali b. Mi'bed er-Rakkî (ö. 218/833), yine burada kadılık yapan Fadl b. Gânim (ö. 236/850), Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884) ve Ahmed b. Ebû İmrân (ö. 280/893) Mısır'da Hanefîliğin temsilcileri olmuşlardır.¹⁵³⁷ Bunlardan Muhammed b. Hâris'in halife Vâsık'ın emriyle âlimleri halku'l-Kur'an konusunda sorgulaması, bölgede Hanefî düşünceye karşı olumsuz bir bakışın oluşmasına sebebiyet vermiştir.¹⁵³⁸

¹⁵³³ Bölgede Hanefîliğin zayıflamasıyla ilgili bk. Acar, *Endülüs'te Hanefîlik*, 178 vd.

¹⁵³⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/252.

¹⁵³⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/322.

¹⁵³⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/203.

¹⁵³⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/36, 379, 2/38-39; İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî*, 2/155, 27-28; Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 339-341.

¹⁵³⁸ Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 322.

3.4. Hicrî Üçüncü Asra Kadar Hanefîlikle Mu‘tezile İlişkisi

Tarihsel süreçte Hanefîlik ile Mu‘tezile ilişkisini konu edinen müstakil çalışmalar bulunmaktadır.¹⁵³⁹

Hanefîlerin Mu‘tezile ile ilişkileri, iki döneme ayrılarak incelenebilir. İlk dönem mihne olayları öncesi, ikinci dönem ise mihne süreci ve sonrasındır. Mihne öncesi dönemde Mu‘tezile denildiğinde ilk olarak akla Kur’an’ın mahlûk olduğu fikri gelmektedir. Mihne sürecine kadar Hanefî fakihler incelendiğinde bazılarının bu fikri benimsediği, bazılarının karşı çıktığı bazılarının da bu konuda tevakkuf ettiği görülür. Ebû Hanîfe ve önde gelen talebelerinin halku’l-Kur’an bağlamında Mu‘tezile ile ilişkisine ikinci bölümün sonunda “Genel Değerlendirme” başlığı altında değinilmiştir.

Mu‘tezilî ulemânın Abbâsî devleti nezdinde bir itibarı olduğu, onların özellikle gayri müslim ilim adamlarıyla İslam’ı savunmak için yapılan münazaralarda kullandıkları aklî yöntemlerle öne çıktıkları ve bu yönleri nedeniyle devlet tarafından desteklendikleri bilinmektedir. Ancak bu durum, halifelerin Mu‘tezilî görüşleri benimsedikleri anlamına gelmemektedir. Hatta halku’l-Kur’an gibi Mu‘tezilî düşüncüyü benimseyen âlimler, baskı altına alınmış ve tövbe etmeleri istenmiştir.¹⁵⁴⁰ Mihne öncesi döneme bakıldığında bazı Hanefîlerin Mu‘tezilî düşüncüyü kısmen benimsediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mu‘tezilî düşüncenin temel esasları belirlenmediği gibi mezhebin teşekkül ettiği de söylenemez. Dolayısıyla bir takım düşünceleri Mu‘tezilî düşünceyle örtüşen âlimleri Mu‘tezilî olarak tanımlamak mümkün görünmese de daha sonraki dönemlerde bunların Mu‘tezilî oldukları iddia edilmiştir. Ayrıca halku’l-Kur’an gibi bazı konular, o dönemin revaçta olan tartışma konuları olup bunlar Mu‘tezile’ye has görüşler değildi. Cehmiyye gibi bazı fırkalar da bu tür görüşlere sahipti. Buradan o dönemde Mu‘tezilî düşüncenin henüz bağımsız bir ekol haline gelmediği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴¹ Dolayısıyla kendisinin

¹⁵³⁹ Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu‘tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

¹⁵⁴⁰ Örneğin Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî’nin İbrahim b. Mehdî’nin emriyle sorgulanması ile ilgili bk. Tenûhî, *Neşvâru’l-muhâdara ve ahabâru’l-müzâkere*, 7/65-69. Yine Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, Ebû Yûsuf ve İmam Şâfiî tarafından uyarılmış, ayrıca Hârûnürreşid döneminde gizlenmek zorunda kalmıştır. Bk. Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 2/230-238. Ayrıca mihne öncesi Abbâsî-Mu‘tezile ilişkisi için bk. Faruk Omar, “Me’mun’dan Önce Abbâsîler ve Mu‘tezilîler Arasındaki İlişkiler”, çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003/1), 165-174.

¹⁵⁴¹ Hâlid es-Aselî, *Cehm b. Safvân ve mekânâtühü fî fikri’l-İslâmî* (Bağdat: Matbaatü’l-İrşâd, 1965), 161-171; John A. Nawas, “Me’mûn’un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının

halku'l-Kur'an'ı benimsediği söylenen kişilerin Mu'tezile'yi tümüyle benimsediğini söylemek mümkün değildir. Örneğin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'ın Cehmî olduğu belirtilmiş, aynı zamanda Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsediği de rivâyet edilmiştir.¹⁵⁴² Buna göre İsmail b. Hammâd'ın halife Me'mûn'un yanında atalarının da halku'l-Kur'an düşüncesinde olduklarını söylediğinde Bîşr b. Velîd, ona karşı çıkmıştır.¹⁵⁴³ Yine İbrahim b. Cerrâh'ın da Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsediği belirtilir.¹⁵⁴⁴ Bu isimlerin sadece bu düşünceleri sebebiyle Mu'tezilî kabul edilmesi mümkün olmayıp onların Mu'tezilî sayılabilmeleri için başka dayanaklara ihtiyaç duyulduğu muhakkaktır. Ayrıca bu dönemde ehl-i sünnet itikadî esaslarını temellendiren mezheplerin henüz teşekkül etmediğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca kaynaklarda Hanefî geleneğinde Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî ve İbn Ebû Duâd'a kadar hiç kimsenin Kur'an hakkında bir şey söylemediği belirtilmiştir.¹⁵⁴⁵

Mihne ve sonrası dönemde Mu'tezile teşekkül sürecine girmiş ve temel esasları ortaya konulmaya başlanmıştır. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla kelamî tartışmalara ilgi duyan halife Me'mûn, bu alanda çalışmaları olan âlimleri, kadılar vasıtasıyla sarayına davet etmiştir.

Kaynaklarda halifenin 10 kişilik ekibinde yer alan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (ö. 218/833) de Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda, halifeyi etkilediği ortaya konulmuştur.¹⁵⁴⁶ Onun kelam ve felsefe konuları ile ilgilenmesi, insanların kendisinden uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir.¹⁵⁴⁷ Kaynaklarda Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin sadece halku'l-Kur'an düşüncesine sahip olmadığı bunun yanında Allah'ın yeryüzünde insanlarla beraber olduğu, cennet ve cehennemin yaratılmadığı, Allah'ın kıyamet gününde görülmeyeceği, münker-nekir, kabir azabı, sırat köprüsü, şefaât ve mizanın batıl olduğu gibi Mu'tezile'ye nispet edilmeyen fikirlere sahip olduğu ve bu fikirlerinden

Yeniden Bir İncelemesi", çev. Mustafa Akgül, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015/8), 149.

¹⁵⁴² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 6/242-243; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/74.

¹⁵⁴³ İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fedâilî's-selâseti'l-fukahâ*, 166.

¹⁵⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/53.

¹⁵⁴⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/374; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/110.

¹⁵⁴⁶ Ebû Fadl Ahmed b. Ebû Tâhir İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002), 36; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/25; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/233-234.

¹⁵⁴⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 162-163.

dolayı Hârûnürreşîd döneminde devletin baskı ve eziyetlerine maruz kaldığı belirtilmiştir.¹⁵⁴⁸ Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, dönemin Haneî kadısı Kuteybe b. Ziyâd tarafından sorgulanmış ve tövbe etmesi istenmiştir.¹⁵⁴⁹ O, halife Me'mûn dönemine kadar saklanarak yaşamak zorunda kalmış ve zındıklıkla suçlanmıştır.¹⁵⁵⁰

O dönemde Basra kadısı olan ve daha sonra Me'mûn'un atamasıyla kâdılkudât olan İmam Muhammed'in öğrencisi Yahyâ b. Eksem de halifeye Ahmed b. Ebû Duâd'ı (ö. 240/854) tavsiye etmişti. Halifenin meclisinde zekâsı ve ilmiyle öne çıkan İbn Ebû Duâd, halife tarafından danışma meclisine alınmıştır.¹⁵⁵¹ Onun Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda, halifeyi etkilediği halifenin de bu düşüncüyü benimsediği anlaşılmaktadır.¹⁵⁵² Mu'tezile mensuplarının büyük çoğunluğunun mevâlî olmasına karşın Ahmed b. Ebû Duâd Arap'tı.¹⁵⁵³ Kaynaklarda onun Cehmî olduğu da iddia edilir.¹⁵⁵⁴ Fıkıhta Ebû Hanîfe'nin mezhebinden olduğu belirtilen İbn Ebû Duâd'ın fikhî, hangi hocalardan tahsil ettiği bilgisine kaynaklarda değinilmemiştir. Ayrıca kendisinden ders alan öğrencilerinin olduğu veya bir eser telif ettiği bilgisine ulaşılamaması, onun daha çok aksiyon ve siyasî yönünün ön plana çıktığını göstermektedir. İbn Ebû Duâd, mihne döneminde halife Mu'tasım tarafından kâdılkudât olarak atanmıştır.¹⁵⁵⁵ Bu atama onun iyi bir fakih olması sebebiyle mi yoksa siyasî amaç güdülerek Mu'tezilî olması sebebiyle mi yapıldığına dair bir bilgiye rastlanılamamakla birlikte onun fıkıh tahsil ettiği ilim halkası ve ilmî çalışmaları hakkında bilgiye ulaşılamaması, doğrudan Haneî fıkıh çevresiyle bir irtibatının bulunmaması, mihne sürecinde gerçekleşen bu atamanın tamamen onun Mu'tezilî kimliği sebebiyle yapıldığını göstermektedir. Yine bu dönemde Bağdat, Kûfe ve Basra'da çoğunlukla Haneî kadılar görevlendirilmiştir.¹⁵⁵⁶

Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenen Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, mihne olaylarının başlamasında Abbasî yönetimini harekete geçiren baş aktör olarak görülmüştür. Klasik ve bazı çağdaş çalışmalarda amelî konularda Haneî mezhebine tâbi olan dönemin kâdılkudâtı Ahmed b.

¹⁵⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi 'n-nübelâ*, 10/201; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Haneîyye*, 2/233.

¹⁵⁴⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 12/459-460; Tenûhî, *Neşvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere*, 7/65-69.

¹⁵⁵⁰ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Haneîyye*, 2/230-238.

¹⁵⁵¹ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, 36.

¹⁵⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/25, 19/190,

¹⁵⁵³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 1/313; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 71/108-109.

¹⁵⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 71/108.; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Haneîyye*, 1/57.

¹⁵⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/365.

¹⁵⁵⁶ Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Haneîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 177.

Ebû Duâd'ın halku'l-Kur'an meselesinin devletin resmî görüşü haline gelmesinde ve mihnenin uygulanmasında etkin rol oynadığı belirtilir.¹⁵⁵⁷

Halife Me'mûn'un mihneyi başlatmasının sebeplerini inceleyen John A. Nawas, temelde üç sebep üzerinde durur. İlki halifenin Mu'tezilî düşüncüyü benimsemesi, diğeri halifenin Şîî düşünceye sahip olması bir diğeri de hilâfet kurumunun otoritesini sağlamlaştırmak istemesidir. Nawas, bu görüşlerden sonuncusunu savunur.¹⁵⁵⁸ Akoğlu, bu görüşe paralel olarak Abbâsîlerin Mu'tezile'yi siyasal zemine çekerek kendi iktidarlarını sağlamlaştırma amacıyla kullandıkları tespitinde bulunarak Abbâsî halifelerinin Mu'tezile'nin beş esasını değil de halku'l-Kur'an görüşünü öne çıkarmasının da bu sebepten olduğu ifade etmiştir.¹⁵⁵⁹

Bazı kaynaklarda mihne döneminin Basra kadısı olan İsa b. Ebân'ın (ö. 221/836) da Mu'tezilî düşünceye sahip olduğu ileri sürülmekle birlikte onun mihne uygulamalarına katıldığına ilişkin bir bilgi verilmemiştir.¹⁵⁶⁰ Onun Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'ye reddiye olarak *er-Red alâ Bişri'l-Merîsî ve 'ş-Şâfi'î fî'l-Ahbâr* adlı bir eser yazması sebebiyle, onun Mu'tezile'nin tüm görüşlerini benimsemediği gibi ehl-i hadîsi de eleştirdiği sonucuna ulaşılabilir. O, Mu'tezile'nin büyük günah işleyen cehennemde kalacağı görüşüne karşı çıkarak onların da affedilebileceğini belirtir. Cessâs, onun bu görüşüne atıfta bulunarak cehennemde ebediyen kalmanın kâfirlere münhasır olduğunu ispata çalışır.¹⁵⁶¹

Rivâyete göre İsa b. Ebân, kadılık görevini üstlendiğinde bir Müslüman ile Yahudinin davasına bakar ve Müslüman olandan “Kendisinden başka ilah olmayan Allah’a and olsun.” şeklinde yemin etmesini ister. Yahudi de onun mahlûka değil Hâlık’a yemin etmesini çünkü, Allah’tan başka ilah olmadığına Kur’an’da var olduğunu, onların da Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Bunun üzerine İsa b. Ebân, onu serbest bırakmıştır. Bu rivâyete binaen İsa b. Ebân’ın Kur’an’ın mahlûk olduğu

¹⁵⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 71/108; Mehmet Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefiler”, 114, 117; Muharrem Akoğlu, “Ahmed b. Ebi Duâd’ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi”, *Bilimname Dergisi* 7 (2005/1), 95.

¹⁵⁵⁸ Nawas, “Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi”, 145-162.

¹⁵⁵⁹ Akoğlu, “Ahmed b. Ebi Duâd’ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi”, 103.

¹⁵⁶⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/159-160; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtü'l-fuhûl*, 2/433; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/67-68; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 129.

¹⁵⁶¹ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/103.

düşüncesinde olduğu iddia edilmiştir.¹⁵⁶² Cessâs, İsa b. Ebân'ın fâsıkların cezalandırılması ve affedilmesi hususunun Allah'a havale edilmesi görüşünde olduğu, bunu da konuyla ilgili ayetlerdeki lafızların âm olmasının gereği olduğuna dayandırdığını belirtmiştir.¹⁵⁶³ Bu görüşün Ebû Hanîfe'nin ircâ görüşüyle uyumlu olduğu ve Mu'tezile'nin va'd-vaîd görüşüyle ters düştüğü açıktır. Şükrü Özen, bu konudaki rivâyetleri değerlendirerek onun Mu'tezilî değil fukahâ Mürcîisi olduğunu belirtir.¹⁵⁶⁴

Ali b. Ca'd el-Cevherî'nin (ö. 230/846-847) de Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyene kaba muamelede bulunulamayacağını belirtmesi, onun mihne politikalarını desteklemediğini ancak Mu'tezile'ye sempati duyduğunu göstermektedir.¹⁵⁶⁵ İbn Hacer, Me'mûn döneminde Rakka ve Mu'tasım döneminde Bağdat kadılığı yapan Abdurrahman b. İshak'ın (ö. 232/847), mihne politikalarında İbn Ebû Duâd'la birlikte hareket ettiği ve 228/842 yılında azledildiğini belirtir.¹⁵⁶⁶

Mu'tezilî tabakât yazarı İbnü'l-Murteza, Muhammed b. Semaâ'nın (ö. 233/848) insanları Mu'tezile'nin adl görüşüne davet ettiğini rivâyet eder. Bunun yanında halife Mu'tasım'ın Ahmed b. Hanbel'e uyguladığı mihne ile ilgili olarak halifenin yaptığı bu uygulamadan Allah'ın razı olacağını ve bunun Allah'ın hakkını yerine getiren bir durum olduğunu söylediğini belirtir.¹⁵⁶⁷ Ancak bu rivâyet, başka kaynaklardan doğrulanamamıştır. Başka bir rivâyette ise İbn Semâa'nın halifeden Ahmed b. Hanbel'in boynunun vurulmasını

¹⁵⁶² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 11/159-160; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 2/433; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/67-68.

¹⁵⁶³ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/103.

¹⁵⁶⁴ Şükrü Özen, "İsa b. Ebân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Ansiklopedisi, 2000), 22/480.

¹⁵⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/355.

¹⁵⁶⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 5/86. Abdurrahman b. İshak b. İbrahim b. Seleme ed-Dabbî (ö. 232/847), Rakka ve Bağdat'ın doğu yakasında İsmail b. Hammâd'dan sonra kadılık yapmıştır. Me'mûn, Bağdat'ın batı yakası kadısı Bîşr b. Velîd'i azledince görevlerini Abdurrahman b. İshak'a devretmiştir. Ancak o, Mu'tasım döneminin sonuna doğru 218/833 yılında mala düşkünlüğü sebebiyle kadılıktan azledilmiştir. Abdurrahman b. İshak, Ebû Hanîfe'yi görmemiş, ancak onun görüşlerini benimsemiştir. Mekke'ye giderken Fayd'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Abdurrahman b. İshak'ın fıkıh bilgisinin iyi olmadığı ve mihne döneminde İbn Ebû Duâd'la birlikte hareket ettiği belirtilmiştir. İbn Hacer dışındaki müellifler onun Hanefî düşüncesiyle benimsediğine değinirken İmam Muhammed'in öğrencisi olduğuna temas etmezler. Bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 10/259; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/299-300; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/183; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 5/86.

¹⁵⁶⁷ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 129.

istediği, İbn Ebû Duâd'ın ise onun halifenin evinde öldürülmesinin onu kahramanlaştıracak gerekçesiyle buna engel olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁶⁸

Vekî', mihne döneminde Kûfe kadısı olan Gassân b. Muhammed en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 235/849'dan sonra) İbn Ebû Duâd'ın ashabından olduğunu ve insanları mihneye tâbi tuttuğunu belirtmiştir.¹⁵⁶⁹

Ebü Hanîfe'nin mezhebi üzere olan Muhammed b. Ebü'l-Leys (ö. 250/864-865), Mu'tasım tarafından 226/840-841 yılında Mısır'a kadı olarak atandı. Vâsık, halife olunca ona bir yazı göndererek insanları halku'l-Kur'an hususunda sorgulamasını emretti. Bunun üzerine o, fakih, muhaddis, müezzin ve muallimleri sorgulatmış, kabul etmeyenleri ise hapse attırmış ve bu sebeple insanların çoğu kaçmak durumunda kalmıştır. Bazı klasik kaynaklarda, mihne döneminde Fustat'taki camilere "Mahlûk olan Kur'an'ın rabbi Allah'tan başka ilah yoktur." yazıldığı, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'yi takip eden âlimlerin mescitte ders vermelerini yasakladığı nakledilmiştir.¹⁵⁷⁰ Rivâyetlere göre mihne politikalarının Mısır'da sert bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. İfrîkıyye'de hüküm süren Ağlebîler, mihne döneminde Abbâsî politikalarına paralel davranmışlardır. Örneğin Sahnûn, süt kardeşinin cenaze namazını kıldırarak Esed b. Furât'ın damadı ve Kayrevan kadısı olan Mu'tezilî fakih İbn Ebû Cevvâd'ı protesto etmiş ve vezirin araya girmesiyle cezalandırılmaktan kurtulmuştur. Bununla birlikte Sahnûn, mihne döneminde ev hapsiyle cezalandırılmış, ayrıca onun ders yapması ve fetva vermesi yasaklanmıştır.¹⁵⁷¹

Halife Vâsık döneminde Bağdat'ın doğu yakasına kadı olarak atanan Abdullah b. Muhammed el-Halîcî (el-Halencî) de (ö. 253/867) İbn Ebû Duâd'ın ashabından olup onunla birlikte hareket etmiştir.¹⁵⁷² Zehebî, onun Kerh ve Dımaşk kadılığı yaptığı, Cehmî ve kibirli olduğu bilgisini verir.¹⁵⁷³ Diğer bir rivâyete göre Halîcî'nin, halku'l-Kur'an düşüncesini benimseyen iffetli biri olduğu ifade edilmiştir. Kendisi, İbn Semâa'nın da

¹⁵⁶⁸ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *Menâkıbü'l-imâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1409), 459; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/113.

¹⁵⁶⁹ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/191-196.

¹⁵⁷⁰ Kindî, *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*, 321-322; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/39; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 25; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr an kudâtu Mısır*, 404.

¹⁵⁷¹ Martijn Theodoor Houtsma vd. *Mu'cezu dâireti'l-meârifî'l-İslâmî*, ed. İbrahim Zeki Hûşîd vd. (Kahire: Merkezü's-Şârika li'l-İbdâ'îl-Fikrî, 1998), 18/5608-5609.

¹⁵⁷² Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/290.

¹⁵⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 19/183-184.

ashabından olup İbn Ebû Duâd'ın referansıylâ Mu'tasım tarafından Hemedân kadılığına atanmış ve 20 yıl boyunca bu görevde kalmıştır. Ancak Mu'tasım'ın 218/833 yılında halife olması ve diğer rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda görev süresinin 20 yıl olmasının mümkün olmadığı görülecektir. Halîcî, Vâsık döneminde 228/842 yılında Bağdat'ın doğu yakası kadılığına getirilmiştir. Hemedân kadılığı esnasında bir kadının gelerek kocasının halku'l-Kur'an hususunda halifenin görüşlerini kabul etmediğini, bu sebeple kendisini ondan boşamasını istediğinde kadına bağırdığı rivâyet edilir. Bu rivâyete göre onun halku'l-Kur'an düşüncesini kabul ettiğı, ancak Hemedân'da mihne politikalarını uygulamadığı anlaşılmaktadır. Halife Mütevekkil döneminde görevinden alınan Halîcî hakkında tahkikat yapılmış ve onun görevi boyunca bir buğday tanesi bile almadığı ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷⁴

Yine Vâsık döneminde Bağdat'ın doğu yakasına kadı olarak atanan Ubeydullah b. Ahmed (ö. 234/848'den sonra) de İbn Ebû Duâd'ın ashabından olup ehl-i re'ye mensuptur. Ubeydullah b. Ahmed, halife Mütevekkil döneminde 234/848 yılında azledilmiştir.¹⁵⁷⁵

Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853), Tirmiz'de kadılık yapmış, Mürcîî ve Cehmî olmakla itham edilmiştir. Kendisi halku'l-Kur'an düşüncesini benimsemiş ve ashâbü'l-hadîse eziyet etmiştir.¹⁵⁷⁶ İbn Hibbân, onun imanın söz ve amelden ibaret olduğunu savunanları boynuna bir ip taktırıp insanların arasında dolaştırdığını belirtir.¹⁵⁷⁷ Salih b. Muhammed'in Tirmiz'de âlimleri sadece halku'l-Kur'an hususunda değil kendisinin sahip olduğu iman görüşü doğrultusunda da sorguladığı anlaşılmaktadır.

Fıkıhı babasından tahsil eden Hasan b. Ali b. Ca'd el-Cevheri (ö. 242/856), babası hayatta iken halife Vâsık döneminde Abdurrahman b. İshak'tan sonra 228/842 yılında Bağdat kadısı olarak tayin edilmiştir. Kureşî, Ahmed b. Hanbel'den onun Cehmî olduğu ve ölmeden önce bu görüşünden rucû ettiğı rivâyetini paylaşır.¹⁵⁷⁸ Hasan b. Ali'nin halife Mütevekkil zamanında 10 yıl süreyle görevde kalması bunu doğrular niteliktedir. Onun Vâsık döneminde Ahmed b. Hanbel'i rahat rahat hadis rivâyet ettiğı gerekçesiyle

¹⁵⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/290-291.

¹⁵⁷⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/27; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 10/318.

¹⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 4/296.

¹⁵⁷⁷ İbn Hibbân, *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ved'duafâ ve'l-metrûkîn*, 1/370.

¹⁵⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/198.

kâdilkudât İbn Ebû Duâd'a şikâyet etmesi, onun mihne politikalarına destek verdiğini göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin mezhebinden olduğu belirtilen Muhammed b. Abdullah el-Müezzîn (ö. 241/855'ten sonra), Hayyân b. Bişr'den sonra Bağdat kadılığına atanmıştır. Ahmed b. Hanbel'den onun İbn Ebû Duâd'la beraber olduğu ve mihneden sonra durumunun bilinmediği rivâyet edilir. Ayrıca kendisi Medâin kadısı olarak da görev almıştır.¹⁵⁷⁹

Ehl-i hadîs nezdinde mihne olaylarının sebebi akli öne çıkaran katı rey'ciler olduğu algısı sonucu, ehl-i re'y, dine ilişkin konularda hevâ ve hevesiyle görüş bildiren ve hükme varan kişiler olarak görülmüş ve bununla mücadele için ilmin, üzerine bir şey ilave edilmeden nakilden ibaret olması gerektiği kanaatini ileri sürülmüştür.¹⁵⁸⁰ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de bu duruma katkı sağlayarak hadise bağlı yeni bir fıkıh anlayışının oluşmasının zeminini hazırlamıştır.¹⁵⁸¹

Mihne sonrasında ehl-i re'yin siyasî iktidar nezdindeki önceliği bitmiş ve halife Mütevekkil döneminde ehl-i hadîs düşüncesini benimseyen kişiler, devlet kadrolarında görev almaya başlamıştır. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel liderliğinde ehl-i hadîs yükselişe geçmiş hem toplum hem de siyasî irade nezdinde öne çıkmıştır. Bu dönemde Hanefî-Mu'tezilî olanlar veya daha önce bu şekilde olduğu bilineneler, devlet kadrolarından uzaklaştırılmıştır. Bununla birlikte Mu'tezile'nin baskılanması ve ehl-i hadîsin yükselişi, hicrî dördüncü asrın başlarında Bağdat'ın Şîi Büveyhîlerin hâkimiyetine girişine kadar devam etmiştir. Büveyhîler döneminde Mu'tezile, siyasî idare nezdinde yeniden itibar kazanmaya başlamıştır.

Mihne sonrası dönemde Hanefî halkada önemli bir rol üstlenen Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'nin (ö. 266/880) Mu'tezile'ye meyli olduğu belirtilmiş ve bazı muhaddisler onun hakkında olumsuz yorum yapmıştır.¹⁵⁸² Ayrıca Mu'tezilî tabakât eserlerinde kendisine

¹⁵⁷⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 3/34; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/72-73.

¹⁵⁸⁰ Mansur Koçinkağ, "Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-İ Re'y ve Ehl-İ Hadîs Ayrımı", *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Çanakkale, 2017), 63.

¹⁵⁸¹ Adnan Koşum, "Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 96.

¹⁵⁸² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/59-60; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256-257; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/424-425; Kallek, "İbnü's-Selcî", 21/203-204.

yer verilmiştir.¹⁵⁸³ Zehebî, bir rivâyetinde Mütevekkil'in onu kadı olarak atamak istediğinde kendisine onun Bısr b. Gıyâs el-Merîsî'nin ashabından olduğu bilgisinin verildiğini belirtir.¹⁵⁸⁴ Ayrıca halifenin bu konuda Ahmed b. Hanbel'e danıştığı onun da olumsuz kanaat bildirdiği de ifade edilmiştir.¹⁵⁸⁵ Bir başka rivâyette ise İbnü's-Selcî'nin kendisine yapılan kadılık teklifini, onu ancak mal, mülk ve şöhret peşinde koşanların isteyeceği ve kendisinin bunlara ihtiyacı olmadığı gerekçesiyle reddettiği belirtilmiştir.¹⁵⁸⁶

Halife Mühtedî Billâh döneminde öne çıkan Ahmed b. Amr el-Hassâf'ın (ö. 261/874), İbn Ebû Duâd'ın devletini geri getirmek istediği ve Cehmîyyeyi öne çıkardığının insanlar tarafından dile getirildiği belirtilir.¹⁵⁸⁷ Bu iddianın Hassâf'ın Mu'tezilî düşünceye sahip olmasından mı yoksa bir yıllık hilâfeti boyunca iç karşılıklılarla mücadele eden Mühtedî Billâh karşıtlığı nedeniyle mi ortaya atıldığı hususu netlik kazanmış değildir.

Abbâsîlerin mihne politikalarını uyguladığı dönemde Ebû Hassan ez-Ziyâdî (ö. 242/856), Bısr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/852), Hasan b. Hammâd Seccâde (ö. 241/855), Ali b. Ca'd (ö. 230/844) ve Fadl b. Gânim (ö. 236/850) gibi Haneffî fakihler de halku'l-Kur'an düşüncesini kabul etmedikleri gerekçesiyle sorgulanmışlardır. Bısr b. Velîd, Mu'tasım zamanında Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsemediği gerekçesiyle kendisine evde oturması ve hiç kimseye fetva vermemesi emredilmiştir. Ca'fer b. Ebû İshak (Mütevekkil-Alellah) halife olduğunda onun yasağını kaldırmış, ihtiyarlayıncaya kadar fetva vermeye ve hadis rivâyetine devam etmiştir.¹⁵⁸⁸ Ebû Hassân Hasan b. Osman ez-Ziyâdî, halife Mütevekkil döneminde Muhammed b. Abdullah el-Müezzîn'den sonra Bağdat'ın doğu yakasında kadılık yapmıştır.¹⁵⁸⁹ Me'mûn'un emriyle aralarında Ebû Hassan ez-Ziyâdî, Bısr b. Velîd el-Kindî, Seccâde, Ali b. Ca'd, Fadl b. Gânim, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh ve el-Kavârîrî'nin de bulunduğu bir grup âlim, Bağdat valisi İshak b. İbrahim tarafından sorguya çekilip savunmaları halifeye gönderilmiştir. Halife bunlara halku'l-Kur'an düşüncesini kabul etmedikleri takdirde ölüm dâhil çeşitli

¹⁵⁸³ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 128-129.

¹⁵⁸⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/167.

¹⁵⁸⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/426.

¹⁵⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/61.

¹⁵⁸⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/123-124.

¹⁵⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166-167.

¹⁵⁸⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/368 vd.

cezaların uygulanacağını bildirdiğinde Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh, el-Kavârîf ve Seccâde görüşlerinde direnmiş, diğerleri halku'l-Kur'an düşüncesini kabul ettiklerini belirtmek durumunda kalmışlardır. Bunun üzerine zincire vurulan bu dört isme işkence yapılmış önce Seccâde sonra el-Kavârîf halku'l-Kur'an görüşünü kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh kendi görüşlerinde direnmiş, çeşitli işkencelerden sonra Tarsus'a, halifenin yanına gönderilmiştir.¹⁵⁹⁰ Halifenin vefat ettiğinin öğrenilmesi üzerine Ahmed b. Hanbel geri getirilerek hapse atılmış, Muhammed b. Nûh ise yolda vefat etmiştir. Ahmed b. Hanbel'e yapılanlar onun halk nezdinde itibar kazanmasını sağlamış ve halkın tepkisinden çekinen halife onu hapisten çıkarmak durumunda kalmıştır.

Zehebî, Ebû Hafs es-Sağîr ile ilgili bir anekdot zikreder. Buna göre Muhammed b. İsmail el-Buhârî'ye Kur'an ile ilgili bir soru sorulur. O da Kur'an'ın Allah'ın keliması olduğunu söyler. Sonra oradakiler, “(Kur'an, Allah'ın keliması ise O'ndan) Nasıl çıkar? diye sorduklarında o, “Kur'an (insanların) diller(in)den çıkar.” şeklinde cevap verir. Muhammed b. Yahyâ, bunu haber aldığıında “Onun meclisine giden bana gelmesin.” diyerek bir grubu meclisinden çıkartır. Bunun üzerine Muhammed b. İsmail el-Buhârî de Buhara'ya gider. Muhammed b. Yahyâ ez-Zuheylî (ez-Zühî?), Buhara emiri Hâlid b. Ahmed ve Buhara şeyhlerine emrini gönderir. Hâlid b. Ahmed, Ebû Hafs es-Sağîr Muhammed b. İsmail'i Buhara ribâtlarına sürünceye kadar endişede kalmıştır. Muhammed b. İsmail, Semerkant halkından oraya gelmek için izin istediye de izin verilmemiş ve Buhara yakınlarında bir köyde vefat etmiştir.¹⁵⁹¹ Bu anekdota göre Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Ebû Hafs es-Sağîr'in meclisine uğramış ve bu konuşmalar orada geçmiş olmalıdır. Zehebî, bu anekdotun hemen akabinde İbn Mende'den rivâyetle onun *er-Red alâ'l-Lafziyye* adlı iki varaklık yazısının bir nüshasının “Kendine hamd eden ve kullarına hamd etmeyi emreden Allah'a hamdolsun.” şeklinde başladığını belirtir. Ebû Hafs es-Sağîr, bu başlangıçla ironi yaparak “Benim Kur'an okumam yaratılmıştır. Kulların fiilleri yaratılmıştır.” diyenleri eleştirmiştir. Zehebî, ayrıca onun sünnete ittiba konusunda titiz olduğunu, sarhoş eden nebizi içmeyi haram gördüğünü, rabbânî bir kişiliğe sahip olduğunu, Buhara ashabının lideri olduğunu, ayrıca

¹⁵⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 11/21-24.

¹⁵⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/617; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/153-154; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18-19.

oğlu Ebû Abdullah'ın da bunu devam ettirdiğini belirtir.¹⁵⁹² O, bu açıklamasıyla Ebû Hafs es-Sağîr'in Mu'tezilî olamayacağını anlatmaya çalışır.

Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Buhara'dan çıkarılma sebebi bazı kaynaklarda farklı olarak verilmektedir. Buna göre Buhârî, kendisinden evine gelerek çocuklarına kitaplarını okumasını isteyen vali Hâlid b. Ahmed'in bu isteğini geri çevirmiş, o da bazılarının yardım alarak Buhârî'nin i'tizâl görüşünü benimsediği dedikodusunu çıkartmıştır. Daha sonra onu Semerkant tarafına sürmüştür.¹⁵⁹³ Bu rivâyete göre mihne sonrası siyasî baskıya maruz kalan ve doğuya göç eden Mu'tezilî âlimlerin ve i'tizâl düşüncesinin Buhara'da kabul görmediği anlaşılmaktadır. Neseffî de Mâverâünnehir, Merv, Belh ve bunların dışındaki Horasan şehirlerinde Ebû Hanîfe'nin takipçilerinin i'tizâl görüşünden uzak durduğunu belirtir.¹⁵⁹⁴

Gerek Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Hafs es-Sağîr gerekse de Ebû Bekir el-Cüzcânî'nin Mu'tezile'ye bakış açılarına dayalı olarak Buhara ulemâsının Mu'tezile'ye karşı ortak bir tavır ortaya koydukları görülmektedir. Nitekim daha önce zikredildiği üzere daha erken dönemde Hişâm b. Ubeydullah ve Belhli İsmâ b. Yûsuf gibi Hanefî düşünceye sahip pek çok âlim Mu'tezile karşıtıdır. Bilindiği üzere Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İmam Muhammed'in eserlerini rivâyet eden en güvenilir râviler olarak kabul etmektedir. Daha önce Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Mu'tezile'nin halku'l-Kur'an görüşüne açıkça karşı çıktığını ifade etmişti. Ebû Hafs el-Kebîr'in ise kaynaklarda Mu'tezile ile ilişkilendirildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu bölgede Mu'tezile karşıtlığı bu iki âlim ve öğrencilerine bağlanabilir. Ayrıca bu bölgede Ebû Hanîfe'nin kalamî görüşlerinin rivâyet edilmesi, özellikle onun iman görüşünün yaygın bir şekilde kabul görmesi, bu bölgede Mu'tezile'nin alan bulamamasının sebepleri arasında görülebilir. Bölgedeki Hanefîlerin iman görüşü çerçevesinde Ebû Hanîfe'ye bağlı kalması, onun iman görüşü haricindeki görüşlere karşı çıkmaları ve Hanefî çevrede aksi görüşte olanların reddiyelerle ayrıştırılması, Mâturîdîliğin doğuşuna tesir etmiştir.

¹⁵⁹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/618; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/154.

¹⁵⁹³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 12/119.

¹⁵⁹⁴ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseffî, *Tabşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Claude Salame (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî, 1990), 1/356.

Kaynaklardaki bilgiler çerçevesinde Hanefî ulemâ içinde fikhın yanında hadis ilmiyle uğraşanların Mu'tezilî düşünceden uzak durdukları, kelam ilmiyle uğraşanların ise Mu'tezilî düşünceyi benimsediği veya sempati duyduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî ile İbn Ebû Duâd ve ashabının ise mihne döneminde kadı olarak atanmaları, onların bu politikalara destek verdiklerini göstermektedir. Fıkhi iyi bilmeyen Abdurrahman b. İshak'ın Rakka kadısı olarak atanması, bu dönemdeki kadı atamalarının liyakat çerçevesinde yapılmadığını göstermektedir.¹⁵⁹⁵ Ayrıca mihne politikaları esnasında vuku bulan sorgulamalar incelendiğinde o dönemde görevde olan kadıların olayları, halku'l-Kur'an düşüncesini benimsemeyen insanların halifeye muhalefet ettikleri veya devlete isyan ettikleri şeklinde algıladıkları anlaşılmaktadır. Kadıların halku'l-Kur'an düşüncesine karşı çıkan bazı âlimlerin katlini istemeleri bunu göstermektedir.

Mihne uygulamalarında rol alan Mu'tezilî-Hanefî kadılar, Mihne sonrası dönemde gerek halk nezdinde gerekse siyasî idare nezdinde itibar kaybına uğramış ve bu düşünceye sahip fukahâyâ resmî görev verilmemiştir. Örneğin Hanefî halkada önemli bir yere sahip olan Muhammed b. Şucâ, halku'l-Kur'an hususunda tevakkuf ettiği halde Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin ashabından olması sebebiyle halife tarafından kadı olarak atanmasından vazgeçilmiştir.¹⁵⁹⁶ Yine Hasan b. Ebû Şevârib'in kâdıkudât olduğu halife Mu'tez döneminde müeddibi Muhammed b. İmrân ed-Dabbî, halifeye kadılık için aralarında el-Halencî, el-Hassâf, Şefîu'l-Hâdim, Muhammed b. İbrahim el-Kürdiyye, Abdü's-Semî' b. Hârûn'un bulunduğu sekiz isim verir. Bunların İbn Ebû Duâd'ın ashabı, Râfızî, Kaderî, Zeydî ve Cehmî olduğu belirtilince halife Mu'tez, bunların kovulup Bağdat'a sürülmesini emretmiştir.¹⁵⁹⁷

Mihne sonucunda halku'l-Kur'an düşüncesini benimseyen ulemâ, ehl-i hadîs münekkitler tarafından acımasız bir şekilde tenkit edilmiştir. Onlar, biyografilerinde de belirtildiği üzere hadis rivâyetinde sika olsalar bile Cehmî, Rafızî ve Kaderî olarak nitelenmiş,

¹⁵⁹⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/283.

¹⁵⁹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 2/426; Kelbî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 25/362; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/167.

¹⁵⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/371.

rivâyetlerine de itibar edilmemiştir. Bu husus, halku'l-Kur'an düşüncesini benimseyen âlimlerin toplum nezdinde ciddi bir tepkiyle karşılandığını göstermektedir.¹⁵⁹⁸

Hicrî üçüncü asır ve öncesinde hatta dördüncü asrın ortalarına kadar özellikle Hanefî fukahânın Mu'tezilî olup olmaması konusunda kaynaklarda farklı rivâyetlerin bulunması, Mu'tezilî olmanın kriterlerinin tam olarak belirlenememiş olmasına bağlanabilir. Bu nedenle görüşleri kısmen Mu'tezilî düşünceye benzerlik arz eden fukahâ, Mu'tezilî olmakla itham edilmiştir. Hicrî dördüncü asırda bu durumun devam etmesi, Mu'tezile ve ehl-i sünnet ayrışmasının tam olarak gerçekleşmediğini göstermektedir. Her ne kadar mihne sonrası Mu'tezile'ye karşı bir tepki geliştirilmişse de hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren başta Irak olmak üzere Mısır ve İran'da Şîî hâkimiyetinin kurulması, bu ayrışmayı geciktirmiştir. Şîî yönetimler, ehl-i hadîse mesafeli dururken Mu'tezile'ye ve Ehl-i beytle yakın ilişkiye sahip olan Hanefîlere daha yakın bir duruş sergilemişlerdir. Bu sebeple kaynaklarda bu dönemlerde yaşayan âlimlerin mezhebi kimliklerine dair farklı bilgilere rastlanılabilmektedir.¹⁵⁹⁹

3.5. Genel Değerlendirme

Hicrî üçüncü asır genelde İslamî ilimler özelde fıkıh için bir atılım çağı olmuştur. Zira bu dönem, hicrî ikinci asra göre eser sayısı ve çeşitliliğinin çoğaldığı, fıkıhın alt disiplinlerinin temellerinin atıldığı, fıkıh usûlü ilminin tedvininin başladığı bir dönem olmuştur. Ayrıca Horasan ve Irak bölgelerinin fıkıh anlayışlarında ayrışmanın ilk sinyalleri de bu dönemde verilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Ebû Hanîfe ve iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den fûrû fıkıhın rivâyet edildiği gibi derli toplu fıkıh usûlü rivâyet edilmemiştir.

Hanefî halkada ilk usûl çalışmaları, Mu'tezilî düşünceye sahip olduğu iddia edilen fakihler tarafından başlatılmıştır. İsa b. Ebân, hocalarından rivâyetlerle desteklediği ilk usûl eserlerini telif etmiş, ancak bu eserler günümüze kadar gelememiştir.

Bu dönemin dikkat çeken bir özelliği Mısır ve Irak bölgesine nazaran Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinden daha çok Hanefî fakihin çıkmasıdır. Irak'a bu bölgeden ilim

¹⁵⁹⁸ Mihne sonrası dönemde Mu'tezile-Hanefî ilişkisi için bk. Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 123-127.

¹⁵⁹⁹ Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*, 33.

tahsil etmek üzere pek çok öğrenci gelmiştir. Mısır ve kuzey Afrika’da ise Hanefîlik, bu bölgeye göç eden veya resmî görevle giden Irak, Horasan ve Mâverâünnehirli fakihler tarafından temsil edilmiştir.

Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878) ile Ebû Bekir el-Cûzcânî’nin (ö. 260/873-874 ile 300/912-913 arası) aynı dönemde yaşamalarına rağmen ders arkadaşı olmaları dışında aralarındaki ilişkiye dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ebû Hafs es-Sağîr, babası Ebû Hafs el-Kebîr’den İmam Muhammed’in eserlerini rivâyet ederek Buhara’da Hanefî düşüncenin temsilcisi olmuştur. Buhara’daki karışıklık nedeniyle Sâ mânî hükümdarından yardım istemek üzere onun seçilmesi, bizi onun topluma önderlik ettiği, dolayısıyla toplum içinde nüfuz sahibi olduğu sonucuna götürmektedir. Talebeleri arasında Sebezmûnî ve Muhammed b. Fadl el-Buhârî bulunmaktadır. Sebezmûnî, aynı zamanda Ebû Saîd el-Berdaî’nin de öğrencisidir. Gerek Ebû Hafs es-Sağîr gerekse de Sebezmûnî, Sâ mânî hükümdarlarıyla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu silsileye bakıldığında Ebû Saîd el-Berdaî ve Muhammed b. Fadl gibi Mu‘tezilî olmakla itham edilenler bulunmaktadır. Buna karşılık Ebû Bekir el-Cûzcânî, Mu‘tezilî olmadığını açıkça ifade eden Ebû Süleyman el-Cûzcânî’nin öğrencisidir. Öğrencileri arasında Mu‘tezile’yi açık bir şekilde tenkit eden İmam Mâturîdî ve Ebû Nasr el-İyâzî bulunmaktadır. Bu silsiledeki fakihlere bakıldığında bunların Mu‘tezile karşıtlığı yanında yönetimden uzakta daha zâhidâne bir yaşam tarzı benimsedikleri, cihatla meşgul oldukları, ribâtlar ve gazilerle yakın temasta oldukları görülecektir. Hakîm es-Semerkindî de bu gelenektendir. Ancak Ebû Nasr el-İyâzî’nin oğlu Ebû Ahmed babasının şehit düşmesinden sonra onun tavrını takip etmemiş, yöneticilere yakın durmuş ve onlarla iş birliğine gitmiştir.¹⁶⁰⁰

Ebû Hafs es-Sağîr’in toplum içinde lider rolü oynadığı ve toplumu yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Onun içinde bulunduğu silsile, siyasî idare ile de sıkı ilişkiler kurmuştur. Hanefî mezhebinin en makbul kabul edilen rivâyetlerinin bahsedilen iki ayrı silsileden gelmesi ve bunların Semerkant ve Buhara’da farklı tavır ve yaşam biçimlerini tercih etmeleri dikkate şayandır. Mâverâünnehir’deki bu iki farklı tavır sebebiyle Hanefî düşüncenin toplumun her kesimine ulaştığı sonucuna varılabilir.

¹⁶⁰⁰ Ashirbek Muminov, “Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin Semerkand’daki Muasırları”, çev. Rysbek Alimov, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğru Araştırmaları Merkezi, 2014), 35.

250/864 yılına kadar fukahânın mezheplere dağılımının araştırıldığı bir çalışmaya göre Hanefiler %13, Mâlikîler %18, Şâfiîler %2, Hanbelîler %8, mezhep değiştirenler %5, herhangi bir mezhebe intisabı söz konusu olmayan bağımsız fukahâ ise %54 oranındadır. Kuzey Afrika ve Endülüs'te çoğunluğu Mâlikîler oluşturmaktadır. Mısır'da Mâlikîler, bağımsız fukahâ ve Şâfiîler yer almakta az miktarda da Hanefiler bulunmaktadır. Hicaz bölgesinde %88 ile çoğunluğu bağımsız fukahâ oluşturmaktadır. Mezkûr tarihe kadar en az fıkıhçının yetiştiği bölge Şam, sonra Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi, en çok fıkıhçının yetiştiği bölge ise Irak'tır. Irak bölgesinde çoğunluğu bağımsız fukahâ oluşturmakta olup onları %20 ile Hanefî fukahâ, %8 ile Hanbelî fukahâ ve az sayıdaki diğer mezheplere müntesip fukahâ oluşturmaktadır. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Şâfiîler çoğunlukta olmakla birlikte az farkla onları Hanbelî ve Hanefiler takip etmektedir. Bu bölgede Mâlikî fukahâ yoktur.¹⁶⁰¹ 250/864 yılına kadar ekol ve mezhep çeşitliliğinin en çok olduğu bölge Irak'tır. Bu fıkıh çalışmalarında Irak'ın merkezi konumda olduğunu göstermektedir. Ayrıca mezkûr tarihe kadar fukahânın yarıdan fazlasının bağımsız olduğu görülmektedir. Bu da mezheplerin henüz teşekkül sürecinde olmasıyla açıklanabilir. Diğer taraftan bu araştırmanın tabakât eserleri üzerinden yapılması ve bu eserlerin Horasan ve Mâverâünnehir âlimlerine daha az yer vermesi sebebiyle bazı sonuçlarının yanıltıcı olabileceği akılda tutulmalıdır.

Hicrî üçüncü asrın dikkat çeken bir özelliği de bir çok Hanefî fakihin Mu'tezile, Mürcie ve Cehmiye ile birlikte anılmasıdır. Mihne ve öncesinde kelam ve fıkıhla uğraşan Hanefîlerin bazıları, Mu'tezilî eğilimlere sahiptir. Buna mukabil hadis ve fıkıhla uğraşan Hanefiler, kelamî tartışmalara uzak durmuş ve Mu'tezilî ve Cehmî düşünceye karşı çıkmışlardır. Hanefî fukahâdaki bu ayrım, bir sonraki asırda oluşacak Irak ve Semerkant fikhî tavrının da ilk sinyalleri olarak kabul edilebilir.

Bu dönemde âlimlerin akâid ve kelam konularındaki görüşlerine göre tasnif edildiği görülmektedir. Ehl-i hadîsin, özellikle büyük günah işleyeninin durumu, imanın tanımı, Allah'ın sıfatları ve halku'l-Kur'an gibi konulardaki görüşleri nedeniyle ehl-i sünnet olarak tanımlandığı görülmektedir. Tarih ve tabakât yazarları, Ebû Süleyman el-Cüzcânî gibi halku'l-Kur'an görüşünü reddeden âlimlerin ehli-re'y fukahâsından olsalar bile ehl-

¹⁶⁰¹ Monique Bernards, John Nawas, "İlk Dört Hicrî Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", çev. Ahmet Hamdi Furat, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 305-309.

i sünnet mezhebi üzere olduklarını belirtirler. Buna göre hicrî üçüncü asırda fikhî görüşleri nedeniyle âlimlerin herhangi bir mezhebe nispet edilmediği sonucu çıkmaktadır. Başka bir ifade ile bu dönemde henüz fıkıh sahasında bilinen şekliyle mezhep algısı henüz oluşmamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIRDA HANEFÎ MEZHEBİ

Bu bölümde dört, beş ve altıncı tabaka Hanefî fıkıh çevreleri, mezhebin teşekkülüne yaptığı katkılar çerçevesinde incelenecektir. Konu, usûlün tedvininin tamamlandığı ve günümüze gelen nevâzil türü ilk eserin telif edildiği hicrî dördüncü asrın son çeyreğinin başlaması ile sınırlandırılacaktır.

Tablo 12: Hicrî Dördüncü Asır Kronolojisi

292	Ebû Hâzım el-Kâdî' nin vefatı
305	Ali b. Musa el-Ammî' nin vefatı
308	Karahanlı hükümdarının Müslüman olması
317	Ebû Saîd el-Berdâî' nin vefatı
320	Kahir-Billah' ın vefatı
321	Tahâvî' nin vefatı
322	Razi-Billah' ın vefatı
329	Müttaki-Lillah' ın vefatı
331	Ebû Nasr el-İyâzî' nin vefatı
333	Büveyhîlerin Bağdat' ı işgali
333	İmam Mâtürîdî' nin vefatı
333	Müstekfî-Billah' ın vefatı
334	Hâkim eş-Şehîd' in vefatı
334	Muî' -Lillah' ın vefatı
340	Kerhî' nin vefatı
340	Sebezmûnî' nin vefatı
342	Hakîm es-Semerkindî' nin vefatı
344	Ebû Ali eş-Şâşî' nin vefatı
345	Rüstüfâğnî' nin vefatı
355	Ebû Bekir ed-Dâmegânî' nin vefatı
358	Fatımîlerin Mısır' ı ele geçirmesi
362	Hinduvânînin vefatı
363	Tai'-Lillah' ın vefatı
370	Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs' ın vefatı
373	Ebü' l-Leys es-Semerkindî' nin vefatı
389	Sâmanîlerin Yıkılışı

4.1. Dönemin Genel Özellikleri

Bu başlık altında hicrî dördüncü asrın siyasî, sosyo-kültürel ve ilmî düşünce yapısına değinilecektir.

4.1.1. Hicrî Dördüncü Asırda Siyasî Yapı

Abbâsî devleti hicrî dördüncü asırda sekiz farklı halife tarafından yönetilmiştir. Hicrî üçüncü asırda, merkezî yönetimin zayıflaması nedeniyle bazı emirler bağımsızlığını ilan etmeye başlamışlardı ve bu durum hicrî dördüncü asırda da devam etti. Daha bu asrın başında Suriye ve el-Cezîre'de Hamdânîler, 292/905 tarihinde bağımsızlığını ilan etmişti. Abbâsî halifesi Râzî döneminde bu soruna çözüm olması amacıyla sistem değişikliğine gidilmiş ve halifenin yetkileriyle donatılan “emîru'l-ümerâ” makamı ihdas edilmişti. Ancak bu sistem beklenen sonucu getirmemiş, aksine devletin parçalanmasını

hızlandırmıştır. Bu dönemde halifenin iktidarı, Irak'ın bir bölümüyle sınırlı kalmıştır.¹⁶⁰² Abbâsîler, bu dönemde de iç isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İsmailî düşünceyi benimseyen Karmatîler, hicrî dördüncü asrın başlarında Suriye, Filistin ve Cezîre'yi yağmaladılar. Bahreyn'deki Karmatîler ise kuzeye ilerleyerek Kûfe'yi talan ettiler. Karmatîler, 316/929 yılında Mekke'yi işgal ettiler ve Haceru'l-Esved'i alarak Karmatî hareketinin merkezi durumunda olan Ahsa'ya götürdüler. Haceru'l-Esved, ancak 22 yıl sonra tekrar yerine konabilmiştir.¹⁶⁰³ Bütün bu karışıklıklar ilmî faaliyetleri olumsuz etkilemiştir.

Bu dönemde ilim dünyasını etkileyen önemli gelişmelerden biri, Büveyhîlerin tarih sahnesine çıkmasıdır. Ali b. Büveyh b. Fennâ, Ziyârîler'in hâkim olduğu dönemde Kerec şehrine vali olarak atanmıştı. Deylemlilerin desteği ile Ziyârîlere isyan eden Ali, her ne kadar başarısız olsa da Ziyârî hükümdarı Merdâvic'in vefatıyla (935/323) iki kardeşiyle birlikte onların topraklarını ele geçirmeye başladı. Kısa sürede İran'ın güneyinden Hazar denizi kıyısına kadar olan bölgeyi kontrolleri altına aldılar ve Huzistan'ı ele geçirince Abbâsîlere müdahalelere başladılar. Büveyhîler, 333/945 yılında davet üzerine iç karışıklıklarla boğuşan Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ı işgal ettiler. Halife Müstekfî-Billah, kardeşlerden Ahmed'i Muizzüddeve ünvanıyla emîru'l-ümerâ tayin etmek zorunda kaldı.¹⁶⁰⁴ Böylece Abbâsîlerde, Şîî Büveyhîler dönemi başlamış oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Muizzüddeve Ahmed, halife Müstekfî'nin halifeliğine son verip onun yerine Mutî'-Lillâh'ı halife ilan etti. Büveyhîler, Sünnî dünyayı yönetebilmek amacıyla Abbâsî devletini ortadan kaldırmadılar. Muizzüddeve Ahmed vefat edince kardeşi Hasan'ın oğlu Adudüddeve, hânedanın başına geçti. Onu vefatından sonra oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Şîî Büveyhîlerin Abbâsî devleti üzerindeki hâkimiyetleri bir asırdan fazla sürdü. Bu dönemde Bağdat, İslam dünyasının merkezi olmaktan çıktı.¹⁶⁰⁵

Bağdat'ta ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade eden Arslan el-Besâsîrî, Bağdat'a hâkim olarak hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başladı. Ancak bu durum

¹⁶⁰² Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/35.

¹⁶⁰³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 11/371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6/742.

¹⁶⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 14/42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7/188.

¹⁶⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 11/307 vd. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500.

Selçukluları rahatsız etti. Tuğrul Bey, Bağdat'ı 447/1055 yılında el-Besâsîrî'nin elinden alarak İslam dünyasını Fâtımî tehlikesinden kurtarmış oldu.¹⁶⁰⁶

Fâtımîler, İfrîkiye'ye gelen İsmailî daîlerin çalışmaları sonucunda kurulmuş bir devlettir. Fâtımî halifesi Mehdî, 308/920 yılında Doğu İfrîkiye'de kendi adıyla bir şehir kurarak burayı başkent ilan etti. Ancak Mehdî, bu bölgede kendisine karşı çıkan Malikî ve İbâzîler dolayısıyla doğuya yönelmek istiyordu. Ancak doğuya doğru genişleme düşüncesi Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh tarafından gerçekleştirilebilmiştir. O, 358/969 yılında iç karışıklıklardan ve ekonomik sıkıntılardan faydalanan Mısır'ı ele geçirdi.¹⁶⁰⁷ Bu değişiklik sıradan bir iktidar değişikliği gibi olmadı. İlk kez Bağdat'tan bağımsız hale gelen Mısır'ın Şîî baskısı altında kalması, dinî ve sosyal hayatta, ilim ve felsefe alanında pek çok değişimlere neden oldu. Fâtımîler, sonraki yıllarda Karmatîlerle Suriye için savaşmış ancak bölgeyi Fâtımîlerin hâkimiyeti altına alan Suriye emiri Ca'fer b. Felâh'ın ölümüyle doğuya ilerleyememişlerdir.¹⁶⁰⁸

Sâmânîler, hicrî dördüncü asrın başlarında iç karışıklıklarla uğraşmaktaydı. 301/914 yılında hükümdar olan Nasr b. Ahmed, bunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Ardından Nîsâbur, Horasan ve Rey'i tekrar Sâmânî hâkimiyeti altına aldı. Akabinde Taberistan'ı ele geçirdi. Kirman'ı bir süre kendine bağladı. 329/940 yılında Büveyhîlerle iş birliği yaparak Ziyâîlere büyük bir darbe vurdu. Aynı tarihlerde Horasan ve Mâverâünnehir'de Bâtînî-İsmâîlî hareketi ortaya çıktı. 331/943 yılında Ahmed b. Nasr'ın (II. Nasr) vefatından sonra yerine oğlu I. Nûh geçti ve Bâtînî isyanlarını bastırdı. Ancak onun saltanatı, eski Horasan valisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın çıkardığı isyanlar ve Büveyhîler'e karşı giriştiği mücadelelerle ile geçti.¹⁶⁰⁹ Daha sonra devletin başına geçen I. Abdülmelik devri de iç mücadelelerle geçti. I. Mansur ise devleti toparlayarak Saffârîlerle mücadeleye girişti. II. Nûh da iç siyasî mücadeleler ve Büveyhîlerle uğraştı. Onun döneminde 382/922 yılında Buhara, Karahanlıların eline geçtiyse de Selçuklu Türkmenlerinin yardımıyla tekrar geri alındı. Sonraki yıllarda taht mücadeleleri yaşanmış, ardından Gaznelilerle

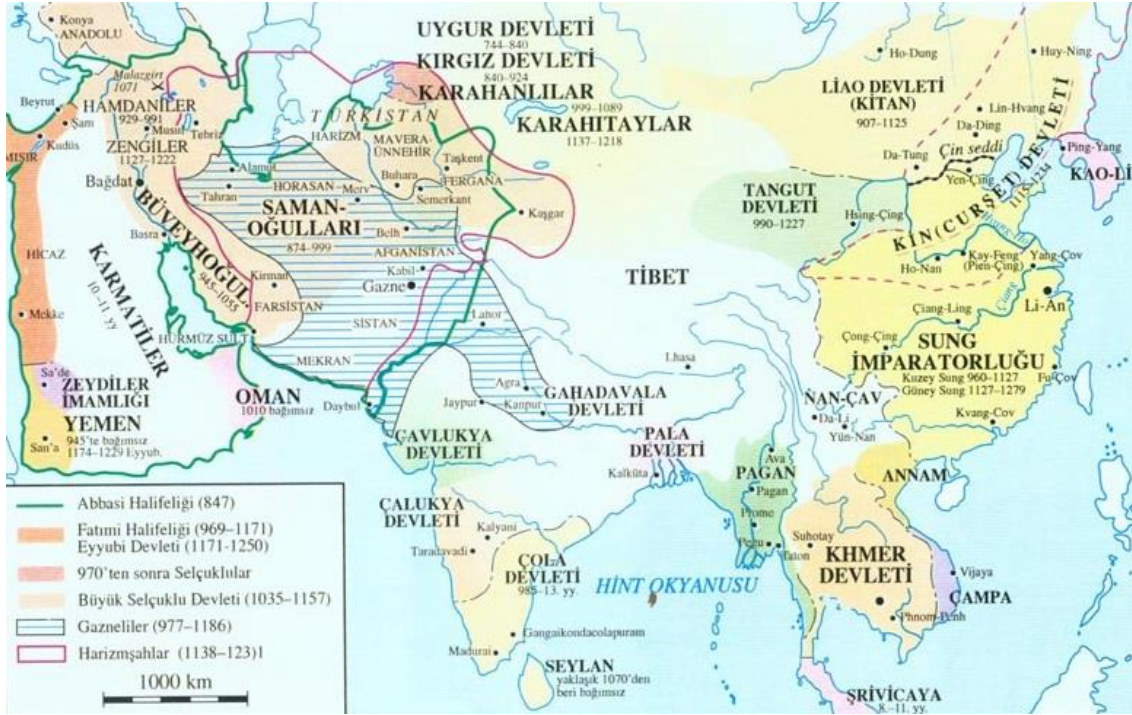
¹⁶⁰⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 9/407.

¹⁶⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*, 14/197, 215, 245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7/280-281.

¹⁶⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/44, 357; Ayrıntılı bilgi için bk. Eymen Fuâd Seyyid - Engin Beksaç, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/228-240.

¹⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7/165.

yapılan savaştan sonra, Horasan toprakları kaybedilmiştir. Sâmânîler, 389/999 yılında Karahanlıların Buhara'yı işgaliyle tarih sahnesinden çekilmişlerdir.¹⁶¹⁰ Hicrî dördüncü asrın başlarında Karahanlı devletinin hükümdarı Oğulçak'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr, Müslüman olmuştur. Daha sonra amcasıyla girdiği mücadeleyi kazanarak Karahanlı devletinin hâkim olduğu topraklarda İslam'ın yayılması için çalışmıştır.

Şekil 11: Miladî 10. Asırdan 12. Asra Kadar Orta Asya

http://www.6dtr.com/TARİH/haritalar/28-10_12_yuzyila_kadar_asya.jpg (12.04.2020)

Karahanlıların Müslüman olmasıyla birlikte onların Sâmânîlerle olan mücadelesi dostluk ilişkisine dönüşmüştür. Satuk Buğra Han'ın vefatından sonra oğlu Musa ve ondan sonra da diğer oğlu Aslan Han, devletin başına geçti. Aslan Han, Müslüman olmayan doğu Karahanlılara son verdi. Aslan Han'dan sonra başa geçen oğlu Ali Aslan Han, İslam'ın yayılması için büyük çaba sarf etti. Kardeşi Hârûn Buğra Han da Semerkant ve Buhara'yı ele geçirdi. 388/998 yılında Ali Aslan Han'ın vefatından sonra oğlu Ebû Nasr Ahmed, devletin başına geçti. Ancak bu tarihten itibaren Karahanlılar varlıklarını iki kol şeklinde devam ettirdiler.¹⁶¹¹

¹⁶¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Hasan Zahrüddîn Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîhu Beyhak* (Dımaşk: Dâru İkrâ, 1425), 177-179; Usta, "Sâmânîler", 36/64-68; Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 3/78-89.

¹⁶¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Özeydin vd. "Karahanlılar", 24/412-414.

4.1.2. Hicrî Dördüncü Asırda Sosyo-Kültürel Durum

Hicrî dördüncü asırda Abbâsîlerin sosyo-kültürel yapısında bazı değişimler meydana gelmiştir. Önceki asırda başlayan merkezî idareden kopmalarla birlikte buraların yönetim anlayışında farklılıklar meydana gelmiş, bunlar da sosyal ve kültürel hayatta bazı değişimlere yol açmıştır. Örneğin Mısır ve sonrasında Bağdat'ın Şîî idareye geçmesi, bazı Şîî ritüel ve kültür unsurlarının bu bölgelerde baskın duruma geçmesine sebep olmuştur.

IV. asrın başlarından itibaren siyasî problemlerin neticesinde Abbâsîlerin mali durumu iyice zayıflamış, halk da bundan etkilenmiştir. Bu dönemde zenginlerle fakirler arasındaki gelir dağılımı dengesi iyice bozulmuş, Bağdat'ta fiyatların yükselmesi, halkın gösterilerine neden olmuştur. Halife, çıkan olayları yatıştırmak için sert tedbirler almak zorunda kalmıştır.¹⁶¹² Büveyhîlerin Bağdat'ı işgaliyle birlikte Bağdat'ta uzun süre kıtlık olmuş, insanlar yiyecek bulma sıkıntısı yaşamışlardır.¹⁶¹³

Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinden sonra Büveyhîler'in idaresi altına giren Bağdat'ta Şîî nüfusu ciddi bir artış göstermiş ve bunun neticesinde Şîîlerle Sünnîler arasında ciddi çekişme ve mücadeleler başlamıştır. Muizzüddavle, 10 Muharrem 352/963 yılında dükkânların kapatılmasını, pazarların iptal edilmesini, alış-veriş yapılmamasını, çuldan yapılmış elbiseler giyinilmesini, kadın-erkek herkesin siyah giyinerek Hz. Hüseyin için matem tutmalarını ve Gadîr-i Hum günü bayram yapılmasını emretmiştir. İnsanlar da bunları karşı koyacak güçleri olmadığından yapmışlardır.¹⁶¹⁴ Bununla birlikte Abbâsî idaresinde baskılanan Şîîler, bu dönemde rahat bir şekilde hareket etme özgürlüğüne kavuştular. Şîîler, mezheplerinin gereklerini takiiye yapmadan yaşama imkânı elde ettikleri gibi her alanda imtiyazlı hale geldiler.¹⁶¹⁵ Bütün bunlar, Şîî etkisinin toplumdaki gücünü göstermesi açısından dikkat çekicidir. Büveyhî emirleri cami, köprü, saray,

¹⁶¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 13/194.

¹⁶¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî haber men gaber*, thk. Muhammed b. Besyûnî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/45; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 15/170.

¹⁶¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî 't-tarih*, 7/245; Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demerdâş (Kahire: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 2003), 288.

¹⁶¹⁵ Ayrıca bk. Ahmet Güner, “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2008), 1/158-160.

rasathane, kütüphane, hastane ve tıp mektepleri inşa ederek gerek Bağdat'ın gerekse hâkimiyetleri altındaki diğer şehirlerin imarına katkıda bulunmuşlardır.¹⁶¹⁶

Hicrî dördüncü asırda İslam coğrafyasının doğusunda İpek yolunun da katkısıyla Nîsâbûr, Buhara ve Semerkant halkı refah içinde bir yaşam sürmüştür. Bununla birlikte özellikle Buhara ve Semerkant'ta inşa edilen su kanalları tarımı olumlu etkilemiştir. Sâ mânî hükümrânlığı altında Müslümanların yanında Mecûsî, Budist, Maniheizt, Yahudi ve Hristiyanlar da yaşamaktaydı. Müslüman nüfusu Hanefî, Şâfiî ve Şîilerden oluşmaktaydı. Kadı atamaları Hanefî ve Şâfiî fukahâ arasından yapıldı. Bunun yanında özellikle Nîsâbûr'da Şâfiîlerle Hanefîler arasında siyasî nüfuz mücadeleleri vuku bulmuştur. Sistan ve Buhara çevresinde yaşayan Haricîler de zaman zaman etkin olmaya çalışmışlardır.¹⁶¹⁷ Sâ mânî topraklarında çok sayıda taraftar bulan Bâtınîler, I. Nûh döneminde baskılanarak liderleri Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, 331/942-943 yılında idam edilmiştir.¹⁶¹⁸

Batıdaki baskılardan dolayı doğuya gelen özellikle Sâ mânîlerin Semerkant ve Buhara'da oluşturdukları ilmî ortam ve hoşgörü nedeniyle bu bölgeye akın eden Hallâc-ı Mansûr taraftarları, Mu'tezilîler, Bâtınîler, Bağdat'ın Büveyhî kontrolünde olması nedeniyle buradan gelen Sünnîler, Irak'tan sürülen Maniheiztler ve diğer gruplar, bu bölgenin yapısını değiştirmişlerdir. Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde Semerkant ve Buhara'da Şîi, Mu'tezilî, Kerrâmî, Maniheizt ve Karmatîler vardı. Maniheiztler Semerkant'ı merkez kabul etmişlerdi. Her ne kadar Sâ mânîler çoğunlukta olan Sünnî toplumu ve âlimlerini destekledilerse de aralarındaki çekişmeye engel olamadılar. Özellikle Sâ mânîlerin zayıflamasıyla bölgede istikrarsızlık baş göstermiş ve İmam Mâturîdî ve talebeleri İslam dışı topluluklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır.¹⁶¹⁹

Mısır, önceleri Abbâsîlere bağlı bir eyalet iken Fâtımîler tarafından ele geçirilince hilâfet merkezi yapılarak burada yeni bir düzen kuruldu. Bu dönemde Kahire, 365/975-976 yılında el-Ezher camiinde başlatılan İsmailî davetin merkezi oldu. Kadı Ali b. Nu'mân (ö. 374/984), Ezher Camii'nde ilk ders halkasını kurarak fıkıh öğretmeye başladı. O, babasının fıkıh ilmine dair Ehl-i beytten tevarüs ettiği *el-İktisâr* adıyla bilinen muhtasarını

¹⁶¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Merçil, "Büveyhîler", 6/496-500.

¹⁶¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Usta, "Sâ mânîler", 36/66-68.

¹⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7/122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/151.

¹⁶¹⁹ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 24; Şaban Ali Düzgün, "Semerkant İlim Havzası ve Mâturîdî", *Mâturîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 12-13.

implâ ettiriyordu.¹⁶²⁰ Daha sonraki yıllarda buradaki fıkıh ders halkalarının sayısı arttırıldı. el-Ezher camiine ders vermek üzere 37 fakih atanmış ve bunlara devlet tarafından maaş bağlanmıştır.¹⁶²¹ Bunun yanında hicrî dördüncü asrın sonunda Hâkim-Biemrillâh'ın emriyle dâru'l-ilim adıyla bir medrese kurulmuştur.¹⁶²² Fâtımîler, ilme ve sanata önem vermişler ve saraya dünyanın en büyük kütüphanelerinden birini kurmuşlardır. Fâtımîler, kadıları İsmailî mezhebine mensup fakihler arasından seçmiş ve bu kadıların İsmailî mezhebine göre hüküm vermelerini zorunlu hale getirmişlerdi. Ayrıca kâdıkudâtlık makamı ihdas ederek ve bu makama önem vermişlerdir. Fâtımîler döneminde kadıların İsmailî fakihlerden seçilmesi, diğer Sünnî mezheplerin Mısır'daki gelişimini olumsuz etkilemiştir. Mısır, çok farklı etnik grupları bünyesinde barındırıyordu. Bunlar arasında Sicilyalı Rumlar, Kıptiler, Mağribliler, Türkler, Deylemliler ve Ermeniler bulunmaktaydı. Bu etnik gruplar, Sünnî ve Şîî Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi farklı dinlere mensuptular. Bu durum Mısır'ın sosyal hayatına da yansımıştır. Fâtımîler, farklı etnik gruplar sebebiyle birçok milli ve dinî törenler ihdas etmiş ve devlet kademelerinde vezirlik dâhil çoğunlukla Sünnî Müslümanlar yerine gayri müslimlere görev vermişlerdir. Bu durum birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Mısır, Fâtımîler döneminde de ticaret ve tarım merkezi olmayı sürdürmüştür. Avrupalı ve Müslüman tüccarlar, doğudan Kızıldeniz'e gemilerle gelen malları buraya gelerek satın alıp kendi memleketlerine ulaştırıyorlardı.¹⁶²³

Bu dönemde adlî teşkilatın işleyişinde de idarî yönetimle alakalı değişimler meydana gelmiştir. Abbâsî halifesinin müdahil olamadığı bölgelerde kadı, sâhibü'l-mezâlim, muhtesip ve sâhibü's-şurta atamaları yerel idarelerce yapılmıştır. Abbâsî halifesinin

¹⁶²⁰ Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi zikri 'l-hutati ve 'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 4/162. Ali b. Nu'mân'ın babası aslen Kayrevanlı olup çok yönlü bir âlimdir. Bir çok eseri bulunan ve Kadı Nu'mân olarak bilinen Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed'in (ö. 363/974) önceleri Mâlikî iken sonradan İmâmiyye mezhebine geçtiği rivâyet edilir. Ziriklî, onun Mâlikî mezhebi üzere fıkıh tahsili yaptığını sonradan Bâtınî mezhebine geçtiğini belirtir. Şükrü Özen, İsmailî mezhebine geçmeden önce Hanefî olduğuna dair bir görüşün ileri sürüldüğünü belirtir. Kadı Nu'mân, Fatimî mezhebinin fikhını ihdas eden âlim olarak bilinir. Bk. İbn Hallikân, *Vefayâtü 'l-a'yân ve enbâu ebnâu 'z-zamân*, 5/415-416; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/41-42; Mahfûz, *Terâcîmü 'l-müellifin et-Tûnusiyyîn*, 1/188. Ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/237-240.

¹⁶²¹ Muhammed Kâmil el-Fakî, *el-Ezher ve eseruhü fi nahdati 'l-edebiyeti 'l-hadîse* (Kahire: Matbaatü'l-Müniriyye bi'l-Ezher, 1956), 1/25.

¹⁶²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*, 27/244; Makrîzî, *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi zikri 'l-hutati ve 'l-âsâr*, 2/355.

¹⁶²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Seyyid - Beksaç, "Fâtımîler", 12/233-236.

müdahil olduğu bölgelerde önceki asırlardaki sistem devam etmiştir. Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte her ne kadar Irak'ta kadı atama yetkisi teorik olarak Abbâsî halifesinde ise de Büveyhîler'in bu atamalara müdahaleleri olmaktadır. Bilindiği üzere Abbâsî adalet teşkilatı kadılar, mezâlim ve hisbe teşkilatı üzerine kuruludur.¹⁶²⁴ Abbâsîlerde kâdîlkudâtlık makamının koordinesinde her şehre bir kadı tayin edilmeye çalışılmıştır. Şehirlerde suçluları yakalayıp sorgulamak üzere sâhibü's-şurta adında bir görevli bulunurdu. Önceleri kadılara bağlı çalışan sâhibü's-şurtalar, sonraki dönemlerde valiye bağlı kurumlar haline dönüştürülmüştür.¹⁶²⁵ Abbâsîler döneminde, kadılar Irak'ta Hanefî, Kuzey Afrika'da Mâliki, Mısır'da Şâfiî mezhebine göre hüküm vermekle birlikte bunun bir kural olarak uygulanmadığı görülmektedir.¹⁶²⁶ Örneğin, daha önce de değinildiği üzere Mısır'a tayin edilen İsmail b. Elyesa' el-Kindî, Muhammed b. Mesrûk, Bekkâr b. Kuteybe, Muhammed b. Şâzân el-Cevherî, Ahmed b. Ebû İmrân, Kayravan'a tayin edilen Muhammed b. Abdullah er-Ruaynî, Tunus'a tayin edilen Heysem b. Süleyman el-Kaysî, Hanefî mezhebine göre görevlerini yerine getirmişlerdir. Bununla birlikte ilerleyen yıllarda aynı şehirde farklı mezheplere mensup kadılar görev almışlardır. Yargılamalar önceleri camilerde yapılmakta iken hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren bu uygulamaya son verilmiştir.¹⁶²⁷

Bağdat'ta kâdîlkudâtlar genellikle ehl-i re'y geleneğinden olan fukahâ arasından seçilmekteydi. İlk Şâfiî kâdîlkudât Ebû Sâib Utbe b. Ubeydullah el-Hemedânî (ö. 351/962), 338/950 yılında halife Müstekfî-Billâh tarafından atanmıştır.¹⁶²⁸ Ebû Sâib'in adının rüşvet ve fesatla anılan az sayıdaki kâdîlkudât arasında zikredilmesi dikkat çekicidir.¹⁶²⁹

Nüfuz sahibi kişilerin zulüm ve haksızlarını önlemek amacıyla kurulan mezâlim mahkemeleri Abbâsîlerin en önemli uygulamalarından biridir. Bu mahkemeler, kadıların bakmaktan aciz kaldığı davalara bakarlardı. Bu mahkemelere zaman zaman halife veya valiler, başkanlık etseler de genelde sâhibü'l-mezâlim adı verilen görevliler, davaları

¹⁶²⁴ Mecdî Bâselüm, "Mukaddimetü't-tahkîk", 1/49-51.

¹⁶²⁵ Sâlih Musa Derâdke, "Nizâmü's-Şurta fî Asrı'l-Abbâsî", *Dirâsât* 16/3 (Ürdün, 1989), 68; Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/39; Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/242-244.

¹⁶²⁶ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/40.

¹⁶²⁷ Yıldız - Yetkin, "Abbâsîler", 1/40.

¹⁶²⁸ Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 14/137; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/47.

¹⁶²⁹ İsmâ Muhammed Şabbârû, *Kâdî'l-kudât fî'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1992), 190 vd.

sonuca bağlandı. Mezâlim mahkemesi üyeleri arasında kadılar ve fakihler de bulunmaktaydı.¹⁶³⁰

Abbâsîler döneminde toplumun huzur ve asayîşi hisbe teşkilatı tarafından sağlanmıştır. Bu teşkilatın görevi pazar ve sokak denetimleri, borçların takibi, camilerde ibadetlere nezaret edilmesi, komşular arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi, sokak ve caddelerin temiz tutulması, toplumun huzur ve emniyetinin sağlanmasıdır.¹⁶³¹

4.1.3. Hicrî Dördüncü Asırda İlmî Düşünce

Hicrî dördüncü asırda İslamî ilimlerin her branşında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu asır İslam medeniyetinin altın çağı olarak kabul edilir. İslamî ilimlerin teşekkül süreci, bu dönemde yapılan çalışmalarla hızlanmış, hatta bazı ilimler, teşekküllerini tamamlamıştır. Bu asırda sadece dinî ilimlerde değil felsefe, tıp, astronomi ve matematik gibi ilimlerde de büyük gelişmeler yaşanmıştır. Tüm bu ilerlemeler, tercüme faaliyetleri sonrasında gerçekleşmiştir. Bu faaliyetlerin merkezi olan Beytü'l-Hikme kütüphanesinden sonra diğer şehirlerde de “hizânetü'l-hikme” veya “hizânetü'l-kütüb” gibi isimlerle kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır.

Hicrî dördüncü asır mezheplerle ilgili önemli bilgiler veren Makdisî, kendi zamanında Hanefî, Mâliki, Şâfiî ve Dâvûdî adıyla dört fıkıh mezhebi, Mu'tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye ve Sâlimiyye adıyla dört kelam mezhebinden bahseder. Ayrıca Şia, Hâriciyye, Kerrâmiyye ve Bâtıniyye'nin hem kelamî hem de fikhî mezhep olduklarını belirtir. Makdisî'nin bunlar arasında Kerrâmiyye'yi hem kelam hem de fıkıh mezhebi olarak sunması önem arz eder. Çünkü Kerrâmîler başlangıçta Hanefî mezhebindendi. Ashâbü'l-hadîs mezheplerinin ise Hanbeliyye, Râheviyye, Evzâiyye ve Münziriyye olduğunu ifade eder. Onun Hanbelîliği fıkıh mezhepleri arasında saymaması dikkat çekicidir. İbn Nedîm de hicrî dördüncü asırda Ahmed b. Hanbel, Evzâî ve Sevrî'yi ehl-i hadîs fukahâsı olarak zikreder.¹⁶³² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, hicrî dördüncü asrın başlarında vefat edince

¹⁶³⁰ Mecdî Bâselûm, “Mukaddimetü't-tahkîk”, 1/50; Ahmed b. Abdülvehhâb Şehâbüddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-erb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423), 6/270; Yıldız - Yetkin, “Abbâsîler”, 1/40; Yeniçeri, “Mezâlim”, 29/515-518.

¹⁶³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Hizmetli, “Abbâsîlerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/6 (Aralık 2017), 425-443; Cengiz Kallek vd. “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/133-145; Yıldız - Yetkin, “Abbâsîler”, 1/40.

¹⁶³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 277, 279, 281.

bir rivâyete göre onu Râfizîlik ve mülhidlikle suçlayanlar toplanmış ve onun gündüz defnedilmesine engel olmuşlardır.¹⁶³³ Mez, bu durumun Hanbelîlerden kaynaklandığını, çünkü İbn Cerîr'in fukahânın ihtilaflarını ele aldığı eserinde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermediğini, bunun sebebi sorulduğunda da onun fakih değil muhaddis olduğu cevabını verdiğini belirtir. O, buna istinaden dördüncü asrın başlarında Hanbelîliğin bir fıkıh mezhebi olarak görülmediği sonucunu çıkarır.¹⁶³⁴

Makdisî, Attâiyye, Sevriyye, İbâziyye ve Attâkiyye mezheplerinin müntesiplerinin kalmadığını ilave eder. Ayrıca, Küllâbiye'nin Eş'arîlik, Karmatiyye'nin Bâtınîlik, Kaderiyye'nin Mu'tezile, Zeydîlik'in Şia, Neccâriyye'nin Cehmiyye içinde eridiğini belirtir.¹⁶³⁵

Hicrî dördüncü asırda Zâhirî mezhebinin doğuda özellikle İran'da güçlendiği görülür. Hatta Zâhirîlik, bu bölgede yaygın olan Hanefîlik ve ashâbü'l-hadîsin önüne geçmiştir. Burada ders halkaları tesis eden Zâhiriyye fukahâsı, aynı zamanda bu bölgede kadılık görevleri de üstlenmişlerdir. Bölgede Mu'tezile ve Şia da bulunmaktadır.¹⁶³⁶

Hicrî dördüncü asrın henüz başlarında önceleri Mu'tezilî olan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, hocası Ali el-Cübbâ ile bazı hususların Allah'a zorunlu olması konusunda ayrılığa düşünce onun ders halkasından ayrılarak yaklaşık 300/912 yıllarında Bağdat'a gitmiş ve burada Ahmed b. Hanbel'in mezhebine girdiğini söylemiştir.¹⁶³⁷ Sonraki yıllarda ekolleşen Eş'arîlik, akıl ile geleneği ortak noktada buluşturmayı başararak Mu'tezile karşısında ciddi bir rakip olmuştur. Özellikle mihne sonrasında Mu'tezile'ye karşı geliştirilen tepki, bu süreci hızlandırmıştır. Ayrıca bu sürece Mu'tezile'nin katı akılcılığını reddeden tasavvufî yaklaşımlar da katkıda bulunmuştur.¹⁶³⁸

Mihne sonrasında ehl-i hadîs ve Eş'arîlik karşısında gerileyen Mu'tezile, Bağdat'ın Şîî Büveyhî idaresi altına girmesiyle kısmî de olsa yeniden devlet desteğine kavuşmuşsa da özellikle hicrî dördüncü asrın sonlarından itibaren entelektüel cazibesini tamamen

¹⁶³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 13/217.

¹⁶³⁴ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/388.

¹⁶³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 37.

¹⁶³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 439.

¹⁶³⁷ İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/444-447.

¹⁶³⁸ Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 1/629-630.

yitirmiştir. Bu sürece Bağdat Hanefî düşüncesinin içinden çıkan, katı akılcılık karşıtı muhalefet de katkı sağlamıştır. Bu muhalefetin temsilcisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin çizgisini devam ettiren Ebû Tahir ed-Debbâs'tır. Yine bu muhalefetin içinde Tahâvî ve Kâdî'l-Harameyn Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 351/962) de sayılabilir. Mu'tezilî düşünceye meyilli olup eserleriyle öne çıkan Kerhî ve Cessâs gibi Hanefî fakihlerden sonraki dönemde Kudûrî istisna edilirse Hanefî düşünceye eserleriyle katkı veren fakihlerin çokça azalması, Mu'tezile'nin girdiği bu sürecin göstergesi olarak kabul edilebilir.

Hicrî dördüncü asırda dikkat çeken hususlardan biri de Mu'tezile-Şîa ilişkileridir. Bu asra gelinceye dek Şîa siyasî bir fırka olmanın ötesinde kelimî bir mezhep hüviyetine henüz kavuşmamıştı. Makdisî, Mağrib'teki Şîa'nın özellikle İsmailîlerin usulde (temel kelim meselelerinde) Mu'tezile ile aynı görüşte olduklarını belirtir.¹⁶³⁹ Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda Şîa'nın kelimî bir mezhep hüviyeti kazanmasının Mu'tezile'nin sayesinde gerçekleştiği ve kelimî temellerinde Şîa ile Mu'tezile'nin birbirine uyumlu olduğu ortaya konulmuştur.¹⁶⁴⁰ Şîi âlimler tarafından isnatlarda Vâsıl b. Atâ'ya yer verilerek onun Muhammed b. Ali b. Ebû Tâlib'ten onun da Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivâyette bulunduğu ifade edilmesi Şîa-Mu'tezile ilişkisinin boyutunu göstermektedir. Bununla birlikte Şîi Büveyhî emiri Adidü'd-Devle'nin Mu'tezile'yi benimseyerek buna göre hareket etmesi, Şîa'nın teşekkülünü tamamlamaması sebebiyle olsa da o dönemde Şîilerin, Mu'tezile'ye yakın durduklarının göstergesidir.¹⁶⁴¹

Aynı dönemlerde dikkat çeken bir diğer husus da Bağdat'ın Şîi Büveyhî idaresi altına girmesi ve Mısır'ın da Şîi Fâtımîlerin eline geçmesinin, Hanefîliğin merkezinin doğuya, Belh, Buhara ve Semerkant şehirlerine kayma sürecini başlatmış olmasıdır. Bu dönemde özellikle Mu'tezile eleştirileriyle öne çıkan İmam Mâturîdî'nin fıkıh, usûl ve kelim

¹⁶³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 238.

¹⁶⁴⁰ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/124; Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 243; Rıza Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbar ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018), 291-327; Rıza Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi İlahi Adalet İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbar ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *Kader* 16/2 (2018), 264-293. Ayrıca Şîa-Mu'tezile etkileşimi için bk. Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017).

¹⁶⁴¹ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/124.

çalışmaları, bu bölgede zaten var olan Mu‘tezile karşıtı Hanefî düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İmam Mâturîdî, tasavvufî düşünceye sahip arkadaşı Hakîm es-Semerkandî’nin de katkılarıyla bir taraftan katı akılcı Mu‘tezileyi eleştirirken, diğer taraftan beslendiği Ebû Hanîfe’nin kelamî görüşlerini geliştirerek akıl ve nas dengesine dayalı bir inanç sistemi tesis etme yönünde çaba sarf etmiştir.

Bağdat’ın idaresinin Büveyhîler’in eline geçmesiyle her ne kadar Şîî âlimler ön plana çıkmışsa da Büveyhîler, ilme ve sanata önem vermiş, ilim adamlarını, şair ve edipleri himaye etmişlerdir. Bu dönemde gerek dinî ilimlerle gerekse pozitif bilimlerle uğraşan pek çok âlim yetişmiştir. Bunlar arasında Kur’an ve hadis alanında Muhammed b. Hüseyin el-Cürcânî, Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve Muhammed b. Abdullah, fıkıh ve usûlde Ebü’l-Hasen el-Kerhî, Ahmed b. İbrahim el-Cürcânî, Ahmed b. Hüseyin İbnü’t-Taberî ve Ahmed b. Muhammed el-İsferâyînî, felsefe ve kelâmı Ebû Süleyman es-Sicistânî, Ebü’l-Hasen el-Âmirî ve Bâkılânî, tarihte İbn Miskeveyh ve Hilâl es-Sâbî şiirde İbn Mütenebbî, Şerîf er-Radî ve Ebü’l-Alâ el-Maarrî, astronomide Abdurrahman es-Sûfî ve müneccim Şerif İbnü’l-A‘lem, matematikte Ebü’l-Kâsım Ubeydullah, Ebü’l-Kâsım el-Antâkî, Ebû Nasr el-Kelvezânî ve Ebû Bekir Muhammed İbnü’l-Hasan el-Kerhî, tıpta Ali b. Abbas el-Mecûsî sayılabilir. Büveyhî sarayında görev alan İbni Sina meşhur eseri *el-Kânûn fî’t-Tıb*’bı bu dönemde Bağdat’ta yazmıştır. İbnü’n-Nedîm de bu dönemde meşhur eseri *el-Fihrist*’i 377/987-988 yılında Bağdat’ta kaleme almıştır.¹⁶⁴²

Sâmânîler döneminde Buhara, Nîsâbûr ve Semerkant ilim ve kültür merkezi olarak öne çıkmaktadır. Sâmânî sarayında dönemin en büyük kütüphanelerinden biri kurulmuştur. İbni Sina (ö. 428/1037), Sâmânî sarayında hekimlik yaptığı dönemde bu kütüphaneden faydalanmıştır. Âlimler önceleri derslerini evlerinde veya camilerde verirken hicrî dördüncü asırdan itibaren medreselerde vermeye başlamışlardır. İlk medreseler Belh, Nîsâbûr, Merv, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde kurulmaya başlanmıştır. Hicrî üçüncü asrın ilk yarısında Belh’te 400 civarında medresenin faal olduğundan ve dördüncü

¹⁶⁴² Ahmet Güner, “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, 1/160-170; Ayrıca bk. Merçil, “Büveyhîler”, 6/496-500.

asrın başlarında sadece Semerkant'ta Mu'tezile ve Kerrâmîlerin ders okuttukları 17 medreseden bahsedilmesi bunu doğrular niteliktedir.¹⁶⁴³

Hicrî dördüncü asırda Sâ mânîler topraklarında pek çok âlim yetişmiştir. Bunlar arasında hadiste İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hâkim en-Nîsâbûrî, fıkıhta Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Hâkim eş-Şehîd ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî, kelâmda İbn Huzeyme, Kâ'bî, İmam Mâturîdî ve Hakîm es-Semerkandî, tasavvufta Hakîm et-Tirmizî ve Kelâbâzî gibi pek çok âlim bulunmaktadır. Sâ mânîler döneminde pozitif ilimlerde de ilerlemeler kaydedilmiştir. Tıp alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî (ö. 313/925), Rey valisi adına bir eser kaleme almıştır.¹⁶⁴⁴ Bu dönemin pozitif bilimlerdeki diğer önemli isimleri İbn Sina'nın hocası Hasan b. Nûh el-Kumrî, matematikçi Ebû Ca'fer el-Hâzin ve coğrafyacı Ebû Zeyd el-Belhî'dir. Ayrıca Sâ mânîlerin desteğiyle birçok telif, tercüme çalışmaları yapılmıştır.¹⁶⁴⁵

Ebû Ali Süleyman b. Feth'in (ö. 398/1007-1008) rivâyetine göre Şâfiî fukahâdan Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed el-Mevsîlî (ö. 323/934-935), kendi memleketinde dâru'l- ilim müessesesi kurmuş ve burada her ilimden kitapların bulunduğu bir kütüphane tesis etmiştir. Ayrıca burada fıkıh imlâ ettirmiştir. Ancak o, kendisini çekemeyen bazı kişiler sebebiyle Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁴⁶ Kadı İbn Hibbân da (ö. 354/965) Nîsâbûr'da bir dâru'l-ilim ve kütüphane tesis etmiştir.¹⁶⁴⁷ Fâtımî halifesi Azîz Billâh, 378/988 yılında Ezher camiinin yanında bir ev satın alarak burada bir dâru'l-ilim tesis etmiş ve kütüphane kurmuştur. Ayrıca buraya 30 âlim görevlendirmiştir.¹⁶⁴⁸ Büveyhîler döneminde 381/991-992 yılında vezir Sâbûr b. Erdeşir tarafından Bağdat'ın Kerh bölgesinde bir ev satın alınarak restore edilmiş ve buraya gerek satın alma gerek bağış yoluyla çeşitli ilim dallarına dair 10 bin ciltten fazla kitap konulmuştur. Dâru'l-ilim adı verilen bu ev, âlimlere tahsis edilmiş ve idaresi için görevlendirmeler yapılmıştır. Burada fıkıh dersleri ve münazaralar da yapılyordu. 70 yıl hizmet veren dâru'l-ilim, Moğolların

¹⁶⁴³ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 21; Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 23-24.

¹⁶⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/354.

¹⁶⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Usta, "Sâ mânîler", 36/64-68.

¹⁶⁴⁶ Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/794.

¹⁶⁴⁷ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/329.

¹⁶⁴⁸ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karni'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/330.

Bağdat'ı işgali sırasında yakılmıştır.¹⁶⁴⁹ İbn Kesîr, buranın fukahâyâ tahsis edilen ilk medrese olduğunu zannettiğini belirtmiştir.¹⁶⁵⁰

Hicrî dördüncü asrın başlarında meşhur muhaddislerden Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) vefat etmiştir.¹⁶⁵¹ Yine bu asrın başlarında vefat eden Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih kimliğiyle önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁶⁵² Ayrıca kendisi usûl ve fîrû'a dair pek çok eser vermiştir.¹⁶⁵³ Ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), astronomi âlimi Bettânî (ö. 317/929), İslâm felsefesinin ünlü siması Fârâbî (ö. 339/950) hicrî dördüncü asırda yaşamışlardır. Hicrî dördüncü asrın önemli sûfileri arasında Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) ve İbn Hafîf (ö. 371/982) bulunmaktadır. Bu dönemde Hallâc-ı Mansûr'un idam edilmesi sûfilerle diğer âlimler arasında farklı tepkilere yol açmıştır. Diğer yandan bu asırda tarikatların da temelleri atılmaya başlanmıştır.

Hicrî dördüncü asırda camiler, eğitim ve öğretimin yapıldığı yerler olmakla birlikte bir önceki asırda ilk örnekleri bulunan medreseler de bu asırdan itibaren kurumsallaşmaya başlanmıştır. Camilerde yapılan dersler, münazaralar, tartışmalar ve derslerde öğrencilerin sergilediği bazı olumsuz tutumlar, cami adabına uygun bulunmamış ve alternatif mekânlar aranmıştır. Ayrıca ders işleme metotlarının değişimi de bu süreci hızlandırmıştır. Derslerde kullanılan imlâ metodu, hadis tahsili dışındaki ilimlerde terk edilmiş, bunun yerine muhtasar kitapların tedrisine geçilmiştir. Bu sistemde bir öğrenci kitabı okur, müderris de okunan bölümleri açıklardı. Bu değişimle birlikte medreseler yaygınlaşmaya başlamıştır.¹⁶⁵⁴

Temelleri Ebû Mukâtil es-Semerkindî tarafından atılan ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî ile kurumsallaşmaya başlayan ve öğrencisi Ebû Bekir el-Cüzcânî ve onun öğrencisi Ebû

¹⁶⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 15/172, 14/366; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 27/16-17; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 15/46.

¹⁶⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/447.

¹⁶⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 21/35; M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/563-565.

¹⁶⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 2/159 vd. Mustafa Fayda vd. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/314-320.

¹⁶⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 13/215.

¹⁶⁵⁴ Mez, *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karnî'r-râbii'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*, 1/330-331.

Nasr el-İyâzî ile faaliyetlerine devam eden ed-Dâru'l-Cüzcâniyye medresesi, Semerkant'ta güçlü bir ilim geleneği oluşturmıştır. Kâtip Çelebî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) el-Medresetü'l-Cüzcâniyye tarafına defnedildiğini belirtir.¹⁶⁵⁵ Buna göre bu medresenin hicrî üçüncü asrın başlarında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Zehebî, Semerkant kâdılkudâtı Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) bu medresede ders verip hadis imlâ ettirdiğini belirtir.¹⁶⁵⁶ Sem'ânî, bu medrese geleneğine mensup fakihlerden Hamza b. Ali el-Haylâmî'den (ö. 523/1129) bahseder. Kureşî de Ahmed b. Abdullah es-Sebgî'nin (ö. 526/1132) ed-Dâru'l-Cüzcâniyye'de yöneticilik yaptığını belirtir.¹⁶⁵⁷ Bu rivâyetlerden İmam Mâturîdî'nin hocası Ebû Nasr el-İyâzî'den ders aldığı ed-Dâru'l-Cüzcâniyye'nin asırlarca faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu medresenin Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 208/823) tarafından kurulmuş olabileceği, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Bekir el-Cüzânî ve Ebû Nasr el-İyâzî'nin de burada hocalık yaptığı, ismini de el-Cüzcânî nisbesini alan hocalarından aldığı ileri sürülmüştür.¹⁶⁵⁸ Ebû Nasr el-İyâzî'den sonra medresenin başına İmam Mâturîdî geçmişti. Babası şehit düştüğünde genç yaşta olan oğlu Ebû Ahmed el-İyâzî, babasından ilk eğitimini almış olmakla birlikte henüz tahsilini tamamlamamıştı.¹⁶⁵⁹ Ayrıca o, babasıyla birlikte esir düşmüştü. Ebû Nasr, şehit olacağı sırada iki oğlu, Ebû Ahmed ve Ebû Ebekir'i çağırarak ve Semerkant'a döndüklerinde ashabını toplamalarını vasiyet etmişti. Ebû Ahmed, esaretten kurtulup geri döndüğünde babasının ashabını toplayarak durumu anlattı. Bunun üzerine İmam Mâturîdî ve Hakîm es-Semerkandî gibi Ebû Nasr el-İyâzî'nin ashabı, hocalarının görevlendirmesi sebebiyle Ebû Ahmed el-İyâzî'yi onun makamına geçirmiş ve ona ders vererek ilmini tamamlamışlardır. Ebû Ahmed el-İyâzî'nin de hocası olan İmam Mâturîdî ise bu medresede vefatına kadar derslerine devam etmiştir.¹⁶⁶⁰ Verilen bilgilere göre Ebû Ahmed'in tahsilini tamamlamaması, önceleri medresede idarî göreve getirildiği izlenimini uyandırmaktadır. Bazı çağdaş çalışmalarda İmam Mâturîdî ve arkadaşlarının

¹⁶⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 2/215.

¹⁶⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 34/164.

¹⁶⁵⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/73; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/266, 8/312.

¹⁶⁵⁸ Ahmet Ak, *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 89; Osman Aydın, "İmâm Mâturîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 589.

¹⁶⁵⁹ İbn Zekeriyâ Yahyâ b. İshak İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1648), 161b, 162a.

¹⁶⁶⁰ İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, 161b-162a.

yöneticilere mesafeli tavrının, Ebû Ahmed el-İyâzî'nin buradan ayrılmasına ve kendi medresesini kurmasına sebep olduğu, ayrıca kendisi ve kardeşi Ebû Bekir el-İyâzî'nin konformist tavırlarının bu durumda etkili olduğu ileri sürülmüştür.¹⁶⁶¹

Anlaşıldığı kadarı ile Semerkant'ta Hanefî düşüncenin esas alındığı medrese tarzı güçlü bir eğitim sisteminin oluşturulmuş ve asırlarca faaliyetlerine devam eden bu medresede yüzlerce öğrenci yetiştirilmiştir. Ayrıca Semerkant'ta cami ve mescitte yapılan derslere teveccühün çok olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶²

Diğer taraftan Sem'ânî ve Zehebî, 361/972 yılında vefat eden Ebû Bekir Şâhuveyh'in Buhara'ya giderek burada bulunan Fakih Ebû Hafs el-Kebîr Medresesi'nde ders verdiği, sonrasında da Nîsâbûr'a gittiği bilgisini vermektedir.¹⁶⁶³ Şevki Dayf, bu bilgiye dayanarak hicrî dördüncü asrın ortasında ilk medresenin İran şehirleri arasında bulunan Nîsâbûr'da kurulduğu çıkarımında bulunmaktadır.¹⁶⁶⁴ Ancak bu çıkarım, Sem'ânî ve Zehebî'nin verdiği, medresenin Buhara'da bulunduğu bilgisine aykırı düşmektedir. Diğer taraftan Ebû Hafs el-Kebîr'in Buhara'nın bir köyüne yerleştiği ve burada bir ders halkası tesis ederek çok sayıda öğrenci yetiştirdiği bilinmektedir. Babasının yerine geçen Ebû Hafs es-Sağîr'in yönetiminde medresenin faaliyetlerine devam etmiştir. Buna göre Buhara'da Hanefî ders halkasının kurumsallaştığı ve düzenli bir eğitiminin yapıldığı söylenebilir. Nitekim Ebû Bekir Şâhuveyh'in burada hocalık yapması medresenin dördüncü asrın ortalarında faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Kureşî, Ebû Hafs el-Kebîr'in neslinden gelen Sadreddîn Ahmed b. Mes'ûd es-Sâidî'nin (ö. 655/1257) aynı medresede ders verdiği bilgisini paylaşmaktadır.¹⁶⁶⁵ Buradan yola çıkılarak Ebû Hafs neslinin idaresinde faaliyetlerine devam eden medresenin yedinci asrın ortalarında faal olduğu ve Buhara'da güçlü bir ilim geleneğini temsil ettiği sonucu çıkarılabilir.

¹⁶⁶¹ Muminov, "Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", 35; Ak, *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 89-91; Düzgün, "Semerkant İlim Havzası ve Mâturîdî", Aydınli, "İmâm Mâturîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri", 16. Kaynaklarda ed-Dâru'l-İyâziyye veya el-Medresetü'l-İyâziyye tabirlerine rastlanılamamıştır.

¹⁶⁶² Örnek olarak bk. Necmeddîn Ömer b. Muhammed en-Neseî, *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Tahran: Ayna-i Mîras, 1999), 641-642.

¹⁶⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/46-47; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/283; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/18.

¹⁶⁶⁴ Şevki Dayf, *Târîhu edebi'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1995), 5/522.

¹⁶⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/125.

Diğer yandan Sâ mânîlerin âlimleri kollayıp onlar için “suffe” adıyla medrese tarzı yapılar inşa ettirdiği bilinmektedir. Örneğin İbn Asâkir, Semerkant’ta ilim ehli için “suffe” olarak isimlendirdiği yapıların Sâ mânîlerin Semerkant emîri Muzaffer b. Ahmed b. Nasr b. Ahmed b. Sâ mân (ö. 354/965) tarafından inşa ettirdiğini, bunların özellikle ehl-i hadîse tahsis edildiğini belirtir. Ayrıca İbn Hibbân olarak bilinen Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965), Semerkant kadılığı süresince burada hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.¹⁶⁶⁶ Kâtib Çelebi, Ebû’l-Kâsım Ahmed b. Hamza es-Saffâr el-Belhî’nin (ö. 326/938) es-Saffâriyye adlı ilim evi (dâru’l-ilim) olduğu bilgisini nakleder.¹⁶⁶⁷ Ayrıca hicrî üçüncü asrın ilk yarısında Belh’de 400 civarında faal medrese ve 900 civarında ilk dereceli okul bulunduğunun belirtilmesi, sanılanın aksine medrese kültürünün bölgede bir asır öncesinden itibaren geliştiğini göstermektedir.¹⁶⁶⁸ Dolayısıyla Belh’e yakın olan Buhara’da aynı durumun söz konusu olduğu söylemek mümkündür.

İlk medrese geleneğinin Mâverâünnehir’de Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Ebû Hafs el-Kebîr ile başladığı ve buradan İslam dünyasının diğer beldelerine yayıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Makrîzî, ilk medresenin Nîsâbûr’da hicretten 400 sene sonra açıldığını belirtmektedir.¹⁶⁶⁹ Zehebî, her ne kadar ilk medreselerin vezir Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından açıldığını belirtse de Sübkî, bunun doğru olmadığını ondan önce Nîsâbûr’da dört medresenin açıldığını belirtir. Bunlar, el-Medresetü’l-Beyhakîyye, Nîsâbûr valiliği esnasında Nasr b. Sebük Tegin’in (ö. 412/1021-1022) yaptırdığını el-Medresetü’s-Saîdiyye, Ebû Sa’d İsmail b. Ali el-Esterâbâdî’nin yaptırdığı medrese ve Ebû İshak el-İsferâyenî (ö. 418/1027) için yapılan medresedir. Sübkî, ayrıca Hâkim’den (Târîhu Nîsâbûr) naklen Ebû İshak el-İsferâyenî’nin medresesinden önce Nîsâbûr’da medrese yapılmadığını nakleder.¹⁶⁷⁰

Kureşî, Hz. Ali’nin soyundan gelen Muhammed b. Muhammed b. Ahmed’in (ö. 491/1098) Semerkant’ta bulunan Medresetü Kusem b. Abbâs’ta ders verdiğinden bahseder.¹⁶⁷¹ Kusem b. Abbâs (ö. 57/676), Hz. Peygamberin amcasının oğlu olup

¹⁶⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 52/251; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/125; Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/63.

¹⁶⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 1/143.

¹⁶⁶⁸ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 21.

¹⁶⁶⁹ Makrîzî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr bi zikri’l-hutat ve’l-âsâr*, 4/199.

¹⁶⁷⁰ Sübkî, *Tabakâtu’ş-Şâfiyyeti’l-kübrâ*, 4/314.

¹⁶⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/114.

Muâviye döneminde Horasan'da Hz. Osman'ın oğlu Saîd ile birlikte cihat ve fetih faaliyetlerine katılmış ve Semerkant'ta şehit edilmiştir.¹⁶⁷² Medresenin o dönemlerde inşa edilmiş olması mümkün görünmemekle birlikte Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin burada ders vermeleri, Kusem b. Abbâs'ın adının bu medreseye verildiği izlenimini uyandırmaktadır. Sem'ânî, genel olarak hicrî dört ve beşinci asırlarda faal olan bazı medreselerden bahseder. Bunlar Semerkant'ta Medresetü Re'sü Sikketi Amûr ve Medresetü Re'sü Sikketi Hâiti Hayyân, Buhara'da Medresetü Ebû Hafs ve Medresetü Ebû Bekir b. Fadl, Nîsâbü'r'da Medresetü Ahmed b. İshak es-Sıbgî, Medresetü Ebî'l- Velîd, Medresetü'l-Beyhakî ve Mederesetü Sikketi Harb, Serahs'ta Medresetü's-Seramerd, Merv'de Medresetü Temîme'dir.¹⁶⁷³ Netice olarak medrese geleneği hicrî üçüncü asrın başlarında oluşmaya başlamış, dördüncü asırda medreseler hızla çoğalmış ve beşinci asırda neredeyse medrese olmayan İslam şehri kalmamıştır.

4.2. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevreleri

4.2.1. Dördüncü Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (4. Tabaka)

Bu başlık altında dördüncü tabakada bulunan Irak, Horasan, Mâverâünnehir ve Mısır Hanefî fıkıh çevreleri ele alınacaktır.

4.2.1.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi

Dördüncü nesil Hanefî fukahâ arasında mezhebe katkısı yönüyle öne çıkan fakih, Irak meşâyihinin lideri olarak telakki edilen Kerhî'dir. O, yetiştirdiği çok sayıda öğrenci ile bu döneme damgasını vurmuştur. Onun mezhep birikiminden yola çıkarak ortaya koyduğu pek çok usûl görüşlerine öğrencisi Cessâs atıf yapmıştır. O, bu yönüyle mezhebin teorisyeni olarak görülebilir. Ayrıca kendisi Irak bölgesinde ilk muhtasar çalışmasını yapmıştır. Kerhî, kadılık görevi almaktan ısrarla kaçınmış ve öğrencilerine de bu yönde telkinde bulunmuştur. Hatta diğer fakihlerden farklı bir tavır geliştirerek kadılık görevi alan öğrencileriyle irtibatını kesmiştir. Kerhî'nin bu tavrı, ilim öğrenmeye verdiği değerden kaynaklanabileceği gibi siyasî idarenin baskısından uzak kalıp akademik bağımsızlığını koruma isteğinden kaynaklanmış olabilir. Kerhî'nin gerek kendisi gerek

¹⁶⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/260; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 398; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 24/150.

¹⁶⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/17, 3/161-162, 5/83, 95, 6/179, 7/20, 8/47, 193, 248, 11/112, 13/444.

hoca ve talebeleri i'tizâl düşüncesiyle ilişkilendirilmiştir. Irak bölgesinde hatta sadece Bağdat'ta Hanefî düşüncenin öğretildiği çok sayıda ders halkası bulunmaktaydı. İ'tizâl düşüncesine karşıtlığı bilinen Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ders halkası, bu dönemde alternatif ders halkası olarak göze çarpmaktadır. Kâdî'l-Harameyn Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 351/962), önceleri Kerhî'nin derslerine devam ederken oradan ayrılıp Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ders halkası katılması, bu iki ders halkası arasındaki rekabetin varlığını göstermektedir. Bu dönemde Irak bölgesi ders halkaları, Bekir b. Muhammed el-Ammî ve öğrencisi Ebû Hâzim el-Kâdî'ye dayanmaktadır. Bu kısımda onların öğrencileri ile dönemin öne çıkan diğer fakihleri ele alınacaktır.

Ebû Hâzim Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî (ö. 292/905), aslen Basralı olup Bekir b. Muhammed el-Ammî ve diğer Basralı âlimlerden ders almıştır. Aynî, onun İsa b. Ebân'ın öğrencisi olduğunu belirtir. Hatîb el-Bağdâdî, onun Bekir el-Ammî, Hilâl b. Yahyâ ve tâbiînden Mahmûd el-Ensârî'den ders aldığını, Abdurrahman b. Nâil b. Necîh ve Muhammed b. Şucâ'ın da ashâbı olduğunu belirtir.

Hanefî fıkıh tarihinde Ebû Hâzim'i öne çıkaran üç temel husus bulunduğu görülür. Bunların ilki eğitim-öğretim faaliyetindeki rolüdür. Öğrencileri arasında Tâhâvî, Ebû Tâhir ed-Debbâs ve İbn Ebû Musa bulunmaktadır. Kerhî de Ebû Saîd el-Berdaî'nin talebesi iken onun meclisine gelmiş ve onunla görüşmüştür. Bu sayılan öğrencilerin tamamı sonraki dönem Hanefî fıkıhında en etkin sîmalardan olmuşlardır.

Ebû Hâzim'i öne çıkaran ikinci husus ise pek çok farklı beldeye üstlendiği kadılık görevidir. O, halife Mu'tazîd ve oğlu Müktefî dönemlerinde Şam, Kûfe, ve Kerh'de kadılık yapmıştır. Kâtib Çelebi, Ebû Hâzim el-Kâdî'nin Mu'tazîd döneminde 283/896-897 yılında Bağdat'ın doğu yakasında kadılık yaptığı bilgisini verir. İbn Asâkir, Ebû Hâzim'in Muhammed b. İsmail'den sonra Dımaşk, Ürdün ve Filistin kadılığı yaptığını, Ahmed b. Tûlûn döneminde Dımaşk'ta Ebû Ahmed el-Muvaffak Camiinde fetva verdiğini belirtir. Vekî', Ebû Hâzim'in Bağdat'ın doğu tarafında daha sonra vefatına kadar da Kûfe'de kadılık yaptığını belirtir. Onun Dımaşk, Ürdün ve Filistin kadılığı Bağdat ve Kûfe kadılıklarından öncedir. Kerhî, Ebû Saîd el-Berdaî'nin talebesiyken Ebû Hâzim'le karşılaşmış ve onun meclisine gelmiştir. Ebû Hâzim, miras hesap, dağıtım ve

paylaştırma ile vasiyet konularında uzman, verâ sahibi bir âlimdir. Muhaddisler onun hakkında genellikle olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹⁶⁷⁴

Ebû Hâzim'i önce çıkaran bir başka husus ise telif faaliyetidir. Onun eserleri arasında *el-Mehâdir ve's-sicillât*, *Edebü'l-kâdî*, *el-Ferâiz* ve *el-Emâlî* bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, *el-Câmiu'l-Kebîr* şerhleri arasında onunkini de zikreder.¹⁶⁷⁵ Klasik literatürde Ebû Hâzim'in rehinle ilgili görüşüne atıf yapılmıştır.¹⁶⁷⁶

Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin (Hasan) el-Berdaî' (ö. 317/930), aslen Horasanlı olup fıkhi Ebû Ali ed-Dakkâk, Musa b. Nasr ve Ebû Hâzim el-Kâdî'den öğrenmiştir. İbn Kutluboğa, onun İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'den de ders aldığını belirtir. Ancak İsmail b. Hammâd'ın 212/827 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda bunun mümkün olmadığı görülecektir. Ebû Saîd el-Berdaî'nin İsmail b. Hammâd'ın *Kitâbü'l-İrcâ'*sını tenkit etmesi sebebiyle ikisi arasında hoca-talebe ilişkisi kurulmuş olması muhtemeldir. Leknevî, onun talak ve köle azadı üzerine yapılan yemin meselelerini anlayamadığı için Bağdat'a geldiğini ve Ebû Hâzim el-Kâdî'nin yanında dört yıl kaldığını belirtir.

Öğrencileri arasında Kerhî, Ebû Tâhir ed-Debbâs ve Ebû Amr et-Taberî bulunmaktadır. Kendisine kaynaklarda el-Berdaî' ve el-Berzaî' şeklinde iki ayrı nisbe verilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, onun aynı zamanda Mu'tezilî kelim âlimi olduğunu belirtir ve Dâvûd b. Ali ile girdiği bir münazaradan bahseder. Buna göre Ebû Saîd el-Berdaî, hac yolculuğuna çıktığında Bağdat'a gelmiş ve camide Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî'nin Hanefî bir adamla münazara ettiğine, adamın da zayıf kaldığına şahit olmuştur. Bunun üzerine kendisi oturup onunla münazaraya girişmiş ve Dâvûd b. Ali kalkıp gitmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Ebû Saîd el-Berdaî, Bağdat'ta kalıp ders vermeye karar vermiştir.

¹⁶⁷⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/296-297; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 165; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhi*, 11/64-65; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/198; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 34/78; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/540; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 182; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/244/245; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 86; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/363. Ayrıca bk. Kasım Kırbıyık, "Ebû Hâzim el-Kâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/158.

¹⁶⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/297; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1, 569; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/505; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/101.

¹⁶⁷⁶ Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, 10/178; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 13/14.

Ebû Saîd el-Berdaî, hac için gittiği Mekke’de Karmâtîler tarafından diğer hacılarla birlikte katledilmiştir.¹⁶⁷⁷ Kaynaklarda Ebû Saîd el-Berdaî’nin görüşlerine atıf yapılmıştır.¹⁶⁷⁸ Kâtib Çelebi, Ebû Saîd’in İsmail b. Hammâd’ın *Kitâbü’l-İrcâ*’sını tenkit ettiğini belirtir.¹⁶⁷⁹ Ayrıca kaynaklarda ona Hanefîlerle İmam Şâfiî arasındaki ihtilafları konu edinen *Mesâilü’l-Hilâf* adlı eser nispet edilir.¹⁶⁸⁰ Bu nispet doğru kabul edildiği takdirde Ebu Saîd’in Hanefî mezhebinde hilafa dair ilk eser veren kişi olduğu ortaya çıkmaktadır.

228/842 yılında doğan **Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed b. Sâid** (ö. 318/930-931), Ebû Ca’fer el-Mansûr’un mevlâsıdır. Kendisi döneminin en önemli hadis hafızlarından biri olup Irak, Şam, Hicaz ve Mısır’a seyahatlerde bulunmuştur. Fıkıh Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtey’den öğrenmiştir. Fıkıh konularına göre hadisleri tasnif ettiği sünenleri olup Kûfe’de vefat etmiştir.¹⁶⁸¹ *es-Sünen, el-Müsned, Kitâbü’l-Kirâât, Mecâlis, el-Emâlî, el-Hadîs, Hadîsu Abdullah b. Mes’ûd* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁶⁸²

Ebû Ca’fer Ahmed b. İshak b. Bühlûl et-Tenûhî (ö. 318/930), 231/845 yılında Enbâr’da doğmuştur. Hadis ilmindeki maharetiyle öne çıkan Ahmed b. İshak, sika olarak nitelendirilmiştir. Kendisi şiir, dil, siyer, tefsir alanlarında da çalışmalar yapmış olup çok yönlü bir âlimdir. Muvaffak-Billah döneminde, 276/889-890 yılında Enbar, Hayt ve Tarîkatü’l-Gurab’ta kadılık görevi üstlenmiş ve Mu’tazîd döneminde de kadı olarak görev almıştır. 292/904-905 yılında Müktefî döneminde Cebel’in köylerinde kadılık yapan Ahmed b. İshak, İbn Mu’tez fitnesinden sonra Muktedir-Billah döneminde, 296/908

¹⁶⁷⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/321; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, 23/528; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâtî’l-Hanefiyye*, 1/66-67; İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcîm*, 135; Temîmî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcîmî’l-Hanefiyye*, 1/341/342; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmî’l-Hanefiyye*, 19-20. Ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Ebû Saîd el-Berdaî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/219-220.

¹⁶⁷⁸ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 7/135, 12/139; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu’l-burhânî fî’l-fikhi’n-Nu’mânî*, 1/307, 3/307, 4/238, 8/9; Zeylâî, *Tebyînü’l-hakâik şerhu Kenzü’d-dekâik ve Hâşiyetu’s-Şilbî*, 1/151, 3/101, 4/124; Bâbertî, *el-Înâye şerhu’l-Hidâye*, 1/286, 386, 7/115; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 1/148, 2/179, 290, 394, 395, 3/46, 8/374, 12/376; İbn Nüceym, *Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, 1/311.

¹⁶⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*, 2/1388.

¹⁶⁸⁰ Ziriklî, *el-A’lâm*, 1/115.

¹⁶⁸¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 14/234-237; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, 23/574-575; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/306; Kınalızâde, *Tabakâtü’l-Hanefiyye*, 20.

¹⁶⁸² İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifin ve âsâru’l-müellifin*, 2/517; Sezgin, *Târîhu’t-turâs’l-Arabî (Ulûmu’s-şer’iyye)*, 1/347; Karabulut, Karabulut, *Mu’cemü’t-târîhi’t-turâsî’l-İslâmî fî mektebâtî’l-âlem: el-Mahtûtât ve’l-matbûât*, 5/3944.

yılından başlayarak 316/928 yılına kadar 20 yıl süreyle Bağdat'ta kadılık yapmıştır. Kureşî, Ahmed b. İshak'ın *en-Nâsih ve 'l-mensûh*, *ed-Dua*, *en-Nahiv* ve tamamlamadığı *Edebü 'l-kâdî* adlı eserlerinin olduğunu belirtir.¹⁶⁸³

Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî (ö. 324/935-936), Eş'arî mezhebinin kurucu imamıdır. Kureşî, onun Mu'tezilî olduğu dönemde Hanefî olduğunu belirtir. Diğer Hanefî tabakât kitaplarında da ismi geçmektedir. Bununla birlikte o, daha çok Şâfiî olarak bilinmektedir.¹⁶⁸⁴

Hanefî fıkıh ve usul düşüncesinin sistemleşmesinde büyük öneme sahip olan **Ebü'l-Hasen Ubeydullâh b. Hüseyin b. Dellâl el-Kerhî** (ö. 340/952), 260/873-874 yılında doğmuştur. Kendisi Ebû Hâzim el-Kâdî ve Ebû Saîd el-Berdaî'den fıkıh, Mu'tezilî Ebû Abdullah el-Basrî'den kelam öğrenmiş ve yaklaşık 317/929-930 yılında Irak Hanefî ders halkasının başına geçerek Hanefîlerin liderliğini üstlenmiştir. Öğrencileri çeşitli bölgelere dağılan Kerhî, ilme düşkün verâ sahibi bir fakihtir. Ahir ömründe felç geçirdiğinde bile öğrencilerinin yardım tekliflerini kabul etmemiştir.¹⁶⁸⁵

Kerhî'nin öne çıktığı hususlardan biri tedris faaliyetleridir. Kendisi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, Ebû Bekir ed-Dâmegânî, Ebû Ali eş-Şâfiî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî bulunmaktadır.¹⁶⁸⁶ Şirâzî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs'ın Kerhî'nin ashabından olduğunu, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Muhammed ed-Darîr'in ise ondan ilim

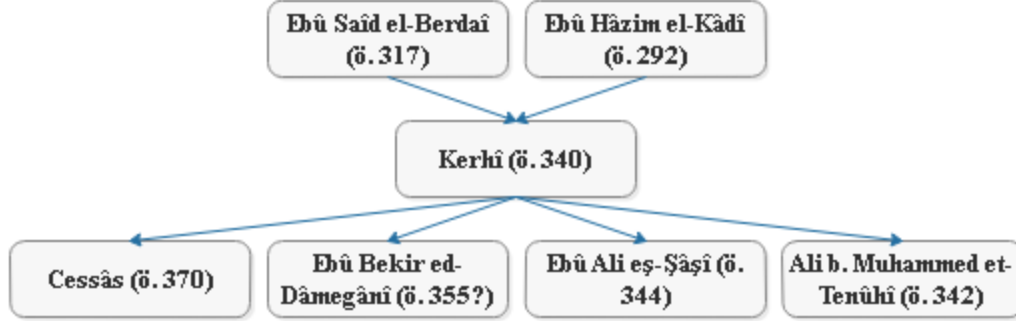
¹⁶⁸³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/250-253; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 13/292-295; Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/57-59; İbn Kutluboğa, *Tâcu 't-terâcîm*, 79-80; Temîmî, *et-Tabakâtu 's-seniyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 1/271-276. Eserleri için ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-funûn*, 1/1, 2/1417, 1920; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 1/160.

¹⁶⁸⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 2/247-248; Kınalızâde, *Tabakâtü 'l-Hanefiyye*, 12; Dimaşkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfiyyîn*, 1/208. Ayrıntılı bilgi için bk. İrfan Abdülhamit Fettah, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/444-447.

¹⁶⁸⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 166-167; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 10/352-353; Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhîr ve 'l-a 'lâm*, 25/197-198; İbn Kutluboğa, *Tâcu 't-terâcîm*, 200-201; Temîmî, *et-Tabakâtu 's-seniyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 4/420-421; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü 'l-Mu'tezile*, 130.

¹⁶⁸⁶ Şirâzî, *Tabakâtü 'l-fukahâ*, 142; Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/337.

öğrendiğini belirtir.¹⁶⁸⁷ Ancak Saymerî ve Kureşî, Yahyâ b. Muhammed'in Kerhî'nin ashabından ders aldığını belirtmiştir.¹⁶⁸⁸

Şekil 12: Kerhî'nin Hoca ve Talebeleri

Kaynaklarda *Kitâbü'r-Riyâd* sahibi Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin de Kerhî'den fıkıh öğrendiği, Cessâs'ın da ona öğrenci olduğu belirtilir. Birçok kaynaktan Ebû Sehl'in Cessâs'ın hocası olduğu bilgisi doğrulanabilirken Kâtib Çelebi, aksini ifade etmektedir. Ayrıca Ebû'l-Hüseyin Kâdî'l-Haramey, önceleri Kerhî'nin ders halkasında iken daha sonra Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ders halkasına geçmiştir. Her ikisi de Nîsâbûr'a döndükten sonra tüm Nîsâbûr fukahâsı, Ebû Sehl veya Ebû'l-Hüseyin'e intisap etmiş ve onların içtihatlarının dışına çıkmamışlardır.¹⁶⁸⁹ Ebû'l-Ferec el-Umânî'nin Kerhî'ye yetiştiği, Kerhî'nin onu Ebû Ali eş-Şâşî'ye emanet ettiği, kendisinden rivâyet edilmiştir.¹⁶⁹⁰ Kureşî, Ahmed b. Yûsuf el-Ezrak'ın (ö. 378/998) da Kerhî'den fıkıh öğrendiğini belirtir.¹⁶⁹¹

Kerhî'nin, hocası Ebû Hâzim el-Kâdî'nin diğer öğrencileri Tahâvî ve Ebû Tahir ed-Debbâs'la ilişkisine dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Kerhî'nin hacda Tahâvî ile karşılaşınca kadar onu müçtehit olarak gördüğü, sonrasında “Mısır'da Tahâvî bile içtihat ehli değil” dediğine ilişkin rivâyet göz önüne alındığında ikisinin farklı anlayışlara sahip oldukları anlaşılmaktadır.¹⁶⁹² Ayrıca ehl-i hadîs ulemâ

¹⁶⁸⁷ Şîrâzî. *Tabakâtü'l-fukahâ*, 144.

¹⁶⁸⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 173; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/216.

¹⁶⁸⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 171; Şîrâzî. *Tabakâtü'l-fukahâ*, 144; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/249, 254; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/185; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 81.

¹⁶⁹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 169; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/329.

¹⁶⁹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/133.

¹⁶⁹² İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 130.

çevresinde yetişen Tahâvî'nin i'tizâl görüşlerine meyli bilinen Kerhî'den bu özelliği sebebiyle uzak durmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

Ebû Tâhir ed-Debbâs ve Kerhî'nin aynı dönemde kendilerine mahsus ders halkalarının olması, onların aynı anlayışa sahip olmadıklarını göstermektedir. Kerhî'nin kendi döneminde Mu'tezile'nin önde gelenlerinden olduğu ileri sürülmüştür.¹⁶⁹³

Kerhî, ömrünün sonunda felç olduğunda eğitim-öğretim işlerini Ebû Ali eş-Şâî'ye, fetva işlerini Ebû Bekir ed-Dâmegânî'ye bırakmış ve Hanefî mirasının Ebû Ali eş-Şâî'den ezberlenmesini istemiştir.¹⁶⁹⁴

Hanefî tabakât eserlerinde Kerhî'nin eserleri bağlamında *Hizânetü'l-ekmel* adlı eserin müellifinin Kerhî olup olmadığı, çeşitli tartışmalara konu olmuştur. İbn Kutluboğa, Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî'nin Kerhî'den ders aldığını, *Hizânetü'l-ekmel* adlı eserin ona ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet edildiğini, doğrusunun Yûsuf b. Ali olabileceğini belirtir.¹⁶⁹⁵ Kureşî, *Hizânetü'l-ekmel*'in sahibi Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî'nin Kerhî'nin öğrencisi olduğunu söyler.¹⁶⁹⁶ Kâtib Çelebi, Kureşî'nin yanlış tespit yapmış olabileceğini belirtir.¹⁶⁹⁷ Leknevî, Kâtib Çelebi'yi tasdikleyip Ebû Abdullah Yûsuf b. Muhammed el-Cürcânî'nin Kerhî'nin öğrencisi olduğunu, onun altı ciltlik *Hizânetü'l-ekmel*, *Şerhu'z-Ziyâdât*, *Şerhu'l-Câmiu'l-kebîr* ve *Muhtasarı Kitâbi'l-Kerhî* adlı eserleri olduğunu belirtir. Ayrıca *el-Câmiu'l-kebîr*'i şerhedenin Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî (ö. 398/1007-1008) olduğunu, *Hizânetü'l-ekmel*'in müellifinin de Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ali b. Muhammed olduğunu nakleder. Leknevî, daha sonra bu eserin yazılmasında faydalanan eserlerin telif tarihinin 522/1128 yılında başlaması nedeniyle Kefevî'nin yaptığı tespitin yanlış olabileceğine dikkat çeker. Bu durumda Yûsuf b. Ali'nin 340/952 yılında vefat eden Kerhî'nin öğrencisi olması mümkün görünmemektedir.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 14/85.

¹⁶⁹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168.

¹⁶⁹⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 318.

¹⁶⁹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/228.

¹⁶⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/434.

¹⁶⁹⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 231. Ayrıca bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/242; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 13/319; Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 5/4007.

İbn Kutluboğa, Kerhî'nin kadılık görevi alan ashabını terk ettiği bilgisini verir. Anlaşıldığı kadarı ile o, yargı işlerinden uzak durmuş, öğrencilerinin de uzak durmasını istemiştir.¹⁶⁹⁹

Kerhî, İbn Kemalpaşa tarafından yapılan fukahâ tasnifinde meselede müçtehit olarak nitelendirilmiştir. Bu tabakada bulunan fakihler, usûl ve fûrûda hocalarına muhalefet edemezler, ancak mezhebin usûl ve kaideleri çerçevesinde hakkında bir hüküm olmayan meselelerde hüküm istinbat edebilirler.¹⁷⁰⁰

Kerhî, *el-Muhtasar*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Eşribe* adlı eserleri kaleme almıştır.¹⁷⁰¹ Leknevî, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserlerin İmam Muhammed'in eserlerinin şerhi olduğunu belirtir.¹⁷⁰² Ziriklî de onu bu hususta destekler. Ayrıca Kerhî'nin *er-Risâle fî'l-usûl* adlı eseri bulunmaktadır.¹⁷⁰³ Kerhî'nin, bu eseri, Hanefî mezhebinin usûlüne ilişkin kendi tespitleriyle derlediği kurallardan oluşturduğu mezhep içinde usule ilişkin yazılmış ilk risâledir. Kehhâle, mezkûr eserlerine *Tahlîlu nebîzi't-temr* adlı eseri de ekler. Sezgin, Kerhî'nin *el-Muhtasar* adlı eserinin Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) şerhinin içinde günümüze geldiğini belirtir. Karabulut, Kerhî'nin fûrû fıkıh alanında yazdığı *el-Akvâlü'l-usûliyye* adlı eserinden bahseder.¹⁷⁰⁴ Kaynaklarda Kerhî'nin pek çok görüşüne atıf yapılmıştır.¹⁷⁰⁵

Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman et-Taberî (ö. 340/951-952), İbn Dânkâ olarak bilinir. Hanefî fukahâsının büyüklerinden kabul edilen Ebû Amr et-Taberî,

¹⁶⁹⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 201.

¹⁷⁰⁰ İbn Kemal Paşa - Taşköprüzâde, *Risâletân: Tabakâtü'l-müctehidîn li İbn Kemal Paşa ve İlmü'l-bahs ve'l-münâzara li Taşköprüzâde*, 14; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 8.

¹⁷⁰¹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 201. Kâtip Çelebi, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ındaki bir ifadeye dayanarak en geniş hacimli eserinin *el-Câmiu'l-kebîr*, sonra *el-Câmiu's-sağîr* ve hacmi en dar olan eserinin ise *el-Muhtasar*'ı olduğunu belirtir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/570.

¹⁷⁰² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 108.

¹⁷⁰³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/193.

¹⁷⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/239; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/101-102; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1499. Ayrıca Kerhî ile ilgili bk. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/285-287.

¹⁷⁰⁵ Örnekler için bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/229, 8/534; Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 364-365; Kudûrî, *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, 4/1670, 12/6529; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/51, 26/118; Alâeddîn es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/10, 3/331; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/7, 4/466; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/45, 9/438; Mevslî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/26, 5/42; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/22, 6/184; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/112, 10/480; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/271, 13/370; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/93, 8/452.

Ebû Saîd el-Berdaî'den fıkıh öğrenmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Muhammed Abdük bulunmaktadı. *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'i şerh etmiştir. Kerhî'nin Bağdat'ta ders halkası varken Ahmed b. Muhammed de Bağdat'ta, Mescid-i Derb'de ders veriyordu. Kehhâle, onun *Kitâbü's-Şîrb* adlı eserinden bahseder.¹⁷⁰⁶ Ebû Amr et-Taberî, kadı Ahmed b. Abdullah el-Hırakî'nin yanında şehit düşmüştür.¹⁷⁰⁷ Kaynaklarda Ebû Amr et-Taberî'nin görüşlerine az da olsa yer verilmiştir.¹⁷⁰⁸

Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Süfyân ed-Debbâs (öl.?), ehl-i re'yi'n Irak imamlarından biridir. Kaynaklarda vefat tarihine ilişkin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ebû Tâhir ed-Debbâs, Ebû Hâzim el-Kâdî'den fıkıh öğrenmiştir. Saymerî ve Hatîb el-Bağdâdî, onun Ebû Saîd el Berdaî'den de ilim öğrendiğini nakletmektedir. Kureşî, Ebû Tâhir ed-Debbâs'ı itikadı sağlam, ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak niteler ve onun rivâyetleri bildiğini özellikle belirtir. Ebû Tâhir ed-Debbâs, Şam'da kadılık görevi üstlenmiştir. Kâtib Çelebi, onun Samarra kadısı olarak da görev yaptığını belirtir. Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ahir ömründe derslerini bıraktığı, Hicaz'a gidip ibadetle meşgul olduğu ve Mekke'de vefat etmiştir.¹⁷⁰⁹ O, *el-Câmiu's-sağîr*'i yeniden düzenlemiştir.¹⁷¹⁰

Öğrencileri arasında kendi zamanında Hanefîlerin şeyhi kabul edilen Kâdî'l-Hameyn Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 351/962) de bulunmaktadır.¹⁷¹¹ Kudûrî, Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın *Şerhu'l-Câmî*'de bulunan bir görüşüne atıf yapar.¹⁷¹² Buradaki ifadedden mezkûr eserin Ebû Tâhir ed-Debbâs'a ait olduğu intibai uyanmaktadır. Ancak farklı kaynaklarda bu eserin ona ait olduğuna dair bir bilgi bulunamamıştır.

Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın Ebû Hanîfe'nin mezhebine dair 17 küllî kaide derlemiştir. Rivâyete göre o, bu kaideleri herkes yatsı namazından çıktıktan sonra camide tekrar

¹⁷⁰⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168-169; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/111, 2/260; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 337-338; Kmalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/34-35 (8 numaralı dipnota bk.); Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/64; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/218; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 35; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/563, 569; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/62; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/116.

¹⁷⁰⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168.

¹⁷⁰⁸ Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 7/264, 268, 8/164.

¹⁷⁰⁹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhu*, 4/321; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/116-117; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 165-166; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 336; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/236; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 187.

¹⁷¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/563.

¹⁷¹¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 1/367.

¹⁷¹² Kudûrî, *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, 4/2017.

ediyordu. Bunu öğrenen Şâfiî âlim Ebû Saîd el-Herevî, camide bir hasırın içine saklanmış ve bu kaideleri dinlemeye çalışmıştır. Ancak öksürdüğünde durumu fark eden Ebû Tâhir ed-Debbâs, onu döverek camiden çıkarmıştır.¹⁷¹³ Ebû Saîd el-Herevî'nin yedi kaideyi öğrendiği ve bunları ashabıyla paylaştığı, kadı Hüseyin'in de bunlardan faydalanarak Şâfiî mezhebini dört kaideye indirgediği belirtilir. Bu dört kaide, “Yakîn şüpheyi izale eder, meşakkat teysiri celbeder, zarar izale olunur ve âdetler hakemdir.” şeklindedir.¹⁷¹⁴ Bu olay, Ebû Tâhir'in ilmini paylaşmak istemediği gibi bir durumu akla getirirse de onun Ebû Saîd el-Herevî'nin kendisini gizlice dinlemesine kızmış olması ihtimali daha yüksektir. Ayrıca Şâfiîlerle Hanefiler arasındaki rekabet düşünüldüğünde Ebû Saîd'in Şâfiî olması onun bu tutumunda etkili olmuş olabilir. Diğer taraftan kavâid-i külliye çalışmaları dikkate alındığında Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın bu alanda ilk çalışmayı yapmış olması muhtemeldir. Çağdaşı Kerhî'nin de kavâidle ilgili bir risâlesinin bulunması göz önünde bulundurulduğunda hicrî dördüncü asır ve hemen öncesinde bu alanda çalışmaların yapılmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Kerhî'nin Ebû Tâhir ed-Debbâs'tan bu 17 kaideyi alıp geliştirdiği ve eserinde 39 kaide kaydettiği ileri sürülmüştür.¹⁷¹⁵ Kaynaklarda Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın görüşlerine çokça atıf yapılmıştır.¹⁷¹⁶

4.2.1.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi

Dördüncü tabakada öne çıkan Hanefî fakihler, genel olarak Belh, Buhara ve Semerkant'ta yetişmiştir. Bu dönemlerde söz konusu şehirler arasında ilmî hareketliliğin çok olduğu Irak bölgesine yapılan yolculukların azaldığı görülmektedir. Bu bölgede zâhid kişilikleriyle ön plana çıkan fakihler, kelam ilmiyle de meşgul olmuşlardır. Bunun nedeni Irak bölgesinden bölgeye gelen Mu'tezile, Cehmiyye ve aşırı Şîî gruplar ile bölgede

¹⁷¹³ Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 14-15. Bu olayda adı geçen Ebû Saîd el-Herevî'nin olayı Heratlı Hanefilere nakleden kişi olduğu, olayın başka biri ile Ebû Tâhir arasında cereyan ettiği belirtilmiştir. Bk. Hamevî, *Gamzü'l-uyûni'l-besâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/36.

¹⁷¹⁴ Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 7.

¹⁷¹⁵ Ebû Bekir b. Muhammed Takıyyüddîn el-Husnî, *el-Kavâid*, thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa'lân - Cibrîl b. Muhammed el-Basîlî (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1997), 1/42.

¹⁷¹⁶ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/49, 12/80, 15/145, 19/34; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/69; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 1/17, 1/247, 3/128, 4/188; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/131, 132, 415, 2/50, 3/131, 7/393, 9/216; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/34, 36, 270, 3/91, 133; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/113, 3/411, 5/133, 8/16; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/489, 498, 508, 2/354, 6/74, 187, 9/230, 13/14; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/140, 144.

bulunan Hint kökenli dinlerin mensuplarıyla mücadele etmenin gerekmesidir. Bunlarla mücadelede Ebû Hanîfe'nin kelimî görüşlerini referans alan İmam Mâturîdî'nin kendisi, hoca ve talebeleri öne çıkmaktadır. Bu tabakada bulunan Hâkim eş-Şehîd'in çalışmaları ile mezhebin temel başvuru kaynakları oluşturulmuştur. Ayrıca bu tabakada bulunan özellikle Belhli fakihlerin nevâzile dair görüşleri, sonraki dönemlerde toplanarak mezhebin iç dinamikleriyle hayatını sürdürmesi sağlanmıştır. Bölgeyi hakimiyetine alan Sâmanîlerin Hanefî mezhebini desteklemeleri, mezhebin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde zâhidâne bir yaşam tarzı benimseyenler istisna edilirse Hanefî fakihler, kadılık görevi almaktan imtina etmemişlerdir. Bu kısımda Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan dördüncü tabaka Hanefî âlimler, kronolojik sırayla ele alınacaktır.

Ebû Bekir Muhammed b. Yemân es-Semerkandî (ö. 268/881-882), Hanefî ulemâsının öne çıkan fakih ve kelamcılarındandır. Kureşî, onun İmam Mâturîdî'nin tabakasından olduğu bilgisini verir. Kâtip Çelebi, onun vefat yılını 268/881 olarak zikreder. Bu bilgiye göre Muhammed b. Yemân, bir önceki tabakadan olmalıdır. Ancak vefat tarihi göz önüne alındığında bu pek mümkün görünmemektedir. O, *Meâlimu'd-dîn, er-Red alâ'l-Kerrâmiyye, Kitâbü'l-İ'tisâm* ve *Kitâbü'l-Envâr* adlı eserlerin sahibidir.¹⁷¹⁷ Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın 255/869 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda *er-Red alâ'l-Kerrâmiyye* adlı eserin onlara karşı yazılan ilk reddiyelerden biri olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷¹⁸

Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (ö. 308/920), hadis hafızı olup Zehebî, asıl adının Muhammed b. Fadl ve lakabının Mekhûl olduğunu nakleder. Kendisinin zühd ve âdab ile ilgili *Lü'lüyyât* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹⁷¹⁹ Kureşî, onun *el-Lübâb* adlı bir eserinin bulunduğunu ve Ebû'l-Muîn Muhammed'in babası olduğunu belirtir. Ayrıca bir sonraki başlık altında verdiği bilgilere göre Mekhûl en-Nesefî, *eş-Şuâ'* adlı eserinde Ebû Hanîfe'den rükûdan kalkıldığında ellerini kaldıranın amel-i kesîr sebebiyle namazının

¹⁷¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/144; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 283; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmî'l-Hanefiyye*, 202; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/147; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/17; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81, 839, 2/1726; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 4/31. Muhammed b. Yemân için ayrıca bk. Muhammed Aruçi, "Semerkandî, Muhammed b. Yemân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/478-479.

¹⁷¹⁸ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 1/358.

¹⁷¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/33.

bozulacağını rivâyet eder. Aynı hususu es-Sağânî, *en-Nihâye*'sinde belirtmiştir. Ayrıca *el-Muhîr*'te *eş-Şuâ'* adlı kitabın ismi verilmeden Mekhûl'ün Ebû Hanîfe'den aynı meseleyi rivâyeti nakledilmiştir. Ayrıca kâdilkudât Ebû'l-Hasen'in "Râvi bu rivâyeti bilmiyor." dediği nakledilmiştir. Sezgin ve Karabulut, Mekhûl'ün *Kitâb fî'l-Fadl Sübhanallah, er-Red alâ'l-bid' ve'l-ehvâ, Kitâbü'n-Nefis, Muhtasaru'r-Red alâ'l-bid' ve'l-ehvâ* adlı eserlerinden bahseder.¹⁷²⁰

Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl b. Abbâs el-Belhî (ö. 319/931), aslen Belhli olup Kâtib Çelebi, onu Ebû Bekir künyesiyle zikreder. Sülemî, Muhammed b. Fadl'ın mezhebi (görüşleri) nedeniyle Belh'ten çıkarıldığını ve bunun üzerine onun Semerkant'a yerleştiğini belirtir. Kendisi Horasan'ın ileri gelenlerinden olup vaiz, zâhid ve sûfidir. Vâiz-i Belhî, onun Ahmed b. Hadraveyh'in arkadaşlarında ve akrabalarından bir olduğu bilgisini verir.¹⁷²¹

Zehebî, onun 317/929-930 yılında vefat ettiğini belirterek kendisini zâhid, allâme ve şeyhülislâm olarak niteler. Muhammed b. Fadl, Kuteybe b. Saîd'den hadis rivâyet edenlerin sonuncusu olup Ahmed b. Hadraveyh el-Belhî'nin ashabındandır. Kendisinden Ebû Bekir b. Mukrî rivâyette bulunmuştur. Zehebî, Sülemî'den nakille Belh fukahâsının Muhammed b. Fadl'ı, Kur'an'ı anlama ve imamların durumları konusundaki düşüncesinden dolayı bid'atçı ve kâfir olmakla itham ettiklerini belirtir. Ancak Zehebî, bunun onun ehl-i hadîs mezhebinin itikadı üzere olması sebebiyle vuku bulduğunu belirtir.¹⁷²²

Muhammed b. Fadl, *el-Fetâvâ* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁷²³ Kureşî, Muhammed b. Fadl ismine yer verip onun müfessir olduğunu belirtir ve ona *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eseri

¹⁷²⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/180. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/348. Eser için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1571; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/284; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/470; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/319; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/33; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 4/34; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3782; Âyiş, *Fihristü'l-matbûâtî'l-Arabiyye fî mektebeti'l-vataniyyeti'l-nemesâviyye*, 50. Ayrıca bk. İlyas Üzümlü, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/570-571.

¹⁷²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1219; Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 171-172; Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 281-282.

¹⁷²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/16, 14/523-526; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 23/550-551.

¹⁷²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1219; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 11/128.

nispet eder. Bu eser Mahmûd b. Sebüktekin (ö. 421/1030) için kaleme alınmıştır. Ancak vefat tarihlerine bakıldığında bu mümkün görünmemektedir. Ayrıca Kureşî, Muhammed b. Fadl'ın Mu'tezilî olduğu bilgisini verir.¹⁷²⁴ Bunların isim benzerliğinden kaynaklanan hatalar olduğu anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. İsme es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938), Belh'in önde gelen sûfî, fakih ve muhaddislerinden olup Ham lakabıyla tanınır. Vâiz-i Belhî, adını, Ham b. Adud şeklinde zikreder. Ebü'l-Kâsım es-Saffâr, Ebû Ca'fer el-Mağîduvânî'den hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Kendisinin Nusayr b. Yahyâ gibi Belh'in ileri gelen 20 âlimiyle karşılaştığı ve Ebû Hanîfe'ye bin meselede muhalefet ettiği nakledilmiştir. Vâiz-i Belhî, bu hususta ondan "Ben bin meselede Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettim ve kendi içtihadımla fetva verdim. Bugün de bu meselelerde benim görüşümle fetva verilir." şeklinde kendi ifadesini aktarır. Ebû Ali Hasan b. Sıddîk, Hamd b. Muhammed b. Hamdûn ve Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Mervezî ondan fıkıh öğrenip rivâyette bulunmuştur. Ebû Ca'fer el-Hinduvânî ondan *el-Muhtelef* adlı eserini rivâyet etmiştir. Aynı eseri ondan öğrencisi Nevkadî, ondan öğrencisi Yûsuf b. Mansûr el-Yesârî, ondan da Ebü'l-Yûsuf el-Pezdevî nakletmiştir. Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın eserleri arasında *Usûlü't-tevhîd*, *el-Mültegatü min el-fetâvâ* ve *el-Muhtelef* bulunmaktadır. Ebü'l-Kâsım es-Saffâr, 87 yaşında vefat etmiştir.¹⁷²⁵

Kureşî ve Temîmî, Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den fıkıh öğrendiğini belirtmekteyse de bu vefat tarihleri açısından mümkün görünmemektedir.¹⁷²⁶ Kaldı ki Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'nin ondan rivâyette bulunduğu dair kayıt zikredilmişti. Kâtib Çelebi, Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın adını Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Hamza es-Saffâr el-Belhî şeklinde vermektedir. Ayrıca kendisinin es-Saffâriyye adlı dâru'l-ilmî (ilim evi) olduğu bilgisini nakleder.¹⁷²⁷ Leknevî, Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın Nusayr b. Yahyâ - Muhammed b. Semâa - Ebû Yûsuf - Ebû Hanîfe şeklinde hoca silsilesini verir ve

¹⁷²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/111.

¹⁷²⁵ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 291; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/78, 2/135, 234; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/41. Burada 1 numaralı dipnota bk. Öğrencisi Hamd için bk. Mansûrî, *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*, 1/472.

¹⁷²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/263; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/393-394.

¹⁷²⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/143.

vefat tarihinde ihtilaf olduğunu belirtir.¹⁷²⁸ Kaynaklarda onun görüşlerine yer verilmiştir.¹⁷²⁹

Semerkant fakihlerinden biri olan **Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî es-Semerkandî**'nin (ö. 331/943'ten önce), soyu Sa'd b. Ubâde'ye dayanır. Kendisi Ebû Bekir el-Cüzcânî'den fıkıh öğrenmiştir. Neseî, kendisini bir ilim denizi, fûrû ve usûlde imam olarak niteler ve onun yirmili yaşlarında ulemânın riyâsetiini üstlendiği bilgisini verir.¹⁷³⁰ Kureşî, el-İdrîsî'nin *Târîhu Semerkand* adlı eserinden nakille onun ilim ve cihat ehli olduğunu, geride iki oğlu Ebû Bekir (Muhammed) (ö. 361/971-972) ve Ebû Ahmed'i (Nasr) bıraktığını ve oğullarının kendisinden fıkıh öğrendiğini belirtir. Oğulları Ebû Ahmed ve Ebû Bekir, Hanefî mezhebini şiddetle savunan ve Semerkant Hanefî geleneğinde öne çıkan iki fakih imamdır. Ebû Nasr el-İyâzî, Nasr b. (İsmail b.) Ahmed b. Esed b. Sâ mân (ö. 331/943) döneminde Türkistan'daki (İsbîcâb) bir gazvede kâfirler tarafından esir edilip şehit düşmüştü. İlim, verâ ve cesaret hususunda kimse onunla yarışamazdı. Ebû Nasr el-İyâzî, şehit düştüğünde geride, ders halkasında Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin akranı 40 öğrenci bırakmıştır.¹⁷³¹ O, İmam Mâturîdî'ye değer verir ve o, gelmeden derse başlamazdı.¹⁷³² Kureşî, eserinin bir başka yerinde ondan Ebû Nasr el-İyâzî el-Kâdî şeklinde bahseder.¹⁷³³ Buna göre Ebû Nasr el-İyâzî'nin yaşadığı dönem itibariyle Sâ mânîler zamanında Semerkant kadılığı yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kaynaklarda Ebû Nasr el-İyâzî'nin vefat tarihi verilmemiştir. Kureşî'nin verdiği bilgiye göre Nasr b. Ahmed b. Esed (ö. 279/892) döneminde şehit edilmiştir. Ancak bu bilgi

¹⁷²⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 26. Eserleri için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81, 2/1813; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 8/104.

¹⁷²⁹ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 6/159; 15/134; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 3/74; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/72, 7/347; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/51, 9/161; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/14, 2/156; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 3/373, 10/502; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/365, 13/512; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/142, 8/532.

¹⁷³⁰ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 356-357.

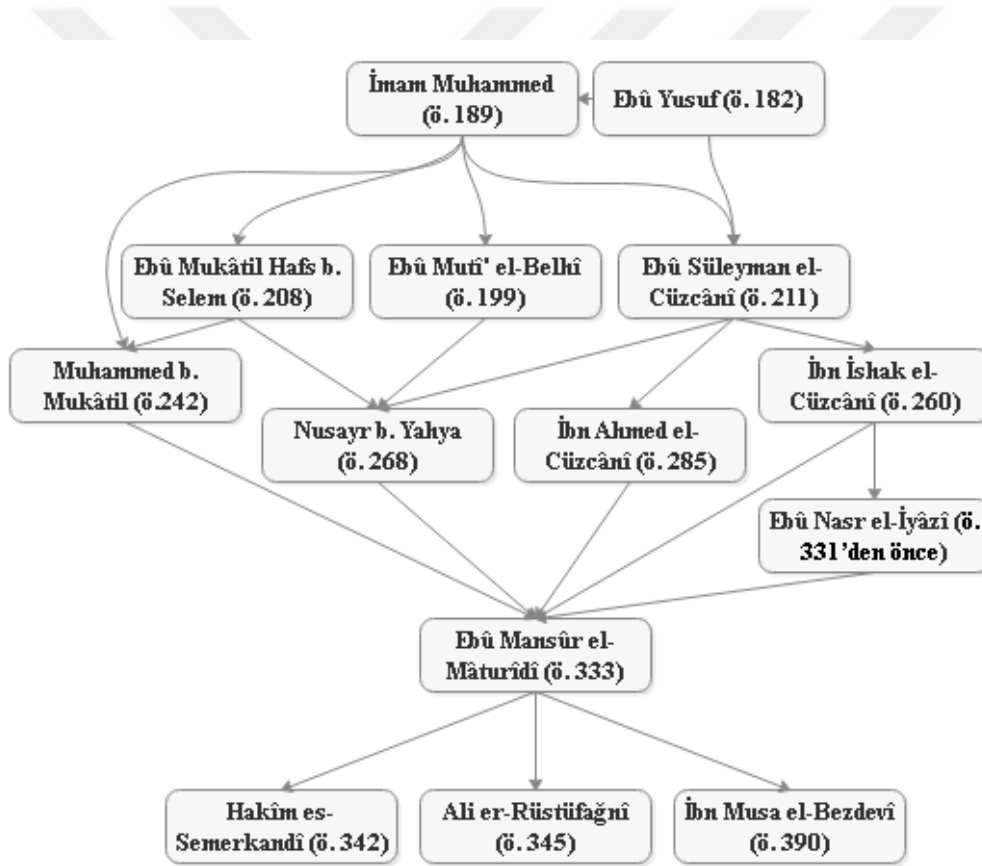
¹⁷³¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/70-71; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/362-363; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 116b, 117ab; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 23; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/155; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/422; Bâselûm, "Mukaddimetü't-tahkîk", 1/80-81.

¹⁷³² Neseî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 359; Velîd b. Ahmed b. Hüseyin ez-Zübeyrî vd. *el-Mevsûatü'l-müeyyessere fî terâcîmi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahiv ve'l-luga* (Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 2003), 3/2356.

¹⁷³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/60.

Kınalızâde'nin eserinde Nasr b. İsmail b. Ahmed (ö. 331/943) şeklinde düzeltilmiştir.¹⁷³⁴ Buna göre İyâzî, 331/943 yılından önce şehit edilmiştir. Leknevî, Ebû Nasr el-İyâzî'nin Ebû Mansûr el-Mâturîdî ile birlikte hocasından ders aldığını belirtir. Ebû Nasr el-İyâzî, Allah'ın sıfatları hakkında *Mes'ele'tü's-Sıfât* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁷³⁵ İbn Âbidîn, onun bir görüşüne yer vermiştir.¹⁷³⁶

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (ö. 333/ 944), Mâturîdî mezhebinin kurucu imamı olup aslen Semerkant'ın Mâturîd mahallesindendir. Kaynaklarda İmam Mâturîdî'nin doğum tarihi zikredilmemekle birlikte hocaları ve akranları göz önünde bulundurulduğunda 248/862 yılından önce doğduğu anlaşılmaktadır.¹⁷³⁷

Şekil 13: Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Hoca ve Talebeleri

¹⁷³⁴ Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 17.

¹⁷³⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 23. Ahmed b. Abbâs için ayrıca bk. İlyas Üzümlü, "İyâzî, Ebû Nasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/499.

¹⁷³⁶ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/164.

¹⁷³⁷ Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/75.

İmam Mâturîdî, Tevbe b. Kuteybe el-Huceymî'den nahiv ve dil dersleri almıştır.¹⁷³⁸ İmam Mâturîdî'nin hocaları arasında Ebû Bekir el-Cûzcânî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî ve Nîsâbûr Kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cûzcânî bulunmaktadır. İmam Mâturîdî, asıl eğitimini ise ed-Dâru'l-Cüzcâniyye'de Ebû Nasr el-İyâzî'den almıştır. Kendisi aynı medresede hocalık vazifesi de üstlenmiştir. İmam Mâturîdî'nin birlikte ilim yolculuklarında bulundukları akranları Ebü'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî, Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem el-Ezdî ve Ebû Bekir Muhammed b. Yemân es-Semerkindî'dir. İmam Mâturîdî'nin öğrencileri arasında Ebü'l-Kâsım el-Hakîm el-Kâdî İshak b. Muhammed es-Semerkindî, Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Musa el-Bezdevî¹⁷³⁹ ve Ebû Abdurrahman b. Ebü'l-Leys (Ebû İsme b. Ebü'l-Leys el-Buhârî?¹⁷⁴⁰) bulunmaktadır. İmam Mâturîdî, İmâmü'l-Hüdâ lakabıyla anılmakta olup Nesefî, onun tasavvufi yönüne dikkat çekmektedir.¹⁷⁴¹ Kureşî, onun tefsirini, kendisinden sonrakilerin müstağni kalamayacağı bir eser olarak nitelendirir ve kabrinin Semerkant'ta olduğunu belirtir.¹⁷⁴²

İmam Mâturîdî, Sâmanîler döneminde yaşamış olup eserleri arasında *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-Makalât*, *Kitâbü Reddî ehli(evâili)'l-edille li'l-Ka'bi*, *Kitâbü Beyani evhâmi(vehmi)'l-Mu'tezile*, *Reddu Tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bi*, *Reddü Kitâbi Vaîd li'l-Ka'bi*, *Reddu Usûli'l-hamse li Ebî Muhammed el-Bâhilî*, *Reddu Kitâbi'l-İmâme li ba'di'r-Ravâfida*, *ed-Dürer fî usûli'd-dîn*, *el-Akîde*, *Vasâya ve münâcât (Fevâid)*, *Kitâb fî'l-Kirâât*, *Risâle fî'l-mevâdi' elletî yekûnü'l-vakfû aleyhe küfran*, *el-Vukûfu'l-mefrûda*, *Kitâbü Te'vîlâtî'l-Kur'an*, *Kitâbü'r-red alâ'l-Karâmita fî'l-usûl*, *Kitâbü'r-Red alâ'l-Karâmita fî'l-fürû'*, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, *Kitâbü Meâhizi(Me'hazi)'ş-şerâi'* ve *Kitâbü'l-Cedel* bulunmaktadır.¹⁷⁴³ Bunların dışında İmam Mâturîdî'ye nispet edilen

¹⁷³⁸ Nesefî, *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*, 115.

¹⁷³⁹ Ebû Muhammed el-Pezdevî'nin öğrencileri arasında İsmail b. Abdüssâdık el-Beyârî bulunmaktadır. Bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 138a.

¹⁷⁴⁰ Bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 125b.

¹⁷⁴¹ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 1/360.

¹⁷⁴² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/130-131; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 249-250; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 195; Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/83-84. Ayrıca bk. Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası* (İstanbul: Basılmamış Doçentlik Çalışması, 2001; Şükrü Özen, Bekir Topaloğlu, "Mâturîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/146-151, 159-165.

¹⁷⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/335, 518, 751, 2/1406, 1408, 1573, 1782; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 1/76; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/19; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 2/36-37; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 11/300; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu'ş-şer'iyye)*, 4/40-42; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*,

ancak ona aidiyeti tam olarak belirlenemeyen eserler de mevcuttur.¹⁷⁴⁴ Kaynaklarda İmam el-Mâturîdî'nin görüşlerine çokça atıf yapılmıştır.¹⁷⁴⁵

İmam Mâturîdî'nin ashabı arasında bulunan Merv'in âlimi **Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî** (ö. 334/945), kendi zamanında Horasan Hanefîlerinin lideri olup Hâkim eş-Şehîd lakabıyla tanınan ve Buhara kadılığı görevi üstlenmiş büyük bir âlimdir. Sâmanî hükümdarı Nûh b. Nasr b. Ahmed, talebelik yaptığı hocası Hâkim eş-Şehîd'i vezir olarak atamıştır. Ebû Hanîfe'nin ashabı içinde en çok hadis ezberleyenlerden biri olarak kabul edilen Hâkim eş-Şehîd, Bağdat, Mekke ve Mısır gibi çeşitli yerlere hadis öğrenmek için yolculuklar yapmıştır. Leknevî, onun 60 bin hadis ezberlediğini belirtir. Hâkim eş-Şehîd, Rey'de askerler tarafından çıkartılan ayaklanmada şehit edildikten sonra Merv'deki Sûr Kidân (Sûrkirân) mezarlığına defnedilmiştir. Leknevî, onun sultan tarafından askerlere teslim edildiğini belirtir. Sem'ânî, Hâkim eş-Şehîd'in rüyasında İmam Muhammed'i gördüğünü, onun "Sen benim kitabımı parçaladığın gibi Allah da senin derini parçalasın." dediğini nakleder. Rivâyete göre isyancı askerler onu parçalayarak şehit etmişlerdir.¹⁷⁴⁶ Bir başka rivâyete göre bir zât, rüyasında gökten Hâkim eş-Şehîd'in kabrine bir ateş düştüğünü, kitabı *el-Kâfî*'nin gelip ateşle kabir arasına girdiğini, sonra ateşin dönüp gittiğini görmüştür.¹⁷⁴⁷ Bu rivâyetler, onun ihtisar çalışmalarının tasvip edildiği gibi tenkit de edildiğinin göstergesi sayılabilir.

Hâkim eş-Şehîd, İmam Mâturîdî'nin arkadaşı ve öğrencisi olduğu ve İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye kapsamındaki eserlerini *el-Kâfî* adıyla ihtisar ettiği

32/601, 55/880, 57/305, 359, 79/608; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3142-3143; Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/87 vd.

¹⁷⁴⁴ Özen, *Ebü Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkah Usûlünün Yeniden İnşası*, 19-20.

¹⁷⁴⁵ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/191; Şadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, 3/87; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/37, 76, 89, 179, 234, 258, 303, 304, 319, 2/3, 35, 72, 119, 173, 3/15, 4/186, 194, 6/40, 7/47; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 2/239, 3/144, 5/413, 8/60; Safiyyuddîn Muhammed b. Abdürrahim el-Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf, Sa'd b. Sâlim es-Suveyh (Mekke: Mektebetu't-Ticâriyye, 1996), 3/856, 903; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/7, 299, 2/329; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/193, 198, 4/151, 205, 5/22, 30, 168, 6/25; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/174, 387, 7/175, 9/252; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/114, 429, 633, 660, 2/147, 395, 615, 634, 3/295, 4/141, 279, 9/259, 10/5, 11/70, 12/107.

¹⁷⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/112-113; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, 3/228; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 185-186; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/187-192; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 25/113-114. Ayrıca bk. Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/195-196.

¹⁷⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/192.

eserinde, Ebû Süleyman ve Ebû Hafs'ın rivâyetlerine dayanmıştır.¹⁷⁴⁸ Ayrıca Kâtib Çelebi'nin belirttiği üzere bazı nevâdire de yer verdiği ve günümüze gelemeyen *el-Müntekâ* ve *el-Mukni'* adlı eserlerinden bahsedilir. Kâtib Çelebi, Hâkim eş-Şehîd'in İmam Muhammed'in *ez-Ziyâdât*'ını da ihtisar ettiğini belirtir. Ayrıca onun, *eş-Şurût ve's-sicillât*, *el-Gurer*, *Muhtasarı Kitâbi'l-Hiyel*, *el-Muhtasar*, *el-Müstahlas mine'l-Câmi*, *Usûlü'l-fıkıh*, *Şerhu'l-Câmi'* ve *işârât: Esîru'd-dîn* adlı eserleri olduğu da belirtilir.¹⁷⁴⁹ Klasik literatürde Hâkim eş-Şehîd'in görüşlerine çok sayıda atıf yapılmıştır.¹⁷⁵⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İşkâf el-Belhî (ö. 336/947-948) fıkıh Muhammed b. Seleme'den tahsil etmiş olup öğrencileri arasında Ebû Ca'fer el-Hinduvânî ve Muhammed b. Saîd el-A'meş bulunur. Ebû Hâzim el-Kâdî ile nefse kefâletle ilgili bir hususu tartışmıştır. Ebû Bekir el-İşkâf, abdestte azaları üçer defa yıkamanın farz olduğu söyleyerek mezhebin görüşünden farklılaşmıştır. Leknevî, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'inden nakille Ebû Bekir el-İşkâf'ın 333/944-945, öğrencileri Muhammed'in 340/951-952, Hinduvânî'nin 362/972-973 yılında vefat ettiğini belirtir.¹⁷⁵¹ Ebû Bekir el-İşkâf, İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserini şerh etmiştir.¹⁷⁵² Kefevî, Ebû Bekir el-İşkâf'ın fetvalarından örnekler vermiştir.¹⁷⁵³

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb es-Sebezmûnî (ö. 340/952), 258/872 yılında kendisinin nispet edildiği Buhara'nın Sebezmûn köyünde doğmuştur.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁴⁸ Hamevî, *Gamzü'l-uyûni'l-besâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/48; Boynukalın, "Mukaddime", 74.

¹⁷⁴⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 273-274; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/19-20; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/228; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/81, 2/962, 1046, 1202, 1378, 1672, 1851; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 2/37; Mansûrî, *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcîmi şuyûhi'l-Hâkim*, 2/1207; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/99-101; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3105.

¹⁷⁵⁰ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/31, 12/139; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/42, 7/143; Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/220, 4/408; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/38, 9/137; Ebû'l-Fadl Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Mahmut Ebû Dakîka (Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937), 3/54; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/30, 6/216; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/175, 10/1137; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/366, 13/240.

¹⁷⁵¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/28, 239; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 160;

¹⁷⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/569; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin*, 2/37; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 8/233

¹⁷⁵³ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 115a-116a.

¹⁷⁵⁴ (السبزمونی) kelimesi es-Sebezmûnî, es-Sübezmûnî şeklinde okunabileceği *el-Ensâb*'ta belirtilmiştir. Kefevî'de bu kelime es-Sübezmûnî ve es-Sübezmûnî şeklinde harekelenmiştir. TDV İslam Ansiklopedisinde madde olarak bulunmamakla birlikte dokümantasyon dosyasında "es-Sebezmûnî" kullanımının tercih edilmesi sebebiyle çalışmada da aynı okunuş şekli tercih edilmiştir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/57; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 116a, 124a.

Kendisi Abdullah el-Üstâz olarak tanınmakta olup ayrıca el-Hârisî ve el-Kelabâzî nisbeleriyle de anılır. Hadis öğrenmek için Horasan, Irak ve Hicaz'a yolculuk yapmış, çokça hadis ezberleyip rivâyet etmiştir. Ancak bazı münekkitler tarafından sika olarak değerlendirilmemiştir. Hadis ve fıkıhta Mâvrâünnehir'in önde gelen isimlerinden olan Sebezmûnî'nin eserleri arasında *Keşfü'l-âsâr (esrâr) (ı ş-şerîfe) fî menâkıbi Ebî Hanîfe* ve *Müsnedu Ebî Hanîfe* bulunmaktadır.¹⁷⁵⁵ İlk eseri, kendisinden 400 kişi imlâ etmiştir. Sebezmûnî'nin eseri, kendisinden sonra menâkıb alanında telif edilen eserlerin temel kaynakları arasındadır. Zehebî, Sebezmûnî'nin *el-Keşfu an vehmi't-tâifeti'z-zâlime Ebâ Hanîfe* adlı başka bir eserinden bahseder.¹⁷⁵⁶

Sebezmûnî, fıkıhî Ebû Abdullah b. Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Saîd el-Berdâî'den öğrenmiştir. Öğrencileri arasında Muhammed b. Fadl el-Kemârî ve Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Muhammed b. Musa bulunmaktadır.¹⁷⁵⁷ Sebezmûnî, Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî ile yakın ilişkiler kurmuştur.¹⁷⁵⁸ Kaynaklarda görüşlerine atıf yapılmıştır.¹⁷⁵⁹

Ebû Hâmid Ahmed b. Sehl (Abdurrahman?) el-Belhî es-Sürhakî (ö. 340/952), Nîsâbûr'dan gelerek Semerkant'a yerleşmiştir. Ebû Selîm Muhammed b. Fadl ve Semerkant kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem'den rivâyette bulunmuştur. Fıkıhî Semerkant kadılarından Muhammed b. Eslem el-Ezdî'den öğrenmiştir. Kendisinden torunu Abdullah b. Muhammed b. Ahmed ve Semerkant fakihlerinden Abdullah b.

¹⁷⁵⁵ *Keşfü'l-âsârı ş-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe* adlı eser Taşkent Birûnî Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan nüshası, tahkik edilerek basılmıştır.

¹⁷⁵⁶ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhü*, 10/125-126; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtı'l-Hanefiyye*, 1/289-290; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 25/190; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 4/579; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 175-176; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 4/233-234; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 104-106; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtı'l-fuhûl*, 2/229-230; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1680; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 243; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/145; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/445; Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu'ş-şer'iyye)*, 3/42; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâtı'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 2/1427. Sebezmûnî'nin *Keşfü'l-âsârı ş-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe* adlı eseri için bk. Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsârı ş-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*. Muhakkikinin verdiği bilgiye göre bu eser, Mekki'nin temel kaynakları arasındadır. Mekki, Ebû Hanîfe'nin menâkıbının büyük bir kısmını bu eserden aktarmıştır. Bk. Aynı eser, 1/14.

¹⁷⁵⁷ Mansûrî, *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcîmi şuyûhi'l-Hâkim*, 2/1188; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 104-105; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 4/38, 377.

¹⁷⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/196.

¹⁷⁵⁹ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 9/219; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 7/503, 8/6; İbn Nuceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2/315.

Muhammed b. Şâh rivâyette bulunmuştur. Kefevî, vefat tarihini 326/937-938 olarak vermektedir. Ayrıca Ebü'l-Ezher el-Abdî ile Muhammed b. es-Sülemî'den rivâyette bulunduğunu ve kendisinden de Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hârûn'un rivâyette bulunduğunu belirtir.¹⁷⁶⁰

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hâmid et-Tavâvîsî (ö. 344/955-956) sûfî kimliğine sahip olup Muhammed b. Fadl el-Belhî'nin öğrencisidir. Ebû Bekir et-Tavâvîsî, Buhara'nın köyü Tavâvîs'te doğmuş ve Semerkant'ta bir hamamda vefat etmiştir. Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve Abdullah b. Şîruveyh'ten rivâyette bulunmuştur. Kendisinden Nasr b. Muhammed eş-Şâşî ve Ahmed b. Abdullah b. İdris rivâyette bulunmuştur.¹⁷⁶¹ Hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Ebû Bekir et-Tavâvîsî, meselede müçtehit olarak zikredilmiştir.¹⁷⁶² Bu bilgi göz önünde bulundurulduğunda et-Tavâvîsî'nin, Semerkant meşâyihinin ileri gelenlerinden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hatice binti Muhammed b. Ahmed el-Cüzcâniyye (ö. 372/982-983), hicrî dördüncü asırda kaynaklarda yerini alan hanım fakihlerdendir. Babası üçüncü tabaka Hanefî fukahâsından Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencisi olan Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî'dir (ö. 285/898-899). Hatice binti Ahmed, babasından fıkıh okumuş, Ebû Yahyâ el-Bezzâz'dan hadis öğrenmiş ve 100 yaşını aştıktan sonra vefat etmiştir.¹⁷⁶³

4.2.1.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi

Bu dönemde Hanefî mezhebinin diğer bölgelere nazaran zayıf kaldığı Mısır'da Tahâvî, çalışmalarıyla öne çıkmaktadır. İlk eğitimini dayısı Müzenî'den alan Tahâvî, aralarında geçen bir diyalog sonucunda onun ders halkasından ayrılarak Hanefî düşüncenin öğretildiği ders halkasına geçmiştir. Hanefîlerin muhaliflerince eleştirildiği hadis konusunda yaptığı çalışmalarla, mezhebin görüşlerini eserle destekleyen Tahâvî, ayrıca Hanefî çevrelerde etkili olan ilk muhtasarlardan birini kaleme almıştır. Siyasî idare ile yakın ilişkiler geliştiren Tahâvî, resmî görevle gittiği Suriye'de bazı Hanefî âlimlerle

¹⁷⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/69; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 119b.

¹⁷⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/100; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/91-92.

¹⁷⁶² Edirnevî, *Mehâmmü'l-fukahâ*, 3a.

¹⁷⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/29-30, 277; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 21/187-188; Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", 1/81.

görüşmüştür. Çalışmamızın bu kısmında bölgede yaşayan ve öne çıkan az sayıdaki Hanefî âlim ele alınacaktır.

Ebü'l-Mühelleb Heysem b. Süleyman el-Kaysî (yaklaşık öl. 310/922), Tunus'ta doğmuş ve burada yetişmiştir. Esed b. Furât'ın Hanefî talebeleri Süleyman b. İmrân ve Ahmed b. Kâdim'den ders almak üzere Kayrevan'a ve daha sonra Irak'a gitmiş ve Muhammed b. Şucâ'tan rivâyette bulunmuştur. Döndüğünde, 270/883-884 yılından sonra Tunus kadılığı görevini üstlenmiş ve burada vefat etmiştir. Heysem b. Süleyman'ın günümüze kadar gelen *Edebü'l-kâdî ve'l-kazâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹⁷⁶⁴

Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (ö. 321/933), muhtemelen üçüncü tabakada bulunan Ahmed b. Ebû İmrân ve Bekkâr b. Kuteybe'nin öğrencisi olması hasebiyle Kefevî tarafından dördüncü tabaka fukahâ arasında değerlendirilmiştir. Ancak Kınalızâde onu beşinci nesil fukahâ arasında, Kerhî ile aynı tabakada zikretmektedir.¹⁷⁶⁵

Saymerî, Tahâvî'nin adını Ahmed b. Ahmed b. Seleme et-Tahâvî şeklinde verir. 238/853 yılında yukarı Mısır köylerinden Tahâ'da doğmuş ve Mısır'da Hanefîliğin liderliğini yapmıştır. Hocaları arasında Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân, Ebû Hâzim el-Kâdî ve Bekkâr b. Kuteybe bulunur. Babasından hadis öğrenmiş, dayısı Müzenî'den Şâfî mezhebi üzerine ilk fıkıh ve hadis eğitimini almıştır. Tahâvî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ilgi duymuş ve bu alanda okumalar yapmıştır. Ancak hocası ve aynı zamanda dayısı olan Müzenî, bu durumu onaylamamış ve Tahâvî'ye “Senden bir şey olmaz.” diyerek tepki göstermiştir. Tahâvî, onun bu sözüne kızmış ve 20 yaşlarındayken dayısının ders halkasından ayrılarak önce Mısır kadısı Bekkâr b. Kuteybe, onun vefatından sonra yerine geçen Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân'ın derslerine yaklaşık 20 yıl boyunca devam etmiştir. Tolunoğulları hükümdarı Ahmed b. Tûlûn'la yakın ilişki içinde olan Tahâvî, onun emriyle, gönderdiği bazı belgeleri incelemek üzere 268/881-882 yılında Şam'da bulunan kadı Ebû Hâzim'in yanına gitmiş ve burada kaldığı süre içinde onun derslerine katılmış ve 269/882-883 yılında geri dönmüştür. Tahâvî, Mısır'da kadılık yapan Bakkâr

¹⁷⁶⁴ Mahfûz, *Terâcîmü'l-müellifîn et-Tûnusiyyîn*, 4/137; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/104; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/163; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3881.

¹⁷⁶⁵ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 114a; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/24.

b. Kuteybe ve Ebû Abdullah b. Abde'nin¹⁷⁶⁶ kâtipliğini yapmıştır. Fuat Sezgin, Tahâvî'nin Ebû Abdullah b. Abde'nin yardımcılığını yaptığı dönemde onun bir yardımcısının kini yüzünden hapse girdiğini belirtir. Tahâvî, Mısır'a gelen Süleyman b. Şuayb el-Keysânî, Ebû Musa Yunus b. Abdü'lâ gibi âlimlerden hadis öğrenmiş, dayısından İmam Şâfiî'nin müsnedini rivâyet etmiştir ve kendisinden pek çok kişi hadis rivâyet etmiştir. Tahâvî'den oğlu Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed ve Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer, *Meânî'l-Âsâr* adlı eserini dinlemişlerdir. Tahâvî'nin öğrencileri arasında Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Mansûr ed-Dâmegânî, Muhammed b. Bedir b. Abdülazîz, Ebû Tâlib Saîd b. Muhammed el-Berdaî¹⁷⁶⁷ ve oğlu Ali b. Ahmed et-Tahâvî bulunmaktadır. Hadis bilgisiyle temayüz eden Tahâvî, münekkitler tarafından sika olarak nitelendirilmiştir.¹⁷⁶⁸ Tahâvî, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinde meselede müçtehit olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁶⁹ Buna göre o, mezhep imamlarına muhalefet edemeyen, bununla birlikte onların görüş belirtmediği hususlarda içtihat edebilen bir fakihidir.

Tahâvî, önce *Meânî'l-âsâr (fî'l-âsâri'l-me'sûra ani'n-Nebî fî'l-ahkâm)* adlı eserini kaleme almış, sonra Müzenî'nin kitabının tertibine göre *el-Muhtasar* adlı eserini yazmıştır. Cessâs, bu esere bir şerh kaleme almıştır. Diğer eserleri *İhtilâfû'l-ulemâ (el-İhtilâf beyne'l-fukahâ)*, *eş-Şurûtü'l-kebîr*, *eş-Şurûtü'l-evsat*, *eş-Şurûtu's-sağîr*, *Şerhu'l-Câmii'l-kebîr*, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, *Ahkâmü'l-Kur'an*, *el-Mehâdir* ve *'s-ssicillât (Kitâbü'l-Mehâdirât)*, *el-Vasâya*, *el-Ferâiz*, Kerâbisî'nin görüşlerini tenkit için kaleme aldığı *Nakzu Kitâbi'l-Müdellisîn*, *el-Muhtasaru'l-kebîr*, *el-Muhtasaru's-sağîr*, *Târîhu'l-kebîr*, *Menâkıbü Ebî Hanîfe (ve ashâbih)* (*Ukûdü'l-mercân fî menâkıbi Ebî Hanîfeti'n-*

¹⁷⁶⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abd b. Harb el-Basrî (ö. 313/925-926), Mısır'a kadı olarak atanmış ve burada yargılama, mezâlim ve miras taksimi gibi işlere bakmıştır. Kendisinin bir fıkıh ve bir de hadis meclisi bulunuyordu. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/87.

¹⁷⁶⁷ Ebû Tâlib el-Berdaî, Bağdat'a gidip Ebû'l-Hasan el-Kerhî mescidinde hadis dinlemiştir. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/249.

¹⁷⁶⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/102-105; Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 1/442; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 100-102; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/51-52; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 31-34; İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısri*, 1/20-22; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 5/367-370; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 24/77-79; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 1/620; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/213-214; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/91. Ayrıca bk. Muhammed b. Zâhid el-Kevserî, *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1999); Davut İltaş, Salih Sabri Yavuz, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/385-389.

¹⁷⁶⁹ İbn Kemal Paşa - Taşköprüzâde, *Risâletân: Tabakâtü'l-müctehidîn li İbn Kemal Paşa ve İlmü'l-bahs ve'l-münâzara li Taşköprüzâde*, 14; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 8.

Nu'mân), 10 cüzden oluşan *en-Nevâdiru'l-fıkhiyye*, 20 kûsur bölümünden oluşan *en-Nevâdir ve'l-hikâyât*, *Hükmü erâdî Mekke*, *Kısmetü'l-fey ve'l-ganâim*, İsa b. Ebân'ın *Hatau'l-kütüb* ismini verdiği eserine reddiye için kaleme aldığı *er-Red alâ İsa b. Ebân*, Ebû Ubeyde'nin *Kitâbi'n-Neseb*'indeki görüşlerini tenkit için yazdığı *er-Red alâ Ebû Ubeyde*, *İhtilâfu'r-rivâyât alâ mezhebi'l-Kûfîyyîn* (*İhtilâfu'l-fukahâ* ile aynı olduğu belirtilmiştir.) ve *el-Akîde* (*Beyânü's-sünne ve'l-cemâa fî'l-akâid*)¹⁷⁷⁰ adlı eserlerdir. Ayrıca Kâdî İyâz, *el-İkmâl*'de Tahâvî'nin Kur'an hakkında bin kûsur varaklık bir eserinden bahseder.¹⁷⁷¹ Tahâvî'nin en son yazdığı eser ihtilâfu'l-hadîse dair *Beyânu müşkili'l-âsâr* adlı kitabıdır. Ziriklî, onun *Kitâbü's-Şuf'a* adlı eserinden bahseder. Ayrıca *et-Târîh* adlı eserinin tamamlanmadığını, yazma nüshasının *Megânî'l-ahyâr fî esmâi'r-ricâl ve meânî'l-âsâr* adıyla İstanbul'da yazma olarak bulunduğunu belirtir. Kâtib Çelebi, Tahâvî'nin *el-Mişkât*, Riyâdzâde de *Müşkilü'l-Garâib* adlı eseri olduğunu belirtir. İsmail Paşa, mezkûr eserlere *Kitâbü't-Tesviye beyne haddesenâ ve ahberanâ*, *Kitâbü'l-Hitâbât*, *Nevâdiru'l-Kur'an* adlı eserleri ekler.¹⁷⁷² Mezhep içinde önemli bir konuma sahip olan Tahâvî'nin tercih ve görüşlerine hemen hemen tüm klasik kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁷⁷³

Ebû İbrahim İshak b. İbrahim el-Hatîbî el-Horasânî es-Semerkindî eş-Şâşî (ö. 325/936-937), vefat tarihine göre beşinci tabakaya yakın olsa da üçüncü tabaka Hanefî fukahâdan Zeyd b. Usâme'den rivâyette bulunduğu için dördüncü tabaka arasında değerlendirilmiştir. Ebû İbrahim eş-Şâşî, Zeyd b. Usâme'den *el-Câmi*'i rivâyet

¹⁷⁷⁰ Tahâvî, bu eserinde Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının akâide dair görüşlerini derlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Arif Aytekin, "Akîdetü't-Tahâviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/259-260.

¹⁷⁷¹ Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lem bi fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 4/233.

¹⁷⁷² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/104-105; Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 1/442-143; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 100-101; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/49-52; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1046, 1413, 1694, 1728; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfü'z-zunûn*, 185, 275, 314; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 32-33; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/206; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 1/58-59; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/92-98; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/467-469.

¹⁷⁷³ Örnekler için bk. Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 1/426, 2/569; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/25, 30/219; Alâeddîn es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/9, 3/229; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/4, 7/336; Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 1/33, 4/528; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/35, 9/507; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 5/42, 2/7; Zeylâ, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/12, 6/212; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/21, 10/371; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/172, 13/458; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/84, 8/577.

etmiştir.¹⁷⁷⁴ Ayrıca Ebû Ya'kûb künyesine sahip olup Hanefî fıkıhı üzerine eğitim almış ve Mısır'a gitmiştir. Burada Mısır kadılarıyla birlikte çalışmış, bazı yargılama işlerinde görev almıştır. Kureşî, onu kadı olarak zikreder. Ebû İbrahim eş-Şâşî, Zeyd b. Usâme - Ebû Süleyman el-Cüzcânî - İmam Muhammed yoluyla *el-Câmiu'l-Kebîr*'i rivâyet etmiştir. Muhaddislerce sika olarak nitelendirilmiş ve Mısır'da vefat etmiştir.¹⁷⁷⁵ Ziriklî, İshak b. İbrahim'in *Usûlü's-Şâşî* olarak bilinen *Usûlü'l-Fıkıh* adlı bir eserinin olduğunu belirtir.¹⁷⁷⁶

4.2.2. Beşinci Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (5. Tabaka)

Bu başlık altında beşinci tabakada bulunan Irak, Horasan, Mâverâünnehir ve Mısır Hanefî fıkıh çevreleri ele alınacaktır.

4.2.2.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi

Irak'ta beşinci nesilde öne çıkan Hanefî fakihler incelendiğinde bunların büyük çoğunluğunun Kerhî'nin öğrencisi olduğu görülmektedir. Bu öğrencilerden bir kısmı Mu'tezile ile ilişkilendirilmiştir. Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal ettiği bu dönemde Cessâs'ın yaptığı şerh çalışmalarının yanında günümüze ulaşan ilk Hanefî fıkıh usûlünü yazması, mezhebin teşekkülüne büyük katkı sağlamıştır. Onun hadis yönü kuvvetli olan Tahâvî'nin eserlerini şerh etmesinde, Cessâs'ın kendi döneminde gündemde olan tartışmaların etkisi olması muhtemeldir. Ayrıca onun bu yöndeki çalışması, Tahâvî'nin Irak bölgesinde kendisine itibar edilen bir âlim olduğunu ve mezhepte öne çıktığını göstermektedir. Ayrıca bu dönemdeki birçok Hanefî âlimin, kadılık görevi üstlendiği görülmektedir. Bu kısımda dönemin öne çıkan fakihleri ele alınacaktır.

Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Hasan el-Kûfî en-Nehaî (ö. 324/935), İbn Ke's olarak tanınmakta olup Kureşî, onun Saymerî'nin hocasının hocası olduğunu belirtir. O bununla Yahyâ b. Muhammed ed-Darîr (öl.?) veya Muhammed b. Musa el-Harezmi'yi (ö. 403/1012) kastediyor olmalıdır. İbn Ke's, Dimaşk, Remle ve Bağdat'ta kadılık görevlerinde bulunmuş ve bu şehirlerde ders halkası kurarak hem hadis rivâyet etmiş hem

¹⁷⁷⁴ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 106a.

¹⁷⁷⁵ İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî*, 2/33; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/136-137, 246; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/150-151; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 43-44.

¹⁷⁷⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/293.

de Ebû Hanîfe'nin fikhını anlatmıştır. Özellikle ferâiz ilminde öne çıkmış ve Dâraikutnî, ondan hadis rivâyet etmiştir. İbn Ke's, Bağdat'ta bindiği sandaldan düşmüş ve boğularak vefat etmiştir. Zehebî, onu fıkıhta imam olarak niteler ve onun Şâfiî'yi eleştirdiği bir kitabı olduğunu belirtir. Şâfiî âlim Nasr b. İbrahim el-Makdisî (ö. 490/1096-1097) de onun bu kitabına bir reddiye yazmıştır.¹⁷⁷⁷ Kaynaklarda İbn Ke's'in rivâyetlerine yer verilmiştir.¹⁷⁷⁸ Ayrıca Saymerî, eserinde ondan birçok rivâyette bulunur.¹⁷⁷⁹

Ebû Abdullah Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945), İbn Ebû Musa ed-Darîr olarak tanınmakta olup babası İsa b. Abdullah ve Ebû Hâzim el-Kâdî'den ilim öğrenmiştir. Saymerî, onun Kerhî'den önce Bağdat'ta ders halkası olduğunu belirtmiştir. Müttekî-lillah döneminde Bağdat'ın doğu yakasında kadılık yapmış ve azledilmiştir. Müstekfî-billah döneminde görevine iade edilmiştir. Tasavvuf, fakr ve nefis tezkiyesiyle meşhurdur. Hırsızların saldırısı sonucunda evinde ölü bulunmuştur. İbn Ebû Musa ed-Darîr'in eserleri arasında *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Kelâm fî hükmî'd-dâr* bulunur. İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'ini şerh etmiştir. *el-Câmiu's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserleri muhtemelen onlar üzerine yazılan şerhlerdir. Kaynaklarda usûlü'l-fıkıhta sekiz ciltlik eserinin bulunduğu ifade edilmiştir. Kehhâle, Muhammed b. İsa'nın fıkıh usûlü eseri olduğunu belirtir.¹⁷⁸⁰ Ancak buradaki usûlü'l-fıkıhtan kasıt, temel furû konuları olmalıdır.

Kefevî, İbn Ebû Musa'nın ismini Ebû Abdullah Yûsuf b. Muhammed el-Cürcânî şeklinde verir ve onun Kerhî'den fıkıh öğrendiğini, kendi zamanında Hanefîlerin önde gelen, kendisine fetva sorulan isimlerden biri olduğunu, altı ciltlik *Hizânetü'l-Ekmele* adlı eserinin bulunduğunu belirtir. *el-Ekmele* ismiyle tanınan bu eserin Ebû'l-Leys'e ve Ebû Tâlib b. Hüseyin b. Muhammed el-Merîsî'ye nispet edildiğini ifade eder. Ancak Kefevî'ye göre doğrusu insanlar arasında dolaşan *Hizânetü'l-Ekmele* adlı kitabın bu kitap

¹⁷⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/371; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 43/159-161; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 24/159; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 213-214.

¹⁷⁷⁸ Örnekler için bk. Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 2/756; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/145, 2/97, 99, 254; Mevslî, *el-Ihtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/34, 72; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/639, 3/153, 11/123.

¹⁷⁷⁹ Örnekler için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 15, 39, 50, 52, 56, 57, 67, 77, 80.

¹⁷⁸⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 169; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 3/208-210; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/106, 260; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 330-331; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/563, 569, 570; Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfü'z-zunûn*, 167; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/37; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 11/109.

olduğudur.¹⁷⁸¹ Ayrıca Kureşî'nin Ebû Abdullah b. Ebû Musa ed-Darîr ismiyle Yûsuf b. Muhammed el-Cürcânî'nin biyografisini verdiğini belirtir.¹⁷⁸² Ancak kaynak olarak kullanılan *el-Cevâhiri'l-Mudiyye* nüshasında Muhammed b. İsa b. Abdullah ismiyle mezkûr bilgiler verilmektedir.¹⁷⁸³

Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 342/953), 278/892 yılında Antakya'da doğmuş ve 320/932 yılında Bağdat'a gelerek Kerhî'nin ders halkasında fıkıh öğrenmiştir. Şurût ve ferâiz konularını çok iyi bilen Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî, hadis, şiir, dil, nahiv, kelim, mantık ve hendese ile ilgilenmiştir. Ayrıca Mu'tezile kelamı ve nücûm ilmini bildiği belirtilir. Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî, Ahfaz, Vâsıt ve Kûfe kadılığı yapmıştır. Kehhâle, onun el-Mutî'-Billah döneminde Humus askerlerinin yargı görevini üstlendiğini ifade etmiştir. Hocası Kerhî, kadılık görevi alması sebebiyle onunla ilişkisini kesmiştir. Kureşî, Ali b. Muhammed b. İbrahim et-Tenûhî, Ali b. Muhammed b. Ebü'l-Fehm et-Tenûhî, Ali b. Muhammed et-Tenûhî adlarıyla üç farklı ismin bilgilerini vermiştir. Ancak diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırıldığında bu isimlerin aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî'nin öğrencileri arasında oğlu Muhassin b. Ali bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, onun Basra'da 347/958-959 yılında vefat ettiğini belirtir. Kaynaklarda hadis ve fıkıh alanlarında eserleri olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁸⁴

Ebü Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâşî (ö. 344/955), Şâş'ta doğmuş ve ilim tahsili için Bağdat'a gelerek Kerhî'nin ders halkasında iltifatına mazhar olmuştur. Kerhî, onun için "Bize onun kadar hafızası güçlü biri gelmedi." demiştir. Kerhî, felç geçirdiğinde Ebü Ali eş-Şâşî'nin ders halkasının başına geçmesini istemiştir. O, hocasının vefatından sonra Irak Hanefîlerinin lideri olmuştur. Rivâyete göre Ebü Ca'fer el-Hinduvânî, Ebü Ali eş-Şâşî'yi denemek maksadıyla ona usûlle (asıllarla) ilgili bir soru sorar. Ebü Ali, soruya cevap verdikten sonra Ebü Ca'fer'e nevâdirle ilgili bir mesele sorar. O, nevâdir hıfzı nedeniyle soruya cevap veremez. Buradan Ebü Ali eş-Şâşî'nin usûl ve nevâdir konularına

¹⁷⁸¹ Leknevî, bu tespiti sebebiyle Kefevî'yi tashih eder. Bununla ilgili olarak Kerhî'nin biyografisinin verildiği bölüme bakınız.

¹⁷⁸² Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 121b.

¹⁷⁸³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/106.

¹⁷⁸⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 25/265-266; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 167; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/372, 374, 378; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 214-215, 300; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/196; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/382-383; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 137-138. Ayrıca bk. Soner Gündüzöz, "Tenûhî, Ali b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/469-470.

hâkim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁵ Kendisi hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamayan Ebû Ali eş-Şâşî'ye nispet edilen usûl eserinin ona ait olmadığı değerlendirilmiştir.¹⁷⁸⁶ Serahsî, Ebû eş-Şâşî'nin görüşlerine iki yerde atıf yapmıştır.¹⁷⁸⁷

Bazı kaynaklarda Ebû Abdullah künyesiyle zikredilen **Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Mansûr ed-Dâmeğânî** (ö. 355/965 civarı), Hanefîlerin önde gelen temsilcisi olup kendisi, önce Mısır'a giderek Tahâvî'nin ders halkasına katılmış, daha sonra Bağdat'a gelerek Ebû Saîd el-Berdaî ve Kerhî'nin derslerine devam etmiştir. Kerhî, felç olduğunda fetva işlerine onun bakmasını istemiştir. Öğrencileri arasında Kadı Ebû Muhammed b. Ekfânî bulunmaktadır. Dâmeğânî, borçlar ve haraç işlerini üstlenmesi sebebiyle Vâsıt'ta kadılık yapmıştır.¹⁷⁸⁸ *İstizhâru'l-ahbâr fî târihi'd-devleti'd-Deylemiyye* adlı eser ona nispet edilmiştir.¹⁷⁸⁹ Kaynaklarda az da olsa görüşlerine yer verilmiştir.¹⁷⁹⁰

Ebû Saîd Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî (ö. 368/979), 290/902-903 yılında doğmuş ve Bağdat'a yerleşmiştir. Kendisi Basra nahiv ekolüne mensup olup nahvi en iyi bilenlerdendir. Ebû Saîd es-Sîrâfî, çok yönlü bir âlim olup Kur'an ilimleri, dil, fıkıh, ferâiz, hesap, şiir vb. ile ilgilenmiş ve Bağdat'ta kadılık görevi üstlenmiştir. Kendisi zühd ve verâ sahibi olup Risâfe mescidinde 50 yıl boyunca ders ve fetva vermiştir. Ebû Saîd es-Sîrâfî, Kerhî'nin saygı duyduğu bir âlim olup onun Mu'tezilî olduğu ve önceleri Mecûsî iken sonradan İslam'ı kabul ettiği ileri sürülmüştür. Eserleri arasında *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, *Şerhu'd-Düreydiyye*, *Elfâtû'l-kat'* ve *'l-vusûl fî'n-nahv*, *el-İknâ' fî'n-nahv*, *Şevâhidü Sîbeveyh*, *el-Medhal ilâ Kitâbi Sîbeveyh*, *el-Vakf ve 'l-ibtida*, *San'atu's-şi'r ve 'l-belâğa*, *Ahbâru'n-nuhâtî'l-Basriyyîn*, *Kitâbü Cezîrati'l-Arab* bulunur.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/158; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/98-99; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 31; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/39-40.

¹⁷⁸⁶ Pekcan, "Şâşî, Ebû Ali", 38/367-368.

¹⁷⁸⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 20/171, 30/185;

¹⁷⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/303; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*, 26/454-455; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/121-122; Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 1/400; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/91; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 41.

¹⁷⁸⁹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/64.

¹⁷⁹⁰ İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 7/25; Lecnetü Ulemâi'l-Hind, *Fetâvâ'l-Hindiyye*, 4/101, 102.

¹⁷⁹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 7/352-353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*, 26/394-395; Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 2/878; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/196-197; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 154-155; Temîmî,

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî el-Mu‘tezilî (ö. 369/980), aslen Basralı olup 293/905 yılında doğmuş ve Kerhî’nin derslerine katılmak üzere Bağdat’a gelerek buraya yerleşmiştir. Kendisi Basra Mu‘tezilî kelim ekolünün önde gelenlerinden olup amelde Hanefî mezhebindedir. Kelamı, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve İbn Hallâd el-Basrî’den almıştır. Zehebî, fıkıh ve kelamda öne çıkan Ebû Abdullah el-Basrî’nin çokça kelim ve fıkıh dersleri verdiğini ve imlâ yaptırdığını belirtir. Kendisinden kelim tahsil eden öğrencileri arasında Kâdî Abdülcebbâr, Nâtık-Bilhak, Müeyyed-Billah ve Şeyh Müfid bulunmaktadır. Ebû Abdullah el-Basrî, hocası Kerhî’nin türbesine defnedilmiştir.¹⁷⁹² İbnü’n-Nedîm, Ebû Abdullah el-Basrî’nin Mu‘tezilî düşüncesini yaymaya çalıştığı özellikle Mu‘tezile’nin Horasan’da yayılmasında onun etkisinin büyük olduğunu ifade eder. Ayrıca eserleri arasında *Nakdu kelâmi’r-Ravendî*, *Nakdu Kitâbi’r-Râzî* ve *Kitâbü’l-kelâm* ve *Kitâbü’l-Ma‘rife fî’l-kelâm*’ın bulunduğunu belirtir.¹⁷⁹³ İsmail Paşa, onun eserlerini *Şerhu Muhtasaru’l-Kerhî*, *Kitâbü’l-Eşribe* ve *Kitâbü Tahlîli nebîzi’t-temr*, *Kitâbü’l-İkrâr fî ilmi’l-kelâm*, *Kitâbü’l-Îmân*, *Kitâbü’l-Cevâb an meseleteyi’l-Râmehermuzî*, *Kitâbü Cevâzi’s-salâti bi’l-Fârîsiyye* şeklinde verir.¹⁷⁹⁴ Klasik Hanefî kaynaklarında Ebû Abdullah el-Basrî’nin görüşlerine az sayıda atıf yapılmıştır.¹⁷⁹⁵

Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), 305/917 yılında Rey’de doğmuştur. Fıkıh öğrendiği hocaları arasında Kerhî ve Ebû Sehl ez-Zeccâcî bulunmaktadır. Cessâs, 20 yaşlarında Bağdat’a gelerek bir süre Kerhî’nin derslerine devam etmiş, daha sonra hadis öğrenmek için Ahfez gitmiş ve tekrar Bağdat’a, Kerhî’nin ders halkasına geri dönmüştür. Bir süre derslere devam ettikten sonra hocası Kerhî’nin de tavsiyesi ile Hâkim en-Nîsâbûrî ile birlikte Nîsâbûr’a gitmiştir. Cessâs, Ebû’l-Abbâs el-Esâm en-Nîsâbûrî, Abdullah b. Ca‘fer b. Fâris el-İsbehânî, çoğunluğu *Ahkâmü’l-Kur’an*’da olmak üzere Abdülbâkî b. Gâni‘, Ebû Amr Gulâm Sa‘leb ve Süleyman b.

et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye, 3/70-74; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 87; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 2/195-196; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn esmâu’l-müellifîn ve âsâru’l-müellifîn*, 1/271; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 3/242-243. Ayrıca bk. Zülfikar Tüccar, “Sîrâfî, Ebû Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/264-265.

¹⁷⁹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 8/73; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 16/224-225; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 170; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/260; Temîmî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 3/154; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 67; İbnü’l-Murtezâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, 105-108. Ayrıca bk. Şerafettin Gölcük, “Ebû Abdullah el-Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 1084-85.

¹⁷⁹³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 215.

¹⁷⁹⁴ İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn esmâu’l-müellifîn ve âsâru’l-müellifîn*, 1/307; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 4/27.

¹⁷⁹⁵ Suğdî, *en-Nütef fî’l-Fetâvâ*, 3/349; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, 1/118, 2/231, 3/180.

Ahmed et-Teberânî'den hadis rivâyet etmiştir. Cessâs, Nisâbü'r'da iken hocası Kerhî'nin vefat etmesi üzerine 344/955-956 yılında Bağdat'a dönmüştür. Hocasının yerine geçen Ebû Ali eş-Şâşî'nin hastalandığını görünce ders halkasının başına geçmiştir.

Cessâs'ın öğrencileri arasında Ebû Bekir Ahmed b. Musa el-Hârizmî, Kudûrî'nin hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Mehdi el-Cürcânî, Ebû'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Amr İbn Mesleme, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed en-Neseî¹⁷⁹⁶, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Ahmed ez-Za'ferânî¹⁷⁹⁷ ve Vâsıt kadısı İsmail'in babası Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Tayyib el-Kemârî bulunmaktadır. Kendisine iki defa kâdılkudât olması teklif edilmişse de kabul etmemiştir. Kendi döneminde Hanefîlerin lideri olarak kabul edilen Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, klasik kaynaklarda el-Cessâs, Ebû Bekir el-Cessâs veya Ebû Bekir er-Râzî şeklinde geçmektedir.¹⁷⁹⁸

Cessâs, günümüze kadar gelen *Ahkâmü'l-Kur'an*, Hanefî mezhebinin günümüze gelen ilk usûl eseri *Usûlü'l-Fıkh (el-Fusûl fî'l-usûl)*¹⁷⁹⁹, *Şerhu Muhtasarü't-Tahâvî*, *Muhtasarü İhtilâfî'l-fukahâ (li't-Tahâvî)*, *Şerhu Edebi'l-kâdî (li'l-Hassâf)*, *Şerhu'l-Câmî'l-kebîr (li Muhammed b. Hasan)* ve *el-İcmâ'*¹⁸⁰⁰ adlı eserler ile günümüze ulaştığı bilinmeyen *Şerhu Muhtasarü'l-Kerhî*, *Şerhu'l-Câmî's-sağîr*, *Şerhu'l-Esmâi'l-hüsnâ*, *Cevâbâtu mesâil*, *el-Menâsık* adlı eserleri kaleme almıştır. Kâtib Çelebi, *Usûlü'l-İmâm Ebî Bekir* adlı bir eserinden bahseder. Bu eser onun fıkıh usulüne dair yazdığı mezkûr eser olmalıdır. Bunun

¹⁷⁹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed en-Neseî (ö. 414/1023), Cessâs'ın öğrencisi olup *Ta'lika fî'l-hilâf* adlı bir eseri bulunmaktadır. Kendisi zâhit ve kanaatkâr bir kişiliğe sahip olup kadılık görevi üstlenmiştir. Öğrencileri arasında Kâdılkudât Ebû'l-Kâsım Ali b. Bûndâr bulunmakta olup Kefevî, onun görüşlerinden örnekler vermektedir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/24; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 233; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 137a.

¹⁷⁹⁷ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Ahmed ez-Za'ferânî (ö. 393/1003), Bağdat yakınlarındaki Za'ferân köyündendir. Bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 1/280-281; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/6; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 137a.

¹⁷⁹⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 171-172; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/72-73; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/84-85; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 96; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/412-415; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/185; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 27-28. Ayrıca bk. Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/427-428.

¹⁷⁹⁹ Eserin tanıtımı için bk. Soner Duman, "Usûlü'l-Fıkh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/219.

¹⁸⁰⁰ Cessâs'ın *el-İcmâ'* adlı eserinin günümüze gelen ve basılan nüshasının aynı müellife ait *el-Fusûl fî'l-usûl* adlı eserinin icmâ bölümü olduğu anlaşılmaktadır. Her iki eserin bâb başlıkları ve içeriği aynıdır. Karşılaştırma için bk. Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/257 vd. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-İcmâ'*, thk. Zühre Şefik Kebî (Beyrut: Dâru'l-Müntahabî'l-Arabî, 1993), 137 vd.

yanında İmam Muhammed'in *el-Menâsik* adlı eserini şerh ettiğini belirtir.¹⁸⁰¹ Klasik fıkıh kaynaklarında Cessâs'ın görüşlerine çokça atıf yapılmıştır.¹⁸⁰²

4.2.2.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi

Mezhebin Irak'taki etkinliğinin azalmaya başladığı bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde çok sayıda önemli fakihin yetiştiği görülür. Irak'ta doğan Hanefî mezhebi, bu bölgede güçlenmiş ve Irak'ın önüne geçmeye başlamıştır. Bu dönemde “şeyh” diye tabir edilen ve Hanefîlere liderlik yapan bazı âlimlerin görüşleri, kendilerini yetiştiren hocalarının görüşleriyle birlikte nevâzil tarzı eserlerde toplanmaya başlamıştır. İmam Mâturîdî'nin öğrencilerinin hocalarının bid'at fırkalarıyla mücadelesini bu dönemde devam ettirdiği görülmektedir. Ayrıca Hanefî âlimlerin bu bölgede kadılık gibi resmî görevlerden uzak durmadığı ve siyasî idare ile olumlu ilişkiler geliştirdikleri izlenmektedir. İmam Mâturîdî'nin öğrencileri arasında yer alan Ebû Nasr el-İyâzî'nin oğlu Ebû Ahmed'in babası ve hocasının izinden ayrılarak farklı bir tavır geliştirdiği anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde çeşitli telif çalışmaları bulunan Muhammed b. Ali b. Abdük el-Cürcânî eş-Şîî'nin Hanefî-Şîî kimliği sıra dışı bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bu kısımda bölgede öne çıkan beşinci nesil Hanefî fakihler ele alınacaktır.

Ebûl-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmail es-Semerkandî (ö. 342/953), Hakîm es-Semerkandî olarak tanınmakta olup sûfî kimliğinin öne çıkması ve hikmet ehli olması sebebiyle bu lakabı almıştır. İmam Mâturîdî'den kelam ve fıkıh öğrenmiş ve ölünceye kadar ona arkadaşlık etmiştir. Ayrıca sûfî Ebû Bekir el-Verrâk'ın da ashabındandır. Hakîm es-Semerkandî, kendi zamanının Belh meşâyihından olup takipçileri kendisinden

¹⁸⁰¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/85; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 96; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1, 81, 563, 569, 2/1627, 1830; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 28; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/171; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/66-67; (İsmail Paşa, Cessâs'ın Hassâf'ın Edebü'l-Kâdî adlı eserine de şerh yazdığını belirtir.) Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/7-8; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/102-104; (Fuat Sezgin, Tahâvî'nin İhtilâfü'l-Fukahâ adlı eserini ihtisar ettiğini belirtir.) Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 1/339-340.

¹⁸⁰² Örnekler için bk. Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 1/454, 12/6129; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/16, 27/142; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/115, 3/228; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/52, 7/208; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/121, 8/278; Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/99, 3/149; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/40, 6/13; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/131, 9/435; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/147, 13/251; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/103, 8/213.

tasavvuf ilmini öğrenmiştir. Uzun yıllar Semerkant'ta kadılık yapan Hakîm es-Semerkandî'den fıkıh tahsil eden öğrencileri arasında Abdülkerîm b. Muhammed es-Semerkandî bulunmaktadır. Sem'ânî, Hakîm es-Semerkandî'nin uzun yıllar Buhara'da kadılık yaptığını belirtir. O, Semerkant'ta vefat etmiş ve Câkerdîze mezarlığına İmam Mâturîdî'nin yanına defnedilmiştir.¹⁸⁰³ Ziriklî, *es-Sevâdü'l-a'zam* ve *es-Sahâifu'l-ilâhiyye* adlı eserlerinin bulunduğunu belirtmiş ve bazı tasavvufî risâlelerine işaret edilmiştir.¹⁸⁰⁴ Kaynaklarda az da olsa görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸⁰⁵

Ebü'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî (ö. 345/956), Semerkant meşâyihinin ve İmam Mâturîdî'nin ashabının büyüklerindendir. Kureşî, onun ashabın kitaplarında fıkıh ve usûl konularında zikredildiğini belirtir. Hocası ile arasında müçtehidin içtiğinde hata ettiğinde günaha düşmesi konusunda fikir ayrılığı bulunmaktadır. Ona göre müçtehit içtiğinde hata etse günah olmaz.¹⁸⁰⁶ Rüstüfağnî'nin eserleri arasında *İrşâdü'l-mühtedî*, *el-İrşâd fî usûli'd-dîn*, *Fetâvâ'r-Rüstüfağnî* ve *ez-Zevâid ve'l-fevâid fî envâi'l-ilim* bulunmaktadır. Fuat Sezgin onun *el-Es'ile ve'l-ecvibe* adlı eserinden bahseder. Muhammed Âyiş, *Kitâbü'l-İrşâd (İrşâdü'l-mühtedî fî usûli'd-dîn)* adlı eserinin yazma

¹⁸⁰³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/139; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/294; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 44; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/158; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/39; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/207-208; Mustafa Can, *Hakîm es-Semerkandî ve Sevâdü'l-A'zam'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 18.

¹⁸⁰⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/296; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/237; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1008. Ayrıca bk. Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/193-194. *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eser, Taha Alp tarafından bazı notlarla birlikte Türkçeye tercüme edilmiştir.

¹⁸⁰⁵ Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 6/25; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 12/199.

¹⁸⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/362-363; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 205; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/365; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 65. Ayrıca bk. Muhammed Aruçi, "Rüstüfağnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/296-297.

nüshasının bilgilerini paylaşır.¹⁸⁰⁷ Rüstüfağnî'nin görüşlerine kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁸⁰⁸ Ayrıca *Fevâidü'r-Rüstüfağnî* adıyla bir eseri bulunmaktadır.¹⁸⁰⁹

Ebû Ahmed Muhammed b. Ali b. Abdük el-Cürcânî eş-Şîî (ö. 347/958-959) Nîsâbûr'a yerleşmiş ancak Cürcân'da vefat etmiştir. Saymerî, Ebû Muhammed b. Abdük'ün Ebû Amr et-Taberî'den ders aldığını belirtir.¹⁸¹⁰ Kureşî, onun Muhammed b. Hasan'ın ashabından olduğunu belirtmekte, ayrıca Ali b. Musa el-Kummî, Ebû Dâvûd el-İsfahânî ve kâdilkudât Muhammed b. Ali b. Osman es-Semerkindî'den hadis okuduğu bilgisini paylaşmaktadır.¹⁸¹¹ İbn Nukta, zikredilen Muhammed b. Hasan'ın kendi asrının ileri gelen Şîî fakihlerinden biri olduğunu belirtmektedir.¹⁸¹² İbn Kutluboğa, Zehebî'den nakille onun *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'i şerhettiği, *el-İktidâ bi Ali ve Abdullah* adlı bir eseri olduğu bilgisini verir.¹⁸¹³ Ziriklî, Muhammed b. Ali'nin kelam ve tefsirle uğraştığını ve *et-Tefsîr* adıyla bir eserinin olduğunu belirtmektedir. Ayrıca *er-Red alâ'l-İsmâiliyye* adlı eserinden de bahsedilmiştir.¹⁸¹⁴ Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Muhammed b. Ali, devrinin önde gelen Şîî mütekellim, fakih ve müfessir âlimlerindendir. Yaptığı çalışmalardan onun itikatta Şîî, amelde Hanefî olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Saîd b. Muhammed el-A'meş el-Belhî (ö. 348/959-960) Ebû Bekir el-İskâf'tan fıkıh öğrenmiştir.¹⁸¹⁵ Vâiz-i Belhî, adını Ebû Bekir Muhammed b. Saîd olarak zikretmekte ve vefat tarihini de 328/940-941 olarak

¹⁸⁰⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1, 2/1223, 1422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/291; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/99-100; Sezgin, *Târihu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 4/44; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-turâs'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 3/2057-2058; Âyış, *Fihristü'l-matbûât'l-Arabiyye fî mektebeti'l-vataniyyeti'l-nemesâviyye*, 65. *el-Es'ile ve'l-ecvibe* için bk. Ebû'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî, *el-Es'ile ve'l-ecvibe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Murad, 1829).

¹⁸⁰⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/303, 304; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/421, 4/298; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/45, 123, 5/290; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/145, 2/369; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/575, 2/506, 511; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/91, 8/193.

¹⁸⁰⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Musa el-Keşşî, *Mecmeu'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkiât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 547) içinde.

¹⁸¹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 170.

¹⁸¹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/94.

¹⁸¹² Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî İbn Nukta el-Hanbelî, *İkmâlü'l-ikmâl*, thk. Abdülkayyûm Abdü Raybi'n-Nebî (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1410), 3/294.

¹⁸¹³ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 269-270; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/198. Ayrıca bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/43.

¹⁸¹⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/274; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 11/26.

¹⁸¹⁵ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 285a.

vermektedir.¹⁸¹⁶ Ebû Bekir el-A‘meş, Belh meşâyihının meşhurlarından olup fetva vermede öne çıkmış ve kalam konularıyla da ilgilenmiştir. Öğrencileri arasında Ubeydullah (Ebü'l-Kâsım Abdullah) ve Ebû Ca‘fer el-Hinduvânî'nin bulunduğu Ebû Bekir el-A‘meş'in 328/939-940 yılında vefat ettiği de rivâyet edilmiştir.¹⁸¹⁷ Ayrıca öğrencileri arasında Muhammed b. Saîd b. Muhammed b. Abdullah ve Hişâm Ebü'l-Velîd eş-Şâtıbî de zikredilir.¹⁸¹⁸ Kaynaklarda Ebû Bekir el-A‘meş ve Ebû Bekir el-Belhî ismiyle görüşlerine çok sayıda atıf yapılmıştır.¹⁸¹⁹ Ancak hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamamıştır.

Ebû Sehl Muhammed b. Abdullah ez-Zeccâcî (ö. 351/962), Bağdat'a gelerek Kerhî'den fıkıh tahsil etmiştir. Birgivî, onun Ebû Saîd el-Berdaî'den de ders aldığını belirtir. Tahsilini tamamladıktan sonra Nisâbûr'a geri dönen Ebû Sehl ez-Zeccâcî, cedel ve münazara hususunda öne çıkar. Nisâbûr'da pek çok öğrenci yetiştirmiş olup öğrencileri arasında Cessâs ve Hasan (Hüseyin) b. Dâvûd es-Semerkandî (ö. 395/1005) bulunmaktadır. Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin *Kitâbü'r-Riyâda* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹⁸²⁰ Ayrıca *el-Hucec* adlı bir eserine atıf yapılmıştır.¹⁸²¹

İbnü'l-Murteza, Ebû Sehl'in Mu‘tezilî görüşlere sahip olduğunu, Horasan'da bir benzerinin bulunmadığını, hadis hafızı olduğunu, isnad ve tarikini bilmediği bir hadisi asla rivâyet etmediğini belirtmiştir.¹⁸²² Onun dışında Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin Mu‘tezilî olduğuna kaynaklarda değinilmez. Ancak Kuşeyrî'de geçen bir rivâyet, onun bazı Mu‘tezilî görüşlere sahip olduğunu doğrular niteliktedir. Buna göre Ebû Ali ed-Dakkâk, Ebû Sehl es-Sa‘lûkî'nin Ebû Sehl ez-Zeccâcî'yi rüyasında gördüğünü, onun vaîdin ebedi

¹⁸¹⁶ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 292.

¹⁸¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/246, 28, 37; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/29-30. Burada 4 numaralı dipnota bk.

¹⁸¹⁸ Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 59.

¹⁸¹⁹ Örnekler için bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 485; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/180, 27/97; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/14, 74, 3/379; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, 1/23, 7/386; Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 1/115; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/46, 9/12; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/310, 5/292; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/208, 9/347; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/219, 11/566; İbn Nüceym, *Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/356, 8/510.

¹⁸²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 171; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 144; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 335-336; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/97; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 81; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1422; Birgivî, *Zuhru'l-müehhilin ve'n-nisâ fî ta'rîfi'l-ethâr ve'd-dimâ*, 443.

¹⁸²¹ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: Metâbiu'd-Doha'l-Hadîsiyye, 1984), 211.

¹⁸²² İbnü'l-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 130.

olduğunu ve Rabbinin kendisine ne yaptığı sorusuna zannedildiğinin aksine orada işin kolay olduğunu söylediğini belirtir.¹⁸²³ Bu rivâyet her ne kadar farklı yorumlanmaya müsait olsa da Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin hayatta iken Mu'tezile'nin benimsediği vaîd görüşüne sahip olduğunu ve çevresinde Mu'tezilî eğilimleriyle tanındığını göstermektedir. Ancak onun Kâdî'l-Hameyn'in talebesi olması, bazı fikhî görüşlerinin Mâverâünnehir meşâyihî ve Mu'tezilî olmadığı bilinen Ebû Tâhir ed-Debbâs'la paralellik arz etmesi, bu konuda ihtiyatlı davranılmasını gerektirmektedir.¹⁸²⁴

Kaynaklarda Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte onun görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸²⁵ Serahsî, Ebû Sehl el-Gazzâlî ismine iki, Ebû Sehl el-Ferâidî ismine beş defa atıf yapmaktadır. Kureşî, bu isimlerle Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin kastedildiği belirtir.¹⁸²⁶ Diğer kaynaklarda da bu isimlere atıf yapılmıştır.¹⁸²⁷

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-Hinduvânî (ö. 362/973), Ebû Hanîfe es-Sağîr lakabıyla tanınır. Kureşî, Merginânî'nin Hinduvânî'yi namaz bahsinde zikrettiğini belirtir ve onun Ebû Hanîfe'ye ulaşan hoca silsilesini Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Saîd el-A'meş - Ebû Bekir el-İşkâf - Muhammed b. Seleme - Ebû Süleyman el-Cüzcânî - İmam Muhammed - Ebû Hanîfe şeklinde verir. Öğrencileri arasında Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed ve Ebû İshâk Muhammed b. Mansûr en-Nevkadî¹⁸²⁸ bulunmaktadır. Vâiz-i

¹⁸²³ Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 363.

¹⁸²⁴ Örnek olarak bk. Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/270; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 3/362.

¹⁸²⁵ Kudûrî, *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*, 3/1156; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/307; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 2/119; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 2/298; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/270; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 3/362.

¹⁸²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/149, 159, 182, 190, 216, 218, 219; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/254.

¹⁸²⁷ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/221, 227, 230, 243, 269. (Burada Ebû Sehl el-Ferâidî'nin *Kitâbü'l-Hayz*'ından bahsedilmektedir.) Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/61, 63; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/658; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 8/579.

¹⁸²⁸ Ebû İshak Muhammed b. Mansûr en-Nevkadî (en-Nevkandî) (ö. 434/1043), aslen Nesefli olup zâhit kişiliği ile öne çıkmaktadır. Semerkant'ta fetva ve tedrisle işleriyle meşgul olmuştur. Ebû Ca'fer el-Hinduvânî - Ebû Bekir el-A'meş - Ebû Bekir el-İşkâf - Muhammed b. Sehl - Ebû Süleyman el-Cüzcânî - İmam Muhammed şeklinde Ebû Hanîfe'ye ulaşan hoca silsilesi vardır. Nevkadî, Hinduvânî'den Ebû'l-Kâsım es-Saffâr'ın *el-Muhtelef* adlı eserini okumuştur. Öğrencileri arasında Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Mansûr en-Nisâbü'rî bulunmaktadır. Ebû Ya'kûb, hocasından *el-Muhtelef*'i de okumuştur. Nevkadî'nin vefatını, Sem'ânî hicrî 535 olarak verirken Leknevî Sem'ânî'ye atıf yaparak hicrî 434 olarak verir. Nevkadî'nin Ebû'l-Leys es-Semerkandî ile birlikte Hinduvânî'den (ö. 362/973) ders aldığı göz önünde bulundurulduğunda Leknevî'nin verdiği tarih daha doğru görünmektedir. Bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-*

Belhî'nin rivâyetine göre Hinduvânî, Ebû Hanîfe'nin bütün görüşlerini, Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini, *Nevâdir* ve *Ziyâdât* kitaplarını ezberden yazabilecek kadar iyi biliyordu. Yûsuf b. Mansûr es-Sâvî, Hinduvânî'den Ebû Kâsım es-Saffâr'ın *Kitâbü'l-Muhallef*'ini (*el-Muhtelef*) rivâyet etmiştir. Kureşî, Cemaleddîn el-Hasîrî'den bir anekdot zikreder. Buna göre Hinduvânî, Belh'ten Buhara'ya giderek Meydânî ve Muhammed b. Fadl el-Buharî ile buluşur ve onlarla seferîlikle ilgili bir hususu tartışır. Döndüğünde Meydânî'nin tam bir fakih, Muhammed b. Fadl'ın ise hesap bilmemesi nedeniyle yarım bir fakih olduğu değerlendirmesini yapar. Hinduvânî, Buhara'da 62 yaşında vefat etmiştir.¹⁸²⁹

Hinduvânî, *Şerhu'l-Muaddilât*, *Keşfu'l-Gavâmid*, *Şerhu Edebi'l-kâdî* ve *el-Fevâidü'l-fıkhiyye* adlı eserleri kaleme almıştır.¹⁸³⁰ Ayrıca *Garîbü'r-rivâyât* adlı eserinden bahsedilir.¹⁸³¹ Kaynaklarda az da olsa Hinduvânî'nin görüşlerine atıf yapılmıştır.¹⁸³²

Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Mervezî (ö. 376/986), aslen Hemedanlı olup İbnü't-Taberî olarak tanınır. İbnü't-Taberî, Belh'e giderek Ebû'l-Kâsım es-Saffâr'dan fıkıh öğrenmiş, Ahmed b. Hadr el-Mervezî ve Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Abdurrahman ed-Dağûlî gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Daha sonra Bağdat'a gelerek Kerhî'nin ders halkasına katılan İbnü't-Taberî, fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra Horasan'a gitmiş ve burada kâdilkudât olarak görev yapmıştır. Bir süre görev yaptıktan sonra tekrar Bağdat'a dönmüş ve burada hadis rivâyetine ve derslerine devam etmiştir. Bağdâdî, onu müçtehit ve hadis hafızı olarak niteler. Öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Bergî ve kadı Ebû'l-Alâ el-Vâsîtî bulunmaktadır. Bağdâdî, İbnü't-Taberî'nin, ilerleyen yaşlarında Semerkant'a gittiğini, Buhara ve çevresinin kadılık görevini üstlendiği rivâyetini nakleder. Ayrıca onun vefat tarihi ile ilgili farklı rivâyetleri zikreder ve Merv'de vefat ettiği bilgisini nakleder. Zehebî, İbnü't-Taberî'nin Buhara'da bir ders halkası bulunduğunu ve burada imlâ yaptırdığını nakleder. Kureşî, Buhara'da kendisinin tasnif ettiği *Kitâbü't-Târîh*'i

ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr, 134a; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/208; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 201.

¹⁸²⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/68; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 264-265; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/161-162; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 179, 201.

¹⁸³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-müellifîn*, 2/47. *Şerhu'l-Muaddilât* adlı eseri Kureşî zikretmiştir. Bir önceki dipnota bk.

¹⁸³¹ Hâfız, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 297.

¹⁸³² Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 4/434, 12/311.

implâ ettirdiğini belirtir. Ayrıca Buhara'ya yerleştiği ve burada vefat ettiği bilgisini de paylaşır. Temîmî, İbnü't-Taberî'nin Merv kadılığı yaptığı ve birçok eser telif ettiği bilgisini verir.¹⁸³³

Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî el-Buhârî (ö. 381/991), döneminin ileri gelen fakihlerinden olup fıkıhı akranı Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Mühellebî¹⁸³⁴ ile birlikte Ebû Muhammed es-Sebezmûnî'den öğrenmiştir. Öğrencileri arasında kadı Ebû Ali Hüseyin b. Hadr en-Nesefî¹⁸³⁵, el-İmâmü'l-Hâkim Abdurrahman b. Muhammed el-Kâtib¹⁸³⁶, el-İmâmü'z-Zâhid Abdullah b. Fadl el-Hayze'hazî (el-Hayzâharî)¹⁸³⁷ ve İmâm İsmail ez-Zâhid¹⁸³⁸ bulunmaktadır. Rivâyete göre Muhammed b. Fadl, Fergana'ya gider. Minberde Kâdîhân Hasan b. Mansûr el-Fergânî'nin (ö. 592/1195) konuştuğunu, dinleyenlerin de yazdığını görür. Kâdîhân, İmam Muhammed ile Ebû Yûsuf arasındaki ihtilaflı bir meseleyi anlatır. Muhammed b. Fadl, araya girerek görüşünü belirtir. Kâdîhân, minberden inip onunla ilgilenir, elini öper. “Sen Muhammed b. Fadl olmalısın. Bu

¹⁸³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/329-330; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/391; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/65-66; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 112; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 1/340-341; Zirikî, *el-A'lâm*, 1/115-116; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/140; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/207.

¹⁸³⁴ Ebû İshak el-Hatîb el-Mühellebî, aynı zamanda Kâdî'l-Hameyn'in de öğrencisidir. Kendisinden Ebû Ali Hüseyin b. Hadr en-Nesefî rivâyette bulunmuştur. Bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 124a.

¹⁸³⁵ Ebû'l-Ali Hüseyin b. Hadr en-Nesefî (ö. 424/1033), bir süre Bağdat'ta kalıp fıkıh ve ilim öğrendi. Bu dönemde Râfızilerin şeyhi Şerîf el-Murtezâ ile peygamberlerin mirası hakkında münazara yaptı. Hadis öğrenmek için Mekke, Kûfe, Hemedan, Rey ve Merv gibi şehirlere rihle yapmıştır. Hocaları arasında Muhammed b. Fadl el-Buhârî, öğrencileri arasında Şemsü'imme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî bulunmaktadır. Kendi dönemi Hanefî meşâyihinin lideri olup pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Ca'fer el-Üsturûşenî'den sonra Buhara kadılığı görevi üstlenmiştir. 80 yaşına yaklaştığında burada vefat etmiştir. Kaynaklarda görüşlerine çok az atıf yapılmıştır. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/226-228; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 29/127-128; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/211; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 190; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 3/131-132; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/56. Görüşlerinden örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/183, 8/570.

¹⁸³⁶ Abdurrahman b. Muhammed el-Kâtib el-Hâkim'in (öl.?), öğrencileri arasında Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Fudaylî el-Kemârî bulunmaktadır. Usûl ve fûrûda imam olarak öne çıkmıştır. Kendinin fetvalarına başvurulmuştur. Kefevî, bazı görüşlerine yer vermiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/308, 2/107; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 133a.

¹⁸³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Fadl el-Hayze'hazî (öl.?), Buhara müftüsü olup öğrencileri arasında oğlu Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah ve Yahyâ b. Ali ez-Zendevîsetî bulunmaktadır. Kefevî, bazı görüşlerine yer vermiştir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/254; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/280; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 132a.

¹⁸³⁸ İsmail b. Hasan b. Ali (ö. 402/1002), Ebû Muhammed kendi döneminde fûrû ve usûlde imam kabul edilmiştir. Zâhit kişiliği verâ sahibi olmasıyla öne çıkar. Kefevî, fetvalarından örnekler vermiştir. bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 132b; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 46.

meclise sen, bizden daha ehilsin.” der. Leknevî, Kâdîhân’ın 592/1195 yılında vefat etmesi nedeniyle bu hadiseyi mümkün görmez. Muhammed b. Fadl, Nîsâbûr ile Buhara’da ders vermiş ve 80 yaşında Buhara’da vefat etmiştir.¹⁸³⁹ O, *el-Fevâid fi’l-fıkıh* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁸⁴⁰ Kaynaklarda Muhammed b. Fadl’ın görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸⁴¹

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nîsâbûrî (ö. 388/998), et-Tâcir lakabıyla tanınmakta olup 318/930-931 yılında doğmuştur. Kefevî, Ebû Hanîfe’ye ulaşan hoca silsilesini Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Hârûn et-Tayyân (ö. 349/960-961) - Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. Recâ (ö. 299/911-912) - Eyyûb b. Hasan (ö. 251/865-866) - İmam Muhammed - Ebû Hanîfe şeklinde verir. Ebû Nasr en-Nîsâbûrî, Ahmed b. Hârûn et-Tayyân’ın meclisinde fıkıh öğrenmiş ve kendi döneminde Horasan Hanefîlerinin imamı kabul edilmiştir. Aynı zamanda kâdılkudâtlık görevi üstlenen Ebû Nasr en-Nîsâbûrî için Kâdî’l-Haremeyn, 345/956-957 yılında bir ders halkası kurmuştur. Ebû Nasr en-Nîsâbûrî’nin gençliğinden vefatına kadar Nîsâbûr’da fıkıh öğrettiği ve fetva verdiği ifade edilmiştir.¹⁸⁴²

Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Musa b. İsâ el-Pezdevî (ö. 390/1000), fıkıh İmam Mâturîdî’den öğrenmiş ve Nesef’de vefat etmiştir.¹⁸⁴³ Fâhru’l-İslâm el-Pezdevî, onun soyundan gelmektedir. Ebû Muhammed el-Pezdevî’nin öğrencileri arasında İsmail b. Abdüssâdık el-Beyârî bulunmaktadır.¹⁸⁴⁴

Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Muhammed el-Mîğî (ö. 398/1008), aslen Semerkantlı olup kendisi Ebû Muhammed es-Sebezmûnî, Mansûr b. Ca’fer el-Mühellebî, Ebûl-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî ve Abdullah b. Muhammed b. Ya’kûb’ el-Hârisî’den fıkıh öğrenmiştir. Zâhid bir kişiliğe sahip olan Abdülkerîm b. Muhammed’in kendi zamanında

¹⁸³⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/108; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 3/221; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 11, 184-185.

¹⁸⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmî’l-kütüb ve’l-funûn*, 2/1294; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn esmâu’l-müellifîn ve âsâru’l-müellifîn*, 2/52; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, 11/129.

¹⁸⁴¹ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/62, 24/47; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, 1/61; Kâsânî, *Bedâiü’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, 1/34, 5/197; Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*, 4/369; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu’l-burhânî fî’l-fıkhi’n-Nu’mânî*, 1/81, 8/378; Mevslî, *el-İhtiyar li ta’lîli’l-Muhtâr*, 1/26, 2/7; Zeylâî, *Tebyînü’l-hakâik şerhu Kenzü’d-dekâik ve Hâşiyetu’s-Şilbî*, 1/18, 6/37; Bâbertî, *el-İnâye şerhu’l-Hidâye*, 1/270, 10/28; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 1/272, 12/387; İbn Nüceym, *Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, 1/151, 8/525.

¹⁸⁴² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/117; Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 128b-129a.

¹⁸⁴³ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/327; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 101.

¹⁸⁴⁴ Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mânî’l-muhtâr*, 138a.

emsalinin bulunmadığı belirtilmiş ve Semerkant Hanefîlerinin imamı olarak kabul edilmiştir. Kefevî, görüşlerinden örnekler aktarmaktadır.¹⁸⁴⁵

Ebû Ahmed Nasr b. Ahmed el-İyâzî (ö.?), fikhî babası ve İmam Mâturîdî'den öğrenmiştir. Kendisi, babası Ebû Nasr el-İyâzî'nin vefatından sonra ders halkasının başına geçmiş olup öğrencileri arasında *Cümel min usûli 'd-dîn* adlı eserin müellifi Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî de bulunmaktadır.¹⁸⁴⁶ Ebû Ahmed el-İyâzî, kendi döneminde mezhebin öne çıkan isimlerinden olup çevre bölgelerden fakihler, kendisine fetva sormak için gelirdi. Hatta Ebû Hafs el-Kebîr'in torunu Ebû Hafs el-Becelî, onun Hanefî olmasını, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin sıhhatine delil olarak göstermiştir. Hakîm es-Semerkandî, 100 yıldır Horasan'dan Mâverâünnehir'e ilim, fikh ve dindarlıkta onun gibisinin çıkmadığını belirtir.¹⁸⁴⁷ Ayrıca Ebû Ahmed, ibadet hususunda gayretli olup hocalarının hakkını gözetir ve onlara saygılı davranırdı.¹⁸⁴⁸

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İyâzî'nin (öl.?) babasından fikhî öğrenmiş ve münazara yeteneğiyle öne çıkmıştır. Ebû Bekir el-İyâzî, hesap ilminde uzmanlaşmış ve Öklides'in kitabındaki şekiller üzerine çalışmıştır. Leknevî, İsmail ez-Zâhid'den nakille Ebû Bekir el-İyâzî'nin yanına gelen Muhammed b. Fadl'a kitaplardaki problemli yerleri ezberinden imlâ ettirdiğini belirtir.¹⁸⁴⁹ Bazı kaynaklarda onun tercihlerine yer verilmiştir.¹⁸⁵⁰ Nesefî, Ebû Bekir el-İyâzî'nin Semerkant halkına ehl-i sünnet mezhebine sarılmaları, Mu'tezile gibi ehl-i hevâ ve bid'ata yaklaşmamalarını tavsiye ettiğini, Mu'tezile ile kendileri arasındaki ihtilafları konu edinen ve bir manifesto şeklinde hazırlanan *el-Mesâilü'l-aşaru'l-İyâziyye*'i kaleme aldığını belirtir.¹⁸⁵¹ Bu metin, çarşı ve

¹⁸⁴⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/326; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/526; Kefevî, *Ketâbü'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 124a.

¹⁸⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/118. Bu eser, üzerine yapılan bir şerhle birlikte günümüze gelmiştir. Bk. İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli 'd-dîn*. Ahmet Saim Kılavuz, bu eserin müellifinin meçhul olduğu görüşündedir. Bk. Ahmet Saim Kılavuz, *Ebû Seleme es-Semerkandî ve Akâid Risâlesi* (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1989), 5. Ancak başka bir kaynaktan eserin müellifinin Ebû Nasr el-İyâzî'ye 15 yıl talebelik yapan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. İshak olduğu tespiti yapılmıştır. Yazma nüshada bulunan İbn Zekeriyâ Yahyâ b. İshak isminin başındaki "ibn" kelimesi "ebû" şeklinde olmalıdır. Bk. Anke Von Kuegelgen - Ashirbek Muminov, "Mâturîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları (4./10. Asır)", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 279-280.

¹⁸⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/192-193, 237; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 202; Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli 'd-dîn*, 357.

¹⁸⁴⁸ İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli 'd-dîn*, 162a.

¹⁸⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/422; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/13-4; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 156.

¹⁸⁵⁰ Hâfiz, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 558.

¹⁸⁵¹ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli 'd-dîn*, 357.

pazarlarda halka dağıtılarak Mu‘tezile ile ehl-i sünnet arasındaki farklar anlatılmış ve bu hususta halkın bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir.¹⁸⁵²

Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Verrâk er-Râzî et-Tirmîzî (öl.?), sûfî kimliğiyle tanınmakta olup Ebûl-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî’nin ashabındandır. Tahâvî’nin muhtasarını dört cilt halinde *Şerhu Basît* adıyla şerh etmiştir. Onun kitabında mesâilini metnini verdikten sonra “Kâle: Ahmed” şeklinde başlayarak açıklama yaptığı belirtilmiştir. Ebû Bekir el-Verrâk, hac yolculuğuna çıkıp belli bir mesafe kat ettikten sonra 700 günah işlediği gerekçesiyle geri dönmüştür.¹⁸⁵³ Kefevî, görüşlerinden örnekler vermiştir.¹⁸⁵⁴

Ahmed (Muhammed) b. İbrahim el-Meydânî (öl.?), klasik literatürde adı geçen fakihlerden biri olup öğrencileri arasında Ebû Ali Hüseyin b. Yahyâ ez-Zendevisî¹⁸⁵⁵ (ö. 382/992-993) bulunmaktadır. Onun Nisâbûr’daki Ziyâd Meydanı’na veya İsfahan’daki bir yere göre nisbe aldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁵⁶ Asıl adının Muhammed b. İbrahim ed-Darîr el-Meydanî olduğunu söyleyen Leknevî, onun kendi zamanında mezhebi bilen, büyük bir âlim ve Ebû Ahmed el-İyâzî’nin akranı olduğunu belirtir.¹⁸⁵⁷ Kureşî, her iki ismi ayrı ayrı zikreder. Burada Zehebi’den nakille onun Ebû Ahmed el-İyâzî ile münazara yaptığını belirtir. Ayrıca Muhammed b. Nasr b. İbrahim ismiyle ilgili bilgi verirken Ebû Ahmed el-İyâzî Semerkant’ta, Muhammed b. Nasr b. İbrahim de Buhara’da iken gerçekleşen bir olaydan bahseder.¹⁸⁵⁸ Her iki rivâyete göre onun Ebû Ahmed el-İyâzî’nin çağdaşı olduğu ortaya çıkmaktadır. Sem‘ânî, aynı ismi el-Meydânî nisbesiyle zikretmektedir.¹⁸⁵⁹ Dolayısıyla Ahmed b. İbrahim ile Muhammed b. İbrahim

¹⁸⁵² Bu bildiri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, “IV. (X.) Yüzyılda Mavediünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.

¹⁸⁵³ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/83, 2/246; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 27; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*, 1/185-186; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-küttüb ve’l-funûn*, 2/1627.

¹⁸⁵⁴ Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 138a-138b.

¹⁸⁵⁵ Ebû Hafs es-Sefkerdî ve Abdullah b. Fadl el-Hayze’hazî’den de fıkıh öğrenmiştir. Ravdatü’l-Ulemâ ve en-Nazm adlı bir eserleri kaleme almıştır. Kefevî, görüşlerinden örnekler vermektedir. Bk. Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 129b.

¹⁸⁵⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/55; Temîmî, *et-Tabakâtu’s-seniyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 1/268; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 225.

¹⁸⁵⁷ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*, 155.

¹⁸⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/6, 136.

¹⁸⁵⁹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 7/127, 11/43.

aynı kişi olmalıdır. Kaynaklarda Muhammed b. İbrahim'in görüşlerine çokça atıf yapılmıştır.¹⁸⁶⁰

Ebû Hafs es-Sefkerderî (es-Sefkerdî) (öl.?) zâhid ve sûfî bir kişiliğe sahip olup kendisinden rivâyetleri bulunan Ebû Ali Hüseyin b. Yahyâ ez-Zendevîsetî'nin (ö. 382/992-993) hocasıdır.¹⁸⁶¹ Sefkerderî, Muhammed b. Ebû Şucâ el-Alevî'nin Hanefî fürû fikhına dair eseri *Garîbî'r-Rivâye*'yi ihtisar etmiş ve *el-Fevâid* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁸⁶² Kefevî, onun görüşlerinden örnekler vermektedir.¹⁸⁶³ Ayrıca klasik kaynaklarda onun bazı görüşlerine başvurulmuştur.¹⁸⁶⁴ Sefkerderî'nin bir Hanefinin Şâfiî bir kızla evlenebileceği ancak bir Hanefinin, kızını bir Şâfiî ile evlendirmesinin uygun olmadığı görüşü, dönemin mezheplere bakışını göstermesi açısından önemlidir. Anlaşıldığı kadarı ile o bu görüşünde yalnız değildir.¹⁸⁶⁵ Sefkerderî'nin Mâvrâünnehir bölgesinde öne çıkan ve fetvalarına başvurulmuş bir fakih olduğu görülmektedir.¹⁸⁶⁶

4.2.2.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi

Kaynaklarda beşinci tabakada öne çıkan birkaç fakihin adına yer verilmektedir. Bu durum, Ebu Cafer et-Tahavî sonrasında Mısır'da Hanefiliğin güç kaybettiğini göstermektedir. Bu âlimlerden biri Tahâvî'nin oğlu **Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed et-Tahâvî** (ö. 351/962), babasından hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Kureşî, onun kiliseden getirilen bir sütunun caminin inşasında kullanılması nedeniyle o camide namaz kılmadığını nakleder.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶⁰ Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/77, 2/142, 3/148, 150, 162, 163, 164, 172, 179, 209; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/40; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/66, 210, 226, 240, 2/319, 3/234, 7/617; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/63, 180; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/175, 4/317; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/270, 660, 2/563, 5/38, 492, 9/88; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/72, 219; Lecnetü Ulemâi'l-Hind, *Fetâvâ'l-Hindiyye*, 2/396, 3/122, 5/141.

¹⁸⁶¹ Örnekler için bk. Hâfız, *Kitâbü Ravdati'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 232, 278, 496.

¹⁸⁶² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1207, 1295. Garîbü'ri-Rivâye adlı eserin Özbekistan'da bulunduğu belirtilmiştir. Bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 100/135.

¹⁸⁶³ Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 129b-130a.

¹⁸⁶⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/183, 277, 3/171, 7/618; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/56.

¹⁸⁶⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 3/171

¹⁸⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 2/317, Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 129b-130a.

¹⁸⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/54; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/352; Yahyâ b. Ali el-Hadrâmî İbnü't-Tahhân, *Târîhu ulemâi ehli Mısır*, thk. Mahmud b. Muhammed el-Haddâd (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408), 88.

Tahâvî'den rivâyette bulunan öğrencisi İbn Ebü'l-Avvâm olarak bilinen **Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ es-Sa'dî** (ö. 335/946-947), *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁸⁶⁸ Eser günümüze ulaşan ilk menâkib eserlerinden biri olması yönüyle son derece önemlidir. Ayrıca İbn Ebü'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin rivâyet ettiği hadisleri topladığı *Müsnedü Ebî Hanîfe* adlı bir eseri daha bulunmaktadır.¹⁸⁶⁹ Öğrencileri arasında oğlu Muhammed bulunmaktadır. İbn Ebü'l-Avvâm, Mısır kadılığı yapmıştır.¹⁸⁷⁰

Tahâvî'nin bir diğer öğrencisi **Ebü Tâlib Sa'îd b. Muhammed el-Berdaî** (öl.?), Mısır'a gelerek hocasının ders halkasına katılmış, ondan fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Daha sonra Bağdat'a dönerek ondan rivâyette bulunmuştur.¹⁸⁷¹

4.2.3. Altıncı Nesil Hanefî Fıkıh Çevresi (6. Tabaka)

Bu başlık altında altıncı tabakada yer alan Hanefî fakihler ele alınacaktır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Hanefî mezhebinin teşekkül sürecinin dördüncü asrın son çeyreğine girmeden tamamlanması sebebiyle zorunlu olmadıkça beşinci asırda yaşayan fakihlere değinilmemiştir.

4.2.3.1. Irak Hanefî Fıkıh Çevresi

Hanefî mezhebinin Irak bölgesinde zayıfladığının hissedildiği bu dönemde ders halkasıyla dikkat çeken ve altıncı nesilde Irak meşâyihinin lideri olarak kabul edilen Muhammed b. Musa el-Hârizmî, Cessâs'ın öğrencisi olup Saymerî gibi bir âlim yetiştirmiştir. Dönemin öne çıkan diğer ismi Kâdî'l-Harameyn'dir. Ayrıca bu dönemde içlerinden zaman zaman Mu'tezilî düşünceye meyilli âlimlerin çıktığı Tenûhî ailesinden bir çok fakih yetişmiştir. Bu dönemde birçok Hanefî âlim kadılık görevi üstlenmiştir. Ayrıca Irak bölgesinde öne çıkan Hanefî fakih sayısı, önceki dönemlere göre azalma göstermiştir. Çalışmamızın bu bölümünde dönemin öne çıkan fakihlerine yer verilecektir.

¹⁸⁶⁸ İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/446.

¹⁸⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1680.

¹⁸⁷⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/106; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/95; Ebû Amr Ahmed b. Atıyye el-Vekîl, *Neslü'n-nebbâl bi mu'cemi'r-ricâl* (Mısır: Dâru İbn Abbâs, 2012), 4/539.

¹⁸⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/249; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 4/38; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 80.

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 318'den sonra), Ali b. Muhammed et-Tenûhî ile kardeş olup Kerhî'den *Edebü'l-Kâdî* adlı eserini okumuş, ayrıca hadis ve tefsir ilmiyle de uğraşmıştır. Kerhî'den aldığı eğitimini tamamlayınca 317/930-931 yılında Basra'ya, kardeşi kadı Ali b. Muhammed'in yanına ona yardımcı olmak üzere gitmiştir.¹⁸⁷²

Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî (ö. 351/962), Kâdî'l-Hameyn olarak tanınmakta olup kendisi, önce Kerhî'nin ders halkasına katılmış, bir süre sonra ayrılarak Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ders halkasına devam etmiştir. Ayrıca Ebû Halîfe ve Hasan b. Süfyân'dan hadis dinlemiştir. Kâdî'l-Hameyn, Mevsil, Remle ve 10 küsur yıl Hameyn kadısı olarak görev almış ve 40 küsur yıl aradan sonra 336/947-948 yılında Nîsâbü'r'a geri dönmüştür. Burada da 345/956-957 yılından itibaren kadılık görevi üstlenmiş, bir taraftan da ders halkası tesis ederek çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Sehl ez-Zeccâcî ve kadı Ebû Heysem Utbe b. Hayseme¹⁸⁷³ bulunmaktadır. Kâdî'l-Hameyn, kendi zamanının mezhepte öne çıkan meşâyihinden kabul edilir. Saymerî, Nîsâbü'r fakihlerinin o ve öğrencisi Ebû Sehl'e intisap ettiğini, onların görüşlerinin dışına çıkmadığını belirtir. Bağdat'ta şeyhu'l-fukahâ olarak nitelenen Bekir el-Ebherî el-Mâlikî, "Horasanlılardan Ebü'l-Hüseyin Kâdî'l-Hameyn'den daha fakih biri bize gelmedi." diyerek onun ilmi seviyesi hakkında fikir vermektedir. Kâdî'l-Hameyn, 70 yaşında Nîsâbü'r'da vefat etmiştir.¹⁸⁷⁴ Kaynaklarda görüşlerine az da olsa yer verilmiştir.¹⁸⁷⁵

¹⁸⁷² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/100-101; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/47; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/55. (7 numaralı dipnota bk.)

¹⁸⁷³ Hicrî 372 yılından 405 yılına kadar Horasan'da kadılık yapmış, diğer taraftan da tedris ve fetva işleriyle uğraşmıştır. Birçok kadı ve fakih yetiştirmiştir. Kendi döneminde ondan başka Horasan'da Hanefî kadı kalmadığı belirtilir. Öğrencileri arasında Ebû Muhammed Abdullah en-Nâsîhî, Sâid b. Muhammed el-Üstüvânî ve oğlu Heysem bulunmaktadır. Bk. Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 138a.

¹⁸⁷⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/50-51; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/25-26; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 122-123; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târihi'l-medîneti's-şerîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/139-140; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/291; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/217; Fâsî, *İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 3/93; Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 1/367; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 171; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 36; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/60-61.

¹⁸⁷⁵ Kudûrî, *et-Tecrid li'l-Kudûrî*, 5/2311; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/56, 11/23; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5/451, 6/336, 374, 383; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 5/311.

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yûsuf el-Ezrâk et-Tenûhî (ö. 371/981), Ehl-i beytten olup aslen Enbarlıdır. Kerhî'den fikhî öğrenmiş ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve amcası İsmail b. Ya'kûb'tan hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden Ali b. Hasan et-Tenûhî ve kızı Tâhire et-Tenûhî rivâyette bulunmuştur. Münekkittler tarafından rivâyetleri sahih olarak değerlendirilen Ebü'l-Hasen et-Tenûhî, hafız olup Kur'an'ı Ali b. Mücâhid'e okumuştur. Ayrıca Ali b. Ebû Bekir el-Ahşad ve Ali b. Hişâm el-Cübbâî'den kelim okumuştur.¹⁸⁷⁶

Cessâs'ın öğrencileri arasında yer alan **Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî** (ö. 398/1008), Bağdat'a yerleşmiş ve buradaki Katîatü'r-Rabîğ mescidinde ders vermiştir. Öğrencileri arasında Ebü'l-Hüseyin el-Kudûrî ve Ahmed b. Muhammed en-Nâtûfî bulunmaktadır. Bağdat Hanefîlerinin ileri gelenlerinden olup ashabü't-tahrîcten kabul edilir. Ömrünün sonunda geçirdiği felçten sonra vefat etmiş ve Ebû Hanîfe'nin yanına defnedilmiştir. Kefevî, öne çıkan görüşlerine değinmiştir.¹⁸⁷⁷ Ebû Abdullah el-Cürcânî'nin *Muhtelefû'l-ashâb* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹⁸⁷⁸ Ayrıca bazı kaynaklarda *Tercîhu mezhebi Ebî Hanîfe* ve *el-Kavlü'l-Mansûr fî ziyâreti seyyidi'l-kubûr* adlı eserleri olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁷⁹ Klasik Hanefî kaynaklarında Ebû Abdullah el-Cürcânî'nin görüşlerine sıkça başvurulmuştur.¹⁸⁸⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Hârizmî (ö. 403/1012), ilim tahsili için Bağdat'a gelmiş ve Ebû Bekir eş-Şâfiî'den hadis dinlemiştir. Ayrıca Cessâs'ın ders halkasına katılarak ondan fikhî öğrenmiştir. Hocasının vefatından sonra ders halkasının başına geçip Irak Hanefîlerinin liderliğini üstlenmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî ve oğlu Ebü'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed bulunmaktadır. Kendisine defalarca kadılık teklif edildiyse de o kabul etmemiş ve Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁸⁸¹

¹⁸⁷⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/430-431; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/133; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/131-133.

¹⁸⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/143; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 136b; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/136.

¹⁸⁷⁸ Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 117/641.

¹⁸⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/398; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/136; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/57.

¹⁸⁸⁰ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 4/1686, 1745, 11/56/50; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/190; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 1/162; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/87, 122, 337, 2/456, 8/79; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 2/33, 38, 6/147; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/348, 406, 2/235, 11/192.

¹⁸⁸¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 172-173; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/10-11; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 145; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 28/91-92; Kureşî,

Şîrâzî ve Saymerî, **Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Muhammed ed-Darîr**'in (öl.?) Cessâs ile Kerhî'nin diğer ashabından ders aldığını ve onun Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Harezmî'nin tabakasından olduğunu belirtir. Saymerî, hocasının mezhebin görüşlerini ezberlediğini, *el-Camiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ile usul ve nevâdiri iyi bildiğini, ayrıca ferâiz ve hesap konularına vâkıf olduğunu belirtir.¹⁸⁸²

4.2.3.2. Horasan ve Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Çevresi

Altıncı nesilde bu bölgede öne çıkan ve mezhebin teşekkülüne farklı alanlarda yaptığı çalışmalarla büyük katkı sunan Ebû'l-Leys es-Semerkandî'dir. Onun özellikle zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâyeyi ihtisar etmesi ve çoğunluğunu Belh meşâyihinin oluşturduğu fakihlerin nevâzile dair görüşlerini toplaması, mezhebin teşekkül sürecini tamamlamasında önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemin bir diğer önemli fakihi Cessâs'ın öğrencisi ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin hocası, Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsturûşenî'dir. Bu dönemde fakihlerin genel olarak sûfî karakteri olduğu ve bazı fakihlerin resmî görev aldıkları görülür. Bu kısımda dönemin öne çıkan fakihleri ele alınacaktır.

Ebû Nasr Mansûr b. Ca'fer el-Mühellebî (ö. 352/963-964), Semerkant müftüsü ve müteahhirin asrının imamıdır. Ebû Nasr el-Mühellebî, fetva konusunda mahir olup bu hususta takip edilen bir fakihtir. Ahmed b. Yahyâ, Fâris b. Muhammed ve Ahmed b. Hamir es-Saffâr'dan rivâyette bulunmuştur. Öğrencileri arasında yerine geçen Abdülkerîm b. Muhammed bulunmaktadır.¹⁸⁸³ Hasîrî, onun rivâyetlerine yer vermiştir.¹⁸⁸⁴

Aslen İranlı olan **Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fârisî** (ö. 361/972), Ebû Bekir b. Şâhuveyh olarak tanınmakta olup Fadl b. Habbâb el-Cemhî ve Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'den hadis dinlemiştir. Bir süre Nîsâbûr'da ikâmet etmiş, ardından Buhara'ya giderek Ebû Hafs'ın medresesinde ders vermiştir. Daha sonra memleketine (İran'a) dönüp bir süre kadılık yaptıktan sonra Buhara'ya gelmiş, bir müddet sonra Nîsâbûr'a geri dönmüş ve burada vefat etmiştir. Saymerî, Ebû Bekir b. Şâhuveyh'in Ebû Abdullah el-Basrî'nin

el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye, 2/135, 171; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/276; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 201-202.

¹⁸⁸² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 172-173; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 144; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/216.

¹⁸⁸³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/502; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/183.

¹⁸⁸⁴ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 291b.

tabakasından olduğunu, Öklides'in kitabındaki şekiller üzerinde çalıştığını, hesap ve hilâf konularında devrinin en mahiri olduğunu belirtir. Ayrıca Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin onu bir grup âlimle birlikte bir görevle, Buhara'ya gönderdiğini ve onun dönüşte Horasan'da kalmaya karar verdiğini belirtir. Bununla birlikte İsmail ez-Zâhid'den nakille Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Buhârî'nin içinde bazı müşküllerin olduğu bir bölümü Ebû Bekir b. Şâhuveyh'e götürdüğünü, onun da cevabı imlâ ettirdiğini, Ebû Bekir el-Buhârî'nin de ona "Yeryüzünde senin gibisini görmedim." dediğini nakleder.¹⁸⁸⁵

İbn Hallikân, onun Şâfiî olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸⁶ Bâbertî, Ebû Bekir b. Şâhuveyh'in görüşüne bir hususta yer verirken Şâfiî fûrû fıkıh kaynaklarında onun görüşlerine rastlanılamamıştır.¹⁸⁸⁷

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (ö. 373/983), İmâmü'l-Hüdâ olarak tanınmakta olup ilk eğitimini babası Muhammed (Ahmed) b. İbrahim'den almıştır. Fıkıhı hocası Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den tahsil etmiştir. Ayrıca Selahaddîn en-Nâhî, *Uyûnü'l-Mesâil*'e yazdığı mukaddimede Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Muhammed b. Fadl b. Eşref el-Buhârî, Muhammed b. Fadl el-Belhî ve kadı Halîl b. Ahmed'den ders aldığını belirtmiştir. Sûfî ve zâhid kişiliğine vurgu yapılan Ebü'l-Leys es-Semerkandî, fıkıhın yanında tefsir, hadis ve tasavvufla da ilgilenmiştir.¹⁸⁸⁸

Zehebî, onun Muhammed b. Fadl b. Eşref el-Buhârî'den, kendisinden de Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmizî'nin rivâyette bulunduğunu, 375/985 yılında Belh'te vefat ettiğini belirtir.¹⁸⁸⁹

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, kurucu imamlar dönemi sonrasında yazdığı eserlerle mezhebe damga vuran nâdir âlimlerden biridir. Onun mezhebin teşekkülüne katkısı, zâhiru'rivâyeyi ihtisar etmesi, nevâdire dair görüşleri bir araya getirmesi ve kurucu imamlar sonrasında meydana gelen meselelere ilişkin sonraki dönem fukahânın, özellikle

¹⁸⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/47-48; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 170-171; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/283; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/18.

¹⁸⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâu'z-zamân*, 4/211; Dimaşkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyîn*, 1/289.

¹⁸⁸⁷ Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 10/476.

¹⁸⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/196; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 220; Selahaddîn en-Nâhî, "Mukaddime", *Uyûnü'l-Mesâil*, mlf. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (Bağdat: Matbaatü Es'ad, 1386), 3.

¹⁸⁸⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 26/583.

Mâverâünnehir bölgesi âlimlerinin fetvalarını bir araya getirmesidir. Semerkandî'nin bu çalışmaları sonucu ortaya koyduğu eserler, sonraki dönem fûrû fıkıh ve fetâvâ literatürü bakımından vazgeçilmez kaynaklar arasında yer almıştır.

Ebü'l-Leys es-Semekandî'nin eserleri arasında nevâdirleri derlediği *Uyûnü'l-mesâil*, *Te'sîsü'n-nezâir* ve *Mukaddimetü's-salât* (*Mukaddimetü Ebî'l-Leys*), türünün ilk örneklerinden biri olan ve mezhep imamlarının dışındaki fukahânın görüş ve fetvalarını içeren *en-Nevâzil*, mezhebin görüşlerini ihtisar ettiği bir ciltlik *Hizânetü'l-fıkh*, dört ciltlik *Tefsîru'l-Kur'an*, tasavvufa dair *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *el-Bustân* (*Bustânü'l-ârifîn*) bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, onun *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, *Şerhu'l-Câmii'l-kebîr*, *Hasru'l-mesâil fî'l-fürû*, *Fetâvâ Ebî'l-Leys*, *Mebûtu Ebî'l-Leys*, *el-Muhtelefât*, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî arasındaki ihtilafları konu edinen *Muhtelifü'r-Rivâye* adlı eserlerinden bahseder.¹⁸⁹⁰ Ancak Ebü'l-Leys es-Semekandî'nin vefat tarihini, her eserinde farklı verir. Riyâdzâde, Ebü'l-Leys es-Semekandî'nin *en-Nevâdir* adlı bir eserinin bulunduğunu belirtir.¹⁸⁹¹

Ziriklî, Ebü'l-Leys es-Semekandî'nin mezkûr eserlerin dışında *Umdetü'l-Akâid*, *Fedâilü Ramazan*, *Dakâiku'l-ahbâr fî beyâni ehli'l-cenne ve ahvâli'n-nâr*, *Şir'atü'l-İslâm*, *Tefsîru cüz'i amme yetesâelûn* ve *Risâletü usûli'd-dîn* adlı eserlerini zikreder.¹⁸⁹² Vâiz-i Belhî, *Ziyâdât*, *Sefarât-ı fıkıh* ve *Ruûsü'l-mesâil* adlı eserlerinden bahseder.¹⁸⁹³

Fuat Sezgin, Ebü'l-Leys es-Semekandî'nin 24 farklı eserinin bulunduğu yerlerin bilgisini verir. Yukarıdaki mezkûr eserlerinin dışında onun *Esrâru'l-vahy* (*Esrâru'l-vech*), büyük günahların cezalarını konu edinen *Kurretü'l-uyûn* ve *müferrihu'l-kalbi'l-mahzûn*, *Şerhu Fıkhi'l-ekber li Ebî Hanîfe*, *Te'sîsü'l-fıkh*, *Şirau'l-İslâm*, *el-Meârif fî Şerhi's-Sehâif*, *Risâletü'l-ma'rife ve'l-îmân*, *Kûtü'n-nefs fî ma'rifeti'l-erkânî'l-hams*, *Tuhfetü'l-enâm fî*

¹⁸⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/196; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 310; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/243, 334, 441, 487, 563, 569, 668, 703, 2/1187, 1220, 1282, 1580, 1631, 1637, 1795, 1981; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 220; Serkis, *Mu'cemü'l-matbuâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, 2/1045; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/490; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/104-114; Karabulut, Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-turâsî'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3828-3835.

¹⁸⁹¹ Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfü'z-zunûn*, 141.

¹⁸⁹² Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/27.

¹⁸⁹³ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 312.

menâkıbı 'l-eimmeti 'l-erbaati 'l-a 'lâm, el-Letâifü 'l-müstahrace min Sahîhi 'l-Buhârî, er-Risâle fî 'l-fıkh adlı eserlerini zikreder.¹⁸⁹⁴

Karabulut, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin 37 eserinin bulunduğu yerlerin bilgisini verir. Karabulut mezkûr eserleri dışında onun *el-Es'ile ve 'l-ecvibe fî hükmi umûri 'd-diniyye, Behcetü 'l-ulûm fî beyânî akîdeti 'l-usûl, Tefsîru sûreti 'l-Mülk, Tefsîru sûreti 'l-Hümeze, bazı öğütleri konu edinen Câmiatü 'l-hükm, Risâletü 'l-besmele, Risâle fî tafsîli 'l-îmân, Şerhu Risâleti 'l-Adudiyye, Fevâid fî 'l-fıkh, Muhtâru 'n-nevâzil fî fûrûi 'l-Hanefiyye* adlı eserlerinin olduğunu belirtir.¹⁸⁹⁵ Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin görüşlerine zaman zaman kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁸⁹⁶

Ebû Bekir Muhammed b. Ebû İshak el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 380/990), hocası Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî olup kendisi kelam ilminde öne çıkar. Kelâbâzî'nin Hanefî mezhebi kurucu imamlarının tevhide dair görüşlerini topladığı *et-Taarruf* adlı bir eseri bulunmaktadır. Kefevî, onun bazı fetvalarına yer vermiştir.¹⁸⁹⁷

Ebû Ali Hasan b. Dâvûd es-Semerkandî (ö. 395/1005), Semerkant fakihlerinden biri olup fıkıhî Nisâbûr'da Ebû Sehl ez-Zeccâcî'den tahsil etmiş ve Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ini İbn Dâse'den dinlemiştir. Irak'a giderek burada bir süre hadis ve fıkıh öğrenmiş ve Nisâbûr'a geri dönmüştür. Burada bir medrese inşa ederek ders vermiş ve aynı zamanda bir müddet fetva işeriyle uğraşmıştır. Kefevî bazı görüşlerinden örnekler vermiştir.¹⁸⁹⁸

Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsturûşenî (öl.?), Semerkant'ın önde gelen fakihlerinden biri olup Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî ve Ebû Bekir el-Cessâs'tan fıkıh öğrenmiştir. Bundan dolayı hem Irak hem de Buhara fıkıh geleneğini tanımaktadır.

¹⁸⁹⁴ Sezgin, *Târîhu 't-turâs 'l-Arabî (Ulûmu 'ş-şer'îyye)*, 3/104-114.

¹⁸⁹⁵ Karabulut, Karabulut, *Mu 'cemü 't-târîhi 't-turâsi 'l-İslâmî fî mektebâti 'l-âlem: el-Mahtûtât ve 'l-matbûât*, 5/3828-3835. Ebü'l-Leys es-Semerkandî için ayrıca bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/473-475.

¹⁸⁹⁶ Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu 'l-burhânî fî 'l-fıkhi 'n-Nu 'mânî*, 3/236; Zeylâî, *Tebyînü 'l-hakâik şerhu Kenzü 'd-dekâik ve Hâşiyetu 'ş-Şilbî*, 5/29, 77, 256, 6/12, 162; Aynî, *el-Binâye şerhu 'l-Hidâye*, 1/349, 622, 2/541, 8/340, 8/469; İbn Nüceym, *Bahru 'r-râik şerhu Kenzi 'd-dekâik*, 2/178, 5/136.

¹⁸⁹⁷ Kefevî, *Ketâibü 'l-a 'lâmî 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti 'n-Nu 'mânî 'l-muhtâr*, 133a; Kâtib Çelebi, *Süllemü 'l-vusûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, 5/250.

¹⁸⁹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 1/192-193; Leknevî, *el-Fevâidü 'l-behiyye fî terâcîmi 'l-Hanefiyye*, 60; Kefevî, *Ketâibü 'l-a 'lâmî 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti 'n-Nu 'mânî 'l-muhtâr*, 138a.

Öğrencileri arasında Ebû Zeyd ed-Debûsî bulunmaktadır. Kadılık görevi de üstlenen Üsturûşenî'nin *ez-Ziyâdât* adlı bir eseri bulunmaktadır. Kaynaklarda vefatıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru vefat etmiş olmalıdır.¹⁸⁹⁹ Kaynaklarda kendisinin görüşlerine atıf yapılmıştır.¹⁹⁰⁰

Kınalızâde, altıncı tabakada Mekhûl b. Fadl en-Neseffî'nin (ö. 308/920) oğlu **Ebû'l-Muîn Muhammed b. Mekhûl en-Neseffî**'den bahsederek onun *et-Tabsıra* ve *Şerhu'l-Câmii'l-kebîr* adlı eserlerinin olduğunu belirtir. Ancak Kınalızâde'nin eserinin muhakkiki bu eserlerin onun torununun torununa ait olduğunu belirtir. Kınalızâde ayrıca Muhammed b. Mekhûl'ün ilmi, babası Mekhûl'den aldığını ifade eder. Öğrencileri arasında oğlu Ahmed (ö. 379/989-990) bulunmaktadır.¹⁹⁰¹ Kaynaklarda onunla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Ehl-i ilim bir aileden gelen Muhammed b. Mekhûl'ün çocuk ve torunları da ilimle meşgul olmuşlardır. Kınalızâde altıncı tabakada zikrettiği **Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sînâ** (ö. 428/1037), felsefe ve tıp alanında meşhur olmuştur. Hocası Ebû Bekir b. Ebû Abdullah ez-Zâhid'den Hanefî fıkhnı okumuştur. 100 civarında çeşitli ilimlere dair eser telif eden İbn Sînâ'nın babası, Bâtınî kimliğe sahiptir. İbn Sînâ'nın vefatına yakın tövbe ettiği, bütün malını tasadduk edip kendini ibadete verdiği nakledilir. İbn Sînâ, Ramazan ayında Hemedan'da vefat etmiştir.¹⁹⁰²

4.2.3.3. Mısır Hanefî Fıkıh Çevresi

Kaynaklarda Mısır'da çalışmalarıyla öne çıkan altıncı tabakaya mensup Hanefî bir fakihe rastlanılamamıştır. Tahâvî, Mısır'a Tolunoğullarının hâkim olduğu dönemde yaşamıştır. Onun vefatından sonra Mısır, tekrar Abbasî yönetimine geçmiş, ancak bu durum uzun sürmemiş ve 323/935-358/969 yılları arasında İhşîdîler Mısır'a hâkim olmuşlardır.¹⁹⁰³ 358/969 yılından itibaren ise Mısır, Şîî Fâtımîlerin eline geçmiştir.¹⁹⁰⁴ Sık iktidar değişikliğinin yaşandığı Mısır'da Tahâvî ve talebeleri sonrasında, Hanefîlik bir anlamda

¹⁸⁹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/247; Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 134a; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 40; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 57-58.

¹⁹⁰⁰ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/96; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/613.

¹⁹⁰¹ Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/57; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/413; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 69.

¹⁹⁰² Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/58-59.

¹⁹⁰³ Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/551.

¹⁹⁰⁴ Seyyid - Bektaş, "Fâtımîler", 12/230.

fetret dönemi yaşamıştır. Tam bir istikrarın bulunmadığı siyasî ve ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu dönemlerden Eyyûbîler dönemine kadar birkaçı istisna tutulursa çalışmalarıyla öne çıkan Hanefî bir fakih yetişmemiştir.¹⁹⁰⁵

Fatimîler döneminde yaşayan Hanefî fakihlerden İbn Ebü'l Avvâm'ın oğlu **Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ** ile 349/960-961 yılında doğan ve kâdilkudâtılık görevi üstlenen torunu **Ahmed b. Muhammed b. Abdullah** (ö. 418/1027) zikredilebilir. İbn Ebü'l-Avvâm'ın torunu, babası vasıtasıyla dedesinden rivâyet ettiği *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahlâruhü ve menâkibühü* adlı esere bazı ilavelerde bulunmuştur. Bu sebeple olsa gerek İbn Kutluboğa eseri ona nispet etmiştir. Ziriklî dedesiyle aynı künyeyi taşıyan Ahmed b. Muhammed'in Hanbelî fakihlerden olduğunu zikrederken Kureşî, İbn Kutluboğa ve Temîmî eserlerinde ona yer vererek Hanefî olduğunu belirtirler.¹⁹⁰⁶

4.3. Dönemin Hanefî Fukahâsının Mezhebin Teşekkülüne Katkıları

Bu başlık altında hicrî dördüncü asırda yaşayan Hanefî fukahâsının çalışmaları ele alınacaktır.

4.3.1. Hicrî Dördüncü Asırda Telif Çalışmaları

4.3.1.1. Fürû Fıkıh Çalışmaları

Hicrî dördüncü asır, Hanefî mezhebinin teşekkülünün tamamlandığı yüzyıldır. Bu asırda muhtasar metinler ve şerhler yaygın telif türü olmakla birlikte fıkıhın diğer alanlarında da eserler verilmiştir. Mezheplerin teşekkül ettiğinin bir göstergesi olan muhtasar, şerh ve menâkıb tarzında eserlerin kaleme alınması, hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde kaleme alınan ve günümüze kadar gelen üç muhtasar metin bulunmaktadır.

Önceki asırlardan farklı olarak bu dönemde mezhep içi reddiye tarzı eserler de verilmeye başlanmıştır. Tahâvî'nin İsa b. Ebân'a reddiye yazması, bu tarz eserlerin ilk örneğini oluşturmaktadır. Önceki asırda Bekkâr b. Kuteybe ve Ali b. Musa el-Kummî'nin İmam Şâfiî'ye yazdığı reddiye benzeri bir eser, bu dönemde Ali b. Muhammed b. Hasan en-

¹⁹⁰⁵ Fatih Bozbaş, *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 220.

¹⁹⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/106; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 121-122; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 2/95; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/211.

Nehaî'nin (ö. 324/935) İmam Şâfiî'yi eleştirdiği kitabıdır. Zehebî, Şâfiî âlim Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin de (ö. 490/1096-1097) onun iddialarına cevap verdiği bir reddiye yazdığını belirtmiştir.¹⁹⁰⁷ Bu tarzda karşılıklı reddiye yazımı, mezhebe aidiyetin geliştiği ve mezhep kimliğinin oluştuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Mezhep kimliğinin oluştuğunu gösteren diğer bir tür ise Tahâvî'nin *Menâkıbü Ebî Hanîfe* ile başlattığı menâkıb türüdür. Ayrıca bu dönemde Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah el-Belhî (ö. 319/931) tarafından kaleme alınan ve günümüze kadar ulaşan *el-İbâne er-red alâ men şennea alâ Ebî Hanîfe* adlı eser, kurucu imamın savunulmasını ve ona bağlılığı göstermesi açısından önemlidir. Aynı tarzda İbn Ebü'l-Avvâm'ın (ö. 335/946) *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahabâruhü ve menâkıbühü* ve Sebezmûnî'nin (ö. 340/952) *Keşfü'l-âsâr(esrâr)i ş-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe* eserleri de günümüze kadar gelmiştir.

Bu asırda gelişen diğer bir telif türü de nevâzil, vâkıât ve fetâvâ türüdür. Muhammed b. Fadl el-Belhî (ö. 319/931) ile başlayan bu yazım türü Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah el-Belhî (ö. 319/931), Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938) ve Rüstüfağnî (ö. 345/956) ile devam etmiştir. Bu türün günümüze gelebilen ilk örneği Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) aittir.

Tablo 13: Hicrî Dördüncü Asır Fırû Fıkıh Eserleri

<i>el-Muhtasar</i>	Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/952)
<i>el-Kâfî</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>el-Müntekâ</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>el-Müstahlas mine'l-Câmi,</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>Muhtasaru Kitâbi'l-Hiyel,</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>Şerhu'l-Câmi's-sağîr</i>	Tahâvî (ö. 321/933), İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945), Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî (ö. 336/947-948), Ebû Amr et-Taberî (ö. 340/951-952), Kerhî (ö. 340/952), Muhammed b. Ali b. Abdük el-Cürcânî eş-Şîi (ö. 347/958-959), Cessâs (ö. 370/ 981), Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)
<i>Şerhu'l-Câmi'l-kebîr</i>	Tahâvî (ö. 321/933), Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945), Ebû Amr et-Taberî (ö. 340/951-952), Kerhî (ö. 340/952), Muhammed b. Ali b. Abdük el-Cürcânî eş-Şîi (ö. 347/958-959), Cessâs (ö. 370/ 981), Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)

¹⁹⁰⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 24/159.

<i>Şerhu 'z-Ziyâdât</i>	Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945)
<i>Şerhu 'l-Câmi'</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>Şerhu Muhtasarı 'l-Kerhî</i>	Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/980), Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>Şerhu Muhtasarı 't-Tahâvî</i>	Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Verrâk (öl.?), Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>el-Mehâdir ve 's-sicillât</i>	Ebû Hâzım el-Kâdî (ö. 292/905), Tahâvî (ö. 321/933)
<i>eş-Şurût ve 's-sicillât, eş-Şurûtü 'l-kebir, eş-Şurûtü 'l-evsat, eş-Şurûtu 's-sağır,</i>	Tahâvî (ö. 321/933), Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945),
<i>Edebü 'l-kâdî</i>	Ebû Hâzım el-Kâdî (ö. 292/905), Heysem b. Süleyman el-Kaysî (yaklaşık öl. 310/922), Ahmed b. İshak et-Tenûhî (ö. 318/930)
<i>Şerhu Edebi 'l-kâdî (li 'l-Hassâf), Şerhu Edebi 'l-kâdî</i>	Hinduvânî (ö. 362/973), Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>Mesâilü 'l-hilâf</i>	Ebû Saîd el-Berdâi' (ö. 317/930)
<i>Ta 'lîka fî 'l-hilâf</i>	Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (ö. 414/1023)
<i>el-Muhtelef</i>	Ebü 'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938)
<i>İhtilâfû 'l-ulemâ</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Muhtasarı İhtilâfî 'l-fukahâ (li 't-Tahâvî)</i>	Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>el-Muhtelefât, Muhtelifü 'r-rivâye</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>el-Fetâvâ</i>	Muhammed b. Fadl el-Belhî (ö. 319/931), Ebü 'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah el-Belhî (ö. 319/931)
<i>el-Mülteğatu min el-fetâvâ</i>	Ebü 'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938)
<i>Fetâvâ 'r-Rüstüfağnî,</i>	Rüstüfağnî (ö. 345/956)
<i>Muhtasarı Garîbî 'r-rivâye,</i>	Sefkerderî (öl.?)
<i>Uyûnû 'l-mesâil</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>en-Nevâzil</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Hizânetü 'l-fıkh</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Hasru 'l-mesâil fî 'l-fürû</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Fetâvâ Ebî 'l-Leys</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Mebsûtu Ebî 'l-Leys</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Muhtâru 'n-nevâzil fî fûrûi 'l-Hanefiyye</i>	Ebü 'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>el-Ferâiz</i>	Ebü Hâzım el-Kâdî (ö. 292/905), Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Emâlî</i>	Ebü Hâzım el-Kâdî (ö. 292/905)

<i>el-Lübâb</i>	Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (ö. 308/920)
<i>Risâle fî'l-mevâdi' elletî yekûnü'l-vakfû aleyhe küfran</i>	İmam Mâturîdî (ö. 333/944)
<i>el-Vukûfu'l-mefrûda</i>	İmam Mâturîdî (ö. 333/944)
<i>Kitâbü'r-red alâ'l-Karâmita fî'l-usûl</i>	İmam Mâturîdî (ö. 333/944)
<i>el-Mukni'</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>el-Gurer</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
<i>el-Kelâm fî hükmî'd-dâr</i>	Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945)
<i>Kitâbü's-Şirb, el-Eşribe</i>	Ebû Amr et-Taberî (ö. 340/951-952), Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/980), Kerhî (ö. 340/952)
<i>Tahlîlu nebîzi't-temr</i>	Kerhî (ö. 340/952), Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/980)
<i>Akvâlû'l-usûliyye</i>	Kerhî (ö. 340/952)
<i>Kitâbü Cevâzi's-salâti bi'l-Fârîsiyye</i>	Kerhî (ö. 340/952), Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/980)
<i>el-Fevâid fî'l-fıkıh, el-Fevâid</i>	Muhammed b. Fadl el-Kemârî el-Buhârî (ö. 381/991), Sefkerderî (öl.?)
<i>Meânî'l-âsâr</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Ahkâmü'l-Kur'an</i>	Tahâvî (ö. 321/933), Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>el-Vasâya,</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>en-Nevâdiru'l-fıkhiyye, en-Nevâdir ve'l-hikâyât</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Hükmü erâdi Mekke</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Kısmetü'l-fey ve'l-ganâim</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Hatau'l-kütüb</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>er-Red alâ Ebî Ubeyde (Onun Kitâbü'n-Neseb'indeki görüşlerini tenkit için yazılmış.)</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>İhtilâfu'r-rivâyât alâ mezhebi'l-Kûfiyyîn</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Kitâbü's-Şuf'a</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>Cevâbatu mesâil</i>	Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>el-Menâsik</i>	Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>Şerhu'l-Muaddilât</i>	Hinduvânî (ö. 362/973)
<i>Keşfu'l-gavâmid</i>	Hinduvânî (ö. 362/973)
<i>el-Fevîdü'l-fıkhiyye</i>	Hinduvânî (ö. 362/973)

<i>Te'sîsü'n-nezâir</i>	Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Mukaddimetü's-salât</i>	Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Te'sîsü'l-fıkh</i>	Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>er-Risâle fî'l-Fıkh</i>	Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)
<i>Menâkıbü Ebî Hanîfe (Ukûdü'l-mercân fî menâkıbi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân)</i>	Tahâvî (ö. 321/933)
<i>el-İbâne er-red alâ men şennea alâ Ebî Hanîfe</i>	Ebü Ca'fer Ahmed b. Abdullah el-Belhî (ö. 319/931)
<i>el-Keşfu an vehmi't-tâifeti'z-zâlîme Ebâ Hanîfe</i>	Sebezmûnî (ö. 340/952)
<i>Keşfü'l-esrâr fî menâkıbi Ebî Hanîfe (Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe)</i>	Sebezmûnî (ö. 340/952)
<i>Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhbâruhü ve menâkıbühü</i>	İbn Ebü'l-Avvâm (ö. 335/946)
<i>ez-Ziyâdât</i>	Ebü Ca'fer b. Abdullah el-Üsturûşenî (öl.?)
<i>Tercîhu mezhebi Ebî Hanîfe</i>	Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî (ö. 398/1008)

Tablo 13'te görüldüğü üzere bu dönemin en yaygın türü şerhlerdir. Bu dönemde kurucu metinler arasında bulunan İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserlerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bu şerhler mezhebin eğitimini kolaylaştırma bağlamında önem arz etmektedir. Medrese tarzı kurumsal eğitimin ilk olarak başladığı Horasan ve Mâverâünnehir'de öğrencilerin mezhebi öğrenmeleri, ilk olarak muhtasar metinler, daha sonra şerhlerle mümkün oluyordu. Bu şerhlerin bir kısmı da Irak'ta telif edilmekle birlikte önemli bir bölümü, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kaleme alınmıştır. Şerhlerin en önemli işlevi, İmam Muhammed'in kurucu metinlerle belirlediği düzlemde fıkıh müktesebatının temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi ve geliştirilmesidir. Şârihler, özellikle İmam Muhammed'in boş bıraktığı alanların doldurulmasında etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bu çalışmalar neticesinde zâhirü'r-rivâye'nin üzerinde konuştuğu ve konuşmadığı konular tespit edilmiş, kurucu imamlardan bir görüş nakledilmeyen konuları ele alan nevâzil türü ortaya çıkmıştır. Fukahâ, bu eserler ile kendi dönemlerinin ve içinde yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarına

göre asılları yorumlamış ve mezhep müktesebatının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.¹⁹⁰⁸

Günümüze ulaşan ilk muhataraların şerhleri de bu asrın son çeyreğine doğru kaleme alınmaya başlanmıştır. Kerhî'nin muhtasarını, Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/980) ve Cessâs (ö. 370/ 981) şerh etmiş, ayrıca, Cessâs Tahâvî'nin muhtasarını da şerh etmiştir.

4.3.1.1.1. Nazarın (Re'y) Eserle (Rivâyet) Tahkimi: Tahâvî

Hicrî dördüncü asrın hemen başlarında vefat eden Tahâvî, fıkıhın çeşitli alanlarındaki çalışmaları ile Hanefî mezhebinin teşekkülüne ve yayılmasına büyük katkılarda bulunmuş ve farklı türlerde literatürün ortaya çıkmasında etkin bir rol oynamıştır. Tahâvî'nin hadis ilminde yetkin olduğu yazdığı eserlerden anlaşıldığı gibi onun hadis hocaları ve râvilerini konu edinen Aynî'nin *Megâni'l-ahyâr fî Şerhi Esâmî ricâli Meâni'l-âsâr* adlı eseri de bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Zehebî, onu hadis hafızı ve allâme olarak vasıflandırmaktadır.¹⁹⁰⁹ Tahâvî, yaşadığı muhit nedeniyle Şâfiî ve Mâlikî ilim çevreleriyle yakın ilişkiler kurmuş, dolayısıyla onların fikhî görüşlerini öğrenme fırsatı bulmuştur. Bunun neticesinde diğer mezheplerin Hanefî kurucu imamların görüşlerine yaptığı eleştirilere vâkıf olmuş ve mezhebin görüşlerini bir yandan naklî delillerle diğer yandan da aklî argümanlarla tahkim etme yoluna gitmiştir.

Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr* adlı eserinde mezhepler arası tartışmalı olan hadisleri, fıkıh konularına göre ele almış ve mezhebinin görüşlerine dayanak kıldığı hadislerin isnatlarının güvenilirliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca o, hadisleri açıklarken sık sık kurucu imamların görüşlerine atıfta bulunmuştur. Tahâvî, aynı usulü *Ahkâmü'l-Kur'an*'da da uygulamıştır. Tefsirini fıkıh konularına göre tertip etmiş ve aynı konuyla ilgili ayetleri bir araya getirmiştir. Ayetleri incelerken kurucu imamların görüşlerine yer vermiştir. Tahâvî, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in içtihatlarını naslarla destekleyerek mezhebin ana çerçevesinin dışına çıkmadan mevcut hükümleri, rivâyetlerle desteklemeye çalışmıştır. O döneme kadar var olan eser-re'y karşıtlığı, re'yin naslarla çatışmadığını eserleriyle ortaya koymaya çalışan Tahâvî ile farklı bir sürece girmiştir. Bu

¹⁹⁰⁸ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 94.

¹⁹⁰⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3/21.

durumda hem fikhın sistematize edilmesi hem de rivâyet malzemesinin ayıklanması ve kriterlerinin oluşturulması etkili olmuştur. Nihayetinde Hanefî hukuk düşüncesi, Ebû Hanîfe ile ortaya çıkan âfâkî bir düşünce değildir. O, bu sistemi içinde yetiştirdiği geleneğin malzemesi üzerine inşa etmişti. Hadis ilminin teşekkülüyle rivâyetlerle tevarüs edilen hükümler, hadislerle birlikte okunmuştur. Tahâvî, aynı türden okumayı *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eseriyle tefsir alanında yapmıştır. Cessâs da Tahâvî'nin açtığı bu kulvarda onun eserlerine şerhler yazarak yol almıştır.¹⁹¹⁰

Şâfiî müçtehit Beyhâkî ve Hanbelî-Selefi âlim İbn Teymiyye, Tahâvî'nin *Meâni'l-âsâr* adlı eserine tenkitte bulunmuşlardır. Beyhâkî, ilim ehli bazı arkadaşlarının kendisine Tahâvî'nin kitabında kendi mezhebinin görüşlerine göre bazı sahih haberleri zayıf, bazı zayıf haberleri de sahih olarak sunduğunu sorduklarını, kendisinin de buna eserinde cevap verdiğini belirtir.¹⁹¹¹ Benzer bir tenkit de İbn Teymiyye tarafından yapılmıştır. O da Tahâvî'nin kıyasa uygun düşen hadisleri daha zayıf olsalar bile diğer hadislerle tercih ettiğini belirtir.¹⁹¹² Kureşî, Beyhâkî'nin iddialarını incelediğini, ona cevap olmak üzere *el-Hâvî fî beyâni âsâri't-Tahâvî* adlı bir eser telif ettiğini, orada Tahâvî'nin *Meâni'l-âsâr* adlı eserindeki hadislerin senetlerini incelediğini, bunların *Kütüb-i Sitte*, Ebû Şeybe'nin *el-Musannef'i* ve diğer hafızların kitaplarında yer aldığı bilgisine ulaştığını kaydeder.¹⁹¹³

Tahâvî'nin, bir diğer eseri *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, ihtilâfu'l-hadîse dair bir eserdir. Tahâvî, eserinin başında Hz. Peygamberden (s.a.v.) sağlam bir şekilde rivâyet edilen hadislerde insanların çoğunun bilmediği durumlar bulunduğunu, kendisinin gücü yettiğince rivâyetlerdeki sorunları giderip, hükümleri ortaya çıkaracağını ve konuları bâblara ayırıp ele alacağını belirtir.¹⁹¹⁴

Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, *Şerhu Müşkili'l-âsâr* ve *Ahkâmü'l-Kur'an* gibi eserlerinde müntesibi olduğu Hanefî düşüncenin akla önem verme yönünü ihmal etmeden kurucu imamların görüşlerini rivâyetlerle tahkim etmeye çalışmıştır. O, bir meseleyi “min

¹⁹¹⁰ Konuyla ilgili değerlendirme için bk. Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*, 65.

¹⁹¹¹ Örnekler için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Karaçi: Câmiatu'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1991), 1/617, 344, 397, 399, 402, 405, 2/58, 70, 79, 91, 97, 282, 299, 334, 424, 6/358, 7/115, 10/143, 12/190, 14/286.

¹⁹¹² Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986), 8/195-196.

¹⁹¹³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/431.

¹⁹¹⁴ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/6.

tarîki'l-âsâr” veya “min tarîki'l-isnâd” deyip o mesele hakkındaki nasları ve rivâyetleri zikreder ve kurucu imamların görüşlerini onlarla temellendirir. Diğer taraftan “min tarîki'n-nazar” deyip aklî delillerle meseleyi izah eder.¹⁹¹⁵ Tahâvî'nin meseleleri temellendirirken akıl ile nakil arasında bir denge götüğü, nas karşıtı olarak algılanan re'yin asıl gücünü nasdan aldığını göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Tahâvî, “nazar” ile aklî istidlali, “âsâr” ile ayet, hadis ve sahâbe kavli gibi rivâyetleri kastetmektedir. Tahâvî'nin, *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserini yazmadaki amacı, kurucu imamların görüşlerinin ve daha da genelde Hanefî düşüncenin Kur'an'la uyumunu ortaya koymaktır. Yine aynı şekilde o, *Şerhu Meâni'l-âsâr* ve *Şerhu Müşkili'l-âsâr* adlı eserleriyle de Hanefî düşüncenin sahâbe kavli de dâhil olmak üzere sahih rivâyetlere uygunluğunu göstermeyi amaçlamıştır.

Tahâvî'nin Hanefî literatürüne yaptığı en önemli katkılardan biri de *el-Muhtasar*'ıdır. Hanefî literatürünün ilk muhtasarı kabul edilen eserin girişinde Tahâvî, Ebû Hanîfe, Ebû ve İmam Muhammed'in görüşlerine yer verdiğini belirtir. Bununla birlikte o, bazı konularda İmam Züfer'in görüşlerine de yer vermiştir. Tahâvî, eserini dayısı Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ının tertibine göre kaleme almıştır.¹⁹¹⁶

Tahâvî ile Müzenî'nin muhtasarlari karşılaştırıldığında Tahâvî'nin eserinde konuları daha sistematik bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Kitâb adı altında ele alınan konular, bâb başlıklarına bölünerek detaylandırılmıştır. Müzenî'nin eserinde göze çarpan dağınıklık, benzer ve ilgili konuların aynı başlık altında ele alınmasıyla Tahâvî'nin muhtasarında görünmemektedir.

Tablo 14: *Muhtasaru't-Tahâvî* ve *Muhtasaru'l-Müzenî*'nin Kitâb Başlıkları

<i>Muhtasaru't-Tahâvî</i>	<i>Muhtasaru'l-Müzenî</i>
et-Tahâra	et-Tahâra
es-Salât	es-Salât
ez-Zekât	el-Cenâiz

¹⁹¹⁵ Tahâvî'nin kullandığı “min tarîki'l-âsâr” ve “min tarîki'n-nazar” ifadelerinin örnekleri için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Sadettin Önal (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 2/341, 421; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/70, 72, 97, 122; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1994), 7/57, 15/334, 375.

¹⁹¹⁶ Tahâvî'nin *el-Muhtasar* adlı eseri *Mukayeseli Hanefî Fıkhi Tahavi Muhtasari* adıyla Soner Duman tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.

es-Sıyâm	ez-Zekât
el-Hâc	es-Sıyâm
el-Buyû‘	el-İ‘tikâf
el-İstibrâ	el-Hâc
er-Rehin	el-Bey‘
el-Müdâyenât	er-Rehin
el-Hacr	et-Teflîs
es-Sulh	el-Hacr
el-Kefâle ve’l-Havâle ve’d-Damân	es-Sulh
eş-Şirke	el-Havâle
el-Vekâle	el-Kefâle
el-İkrârât	eş-Şirke
el-Âriye	el-Vekâle
eş-Şuf‘a	el-İkrâr
el-Mudâraba	el-Âriye
el-Müsâkât	el-Gasp
el-İcârât	eş-Şuf‘a
el-Müzâraa	el-Kırâz
Ahkâmü’l-Aradîni’l-Mevât	el-Müsâkât
el-Atâyâ ve’l-Vukûf	eş-Şart fi’r-Rakîk Yeştarituhum el-Müsâkî
el-Lukata ve’l-Âbak	el-İcâra
el-Lakît	Tazmînü’l-Ücerâ
el-Ferâiz	el-Müzâraa
el-Vasâyâ	İhyâu’l-Mevât
el-Vedîa	el-Atâyâ ve’s-Sadakât ve’l-Habs
Kısmetü’l-Ganâim ve’l-Fey	el-Lukata
en-Nikâh	el-Vasâyâ
et-Talâk	el-Vedîa

el-Kısâs ve'l-Diyât ve'l-Cerâhât	Kısmü'l-Fey ve Kısmü'l-Ganâim
Kıtâlü Ehli'l-Bağî	es-Sadakât
el-Mürted	En-Nikâh
el-Hudûd	el-Hul'
es-Sirka	et-Talâk
el-Eşribe ve Ahkâmühâ	ez-Zihâr
es-Siyer ve'l-Cihâd	el-Liân
es-Sayd ve'z-Zebâih	el-İded
ed-Dahâyâ	er-Radâ'
el-Kefârât ve'n-Nuzûr	en-Nafaka
Edebü'l-Kâdî	el-Kıtâl
ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât	Hükmü'l-Mürted
el-İtâk	el-Hudûd
el-Mükâtebe	Savlü'l-Fahl
el-Velâ	es-Siyer
el-Mefkûd	es-Sayd ve'z-Zebâih
el-İkrâh	ed-Dahâyâ
el-Kısme	es-Sebg ve'r-Remy
el-Me'zûn fi't-Ticârat	el-Eymân ve'n-Nuzûr
el-Kerâha	Edebü'l-Kâdî
	eş-Şehâdât
	el-Akdiye ve'l-Yemîn mea's-Şahâde
	ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât
	İtku'l-Müşrik ve'l-Vasâyâ fi'l-Itk
	el-Müdebber
	el-Mükâteb
	İtku Ümmehâti'l-Evlâd

Müzenî ile Tahâvî'nin muhtasarlarının ortak noktası, her ikisinin de kendi disiplinleri içinde ilk ihtisar çalışmaları olmasıdır. Her iki eserde de müellifler zaman zaman kendileri

de tercihte bulunmaktadır. Müzenî, Şâfiî'nin usulüne göre yaptığı tahrîcleri de eserine eklemiştir.

Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ının özelliklerinden biri de ihtilaf durumunda kurucu imamların görüşlerini verdikten sonra bunlardan birini seçmesidir. Ayrıca o, her ne kadar meselede müçtehit olarak görülse de kurucu imamların görüşlerine aykırı içtihatlarda da bulunmuştur. Abdullah Nezâr Ahmed, Tahâvî'yi konu edindiği eserinde 364 yerde onun mezhebin kurucu imamlarından farklı görüşe sahip olduğu tespitini yapar.¹⁹¹⁷ Mesela bunlardan biri, kertenkelenin yenilebileceğine dair olan içtihadıdır. Tahâvî, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in kertenkele yemeyi mekruh gördüğünü belirttikten sonra kendisinin bunda bir beis görmediğini ifade eder.¹⁹¹⁸ Cessâs, şerhinde Tahâvî'nin bu muhalefetini hiç zikretmeyerek kurucu imamların görüşünü bir hadisle destekler.¹⁹¹⁹ Cessâs, ayrıca şerhinde Tahâvî'nin kurucu imamlardan naklettiği bazı rivâyetleri tashih eder.¹⁹²⁰ Cessâs, bu tavrıyla mezhep imamlarına daha bağlı bir görüntü çizer. Merginânî de bazı konularda Tahâvî'yi tashih etmiştir. Mesela Tahâvî, Ramazan ayında hastanın iyileştikten veya yolcunun seferîliği bittikten sonra, oruç tutma imkânına kavuşmaları sebebiyle, tutamadıkları oruçları edebildikleri kadar (vakit geçirmeden) kaza etmeleri, ancak bunu yapamadan öldükleri takdirde tutamadıkları gün sayısınca fidye ödenmesini vasiyet etmeleri gerektiği konusunda, kurucu imamlar arasında ihtilaf olduğunu belirtmesine karşın Merginânî, buna karşı çıkarak bu ihtilafın aslında adak orucu konusunda olduğunu belirterek kurucu imamların Ramazan sonrası yeterli süreye erişememeleri sebebiyle tutamadıkları orucun kazasının gerekmediğini konusunda hemfikir olduklarını belirtir.¹⁹²¹ Bununla birlikte Tahâvî, hayız ve nifas bitiminde kadınların tutamadıkları orucu kaza edecekleri, eğer fırsat bulamayıp vefat ederlerse bir şey gerekmeyeceği, fırsatları varken tutmayıp vefat etmeleri durumunda kendilerine fidyenin vacip olacağı, eğer bunu vasiyet etmişlerse miraslarının 1/3'ünden ödeneceği, vasiyet etmemişlerse bunun ancak teberru şeklinde verilebileceği, Ebû Hanîfe ve Ebû

¹⁹¹⁷ Abdullah Nezâr Ahmed, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî el-imâmü'l-muhaddisü'l-fakih* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1991), 161.

¹⁹¹⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârifi'n-Nu'mâniyye,), 441.

¹⁹¹⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/560.

¹⁹²⁰ Örnek ve değerlendirmeler için bk. Abdurrahman Bulut, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 74 vd.

¹⁹²¹ Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 1/124.

Yûsuf'un bu görüşte oldukları ve İmam Muhammed'in ise tümü için değil sadece tutma imkânları varken tutamadıkları süre için fidye ödemeleri gerektiği görüşünde olduğu açıklamasını yapar. Devamında zikredilen durumlarda hayızlı ve lohusalar gibi yolcu ve hastaların da oruç tutmayacaklarını belirtir.¹⁹²² Tahâvî ile diğer Hanefî müelliflerin eserleri arasındaki az sayıdaki bazı farklılıkların müstensih veya râvi kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kendisinin kurucu imamların görüşlerini belirttiikten sonra farklı bir içtihat yapması, onun içtihat ehliyetine haiz olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim Kevserî, Tahavî'nin mutlak müçtehit seviyesinde olduğu tespitini yapar.¹⁹²³ Yapılan bir araştırmada ibadetler konusunda Tahâvî'nin kurucu imamlara muhalif dokuz farklı görüşünün tespit edildiği, ayrıca onun kurucu imamların görüşleri arasında tercihte bulunduğu belirtir. Buna göre Tahavî'nin mezhebin dışına çıkmaması sebebiyle mezhepte müçtehit sayılmasının daha isabetli olacağı ilave edilmiştir.¹⁹²⁴

İbn Hazm, istihsana karşı olanları zikrederken Tahâvî'nin de ismini vermektedir. Ona göre Tahâvî, Hanefî mezhebinden olmasına rağmen istihsan yapılmasına karşıdır.¹⁹²⁵ Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada Tahâvî'nin istihsanın lehinde veya aleyhinde herhangi bir ifadesinin bulunmadığı ve Tahavî'nin istihsan yaptığını gösteren “Ben istihsan yapıyorum.” veya “Bunu güzel görüyorum.” şeklinde herhangi bir ifadesine de rastlanılmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ında istihsanla ulaşılmış içtihatların bulunduğu belirtilmiştir.¹⁹²⁶ Başka bir araştırmada ise mezkûr müellifin Tahâvî'nin istihsan metodunu kullandığını ispata çalıştığı, ancak buna bir örnek getiremediği, buna mukabil kendi araştırmasında kurucu imamların istihsana başvurup Tahâvî'nin kıyasta sabit kaldığına dair örneklerin tespit edildiği, araştırmanın sınırları dâhilinde ibadet konularında Tahâvî'nin istihsan yaptığını dair bir örneğe ulaşılamadığı zikredilmiştir.¹⁹²⁷

¹⁹²² Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 54-55.

¹⁹²³ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-İşfâk alâ ahkâm't-talâk* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1999), 38-39.

¹⁹²⁴ İsa Atçı, *Ebü Ca'fer et-Tahâvî'nin İbâdetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 28.

¹⁹²⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 6/16.

¹⁹²⁶ Yıldırım Sipahi, “Ebû Ca'Fer et-Tahâvî'de İstihsân Delili Sorunu” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Eylül 2016), 18.

¹⁹²⁷ Atçı, *Ebü Ca'fer et-Tahâvî'nin İbâdetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*, 73 vd.

Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'da takip ettiği metot incelendiğinde onun kurucu imamların herhangi bir konuda ittifak etmeleri durumunda bu görüşü doğrudan verdiği, ihtilaf etmeleri durumunda eser itibarıyla hangisinin delili cerh ve ta'dil çerçevesinde daha kuvvetli ise onu tercih ettiği, bazı durumlarda kurucu imamlara muhalefet ederek kendine göre sahih olan rivâyete göre hüküm verdiği ve kurucu imamların dayandıkları rivâyetleri eleştirdiği görülecektir. Tahâvî, Mısır'da ağırlığı olan Mâlikî ve Şâfîî çevrelerden, ayrıca Mısır'a gelen ulemâdan hadis ezberlemiştir. Bunun yanında hocaları Bekkâr b. Kuteybe, Ahmed b. Ebû İmrân ve Ebû Hâzim el-Kâdî'den Kûfelilerin rivâyet ettikleri hadisleri ezberlemiş ve Şam tarafına yaptığı yolculukta karşılaştığı muhaddislerden hadis dinlemiş ve hadis hafızı olmuştur. Tahâvî'nin hadis bilgisi ve Şâfîî bir çevrede yetişmiş olması, onun eser konusunda daha titiz davranmasına etki etmiştir. O, gerektiğinde kurucu imamlara muhalefet etme pahasına daha sahih olduğu bilgisine ulaştığı hadisleri tercih etmiştir. Burada kurucu imamların ulaştıkları hadis malzemesi ile Tahâvî'nin ulaştığı hadislerin kendilerine rivâyet yolu itibarıyla farklı kanallardan ulaşmış olabileceği hatırd tutulmalıdır. Ayrıca kurucu imamların genellikle hadisleri kendi hoca silsilelerinden aldıkları, buna karşılık söz konusu silsileden gelmemiş olan diğer rivâyetlere ise daha ihtiyatla yaklaştıkları unutulmamalıdır. Sonuç olarak Tahâvî, rivâyetlerin bulunduğu durumlarda onların senetlerini incelemiş, mümkün olduğunda istihsandan uzak durmuş veya hadis sebebiyle istihsan yapmıştır. Bazı durumlarda ise kendi yöntemine göre en sahih rivâyetler, asıl kıyası desteklediğinde asıl kıyasta kalmış, istihsana başvurmamıştır. Buna bir örnek olmak üzere şu hususu zikredebiliriz: Yırtıcı hayvanların etlerinin yenilmemesi sebebiyle onların salyaları da bu pis etlerden süzüldüğü için necistir. Dolayısıyla yırtıcı hayvanların salyalarının değdiği artıkların kullanılması mekruhtur. Kediler de yırtıcı hayvan olup etleri yenmez. Dolayısıyla onların salyalarının değdiği artıklarının da kullanılması mekruhtur. Hanefîlerde asıl hüküm budur. Ancak, bu hükümde ihtilaf bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed, mekruh derken Ebû Yûsuf bir mahzur görmez. Tahavî ise kıyası takip eder ve harama yakın olduğunu kastederek mekruh olduğunu, Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğunu belirtir.¹⁹²⁸ Bu görüşünü “Eşek, köpek ve kedi artığından abdest almayın.” ve “Kedi bir kabı yaladığında onu 2-3 kez yıkayın.” hadislerini de delil olarak zikreder.¹⁹²⁹ Tahâvî, ayrıca “Hz.

¹⁹²⁸ Tahâvî, *Şerhu Meânî'l-âsâr*, 1/21.

¹⁹²⁹ Tahâvî, *Şerhu Meânî'l-âsâr*, 1/20.

Peygamber (s.a.v.) kediye su verir, artığıyla da abdest alırdı.” hadisine binaen Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in kedinin artığında bir beis görmediklerini, diğerlerinin ise bunu kerih gördüklerini belirtir. Ayrıca o, Hz. Peygamberin (s.a.v.) “O (kedi) etrafımızda dolaşanlardandır.” hadisinin kedinin artığının necis olmadığı anlamına gelmeyeceğini, bu hadisin kedilerin evlere girmesi ve elbiselere temas etmesinin caiz olduğu şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade eder. Ayrıca salyası necis kabul edilen köpeğin av veya koruma amaçlı evlerde bulunmalarının mekruh olmadığını ilave eder.¹⁹³⁰ Bu hususta kurucu imamlardan farklı rivâyetler de bulunmaktadır.¹⁹³¹

Daha önce belirtildiği üzere Tahâvî’nin muhtasarını hicrî dördüncü asırda Hakîm es-Semerkandî’nin ashabından Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Verrâk ile Cessâs şerh etmiştir. Şerh çalışmasının erken sayılabilecek bir dönemde yapılması, Tahâvî’nin muhtasarının Irak ve Mâverâünnehir’de müellifin vefatı üzerinden çok zaman geçmeden mezhep içinde etkin bir konuma ulaştığı izlenimini uyandırmaktadır.

Tahâvî’nin dikkat çeken teliflerinden biri de hocası Ebû Hâzim el-Kâdî’nin ders aldığı ve İmam Muhammed’in öğrencisi olan İsa b. Ebân’a reddiye yazmasıdır. Kaynaklarda geçtiği üzere Tahâvî’nin (ö. 321/933) reddiye yazdığı İsa b. Ebân’a (ö. 221/836) ait olan eser *Hatau’l-Kütüb*’dur.¹⁹³² İsa b. Ebân’a ait kitapların listelendiği kaynaklarda bu isimde bir kitap bulunmamaktadır. Onun Hanefî haber teorisini sistemleştirdiği düşünüldüğünde Tahâvî’nin eleştirisinin bu minvalde olması kuvvetle muhtemeldir. İsa b. Ebân çizgisinden gelen Kerhî’nin önceleri Tahâvî’yi müçtehit olarak görmesi, hacda karşılaştıktan sonra bu fikrinden vazgeçmesi bu durumu destekler niteliktedir.¹⁹³³ Dolayısıyla Tahâvî, reddiyesinde Hanefî haber teorisyeni İsa b. Ebân’ı haberin delil değeri ve haberin kabul şartları gibi konularda eleştirmiş olmalıdır. Tahâvî’nin eser odaklı çalışmaları neticesinde Hanefî hukuk düşüncesinde re’yin özellikle geleneğin dışındaki rivâyetlerle desteklenmesi, hadis hususunda ehl-i re’yi bir nebze ehl-i hadîse yaklaştırmıştır.

¹⁹³⁰ Tahâvî, *Şerhu Meânî’l-âsâr*, 1/19.

¹⁹³¹ Değerlendirme için bk. Atçı, *Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin İbâdetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*, 87.

¹⁹³² Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/105

¹⁹³³ İbnü’l-Murtezâ, *Tabakâtü’l-Mu’tazile*, 130.

Tahâvî'nin mezhebi bir salt bir fıkıh okulu olarak görmediği onun yaptığı *el-Akâide* adlı çalışmasından anlaşılmaktadır. O, eserinin başında ehl-i sünnet akâdesini Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşleri doğrultusunda açıklamayı amaçladığını belirtir.¹⁹³⁴ Tahâvî, bu çerçevede çeşitli fırkaların akâide dair görüşlerini ele alan bir reddiye çalışması yapmak yerine ehl-i sünnet ve'l-cemaat akâdesini veciz bir şekilde beyan eder. Tahâvî, Ebû Hanîfe'nin kendisine nispet edilen eserlerindeki görüşlerini farklı kanallarla teyit etmiş ve bu şekilde eserlerindeki görüşlerin ona aidiyeti hususundaki şüpheleri gidermiştir.¹⁹³⁵ Ayrıca Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine başvurması, bu hususu daha da destekler mahiyettedir. Eser, kurucu imamların akâide dair görüşlerine yer veren en eski metinlerden biri olması sebebiyle önemlidir.

4.3.1.1.2. Sistemleştirme Çabası: Kerhî

Kerhî'nin en önemli çalışmalarından biri *el-Muhtasar*'ıdır. Eserin müstakil olarak günümüze gelip-gelemediği tespit edilememekle birlikte Kudûrî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* içinde günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Ancak o dönemin karakteristik bir özelliği olarak yapılan şerhlerin asıl metinden ayrılmaması, Kerhî ile Kudûrî'nin görüşlerinin ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Kerhî'nin muhtasarının aynı dönemdeki diğer muhtasarların aksine günümüze gelmeyişi, Kerhî'nin i'tizâl düşüncesine meyletmesine bağlanmıştır.¹⁹³⁶

İmam Muhammed'in muhtasar niteliğindeki eserlerinden farklı olan *Muhtasaru'l-Kerhî*, mezhebin teşekkülüne katkıda bulunmuş ve özellikle Irak bölgesinde etkili olmuştur. Eser üzerine Kerhî'nin öğrencisi Cessâs ve sonraki dönemde Irak fakihlerinden Kudûrî şerh yazmıştır. Kerhî'nin iki öğrencisi Ebû Sehl ez-Zeccâcî ve Ebû'l-Hüseyin Kâdî'l-Hameyn'in Nisâbûr'a döndüklerinde oluşturdukları ders halkasına büyük teveccüh

¹⁹³⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 7.

¹⁹³⁵ Esra Güleğül, *Hanefiliğin Mısır'a Girişi ve İmam Tahâvî* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 74.

¹⁹³⁶ Orhan Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi -Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 53. Nâsirî, *el-Muhtasar* adlı eserin mahtût bir nüshasının Ümmü'l-Kurâ üniversitesinde bulunduğunu belirtmiştir. Bk. Nâsirî, *el-Fikru'l-fikhî fî'l-İrâk fî karni's-sâlis el-hicrî*, 97.

gösterilmesine rağmen Kerhî'nin muhtasarı, bölgede Hâkim eş-Şehîd'in muhtasarı kadar etkili olamamıştır.¹⁹³⁷

Kudûrî, Kerhî'nin muhtasarına yazdığı şerhin girişinde Kerhî'nin muhtasarının diğer eserlerden farklı olarak fûrû fikhın tüm konularını kapsadığını, bu sebeple şerhine ihtiyaç olduğu ifade eder. Ayrıca Kerhî'nin başta hacmi küçük bir eser yazma niyetiyle yola çıktığını, sonra ibadet konularını geçtikten sonra ilavelerde bulunduğunu, rehin bölümüyle birlikte konuları genişlettiğini ve kendisinin Kerhî'nin eksik bıraktığı kısımları kitabın başıyla sonunun hacim yönüyle dengelenmek için tamamladığını belirtir. Bunlara ilaveten Ebû Ali Şâşî'nin “Kim bu kitabı ezberlerse kurucu imaların görüşlerini ezberlemiş olur. Yine kim bu kitabı anlarsa kurucu imamları anlamış olur.” dediğini aktarır.¹⁹³⁸ Buna göre Kerhî'nin eserinin dönemin diğer eserlerinde olmadığı şekliyle fıkıh tüm konularını kapsadığı, ancak onun, konuları hacim yönüyle farklı boyutlarda ele aldığı, bu yönüyle eserin sistematik bir özellik arz etmediği anlaşılmaktadır.

Kirmânî, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ının konu diziliminin İmam Muhammed'in eserlerindeki benzemediğini, onun lafızları kısa tutup meselelerin delillerine yer vermediğini belirtir.¹⁹³⁹ Kirmânî'nin bu ifadesinden ilk dönem eserlerinde genellikle İmam Muhammed'in eserlerindeki konu diziliminin tercih edildiği, ancak Kerhî'nin farklı bir yol izlediği anlaşılmaktadır. Kerhî'nin muhtemelen başlangıçta öğrencileri için muhtasar notlar tuttuğu, daha sonra ilavelerde bulunarak *el-Muhtasar*'ını oluşturduğu ve bu sebeple eserin konu dizilimi yönüyle kendinden önceki eserlere benzemediği anlaşılmaktadır.

Tablo 15'te görüldüğü üzere İbn Ebû İsâm ve Hâkim eş-Şehîd, muhtasarlarına “Kitâbü's-Salât” ile başlamışlardır. Diğer muhtasarlarda bu başlık altında incelenen taharet konuları için Kerhî ve Tahâvî, ayrı bir başlık açmıştır. Ayrıca yine bu başlık altında incelenen cenaze konularını “Kitâbü'l-Cenâiz” adıyla ayrı bir başlık altında incelemiştir.

¹⁹³⁷ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 48.

¹⁹³⁸ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr el-Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, 804), 1/2a.

¹⁹³⁹ Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Muhammed el-Kirmânî, *el-Îzâhu şerhu Muhtasari'l-Kerhî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, 586), 1b.

Tablo 15: Muhtasarların Tertibi

İbn Ebû İsmâ'in Muhtasarı	Tahâvî'nin Muhtasarı	Hâkim eş-Şehîd'in Muhtasarı¹⁹⁴⁰	Kerhî'nin Muhtasarı
es-Salât	et-Tahâra	es-Salât	et-Tahâre
es-Secedât	es-Salât	es-Secedât	es-Salât
Nevâdiru's-Salât	ez-Zekât	ez-Zekât	el-Cenâiz
es-Savm	es-Sıyâm	es-Savm	ez-Zekât
Nevâdiru's-Savm	el-Hâc	el-Hayz	es-Sıyâm
ez-Zekât	el-Büyû'	el-Menâsik	el-Menâsik
Nevâdiru'z-Zekât	el-İstibrâ	en-Nikâh	el-Büyû'
es-Sulh	er-Rehin	et-Talâk	en-Nikâh
er-Rehn	el-Müdâyenât	el-İtâk	et-Talâk
el-Mudârabe	el-Hacr	el-Mükâteb	er-Radâ'
el-Muzâraa	es-Sulh	el-Velâ	el-'İded
eş-Şirb	el-Kefâle ve'l-Havâle ve'd-Damân	el-Eymân ve'l-Keffârât	el-İtâk
el-Öşr ve'l-Harâc	eş-Şirke	el-İstihsân	el-Eymân
el-Hâc	el-Vekâle	et-Taharrî	el-İcârât
en-Nikâh	el-İkrârât	el-Lakît	eş-Şerike
et-Talâk	el-Âriye	el-Lukata	el-Mudârebe
el-İtâk	el-Gasb	el-İbâk	es-Sarf
el-Mükatebe	eş-Şuf'a	el-Mefkûd	er-Rehn
el-Mevlâ ve'l-Muvâlâ	el-Mudâraba	el-Gasb	eş-Şuf'a
el-Eymân	el-Müsâkât	el-Vedîa	ez-Zebâih
el-Hudûd	el-İcârât	el-Âriyet	es-Sayd
es-Sirkat	el-Müzâraa	eş-Şirket	el-Udhiye
es-Siyer	Ahkâmü'l-Aradîni'l-Mevât	es-Sayd	el-Gasb

¹⁹⁴⁰ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 922, 923). Burada 922 ve 923 numaralı iki adet nüsha bulunmaktadır. 923 numaralı nüshada bulunan fihrist diğerine göre daha detaylı hazırlanmış olup bu nüsha iki cilt, 626 varaktır. Diğer nüsha tek cilt, 606 varaktır. Fihrist her iki nüsha birlikte değerlendirilerek alınmıştır. Çalışmada diğer atıflar 922 numaralı nüshaya yapılmıştır.

et-Teharrî	el-Atâyâ ve'l-Vukûf	ez-Zebâih	ed-Diyât
el-İstihsân	el-Lukata ve'l-Âbak	el-Vakf ve's-Sadaka	el-Cinâyât
el-Lakît	el-Lakît	el-Hibe	el-Hudûd
Lukatâ	el-Ferâiz	el-Hudûd	es-Serika ve Kat'u't-Tarîk
el-İbâk	el-Vasâyâ	es-Sirkat	el-Hibe
el-Gasb	el-Vedîa	es-Siyer	el-Vedîa
el-Vedîa	Kısmetü'l-Ganâim ve'l-Fey	el-Buyû'	el-Âriye
el-Âriyet	en-Nikâh	el-Örf	ed-Dâ'vâ ve'l-Beyyinât
eş-Şirket	et-Talâk	eş-Şuf'a	el-Vesâyâ
es-Sayd ve'l-Edâhî	el-Kısâs ve'l-Diyât ve'l-Cerâhât	el-Kısme	el-Vekâle
es-Sadakâtü'l-Mevkûfe,	Kıtâlû Ehli'l-Bağî	el-İcârât	el-Kefâle
el-Hibe	el-Mürted	Edebü'l-Kâdî	el-Havâle
el-Büyû'	el-Hudûd	eş-Şehâdât	es-Sulh
es-Sarf	es-Sirka	er-Rucû' anî's-Şehâde	el-Müzâraa
eş-Şuf'a	el-Eşribe ve Ahkâmühâ	ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât	el-İkrâh
el-Kısmet	es-Siyer ve'l-Cihâd	el-İkrâr	el-Kısmet
el-İcârât	es-Sayd ve'z-Zebâih	el-Vekâle	el-Me'zûn
el-Kâdî	ed-Dahâyâ	el-Kefâle	el-İkrâr
eş-Şehâde	el-Kefârât ve'n-Nuzûr	el-Havâle	es-Siyer
er-Rucû' anî's-Şehâde	Edebü'l-Kâdî	es-Sulh	eş-Şîrb
ed-Da'vâ	ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât	er-Rehn	el-İbâha ve'l-Hazr
el-İkrâr	el-İtâk	el-Mudârab	el-Eşribe
el-Vekâle	el-Mükâtebe	Min Kitâbi'l-Mudârabeti's-Sağîr	el-Keffârât
el-Havâle ve'l-Kefâle	el-Velâ	el-Müzâraa	
el-Eşribe	el-Mefkûd	eş-Şîrb	
el-İkrâh	el-İkrâh	el-Eşribe	
el-Hacr	el-Kısmet	el-İkrâh	
el-Me'zûnü'l-Kebîr	el-Me'zûn fî't-Ticârat	el-Hacr	

ed-Diyât	el-Kerâhat	el-Me'zûnü'l-Kebîr	
el-Meâkıl		el-Me'zûnu's-Sağîr	
el-Cinâyât		ed-Diyât	
el-Vasâyâ		el-Cinâyât	
el-Ferâiz		el-Meâkıl	
el-Ayn ve'd-Deyn		el-Vasâyâ	
el-İtk fi'l-Maraz		el-Ayn ve'd-Deyn	
ed-Dûr		el-İtâk fi'l-Maraz	
		ed-Dûr	
		el-Ferâiz	
		el-Ferâizu'l-Hunsâ	
		el-Hunsâ	
		Hesâbü'l-Vasâyâ	
		İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ	
		eş-Şurût	
		el-Hiyel	

Kerhî'nin muhtasarında sebak, mefkûd, lakût-lukata, şehâdât, şehâdâtın rücû, edebü'l-kâdî, vakıf ve ferâiz gibi bazı önemli konular bulunmamaktadır. Ençakar'ın tespitine göre Kerhî'nin muhtasarındaki kitâb başlıkları düzensiz görünmekle birlikte bâb içindeki mesâil tertibi daha derli topludur. İbadet bahislerindeki farz, vâcip, sünnet ayırımı ile muâmelât bahislerindeki tarif, taksim, şartlar ve hükümler şeklindeki anlatım tarzının ilk örneklerine Kerhî'nin muhtasarında rastlanmaktadır. İbadet konuları, ele alınan ibadetin farzları, vacipleri ve sünnetleri sıralamasıyla incelenir. Örneğin “Kitâbü's-Salât”ta mekruh vakitler, namazın kılınışı, namazın mekruhları, namazda kıraat ve miktarı, seferde, binek üzerinde, gemide namaz, cuma, bayram ve korku namazları, hastanın namazı, nâfile namazlar, vitir namazı, sehiv secdesi ve namazda abdestin bozulması gibi konular ele alınmıştır. Muâmelât konuları ise delil, tarif, taksim, şartlar, hükümler, ihtilâflar, akdin fesadı ve akdin sona ermesi sıralaması ile ele alınır. Kerhî'nin bâblardaki bu tertibi ibadet konularında kendisinden sonraki muhtasarlarda da benimsenmiştir.

Kerhî, geliştirdiği bu konu sunum sistemiyle ile klasik dönem muhtasar üslubunun oluşmasına katkı sağlamıştır.¹⁹⁴¹

Kerhî, konuya başlamadan önce konuyla ilgili nasları vererek İmam Muhammed'in metodunu benimsemiştir. O, muhtasarında bir konuyu ele alırken ilgili kavramların tanımlarına da yer verir. Ayrıca Kerhî, Tahâvî'nin muhtasarını görmüş olması hasebiyle bazı yeni kavramların geliştirilmesinde ondan faydalanmış olmalıdır. O, eserinde konuları tasnif etmiş ve çeşitli açılardan taksime tâbi tutmuştur. Her birinin hükmünü de bu taksim çerçevesinde gruplandırarak vermeye çalışmıştır.¹⁹⁴²

Kerhî'nin önemli özelliklerinden biri, kurucu imamların dayandıkları temel kaideleri tespit etmesidir. Kerhî, muhtasarında konuları ele alırken daha önce mezhep müktesebatından ulaştığı kaideleri kullanır. Onun tahrîc yoluyla elde ettiği hükümler, genellikle Hanefîlerin usûl kaideleri arasında yer almaktadır. Kerhî, bu yönüyle mezhebin sistemleştirilmesine önemli katkı sağlamıştır. Benzer bir çalışmayı Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın yaptığı zikredilmişti.¹⁹⁴³ Onunla bir dönem aynı şehirde yaşayan Kerhî, onun çalışmasını görmüş olmalıdır. Bununla birlikte Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın çalışmaları günümüze kadar gelememiştir.

Kerhî, kurucu imamların görüşlerini verdikten sonra kendisi tercihte bulunmuştur. Kurucu imamlar arasında ihtilaf olduğu durumlarda Ebû Hanîfe'nin görüşünü, İbn Ebû Leyla veya Hammâd b. Ebû Süleyman gibi ehl-i re'yan'ın önde gelen isimleriyle destekleyerek tercih etmiştir.¹⁹⁴⁴

Kerhî'nin *Tahlîlu nebîzi't-temr* ve *Kitâbü's-Şirb* adlı eserleri de bulunmaktadır. Ancak bu eserler aynı zamanda öğrencisi Hüseyin b. Ali el-Basrî'ye nispet edilmektedir. Dolayısıyla bu eserlerin öğrencisinin hocasına sorduğu soru ve aldığı cevaplardan oluşmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁹⁴¹ Orhan Ençakar, "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarı'l-Kerhî" *İslam Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 14, 16, 18.

¹⁹⁴² Ençakar, "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarı'l-Kerhî", 22-24.

¹⁹⁴³ Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 14-15.

¹⁹⁴⁴ Ençakar, "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarı'l-Kerhî", 28.

4.3.1.1.3. Mezhep İçi Başvuru Kaynaklarının Oluşması: Hâkim eş-Şehîd'in Çalışmaları

Hanefî hukuk geleneğinde Hâkim eş-Şehîd'in çalışmalarının özel bir yeri bulunmaktadır. Onun yaptığı ihtisar çalışmaları, kurucu metinlerin kullanımını ve onların tüm öğrencilere ulaşımını kolaylaştırmıştır. Bu çalışmaların Hanefî coğrafyasında yaygınlaşması, onların mezhep içinde temel başvuru kaynağı haline gelmelerini sağlamıştır. Sonraki dönemlerde onun ihtisarlari üzerine pek çok şerhin yazılması bu durumun göstergesidir.

Hâkim eş-Şehîd'in muhtasar çalışması, bu dönem muhtasarlari arasında en etkili olan ve en çok rağbet gören çalışmadır. Eser, özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde tanınmış daha sonra tüm Hanefî coğrafyasında mezhebin temel referans kitaplarından biri olmuştur. Hâkim eş-Şehîd, eserinin başında *el-Kâfi*'yi yazma sebebini açıklar. Buna göre o, İmam Muhammed'in yaygın/geniş olan kitapları (كتبه المبسوطه) ile câmi (الجوامع المؤلفه) tarzı eserlerindeki manaları, lafızları kısaltıp, tekrarları çıkararak, ezberlemek isteyenlere kolaylık olsun, seferde ve hizada yazma, okuma ve taşıma yönüyle yükleri hafiflesin diye ihtisar ettiğini belirtir.¹⁹⁴⁵ Metinde geçen "kütübihi'l-mesbûta" ifadesiyle İmam Muhammed'in *el-Asl*'ini oluşturan ve kitâb adı verilen bölümler kastedilmektedir. Kaynaklarda bu bölümlerin her biri müstakil bir kitap olarak zikredilmektedir. Buradan Buhara ve çevresinde İmam Muhammed'in kitapları için el-İrak'taki gibi "el-usûl" veya "mesâilü'l-usûl" değil "el-kütübü'l-mesbûta" ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Metinde geçen "el-cevâmiu'l-müellefe" ise çoğul olarak kullanılmıştır. Oysa imam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* adıyla iki eseri bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ifade ile birden fazla konuyu ele alan telif türü "câmi" kastedilmiş olmalıdır. Nitekim İmam Muhammed'in bu anlamda birden fazla konuyu ele alan eserleri bulunmaktadır.

el-Asl ile onun muhtasari mahiyetindeki *el-Kâfi* karşılaştırıldığında Hâkim eş-Şehîd'in *el-Asl*'in lafzına riâyet ettiği ayrıca bazı konularda uygun gördüğü yerlere İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'un kitaplarından ilavelerde bulunduğu ileri sürülmüştür.¹⁹⁴⁶ Bununla birlikte *el-Asl* ile muhtasari *el-Kâfi*, kitâblarin tertibi yönüyle farklılık arz etmektedir. Eserlerdeki kitâb sayıları farklı olduğu gibi bâb sayıları da farklıdır. Kitâb sayılarının

¹⁹⁴⁵ Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, 1a.

¹⁹⁴⁶ Boynukalın, "Mukaddime", 119.

artırıldığı, bâb sayılarının ise azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir. *el-Asl*'da bulunan “Kitâbü’s-Sayd ve’z-Zebâih” iki müstakil kitâb halinde ele alınmıştır. *el-Asl*'da bulunmayan “es-Secedât, Edebü’l-Kâdî, el-Eşribe, el-Me’zûnu’s-Sağîr, Min Kitâbi’l-Mudârabeti’s-Sağîr, Hesâbü’l-Vasâyâ, İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ ve eş-Şurût” gibi bazı bölüm başlıkları muhtasara eklenmiştir.

Boynukalın, *el-Asl*'ın bazı bölümlerinin kayıp olduğu bunlar arasında “es-Secedât, el-Menâsık (el-Hâc), el-Eşribe, Edebü’l-Kâdî, Hesâbü’l-Vasâyâ, İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ ve eş-Şurût” kitâblarının olduğu tespitinde bulunur.¹⁹⁴⁷ Bunun yanında *el-Asl*'da bulunan “er-Radâ‘, Mâ yûdau‘ fihi’l-hums ve’l-öşr ve limen yecibu, Nevâdiru’s-Savm, el-Kavm mine’l-Arab alâ kavm ... el-Harâc, el-Öşr, Cu‘lû’l-Âbak, es-Sadakâtü’l-Mevkûfe” bölümleri *el-Kâfi*'ye alınmamıştır. Bu bölümler, diğer bölümler içinde ele alınmış veya diğer bölümlerle birleştirilmiş yahut da ihdas edilen yeni başlıklar altında ele alınmıştır. Bazı kitâb başlıklarının isimleri de değiştirilmiştir.

Hâkim eş-Şehîd’in ihtisar esnasındaki bu tasarruflarından *el-Kâfi*'nin daha sistematik bir şekilde düzenlendiği ve kendi döneminin hukuk anlayışına göre konuların birbiriyle ilgisi de göz önünde bulundurularak sıralandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 16: *el-Kâfi* ve *el-Asl*'ın Tertibi

Hâkim eş-Şehîd’in Muhtsarı	el-Asl
es-Salât	es-Salât
es-Secedât	el-Hayz
ez-Zekât	ez-Zekât
es-Savm	Mâ yûdau‘ fihi’l-hums ve’l-öşr ve limen yecibu
el-Hayz	es-Savm
el-Menâsık	Nevâdiru’s-Savm
en-Nikâh	et-Teharrî
et-Talâk	el-İstihsân
el-İtâk	el-Eymân
el-Mükâteb	el-Buyû‘ ve’s-Selem

¹⁹⁴⁷ Boynukalın, “Mukaddime”, 115.

el-Velâ	es-Sarf
el-Eymân ve'l-Keffârât	er-Rehn
el-İstihsân	el-Kısme
et-Taharrî	el-Hibe
el-Lakît	el-İcârât
el-Lukata	eş-Şirket
el-İbâk	el-Mudârabe
el-Mefkûd	er-Radâ'
el-Gasb	et-Talâk
el-Vedîa	el-İtâk
el-Âriyet	el-Mükâteb
eş-Şirket	el-Lakît
es-Sayd	el-Itk fî'l-Maraz
ez-Zebâih	es-Sayd ve'z-Zebâih
el-Vakf ve's-Sadaka	el-Vasâyâ
el-Hibe	el-Vasâyâ fî'd-Deyn ve'l-Ayn ve gayri zâlik
el-Hudûd	el-Ferâiz
es-Sirkat	el-Mükâteb
es-Siyer	el-Velâ
el-Buyû'	el-Kavm mine'l-Arab alâ kavm ...
es-Sarf	el-Cinâyât
eş-Şuf'a	ed-Diyât
el-Kısme	ed-Dûr
el-İcârât	el-Hudûd
Edebü'l-Kâdî	es-Sirkat ve Kat't-Tarîk
eş-Şehâdât	el-İkrâh
er-Rucû' ani's-Şehâdât	es-Siyer fî Arzı'l-Harb
ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât	el-Harâc

el-İkrâr	el-Öşr
el-Vekâle	ed-Da‘vâ ve’l-Beyyinât
el-Kefâle	eş-Şarâb
el-Havâle	el-İkrâr
es-Sulh	el-Vedîa
er-Rehn	el-Âriyet
el-Mudârabe	el-Hacr
Min Kitâbi’l-Mudârabeti’s-Sağîr	el-Abdû’l-Me’zûn lehü fi’t-Ticâra
el-Müzâraa	eş-Şuf’a
eş-Şîrb	el-Hunsâ
el-Eşribe	Ferâidu’l-Hunsa ...
el-İkrâh	el-Mefkûd ve mâ yesnau‘ bihi
el-Hacr	Cu‘lû’l-Âbak
el-Me’zûnü’l-Kebîr	el-Akl
el-Me’zûnu’s-Sağîr	el-Hiyel
ed-Diyât	el-Lukata
el-Cinâyât	el-Müzâraa
el-Meâkıl	en-Nikâh
el-Vasâyâ	el-Havâle ve’l-Kefâle
el-Ayn ve’d-Deyn	es-Sulh
el-İtâk fi’l-Maraz	el-Vekâle
ed-Dûr	eş-Şehâdât
el-Ferâiz	er-Rucû‘ ani’s-Şehâdât
el-Ferâizu’l-Hunsâ	el-Vakf
el-Hunsâ	es-Sadakatü’l-Mevkûfe
Hesâbü’l-Vasâyâ	el-Gasb
İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ	
eş-Şurût	

Tablo 16’da görüldüğü üzere Hâkim eş-Şehîd, konulara ibadetlerle başlamış, nikah ve talakla devam etmiş ardından konuları birbiriyle ilgisine göre sıralamıştır. *el-Asl*’da ibadetlerle başlanılıp akabinde alış-veriş gibi hemen muamelât konularına geçilmiş, nikah ve talak konuları ileriye atılmıştır. Nikah konusu, müzâraa ve havâle konuları arasına yerleştirilirken talak konusu, radâ’ ve itâk konularının arasına yerleştirilmiştir. Buradan *el-Asl*’da kitâbların diziliminin birbiriyle ilgisine göre değil farklı bir bakış açısıyla yapıldığı, Hâkim eş-Şehîd’in ise konuları birbiriyle olan ilgisine göre sıralamaya çalıştığı, ayrıca o dönemde nikah akdine alış-veriş akdi gibi sıradan bir akit olarak bakıldığı anlaşılmaktadır. Nikah konusunun *el-Kâfi*’de öne alınması, ilgisi dolayısıyla hemen akabinde talak konusunun işlenmesi bu konulara bakış açısının aradan geçen zaman içinde değiştiğini göstermektedir. Sonraki dönemlerde nikah konusu ibadetlere yaklaştırılarak üzerine ayrı bir önem atfedilmiştir.

Hâkim eş-Şehîd, her bir kitâbı bâblara ayırarak konuları ihtisar etmiştir. O, öncelikle kitâb başlığı altında konunun genel kurallarına ve ilgili naslara yer vermekte ve yeri geldiğinde sahâbe görüşlerine başvurmaktadır. *el-Asl*’da Ebû Süleyman el-Cüzcânî gibi râvilerin isimleri zikredildiği halde *el-Kâfi*’de hadisler senetsiz bir şekilde verilir. Örneğin nikah konusunda ilgili naslardan hemen sonra Hz. Ömer ve Hz. Ali’den nakledilen görüşlere yer verilmektedir. Hâkim eş-Şehîd, konunun detaylarını açıklarken aynı şekilde naslara ve sahâbe kavillerine yer vermeye devam eder. Ayrıca yeri geldiğinde İbn Şübrûme ve İbn Ebû Leylâ’nın görüşlerine de atıfta bulunur. Hâkim eş-Şehîd, bâb başlıkları altında açıklamalara yer vererek aynı üslubunu korur. Burada dikkat çeken husus, konunun itirazlarıyla birlikte değerlendirilmesidir. Bir konuda Hz. Peygamberden (s.a.v.) farklı haber veya sahâbeden farklı görüşler varsa müellif, onları da zikretmektedir. Hâkim eş-Şehîd, bu noktadan itibaren kurucu imamların görüşlerini vererek konuları ele almaktadır.¹⁹⁴⁸

Hâkim eş-Şehîd’in kaleme aldığı bir diğer muhtasar, günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen *el-Müntekâ*’dır. Bu esere kaynaklarda çokça atıf yapılmış ve ondan iktibaslarda bulunulmuştur. Bâbü’r hükümdarı Evrengzîb’in (1658-1707) talimatıyla

¹⁹⁴⁸ Örnek olarak bk. Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, 53a vd. Ayrıca karşılaştırma için bk. Şeybânî, *el-Asl*, 10/180 vd.

yazılan *el-Fetâva 'l-Hindiyye*'de bu eserden alıntılarda bulunulması eserin 1700'lü yılların başlarına kadar ilim çevrelerinde mütedavil olduğunu göstermektedir.¹⁹⁴⁹ Leknevî (ö. 1304/1886), kendi asrında ve kendi ülkesinde bu eserin bulunmadığını, *el-Kâfî* ile birlikte *el-Müntekâ*'nın İmam Muhammed'in eserlerinden sonra mezhebin temel kaynakları olarak kabul edildiğini belirtir.¹⁹⁵⁰ Eserin 1700 yıllara kadar Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaygın bir şekilde kullanılması, günümüzde o bölgelerde bulunan kütüphanelerde bir yazma nüshasının olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Erken dönemde Hüseyin b. Yahyâ ez-Zendevisetî (ö. 382/992-993), kadının gusûl abdesti alması hususunda ashâbın ortak görüşüne *el-Müntekâ*'dan atıf yapmıştır.¹⁹⁵¹ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-Burhânî* adlı eserinde *el-Müntekâ*'ya 819 kez atıf yaparak esere en çok atıf yapan müelliflerden biri olmuştur. Bu atıflar incelendiğinde *el-Müntekâ*'da "Hişâm (b. Ubeydullah), Ebû Süleyman (el-Cüzcânî), İbrahim, İsa b. Ebân, İbrahim b. Hürâse, Dâvûd b. Ruşeyd, Amr b. Ebû Amr ve İbrahim b. Rüstem'in İmam Muhammed'den¹⁹⁵², (Muhammed) İbn Semâa, Bişr b. Velîd, el-Muallâ (b. Mansûr), Hişâm, Hemmâm, Hasan b. Ebû Mâlik ve Ebû Süleyman'ın (el-Cüzcânî) Ebû Yûsuf'tan¹⁹⁵³, Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den¹⁹⁵⁴ Hasan b. Ebû Mâlik'in Ebû Hanîfe'den¹⁹⁵⁵ rivâyetlerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sinden de alıntılar yapılmaktadır.¹⁹⁵⁶ Bununla birlikte bazen meçhul rivâyetlere de yer verilmiştir.¹⁹⁵⁷ Ayrıca yapılan atıflarda doğrudan herhangi bir râvi zikredilmeksizin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine veya İmameynin Ebû Hanîfe'den rivâyetlerine yer verilmiştir. *el-Müntekâ*'ya Hâkim eş-Şehîd'in kendi görüşü veriliyormuş gibi atıflar da yapılmış ve bazı atıflarda bâb başlığı da zikredilmiştir.

¹⁹⁴⁹ Lecnetü Ulemâi'l-Hind, *Fetâvâ 'l-Hindiyye*, 4/417, 422, 5/418.

¹⁹⁵⁰ Leknevî, *el-Fevâidü 'l-behiyye fî terâcîmi 'l-Hanefiyye*, 185.

¹⁹⁵¹ Hâfız, *Kitâbü Ravdati 'l-ulemâ dirâse ve tahkîk*, 452.

¹⁹⁵² Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 1/57, 61, 76, 7/561, 2/316, 326, 2/421, 493, 4/201, 5/552,

¹⁹⁵³ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 1/107, 198, 282, 406, 531, 2/278, 285, 289, 306, 3/168,

¹⁹⁵⁴ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 1/117, 185, 2/288, 320

¹⁹⁵⁵ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 2/28,

¹⁹⁵⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 1/79.

¹⁹⁵⁷ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü 'l-burhânî fî 'l-fikhi 'n-Nu 'mânî*, 4/215, 6/278, 283.

Burhâneddin el-Buhârî, bazı bölümlerde *el-Asl*'daki görüşü verdikten sonra hemen akabinde *el-Müntekâ*'daki görüşü vermektedir.¹⁹⁵⁸ Onun bu şekilde karşılaştırmalı bir metodu benimsemesi, Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'da *el-Asl*'da yer almayan görüşleri bir başka ifade ile nâdiru'r-rivâyeyi topladığı intibahı uyandırmaktadır. Babertî, okla yaralama konusunda *el-Asl*'ın rivâyetlerindeki ihtilafa işaret ederek Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'da doğruladığı rivâyeti incelemiş ve *el-Asl*'daki ifadenin mutlaka hamledilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁵⁹ Buradan *el-Müntekâ*'nın *el-Asl*'da yer almayan rivâyetleri içerdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Müntekâ*'ya yaptığı atıflarda zikrettiği râvilerin nevâdirlerinin bulunması *el-Müntekâ*'da nadiru'r-rivâyenin toplandığını destekler niteliktedir. Kâtip Çelebi de aynı hususu ifade ederek ve mezhebin naklinde güvenilir eser olarak nitelediği *el-Müntekâ*'nın kendi zamanında bulunmadığı ve Hâkim eş-Şehîd'in bu eserini 300 cüz kadar nevâdir ve emâlî tarzı eseri inceledikten sonra derlediği bilgisini vermektedir.¹⁹⁶⁰ Bunun yanında *el-Müntekâ*'da herhangi bir râvi zikredilmeksizin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine veya İmameynin Ebû Hanîfe'den rivâyetlerine yer verilmesi, eserde zaman zaman zâhiru'r-rivâyeye de yer verildiğini göstermektedir. Leknevî de aynı hususu desteklemektedir.¹⁹⁶¹ Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Müntekâ*'ya yaptığı atıflarda *el-Asl*'ın en güvenilir râvilerinden Ebû Hafs el-Kebîr'in adının geçmemesi veya onun rivâyetlerine yer verilmemesi, *el-Müntekâ*'nın asıl amacının daha çok nâdiru'r-rivâyeyi toplamak olduğunu göstermektedir.

el-Müntekâ'ya yapılan bazı atıflarda doğrudan Hâkim eş-Şehîd'in görüşüne müracaat ediliyor izlenimi doğmaktadır.¹⁹⁶² Ayrıca Burhâneddin el-Buhârî (وفي فتاوى المنتقى) şeklinde *el-Müntekâ*'ya atıf yapmaktadır.¹⁹⁶³ Burhâneddin el-Buhârî, bu ifadesinde farklı bir eserden bahsediyor olması mümkün olmakla birlikte diğer kaynaklarda bu isimde bir eserden bahsedilmemesi, Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ* adlı eserinde kendi görüşlerini de ortaya koyduğunu göstermektedir. Muhtemelen Hâkim eş-Şehîd, konuyla ilgili

¹⁹⁵⁸ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5/448, 6/60.

¹⁹⁵⁹ Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, 10/129.

¹⁹⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1282, 1851.

¹⁹⁶¹ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr ve şerhuhu en-Nâfiu'l-kebîr limen yutâliu el-Câmia's-sağîr* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406), 19.

¹⁹⁶² Örnek olarak bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 4/68; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, 7/143; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 9/406, 405, 404, 8/77, 61; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 2/269, 4/229;

¹⁹⁶³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 8/15, 329.

nevâdirleri zikrettikten sonra bunlar arasında tercih yaparak veya bunlardan bağımsız olarak kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Eser, bu yönüyle nevâzil tarzı eserlerin özelliğini içinde barındırmaktadır. O dönemde bu tarz eserlerin ilk örneklerinin ortaya çıkması sebebiyle Hâkim eş-Şehîd'in bu tarz eserleri görüp onlardan etkilenmiş olması da imkân dâhilindedir. Ayrıca Hâkim eş-Şehîd, zâhiru'r-rivâyeyi ihtisar ettikten sonra nâdiru'r-rivâyeyi de bir eserde toplamak istemiş olabilir. Bu konuda kitabın aslının günümüze ulaşmaması nedeniyle kesin bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir. Esere yapılan atıfların çokluğu, eserin bir muhtasar değil de geniş hacimli bir eser olduğu izlenimini vermektedir. Sonuç olarak Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'da daha çok nadiru'r-rivâyeye yer vermekle birlikte zaman zaman zâhiru'r-rivâyeye de yer vererek kendi tercih ve görüşlerini de içeren bir yönüyle nevâzil tarzı eserlere benzeyen geniş hacimli bir eser meydana getirdiği ve bu eserin 1700'lü yılların başına kadar *el-Kâfi* ile birlikte temel başvuru kitabı olarak kullanıldığını anlaşılmaktadır.¹⁹⁶⁴

Kaynaklarda Hâkim eş-Şehîd'in *el-Muhtasar* adında başka bir eseri olduğu kaydedilir. İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), Serahsî'nin *el-Mebsût* adıyla şerhettiği eserin *el-Kâfi* değil de bu eser olduğunu belirtir. Bunu Serahsî'nin eserinin ilk kısmında Hâkim eş-Şehîd'in İmam Muhammed'in kitaplarındaki manaları zikrederek *el-Muhtasar*'ı telif etmesini sevap olarak değerlendirdiğini belirttiği ifadesinde *el-Kâfi* değil de *el-Muhtasar*'ı zikretmesine bağlar. Ayrıca *el-Kâfi*'nin *el-Asl*'ın lafızlarına bağlı kalınarak ihtisar edildiğini ayrıca "Hâkim eş-Şehîd dedi:" şeklindeki beyanla çok sayıda nakle yer verildiğini ifade eder.¹⁹⁶⁵ İbn Âbidîn, bu bilgileri vererek Hâkim eş-Şehîd'in *el-Muhtasar*'ı anlam olarak ihtisar ettiğine işaret eder. Ayrıca Serahsî, *el-Kâfi* ismine eserinde yer vermemiştir. Bununla birlikte Hamevî (ö. 1098/1687), Serahsî'nin *el-Kâfi*'yi *el-Muhtasar* olarak isimlendirmesine bir mâni olmadığını, nitekim Hâkim eş-Şehîd,

¹⁹⁶⁴ İbn Abdülhak olarak bilinen ve Mısır'da kâdîlkudâtlık yapan Ebû İshak İbrahim b. Ali (ö. 744/1344) fûrû konularını ele aldığı tek ciltlik *el-Müntekâ* adlı bir eseri bulunmaktadır. Aynı müellifin nevâzile dair bir eseri daha bulunmaktadır. (Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/42-43.) Ayrıca Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebû Bekir b. Abdülcelîl el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Müntekâ'l-merfû* adlı bir eserinin olduğu ileri sürülmüştür. (Bk. Lüey b. Abdürâûf el-Halîlî, *Leâliü'l-mehâr fî tahrîci masâdiri İbn Âbidîn* (Amman/Ürdün: Dâru'l-Feth, 1431), 1/878.) Ancak Kâtip Çelebi, bu eserin Merginânî'nin telifi olabileceğini belirtir. (Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1852.) Bununla birlikte Merginânî'nin nevâzile dair yazdığı eseri *Muhtârâtü'n-nevâzil* adını taşımaktadır. Her iki eserin de klasik Hanefî kaynaklarda kendisine atfı yapılan *el-Müntekâ* olmadığı, kendisine çokça atfı yapılan eserin Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ* adlı eseri olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹⁶⁵ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidîn ed-Dımaşkî, *Mecmûatu resâili İbn Âbidîn* (b.y. y.y. ts.), 21; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/3.

eserini *el-Muhtasar* olarak isimlendirmeyip tekrarları çıkartmak suretiyle zâhiru'r-rivâyeyi cemetmesi cihetiyle *el-Kâfi* şeklinde adlandırdığını, Serahsî'nin de buna binaen eseri *el-Muhtasar* şeklinde isimlendirdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁶⁶

Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219), Serahsî'nin şerh ettiği muhtasarın *el-Kâfi* olduğunu belirtir.¹⁹⁶⁷ Ayrıca Hâkim eş-Şehîd'in *el-Muhtasar* ve *el-Kâfi*'sine ayrı ayrı atıflarda bulunur.¹⁹⁶⁸ Bu durum, bu iki eserin birbirinden farklı iki ayrı eser olduğunu göstermektedir. Ayrıca o, *el-Muhtasar*'ın şerh edildiğine dair bir ifade kullanmaz. Ancak ondan alıntılarda bulunurken Hâkim eş-Şehîd'i *el-Muhtasar*'ın müllifi olarak zikreder.¹⁹⁶⁹ Burhâneddin el-Buhârî'nin Serahsî'ye tarih olarak daha yakın olması, verdiği bilginin daha doğru olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yaygın kanaat de bu yönde oluşmuştur.

Kaynaklarda Hâkim eş-Şehîd'e izafe edilen *el-Müstahlas min el-Câmi* adlı eser, İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu'l-sağîr* adlı eserlerinden yapılan bir ihtisar çalışması olabileceği gibi İmam Muhammed'in eserlerinin tamamından onun tüm konulara dair görüşlerinin özetlendiği bir eser de olabilir. Nitekim câmi' türü eserler tüm fıkıh konuları kapsayan eserlerdir. Hâkim eş-Şehîd, *Şerhu'l-Câmi* adlı eserinde *el-Müstahlas min el-Câmi* adlı ihtisarını şerh etmiş olabilir. Yine Hâkim eş-Şehîd'e atfedilen *Muhtasaru Kitâbi'l-Hiyel* adlı eser İmam Muhammed'in eserinin ihtisarı olmalıdır.

Teşekkül dönemi muhtasarlarında ele alınan konularının sıralaması karşılaştırıldığında Ebû Nasr Abdürrahîm b. Ebû İsmâ'ın muhtasarı ile *el-Kâfi*'nin, Tahâvî'nin muhtasarı ile de Kerhî'nin muhtasarının benzeştiği görülecektir.¹⁹⁷⁰

¹⁹⁶⁶ Hamevî, *Gamzü'l-uyûni'l-besâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/48.

¹⁹⁶⁷ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 3/6,

¹⁹⁶⁸ Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/122, 160, 2/378, 3/288.

¹⁹⁶⁹ Örnekler için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 1/122, 160, 211, 415, 2/56.

¹⁹⁷⁰ Bk. Tablo 15.

4.3.1.1.4. Mezhebin Kurumsallaşmasında Son Adım: Nevâzil Türünün Ortaya Çıkışı

Hicrî dördüncü asrın öne çıkan gelişmelerinden biri de ilk halka fakihlerin görüşleri arasında bulunmayan meselelere, bir sonraki halkada bulunan meşâyih'in çözüm geliştirme çalışmalarıdır. Bu çalışmalar neticesinde yeni bir tür olarak vâkıât/nevâzil tarzı eserler verilmeye başlanmıştır.

Nevâzil, nâzile, vâkıât da vâkıa kelimesinin çoğulu olup bu kavramlar eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Her iki kelime de insanlar için sıkıntı oluşturan yeni vuku bulmuş olay, hadise anlamlarına gelmektedir. Nevâzil/vâkıât, kurucu imamlardan sonra ortaya çıkan fikhî problemler anlamına gelmektedir.¹⁹⁷¹ İbn Âbidîn, bu kavramı müteahhirîn müçtehitlerinin hakkında rivâyet bulunmayan bir konuda kendilerine soru sorulduğunda istinbat ettikleri mesâil olarak tanımlar.¹⁹⁷² Bu problemleri ele alan eserlere de vâkıât/nevâzil kitapları denilmektedir. Bu eserlerde yalnızca yeni ortaya çıkan meseleler değil Hanefî mezhebinin karakteristik özelliği gereği farazî meseleler de konu edinilmiştir.¹⁹⁷³ Kaynaklarda müteahhirîn fukahâ arasında müçtehit olarak nitelenenler (meşâyih), Ebû Yûsuf, İmam Muhammed'in ashabı ve onların öğrencileri arasında bulunmaktadır. Bunlar arasında İsmâ b. Yûsuf, İbn Rüstem, Muhammed b. Semâa, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Hafs el-Kebîr ve sonraki nesilden Muhammed b. Selem, Muhammed b. Mukâtil, Nusayr b. Yahyâ ve Ebü'n-Nasr Kâsım b. Sellâm gibi fakihler bulunmaktadır. Bunların bir delil veya sebep nedeniyle kurucu imamlara muhalefet ettiklerinde ittifak vardır.¹⁹⁷⁴

Nevâzil tarzı eserlerle mezhep yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde yeni ortaya çıkan meselelerde nasıl içtihat edileceği belirlenmiş ve bu usûl çerçevesinde çözümler geliştirilmeye başlanmıştır. Nevâzil türünün ortaya çıkışı, aynı zamanda mezhebin usûlünün tedvini ile paralellik arz eder. Bu çalışmaların ilk örnekleri, Muhammed b. Fadl el-Belhî (ö. 319/931), Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah el-Belhî (ö. 319/931), Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938), Rüstüfağnî (ö. 345/956) ve Ebü'l-Leys es-

¹⁹⁷¹ Eyyüp Said Kaya, "Nevâzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/34.

¹⁹⁷² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69.

¹⁹⁷³ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*, 44.

¹⁹⁷⁴ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/69.

Semerkandî (ö. 373/983) tarafından yapılmıştır. Bu türün ilk denemelerinin yapılmasından sonra mezhebin usûlü de Cessâs tarafından sistematik olarak tedvin edilmiştir.

Hicrî dördüncü asra kadar Hanefî fakihler, yeni ortaya çıkan meselelerle ilgili kurucu imamların görüşlerine müracaat ediyorlardı. Ancak bu asırdan itibaren gerek coğrafya gerekse zaman farklılığından kaynaklanan ve kurucu imamların görüşlerinde çözümünü bulamadıkları meseleler için mezhep müktesebatından tahrîc veya tercih yoluyla yahut da onların usûlünü takip ederek içtihatlarda bulunmaya başladılar. Dolayısıyla nevâzil türü eserler, mezkûr usûlün kullanılmasıyla üretilen, ait oldukları coğrafya ve döneme özel özgün çözümler içermektedir.

Nevâzil tarzı eserlerde yer alan görüşler, fikhın genel konuları ile ilgili olmayıp yeni ortaya çıkan problemlerle alakalıdır. Kaldı ki bir mesele, zâhiru'r-rivâye veya nâdiru'r-rivâyede bulunan bir görüşle çözüme kavuşturulabiliyorsa o nevâzil veya vâkıât kapsamında değerlendirilmez. Başka bir ifadeyle kurucu imamların içtihatlarıyla çözülemeyen meseleler, meşâyih'in içtihat etmesine ihtiyaç hissettiriyorsa nevâzil/vâkıât kapsamında değerlendirilir.¹⁹⁷⁵ Bu tarz çalışmaların da hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinin sonuna doğru yapılmaya başlandığı, dolayısıyla bu devirden sonraki yetkin fakihlerin yeni ortaya çıkan meselelere içtihat yoluyla buldukları çözümlerin bu kapsamda değerlendirileceği muhakkaktır. Nevâzil kavramıyla ilişkili olan “fetâvâ” kavramı, ondan bir yönüyle farklılık arz eder. Bir mesele, kurucu imamların görüşleri ile fetva verilerek çözüme kavuşturulabilir. Bunun yanında o mesele, yeni ortaya çıkan bir durumla ilgiliyse ve çözümü kurucu imamların görüşlerinde yoksa meşâyih tarafından verilen fetva ile çözüme kavuşturulur. Bu noktada ilk durum nevâzil kapsamında değerlendirilemezken ikinci durum fetva ile çözülmesine karşın nevâzil kapsamında değerlendirilir. Dolayısıyla “fetâvâ” kavramı daha geniş bir kavramdır. Nevâzil, kurucu imamların görüşlerinde bulunmayan ve halef fukahânın ele aldığı meselelerdir. Buna göre zâhiru'r-rivâye, mezhebi kurucu, nâdiru'r-rivâye tamamlayıcı ve nevâzil de devam ettirici metinler olarak nitelendirilebilir.¹⁹⁷⁶

¹⁹⁷⁵ Bilgi için bk. Kaya, “Nevâzil”, 33/34-35.

¹⁹⁷⁶ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 78.

Nevâzil türü eserlerden günümüze ulaşanların ilki Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil fî'l-fetâvâ* adlı eseridir. Aslında bu tarz eserler, kaynaklarda bilgisi verildiği üzere Muhammed b. Fadl el-Belhî (ö. 319/931) ile verilmeye başlanmıştır. Daha erken dönemde Ebû Süleyman el-Cüzcânî'ye (ö. 211/826-827) nispet edilen *Nevâdiru'l-Fetâvâ* adlı eser, onun İmam Muhammed'den yazdığı nevâdir olması muhtemeldir.¹⁹⁷⁷ Ebû Hafs es-Sağîr'e (ö. 264/878) nispet edilen *Fetâvâ Ebû Abdullah* adlı esere Kâtib Çelebi dışındaki fihrist müellifleri yer vermemektedir. Bu tarz bir eserin benzerine erken dönemde rastlanılmaması, söz konusu eserin nispetinde hata yapıldığı ihtimalini doğurmaktadır. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Hasru'l-mesâil fî'l-fürû*, *Fetâvâ Ebû'l-Leys* ve *Muhtâru'n-nevâzil fî'l-fürûi'l-Hanefiyye* adlı eserleri onun *en-Nevâzil* adlı eserine verilen diğer isimler olmalıdır.¹⁹⁷⁸

Çağdaş bazı kaynaklarında Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye nisbet edilen *el-Fetâvâ*, *en-Nevâzil mine'l-fetâvâ*, *Fetâva'n-nevâzil* ve *Muhtârâtü'n-nevâzil* adlı eserlerin tamamının aynı eser olduğu, ancak sonradan farklı isimlerle kaydedildiği ve *Fetâvâ'n-nevâzil* adıyla 1936 yılında Haydarâbâd'da basılan ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye nispet edilen eserin de ona ait olmadığı tespit edilmiştir.¹⁹⁷⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil* adlı eseri *Fetâvâ'n-nevâzil* adıyla tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁹⁸⁰ Ancak bu tahkik, Süleymaniye kütüphanesinde bulunan mahtût nüsha ile konu dizilimi ve içerik olarak birbiriyle eşleşmemektedir. Tahkik edilen nüshada muhakkik, eseri hangi nüshadan tahkik ettiği bilgisini vermemiştir. Eserin, konu dizilimi ve içeriği incelendiğinde Merginânî'nin *Muhtârâtü'n-nevâzil*, diğer ismiyle *Mecmeu'n-nevâzil* adlı eseri ile eşleştiği ve bu eserin tahkiki olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁸¹ Eserin giriş sayfasında bulunan

¹⁹⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/186-187; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/355-356; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 216; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 13/38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*, 14/121. Eserleri için ayrıca bk. Riyâdzâde, *Esmâu'l-kütüb el-mütemmimu Keşfi'z-zunûn*, 177; İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*, 2/33, 681. Burada *es-Siyeru's-sağîr* adlı eserin Ayasofya kitapları arasında olduğu belirtilir. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/477; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/80; Karabulut, *Karabulut, Mu'cemü't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*, 5/3797; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 61/780, 85/932.

¹⁹⁷⁸ Kaya, "Nevâzil", 33/35.

¹⁹⁷⁹ Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", 36/474.

¹⁹⁸⁰ Bu eser, Kahire'de Seyyid Yûsuf Ahmed tarafından 2002 yılında tahkik edilmiş ve 2004 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bk. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Fetâvâ'n-nevâzil*, thk. Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004).

¹⁹⁸¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî, *Mecmeu'n-nevâzil* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1064); Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-nevâzil* (İstanbul:

“Şeyhu’l-İmâm Ebü’l-Leys dedi.” ibaresinin bulunduğu bölüm esere sonradan eklenmiş olmalıdır.¹⁹⁸² Bundan dolayı eser Merginânî’ye değil Ebü’l-Leys es-Semerkandî’ye nispet edilmiştir.

Ebü’l-Leys es-Semerkandî, günümüze ulaşan *Hizânetü’l-fıkh* adlı eserinde zâhiru’r-rivâyeyi ihtisar etmiştir. Müellif, çalışmasının mukaddimesinde fıkhnın, şeriat ve dinin ilmi olduğunu, onun her âlim ve cahile gerekli olduğunu ve fikhî mesâili, ezberlenmesi ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için topladığını belirtir.¹⁹⁸³

Ebü’l-Leys es-Semerkandî, ayrıca *Uyûnü’l-mesâil* adlı eserinde de nâdiru’r-rivâyeyi derlemiştir. Bu durumu Kâtip Çelebî, “O, ashabın bu kitaplarda (zâhiru’ur-rivâyeye) bulunmayan görüşlerini zikretmiştir.” şeklinde ifade etmiştir.¹⁹⁸⁴ Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin bu eserinde ilk iki tabakada bulunan, Ebû Hanîfe’nin öğrencileri ve sonraki kuşak Hanefî fakihlerin görüşleri bulunmaktadır. Eserin konu edildiği çalışmada müellifin amacının fıkıh meselelerini inceleyip açıklamak değil, görüşler arasında tercihte bulunmak olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁸⁵

Hizânetü’l-fıkh, kitâb şeklinde bölümlere ayrılmış ve konular bâb başlıkları altında incelenmiştir. Diğer iki eser bâblara ayrılmıştır. *Hizânetü’l-fıkh*, her ne kadar muhtasar da olsa *Uyûnü’l-mesâil* ve *en-Nevâzil*’den daha hacimlidir.

Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin eserlerinde konuların sıralaması *el-Câmiu’s-sağîr* ve ilk muhtasarlara benzerlik göstermekle birlikte eserlerin telif gayeleri sebebiyle *Uyûnü’l-mesâil* ve *en-Nevâzil*’de ibadetlerden sonraki başlıklarda takdim veya tehire gidildiği, farklı konulara temas edildiği ve ayrıntılara değinildiği görülmektedir. Ayrıca *el-Câmiu’s-sağîr*’de olmayan “el-Hiyel ve’l-Mehâric, Mâ Yüs’elü anhü mine’l-Mesâili’l-Müteşâbihe, el-İstihsân, Rivâyetü’l-Hadîs ve’l-İftâ” gibi konulara *Uyûnü’l-mesâil*’de, “el-Kısme, eş-Şerike, eş-Şirb, ed-Diyât ve eş-Şehâdât” gibi konulara da *Hizânetü’l-fıkh*’ta

Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 587/581-582). Eser İstanbul’da tahkik edilerek neşredilmiştir. Bk. Ebü’l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî, *Muhtârâtü’n-nevâzil*, thk. Ahmet Gonuş (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2019).

¹⁹⁸² Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Fetâvâ’n-nevâzil*, 12.

¹⁹⁸³ Ebü’l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Hizânetü’l-fıkh ve Uyûnü’l-mesâil*, thk. Selahaddîn en-Nâhî (Bağdat: Şeriketu’t-Tab‘ ve’n-Neşri’l-Ehliyye, 1965), 91.

¹⁹⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*, 2/1981.

¹⁹⁸⁵ Bâsim Muhammed Hüseyin, “Melâmihi min Menheci Ebî’l-Leys es-Semerkandî fî Kitâbihi Uyûni’l-Mesâil”, *Mecelletu Câmiati’l-Enbâr li Ulûmi’l-İslamiyye* 2/6 (2010), 18, 31.

yer verilmiştir. *Uyûnü'l-mesâil*'de İmam Muhammed'in her bölümü birer kitâb olarak bilinen *el-Asl*'ına birçok konuda atıf yapılmıştır.¹⁹⁸⁶ Ayrıca İmam Muhammed'in *ez-Ziyâdât*, *el-Âsâr* ve *es-Siyeru'l-kebîr*, Hilâl b. Yahyâ'nın *el-Vakf*, Hassâf'ın *eş-Şurût* adlı eserlerine de atıflar yapılmıştır.¹⁹⁸⁷ Bununla birlikte kurucu imamlardan birçok rivâyete yer verilmiştir. *Hizânetü'l-fıkh*'ta ise genel itibariyle ihtilaflı meselelerde kurucu imamlardan yapılan rivâyetlere yer verilmiştir. Bunun haricindeki konularda genel olarak rivâyetlere yer verilmemiştir.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Hizânetü'l-fıkh*'ta genellikle konunun tarifini yapıp akabinde hükmünü açıklar. Burada varsa kurucu imamlar arasındaki ihtilaflara değinir. Daha sonra hükmün şartlarını ortaya koyarak açıklamalarda bulunur. İmkân nispetinde konuyu tasnife özen gösterir. *Uyûnü'l-mesâil*'de ise konunun tarif edildiğine rastlanmayıp doğrudan konuya geçilir. Burada konu tasnif edilmeye çalışılır ve kurucu imamlardan gelen rivâyetlere yer verilir. Ayrıca Hilâl b. Yahyâ, Abdullah b. Mübârek ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, Bîşr b. Velîd ve Hassâf ile meşâyihın rivâyet ve görüşlerine yer verilmiştir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, bu görüşleri hocaları vasıtasıyla veya kitaplardan nakletmiştir. O, hocası Hinduvânî ve Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'dan da fetva nakleder.¹⁹⁸⁸ Bu durum onun nâdiru'r-rivâyede bulunmayan meselelerde meşâyihın fetvalarına başvurduğunu göstermektedir.

Tablo 17: Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Eserlerinin Tertibi

<i>Hizânetü'l-Fıkh</i> (Kitâb)	<i>Uyûnü'l-Mesâil</i> (Bâb)	<i>en-Nevâzil</i> (Mahtût) ¹⁹⁸⁹
et-Tahâra ve'l-Vudû	et-Tahâra	et-Tahâra
el-Ezân ve's-Salât	et-Teyemmüm	el-İstinca
el-Cenâze	es-Salât	el-Mesh alâ'l-Huffeyn
ez-Zekât	Salâtü'l-Müsâfir	et-Teyemmüm
el-Öşr ve'l-Harâc	es-Secde	el-Hayz

¹⁹⁸⁶ Örnek olarak bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 51, 85, 91, 103, 122.

¹⁹⁸⁷ Örnek olarak bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 96, 285, 139, 411, 40, 209, 235

¹⁹⁸⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 203, 372, 385, 398, 399, 475, 476, 482, 483, 485.

¹⁹⁸⁹ Eserin içindekiler bölümü için iki nüshadan faydalanılmıştır. Bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, içindekiler bölümü; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Mecmeu'n-nevâzil* (*Kitâbü'n-Nevâzil*), (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 935), 1a, b. (Çalışmada Feyzullah Paşa nüshası kullanılacaktır.) Eserin İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesinde EFKNd2495-472 numara ile kayıtlı nüshasının daha tercihe şayan olduğu belirtilmiştir. Bk. Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabü'n-Nevâzil*'i, 68.

es-Savm	el-Cum‘a ve‘l-Îdeyn	es-Salât
el-Menâsik ve‘l-Hac	el-Cenâiz	es-Secdetu‘t-Tilâve ve‘s-Secdetu‘s-Sehv
en-Nikâh	ez-Zekât	Âhar fi‘s-Salât
en-Nafakât	el-Öşr ve‘l-Harâc	ez-Zekât
et-Talâk	es-Savm	Âhar fi‘z-Zekât
el-İtk	Sadakatü‘l-Fıtr	es-Savm
el-Eymân	en-Nuzûr	Âhar fi‘s-Savm
el-Büyû‘	el-Hac	es-Sadakatü‘l-Fıtr
es-Selem	el-Hac ani‘l-Meyyit	el-Hâc
er-Rehn	en-Nikâh	Adâbü‘l-Hâc
el-Hacr	el-Ekeffâ	en-Nikâh
es-Sulh	en-Nafaka	en-Nafakât
el-Vekâle	er-Radâ‘	et-Talâk
el-Vedîa	el-İnnîn	Âhar fi‘t-Talâk
el-Âriye	et-Talâk	el-Eymân ve‘t-Tedevvur
el-Hibe	Âhar mine‘t-Talâk	Âhar fi‘l-Eymân
el-Vakf	el-Hıyâr ve Emrik bi Yedek	eş-Şirâ ve‘l-Bey‘
İhyâu‘l-Mevât	ez-Zihâr ve‘l-Îlâ ve‘l-Liân	el-İcârât
el-Kefâle	es-Sayd ve‘l-Edâhî	el-Müzâraa
el-Havâle	el-Büyû‘	eş-Şehâde
el-İkrâr	el-Büyû‘l-Fâside	Edebü‘l-Kâdî
eş-Şerike	el-Hıyâr	ed-Da‘vâ
el-Mudârabe	el-Uyûb	el-İkrâr
eş-Şuf‘a	es-Selem	el-Mudârabe
el-İcâra	Âhar mine‘l-Büyû‘	eş-Şuf‘a
el-Muzâraa	el-Eymân	ez-Zebâih ve‘d-Dahâyâ
el-Lakît ve‘l-Lukata	Âhar mine‘l-Eymân	el-Gasb ve‘d-Damân
el-Gasb	Kefâratü‘l-Yemîn	ed-Diyât ve‘l-Kısâs

es-Sayd ve'z-Zebâih	el-Yemîn fi'd-Duhûl ve'l-Mesâkine	es-Sirka ve'l-Hudûd
el-Edâhî	el-Yemîn fi'l-Ekl ve'ş-Şirb	el-Vedîa ve'l-Âriye
el-Üzûn	el-Yemîn fi'l-Lebs	el-Hibe ve's-Sadaka
et-Taharrî ve'l-İstihsân	el-Yemîn fi'l-Kelâm	el-Lakît ve'l-Lukata
el-Hudûd	el-Yemîn fi'l-Ef'âl	el-Eşribe
es-Sirka	ed-Deâvâ ve'l-Beyyinât	el-Vakf
el-Cinâyât	Edebü'l-Kâdî	el-Vekâle
ed-Diyât	el-Husûme İnde'l-Kâdî	el-Kefâle
es-Siyer	Mes'eletü'l-Kâdî ani'ş-Şühûd	el-Kısme
el-Harâc	el-Gasb ve'd-Damân	el-İtâk
el-Kısme	el-İcârât	eş-Şirb
ed-Da'vâ	el-Havâle ve'l-Kefâle	eş-Şirke
eş-Şehâdât	el-Vekâle	el-Vasâyâ
Edebü'l-Kâdî	es-Sulh	el-Mevârîs
el-İkrâh	eş-Şuf'a	es-Sulh
el-Hunsâ	el-Kisâs	er-Rehn
el-Mefkûd	ed-Diyât	es-Siyer
el-Eşribe	Cinâyetü'l-Abd	Tenbîhu'l-Mucîb
el-Feraiz	es-Sirka	Tekellüm Bikelâm Yekûnü Küfran
el-Vasâyâ	el-Hudûd	el-Kerâhiyye
	eş-Şehâdât	Mesâilün Şette Müteferrika
	el-Cerh fi'ş-Şehâde ve't-Tezkiye	el-Kesb
	el-Kazâ	mine's-Salât
	el-Vasâyâ	et-Te'vilât
	Âhar mine'l-Vasâyâ	el-Fetvâ
	el-Mîrâs	Fadlu Ehli'l-Fıkh
	el-Kısme	er-Red alâ'l-Cehmiyyeti'l-Mübtedia
	el-Vedîa ve'l-Âriye	el-Hikâyât

	el-Hibe ve's-Sadaka	et-Târîh
	Bey'u's-Şecere	
	er-Rehn	
	el-Fülûs ve'd-Derâhim İzâ Behracet	
	el-Âbâk ve'l-Lukata	
	el-Eşribe	
	Mâ Yûkrahû ve Mâ Lâ Yikrahû	
	eş-Şerike	
	el-Mudârabe	
	eş-Şirb	
	el-Îtâk	
	el-Mükâteb	
	es-Siyer	
	el-Hiyel ve'l-Mehâric	
	Mâ Yes'elû anhû mine'l-Mesâilî'l-Müteşâbihe	
	el-İkrâr	
	el-İstihsân	
	Rivâyetü'l-Hadîs ve'l-İftâ	

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Fetâvâ'n-nevâzil* adlı eserinin girişinde Muhammed b. Şucâ' es-Selcî, Muhammed b Mukâtil er-Râzî, Muhammed b. Seleme el-Belhî, Nusayr b. Yahyâ, (Ebû Nasr) Muhammed b. Sellâm (el-Belhî), Ahmed b. İsme es-Saffâr el-Belhî, Muhammed b. Ahmed el-İşkâf el-Belhî, Ali b. Muhammed (Ahmed) el-Fârisî el-Belhî¹⁹⁹⁰ ve Muhammed b. Abdullah el-Hinduvânî'nin kendi zamanlarına kadar olan hususları açıkladıklarını ve yeni ortaya çıkan durumlarda içtihat yoluna gittiklerini belirtir. Fetva

¹⁹⁹⁰ Mezkûr fakihlerden Ali b. Muhammed (Ahmed) b. Musa el-Fârisî (ö. 355/966) dışındakilere ilgili bölümlerde değinilmişti. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, eserinin girişinde Ali b. Muhammed şeklinde verdiği bu ismi son bölümde Ali b. Ahmed el-Fârisî şeklinde vermiştir. Kaynaklarda tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Musa b. Mervân el-Fârisî olup Nusayr b. Yahyâ'dan fıkıh öğrenmiştir. Öğrencileri arasında Hinduvânî de bulunmaktadır. Belh dışına çıkmayan Ali b. Ahmed burada 335/947 yılında vefat etmiştir. Bk. Vefat tarihi burada 355/966 yılı olarak verilmiştir. Bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 312a. Ayrıca bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 297.

işiyile uğraşanların da yukarıda zikredilen dokuz fakihin görüşlerini bilmeye ihtiyaç duyduklarını belirterek onların fetvalarını eserinde topladığını îmâ eder.¹⁹⁹¹ Dolayısıyla Ebü'l-Leys es-Semerkandî, bu eserinde, meşâyihın görüş ve fetvalarını toplamış ve az da olsa ashabın görüş ve fetvalarına yer vermiştir.¹⁹⁹² Kâtib Çelebi, burada “ashab” ile Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin kastedildiğini belirtir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, kitabının başında belirttiği dokuz fakihin dışında bazı meselelerde Ebû Hanîfe veya Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Şeddâd b. Hakîm ve Bîşr b. Velîd gibi öğrencilerinin de görüşlerine atıfta bulunur. Ancak belirttiği dokuz fakihin hangi görüşü tercih ettiğini veya diğerlerinden bağımsız ortaya koydukları görüşü yahut kendi görüşünü meselenin sonunda verir. Bâb başlıklarının altında soru kısmından sonra zâhiru'r-rivâyeye yapılan atıflarda kitâb veya bâb başlığı verirken nâdiru'r-rivâyeye yaptığı atıfları senediyle birlikte vermiştir.¹⁹⁹³

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin görüşlerini topladığı fukahânın çoğunun Belhli olması, eserindeki görüşlerin bu bölge fukahâsının bakış açısını yansıttığı şeklinde değerlendirilebilir. Eserde Belhli olmayan fukahânın görüşleri, sınırlı tutulmuştur. Nitekim, fikhın tabiatı gereği bölge toplumunun diğerlerinden farklı olarak karşılaştığı problemlerin çözümü, onların sorunlarını giderecek tarzda yerellik arz edebilmektedir. Dolayısıyla fikhî hükümlerde temelde çok büyük farklılıklar olmasa da bölgeler arası farklılıklar oluşabilmektedir.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, kitabının telif sebebini öğrencilerin fıkıh eğitimi kolaylaştırmak ve fetva hususunda mezheplerinin usûlünü tanıtmak şeklinde açıklar. O, hayatın dinamik olduğuna vurgu yaparak geçen zamanla birlikte yeni problemlerin ortaya çıkacağını belirtir. Öğrenciler, geçmişte yazılan tüm fıkıh kitaplarını ezberleseler bile yine de o kitaplarda bulunmayan problemlerle karşılaşacaklardır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, fıkıh eğitime dikkat çekerek buna duyulan ihtiyacın hiçbir zaman bitmeyeceğini, dolayısıyla bu hususta öğrencilere, özellikle içtihat etmek isteyenlere yardımcı olma gayesi içinde olduğunu anlatmak istemektedir.¹⁹⁹⁴

¹⁹⁹¹ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah, 995), 2a.

¹⁹⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1981.

¹⁹⁹³ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbü'n-Nevâzil'i*, 91.

¹⁹⁹⁴ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 1a, b.

en-Nevâzil'in bâb tertibi incelendiğinde bazı nüanslarla ilk muhtasarlarda yapılan tertibe uyulduğu görülmektedir. Bununla birlikte muhtasarlardan farklı olarak fikhin konusu olmayan bazı hususlar, eserin sonuna eklenmiştir. Eserde bâb başlığı altında genellikle sorunun kime sorulduğu bilgisi paylaşıldıktan sonra aynı fakihin cevabı hemen akabinde verilir. Bazen Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerine temas ettikten sonra müellif, meşâyih'in fetvaları arasından seçtiği ve kendi bölgesine uygun olan görüşü isnadıyla birlikte vermektedir. Zaman zaman kurucu imamların görüşleri, yoruma tâbi tutularak bölgenin şartlarına uygun hale getirilmiştir.

Nevâzil türü eserlerde zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye kitaplarında bulunan Irak'a özel hükümlerin tespit edilerek bunların Buhara, Semerkant veya Belh gibi havzalara uygun olmayabileceği ortaya konulmuştur. Örneğin, İmam Muhammed'in zimmî ve Râfızîlerin oturduğu Irak'ın köylerinde, Hristiyanların haç çıkarıp çan çalabilecekleri görüşü, Belh meşâyih'inca kendi beldelerinin köylerinde Müslümanların oturması sebebiyle uygun görülmemiş ve bu hükmün Irak'ın köylerine mahsus olduğu kabul edilmiştir.¹⁹⁹⁵ Buradan zâhiru'r-rivâye metinlerinde bulunan hükümlerin, yerleşim biriminin şartlarına göre yeniden yorumlandığı ve uyarlandığı sonucuna ulaşılabilir. Diğer yandan nevâzil türü eserlerde kurucu metinlerde yer alan “fahiş” gibi kavramlara açıklık getirilmiş, kurucu metinlerde hakkında kesin ifadeler kullanılmayan miktarlarla ilgili dönemin örfüne ve şartlarına göre belirlemelerde bulunulmuştur.¹⁹⁹⁶ Bu anlamda “yol, çok miktarda su, şehir, gabn-i fâhiş” gibi kavramların sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Hukuki işlemlerde tarafların irade beyanı, anadili Arapça olmayanların bu işlemlerde karşılaştığı problemler ele alınmıştır. Bu durum, fikhin tatbikinde standartlaşmaya yardımcı olmuştur.¹⁹⁹⁷

Ebû'l-Leys es-Semerkandî, eserinde sadece meşâyih'in görüşlerini rivâyet etmemiş onların görüşlerinin anlam ve kapsamlarını da açıklama yoluna gitmiştir. Bazen de onların görüşlerinin delillerini zikretmiştir. Eğer bir görüş tahrîc yoluyla elde edildiyse ilişkilendirildiği temel görüşün kime ait olduğu da ortaya konulmuştur.¹⁹⁹⁸ O, eserin baş

¹⁹⁹⁵ Ebû'l-Mehâsin Kâdîhân Hasan b. Mansûr el-Özkendî, *Fetâvâ Kâdîhân*, haz. Sâlim Mustafa el-Bedî (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 2009), 3/534-534.

¹⁹⁹⁶ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 12a.

¹⁹⁹⁷ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbü'n-Nevâzil*'i, 70-71.

¹⁹⁹⁸ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 221-222.

tarafında zikrettiği dokuz fakihın görüşleri arasında tercihte de bulunmuştur.¹⁹⁹⁹ Bazı konularda kurucu imamlardan rivâyet edilen nadir görüşler terk edilerek meşâyihın üzerinde ittifak ettiği görüş tercih edilmiştir.²⁰⁰⁰ Kaya, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin görüşler arasındaki tercih sebeplerini naslara muvafakat, mezhep içi istidlal kaynaklarına muvafakat, doğru istidlal ve istihsan şeklinde tespit etmiştir.²⁰⁰¹

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin eserinin en önemli özelliklerinden birisi de onun kitabında fıkıh dışında kalan bazı tartışmalara yer vermesidir. “Siyer” bâbından sonra ele aldığı konular incelendiğinde onun kendi zamanındaki tartışmalara dair görüşlerini ifade etmek zorunda hissettiği açıktır. Bu konuları “Tenbîhu'l-Mucîb, Tekellüm Bikelâm Yekûnü Küfran, el-Kerâhiyye, Mesâilü Şettâ Müteferrika, el-Kesb, mine's-Salât, et-Te'vîlât, el-Fetvâ, Fadlu Ehli'l-Fıkh, er-Red alâ'l-Cehmiyyeti'l-Mübtedia, el-Hikâyât ve et-Târîh” bâblarında ele almıştır. Burada küfrü gerektiren sözler ile bid'atçı olarak nitelenen Cehmiyye'ye reddiye konularının ele alınması, bu hususların dönemin tartışılan konuları arasında olduğunu göstermektedir.

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin eserini konu edinen çalışmasında Kaya, eserde tahrîc, meselede içtihat ve tercih şeklinde üç farklı tarzda hüküm istinbat edildiği tespitinde bulunur. Buna göre eserde kahir ekseriyetle fer'î meselelerden hüküm çıkarma şeklinde tahrîc yapılmıştır. Bu uygulamada nevâzil, zâhiru'r-rivâyede bulunan meselelere kıyas edilmiştir. Bunula birlikte kısmen usûl kaidelerinden hüküm tahrîci de yapılmıştır. Kurucu imamların boş bıraktığı alanlarda bir başka deyişle hakkında hüküm bulunmayan meselelerde kurucu imamların ulaşamadığı hadisler veya sahâbe kavli, delil olarak kullanılmıştır. Hatta Belh meşâyihının sahâbe kavlinin delil olarak kullanılması hususunda fikir birliği etmiş, ayrıca nevâzilde hüküm istinbat etmek için istihsanı da kullanmıştır.²⁰⁰²

¹⁹⁹⁹ Kaya, *Haneî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*, 73 vd.

²⁰⁰⁰ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebü Yûsuf'tan dokunmadan yazabileceği görüşü rivâyet edilmişken cünüp olan birinin ihtiyat gereği Kur'an'ı yazmasını tecviz etmez. O, bu durumu tecviz etmeyen Ebü Cafer el-Hinduvânî, Ebü Nasr (İbn Sellâm?), Muhammed b. Seleme, Abdullah b. Mübârek'in görüşlerine dayanır. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 5a.

²⁰⁰¹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*, 255-263.

²⁰⁰² Ayrıntılı bilgi için bk. Kaya, *Haneî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*, 114-135.

Cessâs'ın çağdaşı olan Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Horasan ve Mâverâünnehir meşâyihinin görüşlerini, kullandıkları kavram ve ifadeleri açıklamıştır. Özellikle kavramların tanımını yaparak terimleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Usûlde Cessâs'ın yaptığı çalışma ile fûrûda Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin yaptığı çalışma, mezhep birikiminin tedvin ve tasnifi açısından birbirine benzemektedir. Cessâs, Irak meşâhının görüşlerinin kapalı yerlerini açıklarken Ebü'l-Leys es-Semerkindî de kendi bölgesinde yaşayan meşâyihinin görüşleriyle ilgili aynı çalışmayı yapmıştır.

Mezhebin teşekkülüyle birlikte mezhep öncesi dönemde çok geniş bir alanda içtihat eden bağımsız fakihler, yerlerini önce kendi aralarında ortak bir usûl belirlemeye çalışan kurucu imamlara, daha sonra da onların usûlünü benimseyerek geliştiren fakihlere bırakmışlardır. Bu süreçte içtihada açık alanlar, içtihatlarla doldurularak giderek daralmıştır. Bu durum, olumsuz manada anlaşılmamalıdır. Çünkü mezhep öncesi dönem Bedir'in de belirttiği üzere hukukun sistematik ve ayrıntılı bir usûlden yoksun olduğu basit ve ilkel bir dönemdir.²⁰⁰³ Bu dönem, sahâbe ve tâbiûne bir eksikliğin izafe edilmesi şeklinde değil fıkıh ilminin tekâmül seyri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Neticede sahâbe ve tâbiûn dönemi, bütün İslamî ilimlerin doğuşu ve emekleme dönemleridir. Bu dönemde fıkıh ilmi, sistematik bir usûl arayışı içindedir. Ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki çekişmeye de bu açıdan yaklaşmak gerekir. Bu dönemde basit mantıkla nasların yorumu ile üretilen içtihatlar, Ebû Hanîfe ile iç tutarlılığı gözlemlenebilen sistemsel bir yaklaşımla üretilmeye başlanmıştır. Bu süreç hem usûl hem de fûrûda içinde bulunan dönemin oluşturduğu boşlukların doldurulmasıyla ilerlemiştir. Özellikle Cessâs'ın Hanefî fıkıh usûlünü sistematik bir şekilde kendi dönemine kadar oluşan tüm boşlukları dolduracak şekilde tedvin etmesi, içtihat ameliyesinin artık daha profesyonel bir şekilde yürütülmesini de beraberinde getirmiştir. Bu durum da edinilmesi gereken donanım cihetiyle fukahânın yükünü artırmıştır. Buna paralel olarak mutlak müçtehitlerin sayısı azalarak belli bir mezhebin usûlünü benimseyen müçtehitlerin sayısı artmıştır. Fıkıh usûlünün tedvini ve nevâzil türünün ortaya çıkmasıyla birlikte Hanefî mezhebi teşekkülünü tamamlamış ve gelişme dönemine girmiştir. Gelişme döneminde ortaya konan eserler, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin üç eseri mezhebin teşekkülü ve bu süreci içeren aşamaları temsil etmesi yönüyle önemlidir. Onun

²⁰⁰³ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 93.

Hizânetü'l-fıkh adlı eseri, mezhebin temel kaynaklarının kabulünü pekiştirmiştir. *Uyûnü'l-mesâil*, bu kaynaklardaki boşlukları dolduran nevâdirleri ihtisar etmesi sebebiyle ikincil kaynakların oluşturulduğunu, *Kitâbü'n-Nevâzil* ise yeni vuku bulan meselelere çözüm üretmesi yönüyle artık mezhebin farklı coğrafya ve zamana uyum sağlayabilme yeteneğini kazandığını gösterir niteliktedir. Bu eserler her ne kadar birbirine yakın zamanlarda telif edilse de teşekkül süreci, mezhep müktesebatının üzerine bina edilmişlerdir. Özellikle yeni ortaya çıkan veya hakkında bir görüşün bulunmadığı meselelerin çözümünde mezhep müktesebatının tahrîc ve tercih metotları ile kullanılması mezhebin teşekkül ve kurumsallaşmasını göstermesi açısından son derece önemlidir.²⁰⁰⁴ Nevâzil türü eserlerin ortaya çıkması, mezhep içinde üzerinde konsensüsün olduğu bir içtihat usûlünün tesis edildiği anlamına gelmektedir. Bu durum, mezhebin kurumsal kimlik kazandığını göstermektedir. Diğer yandan bu eserler, mezhep dışı kaynaklara ihtiyaç duyulmaksızın, mezhebin kendi kaynaklarını kullanarak meselelere çözüm getirebildiğini ve mezhebin iç dinamiklerinin yeterliliğini ortaya koymaktadır. Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde örnekleri verilmeye başlanan bu tarz eserlerin günümüze gelen ilk örneği, bu konuda mezhebin kendini ispat ettiğini ortaya koymaktadır.

4.3.1.1.5. Dönemin Diğer Çalışmaları

Bu dönemde Tahâvî (ö. 321/933), İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945), Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî (ö. 336/947-948), Ebû Amr et-Taberî (ö. 340/951-952), Kerhî (ö. 340/952), Muhammed b. Ali b. Abdük el-Cürcânî eş-Şîî (ö. 347/958-959), Cessâs (ö. 370/ 981) ve Ebü'l-Leys Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'i şerh etmişlerdir. Muhammed b. İsa el-Bağdâdî, *ez-Ziyâdât*'ı da şerh etmiştir. Bu dönemde üzerine en çok şerh yazılan İmam Muhammed'in muhtasar sayılabilecek bu iki eserinin öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılması için şerh edildiği göz önünde bulundurulduğunda mezhebin öğretiminde bu eserlerin öncelikli olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerin şerh edilmesi, aynı zamanda bunların mezhebin temsil gücü yüksek kurucu metinleri olarak genel kabulünün yerleştiğini de göstermektedir. Bu kabulün Mısır'dan Mâveraünnehir'e kadar İslam coğrafyasını kapsadığı, şerhleri yapan müelliflerin memleketlerinden anlaşılmaktadır.

²⁰⁰⁴ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 92.

Bu dönemin dikkat çeken çalışmaları arasında yine bu dönemde yazılan muhtasarların şerh edildiği eserler bulunmaktadır. Cessâs, Tahâvî ve Kerhî'nin muhtasarlarını şerh ederken Hüseyin b. Ali el-Basrî ve Ahmed b. Ali el-Verrâk, Tahâvî'nin muhtasarını şerh etmiştir. Cessâs'ın *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*'si günümüze gelirken diğerlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Âlimlerin şerh yazmalarındaki tek amaçları kurucu metinleri açıklamakla sınırlı değildir. Şârihler, kendi döneminin de şart ve ihtiyaçlarını gözeterek kurucu metinleri yorumlamışlar ve kendi dönemlerindeki problemlerle ilişkilendirmişlerdir.²⁰⁰⁵ Onlar, özellikle fetva vermede kurucu metinlerdeki hükümlerin kapsamının fetva konusu meseleyi içine alacak şekilde genişletilmesi veya herhangi bir hükmün yeni karşılaşılan bir problemi çözmek üzere ona tahsis edilmesi şeklinde tasarruflarda bulunmuşlardır. Bu şekilde kurucu metinlerin üzerinden zaman geçtikçe işlevini yitirmesinin bir anlamda önüne geçilmiş ve onlara dinamiklik kazandırılmıştır. Onların yaptıkları bu çalışmalar, zamanla oluşan hukukî boşlukları doldurduğu gibi bu çalışmaları, kurucu imamların belirlediği ilke ve prensipler çerçevesinde yapmaları, mezhebin teşekkülünü hızlandırmıştır. Onların kurucu metinleri yorumlarken kendi yorumlarını çalışmalarında belirtmeleri, nevâzil türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şerh çalışmalarının akabinde nevâzil türü eserlerin verilmeye başlanması, bu durumu teyit etmektedir.

Bu dönemde şurût, sicillât ve edebü'l-kâdî tarzındaki eserlerin yazımına devam edilmiştir. Bu alanda öne çıkan isimler Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905), Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Heysem b. Süleyman el-Kaysî (yaklaşık öl. 310/922), Ahmed b. İshak et-Tenûhî (ö. 318/930) ve Tahâvî'dir (ö. 321/933). Bu alandaki günümüze gelen ilk örneklerden olan Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'sini Hinduvânî (ö. 362/973) ve Cessâs (ö. 370/981) şerh etmiştir. Cessâs'ın şerhi günümüze ulaşırken Hinduvânî'nin şerhinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı tespit edilememiştir.

Hicrî dördüncü asırda müçtehitler arasındaki içtihat farklılıklarını konu edinen eserler de verilmiştir. Bunlara Ebû Saîd el-Berdaî'nin (ö. 317/930) *Mesâilü'l-hilâf*¹, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *İhtilâfû'l-ulemâ* ve *İhtilâfu'r-rivâyât alâ mezhebi'l-Kûfîyyîn*'i, Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın (ö. 326/938) *el-Muhtelef*'i ve Cessâs'ın (ö. 370/981) *Muhtasaru İhtilâfî'l-*

²⁰⁰⁵ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 94.

fukahâ (li't-Tahâvî)'sı örnek gösterilebilir. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî arasındaki ihtilafları konu edinen *Muhtelifü'r-rivâye* adlı bir eser kaleme almıştır. Ayrıca onun *el-Muhtelifât* adlı başka bir eseri de mevcuttur. Bu eserlerin bir kısmında bir meseleye ilişkin farklı içtihatlar ortaya konulduğu gibi bu farklılıkların nedenleri ve fakihlerin içtihat yöntemleri de ortaya konulmaktadır. Diğer taraftan bu tür eserler, fakihlerin birbirinden ayrıştıkları noktaları göstermesi bakımından önemlidir. Bu tarz eserlerin telifinde mezhebin kurucu imamına sahip çıkma, ona aidiyetini gösterme veya kurucu imamın içtihatlarının daha isabetli olduğunu ispat gibi saikler mevcuttur. Bu yönüyle bu tip eserler, müellifin kendi hukuk düşüncesini diğerlerinden ayırıştırma işlevine sahiptir. Bundan dolayı bu tarz eserlerin ortaya konulması mezhebin teşekkül ettiğinin işaretleri olarak yorumlanabilir.

Bu dönemde dikkat çeken eserlerden biri de Hüseyin b. Ali el-Basrî'nin (ö. 369/980) *Kitâbü Cevâzi's-salâti bi'l-Fârîsiyye* adlı eseridir. Kendi döneminde gündemde olan Kur'an'ın Farsça tercümesiyle namaz kılma tartışmalarında onun kanaatinin meselenin cevazı yönünde olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁰⁶

Saymerî'nin kaynakları arasında bulunan Tahâvî'nin *Menâkıbü Ebî Hanîfe (Ukûdü'l-mercân fî menâkıbi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân)* adlı eseri, Ebû Hanîfe'nin faziletlerini öne çıkararak ona yapılan eleştirileri boşa çıkarma amacı güden bir çalışmadır.²⁰⁰⁷ Aynı tarzda İbn Ebü'l-Avvâm tarafından kaleme alınan bir diğer eser, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü* adlı eserdir. Eserde Ebû Hanîfe'nin çeşitli şehirlerden gelen öğrencilerinin isimlerine ve hocalarından yaptıkları rivâyetlere yer verilmiştir.²⁰⁰⁸ Ebû Hanîfe'yi savunma amaçlı yazıldığı anlaşılan benzer bir eser de Sebezmûnî (ö. 340/952) tarafından *el-Keşfu an vehmi't-tâifeti'z-zâlime Ebâ Hanîfe* adıyla telif edilmiştir. İsminden anlaşıldığı kadarı ile eser, Ebû Hanîfe'yi eleştirdikleri için zâlim olarak nitelediği kimselerin vehimlerini yok etmeyi amaçlamaktadır. Müellifin bir diğer eseri

²⁰⁰⁶ Söz konusu risâle, aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin, Arapça telaffuzda bulunabilen bir kimsenin namazda Farsça kıraatte bulunacağı görüşünden rücû ettiği yönünde literatürde sonradan ortaya konan görüşlerin doğruluğun sorgulanmasını da gerektirmektedir.

²⁰⁰⁷ Eserle ilgili değerlendirme için bk. Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 169 vd.

²⁰⁰⁸ Eser günümüze kadar gelmiş olup matbudur. Bk. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*.

Keşfü'l-esrâr fî menâkıbi Ebî Hanîfe adını taşımaktadır.²⁰⁰⁹ Eser, erken dönemde telif edilmesi sebebiyle önem taşımaktadır.

Kâdî Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah el-Belhî'nin (ö. 319/931-932) Ebû Hanîfe'yi kötüleyenleri reddetmek amacıyla kaleme aldığı *el-İbâne er-red alâ men şennea alâ Ebî Hanîfe* adlı eser, mezhebe aidiyet duygusunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁰¹⁰ Eserin muhakkiki, müellifin vefat tarihinin bilgisine ulaşamadığını bununla birlikte bazı delillerin hicrî beşinci asra işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca risâlenin râvisinin 475/1042 yılında vefat ettiğini belirtir.²⁰¹¹ Kâtib Çelebi, müellifin vefat tarihini 319/931 olarak vermekte ayrıca *el-Fetâvâ*, *el-İntikâd fî ulûmi'l-ilâhiyye*, *el-Müsterşid fî'l-emâne* ve *Edebü'l-cedel* adlı eserlerinden bahsetmektedir.²⁰¹² Temîmî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah b. Kâsım es-Surmârî ile Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah b. Kâsım el-Belhî adında iki ismin bilgisini vererek Kureşî'nin her iki ismi aynı kişi zannettiğini, mezkûr eserin ikinci isme ait olduğunu ifade eder.²⁰¹³ Kâtib Çelebi, her iki ismi de zikrederek es-Surmârî nisbesini zikrettiği yerde vefat tarihini vermezken el-Belhî nisbesini zikrettiği yerde vefat tarihini 319/931 olarak verir. Ayrıca *el-Binâ* adlı eseri, es-Surmârî nisbesiyle Ahmed b. Abdullah'a nispet eder ve eseri farklı nisbeler altında zikretse bile altı bâbtan oluştuğunu ve Ebû Hanîfe ile ilgili olduğunu belirtir.²⁰¹⁴ Eser, altı bâbtan oluşmaktadır. Bunlar, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin devlet başkanları ve emirler için uygun olduğu, onun Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbeden gelen sahih haberleri delil kabul ettiği ve bu durumda kıyasa itibar etmediği, Hanefîlerin fûrû fıkhıta ihtiyat yolunu benimsedikleri, muhaliflerin zannettiğinin aksine ihtiyatın bazen ihtiyatın terkiyle sağlanacağı, muhaliflerin eleştirilmesini gerektiren durumlar ve muhaliflerin Ebû Hanîfe'nin fikhını eleştirilerinin reddi şeklindedir.²⁰¹⁵

²⁰⁰⁹ Eser günümüze kadar gelmiş olup matbudur. Bk. Sebezmûnî, *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi'l-imâm Ebî Hanîfe*.

²⁰¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtı'l-Hanefiyye*, 1/73; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 1/1. Bu eser tahkik edilerek yayınlanmıştır. Bk. Mehterhan Furkani, "Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fî'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risâlenin İncelemesi ve Tahkiki", *İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (2019), 73-181.

²⁰¹¹ Furkani, "Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fî'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risâlenin İncelemesi ve Tahkiki", 79.

²⁰¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1220, 1399, 1673.

²⁰¹³ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/370-371, 365.

²⁰¹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, 2/1402, 1838.

²⁰¹⁵ Furkani, "Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fî'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risâlenin İncelemesi ve Tahkiki", 89 vd.

4.3.1.2. Fıkıh Usûlü Çalışmaları

Hicrî dördüncü asırda usûl konularının sistematik tedvininin Cessâs'la birlikte tamamlandığı görülmektedir. Kurucu imamların görüşleriyle gövdesi oluşan fıkıh usûlünün tedvini, İsa b. Ebân'ın haber teorisyenliği, Kerhî'nin kavâid tarzı çalışması ile usûlî görüşleri ve Cessâs'ın tüm konuları içeren usûl eseriyle tekamüle ermiştir.

Tablo 18: Hicrî Dördüncü Asır Usûlü Fıkıh Eserleri

<i>Kitâbü Meâhizi (Me'hazi) 'ş-şerâi'</i>	İmam Mâturîdî (ö. 333/944)
<i>Kitâbü'l-Cedel</i>	İmam Mâturîdî (ö. 333/944)
<i>Usûlü'l-fıkıh</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945), Cessâs (ö. 370/ 981)
<i>er-Risâle fî'l-usûl</i>	Kerhî (ö. 340/952)
<i>Akvâlü'l-usûliyye</i>	Kerhî (ö. 340/952)
<i>er-Red alâ İsa b. Ebân</i>	Tahâvî (ö. 321/933)

Bu dönemde dikkat çeken husus, aynı dönemlerde mezhep içinde itikadî açıdan birbirinden farklı eğilimlere sahip Kerhî'nin Irak'ta, İmam Mâturîdî'nin Semerkant'ta usûl konularıyla ilgilenmesidir.

4.3.1.2.1. İmam Mâturîdî'nin Usûl Çalışmaları

İmam Mâturîdî'nin fıkıh usûlüne dair *Meâhizü 'ş-şerâi'* ve *Kitâbü'l-Cedel* adlı eserleri bulunmaktadır. *Meâhizü 'ş-şerâi'*, fikhî hükümlerin kaynakları anlamına gelmekte olup eser, günümüze kadar gelememiştir.

İmam Mâturîdî'nin diğer usûl eseri *Kitâbü'l-Cedel* ise mezhepler arasındaki fikhî tartışmaların teorik temellerini ele alan, Ebû Hanîfe'nin savunulduğu, alanındaki ilk eserlerden biri olması muhtemeldir.²⁰¹⁶ İmam Mâturîdî'nin *Kitâbü'r-red alâ'l-Karâmita fî'l-usûl* adlı eserinin Karmatîlerin sapkın görüşlerine reddiye olarak yazılması, bu eserin kelimine dair olduğunu göstermektedir.

İmam Mâturîdî'nin hoca silsilesine bakıldığında kaynaklarda usûl görüşleriyle öne çıkan veya fıkıh usûlü alanında çalışmaları olan bir fakih olmadığı görülecektir. İmam Mâturîdî'nin gerek usûl gerek fûrû görüşleri elbette hocalarına dayanmaktadır. Ancak

²⁰¹⁶ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 67.

onun hocaları arasında bulunduğu bölgede fûrû fıkıh alanında öne çıkan fakihler bulunmasına rağmen usûl görüşleri ile tanınan bir fakih en azından bilinmemektedir. Hanefî usûl eserleri incelendiğinde İmam Mâtûrîdî'nin hocalarından herhangi birinin görüş veya rivâyetinin bulunmadığı görülmektedir. Sadece Abdülazîz el-Buhârî, Muhammed b. Mukâtil'in fûrû konularıyla ilgili iki görüşüne yer vermiştir.²⁰¹⁷ Tam olarak bilinmemekle birlikte İmam Mâtûrîdî'nin hocaları arasında bulunan Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencisi Ebû Bekir el-Cüzcânî'nin usûlle ilgili görüşleri olması muhtemeldir. Ancak kaynaklarda bunu doğrulayacak bir kayda ulaşılamamıştır. Konuyla ilgili olarak tabakât ve tarih kitaplarında Buhara ve Semerkant bölgesi fukahâsıyla ilgili bilgilerin kısıtlı olması hatırdâ tutulmalıdır. İmam Mâtûrîdî'nin usûlle ilgili ulaşılabilen görüşleri incelendiğinde onun özellikle usûlün bazı konularında yetkin olduğu görülmektedir.

İmam Mâtûrîdî'nin Irak'taki çağdaşı Kerhî'nin ilim öğrendiği hoca silsilesine bakıldığında usûlle ilgili görüş ve çalışmaları bulunan Ebû Saîd el-Berdaî, Ebû Hâzim el-Kâdî ve İsa b. Ebân bulunmaktadır. Kerhî'nin usûl görüşleri de bu hocalarına dayanmaktadır. Diğer taraftan Irak bölgesinde usûl konularını ele alan bir silsilenin oluştuğu görülecektir. Bu gelenek geriye doğru Cessâs, Kerhî, Ebû Saîd el-Berdaî, Ebû Tâhir ed-Debbâs, Ebû Hâzim el-Kâdî, Ebû Bekir el-Ammî, Ali b. Musa el-Kummî, İsa b. Ebân üzerinden kurucu imamlara ulaşmaktadır. Usulün aktarım ve gelişmesi rolünü üstlenen bu silsilede yer alan âlimler, ya fûrû fıkıhtan yola çıkarak usûl konularını tahrîc etmişler veya kendilerinden önceki fukahâdan rivâyet etmişlerdir. Ancak aynı durumu İmam Mâtûrîdî'nin içinde yetiştirdiği gelenek için söylemek zordur. Onun usûl kaidelerini tahrîc yoluyla elde etmiş olması imkân dâhilinde olmakla birlikte onun usûl kitaplarının günümüze gelmemiş olması, bu durumu doğrulama imkânı vermemektedir. Diğer taraftan İmam Mâtûrîdî'nin hocalarının usûl kitaplarında görüşlerine rastlanılamaması, onun usûl bilgisinin kelim alanındaki birikimine dayandığını göstermektedir.²⁰¹⁸ İmam Mâtûrîdî'nin Mu'tezile karşıtı çalışmaları olduğu bilinmektedir. Onun bu çalışmalar kapsamında Mu'tezile'nin fıkıh usûlü alanında ileri sürdüğü düşüncelerini öğrenerek bunları çürütmek amacıyla çalışma yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla

²⁰¹⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/154, 3/197.

²⁰¹⁸ Heysem Abdülhamîd Ali Hazne, *İhtilâfâtü'l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli'l-fikhi'l-Hanefî* (Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetu'd-Dirâseti'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2004), 34.

İmam Mâturîdî'nin fıkıh usûlü konularını ele aldığı ve günümüze gelemeyen *Meâhizu 'ş-şerâi'* adlı eserini, Mu'tezile ile mücadele kapsamında telif etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İmam Mâturîdî'nin Mu'tezilî ve Belhli Ka'bî'ye üç ayrı reddiye yazması, Ebû Muhammed el-Bâhilî'nin el-*Usûlü 'l-Hamse'*'sine reddiye kaleme alması, *Beyânü vehmi 'l-Mu'tezile* ismiyle Mu'tezile'nin iddialarına cevap vermesi ve tefsirinde 400 den fazla yerde Mu'tezile'yi eleştirmesi, hayatını Mu'tezile ve diğer bid'at fırkalarıyla mücadeleye adanmış olduğunu göstermektedir. İmam Mâturîdî, hayatta iken Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Ka'bî (ö. 319/931), Bağdat'ta tahsilini tamamladıktan sonra memleketine geri dönmüş, Horasan ve Neseף'te resmî görevler üstlenmesinin yanı sıra ders halkaları da teşekkül ettirerek i'tizâl düşüncesini yaymaya çalışmıştır.²⁰¹⁹

Kaynaklarda *Meâhizu 'ş-şerâi'*'in muhtevasına dair verilen bilgilerden ve modern dönemlerde söz konusu eserin yeniden inşası yönünde yapılan çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, İmam Mâturîdî'nin bu eseri, Mu'tezile'nin usûl konularındaki görüşlerine bir cevap görünümünde olup eseri, kurucu imamların hukuk düşüncesi doğrultusunda alternatif bir fıkıh usûlü oluşturma çabası olarak görmek, mümkün görünmemektedir. Alâeddîn es-Semerkandî, fıkıh usûlünü Mu'tezilî düşünceden arındırma amacıyla İmam Mâturîdî'nin bu çalışmasını temel referans olarak *Mizânü 'l-usûl fî netâici 'l-ukûl* adlı eserini kaleme almış ve yeni bir fıkıh usûlü oluşturma iddiasını ortaya koymuştur. Ancak temel aldığı *Meâhizu 'ş-şerâi'*'in i'tizâlî hususlara cevap verme amacı gütmesi sebebiyle fıkıh usûlünün tüm konularını içermemesi, bu iddiayı eksik bırakmıştır.

İmam Mâturîdî'nin Irak meşâyihıyla paralel olmayan usûl görüşleri, genellikle onları, bu görüşlerinden dolayı i'tizâl düşüncesiyle irtibatlandırdığı şeklinde anlaşılmaktadır. Onun i'tizâl düşüncesi ile mücadelesi, fıkıh usûlü alanında da devam etmiştir. O, bu alandaki Mu'tezile eleştirilerini, *Meâhizu 'ş-şerâi'*'da yapmıştır. Neseף'nin bu eserden kelam konuları arasında bulunan cevher ve arazla ilgili alıntıda bulunması, bu eserde sadece fıkıh konularının değil kelama dair bazı konuların da ele alındığını göstermektedir.²⁰²⁰ Bu konuların Mu'tezile'nin fıkıh usûlü ile irtibatlandırdığı kelam konuları olması kuvvetle muhtemeldir. İmam Mâturîdî'nin Mu'tezile ile mücadelesi çerçevesinde fıkıh usûlü konularını, kelam konuları bağlamında ele aldığı, Irak fukahâsında olduğu gibi fıkıh usûlü

²⁰¹⁹ Adil Bebek, "Ka'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/27.

²⁰²⁰ Neseף, *Tabsiratü 'l-edille fî usûli 'd-dîn*, 1/146.

konularını, fûrûdan tahrîc etmediği anlaşılmaktadır. Onun asıl hedefi, Ebû Hanîfe'nin öğretisi üzerine bina ettiği kelimâ düşüncesi çerçevesinde Mu'tezile'nin kelimâ sahasına çektiği fıkıh usûlüne dair görüş ve iddialarına yanıt vermektir. Klasik usûl eserlerinde onun usûlü fûrûdan tahrîc ettiğine delâlet eden bir bulguya rastlanılmaması, bu durumu desteklemektedir.

İmam Mâturîdî'nin fıkıh usûlü görüşlerine ancak kendisinden iki asır sonra telif edilen eserlerde rastlanılmaktadır. Bu durum, onun bir usûl âlimi olarak algılanmadığını göstermektedir. Diğer taraftan, sonraki asırlarda onun Mu'tezile'ye yaptığı tenkitler temelinde, i'tizâl düşüncesinden arındırılmış bir fıkıh usûlü inşa çalışması yapılmıştır. Bu çalışmayı Alâeddîn es-Semerkandî ve çağdaşı Lâmişî, yapmaya çalışmış, ancak sonraki dönemlerde bu düşünce benimsenmemiş ve bu yöndeki çalışmalar devam ettirilmemiştir. Klasik literatürde İmam Mâturîdî'nin usûl görüşlerine Üsmendî, Urmevî, Burhâneddin el-Buhârî, Abdülazîz el-Buhârî ve sonraki dönem Hanefî usûlcüler atıf yapmıştır.²⁰²¹

Alâeddîn es-Semerkandî, âm lafzın hükmü konusunda usûlcülerin üç farklı görüş geliştirdiklerini belirtir. Buna göre Ebû Saîd el-Berdaî, Mürchie, Eş'arîlerin geneli bu konuda tevakkuf ederler. Bir diğer gruba göre ise âm lafız müfred olup lâm-ı ta'rîf almışsa bire hamledilir. Cemi olup lâm-ı ta'rîf almışsa üçe hamledilir. Herhangi bir delil yoksa herhangi bir şeye hamledilmez. Bu, Muhammed b. Şucâ'ın da görüşüdür. Kerhî ve Cessâs gibi Irak meşâyih ise âm lafzın itikadî ve amelî tüm konularda bütün fertleri için vucûb ifade ettiği görüşündedir. Mu'tezile, Debûsî, İmam Şâfiî, İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe de bu görüştedir. İmam Mâturîdî, âm lafızla amel etmek gerektiğini, ancak Allah'ın âm lafız ile umûm veya husûs kastetmiş olabileceği, dolayısıyla âm lafzın kastında şüphe bulunması hususunun göz önünde bulundurulması gerektiği görüşündedir.²⁰²²

Emrin icabının derhal yerine getirilmesi ve tehir edilebilmesi konusunda usûlcüler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İmam Mâturîdî, âm lafzın kastında şüphe bulunduğu

²⁰²¹ Örnek olarak bk. Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 85, 97, 113; Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 160, 175; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*, 663; Safiyyüddîn Muhammed b. Abdürrahim el-Urmevî, *Nihâyetü'l-usûl fî dirâyeti'l-vusûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: Mektebetu't-Ticâriyye, 1996), 3/856, 903; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 3/291, 3/355, 7/173; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/7, 299, 2/329.

²⁰²² Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 277-280; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/299.

düşüncesinin paralelinde emir ifade eden lafzın, sîğanın devamında bir delil olmadıkça derhal yapılması ve tehir edilmesine delâletinin bilinemeyeceği, bu durumda lafzın zâhiri gereği emredilen fiilin mümkün olan ilk vaktinde yapılması gerektiği düşüncesindedir. Muhammed b. Şucâ'ın görüşü, İmam Mâturîdî'nin görüşüne benzer. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Kerhî, emrin fevr ifade etmesi nedeniyle derhal yerine getirilmesi düşüncesindeyken İmam Şâfiî ve İmam Muhammed ertelenebileceği görüşündedir. Mu'tezilî âlimler, bu konuda kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir.²⁰²³

İmam Mâturîdî'ye göre Kur'an'ın zâhiri ve âm lafızları, delâleti yönüyle içinde şüphe barındırması sebebiyle zannîlik ifade eder. Onun bu ifadesinin tearuz durumunda haberi vâhidin Kur'an veya mütevâtir haberin zâhir ve âm lafzını, tahsis etmesinin caiz olacağına hamledilebileceği belirtilir. Buna göre müellifin de belirttiği üzere İmam Mâturîdî ve onu takip eden Semerkant meşâyihî, Iraklı Hanefî usûlcüler ve takipçilerinden farklı olarak İmam Şâfiî ve usûlcülerin geneliyle paralel bir düşünceye sahip olmuşlardır.²⁰²⁴ Bu düşünceye göre haberi vâhid ile Kur'an'ın zâhir ve âm lafzı tearuz ederse âm lafzın yakîn bilgiyi mucîb kılmaması sebebiyle, galip zan ifade eden haberi vâhidin âm lafzı tahsisi caiz olur. Alâeddîn es-Semerkandî, İmam Mâturîdî'ye değinmeksizin Semerkant meşâyihînin caizdir demesinin önemli olmadığı, en doğrusunun haberi vâhiddeki şüphenin âm lafzın delâletindeki şüpheden daha fazla olması nedeniyle caiz olmadığı görüşünde olduğunu belirtir. Ayrıca haberi vâhidle Kur'an'ın neshini caiz görmeyen Mu'tezile'nin bu durumun dışında haberi vâhidle Kur'an ve mütevâtir sünnetin âm lafzının tahsisini caiz gördüğünü, Irak meşâyihînin ise caiz görmediğini ifade eder.²⁰²⁵ Buna göre bu hususta Semerkant meşâyihînin görüşünde Mu'tezile'nin etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

İmam Mâturîdî, neshin tanımında farklı bir yol izlemiştir. Alâeddîn es-Semerkandî'nin aktardığına göre o, neshi “Allah'ın ilk hükümle murat ettiği şeyin vaktinin bittiğinin beyanı” şeklinde tanımlamıştır. Mu'tezile, neshi “ilk delille sabit olan hükmün izalesi” şeklinde tanımlarken ehl-i hadîs, “önceki hitapla sabit olan hükmün kaldırılmasına delâlet eden hitap” şeklinde tanımlar. Alâeddîn es-Semerkandî, bu tanımlarda kullanılan “izâle” ve ref' kelimelerinin sözlük anlamlarında kullanıldığına dikkat çeker. Debûsî, neshi

²⁰²³ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 211-213.

²⁰²⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/9.

²⁰²⁵ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 322-323.

“Müslümanlar açısından hükmün iptali ve kaldırılması” şeklinde tanımlar. Çünkü hükmün kaldırılması ancak nesih ile mümkündür. Allah açısından ise sadece hükmün süresinin açıklanmasıdır. Alâeddîn es-Semerkandî, İmam Mâturîdî’nin tanımını açıklarken, hüküm ifadesiyle hükme konu olan şeyin kastedildiğini aslında hükmün Allah’ın ezeli bir sıfatı olduğunu belirtir.²⁰²⁶ İmam Mâturîdî, konuyu Allah’ın sıfatlarının ezeli olmasıyla ilişkilendirmesi Mu‘tezile’ye cevap niteliğindedir.

İmam Mâturîdî, kıyasın işlevinin ispat değil izhar olduğu kanaatindedir. Ona göre ispat edici Allah Teâla’dır. Bu nedenle kıyası, “beyan edilen iki husustan birinin hükmünün benzerini, benzer illet dolayısıyla diğeri için de ortaya çıkarmak” şeklinde tanımlar. Abdülazîz el-Buhârî, onun “benzer” ifadesini kullanmasının sebebini sıfatlarının intikaliyle sözün bağlayıcı olmasından sakınma olduğunu, “beyan edilen iki husus” ifadesiyle kastının delilik sebebiyle akıl yoksunluğunun çocukluk sebebiyle akıl yoksunluğuna kıyas edilmesindeki gibi hitabı anlamadaki acziyet dolayısıyla mükellefiyetin sakıt olması hususunda, kıyasın mevcut olan ve olmayanları kapsaması olduğunu belirtir.²⁰²⁷ İmam Mâturîdî, illeti, “varlığıyla hükmü gerektiren mana” olarak tanımlar. Alâeddîn es-Semerkandî, tanımdaki “meahü” ifadesinin istitâatin fiille birlikte bulunması sebebiyle kullanıldığını belirtir. Çünkü Mu‘tezile, istitâatin fiilden önce bulunduğunu İmam Mâturîdî ise fiille birlikte bulunduğunu savunur. Allah, fiili yapma kudreti anlamına gelen istitâati fiille birlikte yaratır.²⁰²⁸

İmam Mâturîdî, illet bulunduğu halde bir engel sebebiyle hükmün bulunmaması anlamına gelen illetin tahsisini caiz görmez. Bu aynı zamanda Buhara ve Semerkant meşâyihinin da görüşüdür. Mu‘tezile, Irak meşâyihî ve Debûsî, illetin tahsisinin caiz olduğu görüşündedir. Konuyla ilgili İmam Şâfiî’den iki farklı görüş rivâyet edilmiş olup onun ashabı da bu konuda ihtilafa düşmüştür. İletinin tahsisi tartışmaları müstenbat illet konusundadır. Mansûs illetin tahsisi çoğunluğa göre caizdir. İletinin tahsisini caiz görmeyenlere göre ıttıradın illetin sıhhatinin şartı değil, sıhhatinin delili olduğu hatırd tutulmalıdır. Mu‘tezile, Irak meşâyihî ve Debûsî’ye göre ise ıttırad, illetin sıhhatinin

²⁰²⁶ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fî netâici’l-ukûl*, 698-699.

²⁰²⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr şerhu Usûli’l-Bezdevî*, 3/268.

²⁰²⁸ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fî netâici’l-ukûl*, 580-581.

şartıdır. *el-Mu'temed* yazarı Mu'tezilî Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044), bu konuda aksi kanaattedir.²⁰²⁹

İmam Mâturîdî, önceki şeriatlardan kaldığı Kur'an veya Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetiyle belli olan ve nesh edildiği bilinmeyen şer'u men kablenânın Hz. Peygamberin (s.a.v.) şeriatına dönüştüğü, dolayısıyla bağlayıcı olduğu görüşündedir. Alâeddîn es-Semerkindî, Hanefîlerin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu, İmam Muhammed'in de suyun taksiminin cevazına Hz. Salih'in kıssasından delil getirdiğini belirtir.²⁰³⁰

İmam Mâturîdî, sahâbe fetva ehline ve akranı olan başka bir sahâbenin muhalefeti yoksa sahâbe kavlinin bağlayıcı olduğunu savunur. Alâeddîn es-Semerkindî, konuyla ilgili Ebû Hânîfe'den sahâbenin icmâ ettiği hususların bağlayıcı olduğuna dair rivâyet zikreder. Ayrıca meşâyih'in bu konu farklı görüşler öne sürdüğünü belirtir. O, Ebû Saîd el-Berdaî'nin sahâbe kavlinin kıyasa takdim edileceği, Kerhî'nin kıyas (icthâ) yapılamayan konularda sahâbe kavlinin bağlayıcı olacağı, meşâyih'ten bir kısmının kıyasa uygun düşen sahâbe kavlinin alınması gerektiği görüşlerini zikrederek İmam Şâfiî ve ashabının çoğunun sahâbe kavlinin delil olarak kabul edilmeyeceği görüşünde olduğunu belirtir.²⁰³¹ Abdülazîz el-Buhârî, İmam Şâfiî'nin kavli cedidine göre icthâta bilinemeyecek konularda bile sahâbe kavlinin hüccet olmayacağı görüşünde olduğunu, Eş'arîlerin ve Mu'tezîlerin de aynı görüşü paylaştıklarını belirtir.²⁰³² İmam Mâturîdî'nin bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşüne bağlı kaldığı görülmektedir.²⁰³³

Özen, İmam Mâturîdî'nin nesih, kıyas, illet ve istihsan gibi usûl kavramlarının tanımında, istishab ve sahâbe kavlinin delil olarak kabulünde, emir, nehiy, âm ve hâs gibi kavramların tatbikinde, şeriat gelmeden önce eşyada asıl olanın ibâha değil tevakkuf olması hususunda, küfrün amelî konularda mükellefiyeti ortadan kaldırdığı konusunda Irak fukahâsının aksine düşündüğü tespitinde bulunur.²⁰³⁴

²⁰²⁹ Alâeddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 630-631. İletinin tahsisi ile ilgili bk. Soner Duman, *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Beka Yayınları, 2018), 122 vd.

²⁰³⁰ Alâeddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 469-470; Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fıkıh*, 160.

²⁰³¹ Alâeddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 481.

²⁰³² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/217.

²⁰³³ İmam Mâturîdî'nin çeşitli eserlerden derlenen usûl görüşleri için bk. Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 1-220. (Arapça kısmı)

²⁰³⁴ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 38.

Şükrü Özen tarafından yapılan çalışmada İmam Mâturîdî'nin çeşitli eserlerindeki görüşleri bir araya getirilerek onun usûl eseri, yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır.²⁰³⁵ Anlaşıldığı kadarı ile bu çalışmada İmam Mâturîdî'nin tüm usûl görüşlerine ulaşılammış veya İmam Mâturîdî, eserlerinde tüm usûl konularına yer vermemiştir. Fıkıh usûlünün temel konuları arasında yer alan delil ve şer'î hüküm konularında, özellikle icmâ, kıyas, istihsan, farz, vacip ve sünnet gibi hususlarda onun detaylı görüşlerine ulaşılammıştır. Örneğin onun icmâ ile ilgili görüşlerine çok dar kapsamda tefsirinden ulaşılmıştır.²⁰³⁶ İmam Mâturîdî'nin usûl eserinden çok sayıda alıntıda bulunan Alâeddîn es-Semerkandî'nin geniş yer verdiği icmâ konusunda İmam Mâturîdî'nin adını hiç zikretmemesi sıra dışı bir tutumdur.²⁰³⁷ İmam Mâturîdî'nin görüşlerine 32 yerde atıfta bulunan Abdülazîz el-Buhârî, icmâ konusunda İmam Mâturîdî'nin bir ayetin tefsirindeki icmânın hucciyetiyle ilgili görüşü hariç başka görüşüne yer vermemiştir. Bu durum onun *Meâhizü's-şerâi* 'da da bu konuyu geniş bir şekilde ele almadığını göstermektedir. İmam Mâturîdî, bu konulara geniş bir şekilde eserlerinde yer vermiş olsaydı, diğer görüşleriyle birlikte sonraki dönem eserlerde yer alması gerekirdi. Özellikle kendisine büyük önem veren ve *Meâhizü's-şerâi* ' adlı eserine ulaştığı anlaşılan Alâeddîn es-Semerkandî'nin kendi usûl eserinde diğer konularda olduğu gibi delil ve hüküm gibi konularda da onun görüşlerine yer vermesi gerekirdi. Aynı durum Abdülazîz el-Buhârî için de geçerlidir. Dolayısıyla İmam Mâturîdî'nin asıl amacının sistematik bir usûl eseri kaleme almaktan ziyâde Mu'tezile'nin ele aldığı ve üzerinde tartışma yarattığı hususlara cevap vermek olduğu, bu nedenle eserinde fıkıh usûlünün kelamla irtibatlandırılmayan temel konularına geniş bir şekilde yer vermediği anlaşılmaktadır. İmam Mâturîdî'nin fûrû fıkıh kaynaklarında görüşlerine ve rivâyetlerine yer verilmiş, tefsirine çokça atıfta bulunulmuş, hatta kelamî görüşlerine de yer verilmiş ve az da olsa usûlle ilgili görüşlerine temas edilmiştir. Buna karşın onun *Meâhizü's-şerâi* 'daki görüşlerine, bu esere ulaşan usûlcüler tarafından atıflar yapılması ve bu atıfların usûlün birçok konusunu kapsamaması, İmam Mâturîdî'nin bu eserinin mütekamil bir usûl eseri olmadığı iddiasını desteklemektedir.

²⁰³⁵ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. Eserin sonunda İmam Mâturîdî'nin usûl konularıyla ilgili görüşleri tasnif edilerek toplanmıştır. Ayrıca bk. Ali Pekcan, "İmâm Mâturîdî'nin (v.333) 'Usûl-ü Fıkıh'a Dair Görüşleri ya da 'Meâhizü's-şerâi'i Yeniden Kurmaya Çalışmak", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 151-172.

²⁰³⁶ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. 152-155. (Arapça kısmı)

²⁰³⁷ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* adlı eserinde İmam Mâturîdî'nin adını vererek 25 yerde görüşüne atıfta bulunmuştur. Bunların dördünde *Meâhizü's-şerâi* 'dan alıntı yapmıştır. Abdülazîz el-Buhârî ise 32 yerde İmam Mâturîdî'nin adını zikreder.

Burada Mu‘tezile’nin naslar karşısında aklı yerleştirdiği konum göz önünde bulundurulmalıdır. Bilindiği üzere Mu‘tezile, aklın iyi ve kötüyü (hüsün ve kubuh) bilebileceği kanaatindedir. İmam Mâturîdî ise insan aklıyla bazı hususlarda iyiyi kötüyü ayırt edebilse de vahiyden bağımsız bir şekilde bütün ayrıntılarıyla fiillere ait hüsün ve kubuhu bilemez.²⁰³⁸ Diğer taraftan Mu‘tezile, naslardan aklî delillerle hüküm çıkarılabileceğini, aklın bilginin, dolayısıyla hükmün kaynağı olabileceğini benimsemiş bundan dolayı lafız bahislerine eserlerinde geniş yer ayırmıştır. Aklın naklin önüne geçemeyeceğini savunan İmam Mâturîdî, eserine verdiği isimle şer‘î hükümlerin kaynağına vurgu yapmıştır. Ona göre şer‘î hükümlerin kaynağı akıl değil vahiydir.²⁰³⁹ Buna göre İmam Mâturîdî’nin eserini telif gayesinin Mu‘tezile’nin iddialarını cevap olmak üzere şer‘î hükümlerin kaynağının akıl değil vahiy olduğunu ispat etmek olduğu anlaşılmaktadır.

İmam Mâturîdî’nin usûl konularındaki görüşlerine Alâeddîn es-Semerkandî ve Lâmişî’ye kadar yaklaşık iki asır atıf yapılmaması, en azından bu durumun bilinmemesi, onun *Meâhüzü’ş-şerâi*’in genel anlamda bir kalam eseri olarak görülmüş olması ihtimalini akla getirmektedir. Semerkant’ta doğan ve 430/1039 yılında vefat eden usûlcü Debûsî’nin İmam Mâturîdî’yi bilmiyor olması, mümkün görünmemektedir. Semerkant’ta bulunan ilmî gelenek üzerinde ciddi etkileri olan İmam Mâturîdî’nin eserleri vasıtasıyla sonraki nesiller tarafından tanınmış olması gerekir. Nitekim daha sonraki dönem fakihlerinden Alâeddîn es-Semerkandî’nin onun eserlerine muttali olduğu bilinmektedir. Aynı durum Serahsî ve Ebü’l-Usr el-Pezdevî için de geçerlidir. Nitekim onların çağdaşı Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), İmam Mâturîdî’nin *Kitâbü’t-Tevhîd*’ini görmüştür.²⁰⁴⁰ Bu durum *Meâhüzü’ş-şerâi*’in genel anlamda bir kalam eseri olarak algılandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

İmam Mâturîdî’nin usûlle ilgili ulaşılabilen görüşlerine genel olarak bakıldığında kelamî tartışmaların odağındaki veya kalam alanına çekilen konular olduğu görülecektir. İmam Mâturîdî’nin lafız bahisleriyle ilgili görüşlerine ayrıntılı bir şekilde ulaşılması, onun

²⁰³⁸ İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/61-62.

²⁰³⁹ Süleyman Hayri Bolay vd., “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/242, 245.

²⁰⁴⁰ Muhammed Aruçi, “Pezdevî, Ebü’l-Yüsr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/266.

Mu'tezile odaklı çalışmasından kaynaklanmaktadır. Sonraki dönem ulemâsı, Mu'tezile'nin görüşlerine cevap vermek ve onlarla mücadele etmek üzere onun görüşlerine başvurmuştur. Bilindiği üzere Mu'tezile, aşırı akılcı bir tutumla bu konuları eserlerinde işlemiş ve bu alan diğer mezheplerle bir mücadele alanına dönüşmüştür. Alâeddîn es-Semerkandî, en çok usûl konusunda eser yazanların Mu'tezilî âlimler olduğunu²⁰⁴¹, onların ve ehl-i hadîsin kendilerinin muhalifleri olduğunu, hataya düşürme olasılığı nedeniyle onların kitaplarına güvenilemeyeceğini belirtip Mu'tezilî düşünceden arındırılmış bir usûl kitabının gerekliliğinden bahseder ve İmam Mâturîdî'nin kitaplarını örnek gösterir.²⁰⁴² İmam Mâturîdî'nin *Meâhizü's-Şerâi'* adlı eserini gördüğü anlaşılan Alâeddîn es-Semerkandî, bu kitabın usûlün tüm konularını içeren mütekamil bir eser olarak değerlendirmiş olsaydı yeni bir usûl eserinin gerekliliğine bu kadar vurgu yapmaz ve bu eser üzerine bir geliştirme çalışması yapabilirdi.

Bedir, İmam Mâturîdî'nin ulaşılabilen görüşleri kapsamında *Meâhizü's-Şerâi'* adlı eserinin sistematik bir usûl inşasına imkân verecek kapsam ve çeşitlilikte olmadığı değerlendirmesinde bulunur.²⁰⁴³ Ayrıca eserin sonradan İmam Mâturîdî'nin öğrencileri tarafından tutulan notlardan derlendiği de ileri sürülmüştür.²⁰⁴⁴

İmam Mâturîdî'nin en önemli özelliklerinden birisi Ebû Hanîfe'ye usûl ve fûrûda sıkı bir şekilde bağlı olmasıdır.²⁰⁴⁵ Onun ve liderliğini yaptığı Mâverâünnehir âlimlerinin gerek fıkıhta gerekse kelimada Ebû Hanîfe'nin düşüncelerine bağlı kalmaları, onların temel özelliği haline gelmiştir. Onun diğer bir özelliği ise usûl konularındaki görüşleriyle kelam alanındaki görüşlerinin uyum halinde olmasıdır.²⁰⁴⁶

4.3.1.2.2. Usûlün Sistemleştirilmesi: Kerhî ve Cessâs

Irak Hanefî usûlünün ilk temsilcileri arasında bulunan Kerhî'nin fûrû fıkıhtan yola çıkarak tahric ettiği ve mezhebin üzerine bina edildiği, çok sayıda kavâid ve usûl konusu

²⁰⁴¹ Alâeddîn es-Semerkandî, burada Mu'tezilî eğilimleri bulunan Kerhî ve Cessâs'ı (ve bir ihtimal Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'yi) kastediyor olabilir.

²⁰⁴² Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 2-3.

²⁰⁴³ Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*, 22.

²⁰⁴⁴ Ak, *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 7.

²⁰⁴⁵ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl (Kahire: el-Mektebü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006), 35.

²⁰⁴⁶ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 37.

bulunmaktadır.²⁰⁴⁷ Kerhî'nin usûl konusunda kendisinden en çok istifade ettiği kişi İsa b. Ebân'dır. Ayrıca hocaları Ebû Hâzim el-Kâdî ve Ebû Saîd el-Berdâî, Kerhî'nin usûl düşüncesinin şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Kerhî'nin önemli eseri *er-Risâle*, günümüze kadar gelmiş ve basılmıştır.²⁰⁴⁸ Ancak bu eser küçük hacimli olup doğrudan fıkıh usûlü konularını ele almamaktadır. Bu risâlede 39 kaideye yer veren Kerhî'nin usûlle ilgili görüşlerine daha çok kendisine yapılan atıflardan ulaşılmaktadır. Ebû Bekir el-Husnî, Kerhî'nin çağdaşı Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın tahrîc edip çıkardığı 17 kaideyi alıp geliştirdiği ve bunlara eserinde yer verdiği değerlendirmesinde bulunur.²⁰⁴⁹ Ondan en çok alıntıda bulunanlar, öğrencileri Cessâs ve Ebû Abdullah el-Basrî'dir. Ayrıca Ebû Abdullah el-Basrî'nin öğrencisi Kâdî Abdülcebbar, kitaplarında hocasından rivâyetle Kerhî'nin görüşlerine yer vermiştir. Kerhî'nin fıkıh usûlü ile ilgili görüşlerinin tamamının incelenmesi ayrı bir çalışma gerektirdiğinden burada onun temel görüşlerine işaret edilecektir.

Kerhî, hacmini dar tuttuğu risâlesinde zikrettiği kaidelerin delillerini zikretmediği gibi bunları örneklendirme yoluna da gitmez. Kaideleri zikretme “*el-asl*” ifadesiyle başlar. Onun bu ifadeden kastı kaidedir. Risâle, müellifin fûrû fıkıhtan istikra metodu ile ulaştığı küllî kaideleri ihtiva etmektedir. Kerhî'nin zikrettiği kaidelerin bir kısmı tüm fukahâ nezdinde kabul edilirken bir kısmı sadece Hanefî fukahâ tarafından benimsenmiştir. “Yakîn ile sabit olan, şek ile izale olmaz.”, “Halin delâleti sözün delâleti gibidir.”, “İhtiyat, Allah haklarında caiz, kul haklarında caiz değildir.” ve “İçtihat içtihatla değil ancak nas ile bozulur.” gibi kaideler genel kabul görürken diğerleri Hanefîlere has kabul edilmiştir.²⁰⁵⁰ Dolayısıyla bunlar tüm fukahâ tarafından kabul edilen kavâid-i külliye kapsamında değerlendirilmez. Örneğin “Zâhir kimi destekliyorsa söz onundur. Beyyine ise aksini iddia edene düşer.” ve “Davada sözün zâhirine değil tarafların maksatlarına itibar edilir.” kaideleri Hanefî yargılama hukuku ile ilgilidir. “İzin, caiz olan durumlarda değil mevkuf olan durumlarda câridir.”, “Sonradan verilen izin sonradan verilen vekâlet gibidir.”, “İzin sahih olur. Sonra akdin zamanına istinat eder.” ve “Kurulduğu sırada bir

²⁰⁴⁷ Hazne, *İhtilâfâtü'l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli'l-fikhi'l-Hanefî*, 20.

²⁰⁴⁸ Bu eserin metni için bk. Debûsî, *Te'sîsu'n-nazar*, 160-175; Hüseyin Halef el-Cebûrî, *el-Akvâlû'l-usûliyye li'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Kerhî* (Mekke: y.y. 1989), 139-150.

²⁰⁴⁹ Ebû Bekir b. Muhammed Takıyyüddîn el-Husnî, *el-Kavâid*, thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa'lân - Cibrîl b. Muhammed el-Basîlî (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1997), 1/42.

²⁰⁵⁰ Kaideler için bk. Debûsî, *Te'sîsu'n-nazar*, 160-175.

izin vereni bulunan her akit, bu izne bağılıdır. Aksi takdirde akit gerçekleşmez.” kaideleri Hanefî literatüründe muâmelât konularına müteallik izin bahislerine mahsustur.²⁰⁵¹

Kerhî risâlesinde usûl konularıyla ilgili kaideler de zikretmiştir. “İki zâhirden biri diğerine göre daha zâhir ise o esas alınır.”, “Halin delâleti, sözün delâleti gibidir.”, “Soru ve hitap, şâz ve nadir olanda değil umûm ve galip olanda geçerlidir.”, “Zâhiren veya yakînen sabit olan ilim, ayrı ayrı değerlendirilir.”, “Nas, kendisinin değil başkasının hükmüyle ta‘lile ihtiyaç duyar.”, “Hükmün illeti ile hikmeti birbirinden ayrılır. Hükmü hikmet değil illet gerektirir.”, “Ayetin başının umûm, sonunun husûs ifade etmesi caizdir.” ve “Lafız, biri diğerinden daha açık ve kapalı iki manaya geliyorsa daha açık olan mana, kapalı olandan daha üstündür.” kaideleri örnek verilebilir.²⁰⁵²

Kerhî’nin zikrettiği “Bir olay meydana geldiğinde, soru sorulan kimse, ashabımızın kitaplarında bir cevap veya benzerini bulamazsa, onun cevabını Kitap, sünnet veya güçlü bir delilden istinbat eder. Cevap veren kimse, bu aslın hükmünü ihmal edemez. Daha önce sabit olan meseleler, bu usulle istinbat edilmiştir. Nevâzil de bu usule göre istinbat edilecektir.” kaidesi müftülere uyarı niteliğindedir.²⁰⁵³ Kaideye göre bir mesele sorulduğunda doğrudan Kur’an veya sünnetten içtihatla hüküm verilmez. Önce kurucu imamların konuyla ilgili görüşlerine bakılır. Orada bulunamazsa Kur’an, sünnet veya diğer delillerden hüküm istinbat edilir. Kerhî, bu kaideyle mezhep içi disiplini sağlamaya çalışır. Kendisini Hanefî olarak tanımlayan bir fakih, müçtehit olsa bile kurucu imamların konuya ilişkin içtihatlarını görmezden gelerek doğrudan ana kaynaklardan hüküm istinbat edemez. Bu durum o dönemde mezhebe aidiyet duygusunun tam olarak yerleştiğini göstermektedir ki bu mezhebin teşekkül ettiğinin bir göstergesidir.

Kerhî’nin ulemâ arasında büyük yankı uyandıran “Ashabımızın görüşlerine uymayan her ayet, hadis veya sahâbe kavli ya te’vil edilmiştir ya da mensûhtur.” sözü gibi hicrî dördüncü asırda oluşan mezhep taassubuna delâlet ettiği iddia edilmiştir.²⁰⁵⁴ Ancak verilen kaynakta “hamledilir” ifadesi görmezden gelinmiştir. Buna göre Kerhî’nin ifadesi “Ashabımızın görüşlerine muhalif olan her ayet ya neshe ya da tercihe hamledilir. Uygun olan ise ashabımızın görüşünü ayete uygun olacak şekilde te’vil etmektir.”

²⁰⁵¹ Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, 167-168.

²⁰⁵² Kaideler için bk. Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, 160-175.

²⁰⁵³ Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, 173.

²⁰⁵⁴ Duveyhî, *İlmü usûli’l-fikh mine’t-tedvîn ilâ nihâyeti’l-karni’r-râbii’l-hicrî*, 699-700.

şeklindedir.²⁰⁵⁵ Dolayısıyla iddia edildiği gibi Kerhî'nin sözlerini, mezhep taassubu anlamına gelen ifadeler olarak görmek kasıtlı bir tutumdur. Kerhî'nin haberle ilgili ifadesi, “Ashabımızın görüşlerinin hilafına gelen her haber, neshe veya aynı değerde bir hadis ile tearuz ettiğine hamledilir. Sonra başka bir delile başvurulur veya tercih yöntemlerinden biriyle ashabımızın kabul ettiği delille aralarında tercihte bulunulur veyahut da aralarındaki tearuz giderilir. Bunlar delilin durumuna göre yapılır. Nesh edildiğine dair bir delil bulunursa neshe hamledilir veya başka bir delil bulunursa o alınır.” şeklindedir.²⁰⁵⁶ Kerhî'nin sahâbe kavli hakkındaki ifadesi “Ashabımızın görüşüne muhalif olan sahâbe kavli, sahih değilse elimizdeki ile yetiniriz. Sahihse haberle ilgili mezkûr metot uygulanır. Ancak bu işin en güzeli ve şüpheden en uzak olanı, icmâ olmayan durumda sahâbe kavlinin te'vile veya eşdeğeri bir sahâbe kavliyle tearuz ettiğine hamledilmesidir.” şeklindedir.²⁰⁵⁷ Kerhî'nin ifadelerini nasların tearuzu durumunda problemin nasıl giderileceğini ifade eden usûl kaideleri olarak anlamak gerekir. Nitekim o, bu ifadeleriyle Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının içtihatlarına olan bağlılığını ifade etmekten öte onların sağlam deliller çerçevesinde hükümlere ulaştıklarını anlatmak ister. Buna göre mezhebin bir hükmü bir ayete muhalif gibi görünüyorsa o ayet ya başka bir ayet veya mütevâtir bir hadis ile nesh edilmiştir veya o hükme başka bir ayetle ulaşıldığından ikisi arasında tercihte bulunulmuştur. Haber hususunda ise aynı durum geçerlidir. Çünkü mezhebin kurucu imamlarının üzerine hüküm bina ettikleri hadisler sahihtir. Bunlara muhalif başka bir hadis gelmişse ya aralarında öncelik sonralık ilişkisi vardır. Bu durumda sonra vârid olan tercih edilir. Ya da eşdeğer deliller olduğundan aralarında tercihte bulunulur. Sahâbe kavli ise icmâ olan durumlarda delil olarak kabul edilmiş, icmâ olmayan durumlarda ise sahâbe kavilleri arasında tercihte bulunulmuştur. Bu tür durumlarda kullanılacak tercih yöntemleri belirlenmiştir.²⁰⁵⁸

Kerhî, tahsisinden önce âm lafzın zannî değil kat'î bir delil olacağı kanaatindedir. Ona göre aksine bir delil bulunmadıkça âm lafız, vucûba delâlet eder ve kat'î olarak sabit olur. İmam Mâturîdî'nin görüşü de bu doğrultudadır.²⁰⁵⁹ Kerhî, kendi asrında hilafına bir

²⁰⁵⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 169.

²⁰⁵⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 169-170.

²⁰⁵⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 171.

²⁰⁵⁸ Kerhî'nin ifadelerinin değerlendirmesi için bk. Ali Pekcan, “İslam Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risâle” *İslami Araştırmalar Dergisi* 16/2 (2003), 305-307.

²⁰⁵⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/304.

durum bilinmediği sürece sahâbe kavliyle amel etmenin kıyasa gitmekten evla olduğunu savunur. Bu konuda Ebû Hanîfe, sahâbenin icmâ ettiği hususların delil olarak alınması gerektiğini belirtir.²⁰⁶⁰ Kerhî'nin “kendi asrında hilafına bir durum bilinmemesi” kaydı sahâbenin ihtilafa düştüğü değil icmâ ettiği durumları kastetmektedir. Bu durumda Kerhî, Ebû Hanîfe ile aynı görüştedir.

Kerhî, haberin kıyasa takdiminde râvinin fakih olmasının şart olmadığını savunur. Râvinin fakih olmasını İsa b. Ebân'ın şart koştuğu, takip eden asırlarda Ebû Zeyd ed-Debûsî ve diğer Iraklı fukahânın bu şartı benimsediği belirtilir.²⁰⁶¹ Kerhî, adalet ve zabt sahibi râvilerin Kur'an ve meşhur sünnete aykırı olmayan rivâyetlerinin kıyasa tercih edilmesi gerektiğini savunarak müteahhirûn Hanefî fukahâdan ayrılır. Hanefî fukahâ, hicrî üçüncü asırdan sonraki mürsel haberi delil olarak kabul etmeme eğiliminde iken Kerhî, mürsel haberin her asırda delil olarak kabul edileceğini söyler. Gerekçe olarak belirttiği haberin râvisinin adalet ve zabt sahibi olması durumunun tüm asırlarda geçerli olduğunu belirtir. İsa b. Ebân, mürsel haberlerin ancak meşhur haber şartlarına ulaştığında, Cessâs ise hicrî üçüncü asırdan sonra meşhur olması durumunda delil olarak alınacağı görüşündedir.²⁰⁶²

Kerhî, Hanefî fukahânın çoğunluğu aksi kanaatte olmasına karşın sukûti icmânın bir delil olduğunu kabul etmekle birlikte icmâ olmadığını savunur.²⁰⁶³ Kerhî, âhâd bir haber üzerinde gerçekleşen icmânın o haberin ifade ettiği bilgiyi kat'î hale getireceği görüşündedir.²⁰⁶⁴

Kerhî, kıyasın sıhhat şartını, aslın hükmünün muallal olduğu üzerine icmânın söz konusu olması veya illetin nasla belirlenmesi olarak zikreder. Abdülazîz el-Buhârî, bu görüşün batıl olduğu dile getirmiştir.²⁰⁶⁵ Kerhî, bu görüşü paralelinde nakit paradaki faizin haramlığı hususunda semeniyet vasfının illet olarak değerlendirilmesi gibi istinbat edilen illet-i kâsıra ile yapılan kıyasın fasit olacağını savunur.²⁰⁶⁶ Kerhî, aslın hükmünün

²⁰⁶⁰ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/361.

²⁰⁶¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 2/383.

²⁰⁶² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/7.

²⁰⁶³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/294.

²⁰⁶⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr alâ tahrîri'l-Kemâl b. Hümmâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/270.

²⁰⁶⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/294.

²⁰⁶⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/315. İlet, usûlcüler nezdinde iki kısımda ele alınır. Müteaddi illet ve kâsıra illet. İlet müteaddi ise aslın hükmü fer'e aktarılır. İlet kâsıra ise o illet

illetlendirilebilir olması şartı ile ibadet konularını, kıyasın yapılabileceği alanın dışında tutmak istemiştir. Ayrıca bu görüşünden onun ibadetlerin illetinin insanlar tarafından bilinmesinin mümkün olmadığı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Kerhî, ileri sürdüğü şartlarla kıyasın kullanım alanını belirleme amacı gütmüş olmalıdır. O, kıyasta aradığı şartlarla kıyasın rastgele, heva ve heves doğrultusunda kullanımının önüne geçmek istemiştir. Ancak onun bu görüşleri sonraki fukahâ arasında yaygınlık kazanmamıştır. Kerhî, kıyas konusundan bağımsız olarak istinbat edilmiş illetin tahsisini caiz görür. Cessâs da hocasının görüşünü benimsemiştir.²⁰⁶⁷ Ayrıca bu husus, kelimada istitâat ve müçtehidin içtihadında isabet etmesi konusuyla ilişkilendirilmiştir.²⁰⁶⁸

Kerhî, istihsanı “bir meselenin benzerlerine verilen hükmü vermeyip daha kuvvetli bir delilden dolayı aksine hüküm vermek” şeklinde tanımlar. İstihsanda âm bir hükümden vazgeçip hâs bir hükme dönülebileceği gibi mensûh yerine nâsih hükmü tercih etme zorunluluğu da doğabilir. Ebû Hanîfe, bazı durumlarda kıyasın bir kenara bırakılarak istihsan yapılacağını ifade eder.²⁰⁶⁹ Bu anlamda istihsana hafî kıyas da denilmiştir.

Kerhî, bugünkü şekliyle usûlün neredeyse tüm konularını, fûrû ve mesâilden tahrîc yoluyla ortaya koymuştur. Dolayısıyla onun çıkardığı usûl kaideleri, fûrû konularına dayanmaktadır. Sonraki dönemlerde bu metoda fukahâ metodu denilmiş ve bu kavramla Hanefî usûlü kastedilmiştir. Kerhî, hükümlerin beyanı bâbında hükmün emâreleri, mutlak emir, emrin tekrara delâleti, nehy, âm ve hâs lafızların hükme delâleti, müsterek ve müevvel lafızlar, hakikat ve mecaz, sünnet, Hz. Peygamberin (s.a.v.) fiilleri, âhâd haber, râvinin fakih olması, meşhur haber, sahâbe kavli, icmâ ve çeşitleri, kıyas, asl ve fer‘in şartları, illetin tahsisi, istihsan, haberlerin tearuzu ve tercihi, içtihat bunlarla ve ilişkili konuları ortaya koymuştur.²⁰⁷⁰ Kerhî, bu konuların büyük bir kısmını kendisi tahrîc

asla özel kabul edilir. Bu tür illetin kıyasta kullanılabilmesi için nasla belirlenmesi veya üzerinde icmâ edilmiş olması gerekir. Kerhî’ye göre bu şartlar sağlanmadığı takdirde diğer bir ifade ile istinbat edilen illetle yapılan kıyas fasit olur.

²⁰⁶⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/255 vd. Ayrıca ilk dönem Hanefî usulünde illet tartışmaları için bk. Duman, *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartışmaları*, 55 vd.

²⁰⁶⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr şerhu Usûli’l-Bezdevî*, 4/32. İletinin tahsisi hususunun i’tizâl düşüncesi ile ilişkilendirilmesi hususunda bk. Ömer Yılmaz, “İletinin Tahsisine Cevaz Vermek Mu‘tezilî Olmak mıdır?”, *Diyanet İlmî Dergi* 53/3 (2017), 53-71.

²⁰⁶⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr şerhu Usûli’l-Bezdevî*, 4/3.

²⁰⁷⁰ Cebûrî, *el-Akvâlü’l-usûliyye li’l-İmâm ebî’l-Hasan el-Kerhî*, 33-126.

yoluyla ortaya koymuş, bir kısmını da selef fukahâdan rivâyet etmiştir. O, bazı konularda gerek hocalarına gerekse seleflerine muhalefet etmiştir.

Âmmın delâleti konusunda tevakkuf eden Ebû Saîd el-Berdaî, âm veya hâs emir, nehiy ve haberlerin delil değerinin eşit olduğunu belirtir. İmam Mâturîdî ise itikadî konularda âm lafzın delâleti hususunda tevakkuf ederken amel konularında âm lafzın umûmuna göre yani bütün fertlerini kapsayacak şekilde amel etmek gerektiğini belirtir. Kerhî ise âm ve hâs ifade eden haber konusunda tevakkuf ederken emir ve nehiylerin umûmuna göre amel edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Bu konuda Hanefî usûlcülerin çoğu, ayrım yapılmaksızın tüm âm lafızların bütün fertlerine delâlet etmesinin zorunlu (vacib) olduğu görüşündedir.²⁰⁷¹ Cessâs, konuyla ilgili değerlendirmesinde kendisinin Kerhî'den mezkûr görüşünü duymadığını, onun haber, emir ve nehiy ayırt etmeksizin mutlak olarak âmmın umûmuna göre amel edileceği görüşünde olduğunu belirtir.²⁰⁷²

Kerhî'nin Hanefî usûlcülerinden ayrıldığı bir diğer konu, bir delil dolayısıyla tahsis edilen âm lafız hakkında tevakkuf etmesi ve o âm lafızla amel edebilmek için farklı bir delil bulunmasını şart koşmasıdır. Bu hususta çoğunluk tarafından kabul gören yaklaşım, âm lafzın hükmünün tahsis edilen fertleri hakkında geçerli olmasıdır.²⁰⁷³ Kerhî'nin Hanefî usûlcülerinden ayrıldığı bir diğer konu, emre konu olan şeyin yerine getirileceği vakittir. Hanefî ulemâ, emrin terâhî ifade ettiğini, emre konu olan şeyin hemen yerine getirilmeyip ertelenebileceğini savunur. Kerhî ise emrin fevr ifade ettiğini dolayısıyla emre konu olan şeyin ertelenmesinin mümkün olmayıp hemen yerine getirilmesi gerektiğini savunur.²⁰⁷⁴ Cessâs ise bir özür olmaksızın emre konu olan şeyin tehir edilemeyeceği görüşündedir.²⁰⁷⁵ O, her iki görüşü telif etme yoluna giderek bir mazeret olmaksızın emrin ifasının geciktirilmesine olumsuz bakmıştır.

Sukûtî icmâ hususunda Hanefîlerin çoğunluğu, bunun sahih ve kat'î bir icmâ olduğu görüşündedir. İsa b. Ebân, böyle bir icmânın delil değerini kaybedeceği görüşündedir. Kerhî ise sukûtî icmânın bir icmâ değil zannî bir delil olacağını belirtir.²⁰⁷⁶ O sukûtî

²⁰⁷¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/299.

²⁰⁷² Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/102.

²⁰⁷³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/306.

²⁰⁷⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/254.

²⁰⁷⁵ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/105.

²⁰⁷⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/228-229; Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/288.

icmânın kat'î bir delil olmayacağı görüşüyle kendisini sukûtî icmâyı tamamen reddedenlerle kabul edenlerin arasına konumlandırmıştır.

Sahâbe görüşünün delil alınması ile ilgili Hanefîler arasında iki görüş bulunmaktadır. Ebû Saîd el-Berdaî ve Cessâs, hilafına bir görüş bilinmediği takdirde sahâbe kavlinin kıyasa tercih edileceği görüşündedir. Kerhî ve Debûsî'nin de içinde bulunduğu diğer gruba göre içtihatla bilinemeyecek konular dışında sahâbe kavli delil olmaz.²⁰⁷⁷

Meselede müctehit olarak kabul edilen Kerhî, mezhebin usûlünü ortaya koyarak teşekkül sürecine büyük bir katkı sağlamıştır. Onun görüşlerinin pek çoğu, mezhebinin görüşü haline gelmiştir. O, zikredildiği üzere bazı görüşleriyle Hanefî fakihlere muhalefet de etmiştir.²⁰⁷⁸

Kerhî'nin görüşlerine sonraki dönemde gerek Hanefî gerekse de diğer mezheplerin usûl kitaplarında çokça atıf yapılması, onun bu alanda kilometre taşlarından biri olduğunu göstermektedir. Onun özellikle kurucu imamların görüşlerinden yola çıkarak oluşturduğu usûl düşüncesi, kendisinden sonraki dönemde etkili olmuş, hatta kesin bir ayırım olarak tanımlanamasa bile Irak ile Semerkant meşâyihinin usûl düşünceleri arasında bir farklılık oluşturmuştur.²⁰⁷⁹ Bu anlamda Hanefî usûl düşüncesinin sistemleştirilmesi ve tesisi, onun çalışmalarının neticesinde gerçekleşmiştir. Diğer mezhep usûlcülerinin ona atıflarda bulunması onun bu rolü sebebiyledir.

Hanefî fıkıh usûlünün tedvini, Kerhî'nin öğrencisi Cessâs'ın çalışmaları ile en mütekâmil noktaya ulaşarak tamamlanmıştır. Onun sistematik tedvin çalışması, ilk dönem Hanefî usûl düşüncesinin sonraki nesillere taşınmasında çok önemli bir görev üstlenmiştir. Onun *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserine mukaddime olarak kaleme aldığı usûlü, *el-Fusûl fi'l-Usûl* olarak da adlandırılmıştır. Cessâs, tefsirinin girişinde bilinmesi gereken usûlü't-tevhîd konularını içeren bir mukaddime yazdığını da belirtir.²⁰⁸⁰ Ayrıca Kur'an'ın manalarından istinbat yollarının bilinmesine ihtiyaç duyulması sebebiyle bu konuları içeren bir de giriş

²⁰⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/217; Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

²⁰⁷⁸ İdris Abdullah Muhammed el-Hanefî, "Akvâlü'l-Kerhiyyi'l-Muhâlîfe li Cumhûri'l-Usûliyyîn mine'l-Hanefiyye", *Mecelletu Küliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 10/18-1 (2018), 402-450.

²⁰⁷⁹ Apaydın, "Kerhî", 25/286.

²⁰⁸⁰ Cessâs'ın mukaddimesinin bu kısmı günümüze gelememiştir. Kalam konularına dair olan bu kısmın günümüze gelememesinin sebebi, onun i'tizâl düşüncesiyle ilişkilendirilmesi olabilir.

eklediğini ilave eder.²⁰⁸¹ Cessâs'ın kullandığı mazi ifadelerden usûl ve tefsirini, hocasının vefatından sonra yazdığı anlaşılmaktadır.²⁰⁸² Dolayısıyla Kerhî, bu eserleri görememiştir. Cessâs, yazdığı mukaddimede eserinin fıkıh usûlüne dair fasıl ve bâblardan oluştuğunu, buralarda Kur'an'dan istinbat yöntemleri, bunların delillerinin çıkarılması, lafızların hükümleri, dil kurallarının lafızlarda kullanımı, lugavî isimler ve hukukî ibarelerin ele alındığını belirtir.²⁰⁸³

Tablo 19: İlk Usûl Eserlerinin Tertibi

<i>er-Risâle</i>	<i>el-Fusûl fî'l-Usûl</i>
Keyfî'l-Beyân	el-İlim
el-Beyânü'l-Evvel	Sıfatu'n-Nâs
el-Beyânü's-Sânî	Ma'nâ'l-Mücmel
el-Beyânü's-Sâlis	Meânî Hurûfî'l-Atf ve Gayrihâ
el-Beyânü'r-Râbi'	İsbâtü'l-Kavl bi'l-Umûm...
el-Beyânü'l-Hâmis	Kavl fî'l-Lafzi'l-Âm el-Muhreç İzâ Urîde bihi'l-Husûs
Beyânü mâ Nezele min el-Kitâb Âmen Yürâdü bihi'l-Âm ve Yedhulü'l-Husûs	es-Sâdis fî Lafzi'l-Âm el-Muhreç İzâ Urîde bihi'l-Husûs
Beyânü mâ Nezele min el-Kitâb 'Ame'z-Zâhir ve Hüve Yecmeu'l-Âm ve'l-Husûs	es-Sâbi' fî'l-Vucûh Elletî Yekaü bihâ't-Tahsîs
Beyânü mâ Nezele min el-Kitâb 'Ame'z-Zâhir Yürâdü bihi Küllühü'l-Hâs	Tahsîsu'l-Umûm bi Haberi'l-Vâhid
es-Sınıfu Ellezî Yübeyyinü Siyâgahü Ma'nâhü	el-Kavl fî Tahsîsi'l-Umûm bi'l-Kıyâs
es-Sınıfu Ellezî Yedüllü Lafzühü alâ Bâtınihi düne Zâhirihi	el-Kavl fî Lafzi'l-Âm İzâ Hassa minhü Şey
Mâ Nezele Âmen Delleti's-Sünnetü Hâssaten alâ ennehü Yürâdü bihi'l-Hâs	el-Kavl fî Hükmi't-Tahlîl ve't-Tahrîm İzâ Allakan bimâ lâ Yeslühü en Yetenâvelâhü fî'l-Hakîka
Beyânü Farada Allâh fî Kitâbihi İttibâa Sünneti Nebiyyihi	el-Kavl fî'l-İstisnâ...
Farada Allâh Tâate Rasûlillâh Makrûneten bi Tâatillâh ve Mezkûraten Vahdehâ	el-Kavl fî'l-İcmâ ve's-Sünne...
Mâ Emera Allah min Tâati Rasûlih	el-Kavl fî Delîli'l-Hitâb...
Mâ Ebâne Allah li Halkıhi min Farzıhi alâ Rasûlihi... (Nâsih ve Mensûh)	el-Kavl fî Hükmi'l-Mücmel
Farzu's-Salât Ellezî Delle'l-Kitâb... (Nâsih ve Mensûh)	Hükümü'l-Kelâmi'l-Hâric an Sebeb

²⁰⁸¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/5.

²⁰⁸² Duveyhî, *İlmü usûli'l-fikh mine't-tedvîn ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, 1107.

²⁰⁸³ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/40.

el-Ferâiz Elletî Enzele Allah Nassa	es-Sâbi‘ Aşar fî Harfî’n-Nefy İzâ Dahale alâ’l-Kelâm
Bâb Âhar	es-Sâmin Aşar fî’l-Hakîka ve’l-Mecâz
el-İlim	el-Kavl fî’l-Muhkem ve’l-Müteşâbih
Haberu’l-Vâhid	el-Kavl fî’l-Amm ve’l-Hâs ve’l-Mücmel ve’l-Müfesser
el-İcma (el-Kıyâs)	el-Kavl fî Haberayn İzâ Kâne Küllü Vâhidin minhümâ Âmen min Vechin ve Hâssan min Vechin Âhar
el-İctihâd	Sıfatü’l-Beyân
el-İstihsân	el-Kavl fî Vucûhi’l-Beyân
el-İhtilâf	Fimâ Yehtâcü ilâ’l-Beyân vemâ lâ Yehtâcü ileyh
	Mâ Yekaü bihi’l-Beyân
	el-Kavl fî Te’hîri’l-Beyân
	el-Kavl fî’l-Emr mâ hüve
	el-Kavl fî Lafzi’l-Emr...
	el-Kavl fî’l-Emr İzâ Sadara Gayra Müakkat...
	es-Selâsûn fî’l-Emri’l-Müakkat
	el-Hâdî ve’s-Selâsûn fî’l-Emri’l-Mutlak Hel Yektadî’t-Tekrâr
	el-Kavl fî’l-Emr İzâ Tenâvele Ehade Eşyâin alâ Ciheti’t-Tahyîr
	el-Kavl fî’n-Nehy...
	el-Kelâm fî’n-Nâsih ve’l-Mensûh
	el-Kelâm fî’l-Ahbâr ve İhtilâfî’n-Nâs fî Usûli’l-Ahbâr
	el-Kavl fî Beyâni Mûcibi’l-Ahbâri’l-Âhâd vemâ fî Ma’nâhü
	el-Kelâm fî Kavli Ahbâri’l-Âhâd fî Umûri’d-Diyânât
	el-Kavl fî Kabûli Şerâiti Ahbâri’l-Âhâd
	el-Kavl fî İ’tibâri Ahvâli Ahbâri’l-Âhâd
	el-Kavl fî Haberi’l-Mürsel
	el-Haberân el-Mütedâddân
	el-Kavl fî İhtilâfî’r-Rivâye fî Ziyâdâti Elfâzi’l-Hadîs
	el-Kavl fî Man Ruviye anhü Hadîsun ve Hüve Yünkiruhü

	el-Kavl fî Rivâyeti'l-Müdelîs ve Gayrihi
	Kavlü's-Sahâbî Ümirnâ bi Kezâ Nühînâ an Kezâ ves'Sünnetü Kezâ
	el-Kavl fî's-Sahabî İzâ Revâ Haberan sümme Amile bi Hilâfihi
	el-Kavl fî Râvî'l-Haber Keyfe Sebîlühü en Yüeddîhi
	el-Kavl fî Ef'âli'n-Nebî
	el-Kavl fîmâ Yüstedellü bihi alâ Ahkâmi Ef'âlihi Aleyhi's-Selâm
	el-Kavl fî Süneni Rasûlillâh
	el-Kavl fî Enne'n-Nebiyye Hel Kâne Yesünnü min Târîkı'l-İctihâd
	el-Kavl fî Ahkâmi'l-Eşyâ Kable Mecî's-Sem' ve fî'l-Hazr ve'l-İbâhâ
	el-Kelâm fî'l-İcmâ
	el-Kavl fî'l-İcmâ ehli'l-A'sâr
	el-Kavl fîmâ Yekûnühü'l-İcmâ
	el-Kavl fî Sıfatı'l-İcmâ Ellezî Hüve Hucce lillâhi Teâlâ
	el-Kavl fî Man Yen'akıdu bihimü'l-İcmâ
	el-Kavl fî Vakti İn'ikâdi'l-İcmâ
	el-Kavl fî Hilâfi'l-Ekal alâ'l-Ekser
	el-Kavl fî İcmâi Ehli'l-Medîne
	el-Kavl fî'l-Hurûc an İhtilâfi's-Selef
	el-Kavl fî't-Tâbü Hel Yüaddü Hilâfen alâ's-Sahâbe
	el-Kavl fî'l-İcmâ Ba'de'l-İhtilâf
	Vukûu'l-İttifâk alâ't-Tesviyeti Beyne Şey'eyn fî'l-Hükm
	el-Kavl fî İ'tibâri'l-İcmâ fî Mevdi'i'l-İcmâ
	el-Kavl fî Taklîdi's-Sahâbî İzâ Lem Yu'lem Hilâfuhu
	el-Kavl fî Vucûbi'n-Nazar ve Zemmi't-Teklîd
	el-Kavl fî'n-Nâfi ve Hel aleyhi Delîl
	el-Kelâm fî İsbâti'l-Kıyâs ve'l-İctihâd
	el-Kavl fî'l-Vucûh Elletî Yûsalü bihâ ilâ Ahkâmi'l-Havâdis

	Zikru'd-Delâle alâ İsbâtî'l-İctihâd fî Ahkâmî'l-Havâdis
	Zikru Vucûhi'l-Kıyâs
	Zikru mâ Yemteniu fihi'l-Kıyâs
	Zikru'l-Usûl elletî Yûkâsü Aleyhe
	Vasfû'l-İleli'l-Şer'îyye ve Keyfe İstihrâcühâ
	Zikru'l-Vucûh Elletî Yüstedellü bihi alâ Kevnî'l-Asl fî'l-Kıyâs Ma'lûle
	Mâ Yüstedellü bihi alâ Sıhhati'l-İlle fî'l-Kıyâs
	el-Kavl fî İhtilâfî'l-Ahkâm mea İttifâkı'l-Ma'nâ ve İttifâkıhâ mea'l-İhtilâfî'l-Meânî
	Zikru'l-Evsâf Elletî Tekûnü İlle li'l-Hükm
	el-Kavl fî Muhâlefeti İlleti'l-Fer' li İlleti'l-Asl
	Mâ Yüdammu ilâ Gayrihi fe Yüc'alâni bi Mecmûihimâ İllete'l-Hükm
	el-Kavl fî Teârudi'l-İlel ve'l-İlzâm ve Zikri Vucûhi't-Tercîh
	Zikru Vucûhi'l-İstidlâl bi'l-Usûl alâ Ahkâmî'l-Havâdis
	el-Kavl fî'l-İstihsân
	el-Kavl fî Mâhiyeti'l-İstihsân ve Beyân Vucûhih
	el-Kavl fî Tahsîsi Ahkâmî'l-İleli's-Şer'îyye
	el-İhticâc limâ Kaddemnâ Zikrâhü
	el-Kavl fî Sıfati Men Yekûnü min ehli'l-İctihâd
	el-Kavl fî Taklîdi'l-Müctehid
	el-Kavl fî'l-İctihâd bi Hadrati'n-Nebî
	el-Kavl fî Hükmi'l-Müctehidin ve İhtilâfî Ehli'l-İlim fihi
	el-Kavl fî İsbâtî'l-Eşbehi'l-Matlûb fî'l-İctihâd
	el-Kelâm Ubeydullah b. Hasan el-Anberî

Günümüze gelen en eski iki usûl metni olan olan *er-Risâle* ve *el-Fusûl fî'l-usûl* karşılaştırıldığında Cessâs'ın usûlünün daha mütekamil olduğu görülecektir. İmam Şâfiî, kitabının büyük bir bölümünü beyan teorisine ayırarak bu konuyu merkeze almıştır. Devamında haber-i vâhid, kıyas, icmâ, içtihat ve istihsan konularına dar kapsamda yer vermiştir. Dolayısıyla birçok usûl konusuna eserde yer verilmemiştir. İki müellif arasında

150 yıl gibi bir zaman farkının bulunmasının bu durumda etkili olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla İmam Şâfiî'nin eserini günümüze gelemeyen çağdaşı İsa b. Ebân'ın eseriyle karşılaştırmak gerekirdi. İmam Şâfiî'nin usûlünde bugünkü anlamda tüm konularını ele almadığı göz önünde bulundurulduğunda onun kendi döneminde tartışılan konuları ele almakla yetindiği anlaşılmaktadır. İmam Şâfiî'nin döneminde fıkıh usûlünün henüz emekleme döneminde olması, konularının yeterince tartışılıp olgunlaştırılmamış olması ve kavramlarının henüz istikrar bulmaması, *er-Risâle*'nin Hanefîlerin günümüze gelen ilk usûl eseri olma özelliğini taşıyan *el-Fusûl*'e göre mütakamil bir eser olmamasının sebepleri arasında gösterilebilir.²⁰⁸⁴

İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'deki üslubu Cessâs ile benzerlik arz etmektedir. Her iki eserde cedel üslubu benimsenmiştir. İmam Şâfiî, usûl kaidesi verdikten sonra konuyla ilgili naslara atıf yapar. Konuyu analiz ederken diğer konularla ilgisine de temas eder. Konuyla ilgili diğer delillere konu içinde yer verir.²⁰⁸⁵

Cessâs, kitabında konuları kitâblara değil bâblara bölerek ele almıştır. Yüzden fazla açtığı bâbda konuları detaylarıyla ele almıştır. Bazen bir başlıkta birden fazla konuya değindiği olmuştur. Ayrıca aynı konuyla ilgili bir bâb açmak yerine özellikle geniş konularda konunun farklı yönlerini ele aldığı çok sayıda bâb açmıştır. Gerekli gördüğü durumlarda bâbları fasıllara ayırmıştır. Cessâs, konuları naslardan delillendirmeye özen gösterir. Zaman zaman usûl kaidelerinin naslar üzerinde tatbikini göstererek keyfiyetini de açıklar. O, konuyla ilgili selef fakihlerin görüşlerini de verir. Eğer gelenek içinde konuyla ilgili ihtilaf varsa kendi kanaatini açıklar. Zaman zaman diğer ekol temsilcilerinin de görüşlerine atıf yapar. Kimi durumlarda görüş sahiplerinin kim olduğunu belirtirken bazen bunlara değinmez. Muhaliflerinin öne sürdüğü delilleri zikrederek kendi delilleriyle onları nakzetmeye gayret gösterir. Eserinde açık bir şekilde cedel üslubü görülür. Cessâs, Hanefîlerin diğerleriyle birleştikleri veya ayrıştıkları hususları belirttiği gibi mezhep içindeki farklı görüşlere de değinir. Onun lafız bahisleri, nesih, haberler,

²⁰⁸⁴ *er-Risâle* ile *el-Fusûl*'ün karşılaştırması için bk. Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûlu'l-Fiqh between al-Shâfi'î and al-Jaşşâs during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*, 72-99; Salttekin, *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicrî III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler*, 28-41. Ali b. Medenî'nin İmam Şâfiî'ye *Kitâbü Haberi'l-vâhid ilâ Abdurrahman b. Mehdi* adıyla bir kitap yazmasını söylediği rivâyet edilmiştir. (Bk. Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, 1/271.) Bu eser, *er-Risâle*'nin ilk hali olmalıdır.

²⁰⁸⁵ Abdülvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî dirâse tahliliyye nakdiyye* (Cidde: Dâru's-Şurûk, 1983), 76-77. *er-Risâle* hakkında bk. Bedir, "er-Risâle", 35/117-119.

icmâ, kıyas ve içtihat konularına daha geniş yer vermesi, o dönemlerde bu konuların daha çok gündemde olduğunu göstermektedir.²⁰⁸⁶

Cessâs, konuları ele alırken mukayeseli bir yöntem kullanmıştır. O, Hanefî imamların görüşünü verdikten sonra farklı mezheplerden fakihlerin usûl görüşlerine de yer vermiştir. Özellikle İmam Şâfi'nin görüşlerini vermeye özen göstermiştir. Onun *er-Risâle*'deki görüşlerine değindiği gibi bunun dışındaki görüşlerine de temas etmiştir. Cessâs, delîlü'l-hitap, nesh ve beyan gibi konularda İmam Şâfi'yi eleştirmiştir.²⁰⁸⁷ Konuları işlerken zaman zaman fûrû meselelerinden örnekler zikretmiştir. Meseleyle ilgili görüşleri karşılaştırdıktan sonra kendi kanaatini de ifade etmiştir. Az sayıda olmakla birlikte başka kaynaklarda Kerhî'den nakledilen görüşlere muhalif bir tutum sergilemiştir. Daha önce zikredildiği üzere Kerhî, içtihat edilen konularda sahâbe kavlinin delil olmayacağı görüşündedir. Cessâs, Kerhî'den, Ebû Yûsuf'un, hilafına başka bir sahâbenin görüşünün bilinmediği bir meselede kıyası terk edip sahâbe kavline göre hüküm verdiğini, bunun aynı asırda hilafına bir görüşün bilinmediği durumlarda sahâbe kavlinin delil olduğu anlamına geldiğini rivâyet eder. Devamında Kerhî'nin bu görüşü beğenmediğini belirtir. Cessâs, usul (*el-Asl*) kitaplarında Ebû Yûsuf'un bu görüşünün bulunduğunu, ashabının bir örnek vererek Ebû Yûsuf'un görüşünü desteklediğini belirtir. Cessâs, kendi görüşünü açık biçimde zikretmese de ashapla aynı görüşte olduğunu îmâ eder ve hocası Kerhî'nin görüşüne değinmez.²⁰⁸⁸

Cessâs, “el-Kavl fî Vucûbi'n-Nazar” ve “Zemmi't-Teklîd” başlığı altında aklın kullanımının gerekliliği konusunda âlimlerin ihtilafa düştüklerini belirttikten sonra aklî delillerin kullanımının gerekliliği üzerine çeşitli deliller öne sürerek konuyu açıklar.²⁰⁸⁹ Cessâs'ın bu başlık altında zikrettiği görüşlerin genelinin Mu'tezile'nin görüşleriyle paralel olduğu belirtilmiştir.²⁰⁹⁰

el-Fusûl, günümüze gelen ilk usûl eseri olarak kabul edilen İmam Şâfi'nin eserine göre daha çok konuyu ihtiva etmektedir. Buna göre *el-Fusûl*, günümüze gelen tüm konularını hâvî ilk usûl eseri olarak nitelendirilebilir. *el-Fusûl*'ün bir başka önemi ise erken dönem

²⁰⁸⁶ Duman, “Usûlü'l-Fıkıh”, 42/219.

²⁰⁸⁷ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/305, 2/10-11, 328.

²⁰⁸⁸ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/361. Şâfi'nin görüşünün verilmesine örnek olarak bk. Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/336, 340.

²⁰⁸⁹ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3/369.

²⁰⁹⁰ Duman, “Usûlü'l-Fıkıh”, 42/219.

usûl düşüncesini ve o dönemdeki tartışmaları içermesidir. Özellikle Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İsa b. Ebân, Muhammed b. Şucâ‘, Ebû Hâzim el-Kâdî, Ebû Saîd el-Berdâî ve Kerhî gibi önde gelen Hanefî fakihlerin görüşlerini rivâyet etmesi eserin önemini artırmaktadır.²⁰⁹¹ Cessâs, İbrahim en-Nazzâm ve takipçilerinin de eleştirmek için görüşlerine atıfta bulunmuştur.²⁰⁹²

Cessâs’ın eserini telif ederken bir kısım ulemâ ve hocaları ile bunların kitaplarından faydalandığı görülmektedir. Bu kapsamda onun Ebû Ali el-Fârisî ve İbnü’s-Sirâc adlı nahivcilerden özellikle dil bahislerinde faydalandığı anlaşılmaktadır.²⁰⁹³ Tabakât alanında eseri olduğunu belirttiği hocası Abdülbâkî b. Kâni’in (ö. 351/962) eserinden faydalanmıştır.²⁰⁹⁴ Bu eserin günümüze kadar gelen *Mu‘cemü’s-Sahâbe* olması kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁹⁵ Cessâs’ın Muhammed b. Şucâ‘ın bazı kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır.²⁰⁹⁶ Ayrıca o, Ebû Ubeyd’in *Garîbü’l-Hadîs* adlı eserinden faydalanmıştır.²⁰⁹⁷ Onun İsa b. Ebân’ın Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ile İmam Şâfiî’ye yazdığı reddiyesi ile *el-Hucecû’l-Kebîr* ve *el-Hucecû’s-Sağîr* adlı eserlerine atıfta bulunması, bu eserleri gördüğüne delâlet etmektedir.²⁰⁹⁸ Cessâs, “Haberin Çeşitleri ve Hükümleri” başlığı altında İsa b. Ebân’ın *er-Red alâ Bişr el-Merîsî fî’l-Ahbâr* adlı eserinde konuyu etraflıca ele aldığını, kendisinin lafı uzatmayarak özetleyeceğini belirtir.²⁰⁹⁹ Onun bu ifadesi özellikle haber konusunda en önemli kaynağının İsa b. Ebân olduğunu göstermektedir. Cessâs’ın hiç şüphesiz en önemli kaynağı risâlesi dışında herhangi bir usûl eseri günümüze ulaşamayan hocası Kerhî’dir. Onun derslerinde ezberlediği meseleleri, eserlerinde aktardığı görülmektedir. Cessâs, “Bu faslın sonu ile ilgili Ebû’l-Hasen’den bir şey ezberledim.” diyerek hocasının o hususta bir şey söylemediğini veya o hususla ilgili görüşüne ulaşamadığını îmâ etmiştir.²¹⁰⁰ Dolayısıyla Cessâs’ın usûlle ilgili mezhep müktesebatının önemli bir bölümünü, Kerhî üzerinden elde ettiği

²⁰⁹¹ Örnekler için bk. Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/79, 2/172, 345, 1/85, 211, 3/20, 1/63, 103, 156, 1/246, 294, 2/124, 3/301, 302, 1/101, 3/302, 3/361, 1/46, 61, 101.

²⁰⁹² Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 4/23, 47, 122.

²⁰⁹³ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/85.

²⁰⁹⁴ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/187.

²⁰⁹⁵ Ebû’l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni’ el-Emevî, *Mu‘cemü’s-sahâbe*, thk. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî (Medine: Mektebetü’l-Gurabâi’l-Eseriyye, 1418).

²⁰⁹⁶ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/246.

²⁰⁹⁷ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/85.

²⁰⁹⁸ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/103, 3/35, 48, 1/158, 156.

²⁰⁹⁹ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 3/35.

²¹⁰⁰ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 2/299.

anlaşılmaktadır. Cessâs'ın İmam Şâfiî'ye birçok eleştiri yöneltmesi onun *er-Risâle*'yi gördüğü izlenimini vermektedir. Hatta “Beyanın Bölümleri” kısmında İmam Şâfiî'nin “beyanı beş kısma ayırdığı... bunu nereden aldığını bilmediği... kendisinin ilk defa bunu ortaya koymuş olabileceği...” ifadeleri bu yönde anlaşılmaya müsaittir.²¹⁰¹

Cessâs'ın bütün usûl konularını içeren bir eseri ustaca yazabilmesi, öncesinde ele aldığı konularla ilgili yoğun tartışmaların yaşandığını, bu hususta bir birikim meydana geldiğini ve Cessâs'ın da bu birikimden faydalandığını göstermektedir. Ayrıca mezhep içinde bu konuların tartışılarak olgunlaştırıldığı da görülmektedir. Cessâs'ın ele aldığı konuları detaylandırması ve bunları örnekleriyle açıklaması, bu durumun bir sonucudur. Ayrıca Cessâs'ın aradan geçen yaklaşık bir buçuk asra rağmen İmam Şâfiî'ye olan yoğun eleştirileri, *er-Risâle*'nin hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar çok fazla bilinmediği, usûl konuları etrafındaki tartışmaların yoğunlaştığı bu dönemde Şâfiî ulemâ tarafından gündeme getirildiği iddiasını destekler mahiyettedir.²¹⁰²

4.3.1.2.3. Dönemin Diğer Usûl Çalışmaları

Daha çok kelim ve felsefe ile uğraşan Mu'tezilî âlimler, usûlle ilgilenmekten müstağni kalmamış ve bu alanda da çalışmalar yapmışlardır. Basra Mu'tezilîlerinin imamlarından kabul edilen Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) *Kitâbü'l-İctihâd* adlı bir eser kaleme almıştır. Ayrıca onun *Kitâbü'l-Usûl* adlı eseri bulunmakla birlikte bu eserin bir kelim eseri olması kuvvetle muhtemeldir.²¹⁰³ Onun marife veya nekre olsun tüm cemi lafızların âm olması ve şahitliğin en az iki kişiyle gerçekleşmesi gibi görüşleri bulunmaktadır.²¹⁰⁴

Eserleri günümüze ulaşmayan Horasan müftüsü Ebû'l-Hasen Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917-918), usûl çalışmaları ve İmam Şâfiî'nin kitaplarına yazdığı reddiyelerle tanınır. Onun *İsbâtü'l-kıyâs ve'l-ictihâd* ve *Haberi'l-vâhid* adlı eserlerinde İmam Şâfiî'yi eleştirdiği belirtilir.²¹⁰⁵ Onun zikredilenler dışında eserleri olduğu ve bu eserlerinde

²¹⁰¹ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/14.

²¹⁰² Wael B. Hallaq, “Was Al-Shafi'i The Master Architect of Islamic Jurisprudence?”, *International Journal of Middle East Studies* (1993), 590-591; George Makdisi, “Şâfiî'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi”, çev. Sami Erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, 14, 15 (1997), 263.

²¹⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/184.

²¹⁰⁴ Duveyhî, *İlmü usûli'l-fıkh mine't-tedvin ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbii'l-hicrî*, 703.

²¹⁰⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 260.

İmam Şâfiî'yi usûl yönüyle eleştirdiği anlaşılmaktadır.²¹⁰⁶ Ali b. Musa'nın kaleme aldığı diğer eseri *Ahkâmü'l-Kur'an*'ın geniş hacimli ve önemli olduğu belirtilir.²¹⁰⁷ Ayrıca o, Şâfiî'nin Iraklıları eleştirdiği konuları ele aldığı *Nakzu mâ hâlefe fîhi 'ş-Şâfiî el-İrâkıyyîn fî ahkâmi'l-Kur'an* adlı bir eser kaleme almış ve bu eserde Irak fukahâsını savunmuştur.²¹⁰⁸

Ebû Saîd el-Berdaî'nin (ö. 317/930) usûlle ilgili çalışmaları olduğu ona yapılan atıflardan anlaşılmaktadır. Debûsî, onun sahâbe kavlinin kıyasa tercih edilmesi gerektiğiyle ilgili görüşünü vermektedir.²¹⁰⁹

Mu'tezilî Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö. 319/931) mubahın emredildiğini iddia ederek diğer usûlcülere muhalefet etmiştir.²¹¹⁰ Onun mütevâtir haberdan elde edilen bilginin zarûfî değil nazarî bilgi olduğu düşüncesi eleştirilmiştir.²¹¹¹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-936) fıkıh usûlü alanında çalışmalarda bulunmuş olup *İsbâtü'l-kıyâs ve Kitâbü İhtilâfî'n-nâs* adlı eserler kaleme almıştır.²¹¹²

İshak b. İbrahim eş-Şâfi'nin usûl ilminde öne çıktığı görülür. Ziriklî, onun *Usûlü'ş-Şâfi* olarak bilinen *Usûlü'l-fıkıh* adlı bir eserinin olduğunu belirtir.²¹¹³ Ancak bu eserde Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039) ve İbn Sabbâğ'a (ö. 477/1084) atıfta bulunulması nedeniyle eserin İshak b. İbrahim el-Horasânî eş-Şâfi (ö. 325/936-937) veya Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâfi'ye (ö. 344/955) ait olamayacağı değerlendirilmiştir.²¹¹⁴ Leknevî, bu eserin hicrî yedinci asır fukahâsından Nizâmeddin eş-Şâfi'ye ait olduğunu belirtir.²¹¹⁵

²¹⁰⁶ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 141; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 165.

²¹⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/236; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/380-381.

²¹⁰⁸ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/439-440.

²¹⁰⁹ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 1/101; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/317, 2/105, 108; Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 481; Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 256.

²¹¹⁰ İsmail, *Usûlü'l-fikh târihu ve ricâlüh*, 105.

²¹¹¹ Duveyhî, *İlmü usûli'l-fikh mine't-tedvîn ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'l-hicrî*, 718.

²¹¹² İsmail, *Usûlü'l-fikh târihu ve ricâlüh*, 109.

²¹¹³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/293.

²¹¹⁴ Ali Pekcan, "Şâfi, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/367-368. Ayrıca bk. Ali Pekcan, "İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri (!) Olarak Bilinen 'Usûlü'ş-Şâfi' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 267-272.

²¹¹⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 244.

Mu‘tezilî ve Hâricî âlim Muhammed b. Abdullah el-Berdaî (ö. 350/961-962), usûl alanında çalışmalarda bulunmuş *el-Mürşid*, *er-Red alâ 'l-muhâlifîn*, *Tezkiratü 'l-garîb*, *et-Tabsîr li 'l-müteallimîn*, *el-İhticâc alâ 'l-muhâlifîn*, *en-Nâsih ve 'l-mensûh fî 'l-Kur'an* ve *el-Câmi ' fî 'l-usûli 'l-fikh* adlı eserleri kaleme almıştır.²¹¹⁶ Kerhî'nin öğrencilerinden Ebû Abdullah Ali b. Hüseyin el-Basrî (ö. 369/979-980), illetin nas ile tayin edilmesi gerektiğini belirterek diğer usûlcülerden ayrılmaktadır.²¹¹⁷

Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde vefat eden Ebû Saîd el-Berdaî ve Ebû Tahir ed-Debbâs gibi âlimlerin özgün usûl görüşleri ortaya koydukları görülmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere Ebû Tâhir ed-Debbâs, Hanefî fıkıh geleneğinde kavaid tarzı ilkeleri ilk olarak ortaya koyan âlimdir. Yine Ebû Saîd el-Berdaî, seleflerinden herhangi bir nakle dayanmaksızın usûle dair özgün düşünceler ortaya koymuştur. Onun âm lafız konusunda tevakkuf etmesi ve kendisine muhalefet edilmediği bilinen sahâbenin görüşünün kıyasa tercih edilmesi konusundaki görüşleri, kendisinin özgün görüşleri arasında yer alır. Her ikisinin de hocası olan Ebû Hâzim el-Kâdî'nin dört halifenin fikir birliği ettiği konularda onların düşüncelerine delil değeri atfetmesi de bu kabildendir.²¹¹⁸ Bunlara binaen hicrî üçüncü asrın son çeyreğinden itibaren usûl konularının rivâyeti dışında özgün usûl düşünceleri üretilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu asrın ikinci yarısından itibaren tüm konularını içerecek şekilde usûl eserleri verilmeye başlanmıştır. Bundan dolayı Hanefî usûlünün mütekâmil bir şekilde ilk tedvini, hicrî dördüncü asırda tamamlanmıştır.

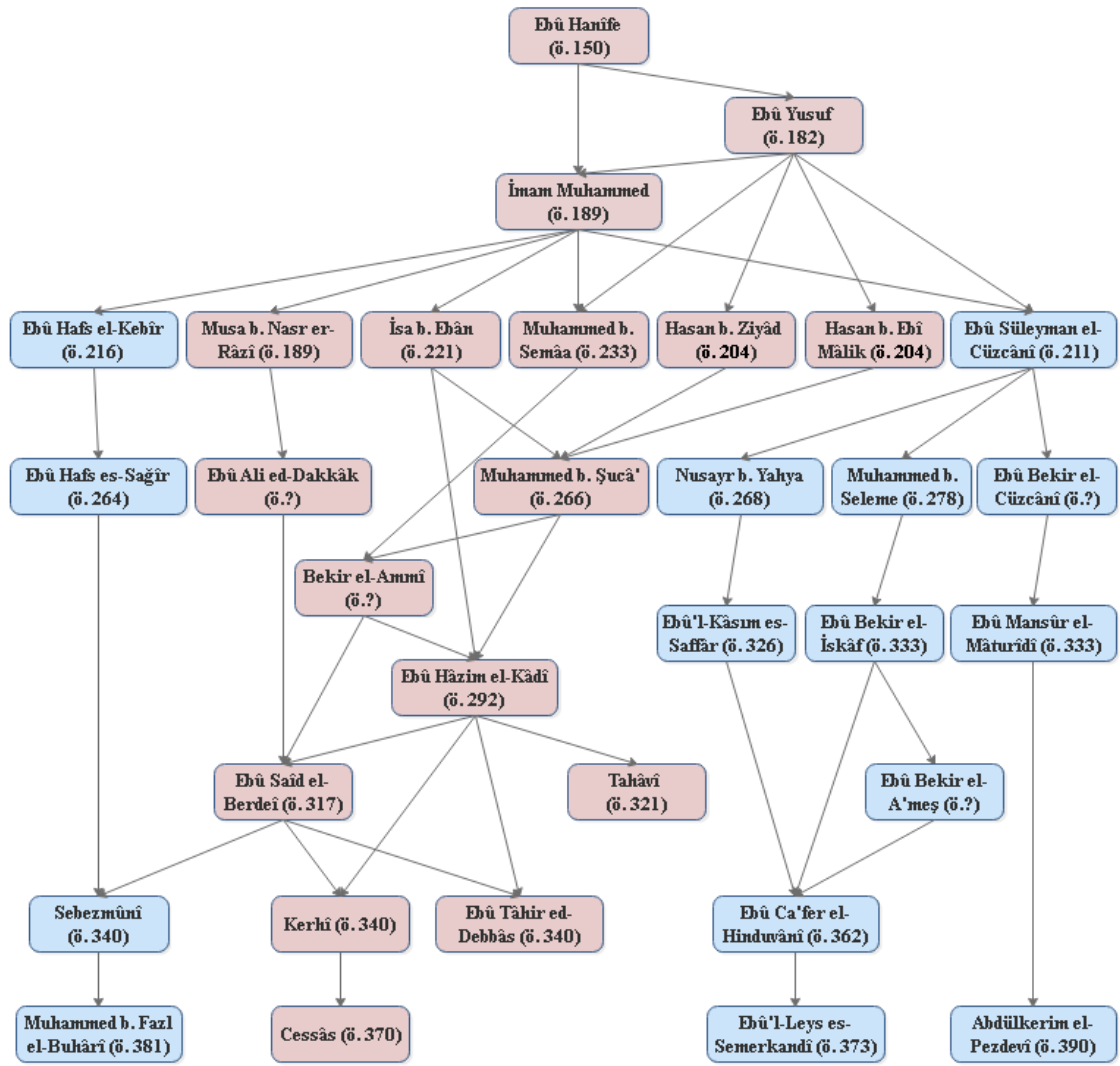
4.3.2. Hicrî Dördüncü Asırda Mezhep Birikiminin Rivâyeti

Hicrî dördüncü asırda mezhep görüşlerinin rivâyeti metinlerin yazıya geçirilmesi sebebiyle ders halkalarında metinlerin okunup ezberlenmesi, imlâ veya istinsah edilmesi şeklinde devam etmiştir. Bu dönemde rivâyet işlemi, hoca-talebe ilişkisi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

²¹¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 291; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/224-225.

²¹¹⁷ İsmail, *Usûlü 'l-fikh târîhu ve ricâluh*, 131-132.

²¹¹⁸ Hazne, *İhtilâfâtü 'lusûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli 'l-fikhi 'l-Hanefî*, 16.

Şekil 14: Hicrî Dördüncü Asrın Sonuna Kadar Mezhebin Rivâyeti

Kaynaklarda önceki asırlarda yaşayan fakihlerin yaptığı rivâyetlerle ilgili bilgi verilirken bu dönemde yaşayan fakihlerle ilgili bu türden bilgilerin verilmemesi bu durumu doğrulamaktadır. Dolayısıyla fakihlerin görüşlerini hoca-talebe ilişkisi şeklinde takip etmek gerekmektedir. Şekil 14'te en çok kullanılan ve itibar edilen rivâyet zincirleri gösterilmiştir.²¹¹⁹ Ancak bunların dışında gerek ana rivâyet zincirlerini besleyen gerekse de akîm kalan rivâyet zincirleri veya hoca-talebe ilişkileri bulunmaktadır. Buna göre Irak bölgesinde Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den gerek Ebû Hanîfe'nin gerekse İmameynin görüşlerini Musa b. Nasr, İsa b. Ebân, Muhammed b. Semâa, Hasan b. Ziyâd

²¹¹⁹ Benzer bir tablo hicrî altıncı asrın sonuna kadar rivâyet zincirlerini gösterecek şekilde Huzeyfe Çeker tarafından yapılmıştır. Bk. Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî VI. Asrın Sonuna Kadar)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 201.

ve Hasan b. Ebû Mâlik rivâyet etmiştir. Bunların rivâyetlerinin bir sonraki nesilde Muhammed b. Şucâ' ve Ebû Ali ed-Dakkâk tarafından sürdürüldüğü görülmektedir.

İbn Şucâ'ın rivâyet kaynakları çoklu iken Ebû Ali ed-Dakkâk sadece Musa b. Nasr'dan rivâyette bulunmuştur. Bu nesille arasında çok az yaş farkı bulunduğu görülen ancak vefat tarihine ulaşamayan Bekir el-Ammî hem İbn Semâa hem de İbn Şucâ'dan rivâyette bulunmuştur. Ondan rivâyette bulunan Ebû Hâzim, aynı zamanda İsa b. Ebân ve İbn Şucâ'dan rivâyette bulunmuştur. Bağdat'ta ders halkasının başına geçen Ebû Saîd el-Berdaî, hocası Ebû Hâzim'den rivâyette bulunmakla birlikte Ebû Ali ed-Dakkâk ve Bekir el-Ammî'den de nakilde bulunmuştur. Tahâvî, Mısır'a döndüğünde hocası Ebû Hâzim'den rivâyette bulunmuştur. Ondan rivâyette bulunan bir diğer öğrencisi Ebû Tâhir ed-Debbâs, aynı zamanda Ebû Saîd el-Berdaî'nin de râvisidir. Irak'taki ana rivâyet zincirinin kaynakları Kerhî ve öğrencisi Cessâs'la birlikte bire düşmüştür.

İmam Muhammed'den tahsilini tamamladıktan sonra Semerkant'a dönen ve burada bir müddet kaldıktan sonra tekrar Irak'a dönerek burada vefat eden Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Irak rivâyet zincirine bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Nitekim öğrencileri arasında ondan rivâyette bulunanların çoğu, Horasan ve Mâverâünnehirdir. Bu durum onun tekrar döndüğü Bağdat'ta kısa bir süre sonra vefat ettiğini göstermektedir. Ayrıca o, doğu bölgelerinde Ebû Hafs el-Kebîr'le birlikte en güvenilir râvi kabul edilmiştir. Ondan rivâyette bulunan Nusayr b. Yahyâ, Muhammed b. Seleme ve Ebû Bekir el-Cüzcânî, özellikle Semerkant ve Belh fakihlerini beslemiştir. Bu dönemde üç ayrı yoldan devam eden rivâyet zinciri Semerkant'ta İmam Mâturîdî ve öğrencisi Abdülkerîm el-Pezdevî, diğer şehirlerde ise Ebû Bekir el-İşkâf ve Ebû'l-Kâsım es-Saffâr ve öğrencileri Ebû Bekir el-A'meş, Hinduvânî ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî ile devam etmiştir. Buhara'daki rivâyet zincirinin ise Ebû Hafs el-Kebîr'den sonra oğlu Ebû Hafs es-Sağîr ve onun öğrencisi Sebezmûnî üzerinden devam ettiği görülmektedir.

İshak b. İbrahim eş-Şâî, Zeyd b. Usâme - Ebû Süleyman el-Cüzcânî - İmam Muhammed yoluyla *el-Câmiu'l-kebîr*'i rivâyet etmiştir.²¹²⁰ Heysem b. Süleyman el-Kaysî, Irak'a gidip tahsilini tamamladıktan sonra Tunus'a geri dönmüş ve Muhammed b. Şucâ' ve Ebû Yûsuf'un ashabından rivâyette bulunmuştur.²¹²¹ Ebû Ca'fer el-Hinduvânî, Ebû'l-Kâsım

²¹²⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/246.

²¹²¹ Mahfûz, *Terâcîmü'l-müellifin et-Tûnusiyyîn*, 4/137.

es-Saffâr'dan *el-Muhtelef* adlı eserini rivâyet etmiştir. Ayrıca Nevkadî - Yûsuf b. Mansûr el-Yesârî - Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî hoca-talebe silsilesi ile bu eserin rivâyeti devam etmiştir.²¹²²

4.3.3. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Siyasî İdare ile İlişkileri

Bu dönemde Hanefîlerin siyasî idare ile ilişkileri çeşitlilik arz eder. Kadılık ve vezirlik gibi resmî görev alanların yanında bu görevden kaçınanlar da bulunmaktadır. Bunun yanında devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kuran fakihler bulunmakla birlikte özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de zâhidâne bir yaşam tarzı benimseyen fakihlerin çokluğu göze çarpmaktadır. Bunlar genellikle cihat ve tebliğle meşgul olmuşlardır.

Ebû Hâzîm el-Kâdî, Şam ve Irak bölgesinde halife Mu'tazîd ve oğlu Müktefî dönemlerinde kadılık yapmıştır. İbn Asâkir, Ebû Hâzîm'in Muhammed b. İsmail'den sonra Dimaşk, Ürdün ve Filistin kadılığı yaptığını, Ahmed b. Tûlûn'un döneminde Dimaşk'ta Ebû Ahmed el-Muvaffak Camiinde fetva verdiğini belirtir. Vekî', Ebû Hâzîm'in önce Bağdat'ın doğu tarafında daha sonra vefatına kadar Kûfe'de kadılık yaptığını belirtir.²¹²³ Ahmed b. İshak et-Tenûhî, Muvaffak-Billah, Müktefî ve Muktedir-Billah dönemlerinde, Enbar, Hayt, Tarîkatü'l-Gurab, Cebel'in köyleri ve Bağdat'ta 20 yıldan fazla kadılık görevinde bulunmuştur.²¹²⁴ Ali b. Muhammed en-Nehaî, Dimaşk, Remle ve Bağdat'ta kadılık yapmıştır.²¹²⁵ Irak Hanefîlerinin lideri konumundaki Kerhî, siyasî otoritenin teklifine rağmen kadılık görevi üstlenmemiş ve öğrencilerine de bu yönde telkinde bulunmuştur. O, kadılık görevini kabul eden öğrencisiyle tüm bağlarını koparacak derecede bu hususta hassasiyet göstermiştir.²¹²⁶ Onun kadılık görevini reddetmesinin temelinde siyasî idarenin yönetimine ilişkin memnuniyetsizlik ve yönetimin faaliyetlerini meşru göstermekten uzak durma düşüncelerinin bulunması ihtimal dahilinde olmakla birlikte ana etkenin, akademik bağımsızlık isteği olduğu görülür. Nitekim o, bir ilim adamının yalnızca ilimle uğraşması gerektiği, kendisine bu hususta müdahalede bulunulmaması için kadılık gibi resmî görevlerden uzak durmasının lazım geldiği kanaatindedir. Öğrencilerinin de bir kısmı, onun bu tavsiyesine uygun

²¹²² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/135, 234.

²¹²³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/296-297; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/198; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 34/78.

²¹²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/58.

²¹²⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/381.

²¹²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/337; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 201.

davranmıştır. Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî, Bağdat'ta kadılık görevi üstlenmiş ve Risâfe mescidinde 50 yıl boyunca fetva vermiştir.²¹²⁷ Ebû Tâhir ed-Debbâs, Şam'da kadılık görevi üstlenmiştir. Kâtib Çelebi, onun Samarra kadısı olarak görev yaptığını da belirtir.²¹²⁸ Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî, Ahfaz, Vâsıt ve Kûfe kadılığı yapmıştır. Kehhâle, onun el-Mutî'-Billah döneminde Humus askerlerinin yargı görevini üstlendiğini ifade etmiştir. Kerhî, kadılık görevi alması sebebiyle onunla ilişkisini kesmiştir.²¹²⁹ Ebû'l-Hüseyn Kâdî'l-Hameyn, Mevsil, Remle ve 10 küsur yıl Hameyn kadısı olarak görev almıştır. Uzun yıllar sonra döndüğü memleketi Nîsâbûr'da da kadılık görevini üstlenmiştir.²¹³⁰ Ebû Bekir ed-Dâmeğânî, borçlar ve haraç işlerini üstlenmesi sebebiyle Vâsıt'ta kadılık yapmıştır.²¹³¹ Kerhî'nin öğrencisi Cessâs da hocasının izinden giderek kendisine iki kez yapılan kâdilkudâtılık teklifini kabul etmemiştir. Öğrencisi Muhammed b. Musa el-Harezmî de kendisine defalarca yapılan kadılık tekliflerini geri çevirmiştir.²¹³²

Semerkant Hanefî fukahâsının siyasî idareye karşı tutumlarının tekdüze seyretmediği görülür. Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Ebû Bekir el-Cüzcânî gibi kimi fakihler resmî görevlerden uzak dururken Ebû Nasr el-İyâzî, Sâ mânîlerle yakın ilişkiler geliştirmiş ve onlarla birlikte fetihlere katılmıştır. Kadılık görevi de üstlenen Ebû Nasr el-İyâzî, gazi, meşâyih ve âlimlere her cuma binek üzerinde toplu halde çarşı ve pazarda dolaşmalarını emretmiştir. Bunu niçin yaptırdığını sorduklarında “Sultan onları toplu halde görsün ki zulme yeltenmesin, dalkavuklara prim vermesin ve sâ ilhler direnç göstermesin.” şeklinde cevap vermiştir.²¹³³ Bu davranışına binaen onun âlimler üzerinde güçlü bir nüfuzunun olduğu anlaşılmaktadır. İmam Mâtürîdî, siyasî idare ile arasına mesafe koyarken Hâkim eş-Şehîd, Sâ mânîler döneminde vezirlik görevi üstlenmiştir. Ebû Nasr el-İyâzî'nin oğulları, farklı bir anlayış geliştirerek siyasî idareyle iyi geçinmeyi tercih

²¹²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 87; Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 2/878.

²¹²⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/117; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/236.

²¹²⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/378; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 138; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/196.

²¹³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/25.

²¹³¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 5/303.

²¹³² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 171, 172.

²¹³³ Hasîrî, *el-Hâvî fî'l-fetâvâ*, 303a.

etmişlerdir. Ebû Ahmed'in siyasî otoriteye mutlak itaati vacip görmesinin bu tavırda etkili olduğu görülmektedir.²¹³⁴

Sâmânî hükümdarı Nûh b. Nasr b. Ahmed, hocası ve İmam Mâturîdî'nin ashabından Hâkim eş-Şehîd'i iktidar olunca vezirliğine atamıştır. Ancak o, askerlerin çıkardığı bir isyanda şehit edilmiştir. Sultan tarafından askerlere teslim edildiği de rivâyet edilir.²¹³⁵ İmam Mâturîdî'nin ashabından Hakîm es-Semerkandî, uzun yıllar Semerkant'ta kadılık yapmıştır.²¹³⁶ Sebezmûnî, resmî bir görev almamış olmakla birlikte Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed es-Sâmânî ile yakın ilişkiler kurmuştur.²¹³⁷ Debûsî'nin hocası Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsturûşenî de kadılık görevi üstlenmiştir.²¹³⁸ Ebû Hâmid et-Taberî'nin, Horasan'da kâdilkudâtlık yaptığı, ilerleyen yaşlarında Semerkant'a gittiği, Buhara ve çevresinin kadılık görevini üstlendiği rivâyet edilir.²¹³⁹

Muhammed b. Şucâ'ın öğrencilerinden Heysem b. Süleyman el-Kaysî, memleketine dönünce Tunus kadılığı görevinde bulunmuştur.²¹⁴⁰ Tahâvî, Tolunoğulları hükümdarı Ahmed b. Tûlûn'la yakın ilişki kurmuş ve onun emriyle, bazı belgeleri incelemek üzere Şam'da kadılık yapan Ebû Hâzîm'in yanına gitmiştir. Mısır'da kadılık yapan Bakkâr b. Kuteybe ve Ebû Abdullah b. Abde'nin kâtipliğini yapmış ve bu dönemde bir iftira sebebiyle hapse girmiştir.²¹⁴¹

Hicrî dördüncü asırda Hanefîlerin Irak ve çevresinde önceki asırlara nazaran daha az kadılık görevi üstlendikleri görülmektedir. Bu bölgede Kerhî, Cessâs ve Harezmî gibi fakihlerin kendilerine yapılan teklifleri geri çevirdikleri görülmektedir. Bu asırda Bağdat'ın Büveyhî idaresi altında bulunması, kadı atamalarının Şîî, Mu'tezilî veya bunlara muhalefeti olmayan fakihler arasından yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bilindiği üzere Büveyhîler, ehl-i sünnet âlimlerine mesafeli bir tutum sergilemiş, daha çok Şîî ve itikadî konularda etkilendikleri Mu'tezilî âlimlere itibar etmişlerdir. Kerhî ve

²¹³⁴ Ak, *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 87; Muminov, "Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", 35.

²¹³⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmü'l-Hanefiyye*, 185-186.

²¹³⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/139.

²¹³⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/196.

²¹³⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/247.

²¹³⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*, 4/329-330.

²¹⁴⁰ Mahfûz, *Terâcîmü'l-müellifin et-Tûnusiyyîn*, 4/137.

²¹⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/102-105; Sezgin, *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*, 3/91.

öğrencilerine kadılık teklifinde bulunulmasında onların Mu‘tezile’ye meyilli olmalarının etkisinin bulunduğu ileri sürülebilirse de onlar tamamen ilmî çalışmalara zaman ayırmak ve bağımsız olma saikleriyle resmî görevlerden uzak durmuşlardır. Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kadılık görevi üstlenen Hanefîler bulunmaktadır. Bu bölgelerde resmî görevlerden uzak duran Hanefîlerin, genellikle ilimle ve cihatla meşguliyetlerinden dolayı bu tutumu sergiledikleri anlaşılmaktadır.

4.3.4. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefî Mezhebinin Yayılması

Hicrî dördüncü asırda yaşayan coğrafyacı Makdisî (ö. 390/1000-1001), uzun süren seyahatleri sonunda yazdığı kitabında mezheplerin dağılımı ile ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. O, yaşadığı asırda 28 mezhebin bulunduğunu bunların Şia, Hâricîlik, Mu‘tezile ve Mürcie kaynaklı olduğunu belirterek bu dört mezhebin kaynağının ise Hz. Osman’ın katli olduğu tespitini yapar. Makdisî, fıkıh mezheplerini Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, ve Davûdî (Zâhiriyye) şeklinde sıralar. Ayrıca o, Hanbeliyye, Râhaviyye Evzâiyye ve Münzirîyye’yi ashâbü’l-hadîs olarak niteler, Mu‘tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye ve Sâlimiyye’yi de kelam mezhepleri olarak ifade eder.²¹⁴²

İslam’ın yayılmasında etkin bir role sahip olan ribâtlar, Hanefî mezhebinin de yayılmasında da etkili olmuştur. Özellikle Horasan ve Mâerâünnehir’deki Hanefîlerin büyük bir kısmının zâhid ve sûfî kişiliğe sahip oldukları görülmektedir. Onlar, genellikle ribâtlarda cihat ve tebliğle meşgul olmuşlardır. Ribâtlar, tarihi süreçte sınır karakolundan hankâh ve zâviyeye kadar çeşitli görevler üstlenmiştir. Bilindiği üzere ribâtların ilk inşa sebebi, devletin sınırlarını korumaktır. Sınırlara kurulan ribâtlarda belli sayıda asker ile onların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde silah depoları, dinlenecekleri odalar, talimgâhlar, hamamlar, yemek pişirilen yerler vb. bulunuyordu. İlerleyen dönemlerde askerlerin arasında murâbit denilen gönüllü askerler de katıldı. Bunlar savaş zamanı savaşa iştirak eder, diğer zamanlarda da ibadet, zikir, irşad ve tebliğle meşgul olurlardı. Özellikle Ebû Bekir el-Cüzcânî, arkadaşları ve talebeleri bu ribâtlarda gazi, esnaf ve tüccarlar arasında faaliyet göstermişlerdir.²¹⁴³ Buralarda Müslüman olanlara Kur’an, hadis, fıkıh vb. ilimler öğretiliyordu. Sonraki dönemlerde ribâtlar, sûfî ve zâhidlerin

²¹⁴² Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fî ma‘rifeti’l-ekâlîm*, 37-38.

²¹⁴³ Muminov, “Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin Semerkand’daki Muasırları”, 34.

kullandığı eğitim-öğretim mekânlarına dönüşmüştür.²¹⁴⁴ Hicrî iki, üç ve dördüncü asırlarda ribâtlarda yaşayan çok sayıda Hanefî murâbit bulunmaktaydı. Ayrıca Hanefîlerin yaptırdığı ribâtlar da vardı. Örneğin Abdullah b. Mübârek, Merv’de bir ribât yaptırmış ve bazı âlimler, bu ribâtta kalmıştır. Hatta bu ribâtlarda kalan âlimlerin “er-ribâtî” nisbesi aldıkları görülmektedir.²¹⁴⁵ Semerkant’ta gaziler ribâtında İmam Mâturîdî kelim, Hakîm es-Semerkandî de hikmet ilmini okutmuşlardır. Hatta burada Şîîlerle münazara etmiş ve onlara galip gelmişlerdir. Bundan sonra bölgede ehl-i sünnet güçlenmiştir.²¹⁴⁶ Ayrıca bölgede bid‘at fırkalarının yayılması durumu Horasan valisine bildirilince o, bölgedeki âlimleri toplayarak onlardan Müslümanları sağlam bir akîde etrafında toplayacak ilkeleri kaleme almalarını istemişti. Bölge âlimleri de Hakîm es-Semerkandî’nin bunu yapmasını istemişler ve o da *es-Sevâdü’l-A‘zam* adıyla Ebû Hanîfe’nin görüşlerini 62 maddede özetlemiştir.²¹⁴⁷ Onun bu çalışmasıyla bir manifesto şeklinde ehl-i sünnetin akîdesinin ortaya konulduğu görülür. Bu manifesto ile bölge halkının neye, nasıl iman etmeleri gerektiği ve bid‘at fırkalarını nasıl tanıyacakları ortaya konulmuştur.

Makdisî, Sâ mânî hükümdarının Ramazan gecelerinde münazaralar düzenlediğini, kendisinin Hanefî mezhebine meyli olduğunu, sultan nezdinde itibarı bulunan Buhara emirinin de Hanefî olduğunu ve Hanefî içtihatlarını şehirde uyguladığını belirtmiştir.²¹⁴⁸

Makdisî’nin Duhistan’da ashab-ı hadis ve Hanefîlerin kendilerine ait camilerinden bahsetmesi manidardır. Bu durum mezhep taassubundan kaynaklanabileceği gibi bu camilerde bulunan ders halkalarına işaretle onun bu tarz bir ifadeyi kullanmış olması da mümkündür. Ancak onun sık sık mezhep taassubundan bahsetmesi ve bazı âlimlerin mezhep taassubu ile ilgili eleştirilerine yer vermesi, ilk ihtimali kuvvetlendirmektedir.²¹⁴⁹

Horasanlı ilim talipleri, ilim öğrenmek için Irak’a gittiklerinde diğer âlimlerin derslerine katılırken Belhliler, sadece Ebû Hanîfe’nin derslerine katılırdı. Belh’de Hanefiliğin yaygın olması ve burada çok sayıda fakihin yetişmesinden dolayı buraya “Dâru’l-Fıkıh”

²¹⁴⁴ Ribât ile ilgili bk. İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/76-79.

²¹⁴⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 6/70, 69 vd. Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-ensâb*, 2/14.

²¹⁴⁶ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 24.

²¹⁴⁷ Can, *Hakîm es-Semerkandî ve Sevâdü’l-A‘zam*, 27.

²¹⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fî ma‘rifeti’l-ekâlîm*, 282, 339.

²¹⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fî ma‘rifeti’l-ekâlîm*, 359, 366-367.

veya “Dâru’l-Fukahâ” denilmiştir.²¹⁵⁰ Dönemin Belh meşâyihından Ebû Abdullah Muhammed b. Huzeyme el-Kallâs (el-Kalâsî?) el-Belhî (ö. 314/926), hadis çalışmaları ile öne çıksa da farklı içtihatlarıyla Hanefî düşüncesinin yerleşmesi için çaba göstermiştir. Kaynaklarda onun kanın temiz olması ve abdesti bozmayacağı görüşünde olduğu, Muhammed b. Seleme’nin de bu hususta ona tâbi olduğu, ayrıca bu görüşün Ebû Yûsuf’tan da rivâyet edildiği belirtilmiştir. O, mezhep içi görüşlerini derlediği *el-İhtiyârât fî’l-mezheb* adlı bir eser kaleme almıştır.²¹⁵¹

Makdisî, Merv’de Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu, her gece güzide insanların bir mecliste toplandığını, Ebû Hanîfe’yi bilen bir fakihin gözetiminde müzakereler yapıldığını, şehirde medreselerin bulunduğunu ve her müderrisin bir görevi olduğunu belirtir.²¹⁵² Makdisî’nin bu ifadelerinden medrese hocalarının branşlaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca o, Merv, Serahs ve Buhara’da yaygın olarak Hanefîlerce fıkıh ve tefsir eğitimi yapıldığı ifade eder.²¹⁵³ Bu eğitimlerde mezhebe sıkıca bağlı olan Aşkar lakabıyla bilinen ve Buhara’da özellikle hadis ve fıkıh bilgisiyle öne çıkan Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Bedîl’in (ö. 343/954-955) etkisinin bulunduğu görülür.²¹⁵⁴ Merv ve Buhara bölgesinde adlî teşkilatın idaresini üstlenen Ebû’l-Fadl Muhammed b. Hüseyin el-Haddâd (ö. 388/998), 107 yıllık ömründe Nîsâbûr, Merv ve Buhara kadılığı yapmış, fıkıh, hadis ve tasavvuf alanında birçok öğrenci yetiştirmiştir.²¹⁵⁵ Onun faaliyetleri, mezkûr bölgelerde Hanefîliğin yerleşmesini sağlamıştır. Daha önce değinildiği üzere Ebû Hafs el-Kebîr’in kurduğu medrese, bu asırda da faaliyetlerine devam etmiş ve Hanefî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur.

ed-Dâru’l-Cüzcâniyye medresesi, Semerkant’ta Hanefî düşüncenin yayılmasında etkili olmuştur. Semerkant lideri olarak kabul edilen Ebû Bekir Ahmed b. İsmail es-Semerkandî’nin (ö. 321/933) çalışmaları, şehirde Hanefîliğin yerleşmesine katkıda bulunmuştur.²¹⁵⁶ Ayrıca Irâkî olarak bilinen Ebû Nasr Ahmed b. Amr el-Buhârî (ö.

²¹⁵⁰ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi’l-a’zam Ebî Hanîfe*, 2/515; Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 29.

²¹⁵¹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/53; Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 112b-113a.

²¹⁵² Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, 310-311.

²¹⁵³ Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, 327.

²¹⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Târîhu Nîsâbûr*, thk. Mâzen b. Abdurrahman (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1427), 279.

²¹⁵⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 4/80. Görüşlerinden örnekler için bk. Kefevî, *Ketâibü’l-a’lâmi’l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 109b-110a.

²¹⁵⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/61.

396/1005-1006), Semerkant'ta kadılık yapmış ve buradaki ders halkasında hadis rivâyet ettiği gibi Hanefî fikhını da öğretmiştir.²¹⁵⁷

Buhara'da vefat eden ve hakkında pek çok menkıbe anlatılan Ebû Ca'fer el-Hinduvânî, Belh, Buhara ve Semerkant civarında yetiştirdiği çok sayıda öğrenci ile mezhebin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Onun öğrencileri arasında içtihat derecesine ulaşmış olanlar ile kadılık yapanlar bulunmaktadır.²¹⁵⁸

Makdisî'nin verdiği bilgiye göre Horasan bölgesinde Şaş'ın köyleri, Îlâk, Tûs, Nesâ, Abîverd, Tarâz ve Sanagâc, Buhara'nın köyleri, Senc, Dandânakân, Esferâyin ve Ceveyân dışında Hanefîler çoğunlukta olup adı geçen bölgelerde ise Şâfiîlerin bulunmakta, Hîre, Sicistan, Serahs ve Merv'de istisnai bir durum olarak aynı anda Hanefî ve Şâfiî, her iki taraftan da kadı ve hatip atanmakta, Sicistan ve Herat'ın kasabaları ile Esterbiyân'da Hâricîler bulunmakta, Nîsâbûr'da Mu'tezile zuhur etmekle birlikte Şîi ve Kerrâmîler çoğunluğu teşkil etmektedir. Şehirde Şâfiîlerin bir camisi olup Herât ve Garhu'-ş-Şâr'da Kerrâmîler çoğunluktadır. Ayrıca Kerrâmîler, Fergana, Hattal, Cüzcan ve Mervu'r-Rûz'da teşkilatlanmıştır. Semerkant ve Heytal kırsalında kendilerine "beyaz elbiseliler" denilen ve zındıklara benzeyen topluluklar bulunmakta, Tirmiz'de ise Cehmiyye'nin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Ayrıca Ahfez'de çok sayıda Hanefî olup aralarında büyük fukahâ ve imamlar bulunmaktaydı.²¹⁵⁹

Deylem bölgesinde Kûmus ve Cürçân'ın çoğunluğu ile Taberistan'ın bazı bölgeleri Hanefî olup geri kalan şehirlerde Hanbelî ve Şâfiîler bulunmaktaydı. Ayrıca Cürçân'da ehl-i hadîs olarak Şâfiîler ve Neccârîlerden başkasının bulunmayıp Kerrâmîlerin ise bölgede faaliyetleri vardı. Cürçân ve Taberistan'da Şîiler de bulunmaktaydı.²¹⁶⁰ Cürçân Hanefîlerinin lideri Ebû Ya'kûb İshak b. Abdullah en-Nadrî'nin (ö. 396/1005) şehirde Hanefîliğin yayılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶¹

²¹⁵⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/87.

²¹⁵⁸ Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 300 vd.

²¹⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 323, 415.

²¹⁶⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 365.

²¹⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/137-138.

Şirâz'da hem ashabü'l-hadîs hem de Ebû Hanîfe'nin takipçileri bulunmakla birlikte Zâhirîler çoğunlukta idi. Kendilerinin burada ders halkaları ve meclisleri bulunuyor, kadılık görevlerini de onlar üstleniyorlardı. Kirmân'da ise Şâfiîler çoğunlukta idi.²¹⁶²

Makdisî, Sicistan'ta Hanefî olan Semekiyye ile Şâfiî olan Sıddıkiyye kabileleri arasında çatışmaların yaşandığını, hatta kan döküldüğü ve sultanın araya girmek zorunda kaldığını belirtir. Ayrıca Serahs'ta Hanefî olan Arûsiyye ile Şâfiî olan Ehliyye kabileleri arasında çatışmaların yaşandığı, Merv, Belh ve Semerkant gibi birçok şehirde mezhep taassubu olduğu görülmektedir.²¹⁶³

Cürcan halkının çoğu, Taberistan'ın bir kısmı, Rehâb bölgesindeki Debîl'in ekserisi Hanefî olup bazı şehirlerde çoğunlukta olmasa da Hanefîler bulunmakta, Cebâl bölgesinde Hanefîler çoğunluğu teşkil etmekte, ayrıca köylerde yaşayan Hanefîler Za'ferâniyye'den, diğerleri ise Neccâriyye'dendi. Ayrıca Fârs bölgesinde Hanefîler, çok olmakla birlikte Sind bölgesindeki kasaba ve köylerde Hanefîler bulunmaktaydı.²¹⁶⁴ Cürcan'da Hanefîlerin liderliğini üstlenen Ebû Ca'fer Kemîl b. Ca'fer el-Bekrâbâzî (ö. 336/947-948), çalışmalarıyla bölgede Hanefîliğin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.²¹⁶⁵

Makdisî, Rey'de Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu, bunların Neccâriyye'den olduklarını belirtir. Ancak köylerdeki Hanefîlerin Za'ferâniyye olduklarını, bunların halku'l-Kur'an meselesinde Neccâriyye'den ayrıldıklarını belirtir. O, halkın bu konuda fukahâyâ tâbi olduğunu, ayrıca Rey'de halku'l-Kur'an hususunda tutuculuğun yaygın olduğunu ifade eder.²¹⁶⁶

Nîsâbûr'da Hanefîlerin önde gelenlerinden Ebû Hâmid Ahmed b. İbrahim el-Begûlenî (ö. 383/993), tesis ettiği ders halkasında Hanefî fıkım öğretmiştir.²¹⁶⁷ Onun yetiştirdiği öğrenciler, mezhebin yayılmasını sağlamıştır.

Hicrî dördüncü asırda Irak bölgesinde fukahâ ve kadıların çoğu Hanefî, Bağdat'ta ise çoğunluk Hanbelî ve Şîîdir. Özellikle Kûfe'de Şîîler, çoğunluğu oluşturmaktadır. Ayrıca bu bölgede Mâlikî, Eş'arî, Mu'tezilî ve Neccârî fukahâ bulunmaktadır. Akûr adı verilen

²¹⁶² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 439, 468.

²¹⁶³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 336.

²¹⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 365, 379, 395, 439, 481.

²¹⁶⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 1/474.

²¹⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 394, 395, 396.

²¹⁶⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 1/469.

Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgedeki -güneyi dışında- Müslümanların mezhepleri, sünnet ve cemaat olup güneyde ise Mu'teziler bulunmakta ve bölgede re'yci olarak Hanefî ve Şâfiîler bulunmaktadır.²¹⁶⁸

Bu dönemde Hanefî mezhebinin doğdukları topraklarda çoğunluğu kaybettiği anlaşılmaktadır. Bunun en önemli sebebi, bu asrın ilk çeyreğinden sonra Bağdat'ın Şîî Büveyhîlerin idaresi altına girmesidir. Makdisî'nin bu asırda Mu'tezile'ye ehl-i sünnet kapsamı içinde yer vermemesi, onların bu dönemde ehl-i sünnet ve'l-cemaat dışında telakki edildiklerini göstermektedir.

Makdisî, Şam bölgesinin genelini ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu, Taberiyye mezhebinin yaygın olduğunu, Nablus ve Kudüs'ün yarısı ile Amman'ın ekseriyetinin Şîî, olduğunu, Mu'tezile'nin bölgede bulunmadığını, Beytü'l-Makdis'te Kerrâmîlerin bir halkası bulunduğunu, eserinin bir başka yerinde Hanefîlerin bir defterden okudukları bir zikir meclisi olduğunu, Mâlikî ve Davûdiyye'nin görülmediğini, Dımaşk camiinde Evzâiyye'nin bir meclisi olduğunu, Şâfiî fakihlerin kasaba ve beldelerin azında bulunduğunu, buralarda Hanefîlerin bulunmadıklarını, ancak kadıların Hanefî olabileceğini belirtir. Ayrıca Makdisî, "günümüzde" ifadesiyle kendi zamanını kastederek bölgede Fâtımîlerle Şîî uygulamaların hâkim haline geldiğini ifade eder.²¹⁶⁹

Makdisî, Mekke, Tihâme, San'a ve Karh'ın mezheplerinin sünnet olduğunu, San'a'nın köy ve kasabaları ile Ammân'ın köylerinde Hâricîliğin bir kolu olan Şürât'ın, Amman'da ehl-i re'yin, Hicr ve Sa'de'de Şîîlerin, Amman dışında ve Hameyn kırsalında Mu'tezile'nin yaygın olduğunu belirtir. Ayrıca San'â ve Sa'de'de Hanefîlerin, Meâfir'de İbn Münzir'in mezhebinin, Necid'in kasabalarında ise Süfyân es-Sevrî'nin takipçilerinin çoğunlukta olduğunu ifade eder.²¹⁷⁰

Mısır'da Hanefîlik Tahâvî döneminde onun çabalarıyla kısmî olarak yayılmıştır.²¹⁷¹ İhşîdler döneminde ise Mısır'da Mâlikî ve Şâfiîlerin camide 15'er ders halkası bulunmasına karşın Hanefîlerin üç ders halkası bulunmaktaydı. Burada Mâlikî ve Şâfiîlerin kendi aralarında düşmanlık derecesine varan bir rekabete girişmeleri sonucunda

²¹⁶⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 126, 127, 142.

²¹⁶⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 179, 180, 182.

²¹⁷⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 96.

²¹⁷¹ Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebi'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1995), 4/169.

siyasî otorite, camiye kapatmak durumunda kalmıştır.²¹⁷² Hanefîlerin bu dönemde Mısır’da Mâlikî ve Şâfiîlerle rekabet edemediği anlaşılmaktadır.

Hicrî dördüncü asırda Mısır’da meydana gelen sık iktidar değişimi ve beraberinde getirdiği istikrarsızlık ve ekonomik sıkıntılar, fıkıh gelişimini olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu asrın yarısında gerçekleşen Şîî Fâtımî iktidar değişikliği gerek toplumda gerekse hukuk düzeninde ciddi değişimlere sebep olmuştur. Kadıların İsmailî mezhebinden seçilmesi ve adliye teşkilatının onların kontrolünde olması, Sünnî mezhepleri olumsuz etkilemiştir. Fatımî idaresi öncesinde bölgede Mâlikî ve Şâfi mezheplerinin yayılması ve Hanefî kadılar atayan Abbâsilerin iktidarı kaybetmeleri Hanefîliğin yayılmasını sekteye uğratmıştır.²¹⁷³

Makdisî, Kuzey Afrika’da, Mâlikîlerin çoğunlukta olduğunu, yer yer Hanefî ve Şâfiîlerin bulunduğunu ifade etmektedir. O, Endülüs’te Mâlikîlerin olduğunu, onların Allah’ın Kitabı ve İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’sından başkasını tanımadıklarını, Hanefî veya Şafilik zahir etse de yasaklandığını, Mu‘tezilî ve Şîî çıksa belki de öldüreceklerini belirtir. Makdisî, Mağrib’ten Mısır’a kadar Şâfiîliğin bilinmediğini, İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe’nin tanındığını belirtir. Makdisî, bir anısından söz ederken bir meselenin müzakeresi esnasında İmam Şâfiî’nin görüşünü nakledince biri ona: “Sus, Şâfiî de kim? İki (ilim) deryası vardır. Ebû Hanîfe, doğudakilerin, Mâlik de batıdakilerin deryasıdır. Bu ikisini bırakıp da bu sâkî ile mi meşgul olacağız.” demiştir. Makdisî, Mâlikîlerin İmam Şâfi’ye kızdıklarını, onun İmam Mâlik’ten ders alıp ona muhalefet ettiğini söylediklerini belirtir.²¹⁷⁴

Makdisî, İmam Muhammed’e talebelik yapan Esed b. Abdullah’ın (Esed b. Furât’ı kastediyor.) Mağrib’e geri dönmesiyle birlikte Hanefî mezhebinin bu bölgede yayıldığını belirtir. Makrîzî de Esed b. Furât’ı İfrîkiyye’nin Hanefî kadısı olarak zikreder ve Hanefîliğin yayılmasında katkısı olduğunu îma eder. Endülüs’te sultanın huzurunda Hanefîlerle Mâlikîler arasında yapılan bir münazarada sultan, Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik’in nereli olduklarını öğrenince “Bize hicret yurdunun âlimi yeter.” diyerek Ebû Hanîfe’nin ashabını huzurundan çıkartmıştır. Hanefî mezhebinin Endülüs’te

²¹⁷² İhsan Abbâs, *Şezerât min kütübin mefkûde fi’l-târîh* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1988), 1/251.

²¹⁷³ Bekir Karadağ, *Mısır Hanefîliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 20-22.

²¹⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsim fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, 236.

yayılmamasının sebebi olarak bu olay gösterilmiştir. Ayrıca Makdisî, Sicilyalıların çoğunun Hanefî olduğunu belirttikten sonra Nîsâbûr'da bazı Kerrâmî meşâyihinin kitaplarında Mağrib'te 700 civarında tekkeleri olduğu bilgisini okuduğunu belirtir.²¹⁷⁵ Makdisî, bu iki bilgiyi arka arkaya vererek Mağrib'te Hanefî mezhebinin Kerrâmîler vasıtasıyla yayıldığını îmâ etmektedir.

4.4. Hanefî Fıkıh Çevrelerinin Karşılaştırılması

Hanefîlik, Irak'ta doğmuş ve diğer bölgelere buradan yayılmış bir fıkıh mezhebidir. Hanefîlik, Mısır ve Kuzey Afrika'ya Ebû Hanîfe'nin öğrencileri tarafından götürülmüştür. Özellikle Mısır'da re'y ekolüne mensup kadıların atanması, mezhebin tanınırlığını arttırmıştır. Ancak bu bölgelerde İmam Mâlik'in öğrencileri ile İmam Şâfiî'nin bizzat kendisinin faaliyet göstermesi, buralarda Hanefîliğin Horasan ve Mâverâünnehir'dekine benzer bir gelişimine engel olduğu görülmektedir. Hanefîlik, Mısır'a Irak'tan giden kadı veya Mısır'a göç edip yerleşen fukahâ ile ulaşmıştır. Özellikle Tahâvî'nin hocalarına bakıldığında Bağdat ve Basra menşeli oldukları görülecektir. *el-Asl*'ın râvilerinin arasında rivâyetleri en çok kabul gören Ebû Süleyman el-Cüzcânî ile Ebû Hafs el-Kebîr ve bunların öğrencilerinin Hanefîliğin Mısır'a girmesi konusunda herhangi bir etkinliği yoktur. Dolayısıyla Mısır Hanefîliği denildiğinde ilk akla gelen Tahâvî'nin telif ettiği eserler ile Mâverâünnehir bölgesinde çalışmalarını yapan Hâkim eş-Şehîd'in teliflerindeki kurucu metinlerin aktarımında lafız veya tarz farkı bulunabilmektedir.²¹⁷⁶

Hanefî eserlerinde Irak meşâyihî denildiğinde genellikle Irak'ta Hanefîlerin liderliğini yapmış, ders halkasının başında bulunmuş ve görüşleri referans kabul edilen fakihler anlaşılmaktadır. Hicrî dördüncü asırda Irak'ta Hanefîlerin liderliğini üstlenen fakihler, genellikle Derbû Abde'de bulunan mescitte ders verirlerdi. Burada Ebû Saîd el-Berdâî ders vermiş, Kerhî de ondan burada fıkıh tahsil etmişti. Bu mescitte Ebû Amr et-Taberî ve kadı Ebû Muhammed Sehl b. İbrahim'den sonra sırasıyla Ebû Ali eş-Şâfiî, Cessâs ve Ebû Bekir el-Hârizmî ders vermiştir. Ebû Amr et-Taberî'nin (ö. 340/951-952) ders

²¹⁷⁵ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, 4/150; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rîfeti'l-ekâlîm*, 237.

²¹⁷⁶ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 54.

verdiği dönemde Kerhî, kendi adıyla anılan mescitte derslerine devam ediyordu.²¹⁷⁷ Cessâs, Bağdat'a döndüğünde önce hocası Kerhî'nin mescidinde ders vermeye başlamış daha sonra Bağdat'ın Süveygatü Gâlib tarafında bulunan Derbû'l-Mukîr'e taşınmış ve burada derslerine devam etmiştir. Daha sonra da Derbû Abde'de bulunan meşhur mescitte ders vermeye başlamıştır.²¹⁷⁸ Derbû Abde'deki ders halkasının başına Ebû Bekir el-Hârizmî'den sonra Saymerî (ö. 436/1045) geçmiştir. Buradaki ders halkasının başına geçenler incelendiğinde onların genellikle Mu'tezilî olmakla itham edildikleri görülecektir. Irak'ta bu ders halkasına alternatif Hanefî ders halkaları da bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Hâzim el-Kâdî ve Ebû Saîd el-Berdaî'nin öğrencisi Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ders halkasıdır. Saymerî, onun Ebû Hâzim el-Kâdî'den en çok istifade eden talebesi olduğunu belirtir.²¹⁷⁹ Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın öğrencileri arasında Kâdî'l-Hameyn Ahmed b. Muhammed de bulunmaktadır. Kaynaklarda Mu'tezile karşıtı olduğu belirtilen bu silsile, diğerinin gölgesinde kalmakla birlikte Irak bölgesinde Ebû Hanîfe'nin temel çizgisini takip edenlerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Kâdî'l-Hameyn'in Kerhî'nin derslerine devam ederken ondan ayrılıp Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın derslerine devam etmesi, bu iki silsile arasındaki anlayış farklılığının varlığına dair bir ip ucu sayılabilir.

İmam Muhammed'in Derbû Ebû Hanîfe'den taşınarak derslerini Derbû Esed'de yaptığına ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin de buradan bir ev satın aldığına değinilmişti. Onun öğrenciliği boyunca, uzunca bir süre burada ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Kurucu imamların öğrencilerinden Ebû Hanîfe'nin çizgisini devam ettiren, Mu'tezilî düşüncüyü benimsemekle itham edilmemiş veya bu düşünceye karşı çıkmış Iraklı fukahânın sayısı bir hayli fazladır. Bunların arasında öne çıkanlar İbrahim b. İshak el-Kûfî (ö. 277/890), Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtey (ö. 280/894), Muhammed b. Zarzûr el-Fârisî (ö. 291/903-904), Ali b. Musa el-Kummî (ö. 305/917), Ahmed b. İsa ez-Zeynebî (öl.?), Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî (öl.?), Kuteybe b. Ziyâd el-Horasânî (öl.?), Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905), Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (ö. 318/930-931), Ahmed b. İshak b. Bühlûl et-Tenûhî (ö. 318/930), Ali b. Muhammed b. Hasan el-Kûfî en-Nehaî (ö. 324/935) ve

²¹⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/111, 2/260; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 2/34-35 (8 numaralı dipnota bk.)

²¹⁷⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 172; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, 1/253.

²¹⁷⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168.

Muhammed b. İsa el-Bağdâdî (ö. 334/945) şeklinde sıralanabilir. Bu çizginin Iraklı son halkası, Nîsâbûr'a yerleşen Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın öğrencisi Kâdî'l-Hameyn olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü Irak'ta Kerhî sonrası onun öğrencileri öne çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde mezhebin merkezi doğuya kaymış ve bu bölgede bir kaç istisna edilirse mezhep literatürüne büyük katkı yapabilen fakihler yetişmemiştir.

Hanefî kaynaklarında Irak meşâyihî denildiğinde genellikle Mu'tezilî fikirlere meyilli fakihler kastedilirken Semerkant meşâyihî denildiğinde çoğunlukla bu bölgelerdeki Mu'tezile karşıtı fakihler kastedilir. Hanefî kaynaklarında "meşâyihî'l-İrâk" kavramının ilk kullanımlarına Debûsî ve Alâeddîn es-Semerkandî'nin eserlerinde rastlanılmaktadır.²¹⁸⁰ "Meşâyihî Semerkand" kavramı ise yine ilk kez Alâeddîn es-Semerkandî tarafından kullanılmış ve İmam Mâturîdî de Semerkant meşâyihî'nin reisi olarak nitelendirilmiştir.²¹⁸¹ "Meşâyihî Belh" kavramının ilk kullanımına Sadruşşehîd ve Alâeddîn es-Semerkandî'nin eserlerinde rastlanılmakla birlikte "meşâyihî Buhara" ve "meşâyihî Mâverâünnehir" kavramlarının ilk kullanımlarına daha geç dönemde Burhâneddin el-Buhârî'nin eserinde rastlanılmaktadır.²¹⁸² "Meşâyihî Horasan" kavramına ise Serahsî'de rastlanılmaktadır.²¹⁸³ Horasan ve Mâverâünnehir, Abbâsîlere bağlı iki farklı yönetim bölgeleridir. Dolayısıyla bunlara izafeten kullanılan meşâyihî kavramı, belli bir hukuk düşüncesi olan fukahâ grubunu kastetmek için değil bölgedeki fakihleri ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Semerkant ve Buhara meşâyihî denildiğinde genellikle Mâverâünnehir bölgesinde görüş ve fetvalarına başvurulmuş Hanefî fukahâ kastedilmektedir. Kerhî'nin çağdaşı olan, Bağdat'ta, kadılık yaptığı Şam'da ve hayatının son zamanlarını geçirdiği Mekke'de bir süre ikamet eden Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın Mâverâünnehir Hanefîlerinin imamı olarak zikredilmesi dikkate şayandır.²¹⁸⁴ Kendisi Ebû Hâzim el-Kâdî ve Ebû Saîd el-Berdaî'den fıkıh öğrenmiş ve Irak Hanefîlerinin imamı olarak kabul edilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın ehli sünnet olduğuna vurgu yapılmış, ancak çağdaşı Kerhî,

²¹⁸⁰ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 319; Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 96, 194, 255, 279.

²¹⁸¹ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 91, 98, 102.

²¹⁸² Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, 1/251, 3/218, 4/17, 4/247; Alâeddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/57, 63, 78; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 3/234, 380, 2/6, 3/103, 412.

²¹⁸³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/149.

²¹⁸⁴ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 7.

Mu‘tezilî olmakla itham edilmiştir. Mu‘tezilî fikirlere şiddetle karşı çıkan Semerkant ve Buhara Hanefîlerinin Kerhî yerine çağdaşı ve kısmen ondan farklı kelamî düşüncelere sahip olan Ebû Tâhir ed-Debbâs’ı imam olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Mâverâünnehir meşâyihinin görüşlerinin onunla paralellik arz etmesi de bunu destekler mahiyettedir.²¹⁸⁵

Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin fetvalarını topladığı Muhammed b. Şucâ‘ es-Selcî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Muhammed b. Seleme el-Belhî, Nusayr b. Yahyâ, Muhammed b. Sellâm, Ahmed b. İsmâ‘ es-Saffâr el-Belhî, Muhammed b. Ahmed el-İskâf el-Belhî, Ali b. Muhammed (Ahmed) el-Fârisî el-Belhî ve Muhammed b. Abdullah el-Hinduvânî, Mâverâünnehir meşâyihini olarak kabul edilir. Bunlara Semerkant ve Buhara şehirlerinden Ebû Hafs es-Sağîr, Ebû Bekir el-Cüzcânî, Ebû Nasr el-İyâzî, Hâkimü’ş-Şehîd ve İmam Mâturîdî gibi fakihler de eklenmelidir. Sonuç olarak meşâyih kavramı fakihler arasında içtihat veya tahrîc yapabilen bir zümreyi ifade etmektedir. Nitekim İbn Âbidîn, vâkıât kavramını “müteahhirîn müçtehitlerinin kendilerine rivâyet bulunmayan konularda sorulan sorulara cevap olarak istinbat ettikleri meseleler” şeklinde tanımlar. Bu tanıma göre meşâyih olarak nitelenen fakihler, içtihat ehliyetine haiz olmalıdır. İbn Âbidîn, bu fakihlerin Ebû Yûsuf veya İmam Muhammed’in ashabı veya ashabının ashabı olduklarını belirtir. Bunlara örnek olarak İsmâ‘ b. Yûsuf, İbn Rüstem, Muhammed b. Semâa, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Hafs el-Buhârî, Muhammed b. Seleme, Muhammed b. Mukâtil, Nusayr b. Yahyâ ve Ebû Nasr Kâsım b. Sellâm’ı gösterir. Bu fakihlerin kurucu imamlara delil ve sebep dâhilinde muhalefet etmediklerine dair ittifak vardır.²¹⁸⁶

Hanefî düşünceye sahip fıkıh havzaları incelendiğinde Irak, Semerkant, Buhara ve Belh, bölgelerinde fukahânın kendi aralarında usûl ve fûrûnun bazı konularında görüş birliğine vardığı görülmektedir. Bu bölgelerdeki fukahânın görüşleri verilirken meşâyihu’l-İrak, meşâyihu Buhâra, meşâyihu Semerkant ve meşâyihu Belh şeklinde verilmektedir. Bu tabirler, o bölge fukahâsının belli konularda ortak tavır geliştirdiğini göstermektedir. Bu manada tespit edilebildiği kadar meşâyih kavramını ilk kullanan fakih Ebü’l-Leys es-Semerkandî’dir.²¹⁸⁷ Meşâyih kavramını ilk kullanan Hanefî usûlcü ise Ebû Zeyd ed-

²¹⁸⁵ Örnek olarak bk. Zeylâî, *Tebyînü’l-hakâik şerhu Kenzü’d-dekâik ve Hâşiyetu’ş-Şilbî*, 1/270.

²¹⁸⁶ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr*, 1/69.

²¹⁸⁷ Örnek olarak bk. Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü’n-Nevâzil*, 2a, 67b.

Debûsî'dir. O, bu kavramı meşâyıhu'l-İrak şeklinde Irak Hanefî fukahâsını kastederek kullanmaktadır.²¹⁸⁸ Günümüze ulaşan ilk usûl eserinin müellifi Cessâs, *el-Fusûl*'de bu kavramı kullanmamıştır. Debûsî'nin bu kullanımı, ilgili mevzuda kendi ilim havzasını ayırttığı şeklinde anlaşılabilir. Bu tür farklılıkların sebebi, genellikle o bölgelerde daha önce ders veren birinci veya ikinci nesil öğrencilerin görüşleridir. Diğer bir sebep ise özellikle fûrû konularında o havzaya ait yerel şartlar ve örftür. Çünkü fukahâ, yaşadığı şehirdeki problemlere çözüm ararken diğer havzalardaki fakihlerden farklı içtihatlar bulunabilmektedir. Meşâyıh kavramının daha çok Horasan ve Mâverâünnehir fukahâsı tarafından kullanılması da bu durumu göstermektedir. Çünkü teşekkül sürecinin sonlarına doğru Irak kendi içinde düşünüldüğünde bu bölgede örf, adet ve teamül çerçevesinde kayda değer bir farklılaşma olmazken Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerinde yerel şartlar gereği daha çok fûrû fıkıhta Irak fukahâsından ayrışmalar olabilmıştır. Bu da o bölgede yaşayan farklı milletlere mensup halklar düşünüldüğünde normal karşılanacaktır. Batıdan doğuya doğru Arap, Fars, Peştu, Afgan, Pak ve Hint kültürleri varken kuzeye doğru farklı Türk ve Moğol kabileleri bulunmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar genel esaslarda farklılıklara rastlanmasa da fûrûnun alt konularında birbirine zıt ve farklı içtihatlar olabilmektedir. Örneğin İmam Muhammed'in *es-Siyer* adlı eserinde şehirlerin aksine köylerde zimmîlerin hac çıkarma ve çan çalma gibi kendilerine mahsus tasarruflarına engel olunmayacağı görüşü, Belh ve Buhara meşâyıhı tarafından farklı anlaşılmıştır. Belh meşâyıhı, İmam Muhammed'in yaşadığı dönemde Kûfe'de, şehirde Müslümanlar, köylerde ise zimmî ve Rafizîlerin yaşaması sebebiyle böyle bir içtihatla bulunduğunu, oysa Belh'te köylerde de Müslümanların yaşaması sebebiyle zimmîlerin bu tür tasarruflarına engel olunması gerektiğini söylemişlerdir. Buhara meşâyıhı ise "köyler" ifadesiyle Müslümanların hâkim olduğu tüm köylerin kastedildiğini, dolayısıyla İmam Muhammed'in görüşünün Buhara'nın köyleri için de geçerli olduğunu savunurlar. Yine zimmî veya Mecusiler, şehirde pazar kurmak veya ibadet yeri yapmak isteseler buna engel olunur. Ancak köyde bunları yapmak isteseler, Belh meşâyıhı, zimmîlerin çoğunlukta olduğu köyler dışında bu isteklerine engel olunacağı, Buhara meşâyıhı ve bunlardan biri olan Ebû Bekir Muhammed b. Fadl ise onların bu isteklerine mâni olunmayacağı görüşündedir.²¹⁸⁹ Bu örnekler, bölgeler arasındaki farklılaşmaları

²¹⁸⁸ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, 319.

²¹⁸⁹ Ebû'l-Mehâsin Kâdîhân Hasan b. Mansûr el-Özkendî, *Fetâvâ Kâdîhân*, haz. Sâlim Mustafa el-Bedrf (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/534-535.

göstermesi açısından önemlidir. Örnekte Belh meşâyihî, İmam Muhammed'in görüşünü Kûfe köyleri için geçerli kabul ederek kendi bölgelerindeki köylerin durumuna uygun bir tağyîrde bulunmuşlardır. Burada kurucu metinlerin yeniden yorumlanarak Semerkant, Buhara ve Belh gibi havzaların yerel şartlarına uyarlanması, nevâzil türü eserlerin bir işlevi olarak nitelendirilebilir. Diğer bir deyişle zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye metnindeki Irak havzasına özel hükümlerin ayıklanarak Semerkant, Buhara ve Belh gibi havzaların yerel şartlarına uygun hükümlerin belirlenmesi ve olmayanların tahrîc edilmesi veya içtihat edilmesi nevâzil türünün bir işlevi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin görüşlerine sıkça yer verdiği Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'a bazı konularda İmam Muhammed'e olan muhalefedinin sebebi sorulduğunda "O da adam, ben de adamım." şeklinde cevap vermiştir.²¹⁹⁰ Bu durum, Horasan ve Mâverâünnehir meşâyihî'nin kendi bölgelerindeki şartlar gereği gerekirse kurucu imamlara muhalefet edebileceğini göstermektedir.

Mezhep içinde nâdir ve zâhir rivâyet ayrımının Horasan ve Mâverâünnehir meşâyihî'nin çalışmaları sonunda oluştuğu görülmektedir. Nitekim Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil* adlı eserini zâhiru'r-rivâye dışında kalan nâdir rivâyetleri toplamak amacıyla kaleme almıştır. Ayrıca o, *Hizânetü'l-Fıkh* adlı eserinde zâhiru'r-rivâyeyi ihtisar etmiştir.²¹⁹¹ Bu tarz çalışmaların Mâverâünnehir bölgesinde yapılması, bu bölgede fakihlerin nâdir ve zâhir rivâyet ayrımına daha erken dönemde gittiklerini göstermektedir. Aynı dönemde Irak meşâhî'nin eserlerinde böyle bir ayrıma rastlanılmamaktadır. Bu kavramlar, sonraki dönemlerde üzerinde ittifak edilen terimlere dönüşmüşlerdir.

Meşâyihî'nin ayrıştığı noktalardan biri, kurucu metinlerdeki ifadelerin delâlet ettiği manalarla ilgili. Örneğin İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'inde Ebû Hanîfe'nin görüşünü zikretmediği durumlarda onun görüşünün tespiti, ihtilaflı bir husustur. Eserin genel üslubuna bakıldığında İmam Muhammed, önce Ebû Hanîfe'nin sonra Ebû Yûsuf'un en sonunda da kendi görüşlerini belirtir. Her üçü bir konuda ittifak etmişlerse isim zikretmeyerek doğrudan meseleyi verir. İmam Muhammed'in Ebû Yûsuf ve akabinde kendi görüşünü belirttiği durumlarda Ebû Hanîfe, kendisiyle mi yoksa Ebû Yûsuf'la mı aynı görüşte olduğu tartışmalıdır. Hasîrî, bu tür durumlarda Belh meşâyihî'nin

²¹⁹⁰ Selahaddîn en-Nâhî, "Mukaddime", *Hizânetü'l-fıkh ve Uyûnü'l-mesâil*, mlf. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (Bağdat: Şeriketu't-Tab' ve'n-Neşri'l-Ehliyye, 1965), 24, 71.

²¹⁹¹ Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", 36/474.

Ebû Yûsuf'un görüşünün aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin de görüşü olduğu, Irak meşâyihinin ise İmam Muhammed'in görüşünün aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Kendisi de Iraklıların görüşünde olduğunu ifade eder.²¹⁹²

Meşâyih'in ayrıştığı bir diğer husus da bir konuda kurucu imamların hangisinin görüşünün alınacağı hususudur. Örneğin Ebû Yûsuf'a göre müşterek bir arazinin ortaklarından birinin kendi payını vakfetmesi caizdir. Belh meşâyih'i da bu görüşü tercih etmiştir. Aynı husus İmam Muhammed'e göre caiz değildir. Buhara meşâyih'i da onun görüşünü benimsemiştir.²¹⁹³

Bazı hususlarda meşâyih'in mütekaddimûn âlimlere muhalefet ettiği görülür. Örneğin Kur'an öğretmek üzere ücretle bir öğretmenin tutulması mütekaddimûn âlimlere göre sahih değildir. Ancak Belh meşâyih'i meseleyi kendi zamanının şartları içinde değerlendirerek buna cevaz verir. Serahsî, Belh meşâyihinin bu konuda Medine ehlinin görüşünü aldığı, kendisinin de süre ve ücretin belirlenmesi kaydıyla buna cevaz verdiği belirtir.²¹⁹⁴ Örneklerde görüldüğü üzere Hanefî mezhebi meşâyihinin görüşleri, coğrafyaya ve zamana bağlı olarak birbirinden farklılaşabilmektedir. Anlaşıldığı kadarı ile meşâyih, kendi bölgesindeki zamanın şartlarına göre tahrîc veya içtihatla bulunabilmektedir. Ancak bu içtihatların mezhebin usûl ve felsefesinin dışına çıktığını söylemek mümkün görünmemektedir.

Irak meşâyih'i, mezhep birikiminden kaideler (asıllar) çıkarıp yeni ortaya çıkan meseleleri bu asıllara kıyas ederek çözüm bulmaya çalışmışlardır. Onlar, burada kullandıkları kıyas ile asıllarla yeni meseleler arasında tazammun ve şumûl ilişkisi kurmayı amaçlamışlardır. Aynı duruma Horasan ve Mâverâünnehir fukahâsında rastlanılmamaktadır. Onlar, yeni meselelere çözüm üretmede farklı bir yol takip etmişlerdir. Özellikle beşinci tabakaya mensup Belh meşâyih'i, yeni meseleleri özellikle bazı Hanefî fukahânın görüşlerine kıyas etme yolunu tercih etmiş ve fıkıh usûlü kaidelerinin dışına çıkmışlardır.²¹⁹⁵

²¹⁹² Nedvî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbigatü'l-fikhi'l-İslâmî*, 104.

²¹⁹³ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/178.

²¹⁹⁴ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 2/226.

²¹⁹⁵ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 270-271.

Kurucu imamların görüşleri arasında tercih yapma hususunda kullanılan kriterler yönüyle Irak ve Mâveâünnehir meşâyihî benzerlik arz etmektedir. Ancak özellikle Belh meşâyihînin yerel halkın örfü sebebiyle kurucu imamların görüşlerini tağyir ve terkine sıkça rastlanmaktadır.²¹⁹⁶

Irak ve Mâverâünnehir meşâyihînin her bir usûl konusundaki görüşlerini ele alıp bunları karşılaştırarak aralarındaki farkları ortaya koymak, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.²¹⁹⁷ Bu nedenle her iki ekolün usûl anlayışının genel bir karşılaştırması yapılacak olup temel hususlardaki farklarına değinilecektir.

Alâeddîn es-Semerkandî, eserinin başında fıkıh usûlünün kelamın bir kolu olduğunu, dolayısıyla bir fıkıh usûlü eserinin müellifinin itikadî görüşlerine uygun düşmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca o, fıkıh usûlü alanında en çok eser verenlerin itikadî konularda kendilerine muhalif olan Mu'tezilîler ile fûrû alanında muhalefet eden ehl-i hadîsin olduğunu ifade eder. Ona göre her iki tarafın fıkıh usûlü eserlerine itimat etmek, hataya yol açabilir. Dolayısıyla her ikisinden de kaçınmak aklen ve şer'an vaciptir. Hanefî fakihler, iki tür usûl kaleme almışlardır. İlki usûl ve fûrû konularına dair son derece sağlam, şeriata ve akla uygunluğuyla öne çıkan eserlerdir. İmam Mâturîdî'nin eserleri bunlara örnektir. Diğerleri ise belli bir araştırma neticesinde ortaya konulmuş, sistemi güzel, ancak mevcut rivâyetlerden fûrû istihracına engel teşkil eden eserlerdir. Bunlar usûl konularının detayları ve muhaliflerin görüşlerine götüren aklî çıkarımlar konusunda mahir olmayanların eserleridir.²¹⁹⁸ Alâeddîn es-Semerkandî, bu açıklamasında İmam Mâturîdî'yi ayrı bir yere koymuş ve onun izinden gidenleri öncelemiştir. Özellikle usûl konularında İmam Mâturîdî gibi düşünmeyenlerin bazı usûl konularının inceliklerinde ve aklın kullanılmasında mahir olmadıklarını îmâ etmektedir. O, bununla daha çok Mu'tezilî fikirlere meyli olan Irak meşâyihîni kastediyor olmalıdır. Dolayısıyla Semerkant ve Irak meşâyihînin ayrıştığı temel husus, fıkıh usûlüne yansıyan kelamî görüşleridir. Her iki grubun kelam alanındaki görüşlerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Alâeddîn es-Semerkandî, eserinin bir çok yerinde Irak meşâyihînin kendilerinden ayrıldıkları

²¹⁹⁶ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, 271.

²¹⁹⁷ Ayrıntılı karşılaştırma için bk. Hazne, *İhtilâfâtü'l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli'l-fikhi'l-Hanefî*, 49-301.

²¹⁹⁸ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 1-3.

hususlarda Mu‘tezile ile benzeştiğini îmâ eder ve Mâverâünnehir ulemâsından olmasına rağmen Debûsî’yi ayrıca belirterek onu Irak meşâyihıyla yan yana zikreder.

Heysem Abdülhamîd Hazne, Irak meşâyihının Mu‘tezile ile zâhir lafızların delâletinin kat‘iyyeti, kalam konuları olan hüsün ve kubuhun akılla bilinebileceği, Allah’ın fiillerinin ta‘lîlinin vucûbiyeti, kulların fiillerinin yaratılması konularında aynı görüşleri paylaşmaları ve illet konusunda da benzer düşüncelere sahip olmaları nedeniyle onlardan etkilendiklerini ileri sürer.²¹⁹⁹ Ayrıca hicrî dördüncü asırda Irak Hanefîlerinin en güçlü temsilcisi Kerhî ve Cessâs’ın tüm konularda olmasa bile bazı konulardaki görüşleri Mu‘tezile ile benzerlik göstermektedir.²²⁰⁰

Irak meşâyihıyla Semerkant meşâyihının usûl konuları ve usûl kaidelerinin üretilmesi hususunda farklılaştıkları görülmektedir. Buna göre Irak Hanefî fukahâsı, kurucu imamlardan gelen rivâyetler ile fûrû meselelerinden tahric yoluyla usûl anlayışlarını ortaya koymuşlardır. Cessâs’ın “mesâillerini üzerine bina ettikleri temel asıl”, “onların mesâilleri bunu gösteriyor”, “...hükümler... onların mesâile verdikleri cevaplara dayanıyor...”, “mesâile verdikleri cevaplarda...” ve “şeyhlerimizin mesâilde lafzın umumunu delil almaları...” gibi ifadeleri bu durumu teyit etmektedir.²²⁰¹ Sonraki dönemlerde adına fukahâ metodu denilecek olan bu yöntem ilk kez Irak Hanefîlerince kullanılarak ortaya bir fıkıh usûlü çıkarılmıştır.

İmam Mâturîdî ve takipçileri (Semerkant meşâyihı), fıkıh usûlü konularını Mu‘tezile ve diğer fırkalarla mücadele çerçevesinde kalamî öncüllerden yola çıkarak ele almışlardır. Onlar, fıkıh konularını ele alırken daima i‘tizal düşüncesinden arındırma gayesi gütmüşlerdir. Fıkıh usûlü, konularını İmam Mâturîdî’nin ortaya koyduğu akâidle ilişkilendirmişlerdir. Dolayısıyla Irak meşâyihı gibi mezhep müktesabatını kullanarak genel kaideler çıkarma yoluna gitmemişlerdir.²²⁰²

²¹⁹⁹ Hazne, *İhtilâfâtü’l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli’l-fikhi’l-Hanefî*, 24; Benzer bir görüş için bk. Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 81-107.

²²⁰⁰ Hazne, *İhtilâfâtü’l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli’l-fikhi’l-Hanefî*, 25-30; Ayrıca bk. Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 109-160.

²²⁰¹ Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, 1/101, 168, 330, 4/69, 147, 256.

²²⁰² Hazne, *İhtilâfâtü’l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli’l-fikhi’l-Hanefî*, 34.

İmam Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin kelimî görüşlerini temelinde i'tizâl düşüncesini her fırsatta eleştirmesi, sonraki dönemlerde bu anlayışa uygun bir usûl tesisi fikrini gündeme getirmiştir. İmam Mâturîdî'nin en önemli takipçilerinden Alâeddîn es-Semerkandî, usûl konularını kelimî konularıyla ilişkilendirerek ele almıştır. Onun hem kelimîcılara hem de fakihlere göre hükmün tanımına yer vermesi, ashabının hükmü Allah'ın ezeli sıfatı olarak tanımladığını belirtmesi, hâdis olan fiilin vacip, hasen, haram, kabîh olmasının Allah'ın hükmüyle sabit olabileceğini ifade etmesi ve konuyu bu bağlamda ele alması örnek olarak verilebilir. Ayrıca Alâeddîn es-Semerkandî, birçok konuda kelimîcilerin tanım ve görüşlerine başvurmuştur.²²⁰³ Lâmişî de aynı metodu izlemiştir.²²⁰⁴ Dolayısıyla Semerkant usûl ekolünün altyapısı, İmam Mâturîdî'nin kelimî düşüncelerine dayanmaktadır. İmam Mâturîdî'nin bir asra yakın ömür sürdüğü düşünüldüğünde onun usûl çalışmalarını hangi tarihte yaptığının belirlenmesi zordur. Bununla birlikte onun Kerhî'den önce vefat etmesi, Mu'tezile karşıtlığı çerçevesinde fıkıh usûlü konularını, kelimî verileri temelinde tartışanın ilk o olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Onun usûlün temel konularından delil ve hüküm bahislerine eserlerinde geniş yer vermemesi, bu konuları doğrudan kelimî ile ilişkilendirmeyişinden kaynaklanabilir. Netice olarak Irak meşâyihinin usûlü, mezhebin fûrû birikiminden tahrîce dayandırması, İmam Mâturîdî ve takipçilerinin ise kelimî verileriyle ilişkilendirmesi her iki meşâyih topluluğu arasındaki bir fark olarak öne çıkmaktadır.

Semerkant meşâyihinin usûl konularını kelimî ilmiyle ilişkilendirmeleri, onların usûlü mütakellimin metoduna göre tesis ettikleri anlamına gelmemektedir. Nitekim onlar usûl konularında Ebû Hanîfe'ye ve diğer kurucu imamlara bağlı kalmaya, ayrıca usûlün de kendi itikadî görüşlerine paralel olmasına özen göstermişlerdir. Onların da çıkış noktası, kurucu imamların fikhî görüşlerinin yanında aynı zamanda onların kelimî görüşleridir.

Semerkant meşâyihinin kelimî ve mantık konularında mütehasıs olmaları, onların fıkıh usûlü kavramlarını tanımlamada Irak meşâyihine göre öne çıkmasını sağlamıştır. İmam Mâturîdî'nin fıkıh, nesh, âm, hâs, emir, nehy, kıyas, illet ve istihsan gibi usûl kavramlarını

²²⁰³ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 17. Alâeddîn es-Semerkandî'nin mütakellimlerin tanım ve görüşlerine başvurduğu hususlar için bk. Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 9, 15, 18, 24, 28, 42, 49, 81, 90, 96, 108, 111, 113, 114, 128, 167, 172, 199, 218, 279, 380, 389, 423, 428, 507, 523, 553, 556, 573, 579, 677, 683, 696, 698.

²²⁰⁴ Örnek olarak emrin sıhhati için iradenin şart olmaması hususa bk. Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh*, 86.

tanımlaması bunun göstergesi olarak görülebilir.²²⁰⁵ Aynı duruma Irak meşâyihinin eserlerinde daha az rastlanır.

Alâeddîn es-Semerkandî ve Lâmişî'nin usûllerinin konu tertibi birbirine benzemekle birlikte her ikisinin bu hususta *Meâhizu's-şerâi*'dan faydalanmış olmaları muhtemeldir. Alâeddîn es-Semerkandî ve Cessâs'ın eserleri dikkate alındığında Irak ile Semerkant ekolleri arasında konuların tertibi açısından farklılık olduğu görülür. Her ne kadar İmam Mâturîdî ve çağdaşı Kerhî'nin günümüze bir usûl eseri gelmemişse de Cessâs ve Alâeddîn es-Semerkandî'nin usûllerindeki konu dizilimine bakılarak bu hususta bir tahmin yürütülebilir. Alâeddîn es-Semerkandî, ilim ve çeşitleri ile eserine başladıktan sonra hükümlerin çeşitleri konusuna geçmiş ve bu bölümde usûlle ilgili kavramların tanımlarını vermiştir.²²⁰⁶ Bu tarzda kavram tanımları Cessâs'ın eserinde yer almaz. Ardından Alâeddîn es-Semerkandî, Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konularına yer verir ve akabinde teâruz konusuna geçerek nesh ve tercih konularını bu başlık altında inceler. Cessâs, eserine lafız bahisleri ile başlayıp akabinde beyan, nesh, haber-i vâhid, sünnet, icmâ, kıyas, istihsan konularıyla devam etmiş ve içtihat-müçtehit konusu ile eserini tamamlamıştır. Alâeddîn es-Semerkandî, Cessâs'ın aksine hüküm bahislerini edille-i erbaadan önce ele almış, beyan ve çeşitlerine yer vermemiştir.²²⁰⁷ Ayrıca Cessâs, konuları daha detaylı bir şekilde ele alarak hacimli bir eser meydana getirmiştir.

Semerkant ve Irak ekolleri arasında bazı konularda fikir ayrılığı bulunmakla birlikte bu ayrılık mezhep dışına itilme boyutuna ulaşmamıştır. Dolayısıyla bu ayrılıkları Irak meşâyihinin salt i'tizâl düşüncesine meyletmelerine dayandırmanın isabetli olmayacağı anlaşılmaktadır.²²⁰⁸ Alâeddîn es-Semerkandî, her ne kadar bazı konularda Irak meşâyihini eleştirse de onları ashapları olarak görmekten imtina etmez.²²⁰⁹ Ayrıca onun itikatları ile yazdıkları usûl eserlerinin uyuşmadığı, usûlün incelikleri ve detayları ile aklî çıkarım hususunda mahir olmadıkları eleştirisinin muhatapları Debûsî, Serahsî ve Pezdevî gibi

²²⁰⁵ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 37; Hazne, *İhtilâfâtü'l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fî usûli'l-fikhi'l-Hanefî*, 34. Örnek olarak İmam Mâturîdî'nin illet tanımına bk. Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh*, 190-191.

²²⁰⁶ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 24-67.

²²⁰⁷ Beyan çeşitleri için bk. Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 2/5-78. Hükümlerin çeşitleri için bk. Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 24 vd.

²²⁰⁸ Mehmet Sait Arvas, "*Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında*" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 65.

²²⁰⁹ Alâeddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 3, 96, 113, 194.

ehl-i sünnet olup usûlde Irak meşâyının metodunu benimseyen fakihler olması kuvvetle muhtemeldir.²²¹⁰ Alâeddîn es-Semerkindî (ö. 539/1144) ve Lâmişî'nin (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı) İmam Mâturîdî'den yaklaşık iki asır sonra onun düşünceleri temelinde i'tizâl düşüncesinden arındırılmış bir ehl-i sünnet usûlü vaz etme girişimi yaygın kabul görmemiş, ve İmam Mâturîdî liderliğinde var olduğunu belirttikleri bir Hanefî-Mâturîdî usûl geleneğini ortaya koyma girişimleri bir kurgu olarak kalmıştır.²²¹¹ Hanefî fıkıh usûlü, Irak meşâyının düşünceleri paralelinde yine Mâverâünnehirli Debûsî (ö. 430/1039), Serahsî (ö. 483/1090-1091) ve Pezdevî (ö. 482/1089) gibi usûlcülerin ellerinde gelişmiş ve bu gelenek mezhep içinde genel kabul görmüştür. Bu durum, Irak meşâyının her ne kadar Mu'tezile kelamıyla bazı düşünceleri benzeşse de onların Mu'tezilî olarak görülmediklerini göstermektedir. Bu manada Pezdevî'nin ashabın hiçbir konuda i'tizâl gibi ehl-i hevanın görüşlerine meyletmedikleri söylemi daha anlamlı hale gelmektedir.²²¹² Ayrıca Serahsî Mu'tezile'yi içtihatı isabet, neshin cevazının şartı ve şer'î illetin tahsisi konularında açıkça eleştirmiştir. Bununla birlikte bazı ashabın şer'î illetin tahsisinin caiz olduğu, bunun selefin metoduna ve ehl-i sünnetin görüşüne aykırı olmadığı iddiasında bulunduğunu, bunun söyleyen açısından büyük bir hata olduğunu ve Mu'tezilî düşünceye meyletmek anlamına geleceğini belirtir.²²¹³ Bu eleştirinin muhataplarından biri de illetin tahsisine cevaz veren Debûsî'dir.²²¹⁴ Serahsî'nin bu tavrından Iraklı Hanefî fakihleri ve takipçilerinin i'tizâl düşüncesinde olmadıkları, aralarında büyük bir hata yaparak bazı hususlarda i'tizâl düşüncesine meyledenlerin çıktığı ve onların görüşlerinin ehl-i sünnete aykırı olduğu sonucu çıkmaktadır. Daha geniş çerçevede mezhep dışına çıkmayı gerektirmeyen ve akademik düşünce farklılığı sadedinde değerlendirilebilecek bu ayrışmalar, Hanefî hukuk düşüncesinin zenginleşmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Mu'tezilî kimliği öne çıkan Hanefîlerin geleneğin dışında tutuldukları rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

²²¹⁰ Alâeddîn es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 1-3.

²²¹¹ Murteza Bedir, "Mâturîdî Fıkıh Usûlü: Gerçek mi? Kurgu mu?", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 414 vd.

²²¹² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/9-10.

²²¹³ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/127, 2/63, 208, 212

²²¹⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 3/303.

4.5. Hicrî Dördüncü Asırda Hanefîliğin İtikadî Yaklaşımlarla Etkileşimi

Fıkıhta Hanefî mezhebine bağlı olan âlimlerin itikadî bakımdan tekdüze bir yaklaşım sergilemedikleri görülmektedir. Konuya ilişkin olarak Leknevî, tarih boyunca Hanefîlerin amelî konularda her ne kadar Ebû Hanîfe'nin düşüncesini takip etseler de itikadî konularda Mürcîî, Mu'tezilî, Şîî ve Zeydî olabildiklerini belirtmiştir. O, Ebû Hanîfe'nin düşünceleri hem fıkıhta hem de itikadî konularda benimseyenlere tam Hanefî denilebileceğini ifade eder.²²¹⁵ Onun düşüncesinin zımnında Hanefîlik sadece amelî bir mezhep değil amelî-itikadî bir mezhep olduğu hem amelde hem de itikatta Ebû Hanîfe'yi takip etmeyenlerin Hanefî kabul edilemeyeceği fikri saklıdır.

Hicrî üçüncü asır ile dördüncü asrın ilk çeyreğinde yaşayan İmam Mâturîdî ve takipçileri, Hanefîliği en başta i'tizâlî düşünce olmak üzere farklı itikadî yaklaşımlardan arındırmaya çalışmışlardır. Aynı dönemlerde Irak ve Mısır'da da benzer düşünceleri paylaşan Hanefî fukahâ bulunmaktadır. Bu dönemde mezhepleri henüz teşekkül etmese de İmam Mâturîdî ve Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin düşünceleri, Hanefîler tarafından yakından takip edilmiştir. Ayrıca Mu'tezile ile etkileşim devam etmiştir.

Usûl kitapları ve İmam Şâfiî'ye reddiyesiyle bilinen Muhammed b. Şucâ'ın öğrencisi Ali b. Musa el-Kummî'nin (ö. 305/917) Mu'tezilî olduğu iddia edilmiş, ancak Kureşî, bu şekilde bir bilgiye yer vermemiştir.²²¹⁶

Kerhî'nin hocası olan ve Irak fukahâsı arasında önemli bir yere sahip olan Ebû Saîd el-Berdaî'nin (ö. 317/930), Mu'tezilî olduğu ileri sürülmüştür.²²¹⁷ Bağdâdî de onun Mu'tezilî bir kelimci ve Hanefî bir fakih olduğunu ifade etmiştir.²²¹⁸ Abdülazîz el-Buhârî ise onun âm lafız konusunda tevakkuf ettiğini ve bu konuda Mu'tezile'den farklı düşündüğünü belirtir.²²¹⁹ Ebû Saîd el-Berdaî, parlak bir münazaracı olup Dâvûd ez-Zâhirî

²²¹⁵ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: el-Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1407), 385-386.

²²¹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/380-381; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, 206; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 165; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 129.

²²¹⁷ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 101.

²²¹⁸ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûluhi*, 4/321.

²²¹⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/299.

ile Bağdat'ta yaptığı bir münazarada başarılı olmuştur.²²²⁰ Kureşî, onun Mu'tezilî olmasıyla ilgili bilgi vermemiştir.

Kerhî'nin kendi döneminde Mu'tezile'nin önde gelenlerinden biri olduğu ifade edilmiştir.²²²¹ Ancak İbnü'l-Murteza, onun adl görüşünü benimsediğini ve Ebû Abdullah el-Basrî'den kelim öğrenildiğini belirterek tümüyle i'tizâl düşüncesinde olmadığını îmâ eder.²²²² Kureşî, onun Mu'tezile ile ilişkisine değinmemiştir. Dolayısıyla Kerhî'nin Mu'tezilî olduğunu söylemek zordur. Horasan fakihlerinden olup bu bölgede meşhur olan Kerhî'nin öğrencisi ve Cessâs'ın hocası Ebû Sehl ez-Zeccâcî'nin Mu'tezilî olduğu iddia edilmiştir.²²²³

Kerhî'nin öğrencisi Cessâs da Mu'tezile ile ilişkilendirilmiştir. Onun bizzat kendisinin kelim kitapları yazdığı, bu durumun kendisini Allah'a yaklaştırdığını söylediği belirtilir.²²²⁴ Özen, çalışmasında Cessâs'ın Mu'tezile ile ilişkisini ortaya koymak için onun Mu'tezile'yle paralel olan ve olmayan görüşlerini tespit etmiş ve Mu'tezilî olmanın kriterinin önemine vurgu yaparak ona Mu'tezilî demenin Sünnî demekten daha gerçekçi olduğunu belirtmiştir.²²²⁵ Kureşî, onun Mu'tezilî görüşlerine temas etmez. Zühd ve verâsıyla öne çıkan Cessâs, aynı zamanda iyi bir hadisçidir. O, Hâkim en-Nîsâbûrî ile birlikte hadis tahsili amacıyla Nîsâbûr'a gitmiştir.²²²⁶ Onun bu özellikleri ve kadılık tekliflerini reddetmesi gerek ulemâ nezdinde gerekse de halk nezdinde itibar sahibi olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla kaynaklarda onun Mu'tezilî görüşleri öne çıkarılmamıştır. Diğer taraftan herhangi bir kelim eseri de günümüze gelmemiştir.

Kaynaklarda meşhur Tenûhî ailesinden Ali b. Muhammed'in Mu'tezilî olduğuna yer verilmiştir.²²²⁷ Kelim ve mantıkla da ilgilenen Ali b. Muhammed, Büveyhîler döneminde kadılık yapmıştır. Cenaze namazını vezir el-Mühellebî'nin kıldırması, onun siyasî otoriteyle yakın ilişkiler kurduğunu göstermektedir.²²²⁸

²²²⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/207.

²²²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 14/85.

²²²² İbnü'l-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 130.

²²²³ İbnü'l-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 130.

²²²⁴ İbnü'l-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 130.

²²²⁵ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkah Usûlünün Yeniden İnşası*, 159-160.

²²²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/85.

²²²⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/372.

²²²⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 25/265-266.

Günümüzde yapılan bir çalışmada burada zikredilen fakihler dışında Ahmed b. Zebihrad en-Sîrâfî (ö. 344/955), Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî (ö. 371/981-982), Ebû Nasr en-Nesefî (ö. 374/984), Muhammed b. Abdurrahman (ö. 380/990), el-Kâ'bî (ö. 319/931), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-980), Ebü'l-Kâsım İbn Sühleveyh (öl.?), Ebû Bekir el-Buhârî (öl.?), Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdekî (ö. 347/958-959) Ebû Abdullah b. ed-Dâî (ö. 360/971) Ebü'l-Hasen el-Ezrak et-Tenûhî (ö. 378/988) Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö. 388/998) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Huneyf'in (öl.?) Mu'tezilî ve Hanefî oldukları tespitinde bulunulmuştur.²²²⁹

Mu'tezilî âlimlerin fıkıhta sadece Hanefî mezhebini benimsedikleri görüşü, gerçekçi görünmemektedir. İtikadî alanda Mu'tezilî düşüncüyü benimseyip fıkıhta Şâfiî olan âlimler de bulunmaktadır.²²³⁰ Hicrî üçüncü yüzyıla kadar Mu'tezilîlerin Hanefîlerle ilişki içinde oldukları bilinmekle birlikte Büveyhîlerin Bağdat'ta etkin olmasıyla birlikte Mu'tezilîlerin Şâfiîlerle de somut ilişkiler kurdukları görülmektedir. Şâfiî âlim İbn Süreyc'in (ö. 306/918) Mu'tezile'nin adl görüşünü benimsediği, Şâfiî Ebü'l-Hüseyn et-Tavâif'in (ö. 368/978-979) Mu'tezilî olduğu, Ebü'l-Hasen el-Cürcânî'nin (ö. 392/1001-1002) Mu'tezile keliması ile Şâfiî fikhını bir araya getirdiği, Kadı Ebû Bişr el-Cürcânî ve Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) Mu'tezilî olmakla beraber, fıkıhta Şâfiî mezhebini benimsedikleri belirtilmektedir.²²³¹ Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm süren İhşidlerin kurucu hükümdarı Ebû Bekir Muhammed b. Tuğç (ö. 334/946), Şâfiî ve aynı zamanda Mu'tezile meşâyihindandır.²²³² O, *el-İcma* adlı bir eser telif etmiştir.²²³³ Büveyhîler döneminde özellikle Mu'tezilî olan fukahâyı kadılık görevi verilmesi, Şîî imâmet teorisine karşı çıkan ehl-i sünnete karşı Şîî-Mu'tezilî ittifakı girişimi olarak görülebilir. Ayrıca ahhârî özellik taşıyan Şia kelimâ düşüncesinin çokça eleştirilmesi, onların akılcı Mu'tezile kelimâından etkilenmelerine sebep olmuştur. Bu konuda yapılan bazı

²²²⁹ Bilgi için bk. Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 223 vd.

²²³⁰ Geniş bilgi için bk. Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "İ'tizâl Fikri Nispet Edilen Şâfiî Şahıslar ve Fıkıhta Şâfiîliği Benimseyen Mu'tezilî Şahıslar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Bahar 2019), 76-111.

²²³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 83-86.

²²³² Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 5/399.

²²³³ Duveyhî, *İlmü usûlî'l-fikh mine't-tedvîn ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbii'l-hicrî*, 727.

çalışmalarda Şia ve Mu'tezile'nin bazı kelam konularında aynı zeminde buluştukları tespit edilmiştir.²²³⁴

Mihne sonrasında Mu'tezile, devlet ve ulemâ nezdinde itibarını kaybetmiş ve karşı mihneye maruz kalmıştı. Bu dönemde onların daha rahat olabilecekleri doğu bölgelerine göç ettikleri veya kaçtıkları görülmektedir. Bu durum, dördüncü asrın ilk çeyreğinin sonunda Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Bağdat'ta Abbâsîlerin etkinliğinin azalmasıyla birlikte Mu'tezile üzerindeki baskı da kalkmıştır. Büveyhîlerin emiri Adudüddavle'nin i'tizâl düşüncesine yakın olmasının, ayrıca Şîî itikadî düşüncesinin Mu'tezile'den etkilenmesinin, baskının kalkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Bağdat'ta Büveyhî hâkimiyetinden sonra Mu'tezile, tekrar devlet desteğine kavuşmuş görünmektedir. Mu'tezilî düşünceye sahip olduğu bilinen Bağdat Büveyhî lideri Adudüddavle'nin Hûzistan'da Basra'dakine benzer Mu'tezile kelamının okutulduğu bir Dârü'l-Kütüb inşa ettirmesi, bu desteğin bariz örneklerindendir.²²³⁵ Bir diğer örnek ise onun meclisinde Şîrâz kâdîkudâtı Ebû Sa'd Bîşr b. Hüseyin, Bağdat Mu'tezilîlerinin lideri Ahdeb, Basra Mu'tezilîlerinin lideri Ebû İshak en-Nasîbînî ve Ebû'l-Hasen Muhammed b. Şucâ'nın toplanıp münazara ve müzakere yapmalarıdır.²²³⁶

Büveyhîlerin zayıflaması ile birlikte Mu'tezile tekrar baskı altına alınmıştır. Hicrî 408 yılında halife Kâdir Billâh, Hanefî-Mu'tezilî âlimlerden tövbe etmelerini, i'tizâl görüşlerinden rücu edip uzak durmalarını, derslerinde, konuşmalarında ve münazaralarda Mu'tezilî söylemde bulunmamalarını istemiş, aksi halde cezalandırılacaklarını belirtmiştir.²²³⁷ Abdüssamed taraftarlarından bir grubun camiye gelerek Mu'tezilî âlim Ebû Ali b. Velîd'e küfür ve lanet etmeleri, Cuma günü olmasına rağmen onu namazdan

²²³⁴ Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*, 43; Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şia Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", 291-327; Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şia Arasında Fikri Bağlantı Meselesi İlahî Adalet İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", 264-293. Ayrıca Şia-Mu'tezile etkileşimi için bk. Hulûsi Arslan, *İslâm Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerîf el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017).

²²³⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fî tevârihi'l-a'yân*, 17/535; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 413.

²²³⁶ Rivâyetin devamında bu mecliste ehl-i sünnetten hiç kimsenin bulunmadığı ve Mu'tezilî şeytanların burada toplandığı ifade edilmiştir. Bk. Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *İ'câzü'l-Kur'an*, mlf. Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkîllânî (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1997), 22. Ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 3/123; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, 7/51 vd.

²²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 15/125.

alıkoymaları ve ders yapmasına mani olmaları, hatta onu tekfir etmeleri, Mu'tezile'ye karşı takınılan tutumu açık bir şekilde göstermektedir.²²³⁸

Mu'tezile mensuplarının amelî konularda çoğunlukla Ebû Hanîfe'nin hukuk düşüncesini tercih etmelerinin farklı sebepleri olabilir. Bunlardan biri ehl-i re'y ders halkalarının ehl-i hadîsin aksine daha özgür bir ders ve tartışma ortamı sağlamalarıdır. Daha önce belirtildiği üzere ehl-i hadîsin ders halkalarında, genellikle kendileri gibi düşünmeyen ve farazî soru soran öğrenciler dışlanmış, hatta onların derslere katılmalarına izin verilmemiştir. Oysa ehl-i re'yin ders halkalarına herkes katılabiliyor ve istediği şekilde soru sorabiliyordu. Bu durum gerek Ebû Hanîfe gerekse öğrencileri, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ders halkalarında devam etmiştir. Diğer taraftan onlar farklı görüşlere sapan öğrencilerini uyarmaktan da geri durmamışlardır. Re'y geleneğinin sağladığı taassuptan uzak ders ortamı gerek Mu'tezile gerekse Mürchie gibi fırkaların amelde Hanefî düşüncüyü benimsemelerine sebebiyet vermiştir.

Bir diğer sebep de Hanefî düşüncenin, üzerine bina edildiği temel felsefe gereği akla önem vermesidir. Hanefîler, akılla nakil arasında bir denge oluşturmaya özen göstermiş, akli ne olması gerekenden fazla öne geçirmiş ne de vahyi aklın anlayamayacağı değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Buna mukabil Mu'tezile, akla önem vermede bir adım daha ileri giderek akli vahyin önüne geçirmiş ve akli bilginin temel kaynağı olarak görmüştür. Her iki düşüncenin ortak bir zeminde buluşması, Mu'tezile'nin amelî konularda Hanefî düşüncüyü seçmesine neden olmuş, ayrıca her iki disiplinin bazı usûl ve kelim konularında düşüncelerinin kesişmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı itikadî bir mezhep olan Mu'tezile mensuplarının, disiplinler arasında kendilerine yakın gördükleri Hanefî düşüncüyü amelî mezhepleri olarak seçmeleri doğal karşılanmalıdır. Diğer taraftan bu kesişme, bir çok Hanefî fukahânın Mu'tezilî olmakla itham edilmesine yol açmıştır. Ancak itham edilen fukahânın Mu'tezile'nin tüm görüşlerini benimsememesi ve sadece bir kısım konularda onlarla benzeşmesi, gelenekte onların Mu'tezilî oldukları şeklinde algılanmamış, ancak rakipleri tarafından yapılan Mu'tezilî oldukları ithamlarından da kurtulamamışlardır. Mu'tezile'ye mensup bir kesimin amelî konularda Hanefî olmaları, tüm Mu'tezile mensuplarının Hanefî olduğu anlamına gelmediği gibi Irak fukahâsı özelinde dahi olsa tüm Iraklı Hanefîlerin Mu'tezilî

²²³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi 'l-ümem ve 'l-mulûk*, 16/88.

olmalarını da gerektirmez. Kaldı ki daha önce belirtildiği üzere Mu'tezile'nin temel düşüncelerinden biri olan halku'l-Kur'an görüşünü kabul edenlerin kâfir olacağını belirten Hanefî fakihler bulunmaktadır. Ayrıca gerek Irak'ta gerekse de diğer bölgelerde her dönemde Ebû Hanîfe'nin hem amelî hem de itikadî görüşlerinin sıkı takipçisi olan fakihler var olagelmıştır. Zaman zaman Mu'tezilî söylemden etkilenen veya onların görüşlerinin bir kısmını yahut da Mu'tezilî denilebilecek kadar büyük bir çoğunluğunu benimseyen fakihler çıkmıştır. Bunların arasında sadece Hanefî değil Şâfiî ve Zeydî fakihler de bulunmaktadır. Ezcümle Iraklı Hanefî fukahânın bir bütün olarak itikatta Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimsediğini söylemek, mümkün görünmemektedir.

İbrahim Aslan, Mu'tezile mensuplarının genellikle Hanefî düşünceyi tercih etmelerinde özellikle Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren ehl-i re'yi desteklemelerinin etkili olduğunu ileri sürer.²²³⁹ Büveyhîlerin Bağdat'ı işgaliyle birlikte Mu'tezile'nin onlarla olumlu ilişkiler geliştirmesi, Mu'tezilenin her dönemde devlet desteğini önemseydiğini göstermektedir. Diğer taraftan mihne sonrası dönemden Büveyhîlerin Abbâsî hilâfetine yaptıkları baskının zayıfladığı ve halifenin Mu'tezilî âlimleri tövbeye çağırdığı hicrî dördüncü asrın başlarına kadar ehl-i hadis âlimleri arasında i'tizâl düşüncesini benimseyenlerin çıkması, bu durumu desteklemektedir.

Gerek Mu'tezilî, gerekse de ehl-i sünnet tarafından bid'atçı olarak teyit edilen diğer fırkalar ve amelî konularda Hanefî olan mensupları, Hanefî temel çizgisinin dışında tutulmaya özen gösterilmiştir. Bu anlamda sonraki dönemlerde birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin Nesefî, Ebû Bekir el-İyâzî'nin Semerkant halkına ehl-i sünnet mezhebine sarılmaları ve Mu'tezile gibi ehl-i hevâ ve bid'ata yaklaşmamalarını tavsiye ettiğini, Mu'tezile ile kendileri arasındaki ihtilafları konu edinen *el-Mesâilü'l-aşaru'l-İyâziyye*'i kaleme aldığını belirtir.²²⁴⁰ Mezkûr metin, 10 maddelik bir bildiri olup o dönemde eşine rastlanmayan bir uygulama yapılarak çarşı ve pazarlarda dağıtılmıştır.²²⁴¹ Bu metinde Ebû Bekir el-İyâzî, ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki farkları 10 maddede özetlemiş ve halkı Mu'tezile konusunda uyarmayı amaçlamıştır. Diğer bir örnek de İmam

²²³⁹ İbrahim Aslan, "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", *Journal of Islamic Research* 27/1 (2016), 88.

²²⁴⁰ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 357.

²²⁴¹ Bu bildiri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mavediünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.

Mâturîdî'nin bütün eserlerinde i'tizâlî düşünce gibi ehl-i hevanın görüş ve düşüncelerini çürütmeye çalışmasıdır. Aynı tutum onun takipçileri tarafından devam ettirilmiştir. Ayrıca Mısır'da Tahâvî'nin çalışmaları da göz önünde bulundurulmalıdır. Nesefî, özellikle Horasan ve Mâvrâünnehir bölgelerinde yapılan çalışmaların da etkisiyle önceki dönemlerde i'tizâlî düşünceye meyleden Hanefîlerin artık bu düşünceden uzak durduğu tespiti yapar.²²⁴²

Çeşitli kaynaklarda Hanefîlerin, özellikle usûlde Mu'tezile ile etkileşime girdiği iddia edilmiştir. Buna karşın Pezdevî, ashabın gerek *el-Mebsût*'ta gerekse de *el-Mebsût* dışında bulunan çeşitli mesâilinin Mu'tezilî veya sair hevâ fırkalarının herhangi bir görüşüne meyletmediklerini belirtir.²²⁴³ Pezdevî, “ashap” ile sadece kurucu imamları ve “*el-Mebsût* dışındaki mesâil” ile de kurucu imamların *el-Mebsût*'a dâhil edilmeyen mesâilini değil, kendi dönemine kadar Hanefî düşünceyi temsil eden tüm fukahâ ve onların görüşlerini kastediyor görünmektedir. Pezdevî'nin Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının mesâilde Mu'tezile'ye meyletmedikleri tespiti esas alındığında büyük oranda mesâilden tahrîc edilerek vaz edilen Hanefî usûlünün de Mu'tezilî düşünceden etkilenmemiş olduğu anlaşılır.

Hanefî fakihlerden en çok Mu'tezilî ithamına maruz kalanlar, Irak Hanefîleridir. Diğer bölgelerde bu türden ithamlara sık rastlanmaz. Irak Hanefî geleneği incelendiğinde mihne sürecine kadar Mu'tezilî herhangi bir görüşü benimsemenin bir sorun teşkil etmediği görülmektedir. Asıl problem, mihne sonrasında başlamaktadır. Hanefî olduğu belirtilen İbn Ebû Duâd'ın mihne sürecinde etkin rol alması, mihne sonrasında onunla irtibatlı olan âlimlerin itibar suikastlarına maruz kalmalarına sebep olmuştur. Hassâf'ın kadı olması fikrine karşı çıkılması bunun tezahürüdür.²²⁴⁴ Mihne sonrası dönemde i'tizâlî düşüncelere meyli olanların veya bu düşünceye sahip olup propagandist bir tavır takınmayanların gerek Hanefî ulemâ gerekse de ehl-i hadîs tarafından tepkiyle karşılanmadıkları görülmektedir. Bu dönemlerde Mu'tezilî olmakla itham edilen Hanefî fukahânın bir diğer özelliği de akademik ağırlıklarının bulunması ve sahip oldukları ilme saygı duyulmasıdır. Kerhî ve Cessâs'ın i'tizâlî eğilimleri olduğu iddia edilmesine rağmen gerek Hanefî geleneği içinde gerekse de diğer ulemâ tarafından dışlanmaması, onların akademik

²²⁴² Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 356.

²²⁴³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*, 1/9-10.

²²⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/123-124.

ağırlıkları ve propagandist bir tavır içinde olmamalarından kaynaklanmıştır. Ayrıca onların kadılık gibi makamları reddederek ilkeli bir duruş sergilemeleri, takva ve verâlarıyla ön plana çıkmaları, bu duruma olumlu etkide bulunmuştur. Ayrıca Kerhî'nin i'tizâl düşüncesi yönüyle bir kaygısı olsaydı ders halkasının başına i'tizâlî düşünce ile ilgisi bulunmayan öğrencisi Ebû Ali eş-Şâî'nin geçmesini ve Hanefî müktesabatının ondan ezberlenmesini istemezdi.²²⁴⁵

İbn Ebû Duâd, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve Ka'bî gibi itizâl düşüncesini taassup haline getirip propagandist tutum sergileyen fakihlerin Hanefî geleneği tarafından sahiplenilmeyip dışlandıkları görülmektedir. Nitekim İmam Mâturîdî, Ka'bî'ye i'tizâlî düşüncelerinden dolayı reddiyeler yazmıştır. Diğer taraftan sonraki dönemlerde kaynaklarda yer alan Mu'tezilî ithamlarının bir çoğunun mezhep taassubundan kaynaklanan iftiralar olduğu hatırd tutulmalıdır. Kerhî ve Cessâs gibi Mu'tezile'ye meyleden fakihlerin kelamcı değil, hukukçu kimlikleri ön plandadır. Ayrıca bu fakihler, kurucu imamların hukuk felsefeleri doğrultusunda fıkıh merkeze almışlardır.²²⁴⁶

M. Sait Arvas, Hanefî usûlcülerin Mu'tezile ile etkileştikleri konularda usûlü, salt Mu'tezilî düşünce üzerine bina etmedikleri tespitinde bulunmuştur.²²⁴⁷ Her ne kadar bu etkileşimin varlığı kabul edilse de Hanefî usûlünün asıl zemini, kurucu imamların görüşleridir. Onlar ulaştıkları usûl kaidelerini kurucu imamların görüşlerine dayandırmış veya onların mesâilinden tahrîc etmişlerdir. Nitekim Hanefî usûlünün tedvin felsefesi, fûrûnun belli bir sistem dâhilinde üretildiğinin ortaya konulmasıdır. Her iki disiplinin akla biçtikleri rolün benzerliği, onların bazı konularda yakın görüşte olmalarına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla özellikle Irak meşâyihinin Mu'tezile kelamına meylettikleri, ancak aralarındaki bu etkileşimin bazı usûl konularına münhasır kaldığı ve fûrû mesâilde sonuca tesir edecek düzeyde olmadığı sonucuna varılabilir.²²⁴⁸

Arvas, Hanefî-Mu'tezile etkileşiminde öne çıkan temel konuların hükmün kaynağı olarak akıl, şer'î illet ve içtihatta hata ve isabet konuları olduğunu belirtir.²²⁴⁹ Bu konuların kelam ilmi çerçevesinde tartışıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, Hanefî

²²⁴⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 168.

²²⁴⁶ Arvas, "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi*, 233-234.

²²⁴⁷ Arvas, "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi*, 234.

²²⁴⁸ Konuyla ilgili geniş değerlendirme için bk. Arvas, "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi*.

²²⁴⁹ Arvas, "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi*, 120-232.

usûlünün mezhep müktesebatından çıkarılarak fûrûdan sonra tedvin edilmesi, Hanefîlerde mezkûr konuların i'tizâlî bakış açısıyla ortaya koyulduğu hususunu desteklemeyip aksine bu konuların Hanefî usûlcüler tarafından özgün bir şekilde ortaya konulduğunu göstermektedir. Öte yandan akla önem veren bu iki mezhebin bazı konularda ortak görüşler ileri sürmesi olağan bir durumdur.

Teşekkül döneminde Hanefî düşüncenin Mâturîdîlikle ilişkisinden bahsetmek, Mâturîdîliğin teşekkülünün sonraki dönemlerde gerçekleşmesi sebebiyle mümkün değildir. Ancak İmam Mâturîdî, hocaları ve öğrencilerinin kendi dönemlerindeki diğer Hanefîlerle ilişkisinden bahsedilebilir. Semerkant meşâyihî kapsamında isminden söz edilen İmam Mâturîdî, hocaları ve talebeleri, Ebû Hanîfe'nin fikhî ve kelamî görüşlerine sıkıca bağlıdır. Onlar Ebû Hanîfe'nin temel düşüncesini korumak, bu düşüncüyü bozacak eklemlemeleri engellemek için büyük çaba göstermişler ve Mu'tezile, Neccâriyye ve Kerrâmiyye gibi fırkalarla mücadele etmişlerdir.

İmam Mâturîdî'nin temel referans kabul ettiği Ebû Hanîfe'nin fikhî ve kelamî düşünceleri, onun vefatından sonra bazı öğrencileri tarafından aktarıla gelmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî düşüncesini üzerine bina ettiği ircâ düşüncesi, büyük günah işleyenlerin durumunun ötelenmesi ve Allah'a bırakılması esasına dayanıyordu. Dolayısıyla büyük günah işlemeleri sebebiyle sahâbeyi tekfirin önüne geçilmişti. Ancak Hanefî düşünceye sahip olan bazı gruplar, Ebû Hanîfe'nin bu tarz düşüncelerinden uzaklaşmışlardır. Yahut yayılma gayesiyle kendi düşüncelerini Ebû Hanîfe'ye isnad etmeye çalışan fırkalar türemiştir.

Hanefî fakih ve kelimci Muhammed b. Yemân'ın (ö. 268/881-882) *er-Red alâ Kerrâmiyye* adlı bir eser kaleme alması, Kerrâmiyye'nin Hanefî temel çizgisinin dışına çıktığını göstermektedir. Ebû Nasr el-İyâzî'nin Mu'tezile ve Neccâriyye'nin Allah'ın sıfatları hakkında ileri sürdükleri tezlerini delilleriyle çürütmeye çalıştığı eseri *Kitâbü'l-Musannef fî mes'eleti's-sıfat* adlı eseri de aynı kapsamdadır. Ebû Nasr el-İyâzî, Ebû Bekir el-Cüzcânî - Ebû Süleyman el-Cüzcânî - İmam Muhammed yoluyla Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini öğrenmiştir. Onun Mu'tezile ve Neccâriyye'ye eleştiri yapması onların da temel Hanefî çizgisinin dışında olduklarına kanaat getirmesi sebebiyle olmalıdır. Bu tarz eserlerin temel Hanefî çizgisini korumayı amaçladığını söyleyebiliriz.

Hicrî üçüncü asırda Hanefî temel çizgisinde kelim ve fıkıh düşüncesinin bir bütün halinde korunmaya çalışıldığı, bu noktada henüz bir ayrıştırma veya kelim noktasında bir sistemleştirme çalışmasının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak dördüncü asırda İmam Mâturîdî ve takipçilerinin bu yönde çalışmalar yaptığı gözlenmektedir. O, çalışma ve telifleriyle bid'at fırkalarının karşısında olmuş ve onları Hanefilikten ayrıştırmaya özen göstermiştir. Özellikle Hanefî kimlikleriyle bilinen Mu'tezile, Neccâriyye ve Kerramiyye gibi fırkaların iddialarını çürütmek üzere reddiyeler yazması ve eserlerinde onları eleştirmesi, onun asıl amacının Hanefî temel çizgisini korumak olduğunu göstermektedir. İmam Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'nin temel felsefesi doğrultusunda yaptığı çalışmalar, kendisinden sonra kendi adını taşıyan itikadî mezhebin teşekkülünü sağlamıştır.

Hicrî dördüncü asrın sonlarında Eş'ariyye, Küllabiyye'yi içine alarak teşekkülünü tamamlamıştır.²²⁵⁰ Eş'arîlik, Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) çalışmalarıyla Irak bölgesinde, İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) çalışmalarıyla da 360/970 yılından sonra İsfahan ve Nîsâbûr'da tanınmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır.²²⁵¹ Çalışmamızın sınırları çerçevesinde, o tarihlerde Hanefî, Eş'arî etkileşiminden bahsetmek mümkün görünmemektedir.

4.6. Mezhebin Kurumsal Kimlik Kazanması

4.6.1. Teşekkül Döneminde Mezhebe Aidiyet Kavramları

İlk dönemlerden itibaren gerek re'y geleneği âlimlerini gerekse de sonraki dönemlerde Hanefî düşüncüyü benimseyen âlimleri ifade etmek için çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bunlardan “ehl-i Kûfe” kavramı, Abdullah b. Mes'ûd'un ashabı için kullanılmıştır. Ayrıca Iraklı âlimler kastedilerek “ehl-i Irak” kavramı da kullanılmıştır.²²⁵² İmam Muhammed, her iki kavramı re'y geleneği fukahâsı manasında kullanmıştır.²²⁵³ Sonraki dönemlerde her iki kavramın sözlük anlamları yanında “re'y geleneğine mensup fukahâ”

²²⁵⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 37.

²²⁵¹ Yavuz, “Eş'ariyye”, 11/448; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/495.

²²⁵² Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1323), 5/9, 37; Şâfiî, *el-Ümm*, 2/150, 4/121, 7/27, 133, 148; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr fî fıkhi mezhebi'l-imâmi's-Şâfiî*, thk. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 2/243, 512, 3/18, 6/511, 7/82, 166, 8/298, 320, 11/39, 12/290.

²²⁵³ Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, 1/169, 191, 497, 3/30, 4/82.

anlamında uzun bir süre kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca “el-İrâkıyyûn” veya “el-Kûfiyyûn” ifadeleri de ehl-i re’y fukahâsını kastetmek üzere yaygın bir şekilde kullanılmıştır.²²⁵⁴

Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemde re’y geleneğine mensup âlimler “ehl-i re’y”, “sâhibü’r-re’y” veya “ashabü’r-re’y” gibi kavramlarla isimlendirilmişlerdir. Örneğin İmam Şâfiî, “ehl-i re’y” kavramını bu anlamda kullanmıştır.²²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel’in “ashabü’r-re’y” kavramını, eleştirel bir tarzda aynı manada kullandığı anlaşılmaktadır.²²⁵⁶ Ayrıca bir rivâyette onun Basra’da Osman el-Bettî, Medine’de Rebîâtürre’y ve Kûfe’de Ebû Hanîfe’yi “ashabü’r-re’y olarak nitelediği belirtilmiştir.²²⁵⁷ Ebû Yûsuf, “ehl-i re’y” kavramını istişare edilecek kişi anlamında kullanmıştır.²²⁵⁸ Herevî de (ö. 224/838) Iraklı fakihleri kastederek “ashâbü’r-re’y” ve “ehl-i re’y” kavramlarını kullanmıştır.²²⁵⁹ Ukberî, re’yin “kıyas” anlamına geldiğini, bu nedenle Ebû Hanîfe’nin ashabına “ashâbü’r-re’y” denildiğini dile getirir.²²⁶⁰

Kaynaklarda bir öğrencinin bir âlimden fıkıh tahsil ettiğini belirtmek üzere “تفقه علي” fiili yaygın bir şekilde kullanılmıştır.²²⁶¹ Fıkıh tahsiline has kılınan bu kavramla öğrencilerin hadis veya diğer ilimleri tahsilinden bir ayırıştırma sağlanmıştır. Özellikle bu kavram üzerinden fıkıh ilminin tahsilinde hoca-talebe ilişkileri takip edilebilmektedir.

Kaynaklarda bir âlime intisap ettiğini açıkça belirten kavramlardan biri de “bırakmamak, ısrarla devam etmek ve yanından ayrılmamak” gibi anlamlara gelen “لزم” fiilidir. Bu kavram, bir öğrencinin hocasından sadece fıkıh öğrenmesini değil, aynı zamanda onun metodunu benimsediği ve ona tâbi olduğu anlamını da içermektedir.²²⁶² Hoca-talebe

²²⁵⁴ Örnek olarak bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 1/205, 207, 4/9, 64, 155, 297, 6/208, 7/295; Basrî, *el-Mu’temed fî usûli’l-fıkıh*, 1/285, 286, 308; Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 1/31, 74, 177; Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/214, Kudûrî, *et-Tecrîd*, 2/501, 519, 585.

²²⁵⁵ Şâfiî, *el-Ümm*, 3/214, 6/232.

²²⁵⁶ Hâlid er-Ribât vd. *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (el-Akîde)* (Mısır: Dâru’l-Felâh, 2009), 3/570.

²²⁵⁷ Ribât, *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (Usûlü’l-fıkıh)*, 5/160.

²²⁵⁸ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 222.

²²⁵⁹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *et-Tuhûr*, thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selman (Cidde: Mektebetü’s-Sahâbe, 1994), 225, 234, 242.

²²⁶⁰ Ebû Ali Hasan b. Şihâb el-Ukberî, *er-Risâle fî’l-usûl*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadîr (Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, 1992), 125.

²²⁶¹ Örnek olarak bk. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/279, 2/195, 228.

²²⁶² Örnek olarak bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/239; Dîneverî, *el-Meârif*, 1/499; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 252. Fiilin Türkçe anlamı için bk. Serdar Mutçalı, *el-Mu’cemu’l-Arabiyyi’l-hadîs* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 794.

ilişkisini gösteren diğer bir kavram da “اختلف الي” fiilidir. Fiilin sözlükteki anlamlarından biri “birine sık sık gidip gelmek, bir süre onunla oturup kalmak” şeklindedir. Bu anlamına binaen bir öğrencinin hocasının yanında bir süre kalıp ondan fıkıh tahsil etmesi anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²²⁶³ Bu kavramlar, fakihlerin hoca-talebe ilişkilerinin izlenmesine imkân vermektedir. Ayrıca kaynaklarda hoca-talebe ilişkisini gösteren “اخذ عنه العلم” (Ondan ilim öğrendi.) veya “اخذ عنه الفقه” (Ondan fıkıh tahsil etti.) şeklinde daha genel ifadeler de kullanılmıştır.²²⁶⁴

Hanefîlerin liderliğini üstlendiği fakihler için “انتهت رئاسة أصحاب أبي حنيفة” (Ebû Hanîfe’nin ashabının liderliği ona intikal etmişti.) tabiri kullanılmıştır.²²⁶⁵ Bu tabirle söz konusu fakihin kendi döneminde Hanefî fukahâyâ akademik anlamda liderlik ettiği, onun içtihat ve görüşlerinin genel kabul gördüğü anlatılmak istenmektedir. Bu tabir, teşekkül döneminde Ebû Saîd el-Berdaî, Ebû Hâzim el-Kâdî, Hassâf, Ebû Hafs el-Kebîr, Ebû Hafs es-Sağîr, Tahâvî, Kerhî ve Cessâs için kullanılmıştır. Ayrıca fetva konusunda mezkûr isimlere muhalefet edenler nazarı itibara alınmazdı.²²⁶⁶

Ebû Hanîfe’den ders alan, onun ders halkasında bulunan ve onun düşüncelerini benimseyen öğrencileri veya ders arkadaşları “sâhibu Ebî Hanîfe” kavramıyla nitelendirilmiştir. Ebû Münzir el-Kelbî (ö. 204/819-820), Ebû Hanîfe’nin öğrencisi Esed b. Amr için bu kavramı kullanmıştır.²²⁶⁷ Aynı kavram Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe’nin bütün öğrencileri için de kullanılmıştır.²²⁶⁸ “Sâhibu Ebî Hanîfe” kavramının teşekkül dönemi ve sonraki dönem kaynaklarında Ebû Hanîfe’ye bir dönem öğrencilik yapan ve onun düşüncesini benimseyen fakihler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki kullanımı incelendiğinde bu kavramla Ebû Hanîfe’den kısa süreli ders alanlar değil onunla nitelikli teşriki mesai yapan ve uzunca bir dönem onun derslerine devam eden öğrencilerinin kastedildiği görülmektedir. “Sâhibu Ebî

²²⁶³ Örnek olarak bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/400; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/82. Fiilin Türkçe anlamı için bk. Mutçalı, *el-Mu'cemu'l-Arabîyyi'l-hadîs*, 244.

²²⁶⁴ Örnek olarak bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 155; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/302, 318, 337, 2/37, 404; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/618.

²²⁶⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 166, 168.

²²⁶⁶ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 9/225; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 166, 168; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 8/11; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/344.

²²⁶⁷ Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Nesebu ma'd ve'l-Yemeni'l-kebîr*, thk. Nâcî Hasan (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/348.

²²⁶⁸ Örnek olarak bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 97, 109, 117, 125.

Hanîfe” kavramı “ashâbu Ebî Hanîfe” şeklinde çoğul olarak kullanıldığında daha geniş bir anlam ifade etmektedir. Bu kavram, sadece Ebû Hanîfe’den bir dönem ders alanları değil sonraki dönemlerde ona yetişemeyen ancak onun düşüncesini benimseyen fakihleri de kapsayacak şekilde kullanılmıştır.²²⁶⁹ Makdisî de (ö. 390/1000 civarı) benzer şekilde “ashâbu Ebî Hanîfe” kavramı ile “Hanefîler/Hanefî mezhebi” gibi genel bir anlam kasteder.²²⁷⁰ Makdisî’nin kullandığı şekliyle “ashâbu Ebî Hanîfe” kavramı yaygın bir şekilde kaynaklarda kullanılmıştır.²²⁷¹ Makdisî, aynı zamanda eserinin bir yerinde mezhepler hakkında bilgi verirken Hanefîleri kastederek “el-Hanefiyye” kavramını kullanmıştır.²²⁷² Aynı kullanıma sonraki dönemlerde de rastlanılmaktadır.²²⁷³ İbn Hazm, bazı fakihleri Hanefî olarak nitelemiş ve görüşlerine yer vermiştir.²²⁷⁴

Klasik Hanefî fûrû fıkıh kaynaklarında geçen “أصحابنا” (ashabımız) tabiri genellikle üzerinde fikir birliği edilen meselelerde kurucu imamları kastetmek üzere kullanılmıştır. Bu tabir “في قول أصحابنا” şeklinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Örneğin *el-Asl*’da bu kavramla Ebû Hanîfe ve öğrencileri kastedilmiş ve üzerinde görüş birliğine varılan hususa atıfta bulunulmuştur.²²⁷⁵ Diğer kaynaklarda da benzer kullanımlara sıkça rastlanmaktadır.²²⁷⁶

İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe’nin ashâbı anlamında “el-meşrikıyyûn” ifadesini çok sık kullanır.²²⁷⁷ Mâlikîlerde de bu kullanım nadirdir.²²⁷⁸ Dolayısıyla bu kavramın “Ebû

²²⁶⁹ Bu anlamda bir kullanım için bk. Tenûhî, *Neşvârü’l-muhâdara ve ahhâru’l-müzâkere*, 6/10, 72.

²²⁷⁰ Örnek olarak bk. Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, 39, 96, 127, 237, 282, 311, 323, 327, 336, 415.

²²⁷¹ Örnekler için bk. Ribât, *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (Usûlü’l-fıkıh)*, 5/112, 147; Hâlid er-Ribât, Seyyid İzzet İd, *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (el-Fıkıh)* (Mısır: Dâru’l-Felâh, 2009), 6/201, 8/453; Basrî, *el-Mu’temed fî usûli’l-fıkıh*, 1/111, 149, 2/295; Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü’l-mesâil*, 485; Serahsî, *el-Mebsût*, 26/131, 28/110; Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer İbnü’l-Kassâr, *Uyûnü’l-edille fî mesâili’l-hilâf beyne’l-fukahâi’l-emsâr*, thk. Abdülhamîd b. Sa’d es-Suûdî (Riyad: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2006), 1/138, 146, 2/861; Şâfiî, *el-Ümm*, 7/236, 336.

²²⁷² Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, 38.

²²⁷³ Safiyyüddîn Abdülmu’min b. Abdülhak el-Katîl, *Kavâidü’l-usûl ve meâkidü’l-fusûl*, thk. Enes b. Adil el-Yetâmâ - Abdülazîz b. Adnan el-İdân (Kuveyt: Dâru Rekâiz, 2018), 89, 97, 99, 104, 105, 109.

²²⁷⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, 3/141, 4/191, 5/90, 6/22, 162, 7/54, 77, 173, 8/79, 119.

²²⁷⁵ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 2/578, 4/386.

²²⁷⁶ Örnek olarak bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/245, 274, 312, 355; Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü’l-mesâil*, 188, 222, 296; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/65, 78, 83.

²²⁷⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/144, 3/10, 4/20, 5/106, 6/180, 7/116.

²²⁷⁸ Ebü’l-Fadl Bekir b. Muhammed el-Kuşeyrî, *Ahkâmü’l-Kur’an*, thk. Selmân es-Samedî (Dubai: Hukûmetü Dübey, 2016), 1/477.

Hanîfe'nin ashabı" anlamında kullanımı İmam Şâfiî'ye has bir durumdur. Sonraki dönem Şâfiîlerde de bir iki yer müstesna bu kavramın kullanımına rastlanılmaz.

"Hanefî" veya çoğulu "Hanefiyyûn" kavramlarının Ebû Hanîfe'nin düşüncesini benimseyenler anlamında en erken kullanımlarına hicrî beşinci asrın sonlarına doğru rastlanılmaktadır. İbn Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1054-1055), Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Beşşâr b. Kîrât el-Belhî için Horasan'da "Hanefîlerin razı olduğu" şeklinde tanımlamada bulunurken Ebû Mutî' el-Belhî için "Hanefîlerin nezdinde büyük bir yeri bulunan" nitelemesinde bulunmuştur.²²⁷⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Muhallâ* adlı eserinde çok sık olarak "Hanefiyyûn" kavramını kullanmıştır.²²⁸⁰ Mâverdî'nin (ö. 450/ 1058) eserinde bir konu başlığında Hanefî kelimesinin bir başka çoğul şekli olan "ahnâf" kavramı kullanılmıştır.²²⁸¹ Ancak başlıkta kullanılan "ahnâf" kavramı muhakkikler tarafından eklenmiş olmalıdır. Zira eserin başka yerlerinde aynı kavram kullanılmamıştır. "Ahnâf" kavramı sonraki dönemlerde Nevevî (ö. 676/1277) tarafından kullanılmıştır.²²⁸² İlk dönemlerde kullanımına az rastlanılan kelimenin çoğul şeklinin hicrî 14. asırdan itibaren kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir.²²⁸³

Sonuç olarak klasik kaynaklarda ilk dönemlerde Hanefîler için 'sâhibu Ebî Hanîfe" veya çoğul şekliyle "ashâbu Ebî Hanîfe" kavramı kullanılırken hicrî dördüncü asrın son çeyreği itibariyle "Hanefî, Hanefiyye, Hanefiyyûn" kavramlarının kullanılmaya başlandığı ve mezhebin Ebû Hanîfe'ye nispet edildiği görülmektedir. "Ahnâf" kavramı ise hicrî 14. asırda yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Ebû Hanîfe, hocalarından rivâyette bulunmakla birlikte kendi öğrencilerinin yaptığı gibi kendisini uzun yıllar öğrencilik yaptığı hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'a nispet etmemiştir. Özellikle İmam Muhammed, mezhebin müktesebatını tedvin ederken kendisi veya Ebû Yûsuf aracılığıyla Ebû Hanîfe'den rivâyette bulunmuş, isnad zinciri ilk kaynak

²²⁷⁹ Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, 3/925.

²²⁸⁰ Örnek olarak bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm ez-Zâhirî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/420, 2/70, 3/67.

²²⁸¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhî mezhebi'l-imâmî's-Şâfiî*, 1/332. (Buradaki başlığın sonradan muhakkikler tarafından konulmuş olması da muhtemeldir.)

²²⁸² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 19/380.

²²⁸³ Reşîd Ahmed el-Kankûhî, *el-Kevkebü'd-dürri alâ Câmi'i't-Tirmîzî*, thk. Muhammed Zekeriyâ b. Muhammed el-Kandehlevî (Leknev: Matbaatu Nedveti'l-Ulemâi'l-Hind, 1395), 1/56, 95, 97, 2/130, 201, 264; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/138, 254, 2/38, 253; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/234.

olarak Ebû Hanîfe'de son bulmuştur. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in çoğunlukla kaynak olarak Ebû Hanîfe'yi göstermeleri, mezhebin ona nispet edilmesini sağlamıştır.²²⁸⁴ Bilindiği üzere özellikle Ebû Hanîfe'nin öne çıkan öğrencileri, içtihat düzeyine çıkmalarına rağmen hocalarını sahiplenmiş, kendi ilimlerini hocalarına nispet etmişler ve onun ilmini yaymaya çalışmışlardır. Ayrıca onun gerek ders metoduna gerekse de hüküm istinbat metoduna bağlı kalmışlardır. Sonraki dönem fukahâ da hocalarından gelen rivâyetlerden istikra metodu ile usûlü tedvin etmiştir. Muhtasarlar da genel itibarıyla kurucu imamların içtihatları doğrultusunda hazırlanmıştır.²²⁸⁵ Boşluklar ise gerek şerh ve gerekse de nevâzil türü eserlerle doldurulmuştur. Tüm bu çalışmalar, genel olarak Ebû Hanîfe'nin inşa ettiği usûl ve bakış açısıyla yapılmıştır. Bu durum Ebû Hanîfe'nin kurucu imam olarak kabullenildiğinin göstergesidir. Bununla birlikte Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, sürece katkılarında dolayı Ebû Hanîfe'ye verilen role ortak edilmişlerdir. Bu durum doğal süreçler neticesinde ortak kabullerle oluşmuştur. Diğer taraftan ilk dönem klasik kaynaklarda Hanefî mezhebini ifade etmek üzere kullanılan "sâhibü Ebî Hanîfe" ve ashâbü Ebî Hanîfe" kavramları ile sonraki dönemlerde bunların yerini alan "Hanefî, Hanefiyye, Hanefiyyûn" kavramları, ilk dönemlerden itibaren ehl-i re'y geleneğinin Ebû Hanîfe ile birlikte onun etrafında şekillendiğini, dolayısıyla mezhebin ona nispet edildiğini göstermektedir.

Hanefî mezhebinin, Ebû Hanîfe'nin görüşleri ve mesâilinden oluştuğu veya Ebû Hanîfe ve ashabının görüşlerinden oluştuğu şeklinde iki ayrı görüş ileri sürülmüştür.²²⁸⁶ Her ne kadar mezhebin Ebû Hanîfe'ye nispeti bu iki görüşe dayandırılrsa da bu durum öğrencilerinin ve sonraki dönem fakihlerin onu sahiplenmesiyle tabii bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Mezhebin Ebû Hanîfe'ye nispeti, teşekkülünün tamamlandığı hicrî dördüncü asrın son çeyreğine paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu dönemde artık Hanefî düşünceye sahip olanlar Hanefî olarak isimlendirilmiş ve mezhep Hanefî mezhebi olarak anılmaya başlamıştır.

²²⁸⁴ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 29.

²²⁸⁵ Sâid Bektaş, *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015), 55-56.

²²⁸⁶ Bektaş, *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî*, 91.

4.6.2. Teşekkül Döneminde Mezhep Görüşünün Belirlenmesi

Daha ilk dönemlerden itibaren Hanefî hukuk düşüncesinin hüküm istinbat usûlî belirgindi. Ebû Yûsuf bunu şu şekilde özetlemiştir. “Allah’ın Kitabında olanlar helal ve haram olma yönüyle bağlayıcıdır. Bunda herhangi bir şüphe yoktur. Ona alternatif aranmaz. Sadece teslim olup uygulanmak üzere alınır. Fukahânın genelinin Hz. Peygamberden (s.a.v.) naklettiği alınır. Onu terk etmek helal olmaz. Onunla ilgili kıyasa başvurmak gerekmez. Ona alternatif de aranmaz. Allah resulünün ashabının icmâ ettiği hususlarda bu icmâyâ muhalefet edilmez. Onların dediğine uymak gerekir. İhtilaf ettiği konularda ise onların görüşlerinin dışına çıkılmaz. Ancak onların görüşlerinden birinin seçilmesinde bir beis yoktur. Hz. Peygamberden (s.a.v.) gelen şaz hadislerin, Kur’an’a ve ma’rûf sünnete uygunluğuna bakılır. Uygunsa kabul edilir, değilse kabul etmek gerekmez. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Benden size Kur’an’a aykırı bir şey gelmişse o benden değildir.’ demiştir. Hz. Ömer de Fatıma binti Kays hadisini reddetmiştir. Helal ve haramla ilgili bir olay vuku bulduğunda Kitap, sünnet ve Müslümanların icmâsında bir hüküm yoksa meseleyi istişare dâhilinde benzerlik yönüyle araştırıp tartışmak gerekir. Sonrasında da doğru olan anlaşılır.”²²⁸⁷ Ebû Yûsuf, burada hareket edilmesi gereken şekli özetlemiş, naslardan bir çözüme ulaşılamazsa istişare dâhilinde içtihat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Hicrî dördüncü asra gelindiğinde mezhebin müktesebatı tedvin edilmişti. Zâhiru’r-rivâye adıyla bilinen ve temelde Ebû Hanîfe’nin görüşlerine dayanan kitaplar, zamanın ilerlemesi ve uzak coğrafyaların Müslüman olmasıyla bir kısım problemlere cevap vermede yetersiz kalıyordu. İlerleyen dönemde zâhiru’r-rivâye ile çözülemeyen problemler için kurucu imamların derslerinde alınan notlara ve imlâyâ dayanan ve onların görüşlerinin derlenmesiyle meydana getirilen nâdiru’r-rivâye eserleri devreye alındı. Onlarla birlikte elde kurucu imamlardan gelen ciddi bir rivâyet birikimi oluştu. Tüm bu birikim içinde hangi görüşün alınacağı ve bunun nasıl belirleneceği problemi yavaş yavaş belirginleşmeye başladı. Ayrıca tüm bu birikim, mezhebin eğitiminde kullanılabilecek bir ders kitabı olabilmesi ve kadılar için bir el kitabı ihtiyacını giderebilmesi için ihtisar edildi. Teşekkül döneminde telif edilen muhtasarlar, aslında yığın haline gelen görüş ve içtihatların mezhebin temel görüşünü yansıtacak şekilde sadeleştirilmesi ihtiyacının

²²⁸⁷ Ebû’l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü’n-Nevâzil*, 302b.

ürünleridir. Bu ihtisarların en önemli işlevi ise kurucu imamlardan nakledilen görüşler arasından tercihte bulunulması sebebiyle mezhebin bir konudaki görüşünün belirlenmesine katkıda bulunmasıdır. Bu tercihlerde senet kriterleri gözetildiği gibi bazen de başka delillerin bulunması etkili olmuştur.

Diğer taraftan ihtiyaca binaen yapılan şerh çalışmaları, kapalı alanların açıklanması ve boşlukların doldurulması gibi bir işlev de görmüştür. Gerek zâhiru’r-rivâye gerekse de nâdiru’r-rivâye eserlerinin değinmediği bir başka deyişle kurucu imamların görüş belirtmediği konularda boşlukların doldurulması ve yeni ortaya çıkan meselelerin çözülmesi için mezhep içinde, doğrudan Kitap ve sünnet gibi ana kaynaklara giderek içtihat etme yerine kurucu imamların görüşlerini merkeze almak suretiyle tahrîce başvurulmuştur. Tahrîc gerek fûrû gerekse usûl alanında farklı şekillerde yapılmıştır. Özellikle fûrû alanında çözülmesi gereken hususun kurucu imamların görüşlerinde benzeri aranmış, öncülleri değiştirilerek sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, özellikle Kerhî ve Ebû Tahir ed-Debbâs’la birlikte istikra yoluyla genel kaidelere ulaşılmış ve bu kaideler kullanılarak yeni problemler çözülmüş veya hüküm bulunmayan boşluklar için çözümler üretilmiştir. Örneğin Kerhî’nin fûrû fıkhıtan yola çıkarak ortaya koyduğu “Şek ile yakîn zail olmaz.” kaidesi sonraki dönemlerde başta yargı alanında olmak üzere birçok meselenin çözümünde kullanılmıştır.²²⁸⁸ Ayrıca tahrîc faaliyetlerinde birden fazla akıl yürütme metodu kullanılmıştır.²²⁸⁹

Hicrî dördüncü asra gelindiğinde bilhassa coğrafya farklılıkları ve zamanın da değişimi sebebiyle farklı içtihatlara ihtiyaç duyulmuş ve kurucu imamların görüşlerinden farklı çözümler üretilmeye başlanmıştır. Bu anlamda kurucu imamların görüşleri farklı coğrafyalara uygun hale (tağyîr) getirilmiştir.

Genel olarak tedvin ve tasnif çalışmaları, ilk kuşaklar tarafından yapılırken tefsir, tercih, tahrîc ve tağyîr çalışmalarının sonraki kuşaklar ve meşâyih tarafından yapıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak teşekkül döneminde yapılan çalışmaların tedvin, tasnif, tefsir, tercih, tahrîc ve tağyîr eksenli olduğu söylenebilir. Mezhep müktesebatının tedvin ve tasnif işleminin

²²⁸⁸ Kaide için bk. Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, 161.

²²⁸⁹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*, 264 vd.

tamamlanmasından sonra başlayan şerhler ile tefsir çalışmaları, muhtasarlar ile tercih çalışmaları, nevâzil ile tahrîc ve tağyîr çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar farklı amaç veya metotlarla ihtiyaç duyuldukça geçmişten günümüze yapılagelmiştir.

Mezhep içinde kurucu imamlardan itibaren hüküm istinbatı ve tahrîcin nasıl yapılacağı, kurucu görüşler arası tercihte nasıl bir yol izleneceğinin ilk ipuçları verilse de yerleşik usûller teşekkül döneminden sonra oluşmuştur.

Ebû Hanîfe, kendisine ait olsa bile delili bilinmeyen bir görüşle fetva vermenin helal olmayacağını belirtmiştir. İsmâ b. Yûsuf'un rivâyetine göre Ebû Hanîfe'nin ashabından İmam Züfer, Ebû Yûsuf, Âfiye ve diğeri toplanmış ve herhangi bir kimsenin onların nereden söylediğini bilmediği bir görüşleriyle fetva vermesinin helal olmayacağı hususunda icmâ etmişlerdir.²²⁹⁰ Dolayısıyla bir ilke olarak bir fakih, kimin görüşüyle fetva verecekse onun delilini bilmesi gerekir. Alâeddîn es-Semerkandî, fetva verme ile bir fetvayı nakletmeyi birbirinden ayırır. O, ezberlendiği takdirde ashabın ittifak ettiği bir meselede sorulan bir soruya cevap verilmesinde herhangi bir beis olmadığını, ihtilaf olan konuda ise ihtilafı olduğunun açıklaması durumunda delili bilinmese de cevap verilebileceği Ona göre bu bir fetva verme değil, verilen fetvayı hikâye etmedir. Ancak ezberlemeksizin onlardan bazılarının kavliyle cevap verecekse delilini bilmeden bunu yapması caiz olmaz. Çünkü bu konuda ittifak edilmiştir.²²⁹¹

Hanefî mezhebine mensup bir kadının (yargıç) diğer mezhep imamlarının görüşlerine göre yargılama yapması caiz görülmemiştir. Bir kadı, mezhebinin hilafına yargılamada bulunursa bu yargılama Ebû Hanîfe'ye göre geçerli, İmameyne göre geçersizdir.²²⁹² Burada İmameynin tavrının uzman olunan mezhepte daha iyi bir yargılama yapılabileceği düşüncesinden kaynaklandığı düşünülebilirse de bu tavırdan mezhep mensubiyetini kuvvetlendirmenin de amaçlanmış olabileceği akla gelmektedir.

Hasan b. Ziyâd'ın, *Edebü'l-kâdî* adlı eserinden nakille bir şehirde kendilerinden razı olunan iki fakih olması durumunda kalbin meylettiği görüşün alınabileceği, üç fakih olması durumunda ittifak eden ikisinin görüşünün alınması gerektiğini ve hepsinin ihtilafı

²²⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/347; Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, 56-57.

²²⁹¹ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 486.

²²⁹² Mahmûd b. İsmail el-Hayrubeytî, *ed-Dürratü'l-garrâ fî nasîhati's-selâtîn ve'l-kudât ve'l-ümerâ* (Riyad: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, ts.), 259.

durumunda bunlardan birinin görüşüyle amel edilip onların görüşlerinin dışına çıkılmaması gerektiği belirtilmiştir.²²⁹³

Kurucu imamların bir hususta ittifak etmeleri durumunda kadının (yargıç) onların görüşlerinin dışına çıkması, kurucu imamların fetvaya çok daha ehil olmaları sebebiyle uygun görülmemiştir. Abdullah b. Mübârek, kurucu imamların ihtilaf durumunda hangisinin görüşlerinin tercih edileceği konusunda tâbîinden olması ve fetva konusunda diğerlerinden daha mahir olması sebebiyle Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edilmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca bu konuda müteahhirîn âlimleri de kurucu imamlardan ikisi bir konuda ittifak etse Ebû Hanîfe'nin bulunduğu tarafın görüşünün kabul edileceğini, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ittifak etmesi durumunda kadı, içtihat ehli ise muhayyer olacağını, değilse bir başkasından fetva istemesi gerektiğini belirtmişlerdir.²²⁹⁴ Bu şekilde bir tercih usûlünün hicrî altıncı asırda olgunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte teşekkül döneminde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin diğer kurucu imamlara tercih edilmesi gerektiğinin yaygın kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Nusayr b. Yahyâ, hocası Şeddât b. Hakîm'e ölmezden evvel "Senden sonra yeni bir mesele vaki olursa biz de Ebû Hanîfe ve ashabının o meseledeki görüşlerini biliyorsak onunla amel edip fetva verelim mi?" şeklindeki sorusuna olumlu cevap vermiştir. Nusayr, sorusuna "İhtilaf ederlerse" şeklinde devam edince o da "Eğer seçebilirsen onlardan birinin görüşünü seç. Aksi takdirde Ebû Hanîfe'nin görüşü seni kurtarır." şeklinde cevap vermiştir.²²⁹⁵ Rivâyete göre Ebû Hanîfe ve ashabının ittifak ettiği hususlara aynen uyulur. İhtilafli meselelerde tercih konusunda ehil olunduğu takdirde meseleye uygun olan çözüm Ebû Hanîfe ve ashabının görüşleri arasından seçilebilir. Ancak bunların dışına çıkılmaz. Tercih konusunda ehil olunmazsa Ebû Hanîfe'nin görüşünün alınması tavsiye edilmiştir.

Vuku bulan bir hususta Ebû Nasr'a (Muhammed b. Muhammed b. Sellâm?) "Bizim elimizde senin nezdinde de övülen dört kitap var. Bunlar İbrahim b. Yûsuf'un kitabı, Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'si, *el-Mücerred* (Hasan b. Ziyâd'a ait) ve Hişâm cihetiyle gelen *en-Nevâdir*. Bizim bunlarla fetva vermemiz caiz olur mu? Yoksa olmaz mı? şeklinde bir soru sorulmuş o da "Ashaptan bize sahih bir şekilde gelenler, kıymetli, arzu edilen ve razı

²²⁹³ Ebû'l-Hasan Ali b. Halil et-Trablusî, *Mu'inü'l-hükkâm fî mâ yetereddedü beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 27.

²²⁹⁴ Sadruşşehîd, *Şerhu Edebî'l-kâdî li'l-Hassâf*, 1/190-192.

²²⁹⁵ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 301b.

olunan bir ilimdir. Fetvaya gelince ben bir kimsenin anlamadığı bir şeyle, insanların yüküne tahammül etmeksizin fetva vermesini uygun görmüyorum. Ancak ashaptan gelen mesâil ortaya çıkıp meşhur olursa yeni ortaya çıkan problemlerin çözümünde (nevâzilde) onlardan birine dayanma konusunda elimizin geniş olmasını umuyorum.” şeklinde cevap vermiştir.²²⁹⁶ Ebû Nasr, rivâyette mezkûr dört kitaptan fetva verilmesini uygun bulmamış, bunun için ashabin yani kurucu imamların görüşlerini işaret etmiştir. Ayrıca fetva verecek kişinin meseleyi iyi anlamasına yani meselenin delillerini bilmesine ayrıca soru soranın içinde bulunduğu şartları bilmesi gerektiğine atıfta bulunulmuştur. Bu rivâyetten hicrî dördüncü asrın başlarında kurucu imamların görüşlerini içeren zâhiru’r-rivâye kitaplarının fetva için esas teşkil ettiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin *en-Nevâzil*’i incelendiğinde nâdir rivâyetlerin de fetva vermede kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre fetva verecek kişinin yetkinliği çerçevesinde meseleyi ve içinde bulunulan şartları araştırması durumunda nâdir rivâyetlerle fetva verilmesinde bir beis görülmemiştir. Özellikle Mâverünnehirli meşâyihın kendi dönemlerindeki nevâzilin çözümlenmesinde İbn Şucâ‘, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Muhammed b. Seleme, Nusayr b. Yahyâ, Muhammed b. Muhammed b. Sellâm, Ebü’l-Kâsım Ahmed b. Ham, Ebû Bekir el-İskâf, Ali b. Ahmed ve Ebû Ca‘fer gibi meşâyihın rivâyet ve görüşlerinin kullanılması bu durumu doğrulamaktadır.²²⁹⁷

Bilindiği kadarı ile teşekkül döneminde fetvanın nasıl verileceği ile ilgili birtakım ilkeler koyma teşebbüsü ilk defa usûl alanındaki tahrîcleriyle bilinen Kerhî tarafından yapılmıştır. Kerhî, risâlesinde soru soranın sorusunun nasıl cevaplanacağı ile ilgili belli kaideler koymaya çalışmıştır. Ancak bu kaideler, mezhep içinde temel kuralın veya müftâ bih görüşün nasıl ortaya konulacağını açıklamaktan uzaktır. O genel itibariyle fetva verirken dikkat edilecek hususları ortaya koymuştur. Kerhî, sorulan sorunun cevabını verirken yaşanan yerdeki örfün göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir. Yemek yememeye yemin eden birinin Arap diyarında süt içmesi, yeminini bozarken acem diyarında bozmaması bu duruma örnek gösterilmiştir.²²⁹⁸ Çünkü Arapların örfünde süt bir yiyecek olarak kabul edilirken acem toplumlarında aynı şekilde değerlendirilmez.

²²⁹⁶ Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü’n-Nevâzil*, 301b.

²²⁹⁷ Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü’n-nevâzil*, 1a.

²²⁹⁸ Debûsî, *Te’sîsu’n-nazar*, 164.

Kerhî, soru sorulduğu zaman anında cevap verilmemesi, biraz düşünülmesi, yapılabiliyorsa bölümlere ayrılması ve daha sonra soruya cevap verilmesi gerektiğini belirtir. Onun bu tavsiyesi, düşülebilecek hatalardan korunma amaçlıdır.²²⁹⁹ Aslında burada sorunun tetkik edilmesi, konuyla ilgili ek bilgilerin veya şartların araştırılması istenmiştir. Az bir şey yediğinden dolayı orucunun bozulup bozulmadığını soran birine unutarak mı yoksa kasten mi yediğinin sorulması bu duruma örnek gösterilmiştir. İstenilen ek bilgi sorunun doğru bir şekilde cevaplanmasını sağladığı gibi hataya düşme ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır.

Kerhî, sorulan bir konunun ashabın kitaplarında cevabının veya benzer bir hususun bulunmaması durumunda Kitap veya sünnetten ve yahut bunlar gibi güçlü bir delilden istinbat etmek gerektiğini belirtir. Burada bir soru sorulduğunda usûlün, önce ashabın kitaplarına bakıp cevap vermek, cevap yoksa yine ashabın kitaplarında bulunan benzer hususlara kıyaslayarak cevap vermek, bu şekilde de cevap verilemiyorsa cevabı Kitap ve sünnetten istinbat etmek olduğu anlaşılmaktadır. Mezhep mensubu bir fakihin bu usulün dışına çıkmaması öngörülmüş ve mezhep müktesebatını yok sayarak doğrudan Kitap ve sünnetten istinbatta bulunup cevap vermesine karşı çıkılmıştır.²³⁰⁰

Görüldüğü üzere Kerhî, konuyla ilgili çok genel kaideler koyma yoluna gitse de bu kaideler, Hanefî bir fakihin kendisine bir soru sorulduğunda nasıl davranması gerektiğini açıklamakta ve çok genel tarzda kalmaktadır.

Ebû Bekir'e göre (el-İyâzî?), bir adam ashabın bütün kitaplarını ezberlese de fetva için yine de düşünmesi gerekir. Bunu açıklamak üzere Ebû'l-Leys es-Semerkandî, birçok meselenin memleketlerindeki adetlere ve insanların teamüllerine göre cevaplandırıldığını belirtir. Bu nedenle o, müftünün kendi zamanında memleketinin insanların adetlerine özellikle şeriata aykırılık yönüyle bakması gerektiğini ilave eder.²³⁰¹

Nâtîfî'den (ö. 446/1054) Hanefî bir müsteftînin Ebû Hanîfe, İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşüyle fetva veren bir âlimin fetvasını alabileceğini, İmam Mâlik ve İmam Şâfî'nin görüşüyle verilen bir fetvayı alamayacağını, yargılama söz

²²⁹⁹ Debûsî, *Te'sîsu'n-nazar*, 172.

²³⁰⁰ Debûsî, *Te'sîsu'n-nazar*, 173.

²³⁰¹ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, 301b.

konusu ise kendi mezhebinin hilafına olsa bile kadının (yargıç) hükmünün uygulanacağı görüşü nakledilir.²³⁰²

Lüey b. Abdurraûf el-Halîlî, mezhep içinde kimin görüşünün esas alınacağıyla ilgili bazı bilgilerin verildiği eserleri tespit etmeye çalışmış ve bu çerçevede Nâtîfî (ö. 446/1054), el-Hâsî (ö. 536/1141-1142), Ūşî (ö. 575/1179), Kâdîhân (ö. 592/1196), Gaznevî (ö. 593/1197) ve sonraki dönem âlimlerin eserlerini zikretmiştir.²³⁰³ Onun tespitine göre konuyla ilgili kaidelerin hicrî beşinci asırdan itibaren gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Cihâd el-Kudât'ın yaptığı tespite yer verilen bir çalışmada mezhep içi tercih ilkelerinin ortaya çıkışı hicrî altıncı asırda gerçekleştiği belirtilmiştir. Bu ilkelerin ortaya çıkışında mezhep içinde içtihat, tercih ve tasniflerin çoğalmasının etkili olduğu belirtilmiş ve mezhep içi tercih ilkelerinin sonraki dönemlerde Kâdîhân, İbn Kutluboğa ve İbn Âbidîn'in çalışmalarıyla müstakil bir ilim haline geldiği iddia edilmiştir. Ayrıca mezhep içi tercih usulünün İbn Âbidîn ile mütakamil seviyeye ulaştığı belirtilmiştir.²³⁰⁴ Görüldüğü üzere mezhep içi istidlal yöntemlerinin oluşumu teşekkül dönemi sonrasında gerçekleşmiştir.

4.7. Genel Değerlendirme

Ehl-i re'y ders halkaları incelendiğinde Ebû Hanîfe'ye kadar genellikle ekolü temsil eden bir ders halkası olduğu, Ebû Hanîfe'den sonra ders halkalarının sayısının arttığı görülmektedir. Bir şehirde Ebû Hanîfe'nin düşüncesini benimseyen birden fazla fakihin ders vermesi sık görülen bir durumdur. Ancak belli dönemler istisna olmakla birlikte aynı şehir veya bölgede bir fakihin lider olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Kerhî'nin ders verdiği dönemde Ebû Tâhir ed-Debbâs, İmam Şâfî'ye reddiye yazan Ali b. Muhammed en-Nehaî, Muhammed b. İsa el-Bağdâdî ve Ahmed b. Muhammed et-Taberî'nin de ders halkası olduğu bilinmekte, ancak Kerhî'nin bu dönemde Irak meşâyihinin lideri olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Diğer bölge ve şehirlerde de aynı duruma rastlanmaktadır. Bu durum Hanefî mezhebinin çoğulcu ve özgürlükçü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim, Kerhî ve Ebû Tâhir ed-Debbâs farklı eğilimlere sahip iki Hanefî fakihtir. Onların bu farklılıkları, i'tizâl düşüncesi karşılığına,

²³⁰² Trablusî, *Mu'înü'l-hükkâm fî mâ yeterreddü beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm*, 27.

²³⁰³ Lüey b. Abdurraûf el-Halîlî, *Esbâbü udûli'l-Hanefiyye* (Amman: Dârü'l-Feth, 2014), 112 vd.

²³⁰⁴ Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, 298.

dolayısıyla akla verdikleri role dayanmaktadır. Ancak bu farklılığın Kerhî'nin Irak meşâyihinin lideri konumuna olumsuz bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

Hicrî dördüncü asırda mezhebin yayılmasına etki eden faktörlerin başında medreselerin eğitim faaliyetleri gelmektedir. Bir önceki asrın başından itibaren kurulmaya başlayan medreseler, Semerkant, Buhara ve Belh gibi ilim merkezlerinin köklü kurumları haline gelmiştir. Özellikle Semerkant'taki el-Medresetü'l-Cüzcâniyye ve Buhara'da Ebû Hafs Medresesi, Hanefî düşüncenin öğretildiği ilk medreseler olup bunlar, bölgede Hanefîliğin yayılmasında son derece etkili olmuştur. Ayrıca medrese kültürünün bu bölgeden batıya doğru yaygınlaştığı görülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin temsil ettiği re'y ekolü özellikle onunla birlikte sırf bir fıkıh ekolü olmaktan çok fikhî-kelemî bir ekol şeklinde bir mezhebe dönüşmüştür. En azından teşekkül dönemini bu şekilde tamamlamıştır. Bu durum Irak bölgesinde belirgin olarak görülmesi de Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde rahatlıkla izlenebilmektedir. Bu bölgelerde Ebû Hanîfe'nin benimsediği büyük günah işleyeninin durumunun Allah'a bırakılması manasındaki ırcâ görüşü neredeyse tüm öğrencileri ve takipçileri benimsemiştir. İ'tizâl ve imanın sadece kavl olduğu gibi Ebû Hanîfe'nin temel çizgisinin dışına çıkan görüşleri benimseyen ve Hanefî düşünce ile ilişkilendirilen âlimler, reddiyeler yoluyla mezhebin dışında tutulmaya çalışılmış ve Hanefî temel çizgisi korunmaya çalışılmıştır. Bu noktada dikkat çekici husus, Ebû Hanîfe'in kelimine dair eserlerinin Irak bölgesinde rivâyet edilmesine rağmen bu bölge Hanefîlerince değil de Mâverâünnehir bölgesi Hanefî âlimleri tarafından daha çok benimsenmesidir. Daha önce belirtildiği üzere bu durum, Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde nakleden ve çok uzun yıllar Ebû Hanîfe'nin yanından ayrılmayan Ebû Mukâtil Hafs b. Selem ile Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eserini rivâyet eden ve uzun yıllar Belh kadılığı yapan Ebû Mutî' el-Belhî ve Ebû Hanîfe'nin bölgede bulunan diğer öğrencilerinin çalışmalarıyla alakalıdır. Ayrıca İmam Mâturîdî ve ashabının Mu'tezile ve diğer bid'at fırkalarıyla mücadeleye girişmesi bu durumda etkili olmuştur. Eş'arîlikle birlikte Hanefî fikhî-kelemî düşünce ayrılmış, Hanefîlik tamamen fikhî bir mezhep olurken Mâturîdîlik de Hanefîlerin kelemî bir mezhebi olarak teşekkül etmiştir. Bu nedenle olsa gerek Hanefîler yaygın bir şekilde itikatta Mâturîdîği seçmişlerdir.

Hanefî fakihler genellikle Ebû Hanîfe'yi şeriatta müçtehit kabul ederek mezhebi ona nispet etmişlerdir. Onun ashabının önde gelenlerinden Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed mezhepte müçtehit olarak görülmüştür. Bununla birlikte İbn Kemal Paşa Ebû Hanîfe'nin diğer ashabının da mezhepte müçtehit olduğunu belirtir. Bunların her ne kadar fûrû fıkıh konularında hocalarına muhalefet etseler de usûl kaidelerinde muhalefet etmediklerini belirtir. İbn Kemal Paşa üçüncü sırada gruplandığı meselede müçtehit olanlara örnek olarak teşekkül dönemi fakihlerinden Hassâf, Tahâvî ve Kerhî'yi gösterir. Bunlar usûl ve fûrûda hocalarına muhalefet etmezler. Sonraki dönemde ortaya çıkan ve kendilerine meşâyih denilen fakihler de tahrîc ve tercih ehli olarak görülmüşlerdir. İbn Kemal Paşa bunları dört ve beşinci sırada ashabü't-tahrîc ve ashabü't-tercih şeklinde gruplandırır ve bunlara Râzî (Cessâs) ve Kudûrî'yi örnek verir.²³⁰⁵ Edirnevî, İbn Kemal Paşa'nın tasnifini alarak örneklerini çoğaltmıştır. O, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini mezhepte müçtehit olarak niteler ve Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan, İmam Züfer, Hasan b. Ziyâd, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek el-Mervezî, Hafs b. Gıyâs, Yahyâ b. Zekerıyyâ, Dâvûd et-Tâî, Ebû Mutî' el-Belhî, Yûsuf b. Hâlid, Hammâd b. İmâm, Kâsım b. Ma'n, Esed b. Amr, Ebû Hâşim es-Sûfî (?) ve diğerleri şeklinde örnekler sıralar. Meselede müçtehit olanlara Ebû Ahmed el-Hassâf, Ebû Ca'fer Ahmed et-Tahâvî, Ubeydullah el-Kerhî, Ebû Ca'fer el-Hinduvânî, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İbn Semâa, İbn Rüstem, Şemsüleimme el-Halvânî, Muhammed b. Fadl, Hâkim eş-Şehîd, Ebû Bekir et-Tavâvîsî, Ebû Bekir el-İskâf, Fahru'l-İslam el-Pezdevî ve Kâdîhân'ı örnek verir. Edirnevî, diğer tabakalara sonraki dönem fakihlerinden örnekler getirerek bu fakihlerin yetkinliklerini açıklamıştır.²³⁰⁶

Tabakât kitaplarında 250/865-400/1010 yılları arasında yaşayan 231 fakihin mezheplere dağılımının araştırıldığı bir çalışmaya göre Hanefîler %13, Mâlikîler %37, Şâfiîler %21, Hanbelîler %17, mezhep değiştirenler %5, bağımsız fukahâ ise %7 oranındadır. Irak bölgesindeki fukahânın yarıdan fazlası Hanbelî, %10'u Mâlikî, %10'u Şâfiî olup geri kalanları Hanefî, bağımsız ve mezhep değiştirenler oluşturmaktadır. Şam, Hicaz, Mısır ve kuzey Afrika fukahâsının %90'ı Malikîlerden oluşmaktadır. Bu dönemde Mısır'da Şâfiî fukahânın oranı %20'dir. Irak'ın doğusuna bakıldığında bu bölgelerdeki fukahânın

²³⁰⁵ İbn Kemal Paşa - Taşköprüzâde, *Risâletân: Tabakâtü'l-müctehidîn li İbn Kemal Paşa ve İlmü'l-bahs ve'l-münâzara li Taşköprüzâde*, 13 vd.

²³⁰⁶ Edirnevî, *Mehâmmü'l-fukahâ*, 1a-3b.

yarısının Şâfiî, geri kalanının Hanbelî ve Hanefîlerden oluştuğu görülmektedir.²³⁰⁷ Bağımsız fukahânın oranının bu dönemde düşmesi mezhep aidiyetlerinin oluştuğunu dolayısıyla mezheplerin teşekkül ettiğini göstermektedir. Bu dönemde Irak bölgesinde tüm mezheplerin varlığı devam etmektedir. Ancak Hanefî fukahânın sayısında ciddi bir düşüş görülmektedir. Bu tablonun oluşumunda mihne sonrası Hanbelîliğin yükselişi etkili olduğu gibi Büveyhîlerin Bağdat'ı işgali sonrası gelişen süreçte Hanefîliğin merkezinin doğuya kaymasının da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu araştırmada klasik tabakât kaynaklarının kullanılmasının bazı sonuçların yanıltıcı olmasına yol açtığı görülmektedir. Özellikle bu dönemde merkezi doğuya kayan Hanefîliği temsil eden fukahânın pek çoğunun farklı sebeplerle bu kaynaklarda zikredilmediği görülmektedir.

Hanefî mezhebinin teşekkülünü tamamlayarak kurumsal bir kimlik kazanması, hicrî dördüncü asrın son çeyreğine girmeden gerçekleşmiştir. Bu durumda hicrî dördüncü asırda yoğunlaşan telif çalışmalarının baskın bir etkisi olduğu görülür. Çünkü bu dönemde mezhebin eğitime ve mezhep içi tercihlere yön veren muhtasar ve şerh çalışmalarının devam etmesi, usûlün tedvininin tamamlanması, yeni ortaya çıkan problemlere çözümler üreten nevâzil türünün ortaya çıkışı bu asırda gerçekleşmiştir.

²³⁰⁷ Bernards - Nawas, “İlk Dört Hicrî Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”, 305 vd.

SONUÇ

Hanefî mezhebinin içinden neşet ettiği re'y geleneğinin ilk nüvelerini sahâbe döneminde görmek mümkündür. Nasları ve olayları farklı bir değerlendirmeye tâbi tutan Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd, ileride ekol haline gelecek olan bir hukuk anlayışının temellerinin attılar. Kûfe şehrinin Hz. Ömer döneminde onun girişimleriyle kurulması ve Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'ye fetva ve eğitim-öğretim faaliyetlerini yönetmek üzere gönderilmesinin hemen ardından onun derslerine katılan Alkame, Mesrûk ve Esved, kendisinin hukuk anlayışını benimseyerek bu mirası İbrahim en-Nehaî ve sonrasında Hammâd b. Ebû Süleyman'a bıraktılar. Bu çizgide, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın mürtekib-i kebîrenin durumunun Allah'a bırakılması düşüncesini kabul etmesi ve ders halkasında fıkıh öğretimine hadis rivâyetine nazaran daha fazla ağırlık vermesi neticesinde bir kırılma yaşanmıştır. Muhtemelen ilk farazî fıkıh tartışmaları da Hammâd'ın ders halkasında başlamıştır. Uzun yıllar Hammâd'a öğrencilik yapan Ebû Hanîfe, onun metot ve düşüncesini bir adım ileriye götürerek fıkıh ilmini sistematik bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. O, farazî fikhî, derslerinin temel metodu haline getirmiş, derslerinde tartışma ve beyin fırtınası metodunu benimsemiştir. Ebû Hanîfe, kendisinin riyâsetinde tartışılan ve bir sonuca bağlanan fıkıh mesâilini asıllar şeklinde yazdırmış ve bunları kitâb ve bâblara ayırmıştır. Onun bu çalışmaları diğer mezhepleri de etkilemiştir. Ebû Hanîfe'ye kadar olan döneme bakıldığında naslara yaklaşım tarzı, siyasî olayların sebep olduğu itikadî düşüncedeki ayrılıklar, bölgelerin yerel şartları ve örfün hukuk düşüncesini etkilediği görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin vefatının ardından diğer İslamî ilimler gibi fıkıh ilmi de diğerlerinden ayrışarak büyük oranda bağımsız bir ilim haline gelmiştir. Fıkıh ilminin teşekkülünün bir domino etkisiyle Ebû Hanîfe'nin yaptığı çalışmaların neticesinde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Re'y geleneğinin başka bir bölgede değil de Irak'ta gelişmesinin bölgeye has bazı şartlardan kaynaklandığı görülmektedir. Fakihler, bu şartlarla Irak'ın fethinden itibaren yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Hz. Ali ile birlikte İslam devletinin başkentinin Irak bölgesinde yer alması ve bölgede yeni şehirlerin kurulması, Irak'a olan ilgiyi artırmış ve yeni Müslüman olanların, bu şehirlere göç etmesine sebep olmuştur. Gerek göçler gerekse buradaki halkın Müslüman olmasıyla Irak şehirlerinde çok kültürlü toplumlar oluşmuştur. Dolayısıyla fakihler, yeni Müslüman olanların eski kültürleri, örf ve adetleri ile eski

hukuklarından kaynaklanan problemlerle yüzleşmek durumunda kalmış ve toplumun problemlerini çözmek için rivâyet malzemesinde hazır çözümlerin söz konusu olmadığı meselelerde yeni yöntemler geliştirmek zorunlu hale gelmiştir. Bunun sonucunda rey içtihadının sistematik hale getirilmiş ilk formları olan kıyas ve istihsan delilleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca gerek siyasî ve itikadî fırkalaşmalar gerekse başkaca sebeplerle Irak'ta hadis uydurmanın artması ehl-i re'y fakihlerinin hadisleri ayıklamada ehl-i hadisten farklı ilave bazı tedbirler almaya itmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Mâverâünnehir'den kuzey Afrika'ya geniş bir coğrafyadan gelen yüzlerce öğrencisi ki bunların büyük bir kısmı meşhur olmamıştır, onun gerek fıkıh gerekse kelam görüşlerini bulundukları şehirlere taşımış, buralarda tesis ettikleri ders halkalarında hocalarının görüşlerini rivâyet etmiş ve yürüttükleri resmî görevlerle onun düşüncelerinin yayılmasını sağlamışlardır. Bu çalışmaların neticesinde birçok öğrenci Irak'a gelerek onun ilmini kaynağında öğrenme yoluna gitmiştir. Öğrencilerin büyük bir kısmının Horasan ve Mâverâünnehir'den geldiği, onun derslerine en az katılımın ise Mısır ve Kuzey Afrika'dan olduğu görülmektedir. Re'y geleneğinin doğduğu Irak ve çevresinden onun derslerine katılanların sayısı, Horasan ve Mâverâünnehir'den katılanların gerisinde kalmıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin büyük çoğunluğunun mevâliden olduğu görülmektedir. Öğrenci sayılarındaki bu dağılım, sonraki dönemlerde de devam etmiş ve beşinci asrın başlarından itibaren mezhebin ağırlık merkezi doğuya kaymıştır.

Kendi döneminde re'y geleneğinin lideri kabul edilen Ebû Hanîfe'nin vefatı sonrasında öğrencileri, imamlarının da irşatlarıyla kendisinin en önde gelen öğrencisi İmam Züfer'e teveccüh etmiş ve büyük çoğunluk onun derslerine devam etmiştir. Ancak Hanefî mezhebi onun değil Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in çalışmaları üzerinden teşekkül etmiştir. Hocasının vefatından sonra ders vermeye başlayan Ebû Yûsuf'un ders halkasına katılım ilk başlarda sınırlı kalmıştır. Ebû Hanîfe'nin vefatından iki yıl sonra ders vermeye başlayan İmam Muhammed, bir taraftan da Ebû Yûsuf'un derslerine devam etmiştir. Onun İmam Züfer'in dersleri katılmaması dikkat çekicidir. İmam Züfer'in 156/772 yılında Basra'ya yerleşmesi ile Kûfe'de re'y geleneğinin liderliğini Ebû Yûsuf üstlenmiş, onun 162/778 yılı civarı Bağdat'a yerleşmesiyle bu görev İmam Muhammed'e geçmiştir. İmam Muhammed, Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin görüşlerini gerek rivâyetle gerekse de Ebû

Hanîfe'nin yazdırdığı asıllardan faydalanarak tedvin etmiştir. Ebû Yûsuf, kadılık görevi ile meşgul olması sebebiyle derslerine İmam Muhammed kadar vakit ayıramadığı gibi onun tedvin çalışmaları da öğrencisine nazaran geride kalmıştır. İmam Muhammed'in 176/792 yılından itibaren Bağdat'a yerleşmesiyle Hanefî düşüncenin ana ders halkaları buraya taşınmış oldu. Re'y geleneğinin Ebû Hanîfe döneminde tek olan ders halkası sayısının onun vefatından sonra çoğalması, re'y geleneğinin bölünmesine yol açmamıştır. Gerek İmam Züfer'in derslerine Basra'da devam etmesi gerekse ana ders halkalarının Bağdat'a taşınması sebebiyle Kûfe'deki parçalı yapı Bağdat'ta devam etmemiş, önce Ebû Yûsuf, sonra İmam Muhammed buradaki halkanın liderliğini üstlenmiştir. Bu dönemde İmam Muhammed, tedvin, tasnif ve tedris işleriyle mezhebin teşekkülüne katkıda bulunurken Ebû Yûsuf, kâdilkudât olarak Hanefî hukuk düşüncesinin icra çalışmalarına devam etmiş, bu düşünceye sahip fakihlerin kadı olarak atanmasına ve bu şekilde Hanefî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur. İmam Muhammed'in mezhebin teşekkülüne en büyük katkısı zâhiru'r-rivâye kapsamındaki kurucu metinleri oluşturmasıdır. Bu metinler, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte az sayıda İmam Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşlerine yer verilmiştir. Diğer taraftan bu dönemde özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen öğrencilerin faaliyetleri, bu öğrencilerin geldikleri şehirlerde gerek rivâyet yoluyla gerekse aldıkları resmî görevlerle Hanefî düşüncenin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Hicrî ikinci asırda mezhebin teşekkülüne yapılan en önemli katkılar, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin rivâyet, tedvin, tasnif ve ders halkaları yoluyla hocalarının fıkhnı kendilerinden sonraki nesle ulaştırmalarıdır. Bu dönemin telif çalışmaları, rivâyet ağırlıklıdır.

Hicrî üçüncü asırda rivâyet, telif, tedris çalışmaları hızlanarak devam etmiştir. Bu dönemin öne çıkan fakihleri Hilâl b. Yahyâ er-Râzî, İsmâ b. Yûsuf el-Belhî, Musa b. Süleyman el-Cüzcânî, Muallâ b. Mansûr er-Râzî, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî, Muhammed b. Semâa et-Temîmî, Bişr b. Velîd el-Kindî, İbrahim b. Rüstem el-Mervezî, Ebû Hafs es-Kebîr, İsa b. Ebân el-Basrî, Muhammed b. Şucâ' es-Selcî, Ahmed b. Amr el-Hassâf, Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cüzcânî, Ebû Hafs es-Sağîr, Nusayr b. Yahyâ, Muhammed b. Seleme el-Belhî ve Bekkâr b. Kuteybe es-Sekaffî'dir. Bu dönemde üç ana rivâyet silsilesinin oluştuğu görülmektedir. Bunlardan biri Irak'ta biri Semerkant'ta bir diğeri de Buhara'da bulunmaktadır. Hasan b. Ziyâd, İbn Semâa ve Musa b. Nasr Irak'ta,

Ebû Süleyman el-Cüzcânî Semerkant'ta ve Ebû Hafs el-Kebîr Buhara'da İmam Muhammed'den rivâyette bulunan ilk halkayı oluşturmaktadır. İbn Şucâ', Ebû Ali ed-Dakkâk ve Bekir el-Ammî Irak'ta, Ebû Bekir el-Cüzcânî, Muhammed b. Seleme ve Nusayr b. Yahyâ Semerkant'ta, Ebû Hafs es-Sağîr Buhara'da, rivâyet silsilesinin ikinci halkasını oluşturdıkları görülmektedir.

Bu dönemin başlarında yapılan en önemli çalışma, öğrencilerinin Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den yaptığı nevâdir rivâyeti ile tamamlayıcı metinlerin oluşturulmasıdır. Bu metinlerle zâhiru'r-rivâye eserlerinde değinilmeyen mesâile çözüm getirilmiştir. Bu dönemin önemli çalışmalarından biri İsa b. Ebân'ın Hanefî düşüncenin haber teorisini geliştirerek usûlün tedvinini başlatmasıdır. Onun Hanefî düşünceye sahip kadıların sahih hadislerle amel etmediği iddiası ve İmam Şâfî ile girdiği münazaralar neticesinde bu çalışmayı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki eserlere bakıldığında büyük çoğunluğunun rivâyet amaçlı olduğu görülmektedir. Yine bu dönemde ilk kez yargılama hukuku, vakıf ve ahkâmü'l-Kur'an'a dair eserler verilmiştir. Yargılama alanında yapılan çalışmaların bu dönemde görev alan Hanefî kadıların ihtiyaç duymaları neticesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde İmam Muhammed'in eserlerinin ilk ihtisar çalışması İsmâ b. Yûsuf tarafından yapılmıştır. Dönemin önemli isimlerinden meselede müçtehit olarak kabul edilen Hassâf'ın eserlerine bakıldığında babası kanalıyla İmam Muhammed'den rivâyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte rivâyet zincirlerinde onun ismine rastlanmaması, araştırılması gereken bir husustur.

Hicrî üçüncü asra damgasını vuran en önemli gelişme kuşkusuz mihne olaylarının vuku bulmasıdır. Mihne döneminde Hanefî düşünceye sahip olanların üç farklı tavır sergiledikleri görülmektedir. Bunlardan ilki tevakkuftur. Bazı Hanefî fakihler halku'l-Kur'an konusunda fikir beyan etmemeyi tercih etmişlerdir. İkinci tavır ise halku'l-Kur'an fikrine karşı duruş sergilemedir. Özellikle yargı görevinden imtina edip ilmî faaliyetlerle uğraşan Hanefî âlimler, bu tavrı benimsemişlerdir. Üçüncü tavır ise halku'l-Kur'an görüşünü kabul tavrıdır. Bu tavrı, genellikle doğrudan Hanefî çevrelerle değil Mu'tezilî çevrelerle bağlantılı olup toplumda Mu'tezilî kimliği daha çok öne çıkan ve fıkhîta Hanefî düşünceye sahip olanlar sergilemiştir. Mihne döneminde, kadı olup Hanefî düşünceye sahip olan fukahâdan halku'l-Kur'an düşüncesine karşı çıkanların azledildiği, kabul veya tevakkuf edenlerin bir kısmının halifenin emrini yerine getirmekten imtina ettiği ve bazı

sebeplerle kadılık görevine devam ettirildikleri, bir kısmının da halifenin sorgulama emrini yerine getirdikleri görülmektedir.

Hicrî dördüncü asır Hanefî mezhebinin teşekkülünü tamamlayarak kurumsal bir yapıya dönüştüğü dönemdir. Bu dönemde Büveyhîlerin Bağdat'ı işgali ve Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesinin ilim çevrelerinde birtakım yansımaları olmuştur. Ayrıca Sâ mânîlerin Hanefî mezhebinin hamiliğini üstlendikleri görülmektedir. Bu durum, Mâverâünnehir bölgesinde Hanefiliğin gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Sâ mânîlerin medrese geleneğini başlatması ve buralarda Hanefî düşüncenin okutulması, mezhebin teşekkülüne çok önemli katkılar sağlamıştır.

Bu dönem Irak'ta Ebû Saîd el-Berdaî, Kerhî, Ebû Tâhir ed-Debbâs, Ebû Ali eş-Şâşî, Ebû Bekir ed-Dâmegânî, Ebû Bekir el-Cessâs, Ebü'l-Hüseyn Kâdî'l-Harameyn, Ebû Bekir el-Harezmî, Horasan ve Mâverâünnehir'de Ebü'l-Kâsım es-Saffâr, Ebû Nasr el-İyâzî, Ebû Mansûr el-Mâturîdî, Hâkim eş-Şehîd, Ebû Bekir el-İskâf, Ebû Muhammed es-Sebezmûnî, Hakîm es-Semerkindî, Ebü'l-Hasen Rüstüfağnî, Ebû Bekir el-A'meş, Ebû Sehl ez-Zeccâcî, Ebû Ca'fer Hinduvânî, Ebû Bekir el-Kemârî, Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebû Ca'fer el-Üsturûşenî, Mısır'da Ebû Ca'fer et-Tahâvî çalışmalarıyla öne çıkmıştır.

Hicrî dördüncü asırda yapılan çalışmalar arasında şerh, ihtisar, nevâzil ve menâkıb çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde en çok şerh edilen eserler İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserleridir. Bu durum ders halkalarında bu iki eserin daha çok kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu dönemde Tahâvî ile Kerhî'nin muhtasarlarının şerh edilmesi, mezhebin teşekkülü açısından önem arz etmektedir.

Bu dönemde önemli çalışmalar ortaya koyan Tahâvî'nin eserlerinde re'yi rivâyetlerle tahkim etmeye çalıştığı görülmektedir. O, ele aldığı konuları kıyas ve istihsan gibi akîl delillerine işaret ederken diğer taraftan rivâyetlerle desteklemiştir. Onun ehl-i hadîs bir çevrede hadis eğitimi alarak bu alanda uzmanlaşması, Hanefî geleneğin en çok eleştirildiği hadis hususunda onu, bu tarz çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Onun çalışmalarında akıl ile nakil arasında bir denge kurmaya çalıştığı, bununla birlikte aklın gücünü naslardan aldığı düşüncesinden hareket ettiği görülmektedir. Tahâvî'nin

çalışmaları arasında yer alan *el-Muhtasar*'ı mezhebin teşekkülü açısından önem arz etmektedir.

Hanefî mezhebinin kurumsallaşmasında köşe taşı mesabesinde olan muhtasar çalışmalarından biri de Kerhî'ye aittir. Bu çalışma, tertibi dağınık olmakla birlikte konularının sunum sistematigi ile kendisinden sonraki eserleri etkilemiştir. Kerhî'nin konuları incelerken yeni kavramlar üretmesi, konuları olabildiğince taksime tâbi tutarak her birini, ortak noktalarından hareket ederek hükme bağlaması, kendi dönemi için yenilikçi bir açılım olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu tarz çalışmaları, belli konularda küllî kaide geliştirmeye sevk etmiştir. Benzer bir küllî kaide üretme çalışmasını, çağdaşı Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın da yaptığını görmekteyiz.

Mezhebin teşekkülüne yaptığı çalışmalarla katkı sağlayan diğer bir fakih Hâkim eş-Şehîd'dir. O, İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye kapsamındaki eserlerini *el-Kâfî* adıyla ihtisar etmiştir. Onun bir diğer eseri *el-Müntekâ*'da nâdiru'r-rivâyeyi topladığı ayrıca bu eserde kendi görüş ve fetvalarına yer verdiği ve 1700'lü yıllara gelmekle birlikte günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Onun özellikle bu iki çalışmasının, Hanefî çevrelerde yıllarca temel kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bu dönemde mezhebin kurumsallaştığını da gösteren nevâzil türünün ilk örnekleri verilmiş ve bunlar arasında Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin eseri günümüze ulaşmıştır. Bu tarz eserler, ya meşâyih tarafından kaleme alınmış veya onların görüşlerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Şerh, ihtisar, nevâzil çalışmalarıyla paralel şekilde ilerleyen usûlün tedvini çalışmaları hicrî dördüncü asırda tamamlanmıştır. Yoğunlukla İsa b. Ebân'la başlayan bu çalışmalar, Kerhî ile devam etmiş ve öğrencisi Cessâs ile tamamlanmıştır. Kerhî, bu sürece genel olarak rivâyet ve tahrîc yöntemi ile Hanefî fıkıh usûlünü ortaya koyarak destek vermiştir. Onun çalışmaları, mezhebin sistematik bir yapıya kavuşturulması açısından kritik öneme sahiptir. Kerhî'nin ortaya koyduğu usûl kaideleri, öğrencisi Cessâs tarafından tedvin edilmiştir. Bu dönemde Kerhî'nin çağdaşı İmam Mâturîdî'nin usûl çalışmalarının daha çok Mu'tezile'nin tezlerini çürütme amacı güttüğü ve tahrîcten ziyâde kelimî öncüllerden hareketle ortaya konulduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun çalışmaları, usûlün tüm konularını kapsayacak tarzda olmamıştır.

Hicrî dördüncü asırda Hanefî mezhebinin uzak coğrafyalara yayılması ile birlikte Irak'la uzak şehirlerde bulunan ve meşâyih olarak adlandırılan fakihler arasında bölgenin yerel şartları ve örfünün, mezhebin ortaya çıktığı Irak'tan farklılık arz etmesi sebebiyle birtakım görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Bu dönemin ortak tavır geliştiren fukahâsı, bulundukları şehirlere nispetle Irak, Belh, Buhara ve Semerkant meşâyih olarak adlandırılmıştır. Özellikle Irak dışında kalan meşâyihın bid'at fırkaları olarak bilinen Mu'tezile, Cehmiyye, Mürcie ve alt kollarına karşı mücadelede giriştikleri görülmektedir.

Kaynaklarda Hanefî düşünceye sahip olan fakihlerin çoğunlukla hadis rivâyeti hususunda tenkit edildiği, Mu'tezilî, Cehmî ve Mürciî olmakla itham edildiği görülmektedir. Bununla birlikte sûfî kişiliği ile öne çıkan, daha çok cihat ve hadis rivâyeti ile uğraşan re'y geleneği fakihlerinin bu ithamlara maruz kalmadıkları görülür. Mihne sürecinde aktif rol oynayan, doğrudan Hanefî fıkıh çevresiyle irtibatı olmadığı halde fıkıhta re'y düşüncesini benimseyen bazı Mu'tezilî fakihlerin bu süreçteki faaliyetleri, daha sonraki zamanlarda bazı düşünceleri Mu'tezile kesişen veya karalama maksatlı bazı Hanefî fakihlerin Mu'tezilî olmakla itham edilmesine yol açmıştır. Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin mürtakib-i kebîrenin durumunun Allah'a havale edileceği görüşünü, Ebû Hanîfe'yi kendilerinden gösterme amacına matuf olarak benimseyen bununla birlikte özellikle imanın tarifi gibi hususlarda onun bu düşüncesini saptırarak farklı yönlelere çeken Mürcie mensuplarının fıkıhta Hanefî düşünceye sahip olmaları, Hanefî fukahânın Mürciî olarak itham edilmesine sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde Ebû Hanîfe'nin düşünceleri ile Mürcie'nin düşünlerinin ayrıştırılmaya çalışılması, bu karmaşanın giderilmesini sağlamaya dönük çalışmalardır. Özellikle hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda Mu'tezilî, Cehmî ve Mürciî düşünceye sahip buna mukabil fıkıhta Hanefî düşünceye sahip olanlar, yapılan reddiye çalışmaları ile geleneğin dışında tutulmaya çalışılmıştır.

Ebû Hanîfe, Emevî halifesi II. Mervan ve Abbâsî halifesi Mansûr'un kadılık veya beytûlmâl eminliği gibi tekliflerini kabul etmemesi sebebiyle onlarla problem yaşamış ve baskıya maruz kalmıştır. Onun bu tutumunu bazı öğrencileri tarafından farklı sebeplerle de olsa devam ettirilmiş bir kısım öğrencileri de halifelerden gelen kadılık tekliflerini kabul etmişlerdir. Ebû Yûsuf, hocalarının düşüncesinin yayılması maksadıyla kadılık görevine teşvik ederken İmam Muhammed, tasnif ve tedris ile uğraşması sebebiyle bu tür

görevlerden uzak durmaya çalışmıştır. Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencileri ise bulundukları şehrin şartlarına ve kişisel tercihlerine göre bu tür teklifler karşısında farklı tutumlar benimsemişlerdir. Diğer taraftan Hanefî gelenek, Emevîlere mesafeli dururken mihne sonrasındaki durum istisna edilirse Abbâsîlerle olumlu ilişkiler geliştirmişlerdir. Bununla birlikte Ebû Müslim el-Horasânî'nin Belh civarındaki bazı Hanefîlerle anlaşamadığı ve bazı olumsuz olayların yaşandığı görülmektedir.

Elde edilen veriler ışığında Hanefî mezhebinin hicrî dördüncü asrın son çeyreğine girmeden teşekkül ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu asırda mezhebin teşekkül çalışmalarının tamamlandığı ve kaynaklarda Hanefî mezhebi kastedilerek bazı ibarelerin kullanıldığı görülmektedir. Hanefî mezhebinin teşekkülüne tesir eden sebepleri iç ve dış etkenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Dış etkenler, mezhebin teşekkülüne dolaylı şekilde etki ederken iç etkenler, doğrudan mezhebin teşekkülünde ve mezhep doktrinin oluşmasında etkili olmuştur.

Dış etkenlerin arasında mezhebin içinde bulunduğu coğrafyanın konumu, sosyo-kültürel durumu, örfü, müntesip fakihlerin ilmî çalışmaları ve siyasî idare ile ilişkileri zikredilebilir. Hanefî mezhebinin doğduğu Kûfe ve Bağdat şehirlerinin özellikle doğudan hac ve umre için gelenlerin yolunun üzerinde bulunması, Ebû Hanîfe'den itibaren Hanefî fakihlerin ders halkalarına katılımı artırmış ve onların tanınmasını sağlamıştır. Diğer taraftan bu şehirlerdeki çok kültürlü ortam, birçok problemi ve çözümünü de beraberinde getirmiş ve Hanefîlerin farazî meselelerle uğraşmalarını gerektirmiştir. Hanefî fakihlerin halifelerle geliştirdikleri olumlu ilişkiler ve aldıkları görevler, mezhebe olan rağbetin artmasına ve mezhebin yayılmasına katkı sağlamıştır. Bunun en güzel örnekleri Ebû Yûsuf'un kâdilkudâtlığı ve Sâ mânîlerin Hanefîleri himaye ettiği dönemlerde görülmektedir. Ayrıca Hanefîlerin çokça kadılık görevi almaları, şurût, sicillât ve edebü'l-kâdî hatta vakıf literatürünün erken dönemde oluşuma ve zengin örnekler sunulmasına katkıda bulunmuştur.

Mezhebin teşekkülüne doğrudan etki eden iç etkenler arasında Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin çokluğu, onun vefatından sonra öğrencilerinin onun metoduna bağlı kalmaları ve çalışmalarını bu çerçevede sürdürmeleri, onun görüşlerini tedvin etmeleri ve yaymaya gayret göstermeleri, şerh ve ihtisar çalışmalarının yapılması, fıkıh usûlünün tedvini ve nevâzil literatürünün oluşmaya başlamasıdır. Zikredilen sebepler arasındaki

öğrencilerin çokluğunun, mezhebin uzak coğrafyalara kadar ulaşmasında kilit rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca öğrencilerin hocalarına bağlı kalarak onun görüşlerini tedvin etmesi ve çalışmalarını onun metodu çerçevesinde yürütmeleri, teşekkülün ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu aşama Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle birlikte tamamlanmıştır. İkinci aşamada ise gerek ezberleme gerekse istihsah yoluyla yapılan rivâyet çalışmaları ve ders halkaları ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu aşamada İmam Muhammed'in eserleri, ders halkalarında rivâyet edilip okutulmuş ve istinsah edilerek uzak şehirlere taşınmıştır. Üçüncü aşamada ise şerh ve ihtisar çalışmaları, usûlün tedvini ve nevâzil literatürünün oluşması, paralel ilerleyen süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem hicrî dördüncü asrın başlarından son çeyreğine kadar devam eden sürece tekabül etmektedir. Ayrıca erken dönemde örnekleri bulunmakla birlikte mezhep eğitiminin medrese tarzı kurumsallaştığı görülmektedir. Gerek ders halkaları ve gerekse medreselerde muhtasar eser ve şerhlerin, eğitimde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ders halkalarında İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserinin ders kitabı ihtiyacı karşıladığını görülürken üçüncü dönemde zâhiru'r-rivâye eserlerinin muhtasarlari aynı işlevi üstlenmiştir.

Bu çalışma, Hanefî mezhebinin dördüncü asrın sonlarına kadar geçirdiği sürece ayna tutmaktadır. Hanefî mezhebinin daha iyi anlaşılabilmesi için aynı tarz çalışmaların sonraki dönemler için de yapılması gerekir. Yapılacak çalışmalarla Hanefî mezhebinin klasik ve sonrası dönemde gelişimi ve geçirdiği süreçler ortaya konabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsan. *Şezerât min kütübin mefkûde fî't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alaaddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Abdülkadir, Ali Hasan. *Nazaratun âmme fî târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîsiyye, 1965.
- Abdülvehhâb, Ahmed Sefâ Hasan. *el-İmâmü's-Sicistânî ve ârâühü'l-usûliyye fî kitâbihi'l-Gunye fî'l-usûl*. Hartum/Sudan: Câmiatu Umdurmânî'l-İslâmî, Külliyyetu's-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Abdülvehhâb, Ali Cum'a Muhammed. *el-Medhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2001.
- Acar, Abdullah. *Endülüs'te Hanefîlik*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Afgânî, Mevlevî Muhammed Molla Abdülkadir. *Ukûdü'l-cümân fî menâkibi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)*. Cidde: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1399.
- Afnân, Abdurrahman Ferîh. *el-Kabâilü'l-Arabiyye fî Horasân ve Mâverâünnehir*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413.
- Ağırakça, Ahmet. "İhşîdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/551-553. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ahmed, Abdullah Nezâr. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî el-imâmü'l-muhaddisü'l-fakih*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Ahmedî, Mâcid b. Dâhil b. Muhammed. *el-Mesâilü'l-bedriyyeti'l-müntahabe min el-Fetâvâ'z-zâhiriyye*. Medine: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi 2014.
- Ak, Ahmet. *Mâturîdî Kaynaklarda Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Akgündüz, Ahmet. "Fürû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/249-250. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Akoğlu, Muharrem. "Ahmed b. Ebî Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi". *Bilimname Dergisi* 7 (2005/1), 93-103.

- Aktepe, İshak Emin. “Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 115-130.
- Alâeddîn es-Semerkindî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü’l-usûl fî netâici’l-ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Katar: Metâbiu’d-Doha’l-Hadîsiyye, 1984.
- Alâeddîn es-Semerkindî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü’l-fukahâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994.
- Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. “İ’tizâl Fikri Nispet Edilen Şâfiî Şahıslar ve Fıkıhta Şâfiîliği Benimseyen Mu’tezilî Şahıslar”. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Bahar 2019), 76-111.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu’tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Alkış, Alpaslan. “İsa b. Eban’ın Âm, Hâs ve Âm’ın Tahsisıyla İlgili Görüşleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 19-37.
- Alûsî, Mahmûd Şükrü b. Abdullah. *Gâyetü’l-emânî fî reddi’l-Nebhânî*. thk. Ebû Abdullah ed-Dânî b. Münîr Âli Zehevî. Riyad: Meketebetu’r-Rüşd, 2001.
- Apaydın, Yunus (ed.). *İslam Hukukuna Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2010.
- Apaydın, Yunus. “Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavrılarının Bir Göstergesi Olarak Manevi İnkıta”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992), 159-194.
- Apaydın, Yunus. “İstihsanın Mahiyeti ve İşlevi”. *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi II*. 126-131. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Apaydın, Yunus. “Kerhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Apaydın, Yunus. “Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 7-28.
- Apaydın, Yunus. “Nas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/391-392. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Apaydın, Yunus. “Zâhiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/93-100. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Aras, M. Özgü. “Hammâd b. Ebû Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/484-485. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Arıkan, Adem. “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”. *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 348-379.

- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aruçi, Muhammed. "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/266-267. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Aruçi, Muhammed. "Semerkandî, Muhammed b. Yemân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/478-479. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Arvas, Mehmet Sait. "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında" *Fıkıh Usûlü Kelam İlişkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Aselî, Hâlid. *Cehm b. Safvân ve mekânetühü fî fikri'l-İslâmî*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1965.
- Aslan, İbrahim. "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine". *Journal of Islamic Research* 27/1 (2016), 78-89.
- Aslan, Muhammet Salih. *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Atar, Fahrettin. "Şürût ve Sicillât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/270-273. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Atar, Fahrettin. *İslam Adliye Teşkilatı*. Ankara: DİB Yayınları, 1999.
- Atçı, İsa. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbâdetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Avcı, Câsım. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/223-233. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah - Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-512. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Osman. "İmâm Mâturîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 565-599.
- Aydınlı, Osman. "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 1-26.
- Âyiş, Muhammed. *Fihristü'l-matbûâtî'l-Arabiyye fî mektebeti'l-vataniyyeti'l-nemesâviyye*. Cidde: Müessesetu Sakîfeti's-Safâ'l-İlmiyye, 2008.

- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2000.
- Aynî, Mahmud b. Ahmed Bedrettin. *Megânî'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâlî Meânî'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2006.
- Aytekin, Arif. "Akîdetü't-Tahâviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/259-260. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Aytekin, Mehmet Ali, *İmam Züfer'in Hanevî Mezhebindeki Konumu ve Fıkîhî Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Bâbertî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd. *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*. thk. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1995.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *el-Müttefik ve'l-Müfterik*. thk. Muhammed Sadık Aydan el-Hâmidî. Dimaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1997.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhü*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1417.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Sabî. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sûrikî, İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiye, ts.
- Bardakoğlu, Ali - Özel, Ahmet. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/1-27. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Bâselûm, Mecdî. "Mukaddimetü't-tahkîk". *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*. mlf. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî. 1/5-343. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2005.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*. thk. Halîl el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1403.
- Bayraktutar, Muammer. *İmâm Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadîs/Sünnet Yorumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Bebek, Adil. "Ka'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/27. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Bedir, Murteza. "Ebû Hafs el-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/364-366. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

- Bedir, Murteza. “er-Risâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/117. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Bedir, Murteza. “ez-Ziyâdât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/483-484. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bedir, Murteza. “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Bedir, Murteza. “Züfer b. Hüzeyl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/527-530. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Bedir, Murteza. *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*. Ankara: Ay Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: DEM/Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2017.
- Bekâ, Muhammed Mazhar. *Mu‘cemü’l-usûliyyîn*. Mekke: Câmîatu Ümmi’l-Kur‘a, 1420.
- Bekcerî, Ebû Abdullah Muğallatâ b. Halîc. *İkmâlû Tehzîbi’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Âdil b. Muhammed, Usâme b. İbrahim. Kahire: Dâru’l-Fârûk’l-Hadîse, 2001.
- Bektaş, Sâid. *Tekvînü’l-mezhebi’l-Hanefî*. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2015.
- Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbü’l-eşrâf*. thk. Süheyl Rikâz, Riyâd ez-Ziriklî. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu’l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabba’. Beyrut: Müessetü’l-Meârif, 1978.
- Belhî, Ebü’l-Kâsım vd. *Fazlû’l-i‘tizâl ve tabakâtü’l-Mu‘tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru’l-Fârâbî, 2017.
- Bernards, Monique - Nawas, John. “İlk Dört Hicrî Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”. çev. Ahmet Hamdi Furat. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 305-309.
- Beroje, Sahip. “İslam Hukukunda Ehl-i Re’y ve Re’y Merkezli Fıkıh Anlayışı”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 149-163.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-İ‘tikâd ve’l-hidâye ilâ sebîli’r-reşâd alâ mezhebi’s-selef ve ashâbi’l-hadîs*. thk. Ahmed İsâm el-Kâtib. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1401.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Menâkıbü’ş-Şâfiî*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetu Dâri’t-Turâs, 1970.

- Beyhakî, Ebû'l-Hasen Zahîruddîn Ali b. Zeyd. *Târîhu Beyhak*. Dîmaşk: Dâru İkrâ, 1425.
- Bezer, Gülay Ögün. "Rakka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/432-433. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Birgivî, Muhammed b. Pir Ali. *Zuhru'l-müehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rîfî'l-ethâr ve'd-dimâ*. Dîmaşk: Dâru'l-Fikir, 2005.
- Boynukalın, Mehmet. "el-Câmiu's-sağîr li İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî dirâse tevsîkiyye tahliliyye nakdiyye". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 1-38.
- Boynukalın, Mehmet. "Mukaddime". *el-Asl*. mlf. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. 1/13-312. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Boynukalın, Mehmet. "Neş'etu Usûli'l-Fıkhi'l-Hanefî ve Tatavvuruhu: Ârau İsa b. Ebân el-Usûliyye ve Medâ Te'sîrihâ alâ'l-Fikri'l-Usûliyyi'l-Hanefiyye". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2008/2), 25-56.
- Bozbaş, Fatih. *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Brokelman, Karl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdülhalim en-Neccâr, Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, ts.
- Bulut, Abdurrahman. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Burhâneddin el-Buhârî, Ebû'l-Meâlî Mahmud b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerîm Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Büyükcoşkun, Kudret vd. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/248-258. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslam'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Can, Mustafa. "Hakîm es-Semerkindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/193-194. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Can, Mustafa. *Hakîm es-Semerkindî ve Sevâdü'l-A'zam'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Cebûrî, Hüseyin Halef. *el-Akvâlû'l-usûliyye li'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Kerhî*. Mekke: y.y. 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/114-117. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. Kuveyt: Vezâratu Evkâf el-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-İcmâ'*. thk. Züheyr Şefîk Kebbî. Beyrut: Dâru'l-Müntahabî'l-Arabî, 1993.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed vd. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cezerî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü'l-Kerem. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- Cuayt, Hişâm. *el-Kûfe*. Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmî, 1986.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007.
- Çakan, İsmail Lütî. “el-Âsâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/460. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî VI. Asrın Sonuna Kadar)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografî Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Çeker, Orhan. “Bekkâr b. Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5-365. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Çelebi, İlyas. “Hüsün ve Kubuh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/59-63. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Çiftçi, Adem. “Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsâna Yaklaşımı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2017), 107-146.
- Çiftçi, Adem. “Hz. Ömer'in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vahid ve İstihsan Örneği)”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018, 3/105-121.
- Dârimî, Osman b. Saîd. *Reddû'l-imâmi'd-Dârimî alâ Bişr el-Merîsî el-Anber*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1358.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali Şemseddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- Dâvûdî, Safvân. *Usûlü'l-fikh kable asri't-tedvîn*. Cidde: Dâru'l-Endelûsi'l-Hadrâ, 2003.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1995.
- Debbâğ, Abdüssettâr Hâmid. *Hasan b. Ziyâd ve fikhuhu beyne muâsirihi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Meâlimü'l-îmân an ma'rifeti ehli Kayrevan*. thk. Abdülmecîd el-Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyüdîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsa. *Te'sîsu'n-nazar*. thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî ed-Dımaşkî. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Demirci, Mustafa. "Samerra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/70-71. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Derâdke, Sâlih Musa. "Nizâmü's-Şurta fî Asri'l-Abbâsî". *Dirâsât* 16/3 (Ürdün, 1989), 63-108.
- Deyravî, Mucîbü'r-Rahmân. *el-Hâdî ilâ riyâdî'l-fikh ve'l-fukahâ*. Timergara: Mektebetü'l-İmâm Ebî Abdilleh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, 1435.
- Dımaşkî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tabakâtu's-Şâfiyyîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdurrahman Şah Veliyyullah. *Hucetullahi'l-Bâliğa*. thk. Seyyid Sâbık. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2005.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd. *el-Ahbâru't-tıvâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe, Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, ts.
- Dîvacı, Saîd. *Beytü'l-hikme*. Kahire: Müessesetu Dâri'l-Kütüb, 2. Basım, 1972.
- Dönmez, İbrahim Kâfî. *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981.
- Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. "Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021), 143-178.
- Duman, Soner, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Duman, Soner. “Usûlü’l-Fıkh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/218-220. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Duman, Soner. *İlk Dönem Haneî Usûlünde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.
- Duman, Soner. *Usûl Yazıları*. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.
- Dûrî, Abdülazîz vd. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/425-442. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *el-Asru’l-Abbâsiyyü’l-evvel*. Beyrut: Merkezu Vahdeti’t-Dirâseti’l-Arabiyye, 2. Basım, 2009.
- Durmuş, İsmail vd. “Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/57-64. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Duveyhî, Ahmed b. Abdullah. *İlmü usûli’l-fıkh mine’t’tedvîn ilâ nihâyeti’l-karni’r-râbi’l-hicrî*. Riyad: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2006.
- Düzgün, Şaban Ali. “Semerkant İlim Havzası ve Mâturîdî”. *Mâturîdî’nin Düşünce Dünyası*. ed. Şaban Ali Düzgün. 11-26. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Ebû Hâmid, Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Bustânü’l-câmi’ li cemû’i tevârîhi ehli’z-zamân*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2002.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. *el-Âlim ve’l-müteallim*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1368.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. *el-Fıkhü’l-ebîsat*. BAE: Mektebetü’l-Furkân, 1999.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. *el-Fıkhü’l-ekber*. BAE: Mektebetü’l-Furkân, 1999.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. *Vasiyyetü’l-imâm Ebî Hanîfeti’n-Nu‘mân*. thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdülhay Uveyne. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhâb İbrahim. *el-Fikru’l-usûlî dirâse tahliliyye nakdiyye*. Cidde: Dâru’s-Şurûk, 1983.
- Ebû Yûsuf, Ya‘kûb b. İbrahim el-Ensârî. *el-Harâc*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa’d, Sa’d Hasan Muhammed. Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, ts.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 3. Basım, 1960.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *el-İmam Zeyd*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 2005.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Mâlik*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 2. Basım, 1952.

- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Târîhu 'l-mezâhibi 'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, ts.
- Ebü'l-Fellâh, Abdülhay b. Ahmed el-Akerî. *Şezerâtü 'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvûd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Ebü'l-Hâc, Salâh Muhammed. *el-Medhalü 'l-mufasssal ilâl' -fıkhî 'l-Hanefî*. Amman: Dâru'l-Feth, 2017.
- Ebü'l-Hâc, Salâh Muhammed. *İmâmü eimmeti 'l-fukahâ Ebû Hanîfe en-Nu 'mân*. Amman: Müessesetü'l-Verrâk, 2006.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *en-Nevâzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 935.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Fetâvâ 'n-nevâzil*. thk. Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Hizânetü 'l-fıkh ve Uyûnü 'l-mesâil*. thk. Selahaddîn en-Nâhî. Bağdat: Şeriketu't-Tab' ve'n-Neşri'l-Ehliyye, 1965.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Kitâbü 'n-Nevâzil*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Paşa, 995.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Mecmeu 'n-nevâzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, 725.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Uyûnü 'l-mesâil*. thk. Salâhaddîn en-Nâhî. Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1386.
- Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Tabakâtü 'l-muhaddisîn bi İsfahân ve 'l-vâridîne aleyhe*. thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1992.
- Edirnevî, Muhammed Kâmî Efendi. *Mehâmmü 'l-fukahâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, A2066.
- Emîn, Ahmed, *Duha 'l-İslam*. Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012.
- Ençakar Orhan. *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ençakar, Orhan. "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasaru'l-Kerhî". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 7-32.
- Ençakar, Orhan. *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi - Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Erdem, Gazi. “İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü’l-Hikme”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak-Haziran 2013), 57-77.
- Erdem, Mehmet. “Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Ocak-2006), 73-106.
- Erdem, Sabri. “Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtüridî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?” *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtüridî ve Mâtüridilik*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Erdoğan, Mehmet. “Hişâm b. Ubeydullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/155. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehmet. “İbn Mes’ûd’dan Ebû Hanîfe’ye Re’y Mektebi”. *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. (16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa), ed. İbrahim Hatiboğlu, Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Erul, Bünyamin. “Mesrûk b. Ecda’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/336-337. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Erul, Bünyamin. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2000.
- Ezdî, Ebû’l-Hasen Mukâtil b. Süleyman. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1323.
- Fakî, Muhammed Kâmil. *el-Ezher ve eserühü fî nahdati’l-edebiyeti’l-hadîse*. Kahire: Matbaatü’l-Münîriyye bi’l-Ezher, 1956.
- Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasanî. *İkdü’s-semîn fî târihi’l-beledi’l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998,
- Fayda, Mustafa - Koçak, Muhsin. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/44-53. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Fayda, Mustafa vd. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/314-320. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Fayda, Mustafa. “Atâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/33-34. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ferrâ, Ebû Ya’lâ Muhammed b. Hüseyin İbn. *el-Udde fî usûli’l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mübârekî. Riyad: yy. 2. Basım, 1990.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân. *el-Ma’rife ve’t-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1981.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. “Eş’arî, Ebû’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/444-447. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi - Yavuz, Yusuf Şevki. “Cemel Vakası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/320-322. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi vd. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-178. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/282-285. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *el-Lum‘a fî usûli‘l-fıkh*. Beyrut: Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 2003.
- Fîrûzâbâdî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *et-Tebşıra fî usûli‘l-fıkh*. thk. Muhammed Hasan Haytu. Dimaşk: Dâru‘l-Fıkr, 1980.
- Furat, Ahmed Hamdi. *Haneî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kufe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2. Basım, 2009.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kufe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gâvecî, Süleyman. *Ebû Hanîfeti‘n-Nu‘mân*. Dimaşk: Dâru‘l-Kalem, 5. Basım, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehm b. Safvân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/234-236. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. “Ebû Abdullah el-Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Gönen, İlyas. *Hiz. Ali‘nin Fıkhî Yönü ve Haneî Mezhebine Etkisi (Buhârî ve Müslim Özelinde)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Gözübenli, Beşir. “Hasan b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/361-362. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gülengül, Esra. *Haneîliğin Mısır‘a Girişi ve İmam Tahâvî*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Güler, Mehmet Nuri. “Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (Ocak-Haziran 2017), 153-194.
- Gümrükçüoğlu, Saliha Okur. “Erken Dönem İslam Hukuk Tarihindeki Hukuk Ekollerinin Oluşumunda Coğrafya, Kültür ve Sosyal Şartların Etkisi”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (Nisan-Eylül 2017), 205-220.
- Gündüzöz, Soner. “Tenûhî, Ali b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/469-470. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Güner, Ahmet. “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2008), 1/151-170.
- Güngör, Mevlüt. “Cessâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/427-428. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gürkan, Menderes, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî’nin Yeri*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1997.
- Hacak, Hasan. “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi”. *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. ed. İlyas Çelebi. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Hacvî, Muhammed b. Hasan. *el-Fikru’s-sâmî fî târîhi’l-fıkıh’l-İslâmî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995.
- Haçkalı, Abdurrahman - Nacar, Tayip. “Hanefî Mezhebinde İstikrâ: Usûlün Teşekkülü ve Küllî Kâidelerin Tesisi Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65 (Ağustos 2019), 1350-1362.
- Hâfız, Sâmî b. Beşîr b. Ali. *Kitâbü Ravdati’l-ulemâ dirâse ve tahkîk*. Mekke: Câmiatu Ümmî’l-Kurâ, Külliyyetü’d-Da‘ve ve Usûlî’d-Dîn, Doktora Tezi, 1440.
- Hafîf, Ali. *Esbâbu ihtilâfi’l-fukahâ*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Târîhu Nîsâbûr*. thk. Mâzen b. Abdurrahman. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1427.
- Hâkim eş-Şehîd, Ebû’l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî. *el-Kâfî*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 922, 923.
- Halebî, Ebû’l-Ferec Ali b. İbrahim. *es-Sîretü’l-Halebiyye*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1427.
- Halebî, Ebû’l-Velîd Ahmed b. Muhammed. *Lisânü’l-hükkâm fî ma’rifeti’l-ahkâm*. Kahire: el-Bâbeyi’l-Halebî, 1973.

- Halîl, Âdil İsmail. “el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu‘mân ve Medresetu’r-Re’y fî’l-İrâk”. *Mecelletü Ebhâs’l-Basra (el-Ulûmü’l-İnsâniyye)* 37/2 (2012), 184-221.
- Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdullah. *el-İrşâd fî ma ‘rifeti ulemâi’l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdris. Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1409.
- Halîlî, Lüey b. Abdürreûf. *Leâliü’l-mehâr fî tahrîci masâdiri İbn Âbidîn*. Amman/Ürdün: Dâru’l-Feth, 1431.
- Hallaq, Wael B. “Was Al-Shafi‘i The Master Architect of Islamic Jurisprudence?”. *International Journal of Middle East Studies* (1993), 587-605.
- Hamevî, Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah. *Mu‘cemü’l-udebâ irşâdî’l-erîb ilâ ma ‘rifeti’l-edîb*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- Hamevî, Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah. *Mu‘cemü’l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Hamevî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Gamzü’l-uyûni’l-besâir fî şerhi’l-Eşbâh ve’n-nezâir*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. “Ölümünün 12. Yıl dönümünde Şarلمان’ın Muasırı: İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî”. çev. Yûsuf Z. Kavakçı, *İslam Medeniyeti Dergisi* (Haziran 1965), 5-10.
- Hamidullah, Muhammed. “Usûl al-Fıkhn Tarihi”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 1-18.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hamîs, Muhammed b. Abdurrahman. *Usûli’d-dîn ‘inde’l-imâm Ebî Hanîfe*. Riyad: Dâru’s-Samî, 1996.
- Hanevî, İdris Abdullah Muhammed. “Akvâlü’l-Kerhiyyi’l-Muhâlîfe li Cumhûri’l-Usûliyyîn mine’l-Haneviyye”. *Mecelletu Küliyyeti’l-Ulûmi’l-İslâmiyye* 10/18-1 (2018), 402-450.
- Harbî, Âtık b. Gays. *Mu‘cemü’l-meâlimi’l-coğrâfiyye fî sîreti’n-nebeviyye*. Mekke: Dâru Mekke li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1982.
- Hârûn, Abdüsselam Muhammed. *Künnâşetu’n-nevâdir*. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1985.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu’l-İslâm*. Kahire: Mektebetü’n-Nahda’l-Asrî, 14. Basım, 1996.
- Hasîrî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim. *el-Hâvî fî’l-fetâvâ*. İstanbul: Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, 549.

- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *Ahkâmü'l-vakf ve's-sadakât*. thk. Subhi Ukle el-Beddâh. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2017.
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *Edebü'l-kâdî*. İstanbul: Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, 546/2.
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *Kitâbü'l-Hassâf fi'l-hiyel*. Kahire: y.y. 1314.
- Hâşimî, Sa'dî b. Mehdi. *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûduhü fi's-sünneti'n-nebeviyye*. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Süfyân b. Uyeyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/28-29. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Havâley, Sefer b. Abdurrahman. *Zâhîratü'l-ircâ fi fikri'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Kelime, 1999.
- Havvâ, Ahmed Saîd. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. Cidde: Dâru'l-Endelüsi'l-Hadrâ, 2002.
- Hayrubeytî, Mahmûd b. İsmail. *ed-Dürratü'l-garrâ fi nasîhati's-selâtin ve'l-kudât ve'l-ümerâ*. Riyad: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, ts.
- Hazne, Heysem Abdülhamîd Ali. *İhtilâfâtü'l-usûliyye beyne medresetey el-İrâk ve Semerkand ve eseruhâ fi usûli'l-fikhi'l-Hanefî*. Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetu'd-Dirâseti'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2004.
- Hazne, Heysem Abdülhamîd Ali. *Tatavvuru fikri'l-usûliyyi'l-Hanefî*. Ürdün/Mefrak: Câmiatü Âli Beyt, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Fıkhiyye ve'l-Kanûniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Hemedân, Süleyman b. Abdurrahman. *Keşfü'n-nakkâb an müellefâti'l-ashâb*. thk. Abdülilâh b. Osman eş-Şâyî'. Riyad: Dâru's-Samî, 2005.
- Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *et-Tuhûr*. thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selman. Cidde: Mektebetu's-Sahâbe, 1994.
- Heytemî, Şehâbuddîn Ahmed b. Hacer. *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkıbi'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. Bombay: Matbaatu's-Saâde, 1324.
- Hicrânî, Ebû Muhammed et-Tayyîb b Abdullah. *Kılâdetu'n-nahr fi vefiyyâti a'yâni'd-dehr*. thk. Halid Zevârî. Cidde: Dâru'l-Menhec, 2008.
- Hilâlürre'y, Hilâl b. Yahyâ el-Basrî. *Kitâbü Ahkâmi'l-vakf*. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1355.

- Hizmetli, Mustafa. “Abbâsî Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü”. *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, ed. Pınar Yazgan - Fethiye Tilbe. London: Transnational Press London, 2017.
- Hizmetli, Mustafa. “Abbâsîlerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/6 (Aralık 2017), 425-443.
- Horasânî, Ebû Abdurrahman Ahmet b. Şuayp. *Tesmiyetu men lem yervi anhü gayru racûlin vâhidin*. thk. Mahmûd İbrahim Zayid. Halep: Dâru’l-Va’y, 1369.
- Horasânî, Ebû Saîd İbrahim b. Tahmân. *Meşîhatu İbn Tahmân*. thk. Muhammed Tâhir Mâlik. Dimaşk: Mecmeu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1983.
- Houtsma, Martijn Theodoor vd. *Mu‘cezu dâireti’l-meârifî’l-İslâmî*. ed. İbrahim Zeki Hûşîd vd. Kahire: Merkezü’ş-Şârika li’l-İbdâ’il-Fikrî, 1998.
- Hoyladı, Adnan - Duman, Soner. “Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları” *Bilimname* 41/1 (2020), 1049-1094.
- Hoyladı, Adnan. *İslam Hukukunda Hilafetin Kureyşiliği Tartışmaları ve Hindistan Örneği*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Hudârî Bek, Muhammed b. Afifî el-Bâcûri. *Târîhu’t-teşrî’l-İslâmî*, Kahire: Dâru’l-Fikrî’l-Arabî, 8. Basım, 1967.
- Husnî, Ebû Bekir b. Muhammed Takıyyüddîn. *el-Kavâid*. thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa’lân - Cibrîl b. Muhammed el-Basîlî. Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1997.
- Hüseyin, Bâsim Muhammed. “Melâmihi min Menheci Ebî’l-Leys es-Semerkindî fî Kitâbihi Uyûni’l-Mesâil”. *Mecelletu Câmiati’l-Enbâr li Ulûmi’l-İslamiyye* 2/6 (2010), 2-41.
- Itr, Nureddin. “Dâvûd ez-Zâhirî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/49-50. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf. *Câmiu beyânî’l-ilmi ve fadlihi*. thk. Ebî’l-Eşbelî’z-Züheyri. Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf. *el-İntikâ fî fedâili’s-selâseti’l-fukahâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dimaşkî. *Mecmûatu resâili İbn Âbidîn*. b.y. y.y. ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dimaşkî. *Reddü’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- İbn Ahmed, Ebû Abdurrahman Abdullah el-Bağdâdî. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd el-Kahtânî. Demmâm: Dâru İbni’l-Kayyim, 1986.

- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *Fihristü İbn Atıyye*. thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Ebû Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdü'l-ferîd*. thk. Abdülmecîd et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarâbâd: Tab'atu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1952.
- İbn Ebû İsmâ, Ebû Nasr Abdürrahim. *Kitâb fîhi Muhtasaru Asl li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, 873.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Ebü'l-Avvâm, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*. thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tahbîr alâ tahrîri'l-Kemâl b. el-Hümâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Mu'cemü'l-müfehris*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ref'u'l-isr an kudâtı Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 23.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halîl Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1988.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâu'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî. *el-İ'râbü'l-hîra ve'l-iltibâsi'l-mevcûdiyye fî mezâhibi ehli'r-re'y ve'l-kıyâs*. thk. Muhammed b. Zeynelâbidîn Rüstem. Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 2005.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmuîd Hân. Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî. *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ved'duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *Sîretu'n-nebî*. thk. Mecdi Fethi es-Seyyid. Mısır: Dâru's-Sahâbe, 1995.
- İbn İshak, Muhammed İbn İshak b. Yesâr el-Muttalibî. *Sîretu İbn İshak*. thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-İlim, 1978.
- İbn Kânî', Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî' el-Emevî. *Mu'cemü's-sahâbe*. thk. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418.
- İbn Kemal Paşa, Ahmed b. Süleyman - Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Risâletân: Tabakâtü'l-müctehidîn li İbn Kemal Paşa ve İlmü'l-bahs ve'l-münâzara li Taşköprüzâde*. thk. Ebû Abdurrahman b. Akîl. Riyad: y.y. 1397.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fedâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfâr. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kutluboga, Eb'u'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım. *Tâcu't-terâcîm*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.
- İbn Mansûr, Muallâ. *en-Nevâdir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 994.
- İbn Mansûr, Muallâ. *en-Nevâdir*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, A-4352.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem. "Re'y". *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Hanbelî. *İkmâlü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyûm Abdü Raybi'n-Nebî. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1410.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2. Baskı, ts.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrahim. *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed Azv İnâye. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Sehl er-Râzî, Ahmed. *Ahbâru fah ve haberu Yahyâ b. Abdullah ve ahîhi İdris b. Abdullah*. thk. Mâhir Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 303-320.
- İbn Tayfûr, Ebû Fadl Ahmed b. Ebû Tâhir. *Kitâbü Bağdâd*. thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 2002.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmeu'l-fetevâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1995.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbn Yahyâ, İbn Zekerıyyâ Yahyâ b. İshak. *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1648.
- İbn Yunus, Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- İbnü'l-Bey', Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî. *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*. İhtisar, Ahmed b. Muhammed el-Halîfe en-Nîsâbûrî. çev. Behman Kerîmî. Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümme ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkıbü'l-imâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1409.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâî. *el-Hulletü's-siyerâ*. thk. Hüseyin Mü'nis. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Fethu'l-kadîr*. Dımaşk: Dâru'l-Fikir, ts.
- İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer. *Uyûnü'l-edille fî mesâîli'l-hilâf beyne'l-fukahâi'l-emsâr*. thk. Abdülhamîd b. Sa'd es-Suûdî. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2006.

- İbnü'l-Mukaffa', *Abdullah Âsâru İbni'l-Mukaffa'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İbnü'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Difeld - Filzer. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1961.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbnü's-Sâî, Tacettin Ali b. Enceb. *ed-Dürü's-semîn fî esmâi'l-musannefîn*. thk. Ahmed Şevkî Benebîn, Muhammed Saîd Haneşî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbnü's-Şübhe, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Kâdî. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*. thk. Abdülalîm Hân. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1978.
- İbnü't-Tahhân, Yahyâ b. Ali el-Hadrâmî. *Târîhu ulemâi ehli Mısır*. thk. Mahmud b. Muhammed el-Haddâd. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât mine'r-ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikru mezâhibihim ve ahhâbihim*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İltaş, Davut - Yavuz, Salih Sabri. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/385-389. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- İmam Mâlik, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes. *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. Kahire: Vezâratü'l-Evkâf (Nüshatü İhyâi't-Turâs), 4. Basım, 1994.
- İmam Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik. *el-Muvattâ*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. BAE: Müessesetü Zâid b. Sultân. 2004.
- İpek, Ali. "Sâcoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/364-366. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Târîhu İsfahân/Ahhâru İsfahân*. thk. Seyyid Hasan Kistrâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974.
- İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951.
- İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî. *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- İsmail, Şaban Muhammed. *Usûlü'l-fikh târîhuhu ve ricâlih*. Riyad: Dâru'l-Merîh, 1981.

- İşbilî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr. *Fihristu İbn Hayr el-İşbilî*. thk. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lem bi fevâidi Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvî et-Tancî - Abdülkâdir es-Sahrâvî. Muhammediye: Matbaatu Fidâle, 1970.
- Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Hasan b. Mansûr el-Özkendî. *Fetâvâ Kâdîhân*. Haz. Sâlim Mustafa el-Bedrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Mevsûatu fıkhi İbrahim en-Nehaî*. Mekke: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz, Merkezu Buhûsî'l-İlmiyye, 1979.
- Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 2007.
- Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Mevsûatu fıkhi Abdullah İbn Mes'sûd*. Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kur'â, 1984.
- Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Mevsûatu fıkhi Ömer b. el-Hattâb*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1981.
- Kallek, Cengiz vd. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/133-145. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. "Esed b. Furât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/366-367. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kallek, Cengiz. "Hilâl b. Yahyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/21. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. "İbn Semâa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/313-314. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. "İbnü's-Selcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kallek, Cengiz. "Kindî, Bîşr b. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/39-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kallek, Cengiz. "Kitâbü'l-Harâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar vd. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/75-87. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- Karabulut, Ahmet Turan - Karabulut, Ali Rıza. *Mu‘cemü’t-târîhi’t-turâsi’l-İslâmî fî mektebâti’l-âlem: el-Mahtûtât ve’l-matbûât*. Kayseri: Akabe Yayınları, 2001.
- Karadağ, Bekir. “Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika’da Hanefilik”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (Haziran 2019), 75-100.
- Karadağ, Bekir. *Mısır Hanefiliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Karaman, Hayrettin. “Caferiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/4-10. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukukunda İçtihat*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes‘ûd. *Bedâiu’s-sanâi‘ fî tertîbi’s-şerâi‘*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn*. Bağdat: Mektebetü’l-Müsennâ, 1941.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaûd. İstanbul: Mektebetu İrsikâ-İRCİCA, 2010.
- Katîî, Safiyyüddîn Abdülmü’mîn b. Abdülhak. *Kavâidü’l-usûl ve meâkîdû’l-fusûl*. thk. Enes b. Adil el-Yetâmâ - Abdülazîz b. Adnan el-İdân. Kuveyt: Dâru Rekâiz, 2018.
- Kattân, Mennâ‘. *Târîhu’t-teşrîi’l-İslâmî*. Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 2. Basım, 1996.
- Kaya, Eyüp Said “Nevâzil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/34-35. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Kaya, Eyüp Said. “Muallâ b. Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/309. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kaya, Eyüp Said. *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin Kitabü’n-Nevâzil’i*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kaya, Eyüp Said. *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kaya, Eyyüp Said. “Nâdiru’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/278-280. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kaya, Eyyüp Said. “Zâhiru’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/101-102. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

- Kaya, Mahmut. "Beytulhikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/88-90. Ankara: TDV Yayınları, 1992).
- Kayapınar, Hüseyin, "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/112. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kazvînî, Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*. thk. Azîzullah el-Attârdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1381.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse vd. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Kelbî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Nesebu ma'd ve'l-Yemeni'l-kebîr*. thk. Nâcî Hasan. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Kenânî, Nureddîn Ali b. Muhammed. *Tenzihü's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenîati'l-mevdûa*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdullah Muhammed es-Sıddîk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.
- Keşşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Musa. *Mecmeu'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vakiât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 547.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Bulûğü'l-emânî*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1998.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1999.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*. thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Mukaddimâtü'l-imâmi'l-Kevserî*. Kahire: Dâru's-Süreyyâ, 1997.

- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb*. thk. Ahmed Hayri. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/220-221. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ebû Seleme es-Semerkindî ve Akâid Risâlesi*. İstanbul: Emek Matbaacılık, 1989.
- Kınalızâde, Ali b. Emrullah İbn Hanâî. *Tabakâtü'l-Hanefiyye*. thk. Muhy Hilâlu's-Serhân. Bağdat: Riâsetu Dîvânî'l-Vakfî's-Sünnî, 2005.
- Kınnevecî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Hasan. *Ebcedü'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Kırbıyık, Kasım. "Ebû Hâzim el-Kâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/158. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kıyıcı, Selahaddin. "Hz. Peygamberin İçtihatları". *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1994), 1-42.
- Kindî, Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-vulât ve Kitâbü'l-kudât*. thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003.
- Kirmânî, Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İzâhu şerhu Muhtasari'l-Kerhî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, 586.
- Koca, Ferhat. "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler". *İslâmî İlimler Dergisi* 3/1 (Bahar, 2008), 63-98.
- Koçinkağ, Mansur. "Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Ayrımı". *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2017), 53-78.
- Koçinkağ, Mansur. "İmâm Şâfiî'nin Mürsel Hadis Anlayışı". *Journal of Intercultural and Religious Studies* 7 (2014), 61-80.
- Koçinkağ, Mansur. *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*. Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Korkmazgöz, Rıza. "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018), 291-327.
- Korkmazgöz, Rıza. "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi İlahi Adalet İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma". *Kader* 16/2 (2018), 264-293.

- Koşum, Adnan. “Akıl (Re’y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayırışmasının Fıkhî Boyutları”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 87-98.
- Köse, Saffet. “Esved b. Yezîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/441-442. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Köse, Saffet. “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/436-437. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Köten, Akif. “İbn Ferrûh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/493-494. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed. *et-Tecrîd li'l-Kudûrî*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, 804.
- Kuegelgen, Anke Von - Ashirbek, Muminov. “Mâturîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları (4./10. Asır)”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. ed. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yayınları, 8. Basım, 2018, 279-290.
- Kuleynî, Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâfî*. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- Kumillâî, Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhiburrahmân. *Budûru'l-mudiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*. Bangladeş, Dakka: Dâru's-Sâlih, 2018.
- Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Vefa. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1993.
- Kurt, Hasan. “Tâhirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/403-404. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kurtubî, Ebû Amr Yûsuf b. Abdullah en-Nemirî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Ali Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Fadl Bekir b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Selâm es-Samedî. Dubai: Hukûmetü Dübey (Câizetu Dübeyi'd-Düvelî li'l-Kur'an-i'l-Kerîm), 2016.
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât, 2. Basım, 2002.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2018.

- Kutluer, İlhan. “Taberî, Ömer b. Ferruhân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/321-322. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Rızık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/74-75. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Lâmişî, Ebü’s-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *Kitâb fî usûli’l-fıkh*. thk. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1995.
- Lecnetü Ulemâi’l-Hind. *Fetâvâ’l-Hindiyye*. ed. Nizâmmüddîn el-Belhî. Dımaşk: Dâru’l-Fikir, 1310.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. “Mukaddimetü’l-Hidâye”. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*. mlf. Burhânuddîn Ebü’l-Hasen Ali b. Ebû Bekir el-Merginânî. 1/11-86. Karaçi: İdâratü’l-Kur’an ve Ulûmü’l-İslâmiyye, 1411.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Câmiu’s-sağîr ve şerhu en-Nâfiu’l-kebîr limen yutâliu el-Câmia’s-sağîr*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1406.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcîmi’l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedrettin Ebü’l-firâs en-Ne’sânî. Mısır: Dâru’s-Saâde, 1324.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay b. Muhammed. *er-Ref’ ve’t-tekmîl fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: el-Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1407.
- Madelung, Von Wilfred. “Horasan ve Mâverâünnehirde İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”. çev. Sönmez Kutlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/1 (1994), 239-247.
- Mağribî, Ebü’l-Arab Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve Kitâbü Tabakâti ulemâi Tûnus*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnâniyye, ts.
- Mahfûz, Muhammed, *Terâcîmü’l-müellifîn et-Tûnusiyyîn*. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.
- Mahlûf, İbn Sâlim Muhammed b. Muhammed. *Şeceratu’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*. thk. Abdülmecîd Hayâlî. Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004.
- Makdisi, George. “Şâfiî’nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi”. çev. Sami Erdem. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, 14, 15 (1997), 263-294.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü’t-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 3. Basım, 1991.

- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed'i ve't-târîh*. Port Saîd: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Makrîzî, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Makrîzî, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mukaffâ'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâdu'n-nufûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye*. thk. Beşîr el-Bekûş. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Mansûrî, Ebû't-Tayyib Nâyif b. Salâh. *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*. thk. Mustafa b. İsmail Süleymânî. Riyad: Dâru'l-Âsime, 2011.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*. thk. Mecdî Bâselûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr fî fıkhi mezhebi'l-imâmi's-Şâfiî*. thk. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Mu'lem bifevâidi Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1988), 1/370.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed - Bezzâzî, Hâfîzüddîn b. Muhammed. *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- Melchert, Christopher. "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü". çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221-236.
- Mencuveyh, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ricâlü Sahîhi Müslim*. thk. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/496-500. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. "Saffârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/464-465. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekir. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Tallâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekir. *Mecmeu'n-nevâzil*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1064.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekir. *Muhtârâtü'n-nevâzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 587/581?

- Merginânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebû Bekir. *Muhtârâtü'n-nevâzil*. thk. Ahmet Gönüş. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2019.
- Merkezu'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal, ts. (el-Mektebetü's-Şâmile versiyonu)
- Mevkiu' Vezâratü'l-Evkâfî'l-Mısıryye. *Mevsûatü'l-a'lâm terâcim mu'cize li'l-a'lâm*. Kahire: y.y. ts. (el-Mektebetü's-Şâmile nüshası)
- Mevsilî, Muhyiddîn Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li li ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Mahmûd Ebû Dakîka. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1937.
- Mez, Adam. *el-Hadâratul'l-İslâmiyye fî'l-karnî'r-râbî'l-hicrî ev asru'n-nahda fî'l-İslâm*. çev. Ebû Zeyd Muhammed Abdü'l-Hâdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 5. Basım, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz. *Düreru'l-hükkâm şerhu Gururu'l-Ahkâm*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Muminov, Ashirbek. “Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları”. çev. Rysbek Alimov. *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. Haz. Ahmet Kartal. 33-38. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Murteza Bedir, “Mâtürîdî Fıkıh Usûlü: Gerçek mi? Kurgu mu?”. *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Murtezâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtu'l-mu'tezile*. thk. Susanna Difeld - Filzer. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1961.
- Mutçalı, Serdar. *el-Mu'cemu'l-Arabiyyi'l-hadîs*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Nâhî, Selahaddîn. “Mukaddime”. *Hizânetü'l-fıkh ve Uyûnü'l-mesâil*. mlf. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî. Bağdat: Şeriketu't-Tab' ve'n-Neşri'l-Ehliyye, 1965.
- Nâhî, Selahaddîn. “Mukaddime”. *Uyûnü'l-Mesâil*. mlf. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî. Bağdat: Matbaatü Es'ad, 1386.
- Nakîb, Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn. *el-Mezhebü'l-Hanefî*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer. *Târîh-i Buhârâ*. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Nâsirî, Bâsil Ekrem Şihâb. *el-Fikru'l-fikhî fî'l-İrâk fî karnî's-sâlis el-hicrî*. Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 2019.

- Nawas, John A. “Me’mûn’un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi”. çev. Mustafa Akgül, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015/8), 615-629.
- Nedvî, Ali Ahmed. “Mürâcaa ilmiyye li kitâbi Ahkâmi’l-vakf ve’s-sadakât”. *el-İktisâdü’l-İslâmî (Mecelletü Câmiati’l-Melîk Abdilazîz)* 3/31 (2018), 145-154.
- Nedvî, Ali Ahmed. *el-Îmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbigatü’l-fikhi’l-İslâmî*. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1994.
- Nekrî, Kâdî Abdünnebî b. Abdürresûl el-Ahmed. *Dustûru’l-ulemâ: Câmiu’l-ulûm fî ıstılâhâtî’l-fünûn*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Tesmiyetu fukahâi’l-emsâr min ashâbi rasûlillah ve min ba’dihim*. Thk Mahmûd İbrahim Zâyid. Halep: Dâru’l-Va’y, 1369.
- Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *et-Temhîd fî usûli’l-d-dîn*. thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl. Kahire: el-Mektebü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2006.
- Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsîratü’l-edille fî usûli’l-d-dîn*. thk. Claude Salame. Dimaşk: el-Ma’hedü’l-İlmiyyi’l-Fransî, 1990.
- Nesefî, Necmeddîn Ömer b. Muhammed. *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Tahran: Ayna-i Mîras, 1999.
- Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lugât*. thk. Şeriketü’l-Ulemâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Nîsâbü’rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim. *Ma’rifetü’l-ulûmi’l-hadîs*. thk. Es-Seyyid Mu’zam Hüseyin. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1977.
- Nu’mânî, Muhammed Abdürreşîd. *Mekânetü’l-imâm Ebî Hanîfe fî’l-hadîs*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1416.
- Nûrî, Seyyid Ebü’l-Meâtî vd. *el-Câmiu fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1992.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb Şehâbüddîn. *Nihâyetü’l-erb fî funûni’l-edeb*. Kahire: Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 1423.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Omar, Faruk. “Me’mun’dan Önce Abbâsîler ve Mu’tezilîler Arasındaki İlişkiler”. çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003/1), 165-174.

- Osman Bayder. *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı (Hanefî Mezhebi Örneği)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Öğüt, Salim. “Evzâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/546-548. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/260-265. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa vd. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/111-123. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/362-364. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Vekî‘ b. Cerrâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/8-9. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özaydın, Abdülkerîm vd. “Karahanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/404-414. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Özdirek, Recep vd. “Süfyân es-Sevrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/23-28. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet. “Alkâme b. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/467. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Ahmet. “Mâlik b. Enes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/506-513. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. “IV. (X.) Yüzyılda Mavediünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.
- Özen, Şükrü. “İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Özen, Şükrü. “İsa b. Ebân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/480-481. Ankara: TDV Ansiklopedisi, 2000.
- Özen, Şükrü. “Kâdılkudât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/77-82. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü. “Leys b. Sa‘d”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. “Nehaî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/535-538. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

- Özen, Şükrü. “Nu‘mân b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/237-240. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özen, Şükrü. “Yahyâ b. Eksem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/249-251. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. İstanbul: Basılmamış Doçentlik Çalışması, 2001.
- Özer, Hasan. “Hanefî Fakihi Molla Hüsrev'in (885/1480) Fıkıh Usûlüne Ait Bir Risâlesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 271-284.
- Özkan, Halit. *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tolunoğulları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/233-236. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özmen, Ramazan. “İsa b. Eban'ın Hayatı Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 127-154.
- Özşenel, Mehmet, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Yaklaşımları ve İmam Şeybanî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Özşenel, Mehmet. “Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü”. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Öztürk, Abdülvehhab. “Edebü'l-Kâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/410. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Öztürk, Abdülvehhab. “Hassâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/395. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Abdülvehhab. *İslâm Hukukunda el-Hassâf'ın Yeri ve Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1982.
- Pekcan, Ali. “İmâm Mâturîdî'nin (v.333) ‘Usûl-ü Fıkıh’a Dair Görüşleri ya da ‘Meâhizü’s-şerâi’yi Yeniden Kurmaya Çalışmak”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 151-172.
- Pekcan, Ali. “İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri (!) Olarak Bilinen ‘Usûlü’s-Şâşî’ Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 267-272.
- Pekcan, Ali. “İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 11-43.

- Pekcan, Ali. “İslam Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risâle”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 16/2 (2003), 293-307.
- Pekcan, Ali. “Şâfiî, Ebû Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/367-368. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Qaddumi, Shadi. *et-Ta’lilu’l-Maslahî ‘inde’l-Hanefiyye*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2020.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddîn. *Mefâtihu’l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Râzî, İmam Fahrüddîn. *Menâkıbü’l-imami’s-Şâfiî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. Kahire: Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheriyye, 1986.
- Reysûnî, Ahmed b. Abdüsselam. *et-Tecdîdü’l-usûlî*. Herndon/ABD: el-Ma’hedü’l-Âlemî li’l-Fikri’l-İslâmî, 2014.
- Ribât, Hâlid - İd, Seyyid İzzet. *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (el-Fıkh)*. Mısır: Dâru’l-Felâh, 2009.
- Ribât, Hâlid - İd, Seyyid İzzet. *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (er-Ricâl)*. Kahire: Dâru’l-Felâh, 2009.
- Ribât, Hâlid vd. *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (el-Akîde)*. Mısır: Dâru’l-Felâh, 2009.
- Ribât, Hâlid. *el-Câmi’ li ulûmi’l-imâm Ahmed (Usûlü’l-fıkh)*. Kahire: Dâru’l-Felâh, 2009.
- Riyâdzâde, Abdüllatif b. Muhammed. *Esmâu’l-kütüb el-mütemmimu Keşfi’z-zunûn*. thk. Muhammed et-Yuncî. Dımaşk: Dâru’l-Fıkr, 3. Basım, 1983.
- Rufâî, Ahmed Ferîd. *Asru’l-Me’mûn*. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1927.
- Rüstüfağnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Saîd. *el-Es’ile ve’l-ecvibe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Murad, 1829.
- Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim. *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’an*. thk. Araştırmacı Grup. Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 2015.
- Sadruşşehîd, Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz b. Mâze. *Şerhu Edebi’l-kâdî li’l-Hassâf*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân. Bağdat: Matbaatü’l-İrşâd, ed-Dâru’l-Arabiyye li’t-Tabâa, 1977.
- Safedî, Selaheddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 2000.
- Sağânî, Hasan b. Muhammed b. Hasan. *el-Ubâbü’z-zâhir ve’l-lubâbü’l-fâhir (Harfu’t-tâ)*. thk. Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn. Irak: Dâru’r-Reşîd li’n-Neşr, 1979.

- Sakr, Seyyid Ahmed. “Mukaddime”. *İ‘câzü’l-Kur’an*. mlf. Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkılânî. Mısır: Dâru’l-Meârif, 1997.
- Sâlihî, Yûsuf b. Hasan, *Mu‘cemü’l-kütüb*. thk. Yüsrâ Abdülganî el-Büşrâ. Mısır: Mektebetu İbni Sîna, ts.
- Saltekin, Abdulbasit. *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicrî III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sarmini, Mohamad Anas. “Mütekaddimûn Dönemi Hanefî Âlimlerinin ‘Umûmü’l-Belvâ Bağlamında Âhâd Haberle İlgili Görüşleri” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (Aralık 2018), 27-51.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1985.
- Sebezmûnî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Keşfü’l-âsârî’s-şerîfe fî menâkıbi’l-imâm Ebî Hanîfe*. thk. Latîfürrahmân el-Behrâicî el-Kâsımî. İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2020.
- Sehâvî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu’l-muğîs bi şerhi’l-Fiyeti’l-hadîs li’l-Irâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. Mısır: Mektebetu’s-Sünne, 2003.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tuhfetü’l-latîfe fî târihi’l-medîneti’s-şerîfe*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993.
- Sehmî, Ebü’l-Kâsım Hamza b. Yûsuf. *Suâlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li’d-Dârakutnî ve gayrihi min’el-meşâyih*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdîr. Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1984.
- Sehmî, Ebü’l-Kâsım Hamza b. Yûsuf. *Târîhu Cürcân*. thk. Muhammed Abdülmûîd Han. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1987.
- Sekafî, Muhammed b. Şedîd b. Şeddâd. *Kitâbü Nevâdiri Muallâ b. Mansûr er-Râzî el-Hanefî tahkîk ve dirâse*. Mekke: Câmiatu Ümmü’l-Kurâ, Külliyyetu’s-Şerîa ved’Dirâsâti’l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Selahaddîn, Muhammed b. Şakir b. Ahmed. *Fevâtü’l-vefeyât*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1974.
- Selemâsî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. İbrahim. *Menâzilü’l-eimmeti’l-erbaa*. thk. Mahmud b. Abdurrahman Kadeh. Riyad: Mektebetü’l-Melik Fahdi’l-Vataniyye, 2002.
- Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ, Haydarâbâd: Meclisu Dâireti’l-Meârifî’l-Osmaniyye, 1962.
- Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Osman. *Müsâmerâtu’z-zarîf bi husni’t-ta’rîf*. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.

- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Kitâbi'l-Usûl li'l-Îmâm Muhammed b. el-Hasan*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Vehbi Efendi, 379.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*. Kahire: eş-Şeriketu's-Şarkîyye, 1971.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Serîrî, Ebü't-Tayyib Mevlûd. *Mu'cemü'l-usûliyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân. *Mu'cemü'l-matbuâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*. Mısır: Matbaatu Serkîs, 1928.
- Seyyid, Eymen Fuâd - Beksaç, Engin. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/228-240. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâs'l-Arabî (es-Simyâ ve'l-kimya-en-nebât ve'l-fellâha)*. çev. Abdullah b. Abdullah Hicâzî. Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1986.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâs'l-Arabî (eş-Şi'r ilâ havâley sene 430 h.)*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâs'l-Arabî (İlmü'l-luga)*. çev. Arife Mustafa. Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1988.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâs'l-Arabî (Ulûmu's-şer'iyye)*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmiatu İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zemân fî tevârihi'l-a'yân*. thk. Ammaâr Rîhâvî, Muhammed Rıdvân İrksûsî. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 2013.
- Sicistânî, Ebû Sâlih Mansûr b. İshak b. Ebû Ca'fer. *el-Gunye fî usûli'l-fikh*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 2182.
- Sipahi, Yıldırım. "Ebû Ca'fer et-Tahâvî'de İstihsân Delîli Sorunu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Eylül 2016), 1-23.
- Sonay, Ahmet. *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/63-64. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu, 2001.

- Suğdı, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Hüseyin. *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*. thk. Selahaddîn en-Nâhî. Amman: Dâru'l-Furkân / Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1984.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn. *Târîhu'l-Hulefâ*. thk. Hamdî ed-Demerdâş. Kahire: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 2003.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn. *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbi Ebî Hanîfe*. thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâleddîn. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârayâbî. Riyad: Dâru Tayyibe, ts.
- Sübkî, Tâceddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn. *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 2. Basım, 1413.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Sümer, Faruk. "Dihkan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/289-290. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Şabbârû, İsâm Muhammed. *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1992.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şahhâmî, Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir. *Cüz'ü tuhfeti îdi'l-fitr*. thk. Abdülaziz Muhtâr İbrahim. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1429.
- Şahin, Ünal. "İsmail Ebü's-Şâmât'ın Sülûk Üli'n-Nazar lihali 'Ukûdi'd-Dürer Nazm mâ yüftâ bih min akvâli'l-İmâm Züfer İsimli Risâlesinin Tahkikli Neşri". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran/June 2019), 129-209.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.
- Şener, Abdülkadir. "Cûzcânî, Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/98. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Âsâr li Muhammed b. Hasan*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârifi'n-Nu'mâniyye, ts.

- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*. thk. Mehdi Hasan el-Geylânî el-Kadîrî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Kesb*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Abdülhâdî Harsûnî, 1400.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *es-Siyeru's-sağîr*. thk. Mecîd Hudûrî. Beyrut: Dâru'l-Mütehaddide, 1975.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Câmiu's-Sağîr*. çev. Soner Duman. İstanbul: Beka Yayınları, 2020.
- Şimşek, Murat - Kütük, Şaban. "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme". *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 67-167.
- Şimşek, Murat. "Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 45-67.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *et-Tabsıra fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hasan Hîtu. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1403.
- Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *İhtilâfü'l-Ulemâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*, Beyrut: Dâru't-Turâs, 2. Basım, 1387.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Sadettin Önal. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *el-Akâidetü't-Tahâviyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. thk. Şuayb Arnaûd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*. thk. Abdullah Nezîr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1417.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Meânî'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî'n-Necâr, Muhammed Seyyid Câdullah. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Taş, Aydın. *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Muslihuddîn Mustafa. *Tabakâtü'l-Fukahâ*. Nşr. Hacı Ahmed Nile. Musul: Matbaatu'z-Zehrâi'l-Hadîsiyye, 2. Basım, 1961.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyade fî mevzûâtî'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1985.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Temel, Ahmet, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûlu'l-Fiqh between al-Shāfi'î and al-Jaṣṣāṣ during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*. USA/California: University of California, Doktora Tezi, 2014.
- Temîmî, Takıyyuddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Halep: Dâru'r-Rifâî, ts.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *Neşvâru'l-muhâdara ve ahebâru'l-müzâkere*. thk. Abbûr eş-Şâlelcî. Beyrut: Dâru Sâdir, 1972.
- Teymûr, Ahmed b. İsmail b. Muhammed. *Nazara târihiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa*. Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1990.
- Tok, Fatih. “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 245-267.
- Topuz, Hatice Kübra. “Abbâsî Başşehri Samerra ve Abbâsî Tarihinde Samerra Dönemi” *İSTEM* 9/18 (2011), 83-112.
- Trablusî, Ebû'l-Hasen Ali b. Halîl. *Mu'inü'l-hükkâm fî mâ yetereddedü beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Tsafirî, Nurit. “The Beginnings of The Hanafî School in İsfahân”, *İslamic Law and Society* 5/1 (Leiden 1998), 1-21.
- Tunç, Cihat. “Bîşr b. Mu'temir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/223-224. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Tunkî, Mahmud Hasan Han. *Mu'cemü'l-musannifîn*. Beyrut: Matbaatu ve Zinkoğrâf Tabbâra, 1344.
- Uğur, Seyit Mehmet. *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Ukberî, Ebû Ali Hasan b. Şihâb. *er-Risâle fî'l-usûl*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadîr. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1992.
- Ulu, Arif. "Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/328-330. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Umerî, Ali Muhammed. *el-Hilâf beyne Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2002.
- Urmevî, Safiyyuddîn Muhammed b. Abdürrahim. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf, Sa'd b. Sâlim es-Suveyh (Mekke: Mektebetü't-Ticâriyye, 1996.
- Urmevî, Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebû Bekir. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdülhamîd Ali Ebû Zenîd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988.
- Uslu, Rıfat. "İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitabü'l Harâc'ı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 403-429.
- Usta, Aydın. "Sâmânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/64-68. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Uyar, Ahmet. "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Ekolleri)". *Bilimnâme* 5/2 (2004), 29-44.
- Uzdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd. *Cemheratü'l-luga*. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârif, 1344.
- Uzunpostalcı, Mustafa vd. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/131-145. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefîler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130.
- Ünal, Halit. "el-Asl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/494-495. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd. *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Kahire: Mektebetü't-Turâs, 1992.
- Üzüm, İlyas. "İyâzî, Ebû Nasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/499. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. "Nesefî, Mekhûl b. Fazl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/570-571. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Vâdiî, Mukbil b. Hâdî. *Terâcîmu ricâli'l-Dâraikutnî fî Sünenihi*. Sana: Dâru'l-Âsâr, 1999.

- Vâiz-i Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer. *Fedâilü Belh*. Farsçaya çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed Belhî. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350.
- Vâiz-i Belhî, Şeyhülislâm. *Tarihte Hanefî Bir Şehir Belh*. çev. Mehterhan Furkani Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbiyyi'l-Bağdâdî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî. Mısır: el-Mektebetü't-Târihiyyetü'l-Kübrâ, 1947.
- Vekîl, Ebû Amr Ahmed b. Atıyye. *Neslü'n-nebbâl bi mu'cemi'r-ricâl*. Mısır: Dâru İbn Abbâs, 2012.
- Yaman, Ahmet. "es-Siyeru'l-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "el-Câmiu'l-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/109-110. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "el-Câmiu's-Sagîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/112. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/447-455. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/495-498. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekfir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/350-356. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yazıcı, İshak. "Semerkandî, Ebü'l-Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcı, Yunus, İsa b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yazıcı, Yunus. "İsâ b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (Ağustos 2008), 879-893.
- Yemenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Cündî. *es-Sülûk fî tabakâti'l-ulemâ ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ali b. Hüseyin. Sana: Mektebetü'l-İrşâd, 2. Basım, 1995.
- Yeniçeri, Celal. "Mezâlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/515-518. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun - Yetkin, Şerare. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/31-56. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “İbnü’l-Eş‘as, Abdurrahman b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/528-529. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Metin. “Şurta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/242-244. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yılmaz, Ömer. “İlletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu‘tezilî Olmak mıdır?”. *Diyanet İlmi Dergi* 53/3 (2017), 53-71.
- Yiğit, İsmail - Beksaç, Engin. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-108. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail - Üzümlü, İlyas. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/107-109. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-428. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. “Ribât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/76-79. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Yiğit, Metin. “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe’nin İlim Halkası”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 139-156.
- Yudagür, Metin. “Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/330-332. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yurdagür, Metin. “Cûzcânî, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/97. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Menâkıbü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*. thk. Ebü’l-Vefâ el-Afgânî, Muhammed Zâhid el-Kevserî Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi’l-Meârifî’n-Numaniyye, 4. Basım, 1419.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Behâvî. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haber men gaber*. thk. Muhammed b. Besyûnî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayp Arnavut, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 3. Baskı 1985.

- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezhîbu Tehzîbi 'l-kemâl fî esmâi 'r-ricâl*. thk. Ganim Abbas Ganîm, Mecdî es-Seyyid Emîn. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü 'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Medhalü 'l-fıkhiyyü 'l-âm*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 2004.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah. *el-İcâbe limâ istedraket ale's-sahâbe*. thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf. *Nasbü'r-râye li ehâdisi 'l-Hidâye*. thk. Muhammed Yûsuf el-Benûrî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1357.
- Zeylâî, Osman b. Ali Fahreddîn. *Tebyînü 'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu 'ş-Şilbî*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye. 1313.
- Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zuhaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fî usûli 'l-fıkhi 'l-İslâmî*, Dımaşk: Dâru'l-Hayr, 2. Basım, 2006.
- Zübeyrî, Velîd b. Ahmed b. Hüseyin vd. *el-Mevsûatü 'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti 't-tefsîr ve 'l-ikrâ ve 'n-nahiv ve 'l-luga*. Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 2003.

EKLER

EK 1: İbn Ebü'l-Avvâm'ın Eserinde Yer Verdiği Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri

İbn Ebü'l-Avvâm'ın verdiği listeye göre Ebû Hanîfe'den ilim tahsil eden Kûfeliler “Hammâd b. Ebû Süleyman, Süleyman b. Mehrân el-A‘meş, Muğîre b. Miksem ed-Dabbî, Zekerıyyâ b. Ebû Zâide, Süfyân b. Saîd es-Sevrî, Mis‘ar b. Kidâm, Züheyr b. Muâviye, Zâyide b. Kudâme, Mâlik b. Miğvel el-Becelî, Şerîk b. Abdullah, Ali ve Hasan İbnâ Sâlih b. Hayî, Ebû Bekir b. Ayyâş, Yunus b. Ebû İshak, İsrail b. Yunus, kardeşi İsa b. Yunus, Ali b. Müshir, kardeşi Abdurrahman b. Müshir, Dâvûd b. Nusayr et-Tâî, Kâsım b. Ma‘n, Hafs b. Gıyâs, Yahyâ İbn Zekerıyyâ b. Ebû Zâyide, Yahyâ b. Yemân, Yahyâ b. Saîd el-Emevî, Cerîr b. Abdülhamîd (ed-Dabbî), Abdullah b. İdris, Abdullah b. Nemîr (Nümeyr) (el-Hemedânî), Muhammed b. Fadîl (Fadl), Muhammed b. Rebîa, Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim, Vekî‘ b. Cerrâh, Abdülhamîd (b. Abdurrahman) el-Himmânî, Ebû Usâme Hammâd b. Usâme, Ebû Şihâb el-Hannâd Abdürabbih, Züfer b. Huzeyl, Esed b. Amr el-Becelî, Âfiye b. Yezîd, Münîr, Ebû Yûsuf Ya‘kûb, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hıbbân (b. Ali el-Anezî), Yunus b. Bekir, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhârib, Abdürrahîm b. Süleyman, Abdüsselâm b. Harb, Ubeydullah b. Musa (el-Absî), Ali b. Hâşim, Ali b. Yezîd es-Sadâî, Ebû Ahmed Âiz (Âyaz) b. Habîb, Amr b. Muhammed el-Angazî, Mus‘ab b. Mikdâm, Müshir b. Abdülmelik, Müşmeil b. Milhân, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Esbât b. Muhammed el-Kureşî, Kâsım b. Gusn, Ca‘fer b. Avn, Yezîd b. Kemîr, Kays b. er-Rebi‘, Ebû Hâlid el-Ahmer, Ebû İshak el-Fezârî, Ebû Saîd et-Tağlebî, Sinan b. Hârûn el-Bercemî, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ubeydullah b. Ziyâd, Dâvûd b. Muhabber, Bekir b. Huneys, Hasan b. Ziyâd el-Lü’lûî, Beşîr b. Ziyâd, Hasan b. İmâre ve Kutbe’dır.”²³⁰⁸

Ebû Hanîfe'nin Mekkeli öğrencileri, Amr b. Dînâr, Abdülmelik b. Cureyc, Süfyan b. Uyeyne, Yahyâ b. Selim et-Tâîfî, Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebû Ravvâd, Saîd b. Sâlim ve Ebû Abdurrahman (Abdullah b. Yezîd) el-Mukrî'dir.²³⁰⁹

²³⁰⁸ İbn Ebü'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhbâruhü ve menâkibühü*, 144.

²³⁰⁹ İbn Ebü'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhbâruhü ve menâkibühü*, 184.

Ebû Hanîfe'nin Medineli öğrencileri, Ubeydullah b. Ömer el-Umerî, Nâfi' b. Ebû Nuaym el-Kârî, Hâtim b. İsmail, Nuaym b. Amr el-Kadîdî ve Muhammed b. Amr el-Eslemî el-Vâkidî'dir.²³¹⁰

Ebû Hanîfe'nin Yemenli öğrencileri, Ma'mer b. Râşid, Ebû Kurre Musa b. Târik, Rabah b. Zeyd, Yûsuf İbn Ya'kub, Hişâm b. Yûsuf, Abdurrezzak b. Hemmâm ve Ebû'l-Halîl eş-Şeybânî'dir.²³¹¹

Ebû Hanîfe'nin Basralı öğrencileri, “Eyyûb b. Ebû Temîme es-Sahtiyânî, Abdullah b. Avn, Şu'be b. Haccâc, Ebû Avâne, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdülvâris b. Saîd, Yezîd b. Zerî' el-Basrî, Bişr b. Mufaddal, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Dahhâk b. Mahled, Amr b. Heysem, Abdullah b. Dâvûd, Hûze (Hevze) b. Halîfe, Hammâd b. Zeyd, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Abdülvâhid b. Ziyâd, Abbâd b. Suheyb ve Saîd b. Evs el-Ensârî'dir.”²³¹²

İbn Ebû'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin Yemâmeli iki öğrencisi, Muhammed b. Câbir ve Yâsin ez-Zeyyât'ın rivâyetlerini zikreder.²³¹³

Ebû Hanîfe'nin Vâsıtlı öğrencileri, Haşîm b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm, Hâlid b. Abdullah et-Tahân, Yezîd İbn Hârûn ve Ali b. Âsım'dır.²³¹⁴

Ebû Hanîfe'nin derslerine Cezîre'den katılanlar, Hammâd b. Amr en-Nasîbî, Affî b. Sâlim, Meâfî b. İmrân, Hammâd İbn Amr, Ubeydullah b. er-Rukî, Yezîd b. Sinan er-Rehâvî, Muhammed b. Hafs, Feyz b. Muhammed ve Sâbık b. er-Rukî'dir.²³¹⁵

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına Mısır ve Şam'dan katılanlar, Yahyâ b. Eyyûb el-Mısırî, Yunus b. Yezîd, Leys b. Sa'd, İsmail b. Ayyâş, Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî, Saîd b. Abdülazîz ve Süveyd b. Abdülazîz'dir.²³¹⁶

Ebû Hanîfe'nin Rey ve Horasanlı öğrencileri, “Ebû Ca'fer er-Râzî, Ebû Sinan Saîd b. Sinan er-Râzî, Hükkâm b. Selem (Sâlim) er-Râzî, İshak b. Süleyman, Ali b. Mücâhid el-Kâbilî, İbrahim b. Tahmân en-Nîsâbûrî, Ebû Hamza es-Sükkerî, Abdullah b. Mübârek,

²³¹⁰ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 187.

²³¹¹ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 190.

²³¹² İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 194.

²³¹³ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 204.

²³¹⁴ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 205.

²³¹⁵ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 208.

²³¹⁶ İbn Ebû'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhü ve menâkibühü*, 209.

Hâlid b. Ziyâd b. Cezv, Nadr b. Muhammed el-Mervezî²³¹⁷, Hasan b. İbrahim el-Kirmânî, Mekkî b. İbrahim el-Belhî,²³¹⁸ Ebû Mutî‘ Hakem b. Abdullah el-Belhî, Fadl b. Musa, Hârice b. Mus‘ab, Affân b. Seyyâr el-Cürcânî, Ebû Saîd Muhammed b. Müyesser es-Sâgânî, Ebû İsme Nûh b. Ebû Meryem, Heyyâc b. Bistâm (Bestâ), İbrahim b. Meymûn es-Sâig, Hasan b. Reşîd, Hâlid b. Sabîh el-Mervezî ve Ebû Hanîfe el-Hârizmî’dir.”²³¹⁹

İbn Ebû’l-Avvâm’ın torunu dedesinin isimlerini zikretmediği ancak Ebû Hanîfe’den rivâyette bulunan 12 öğrenciden bahseder. Bunlar “İsmail b. Ebû Hâlid, Cârûd b. Yezîd en-Nîsâbüri (Ebû Bekir Muhammed b. Nadr el-Cârûdî), Malîk b. Enes, Yahyâ b. Nadr (Nasr?) b. Hâcib el-Kureşî el-Mervezî, Ebû Hemmâm Muhammed b. Zibrikân, Abdullah b. Bezîğ, Vesîm b. Cemîl, Muhammed b. Mesrûk el-Kûfî, Ebû’l-Halîl Selem b. Bâlig et-Tirmîzî, Ebû Saîd Sâbık el-Berberî (Rakka kadısı), Sabbâh b. Muhârib et-Teymî el-Kûfî, Ebû Bekre Abdülazîm b. Habîb el-Feherî ve Ebû’l-Cüveyriye’dir.”²³²⁰

²³¹⁷ Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/799), Abdullah b. Mübârek’in arkadaşı olup Ebû Hanîfe’den hadis dinlemiş ve fıkıh öğrenmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/200.

²³¹⁸ Mekkî b. İbrahim el-Belhî, ticaretle uğraşıyordu. Ebû Hanîfe ona ticareti bırakmasını tavsiye etti. O da bu tavsiyeye uyarak onun derslerine devam etti. İmam olduktan sonra 12 yıl Mekke’de ikâmet etti. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/555.

²³¹⁹ İbn Ebû’l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 213.

²³²⁰ İbn Ebû’l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhü ve menâkibühü*, 234.

EK 2: Zerencerî'nin Eserinde Yer Verdiği Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri (İbn Ebü'l-Avvâm'ın Eserinde Yer Verdiklerinin Dışında)

Zerencerî'nin isimlerini verdiği ancak İbn Ebü'l-Avvâm'ın değinmediği 37 öğrenci vardır. Bunlar Ebû Ahmed Selm b. Sâlim el-Belhî, Ömer b. Muhammed el-Kureşî, Ebü'n-Nadr Cerîr b. Hâzim el-Basrî, Ebû Hüseyin b. Vâkîd el-Mervezî, Ahves b. Hakîm el-Anesî el-Hemedânî, Ebû Abdullah Mervân b. Muâviye el-Fezârî el-Kûfî, Muhammed b. Müzâhim el-Âmirî, Ebû Vehb Sehl b. Müzâhim el-Mervezî²³²¹, Vüheyb b. Hâlid el-Bâhilî el-Basrî, Süleyman b. Amr en-Nehaî, İshak b. Yûsuf el-Ezrak el-Mahzûmî el-Vâsîtî, Ebû Amr Sâhib Osman b. Müslim el-Bettî el-Basrî, Ebû İsmail İbrahim b. Muhtâr et-Temîmî er-Râzî, İsa b. Hâlid el-Esam, Ebû Abdullah Mehrân b. Ebû Ömer er-Râzî, Ebû Âsım en-Nebîl²³²², Ebû Muhammed Hallâd b. Yahyâ el-Kûfî, Muhammed b. Menâkir, Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmîzî²³²³, Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd el-Harrânî el-Horasânî, fıkıh ve hadiste Belh imamlarından biri olan Mukâtil b. Fadl el-Belhî, Ebû Yûsuf Ya'la b. Ubeyd et-Tanâfesî el-Kûfî, Ebû Ahmed Kâsım b. Hakem el-Uranî el-Kûfî²³²⁴, Ebû Süfyân Abdurrahman b. Abdullah eş-Şeybânî en-Nesevî, Ebû Saîd Müseyyeb b. Şerîk et-Teymî el-Kûfî, Abdülkerîm b. Muhammed el-Cürcânî²³²⁵, Dâvûd b. Zibrikân er-Rakkâşî el-Basrî, Ebû Yahyâ Saîd (Sa'dân) b. Yahyâ el-Lahmî el-Kûfî, Ebû Züheyr Abdurrahman b. Muğarâ ed-Dûsî el-Kûfî, Ebû Bişr Verkâu b. Ömer el-Kûfî, Nûh b. Derrâc en-Nehaî, Velîd b. Müslim el-Kureşî ed-Dimaşkî, Muhammed b. Yezîd el-Vâsîtî, Yahyâ b. ed-Darîs el-Becelî er-Râzî, Bakıyye b. Velîd el-Kelâî, Tevbe b. Sa'd el-Mervezî, Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî, Ebû Muâz el-Belhî ve Eflâh b. Muhammed b. Zur'a' es-Sülemî el-Buhârî'dir. Bunların yarıya yakını Buhara ve Merv gibi Horasan şehirlerdendir. Eflah b. Zur'a', Ebû Hanîfe'yi görmemiş olup Ebû Yûsuf'a talebelik yapmıştır. Ebû Hanîfe'nin

²³²¹ Sehl b. Müzâhim, Ebû Hanîfe'nin ilmini Horasan'da yaymış, Merv halkının teveccühünü kazanmıştır. Halk onu kadı olarak görmek istemiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/552.

²³²² Ebû Abdullah Mehrân b. Ebû Ömer ile Ebû Âsım en-Nebîl'in aynı kişi olduğu, müstensihin karıştırmış olabileceğine dair dipnotta muhakkik tarafından açıklama yapılmış. Bk. Şimşek - Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 116.

²³²³ Nûh b. Ebû Meyem'in akranı olup Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/318.

²³²⁴ Kaynaklarda kendisine dair ayrıntılı bilgi yoktur. Hemedân kadılığı yapmıştır. 208/ yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/297.

²³²⁵ Ebû Yûsuf, Horasan'da ondan daha fakihinin gelmediğini, ilim meclisinin onun gelişinden faydalandığını belirtir. Bk. Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/510.

özellikle kelamî görüşlerini Buhara'ya ilk götüren odur. Ebû Hafs el-Kebîr'in de hocasıdır.²³²⁶

²³²⁶ Şimşek - Kütük, “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbü Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme”, 119.

EK 3: Bezzâzî'nin Eserinde Yer Verdiği Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri (İbn Ebü'l-Avvâm ve Zerencerî'nin Eserlerinde Yer Verdiklerinin Dışında)

Bezzâzî'nin, mezkûr isimlerden farklı olarak değindiği isimlere gelince o, Mekkeli öğrencilere, “Abdülazîz b. Ebû Ravvâd, Abdullah b. Recâ, Abdullah b. Velîd el-Hüzeli, Süleyman b. Nâfi‘ el-Haşşâb, Fudayl b. İyâz, İbrahim b. İkrime, Yahyâ b. Süleyman, Hallâd b. Yahyâ b. Safvân, Elyesa‘ b. Talha, Hanzala b. Süfyân, Dâvûd Abdurrahman, Hamza b. Hâris, Hâlid b. Yezîd el-Umerî, Ebû Saîd et-Tâîfî, Amr b. Kays, Abdullah b. Meymûn ve Yahyâ b. Ebû Amr’ı ekler.”²³²⁷

Bezzâzî, Medineli öğrencilere, “Ca‘fer b. Muhammed es-Sâdık, Rebîa b. Ebû Abdurrahman, Muhammed b. İshak b. Beşşâr, Abdülazîz b. Ebû Hâzim, Abdülazîz b. Muhammed, Muhammed b. İsmail b. Ebû Füdeyk, İbrahim b. Sa‘d, Hasan b. Ali el-Hâşimî, Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Hüseyin, Muhammed b. Abdülazîz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn, İsmail b. Yahyâ b. Abdullah el-Kureşî, Muhammed b. Abdurrahman el-Mahzûmî ve Abdülmelik b. Abdülazîz b. Ebû Seleme’yi ekler.”²³²⁸

Bezzâzî, Kûfeli öğrencilere, “Ammâr b. Zerî‘, Bilâl b. Mirdâs el-Fezârî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Abdullah b. Şübrûme ed-Dabbî, Rukayya b. Musaddika, İsmail b. Hâlid, Şerîk b. Abdullah, Muhammed b. Ubeydullah el-Ferâmî, Abdurrahman el-Kuşeyrî, Hâtîm b. Hâtîm b. İsmail, Süleyman b. Feyrûz, oğlu İshak b. Süleyman, Amr b. Zer, Amr b. Muhammed el-Müzenî, Abdülmelik b. Ebû Süleyman, Leys b. Ebû Selîm ve Metraf b. Tarîf, Yahyâ b. Ebû Zekeriyâ’yı ekler ve bunların Ebû Hanîfe’den hadis naklettiklerini ve menkıbelerini anlattıklarını belirtir.”²³²⁹ Ardından bu isimlere Süfyân es-Sevrî’nin hocası İsmail b. Abdülmelik, Hallâd b. Yezîd, Bessâm b. Abdullah es-Sayrafî, Esed b. Mansûr b. Mu‘temir, İbrahim b. Zibrikân, Âsım b. Ebû’n-Nucûd, Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Selîm b. İsa, kardeşi Hafs b. İsa, Hasan b. Ebû Ammâra²³³⁰, Yâsîn b. Muâz ez-Zeyyât, Süfyân b. Uyeyne’nin dayısı Ya‘kûb b. Ebû el-Müsned, Yûsuf b. Meymûn, Ebû Hazîme es-Sabbâğ, Ebû Bürde et-Teymî, Müsâvir b. Verdân el-Verrâk, Hasan b. Sâlih el-Hemedânî, Hüşeym b. Adî et-Tâî, Ebû Bekir b. Abdullah en-Nehşelî,

²³²⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 2/496-497.

²³²⁸ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 2/497.

²³²⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 2/498-499.

²³³⁰ Hasan b. Ebû Ammâra, Ebû Hanîfe’nin cenazesini yıkamıştır. Bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 2/499.

Hafs b. Hamza el-Kureşî, Ebân b. Sa‘lebe el-Kaysî, Ebân b. Osman el-Becelî, el-Ahmedî, Yahyâ b. Ya‘kûb, Ebû Yûsuf’un dayısı kadı Ebû Tâlib, Muhammed b. Sabîh el-Becelî, Musa b. Yezîd el-Kindî, İsmail b. Hammâd b. Ebû Süleyman, Abdurrahman b. Abdûlmelik b. Ebcer, Furât b. Temâm el-Esedî, Muhammed b. Hattâb el-Sedûsî, Muhammed b. Talha b. Munsarif, kardeşi Abdurrahman el-Hemedânî, Ebû Yûsuf’un amcasının oğlu Eyyûb b. Nu‘mân el-Ensârî, Nuaym b. Yahyâ, Ubeydullah b. Velîd er-Risâfî, Muhammed b. Ammâra, Ka‘kâ‘ b. Şübrûme ed-Dabbî, Eyyûb b. Abdullah el-Kassâb, Tevbe b. Halîl el-Hayyât, Mufaddal el-Kûfî, Amr b. Süleyman el-Attâr, Hadramevt meliklerinden Hacer b. Abdülcebbâr el-Hadramî, Saîd b. Süveyd, Zekerîyyâ b. Uteyk, Hıbbân b. Süveyd es-Sayrafî, Habbâb b. Kıstâs el-Hatanetî, Ca‘fer b. Ziyâd el-Ahmer Ali el-Kûfî el-Hadramî, Ebân b. Erkam el-Anezî, Ahmed b. Furât, Muhammed b. er-Rebî‘ es-Sülemî, Muhammed b. Ziyâd el-Cu‘fî, Muhammed b. Kâsım es-Sekaffî, Muttalib b. Ziyâd, Ubeyd. Saîd, Mufaddal b. Sâlih, Hişâm b. Mehrân, Huşeym b. Hilâl es-Sinânî, Muğîre b. Ahmed el-Cebelî, Fadl b. Mûsik el-Mekkî, Ya‘lâ b. Hâris el-Muhâribî, Abdullah b. Üseyd el-Ahnesî, Muâviye b. Ammâr el-Becelî, Merzubân b. Mesrûk, Sevâd b. Mus‘ab, Muğîre b. Hamza, Muhammed b. Süveyd et-Tâî, Mesleme b. Ca‘fer el-Becelî, Ebû Hammâd el-Halefî, Bedîl b. Vurkâ el-Eyâmî, Fudayl b. Zübeyr el-Esedî, Ammâra b. Muhammed, İbrahim b. Muhammed el-Hemedânî, Velîd b. Kâsım el-Hemedânî, İshak b. Abdullah el-Abdî, Üseyd b. Sebra el-Hârisî, Saîd b. Hamîs et-Temîmî, oğlu Mâlik b. Saîd, Mahbûb Ebû’l-Furât, Yezîd b. Hazen el-İclî, İbrahim b. Semâa el-Becelî, İsmail b. Şuayb es-Semân, Abd b. el-Eclah, Bekir b. Huneys, Abdülkudûs b. Bekir b. Huneys, kardeşi İbrahim b. Bekir, Ebû Ca‘fer b. Muhammed er-Rakkâşî, Rebî‘ b. Âsım el-Fezârî, Dekîn b. Rebî‘ el-Fezârî, Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Zâfer b. Süleyman, Muhammed b. Haccâc el-Lahmî, Abdurrahman b. Esba‘ el-Hadramî, İshak b. Mâlik el-Hemedânî, Yesâr b. Beşîr, Ahmed b. Sabbâh el-Müzenî, Muhammed b. Sâlim el-Ensârî, Abdurrahman b. Mâlik b. Miğvel, Kâmil b. Alâ, Mâlik b. Ebân el-İclî, İsa b. Lokman el-Kureşî, Abdülkerîm b. Abdullah el-Hanefî, Şeybe b. Gaffâr, Talha b. Sinan b. Hâris, Masrif, Muhammed b. Bîşr es-Sülemî, Muhammed b. İsmail el-Kıyâd, Ali b. Âbis, Muhammed b. Hacer el-Kûfî, Halef b. Eyyûb el-Amirî, Muhammed b. Azâfer es-Sayrafî, Muhammed b. Zâide, Hişâm b. Muhammed, Ebân b. Sâlih el-Emevî, Tarîf b. Nâsih, Sibâ‘ b. Alâ b. Abdullah, Saîd b. Firâş, Havşeb, Seyf b. Amr et-Teymî, Seyf b. Amîra en-Nehaî, Seyf b. Muhammed es-Sevrî, Seyf b. Hâris, Seyf

b. Eslem el-Kûfî, Ammâr b. Seyfe d-Dabbî, Avf b. Mübârek el-Abdî, Avrek es-Sa'dî, Gassân b. Gaylân el-Esedî, Gıyâs b. İbrahim et-Temîmî, Mansûr b. Abdullah es-Sekafî, Mus'ab b. Verdân el-Ezdî, Muhâlid b. Saîd, Kays b. Rebî' el-Esedî, Züheyr b. Muâviye, Ebû Heyseme el-Cu'fî, Hakîm b. Zahîr el-Fezâr, Abdullah b. İdris el-Ezdî, Muhammed b. Muhammed ed-Dabbî, Ebû Saîd et-Temîmî, Ebû Bekir Muhammed b. Abbâs el-Esedî, Abdurrahman b. Süleyman el-Kûfî, Abdullah b. Harb el-Kûfî, Ebû Şihâb el-Huffâz, Abdüveyh b. Nâfî', Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Yemân el-İclî el-Kûfî, Cerîr b. Abdülhamîd, Abdullah b. Numeyr el-Hemedânî, Ebû Hişâm Süleyman el-Yezîd, Ali b. Abdullah, Ebû Dâûd en-Nehaî, Ebû Hâlid el-Ahmerî el-Yeşkurî, Ali b. Hişâm el-Berîd, Ali b. Azâb, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, Mu'dîb b. Selâm el-Yemenî, Amr b. Muhammed el-Abkarî, Âbid b. Habîb el-Kaysî, Abdullah b. Vehb el-Hadramî, Ebü'l-Ahves Selâm b. Selîm en-Nehaî, Cüreyc b. Muâviye, Muhammed b. Heysem en-Nehaî, Ca'fer b. Avn, Müshir b. Abdülmelik, Ebû Zeyd el-Hemedânî, Abde b. Süleyman, Ubeyde b. Hamîd el-Hizâ, Mansûr b. Ebü'l-Esved, Ebû Muâviye ed-Darîr el-Kûfî, Leys b. Abdurrahman, Şâkir el-Hemedânî, Ubeydullah b. Musa el-Kaysî, Câbir b. Nûh el-Himmânî, Yahyâ b. Abdülmelik el-Basrî, Ebû Muğîre İsmail el-Becelî, Hedîm b. Süfyân el-Becelî, Hişâm b. Kelîb el-Murâdî, Halef b. Halîfe, Ziyâd b. Abdullah b. et-Tufeyl el-Bekâî, Abdullah b. Ali, Mehrân b. Tullâb b. Havşeb, Ebû Ravîm eş-Şeybânî, Dâûd b. Abele el-Hârisî, Mübârek b. Sa'd es-Sevrî, Amr b. Cemî', Asîr b. Kâsım, Ebû Zeyd b. Ali b. Hüseyin el-Cu'fî, Saîd b. Heysem, Ebû Zeyd el-Îşî, Hâlid b. Âmir b. Ayyâş el-Esedî, Ca'fer b. Muhammed el-Becelî, Zeyd b. Habbâb el-Aklî, Ahmed b. Beşîr el-Kureşî el-Umerî, Hüseyin b. Hüseyin b. Atıyye el-Avfî, Amr b. Mûcma' el-Kindî, Ebü'l-Hasen Ali b. Zıbyân el-Kûfî el-Kâdî, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, Muhammed b. Abdullah ez-Zübeyrî, Ebû Dâûd Amr b. Sa'd el-Hafîrî, Mus'ab b. Mikdâm el-Haş'amî, Yûsuf b. Bekir, Hammâd b. Hâlid el-Hayyât, Abdülazîz b. Ebân, Hammâd b. Şuayb, İsme b. Abdullah, Sâlim el-Esedî, Amr b. Şebîb, Birr b. Selîm, Müseyyeb el-Becelî, Muhammed b. Ya'lâ es-Sülemî, Sa'd b. Ebü'l-Cehm el-Lahmî, Salât b. Haccâc el-Esedî, Saîd b. Mesrûk el-Kindî, Ali b. Yazîd es-Sudâî, Ebû Muhammed Avn b. Ca'fer el-Abesî, İbrahim b. Muhammed es-Sekafî, Ebû Yahyâ Abdülhamîd b. Abdurrahman el-Himmânî, Muâviye b. Abdullah b. Meysere, Ebû Kays es-Südâî, Mansûr b. Hâzım el-Kûfî, Muhammed b. Ubeydullah et-Tanâfesî, Amr b. Ubeyd, Ya'lâ b. Ubeyd, Muhammed b. Meymûn ez-Ze'ferânî, İsmail b. Yûsuf el-Eşcâî, Muhammed b. Bişr el-Abdî, Ziyâd b. Hasan b. Furât, Ebü'l-Hasen el-

Esved b. Amr el-Külâbî, Alâ b. Minhâl el-Ganevî, Muhâdır b. Müverri‘ ve oğlu, İbn Abdurrahman b. İshak el-Kureşî, Abdülmelik b. Abdurrahman b. Abdullah el-İsfahânî, Cünâde b. Selîm, Kâsım b. Mâlik el-Müzenî, Kâsım b. Yezîd el-Cürmî, Osman b. Dînâr, Osman b. İbrahim el-Kureşî, Hamîr b. Muhârik es-Selûlî, Ebû Cünâd Hakan b. Haccâc, Muhammed b. İsmail et-Teymî, Hâris b. Abdurrahman el-Ganevî, Muhammed b. et-Tufeyl b. Hânî en-Nehâî, Mısır kadısı Muhammed b. Mesrûk el-Kindî, Muhammed el-Enmâtî, İsmail b. Ebân el-Verrâk, İsmail b. Yahyâ es-Sûfî, Ammâr b. Abdülmelik, Kesîr b. Muhammed el-İclî, Meâfî b. Muhtâr, Hamîd b. Abdurrahman er-Revâsî, Abdullah b. Meymûn, Abdullah b. Bükeyr en-Nehâî, Muhammed b. es-Salât, Ali b. Nâdim, Cendel b. Vâsık, Muâviye b. Hişâm, Velîd b. Yezîd es-Sekafî, Mâlik b. Füdeyk, Talak b. Ganâm, Muhammed b. Mervân es-Sedûsî, Bişr b. Yezîd el-Yeşkurî, Eyyûb b. Hânî b. Eyyûb el-Cu‘fî, Esed b. Saîd en-Nehâî, Muhammed b. Vâsıl et-Temîmî, Vâsıl b. Abdüla‘lâ el-Esedî, Kabîsa b. Ukbe es-Sevâî, Yahyâ b. Âdem el-Kûfî, Beşşâr b. Zurâ‘, İsmail b. Müslim, Ziyâd es-Selûlî, İbrahim b. Nuaym el-Kenânî, Muhammed b. Hassân, Ebü’s-Sabâh el-Basrî, Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî, Muhammed b. Ebü’l-Hâkim, Muhammed b. Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî, Ömer b. Muhammed b. Talha, Ubeyd b. İshak b. Attâr, Halef b. Yâsîn ez-Zeyyât, İbrahim b. Meymûn, Ahmed b. Esed b. Amr el-Becelî, Abdülvehhâb el-Yeşkurî ve oğlu Muhammed, Abdullah b. Abdullah el-Esved, Ubeydullah b. Zübeyr el-Kureşî, Ebû Abdurrahman el-Hârisî, Avn b. Alâ b. Abdülkerîm el-Hemedânî, Osman b. Abdullah el-Kûfî, Mâlik b. İsmail, Ebû Gassân en-Nehdî, Ziyâd b. Hasan b. Furât el-Hemedânî, Zekerîyyâ b. Adî b. Abdullah el-Eşcâî, Vâsıl b. Rebî‘, Ali b. Hamza el-Kisâî, Muâz b. Müslim el-Karzî, Yezîd b. Mehrân, Velîd b. Ebân el-Kûfî, Hakîm b. Kays el-Kûfî, Telîd b. Süleyman, Zekerîyyâ b. Yahyâ el-Kûfî, Zeyd b. Hasan el-Enmâtî, Saîd b. Amr b. Ebû Nusayr es-Sukûnî, Muhammed b. Ebû Şeybe²³³¹, Abdullah b. Sâlih b. Müslim, Ebü’l-Münzir el-Verrâk, İsmail b. Nusayr, Ammâr b. Habîb et-Temîmî, Velîd ve Ebyâd İbnâ Urve b. Muğîre, Sa‘lebe el-Kûfî ve Üseyd Ebû Süveyd’i ekler.”²³³²

Bezzâzî, Ebû Hanîfe’nin Basralı öğrencilerine, “Katâde b. Diâme es-Sedûsî, Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Ebân b. Ebû Ayyâş, Cerîr b. Ebû Hâzim, Hammâd b. Seleme, Osman b. Miksem el-Kindî, Vurkâ b. Amr b. Kelîb, Selâm İbn Ebû Mutî‘, Nasr b. Tarîf, Mu‘temir

²³³¹ Ehl-i hadîs Kûfe imamı Ebû Bekir’in babasıdır.

²³³² Mekî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi ‘l-a‘zam Ebî Hanîfe*, 2/499-504.

b. Süleyman Huveylî b. Abdullah, Abdurrahman b. Ziyâd, Ebû Abdullah es-Saffâr, Bahr b. Kenîz es-Segâ, Sâlim b. Nûh, Saîd b. Ebû Arûbe, Hâris b. Nebhân el-Cürmî, Bişr b. Fadl b. Sa'lebe el-Basrî, Kaz'a b. Süveyd el-Bâhîlî, Mes'ade b. Elyesa' el-Basrî, Ebû Abdullah b. Dâvûd el-Hemedânî, Hammâd b. Mes'ade, Muhammed b. Mübâdir, Abbâd b. Abbâd el-Mühellebî, Amr b. Habîb, Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ eş-Şâmî, Abdurrahman b. Mehdî, Rûh b. Ubâde, Selâm b. Münzir, Abdülvâris b. Saîd, Ubâde b. Suheyb, Dâvûd b. Zibrikân, Hammâd b. İsa el-Cühenî, Ebû Hanîfe'den mektupla rivâyette bulunan Kadı Sevvâr b. Abdullah, Ma'mer b. Hakan, Süheyl el-Basrî, Ebû Amr b. Alâ el-Mukrî, Saîd b. Âmir ed-Dabbî, Muhammed b. Ebû Adî, Fudayl b. Süleyman, Yahyâ b. Kesîr, Vehb b. Cerîr va babası Cerîr b. Hâzim, Adî b. Fadl, Müzâhim İbn Avvâm, Ca'fer b. Süleyman, Amr b. Ali el-Mukaddemî, Muâz b. Muâz el-Anberî, Amr b. Ubeyd el-Mu'tezilî, Abbâd b. Kesîr, Zâhid b. Saîd, Abdullah b. Muhammed b. Âişe, Ebû Ömer ed-Darîr ve Hammâd b. Yahyâ'yı ekler.”²³³³

Vâsıt'tan gelen öğrencilere, “Ebû Bistâm Şu'be b. Haccâc, Ebû Avâne el-Vaddâh, Abdülazîz b. Müslim, Abdullah b. Yezîd el-Hüzelî, Yahyâ b. Abese, Ebü'n-Nadr Hâşim b. Kâsım, Âsım b. Mervân ve oğlu Ali, Hüseyim b. Beşîr el-Vâsîtî, Hâlid b. Abdullah el-Basrî, Abbâd b. Avvâm, Muhammed b. Hasan el-Vâsîtî, Mu'temir b. Bahr el-Humeyrî, Ebû Süfyân Seleme b. Sâlih, Sâlih b. Amr el-Vâsîtî, Ali b. Âsım el-Basrî, İshak b. Yezîd el-Vâsîtî, İshak b. Yûsuf el-Ezrak, Yezîd b. Hârûn el-Vâsîtî, Hakem b. Mansûr, Hâris b. Mansûr, İsmail b. Münzir b. Mansûr, Ebû Şeyh el-Vâsîtî ve oğlu Süleyman, Dâvûd b. Râşid, İsmail el-Vâsîtî, Şuayb b. Harb, Selâm b. Müslim ve Şebâbe b. Sevvâr'ı ekler.”²³³⁴

Bezzâzî, Mevsil'den (Musul) gelen öğrencileri, Hârûn b. Amr el-Ensârî, Abdurrahman b. Hasan ez-Zeccâc, Amr b. Eyyûb el-Mevsilî, Afif b. Sâlim, Meâfî b. İmrân, Şuayb İbn İshak el-Mevsilî ve İsmail b. Ayyâş el-Mevsilî şeklinde verir.”²³³⁵

Bezzâzî Cezîre'den gelen öğrencilere, “Abdülkerîm Ebû Ümeyye el-Cezerî, Mervân b. Sâlim el-Cezerî, Mervân b. Şucâ' el-Cezerî, Zarîf b. İsa'yı, Rakka'dan gelen öğrencilere Osman b. Sâbık, Ubeydullah b. Amr el-Cezerî er-Rakkî, Talha b. Zeyd er-Rakkî, Kesîr b. Hişâm er-Rakkî, Feyyâz b. Muhammed er-Rakkî ve Saîd b. Mesleme er-Rakkî'yi,

²³³³ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/505.

²³³⁴ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/506.

²³³⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/506.

Nusaybin'den gelen öğrencilere Hammâd b. Amr en-Nusaybinî, Yûsuf b. Esbât ve Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fezârî'yi ekler.”²³³⁶

Bezzâzî, Dımaşk'tan gelen öğrencilere, “Ahves b. Hakîm, Sa'd b. Abdülazîz, Sa'd b. Yahyâ el-Lahmî ed-Dımaşkî, Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî, Muhammed b. Zebîd b. Müzhic, Ved b. Abdullah el-Hûlânî, Süleyman b. Ebû Kerîme, Kâsım b. Gasn'ı Remle'den gelen öğrencilere Yahyâ b. İsa er-Remlî, Eyyûb b. Süveyd, Alâ b. Hârûn, Damra İbn Rebîa, Mahled b. Hüseyin el-Masîsî, Ravvâd b. Cerrâh el-Askalânî, Muhammed b. Hâlid ez-Zehebî el-Humusî, Ferc b. Fidâle, Şu'be b. Velîd, Hakem b. Hişâm es-Sekafî, Ebû'l-Fadl eş-Şâmî, Muhammed b. Eş'as eş-Şâmî'yi, Mısır'dan gelen öğrencilere Yahyâ b. Eyyûb el-Mısırî, Leys b. Sa'd ve Ebû Abdullah el-Mısırî Şeybânî'yi ekler.”²³³⁷

Bezzâzî, Yemenli talebeleri, “Hafs b. Meysere es-San'ânî, Yemen kadısı Mutarref b. Mâzen, Muhammed b. Enes es-San'ânî, Eshel b. Abdülkerîm es-San'ânî ve Abbâs b. Sâlim et-Tâî'yi, Yemâme'den gelen öğrencilere, Muhammed b. Ca'fer el-Cu'fî ve Eyyûb b. Câbir el-Cu'fî'yi ekler ve İsa b. Musa'nın Bahreyn'den gelerek derslere katıldığını belirtir. Bezzâzî, Bağdat'tan derslere katılan talebeleri, halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Müsta'mel b. Mülhân, Hammâd b. Velîd, Abdullah b. Muğîre el-Bağdâdî, Muhammed b. Sâbık, İbrahim el-Bağdâdî, Abdullah b. Süleyman el-Bağdâdî, Talha b. İyâs ve katibi Ali b. Ca'fer el-Cevherî, Süfyân b. Ziyâd, Hüseyin b. Ebû Mâlik'in babası Ebû Mâlik, Muhâcir el-Bağdâdî ve Ebû İsrail el-Bağdâdî şeklinde zikreder.”²³³⁸

Bezzâzî, Ahvezli öğrencileri, “Ebû Hâşim Muhammed Zibrikân, Zibrikân el-Ahvezî, Fâris kadısı Saîd b. Hemmâm el-Kûfî, Abdullah b. Bezî' Bahîr b. Sa'd el-Fârisî, Süleyman b. Yezîd, İsme b. Cerrâh el-Fârisî, Kirmânî öğrencileri Hassân b. İbrahim el-Kirmânî, Atâ b. Hable el-Kirmânî, Yahyâ b. Bükeyr, İsfahanlı öğrencileri, İsfahan kadısı Ebû Ehân Nu'mân b. Abdüsselâm el-Kûfî ve İsâm el-İsfahânî şeklinde verir. Velîd el-Hulvânî'nin Hulvân'dan Ammâr b. Nûh'un Esterâbâd'dan İsram b. Havşeb, Hemedan

²³³⁶ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/506-507.

²³³⁷ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/507.

²³³⁸ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/507-508.

kadısı Kâsım b. Hakem'in Hemedân'dan Abdülazîz en-Nihâvendî'nin Nihâvend'den gelerek Ebû Hanîfe'den ilim öğrendiği bilgisini verir.”²³³⁹

Bezzâzî, Reyli olup Ebû Hanîfe'den ilim öğrenenleri, İsa b. Mâhân er-Râzî, Alâ b. Husayn er-Râzî, Mehrân b. Ebû Umeyre er-Râzî, İsa b. Hâlid el-Esam, Ebû Muâz er-Râzî, Ezrak el-Hanzalî, Ebû Züheyr, Abdurrahman b. ed-Dûsî, İshak b. Süleyman er-Râzî, İbrahim b. Muhtâr er-Râzî, Hitâm b. Selîm er-Râzî, Yahyâ b. er-Râzî, Osman b. Zâide er-Râzî, Hâris b. Müslim, Hârûn b. Muğîre er-Râzî, Eş'as b. İshak er-Râzî ve Harezmi kadısı Ebû İsmail el-Harezmi şeklinde verir. Bunlara Kûmus'tan Bükeyr b. Ma'rûf ve Dâmeğân'dan kadı Muhammed b. Bükeyr, Taberistan'dan Âmul kadısı Hakîm b. Zebîd'i ekler. Cürcan'dan gelenleri ise İmrân b. Abdullah el-Cürcânî, Ebû Tayyibe el-Cürcânî ve oğlu Ahmed, Anbes b. Ezher ve Razî el-Cürcâniyyân, Bükeyr b. Hafs el-Cürcânî, Sa'd b. Saîd, Osman b. Süfyân el-Cürcânî ve Ebü'l-Hattâb el-Cürcânî şeklinde verir.²³⁴⁰

Bezzâzî, Ebû Hanîfe'den ilim öğrenen Süfyân b. Kayrât ve Beşîr b. Ezher'in Nisâbürlü, Ebû Hanîfe'nin istişarelerde bulunduğu Ebü'l-Haccâc Hârîce b. Mus'ab es-Serahsî (ö. 168/784-785) ve Serahs kadısı Ammâre'nin Serahslı, Merv kadısı Ebû Süfyân en-Nesâî, Faddâle en-Nesâî ve Âmir b. Furât'ın Nesâî olduğunu söyler.²³⁴¹

Bezzâzî, Mervli öğrencileri, “Horasanlı meşhur imam İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ ve oğlu İsmail, Mervlilerin imamı Hasan b. Vâkîd, Nadr b. Muhammed, Fadl b. Atıyye ve oğlu Ebû Âsım Muhammed b. Fadl, Merv'in büyük âlimlerinden Ebû Gânim Yunus, Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn el-Yeşkurî, Tevbe b. Sa'd, Fadl b. Musa eş-Şeybânî, Nasr b. Bâb, Muhammed b. Şucâ' el-Mervezî, Ebû Hanîfe'nin ilmini Horasan'da yayan Sehl b. Müzâhim ve kardeşi Muhammed b. Müzâhim, Yahyâ b. Nasr b. Hâcib el-Kureşî, Nuaym b. Amr, Hakem b. Meysera, Nadr b. Şemîl en-Nahvî, Hüseyin b. Reşîd el-Mervezî, Feyrûz b. Ka'b, Ubeydullah b. Abdurrahman, Ebü'l-Hâris b. İbrahim b. Muğîre, Fadl b. Süveyd, Merv imamlarından Hâlid b. Sabîh, Nadr b. Şemîl (Şümeyl?), Mansûr b. Abdülhamîd, Ebû Mücâhid el-Âbid, Abdülazîz, Ebû Ruzme, Eksem b. Eksem, İsa b. Osman, Muhammed b. Muhtâr, Ebû Hanîfe'nin komşusu Ebû Mütevekkil, Ebû Hassân

²³³⁹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/509.

²³⁴⁰ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/510-511.

²³⁴¹ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/511.

ez-Ziyâdî, Amr b. Dâûd, Ebû Hafs el-Kindî, Ebû Yûsr mevlâ Ebû Ca'fer, Ebû Abdullah el-Kureşî ve Ezher b. Keysân şeklinde belirtir.”²³⁴²

Bezzâzî verdiği listeye Buharalılarla devam eder. Buhara'dan gelerek Ebû Hanîfe'den ilim tahsil edenleri, “Şerîk b. Abdullah en-Nehaî, Ebû Hanîfe'ye 40 yıl öğrencilik yapan Muhammed b. Kâsım el-Esedî²³⁴³, Buhara'ya yerleşip burada vefat eden, Ebû Hafs el-Kebîr'in hocası İbn Atıyye Muhammed b. Fadl, Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm, İsa Guncâr/Goncâr (ve bunların akranları Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin ilmini yaydılar.), Ebû Huzeyme, Hâzim b. Abdullah es-Sedûsî, Cüneyd b. Hassân (Enes, Hasanü'l-Basrî ve Muhammed b. Sirîn'nin talebe ve ders arkadaşı), Ebû Yûsuf'un övgüsüne mazhar olan İshak b. Mücâhid el-Hanzalî, Hâzim b. İshak b. Mücâhid²³⁴⁴ ve Ebû Abdullah İshak b. Bişr el-Buhârî²³⁴⁵ şeklinde verir.”²³⁴⁶

Bezzâzî Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin listesini vermeye devam eder. Ancak “Ebû Hanîfe olarak bilinen Osman b. Hamîd,²³⁴⁷ Eflah b. Muhammed es-Sülemî ve kardeşi es-Serî, İsa b. Musa Guncâr et-Temîmî, Hasan b. Osman, Muhammed b. Selâm el-Beykendî, Ka'b b. Sa'd el-Âmirî, Bedîl b. Süheyl, Ahmed b. Cüneyd el-Hanzalî, Müseyyeb b. İshak, Hasan b. Sâlih, Saîd b. Eyyûb, Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Ca'fer, Sa'd b. Hafs, Abdurrahman b. Hişâm, Nasr b. Hüseyin, Muhammed b. Kuteybe, Şeddâd b. Sa'd, Sehl b. Âsım, Muhammed b. Mühelleb, Hafs b. Dâvûd, Ma'rûf b. Mansûr, İshak b. Hamza,

²³⁴² Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/511-512.

²³⁴³ Muhammed b. Kâsım el-Esedî ile ilgili bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553.

²³⁴⁴ Hâzim b. İshak b. Mücâhid, Ebû Hanîfe'ye yetişti. Ancak ondan rivâyette bulunmadı. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Esed b. Amr ve kadı Mücâhid b. Amr'dan ders aldı. Mücâhid b. Amr, Mâverâünnehir'de adil bir kadıydı. Ezizet ve baskıdan sonra kadılık görevi üstlendi. Verâ sahibi, zâhit biriydi. Ebû Yûsuf onu ashabına tercih ederdi. Halife Me'mûn'un elçisi gelip ona bir soru sordu. Cevap vermeyince iftira attı ve 80 kırbaç vurdu. Mücâhid'in ashabı bu duruma üzüldü. Halife durumu haber alınca ona para ve hil'at gönderdi. O mescitte parayı fakir fukaraya dağıttı. Hil'atı da satıp onun da parasını dağıttı. Bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/513; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/553.

²³⁴⁵ Ebû Abdullah İshak b. Bişr el-Buhârî, Buhara'ya yerleşmiş olup Ebû Hanîfe'den en çok hadis ve fıkıh rivâyetinde bulunanlardandır. Mukâtil b. Süleyman'dan da rivâyetleri vardır. Me'mûn döneminde kimsenin cevaplayamadığı mesâili cevapladı. Halifenin taltifine mazhar oldu. Bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/513.

²³⁴⁶ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/512-513.

²³⁴⁷ Osman b. Hamîd, Buharalı imamların arasında Ebû Hafs el-Kebîr gibi Ebû Hanîfe'den en çok rivâyette bulunanlardandır. Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiş sonra İmam Muhammed'in derslerine katılmış hatta kitaplarını yazmıştır. Bk. Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/513; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/554.

İshak b. Nasr, Mühelleb b. Âsım el-Mısırî ve Velîd b. İsmail'in Ebû Hanîfe'nin ashabından rivâyette bulunduklarını beyan etmektedir.”²³⁴⁸

Bezzâzî, Semerkantlılarla Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini vermeye devam eder. Bunlar Ebû Hanîfe'nin hocalarına da yetişen “Ebû Mukâtil Hafs b. Süheyl el-Fezârî, Nasr b. Ebû Abdûlmelik el-Utikî, Şerîk b. Ebû Mukâtil, Ma'rûf b. Hassân, Semerkant kadısı İshak b. İbrahim el-Hanzalî ve Yunus b. Sabîh es-Semerkandî'dir. Râhib b. Mekşî, Kîş'ten gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin kendisini ilk sınıfa koyup ihtiyaçlarını giderdiği Ebû Saîd Muhammed b. Münteşir, Sağâniyân'dan gelerek onun derslerine katılmıştır. Abdülazîz b. Hâlid, Tirmiz ve Sağâniyân kadısı Ziyâd et-Tirmizî ve oğlu İsrail, Tirmiz'den Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmışlardır.”²³⁴⁹

Bezzâzî, Belhli öğrencileri, “Mukâtil b. Hayyân, Ebû Hanîfe'nin övdüğü Mütevekkil b. İmrân²³⁵⁰, Mütevekkil b. Şeddâd, Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Leysî, Ömer b. Hârûn (ö. 196/812)²³⁵¹, Sâlim b. Sâlim el-Belhî, Ebû Muâz Hâlid b. Süleyman el-Belhî, Hasan b. Süleyman el-Belhî,²³⁵² Amr b. Dîbâc, İsam b. Yûsuf, İbrahim b. Edhem, Şakîk b. İbrahim el-Belhî, Ali b. Muhammed, Ali b. Yunus el-Belhî²³⁵³ ve Su'dân b. Sa'd el-Belhî şekilde sıralar. Akabinde Hîreli öğrencilere yer verir. Bunlar Heyyâc b. Bistam, Kinâne b. Cebele, Ebû Recâ Abdullah İbn Vâkıd, Ma'mer b. Hüseyin el-Herevî, Mâlik b. Süleyman el-Herevî'dir. Afîn el-Cerrâh el-Kuhistânî, Kuhistan'dan, Abdullah es-Secezi, İyâs b. Abdullah b. Fadl es-Secezi, Sicistan'tan, Ram kadısı Ebû Ma'rûf es-Sicistânî, Ram'dan Ebû Ali el-Harezmî, Muğîre b. Musa Basrî, İbrahim b. Abdurrahman el-Harezmî, Üseyd el-Harezmî ve oğlu Dâûd, Harezm kadısı Ebû Ali el-Harezmî, Ubeydullah el-Harezmî, Abdullah b. Yûsuf el-Harezmî ve İmam Muhammed'den rivâyette bulunan Ebû'l-Leys el-Harezmî Ebû Hanîfe'nin Harezm'den öğrencileridir.”²³⁵⁴

²³⁴⁸ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/514.

²³⁴⁹ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/514-515.

²³⁵⁰ Adının Mütevekkil b. Hümrân olduğu, Belh'te uzun süre kadılık yaptığı ve 142/759 yılında valinin emriyle şehit edildiği belirtilir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 85 vd.

²³⁵¹ Ebû Hafs Ömer b. Hârûn el-Belhî'nin fetvasında isabetli olduğu belirtilmiştir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fedâilü Belh*, 160.

²³⁵² Halef b. Eyyûb, Hasan b. Süleyman el-Belhî'de tashih edilmiş kitaplar da dâhil olmak üzere Ebû Hanîfe ile ilgili çok şey bulduklarını ifade eder. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudîyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 2/555.

²³⁵³ Kendi döneminde fetvalarına müracaat edilen, verâ sahibi zâhit bir fakihdir. Bk. Kefevî, *Ketâibü 'l-a'lâmi 'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti 'n-Nu'mâni 'l-muhtâr*, 112a-112b.

²³⁵⁴ Mekki - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/515-516.

Bezzâzî, son olarak memleketleri bilinmeyen öğrencileri, “Muhammed b. Yezîd el-Ensârî, Sâlim b. Muhammed el-Bâhilî, Ebû Huzeyme el-Esedî, İsmail b. Ebû Ziyâd, Amr b. Şuayb, Ebû'l-Hasen el-Bâhilî, İshak b. Ebû'l-Ca'd, İsa b. Eyyûb, Amr b. İsa, Hasan b. Yûsuf b. Süleyman, Ebû Amr ed-Dûrî, Yahyâ b. Nûh, Hemmâm b. Müslim, Ebû'l-Hâris, Hasan b. Şerâhîl, Leys b. Nasr, Yûsuf b. Zâyin, Seleme b. Sinan, Âsım b. Merzûk, İsmail, Muhammed b. Saîd, İshak b. İbrahim, Yahyâ b. Tahmân, Muhammed b. Ziyâd, Muhammed ve Ali İbnâ Süleyman, Hâmid b. İshak el-Âbid, Mansûr el-Hakem, Ebû Huzeyme el-Âbid, Abdülvehhâb b. İbrahim el-Horasânî, Yahyâ İbn Hâlid İsmail b. Yahyâ, Muhâribî b. Becelî, Ebû Amr İbnü'l-Muğîre b. Abdullah Zübeyrî, Saîd b. Yahyâ, Hasan b. Müseyyeb, Ebû İshak el-Ezherî el-Eş'arî, Ebû Bekir b. Ebû Avn, Hakem b. Hişâm, Ebû Bahr el-Mu'tasımî, Ebû'l-Velîd, Ali b. Ali el-Hamîrî, İshak b. Dînâr, Hacer b. Yezîd, Muhammed İbn Abbâd, Ebû İbrahim el-Kişî, Şuayb b. Abdülazîz, Safiye İmraetü Hafs b. Abdurrahman şeklinde verir.²³⁵⁵

²³⁵⁵ Mekkî - Bezzâzî, *Menâkıbü imâmi 'l-a'zam Ebî Hanîfe*, 2/517.

EK 4: Züfer b. Hüzeyl'in Öğrencileri

Züfer b. Hüzeyl'in Kûfe ve Basra'daki ders halkalarına Abdullah b. Mübârek, Şakîk b. İbrahim, Muhammed b. Hasan, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Ubeydullah b. Abdülmecîd el-Basrî, Kadı Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Hilâl b. Yahyâ, Hakem b. Eyyûb, Şeddâd b. Hakîm, Nu'mân b. Abdüsselâm, Mâlik b. Füdeyk, Dahhâk b. Mahled, Hasan b. Ziyâd, Muhammed b. Müzâhim el-Mervezî, Fadl b. Dükeyn, Bişr b. Kâsım, Saîd b. Evs, İbrahim b. Süleyman, Hasan b. İbrahim, Müslim b. İbrahim, Eksem b. Muhammed (Yahyâ b. Eksem'in babası), Hasan b. Velîd, Muhammed b. A'yün, Abdullah b. Ebû Zürme, Muhammed b. Vehb, Ömer b. Zeccâc, Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî, Hâlid b. Hâris, Abdülvâhid b. Ziyâd hadis ve fıkıh tahsili yapmışlardır.²³⁵⁶

²³⁵⁶ Kevserî, *Lemehâtu 'n-nazar fî sîreti 'l-imam Züfer*, 13.

EK 5: Ebû Yûsuf'un Öğrencileri

Kevserî Ebû Yûsuf'un gerek Kûfe'de gerekse Bağdat'ta ders halkasına katılıp ondan hadis ve fıkıh tahsil eden öğrencileri, kadı İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî, İbrahim b. Seleme et-Tayâlisî, İbrahim b. Yûsuf el-Belhî, Ebû İbrahim b. Mi'bed, Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed es-Sukûnî, hadis hafızı Ahmed b. Munî', İshak b. Furât el-Kindî, İshak b. Ebû İsrâîl, Esed b. Furât, İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe, İsmail b. Fadl, Eşref b. Saîd en-Nîsâbûrî, hadis hafızı Beşşâr b. Musa el-Basrî, halku'l-Kur'an meselesinde Mu'tezile gibi düşünen Bişr b. Gıyâs, Ebû Abdurrahman el-Merîsî, Bişr b. Muallâ, Bişr b. Velîd el-Kindî, Bişr b. Yezîd en-Nîsâbûrî, Ebû Yûsuf'un kızkardeşinin oğlu Ebû Bekir, Tevbe b. Sa'd el-Mervezî, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Hasan b. Eyyûb en-Nîsâbûrî, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî, Hasan b. Ziyâd ez-Ziyâdî, Hasan b. Şebîb, Hasan b. Ebû Mâlik, Hasan b. Müshir, Hüseyin b. İbrahim el-Bağdâdî, Hüseyin b. Hafs es-İsfahânî, Hüseyin b. Velîd, Hafsu'l-Ferd, Hammâd b. Düleyl, Hayyân b. Bişr, Hâlid b. Sabîh, Ebû Yûsuf'un katibi Ebû'l-Hattâb, Halef b. Eyyûb el-Belhî, Dâvûd b. Reşîd el-Harezmî, Saîd b. er-Rebî' el-Herevî, Sûre b. Hakem, Sehl b. Müzâhim, Şucâ' b. Mahled, Şuayb b. Süleyman el-Keysânî, Şakîk b. İbrahim el-Belhî, hadis hafızı Ca'diyyât adlı eserin sahibi Ali b. Ca'd el-Herevî, Ali b. Hucr el-Mervezî, Ali b. Harmele el-Kûfî, Ali b. Huşram, Ali b. Sâlih el-Cürcânî, Ali b. Sabîh, Ali b. Amerûs el-Garzî, Ali b. Medînî, Ali b. Müslim et-Tûsî, Amenûr b. Abdûlmelik el-Mervezî, Ömer b. Hammâd, Amr b. Ebû Amr el-Harrânî, Amr b. Muhammed en-Nâkîd, Amr b. Velîd el-A'saf, Furât b. Nasr el-Herevî, Ferc b. Abdullah Mevlâ Ebû Yûsuf, Fudayl b. Hâtîm, Fadl b. Gânîm, Fudayl b. İyâz, Kâsım b. Hakem el-Uranî, Kuteybe b. Esed, Muhammed b. İbrahim, Ebû Yûsuf'un katibi Muhammed b. Bekir el-Kasîr, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Muhammed b. Hâlid el-Hanzalî, Muhammed b. Ebû Recâ el-Horasânî, Muhammed b. Semâa et-Temîmî, Muhammed b. es-Sabbâh, Muhammed b. Amr el-Masrafî, Mahled b. Hâlid, Muallâ b. Mansûr er-Râzî, Mûce Ebû Amr el-Mervezî, Musa b. Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Musa el-Ensârî, İbn Ebû Necde, Nasr b. Abdülkerîm el-Belhî, Vekî' b. Cerrâh, Hişâm b. Abdûlmelik et-Tayâlisî, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî, Ebû Yûsuf'un katibi Hişâm b. Ma'den, Ahkâmü'l-Vakf eserinin sahibi Hilâl b. Yahyâ er-Re'yî, Heysem b. Hârice, Heysem b. Musa, Heysem b.

Âdem, Yahyâ b. Abdüssamed, Yahyâ b. Maîn, Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî ve Ebû Yûsuf'un oğlu Yûsuf ve diğçerleridir.²³⁵⁷

²³⁵⁷ Kevserî, *Hüsnü 't-tekâdî fî sîreti 'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, 20-22.

EK 6: İmam Muhammed'in Öğrencileri

Çeşitli zamanlarda İmam Muhammed'in ders halkasında, Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buhârî, Musa b. Süleyman el-Cüzcânî, İmam Şâfiî, Kâsım b. Sellâm el-Herevî, Amr b. Ebû Amr el-Harrânî, Muhammed b. Semâa et-Temîmî, Ali b. Mi'bed er-Rakkî, Muallâ b. Mansûr er-Râzî, Ebû Bekir b. Ebû Mukatil, Sahnûn'un hocası Malikî Esed b. Furât el-Kayravânî, İbn Cerîr'in hocası Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Yahyâ b. Maîn el-Gatafânî, Ali b. Müslim et-Tûsî, Musa b. Nasr er-Râzî, Şeddâd b. Hakîm el-Belhî, Hasan b. Harb er-Rakkî, İbn Cebele, Ebû Abbas Hamîd, Rebî b. Nâfi' el-Halebî, Ubeyd b. Ebû Hanîfe ed-Debûsî, Amr b. Yezîd el-Cürmî, Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî, Eyyûb b. Hasan en-Nîsâbûrî, Halef b. Eyyûb el-Belhî, Ali b. Sabîh, Akîl b. Anbese, Ali b. Mehrân, Amr b. Mehîr, Yahyâ b. Eksem, Ebû Abdurrahman el-Müeddeb Müeddebu Ali (alâ?) Şebîb, Ali b. Hasan er-Râzî, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî, Ahmed b. Muhammed Mehrân en-Nesevî, Şuayb b. Süleyman el-Keysânî, Ali b. Sâlih el-Cürcânî, İsmail b. Tevbe el-Kazvînî, İbrahim b. Rüstem el-Mervezî, İmam Buhârî'nin hocalarından Yahyâ b. Sâlih el-Vahâzî el-Humusî, İsa b. Ebân el-Basrî, Süfyân b. Suhbân el-Basrî bulunmuştur.²³⁵⁸

²³⁵⁸ Kevserî, *Bulûğü'l-emânî*, 9-10.

EK 7: Hasan b. Ziyâd'ın Öğrencileri

Hasan b. Ziyâd'ın derslerine katılanlar arasında, Feth b. Amr el-Keşî, Ebû Hişâm er-Rufâî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî, Kadı Muhammed b. Semâa, hadis hafızı İshak b. Behlûl et-Tenûhî, Şuayb b. Eyyûb es-Sarîfinî, kardeşinin oğlu Velîd b. Hammâd el-Lü'lûî, İbrahim b. İsmail et-Talahî, Tâhir b. Ebû Ahmed, İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe, Halef b. Eyyûb el-Belhî, halife Hârûnürreşîd ve oğlu Me'mûn, Nemr b. Cidâr, Muhammed b. Şucâ' es-Selcî, Ali b. Hişâm, İsmail el-Fezârî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Hassâf'ın babası Amr b. Mehîr, Ahmed b. Süleyman er-Rehâvî, Ahmed b. Abdülhamîd el-Hârisî ve İbrahim b. Abdullah en-Nîsâbûrî gibi isimler bulunmaktaydı.²³⁵⁹

²³⁵⁹ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 20.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: ADNAN HOYLADI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	-
Yüksek Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	İslam Hukuku
Kitap, Makale ve Bildiriler	
1. Adnan Hoyladı, <i>İslam Hukukunda Hilafetin Kureysiliği Tartışmaları ve Hindistan Örneği</i> (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015). 2. H. Mehmet Günay - Adnan Hoyladı, “İslam Hukukunda Hakların Tasnifi Üzerine Analitik Bir İnceleme”, <i>Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi</i> 20/2 (2020), 755- 799. 3. Adnan Hoyladı - Soner Duman, “Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları”, <i>Bilimname</i> 20/41 (2020), 1049-1094. 4. Soner Duman - Adnan Hoyladı, “Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri”, <i>Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi</i> 21/1 (2021), 143-178.	